

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Ughad, Parsottam M., 2004, “સૌરાષ્ટ્રમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો”, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/653>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

"સૌરાષ્ટ્રમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો"

THE IMPACTS OF JAWAHAR GRAM SAMRIDHI YOJANA ON
RURAL DEVELOPMENT IN SAURASHTRA

વિષયપત્ર

વિનયન વિદ્યાશાળામાં અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં પીએચ.ડી. ની પદવી માટે
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટ ને રજૂ કરેલ મહા-શોધનિબંધ

સંશોધક

પ્રા. પરસોત્તમ એમ. ઉધાર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ
શ્રી ચારદાગ્રામ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
માંગરોળ.

માર્ગદર્શક

ડૉ. દિલીપભાઈ આર. મર્યક

વિનિષ્ણાવ,
બી.આર.એસ. કોલેજ,
માંગરોળ

અર્થશાસ્ત્ર ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટ
૨૦૦૪

પ્રમાણપત્ર:૧

આથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે કે, પ્રા. પરસોત્તમ મોહન ઉંઘાડે આ મહાશોધ નિબંધ “ સૌરાષ્ટ્રમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો” મારા માર્ગદર્શન નીચે પીએચ.ડી. (અર્થશાસ્ત્ર)ની પદવી માટે સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર કર્યો છે. આ વિષય પર સંશોધન કરી મૌલિક નિરૂપણ કર્યું છે. જે અન્ય કોઈ પદવી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી. આ અભ્યાસનો કોઈ અંશ અન્ય જગ્યાએ પ્રકાશિત કરેલ નથી.

આ મહાશોધ નિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્ર વિભાગમાં પીએચ.ડી. ની ઉપાધી માટે રજૂ કરવાની હું સંમતિ આપું છું.

સ્થળ	:	માંગરોળ	(પ્રિ. ડો. દિલીપ આર. મર્થક)
તારીખ	:	/૧૨/૨૦૦૪	માર્ગદર્શક, બી. આર. એસ. કોલેજ, માંગરોળ

પ્રમાણપત્રઃ૨

આથી હું સોગંધ પૂર્વક જાહેર કરું છું કે પ્રસ્તુત મહાનિબંધ રૂપે રજૂ કરવામાં આવેલ સંશોધન કાર્ય મેં સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ લાભાર્થીઓની પ્રત્યક્ષ મૂલાકાત દ્વારા એકત્રિત કરેલી માહિતી તથા સંદર્ભ સૂચિમાં દર્શાવેલ ગ્રંથોના આધારે તૈયાર કર્યો છે. તેમાં આવતા નિરૂપણ અને મૌલિકતાની જાહેરાત કરું છું. ઉપરાંત તેમાં રજૂ થયેલ મંતવ્યો અને વિગતો માટે હું વ્યક્તિગત સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છું. તે પણ હું આથી જાહેર કરું છું.

તારીખ :

(પી. એમ. ઉંઘાડ)

:: પ્રસ્તાવના ::

પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી ગ્રામીણ વિકાસના મહત્વ અને લક્ષ ઉપર ભાર આપતા જણાવે છે કે, ભારત ગ્રામ્ય પ્રધાન દેશ છે. ભારતની આત્મા ગામડાંઓમાં રહેલી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોનો વિસ્તાર અને વિકાસ કર્યા વિના, ભારત દેશ વિશ્વ વિકાસની દોડ તથા હરોળમાં આવી શકે નહિં આ બાબતને સરકારશ્રીએ લક્ષમાં અને પ્રાધાન્યમાં રાખીને આર્થિક આયોજનની પ્રારંભથી જ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ગ્રામીણ વિકાસને ઉત્તરોત્તર પ્રાથમિકતા આપી છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થામાં સૌથી વિશેષ ફાળો અને મહત્વ ગ્રામીણ ક્ષેત્રનું રહેલું છે. આયોજનના પાંચ દાયકાઓમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે અનેકવિધ યોજનાઓ કે કાર્યક્રમો અને પેટા યોજનાઓ જાહેર કરવામાં આવી કે શરૂ કરવામાં આવેલી જણાય આવે છે. પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા દ્વારા નીચેથી ઉપરની તરફ વિકેન્દ્રિય આયોજન પદ્ધતિને આગવું પ્રાધાન્ય આપેલ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વિકાસ કાર્યક્રમોનું સંચાલન, નેતૃત્વ અને કાર્યની વહેંચણી ગ્રામ્ય લોકોના હાથમાં સોપેલી જણાય આવે છે. ગ્રામ્ય ક્ષેત્રોમાં લઘુ અને કુટીર તથા ગૃહ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું, ગામડાંઓના આંતરમાળખાકિય સુવિધાનો વિકાસ અને તેની સગવડો વધારવી, શહેરો તરફનું આકર્ષણ અને સ્થળાંતર ઘટાડવું, બેકારોને રોજગારી આપવી, ગરીબી રેખા નીચેનાં કુટુંબો કે લોકોને રોજી અને સુવિધાઓ પૂરી પાડવી વગેરે જેવા અનેક પ્રયત્નો હાથ ધરવાથી તેની અસરોના પરિણામે ભારત દેશનો ગ્રામીણ વિસ્તાર આજ ગૌરવ સાથે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશેલ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વીજળી, વાહન વ્યવહાર, સંદેશા વ્યવહાર, બેંક, વિમા, બેંકો, બજાર, સિંચાઈ, આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ, શિક્ષક, તાલીમ, કૃષિવિકાસ, વૈકલ્પિક રોજગારીની તકો, પીવાના પાણીની સુવિધાઓ, શૌચાલય વગેરે જેવી વિવિધ સગવડો અને સુવિધાઓની સાથે ઝડપથી જોડાઈ ચૂક્યો છે. આમ, તેની અસરોના ફળ શ્રુતિરૂપે ગ્રામીણ જનજીવનમાં અનેકવિધ નવીત ક્રાંતિઓની સરવણીઓ ફૂટી છે. લોકોનું આર્થિક સ્તર અને જીવન ધોરણ ઉંચું આવ્યું છે. આજ સુધીના ઓયોજનના ૫૩ વર્ષમાં ગ્રામીણ વિકાસના સંદર્ભમાં ઘણાં પ્રયત્નો થયા હોવા છતાં નવી વધુ સારી અને હકારાત્મક અસરો પડી હોય અને સફળતાઓ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તે દષ્ટિએ સ્પષ્ટ સંકેત નિષ્ફળતાનો પ્રાપ્ત થયેલ જણાય આવે છે.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું શીર્ષક “ સૌરાષ્ટ્રમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો” એવું નામ રાખેલ છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માંગ આધારિત સામુહિક ઉપયોગિતા વાળી ગ્રામીણ આંતરમાળખાકીય સુવિધા અને ટકાઉ અસ્કયામતો ઉભી કરવાનો અને ગૌણ ઉદ્દેશ બેરોજગાર ગ્રામ્ય ગરીબો માટે રોજગારી ઉભી કરવાનો છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯૯૯-૨૦૦૦ દરમ્યાન “જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” હેઠળ રૂ. ૪૮.૯૪ કરોડનો ખર્ચ થયો હતો અને ૪૯,૭૫ લાખ માનવદિન રોજગારી ઉભી કરવામાં આવી હતી. વર્ષ ૨૦૦૦-૨૦૦૧ દરમ્યાન રૂ. ૪૯,૩૪ કરોડનો ખર્ચ કરી ૪૬.૭૨ લાખ માનવદિન રોજગારી ઉભી કરવામાં આવી હતી. ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમની આ યોજનાનો લાભ માત્ર ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતા ગ્રામ્ય વ્યક્તિઓનો સંવેદન રોજગારી પૂરી પાડવા માટેના વિવિધ કાર્યક્રમો તેમાં અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રતિનિધિ રૂપ જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા જે.જી.એસ.વાય. યોજના હેઠળના લાભાર્થી કુટુંબોની વસ્તી, વ્યવસાય અંગેની માહિતી રજૂ કરીને તેઓની આર્થિક વિકાસની સ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનાની સવિસ્તાર રૂપરેખા આપીને ગરીબ, બેકાર અને પછાત વર્ગના કુટુંબો માટેની આ યોજના અંતર્ગત વિશિષ્ટ અસરો તપાસી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારના આવા વર્ગના કુટુંબો સરકારી યોજનાના અમલીકરણમાં ક્યાં પ્રકારના અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. તે બાબત પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. લાભાર્થી કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ, દરજ્જો તથા સામાજિક દરજ્જો તપાસવામાં આવ્યો છે. તેઓની વિવિધ સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરીને તે સંદર્ભમાં યોગ્ય સલાહ, સૂચનો રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ યોજનાના અમલીકરણને પરિણામે ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના કુટુંબો પર ક્યા પ્રકારની અસરો થઈ છે. તે તપાસ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની વસ્તીમાં વધારો થવા પામ્યો છે. પરંતુ પૂરતી રોજગારીની તકોના અભાવને કારણે આ યોજના અમલમાં હોવા છતાં હજૂ પણ આ કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ કે હાલત ગંભીર અને દયા જનક છે.

પ્રસ્તુત મહાશોધ નિબંધને મેં મારા પ્રમાણિત પ્રયત્નો દ્વારા ઉત્તમ સ્વરૂપ આપવાનો વિનમ્ર પ્રયોસ કર્યા છે. મારા સંશોધન કાર્યમાં શરૂઆતથી અંત સુધીના

અમુલ્ય માર્ગદર્શન, પ્રત્સાહન પ્રેરણા તથા માર્ગદર્શક, પ્રત્યેક તબક્કે યોગ્ય અને સાચું દિશા સૂચન પૂરું પડનાર સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની બી.આર.એસ. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ, ડૉ. દિલીપભાઈ આર. મર્થકનો હું સૌ પ્રથમ વ્યક્તિગત રીતે અંતઃકરણપૂર્વક હાર્દિક આભાર માનું છું. આ મહાશોધ નિબંધમાં સુચનો કરવા અને સલાહ આપી સહકાર આપવા બદલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, અર્થશાસ્ત્ર ભવનના ડૉ. મહેશભાઈ વી. જોષી સાહેબનો પણ આ તકે હું વ્યક્તિગત આભાર માનું છું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી વિભાગના ડૉ. જે. કે. ડોડીયા સાહેબ તથા બી.આર.એસ. કોલેજના પ્રા. આઈ.જી. પુરોહિત સાહેબનો આ તકે હું આભાર માનું છું.

મહાશોધ નિબંધમાં વિવિધ પ્રકારની આંકડાકીય માહિતી અને અન્ય જરૂરી વિગતો સરકારી કચેરીઓમાંથી મેળવવાની જરૂરી અને આવશ્યક હતી. મારી આ જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં જૂનાગઢ જિલ્લા પંચાયતના આંકડા શાખાના અધિકારી શ્રી, જિલ્લા ગ્રામવિકાસ એજન્સી(ડી.આર.ડી.એ.) ચેરમેન શ્રી આર. એમ. પટેલ સાહેબ અને નિયામકશ્રી શાહ સાહેબ, જૂનાગઢ જિલ્લાના પસંદગીના ચારેય તાલુકાના ડી.આર.ડી.એ. શાખાના વિસ્તરણ અધિકારીઓ જેમાં મયાત્રા સાહેબ, કે.એચ. પરમાર, આર. વી. ચોયા, એમ.એચ. વેગડા, એમ.પી. ગરચર, એલ. જે. ડોડીયા, આર.એમ. પિઠિયા, ગરાળા તથા અન્ય કર્મચારી વર્ગનું આ તબક્કે હાર્દિક આભાર માનું છું.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા બાબતે વિશેષ જાણકારી મેળવવા માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ—અમદાવાદની મુલાકાત લીધેલ. ત્યાંની લાઈબ્રેરીના કર્મચારીઓનો હું આભારી છું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી—રાજકોટના લાઈબ્રેરીયન કુ. કોકીલાબેન પટેલ, એન. પી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ કેશોદના પ્રિન્સિપાલ, વાય. જે. ઠાકોર સાહેબ તથા લાઈબ્રેરીયન ત્રિવેદી સાહેબ, શ્રી શારદાગ્રામ સંસ્થાની લાઈબ્રેરીના અધિકારી ગણનો હું આભારી છું તેઓએ મને પ્રસ્તુત વિષયના સંદર્ભમાં યોગ્ય સલાહ સૂચનો તથા લાઈબ્રેરીની ઉત્તમ સૂવિધા પુરી પાડેલ હતી.

આ ઉપરાંત મારા સર્વેક્ષણ કાર્ય દરમ્યાન આ મહાનિબંધની પ્રશ્નોત્તરીમાં પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી સહકાર આપવા બદલ પસંદગીના ગામડાંના સરપંચ શ્રીઓ, તલાટી મંત્રી શ્રીઓ, વહિવટદારો, શાળાના આચાર્યશ્રીઓ, ગ્રામ સેવકો, ગામના અગ્રગણ્ય સભ્યો તથા આ અભ્યાસ સાથે સંકળાયેલા કુટુંબોના ઉત્તરદાતાઓનો પણ હું આ તેકે ખાસ હાર્દિક આભાર માનું છું.

જાણીતા સમાજસેવક અને રાજનીતિજ્ઞો શ્રીમતિ રમાબેન માવાણી તેમજ શ્રી રામજીભાઈ માવાણીનું હું આ તેકે વ્યક્તિગત ઋણ સ્વીકારું છું. જેમણે મારા સંશોધન કાર્યમાં સરકારી આંકડાકીય માહિતી મેળવી આપવામાં અંગત રસ લઈ મને સહાય કરી છે.

આ મહાશોધ નિબંધમાં મને જરૂરી સલાહ સૂચનો, પ્રેરણા, આત્મીયતા, પ્રોત્સાહન અને કામગીરીના સહકાર આપવા બદલ અમારી શ્રી શારદાગ્રામ આર્ટ્સ—કોમર્સ કોલેજ માંગરોળના વંદનાબેન બુચ, પ્રધ્યાપક ચ્હાવાલા, ડો. ઉપાધ્યાય, ડો. સોલંકી, ડો. ઝણકાંટ, પ્રો. વૈષ્ણવ, મનહરભાઈ મેવાડાનો આ તેકે હું આભાર માનું છું. અંતમાં મને સક્રીય રીતે સહાયભૂત થનાર મારા શ્રીમતી હંસા ઉઘાડ અને પુત્ર રવિ તથા પુત્રી અશ્વિનિ કે જેમણે મારા આ સંશોધન અભ્યાસ દરમ્યાન સાથ અને સહકાર આપીને પ્રોત્સાહન અને હુંફ આપવાના પ્રયાસ કરેલ છે. તેથી તેઓનો પણ અત્રે ઋણી છું.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિગત	પાના નંબર
૧	પ્રકરણ યાદી	૧ થી ૫૪૬
૨	કોષ્ટક યાદી	I થી VI
૩	નકશા યાદી	I થી XII
૪	નમુનાની પ્રશ્નાવલી	

પ્રકરણ : ૧	૧ થી ૭૯
------------	---------

પ્રકરણ નંબર	વિગત	પાના નંબર
૧.૧	પ્રસ્તાવિક	
૧.૨	ગરીબીનો ખ્યાલ	
૧.૩	ભારતમાં ગરીબી	
૧.૪	બેકારીનો ખ્યાલ	
૧.૫	ભારતમાં બેકારી	
૧.૬	આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ	
૧.૭	ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરિયાત અને નીતિ	
૧.૮	ગ્રામીણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ અને કાર્યક્રમો	

પ્રકરણ : ૨		૮૦	થી ૧૩૭
૨.૧	પ્રાસ્તાવિક		
૨.૨	ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ		
૨.૩	ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ		
૨.૪	ગ્રામીણ અર્થતંત્રના લક્ષણો		
૨.૫	ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરીયાતો/અગત્યતા/મહત્વ		
૨.૬	ગ્રામીણ વિકાસના ઉદ્દેશો		
૨.૭	ગ્રામીણ વિકાસનું મોડેલ		
૨.૮	ગ્રામીણ વિકાસની વિશેષતાઓ		
૨.૯	ગ્રામીણ વિકાસના અભિગમો		
૨.૧૦	ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ		
૨.૧૧	ગ્રામીણ વિકાસની સફળતાઓ		
પ્રકરણ : ૩		૧૩૮	થી ૧૬૯
૩.૧:	ઉદ્ભવ		
૩.૨:	જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના		
૩.૩:	યોજનાની પ્રગતિ		
૩.૪:	ઈન્દિરા આવાસ યોજના સહાયક યોજના તરીકે		
૩.૫:	દસ લાખ કૂવાઓની યોજના સહાયક યોજના તરીકે		
૩.૬:	યોજનાના લાભો		
૩.૭:	યોજનાની સમસ્યાઓ		
૩.૮:	સંદર્ભસૂચિ		
પ્રકરણ : ૪ ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતી ૧૭૦ થી ૨૩૮			
૪.૧	પ્રાસ્તાવિક		
૪.૨	ગુજરાત રાજ્યના સંક્ષિપ્ત પરિચય		
૪.૩	સૌરાષ્ટ્ર નો સંક્ષિપ્ત પરિચય		
૪.૪	જુનાગઢ જિલ્લાની ભૌગોલિક માહિતી		
૪.૫	જુનાગઢ જિલ્લાનો ઇતિહાસ		
૪.૬	પસંદ કરેલા તાલુકાઓની સામાન્ય માહિતી		
૪.૭	પસંદ કરેલા તાલુકાઓની સામાન્ય માહિતી		
૪.૮ :	સંદર્ભસૂચિ		

- ૫.૧ : પ્રાસ્તાવિક
- ૫.૨ : અભ્યાસના ગામોની પસંદગી
- ૫.૩ : પસંદગીના ગામોની વસ્તી
- ૫.૪ : પસંદગીના ગામોમાં કુટુંબોની વિગત
- ૫.૫ : પસંદ કરેલ ગામમાં જ્ઞાતિઓનો પરિચય
- ૫.૬ : પસંદગીના ગામોમાં અન્ય કાર્યક્રમ
- ૫.૭ : પસંદગીના ગામોમાં જે.જી.એસ.વાય. હેઠળનું ભંડોળ અને તેની થયેલી અસરો
- ૫.૮ : પસંદગીના ગામોમાં વ્યવસાય અને રોજગારી પર થયેલી અસરો
- ૫.૯ : પસંદગીના ગામોમાં કરેલા કાર્યો અને તેના આંતરમાળખા પર થયેલી અસરો
- ૫.૧૦ : નાણાંનો ઉપયોગ અને ઓડિટ
- ૫.૧૧ : પસંદગીના ગામની કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીન
- ૫.૧૨ : પસંદગીના ગામમાં પશુધન
- ૫.૧૩ : પંચાયતમા ટી.વી. અંગેની વિગત
- ૫.૧૪ : પસંદગીના ગામમાં સહકારી મંડળીઓની વિગત
- ૫.૧૫ : બાલવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત
- ૫.૧૬ : આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત
- ૫.૧૭ : પસંદગીના ગામોમાં શિક્ષણ અંગેની સ્થિતિ
- ૫.૧૮ : પસંદગીના ગામમાં રસ્તાઓ અંગેની વિગત
- ૫.૧૯ : રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણ અને સહાય
- ૫.૨૦ : નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓનું જોડાણ અને બારમાસી બસની સુવિધા અંગે.
- ૫.૨૧ : રેલ્વે સ્ટેશનથી જોડાયેલ ગમો
- ૫.૨૨ : પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનવ્યવહાર અંગેની સુવિધા
- ૫.૨૩ : પસંદગીના ગામોમાં બસસ્ટેન્ડ અંગેની સુવિધા
- ૫.૨૪ : જે.જી.એસ.વાય.ની રસ્તાઓ અને વાહનવ્યાહારની સુવિધા પર થયેલી અસરો

- પ.૨૫ : વીજળીની સુવિધા અંગેની સ્થિતિ
 પ.૨૬ : પસંદગીના ગામોમાં સંદેશાવ્યવહાર અંગેની સુવિધા
 પ.૨૭ : પસંદગીના ગામોમાં તબીબી સારવાર અંગેની વ્યવસ્થા
 પ.૨૮ : ગટ્ટર અંગેની વ્યવસ્થા
 પ.૨૯ : શોષખાડાઓ અંગેની વિગત
 પ.૩૦ : જાહેર શૌચાલયની સુવિધા
 પ.૩૧ : કચરાપેટીની વ્યવસ્થા અંગે
 પ.૩૨ : પીવાના પાણી અંગેની વિગત
 પ.૩૩ : પાણી સંગ્રહની યોજના તથા અસરો
 પ.૩૪ : સામૂહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અંગે
 પ.૩૫ : વનિકરણ અને જમીન સંરક્ષણ સુવિધા
 પ.૩૬ : પંચાયત ઘર અને સહાય
 પ.૩૭ : ગ્રામ સેવક અંગેની વિગત
 પ.૩૮ : તલાટી મંત્રી અંગેની વિગત
 પ.૩૯ : પસંદગીના ગામોમાં બેંકની સુવિધા
 પ.૪૦ : ગ્રામસભા અને આયોજન
 પ.૪૧ : વેતન અને અનાજની ગુણવત્તા
 પ.૪૨ : પસંદગીના ગામોના લોકોનું ધાર્મિક જીવન
 પ.૪૩ : પસંદગીના ગામોમાં અન્ય સુવિધાઓ
 પ.૪૪ : સારસંક્ષેપ
 પ.૪૫ : સંદર્ભસૂચિ

 પ્રકરણ : ૬

 ૩૪૨ થી ૫૦૭

- ૬.૧ : પ્રસ્તાવના
 ૬.૨ : લાભાર્થી કુટુંબનું કદ
 ૬.૩ : કુટુંબોમાં પુરુષ—સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ
 ૬.૪ : કુટુંબોનું વયજૂથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ
 ૬.૫ : કુટુંબોનું વયજૂથ અને જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ

- ૬.૬ : વૈવાહિક દરજ્જાની સ્થિતિ
- ૬.૭ : લગ્નની વય મર્યાદા સંબંધિ સ્થિતિ
- ૬.૮ : જાતિના મહત્વ અંગે કુટુંબોના વલણો
- ૬.૯ : કુટુંબ નિયોજન સંબંધી વલણો
- ૬.૧૦ : લાભાર્થી કુટુંબોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ
- ૬.૧૧ : શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અંતર્ગત લાભ મેળવતા કુટુંબો
- ૬.૧૨ : શૈક્ષણિક આર્થિક સહાય અંગેના કાર્યક્રમો
- ૬.૧૩ : મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૪ : સહાય વિનાના મકાન અંગેની સુવિધાઓ
- ૬.૧૫ : સહાયવાળા મકાન અંગેની સુવિધા
- ૬.૧૬ : સ્વમાલિકીના મકાનમાં પાયાની સુવિધાઓ
- ૬.૧૭ : ભાડાના મકાનની સુવિધા અંગે
- ૬.૧૮ : સ્વમાલિકી અને ભાડાના મકાનમાં બળતણની વ્યવસ્થા
- ૬.૧૯ : તબીબી વિષયક સુવિધાઓ
- ૬.૨૦ : કમાનાર સભ્યોનું પ્રમાણ
- ૬.૨૧ : લાભાર્થી કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય
- ૬.૨૨ : લાભાર્થી કુટુંબોનો ગૌણ વ્યવસાય
- ૬.૨૩ : લાભાર્થી લોકોનું ક્ષેત્રવાર વ્યવસાયોનું સ્વરૂપ
- ૬.૨૪ : લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે વ્યવસાયના ક્ષેત્રો
- ૬.૨૫ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અને ગૌણ વ્યવસાયના લાભાર્થીઓ
- ૬.૨૬ : તાલીમ સંબંધિ સ્થિતિ
- ૬.૨૭ : વ્યવસાયમાં હરિફાઈનું પ્રમાણ
- ૬.૨૮ : લાભાર્થી લોકોની રોજગારીની સ્થિતિ
- ૬.૨૯ : શ્રમિકોની વ્યવસાયિક ગતિશીલતા
- ૬.૩૦ : આર્થિક વિકાસને પ્રેરક અસરો અંગે અવકાશ
- ૬.૩૧ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનું અમલીકરણ
- ૬.૩૨ : કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ અંગેની વિગત
- ૬.૩૩ : લાભાર્થી કુટુંબોની આવકનું ધોરણ

- ૬.૩૪ : કુટુંબોની માથાદીઠ આવક
 ૬.૩૫ : કામ કરનારાનું સભ્યદીઠ આવક પ્રાપ્તિનું ધોરણ
 ૬.૩૬ : આવક પ્રાપ્તિના સ્ત્રોતો
 ૬.૩૭ : જીવનનિર્વાહ ખર્ચ અંગેની વિગત
 ૬.૩૮ : દેવાદાર કુટુંબની વિગત
 ૬.૩૯ : દેવા પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશો
 ૬.૪૦ : દેવાદાર કુટુંબદીઠ દેવાનું પ્રમાણ
 ૬.૪૧ : કરજ પ્રાપ્તિ માટેની જામીનગીરીની વિગત
 ૬.૪૨ : મુદલ અને વ્યાજ પરત કરવાની પદ્ધતિ
 ૬.૪૩ : સાર સંક્ષેપ

પ્રકરણ : ૭	૫૦૮ થી ૫૪૬
------------	------------

- ૭.૧ : પ્રાસ્તાવિક
 ૭.૨ : પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય તારણો
 ૭.૩ : પરિકલ્પનાઓની ચકાણી
 ૭.૪ : હેતુઓ ની સિદ્ધિ
 ૭.૫ : નીતિ વિષયક સૂચનો
 ૭.૬ : વિશેષ સંશોધન સંભાવનાઓ

પરીશિષ્ટ-૧	૫૪૭ થી ૫૫૪
------------	------------

પરીશિષ્ટ-૨	૫૫૫ થી ૫૬૭
------------	------------

સંદર્ભસૂચિ	૫૬૮ થી ૫૭૮
------------	------------

કોષ્ટક યાદી

કોષ્ટક નંબર

શીર્ષક

પાના નંબર

- ૧.૧ ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ (૧૯૫૧થી ૨૦૦૧)
- ૧.૨ ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ
- ૧.૩ ભારતમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબીનું પ્રમાણ
- ૧.૪ અનુસુચિત જાતિ અને અનુસુચિત જનજાતિમાં ગરીબીનું પ્રમાણ
- ૧.૫ ગ્રામ્યક્ષેત્રે રાજ્યવાર ગરીબીનું પ્રમાણ — ૧૯૮૪-૮૫ માં
- ૧.૬ કેટલાક દેશોમાં બેકારીનો દર ૧૯૮૦ થી ૨૦૦૦
- ૧.૭ આયોજન દરમ્યાન ભારતમાં બેકારીનાં અંદાજે (લાખમાં)
- ૧.૮ ભારતનાં અર્થતંત્રમાં ખેતીક્ષેત્રે મળતી રોજગારી
- ૧.૯ ભારતના અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનો ફાળો
- ૧.૧૦ તાલુકાદીઠ ગામો તથા લાભાર્થી કુટુંબોની વિગત
- ૨.૧ ભારતમાં ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકોની ટકાવારી
- ૨.૨ ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોની ટકાવારી
- ૨.૩ ગ્રામીણ વિકાસ માટે આયોજિત ખર્ચની ફાળવણી
- ૨.૪ ગ્રામીણ વિકાસ માટે થયેલ સ્વતંત્ર ખર્ચ
- ૩.૧ જવાહર રોજગાર યોજનાની પ્રગતિ
- ૩.૨ ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની પ્રગતિ
- ૩.૩ દસ લાખ કૂવાઓની યોજનાની પ્રગતિ
- ૪.૧ ગુજરાતની વસ્તી — ૨૦૦૧ સુધીની
- ૪.૨ ગુજરાતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રગતિ — ૨૦૦૧ સુધી
- ૪.૩ ગુજરાતમાં જાતિવાર અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ
- ૪.૪ ગુજરાતમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ — ૨૦૦૧
- ૪.૫ વ્યવસાયિક કક્ષા મુજબનું વર્ગીકરણ — ૨૦૦૧
- ૪.૬ સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી — ૨૦૦૧ સુધીની
- ૪.૭ સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લા પ્રમાણે ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ — ૨૦૦૦

- ૪.૮ સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લાવાર ઉષ્ણતામાન
- ૪.૯ પાકમાં જમીનનું વર્ગીકરણ
- ૪.૧૦ સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લાવાર સાક્ષરતાનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૧ સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૨ વ્યવસાયી કક્ષા મુજબ વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૩ જુનાગઢ જિલ્લાની વસ્તી – ૨૦૦૧
- ૪.૧૪ જુનાગઢ જિલ્લામાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૫ જુનાગઢ જિલ્લામાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ
- ૪.૧૬ વ્યવસાયી કક્ષા મુજબનું વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૭ કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧
- ૪.૧૮ કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રી – પુરુષનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧
- ૫.૧ પસંદગીના ગામો અને તાલુકાઓમાં ફાળવેલ મુડી ભંડોળ
- ૫.૨ વસ્તીનું વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧
- ૫.૩ વસ્તીમાં અનુસુચિત જાતિનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧
- ૫.૪ પસંદગીના ગામોમાં કુલ કુટુંબોનું વર્ગીકરણ
- ૫.૫ પસંદગીના ગામના લાભાર્થી કુટુંબો – ૨૦૦૧
- ૫.૬ લાભાર્થીઓમાં અનુસુચિત જાતિનું પ્રમાણ
- ૫.૭ પસંદ કરેલ ગામોમાં વસ્તીની જ્ઞાતિઓ
- ૫.૮ જે.જી.એસ.વાય. સિવાયના અન્ય કેટલાક કાર્યક્રમોના લાભોની વિગત
- ૫.૯ કુલભંડોળ, કપાત, વપરાશ અને વણવપરાયેલ ભંડોળ
- ૫.૧૦ માથાદીઠ રકમની ફાળવણીનું પ્રમાણ
- ૫.૧૧ અનુસુચિત જાતિ મુજબ માથાદીઠ રકમનું પ્રમાણ
- ૫.૧૨ પસંદગીના ગામોમાં મજૂરી અને માલસામાનનું પ્રમાણ
- ૫.૧૩ કુલ રોજગારીનું થયેલ સર્જન
- ૫.૧૪ પસંદગીના ગામોમાં કરેલ કાર્યાની વિગત
- ૫.૧૫ ગામની કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીનનું પ્રમાણ
- ૫.૧૬ પસંદગીના ગામોનું પશુધન
- ૫.૧૭ પંચાયતદારમાં ટી.વી. અંગેની સુવિધા

- પ.૧૮ સહકારી સંસ્થાઓની સુવિધા
- પ.૧૯ બાલવાડી અંગેની વિગત
- પ.૨૦ પસંદગીના ગામોમાં બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધા
- પ.૨૧ આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત
- પ.૨૨ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધા
- પ.૨૩ પસંદગીના ગામોમાં આંગણવાડી કેન્દ્રની સુવિધા
- પ.૨૪ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા
- પ.૨૫ ગામની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ
- પ.૨૬ શિક્ષકોનું પ્રમાણ
- પ.૨૭ શાળાની મિલકતની માલિકી અંગેની વિગત
- પ.૨૮ શાળાના ઓરડાઓનું પ્રમાણ
- પ.૨૯ શાળામાં અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ
- પ.૩૦ જુદી-જુદી વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરતા ગામના વિદ્યાર્થીઓ
- પ.૩૧ પસંદગીના ગામની કોલેજનું અંતર
- પ.૩૨ ગામના રસ્તાઓનું સ્વરૂપ
- પ.૩૩ રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધાનું પ્રમાણ
- પ.૩૪ વૃક્ષારોપણમાં સહાય અંગેની વિગત
- પ.૩૫ પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનોનું પ્રમાણ
- પ.૩૬ બસ સ્ટેન્ડની સુવિધા અંગેની વિગત
- પ.૩૭ રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થાની વિગત
- પ.૩૮ સંદેશા વ્યવહાર અંગેની વ્યવસ્થા
- પ.૩૯ દવાખાના અંગેની વિગત
- પ.૪૦ દવાખાનામાં નર્સ કે ડોક્ટરની હાજરી અને રહેઠાણ અંગે
- પ.૪૧ ખાનગી અને પશુ દવાખાનાની સુવિધાનું અંતર
- પ.૪૨ મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા
- પ.૪૩ ગટર યોજનાની સુવિધા
- પ.૪૪ શોષખાડાઓની સુવિધા અને સહાયનું પ્રમાણ
- પ.૪૫ શૈયાલયની સુવિધા અને સહાયનું પ્રમાણ

- ૫.૪૬ ગામના પાણીનું સ્વરૂપ
- ૫.૪૭ પાણીના તળ અંગેની વિગત
- ૫.૪૮ જાહેર સાધનો પાણી અંગેના
- ૫.૪૯ ઉનાળામાં પાણી અંગેની સ્થિતિ
- ૫.૫૦ જલસંગ્રહની તળાવની યોજના અંગેની વિગત
- ૫.૫૧ તળાવ ઉપયોગ અંગેની સ્થિતિ
- ૫.૫૨ સામુહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અંગે
- ૫.૫૩ પંચાયતઘર અને સહાય અંગે
- ૫.૫૪ ગ્રામ સેવક અંગેની વિગત
- ૫.૫૫ તલાટી મંત્રી અંગેની વિગત
- ૫.૫૬ ગામમાં બંકની સુવિધા અંગેની વિગત
- ૬.૧ કુટુંબોના કદનું પ્રમાણ
- ૬.૨ કુટુંબના સભ્યોનું પુરૂષ — સ્ત્રી પ્રમાણે વર્ગીકરણ
- ૬.૩ કુટુંબના સભ્યોનું વયજુથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ
- ૬.૪ કુટુંબોનું વયજુથ અને જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ
- ૬.૫ કુટુંબના સભ્યોનું વિવાહિત દરજ્જા મુજબ વર્ગીકરણ
- ૬.૬ સંતાનોની વિગત વયમર્યાદા સંબંધી કુટુંબોની સ્થિતિ
- ૬.૭ સ્ત્રી—પુરૂષ સંતાનોનાં મહત્વ અંગે કુટુંબની વલણો
- ૬.૮ કુટુંબ નિયોજન અપનાવેલ કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૯ શિક્ષિત સભ્યોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૦ શિક્ષિત સભ્યોનું શિક્ષણના સ્વરૂપ અનુસાર વર્ગીકરણ
- ૬.૧૧ સંતાનોને શિક્ષણ આપતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૨ સંતાનોને શિક્ષણ ન આપી શકવાના કારણો
- ૬.૧૩ શિક્ષણ મેળવતા સંતાનોનું શિક્ષણના સ્વરૂપ પ્રમાણે વર્ગીકરણ
- ૬.૧૪ વિવિધ શૈક્ષણિક સુવિધાઓનો લાભ લેતા સંતાનોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૫ કુલ શૈક્ષણિક સહાયની રકમ
- ૬.૧૬ સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાય સંબંધી અપેક્ષાઓ
- ૬.૧૭ મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ

- ૬.૧૮ સહાય વિનાના મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૯ સહાય વિનાના મકાનનાં બાંધકામનું સ્વરૂપ
- ૬.૨૦ સહાય વિનાના મકાનમાં ઓરડાઓનું પ્રમાણ
- ૬.૨૧ સહાય વાળા ધરાવતા મકાનનાં બાંધકામનું સ્વરૂપ
- ૬.૨૨ સહાયવાળા મકાનમાં ઓરડાઓનું પ્રમાણ
- ૬.૨૩ મકાન સહાયથી સંતોષ ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૨૪ રસોડાની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો
- ૬.૨૫ શૌચાલયની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો
- ૬.૨૬ સ્નાનગૃહની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો
- ૬.૨૭ પીવાનાં પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો
- ૬.૨૮ ભાડાનાં મકાન અંગેની સુવિધાઓ
- ૬.૨૯ સ્વ-માલિકી અને ભાડાનાં મકાનમાં બળતણની સુવિધા
- ૬.૩૦ પ્રાથમિક આરોગ્ય-કેન્દ્રનો ઉપયોગ કરતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૩૧ આરોગ્ય કર્મચારીઓની હાજરી અને નિયમિતતા નું પ્રમાણ
- ૬.૩૨ કુટુંબ નિયોજનનાં સાધનોનો કેન્દ્રમાંથી ઉપયોગ કરતાં કુટુંબો
- ૬.૩૩ કુટુંબોમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ
- ૬.૩૪ કુટુંબમાં કમાઉ પુરૂષ-સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ
- ૬.૩૫ લાભાર્થી કુટુંબોના મુખ્ય વ્યવસાયો
- ૬.૩૬ લાભાર્થી લોકોનાં વ્યવસાયિક ક્ષેત્રો
- ૬.૩૭ લાભાર્થી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની જાતિ પ્રમાણે વ્યવસાયનાં ક્ષેત્રો.
- ૬.૩૮ કુટુંબોની રોજગારીથી થયેલ માનવ-દિન રોજગારી અને કલાકોનું થયેલ સર્જન
- ૬.૩૯ લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે રોજગારીનું પ્રમાણ
- ૬.૪૦ મુખ્ય વ્યવસાયોમાં કુટુંબોની રોજગારીની સ્થિતિ.
- ૬.૪૧ ગૌણ વ્યવસાયમાં કુટુંબોની રોજગારીની સ્થિતિ.
- ૬.૪૨ મુખ્ય વ્યવસાયમાં સ્થગિતતાનાં કારણો.
- ૬.૪૩ ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવા માટેના કારણો.
- ૬.૪૪ આર્થિક વિકાસ પર અસરો સંબંધી મંતવ્યો.

- ૬.૪૫ કાયમી રોજગારી સંબંધી અસરો.
- ૬.૪૬ યોજનાથી સુંષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૪૭ યોજનાથી અસંતોષના મુખ્ય મુદ્દાઓ.
- ૬.૪૮ લાભાર્થી કુટુંબની આવક—જૂથ અનુસાર સરેરાશ વાર્ષિક આવક (રૂપિયામાં)
- ૬.૪૯ લાભાર્થી કુટુંબ દીઠ માસિક—આવકનું પ્રમાણ (રૂપિયામાં)
- ૬.૫૦ : અ : લાભાર્થી કુટુંબોનાં લોકોની માથાદીઠ આવક (રૂપિયામાં)
- ૬.૫૦ : બ : માથાદીઠ આવકની તુલના
- ૬.૫૧ : કમાવનાર સભ્યોમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ
- ૬.૫૨ : કમાવનાર સભ્યદીઠ આવકનું પ્રમાણ
- ૬.૫૩ : આવક—જૂથ મુજબ વયવસામાં રોજી.
- ૬.૫૪ : કુલ આવકમાં જૂથવાર ગૌણ—વ્યવસાયનો ફળો
- ૬.૫૫ : લાભાર્થી કુટુંબોનું સરેરાશ વાર્ષિક નિભાવ—ખર્ચ.
- ૬.૫૬ : કુટુંબોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક—ખર્ચની વિગત
- ૬.૫૭ : દેવાદાર કુટુંબોની વિગત
- ૬.૫૮ : કરજ પ્રાપ્તિનાં સ્ત્રોતો.
- ૬.૫૯ : ઉદ્દેશો પ્રમાણે દેવાદાર કુટુંબોનું દેવું
- ૬.૬૦ : દેવાદાર કુટુંબદીઠ દેવાનું પ્રમાણ

પ્રકરણ - ૧

વિષય પ્રવેશ

- ૧.૧ પ્રસ્તાવિક
- ૧.૨ ગરીબીનો ખ્યાલ
- ૧.૩ ભારતમાં ગરીબી
- ૧.૪ બેકારીનો ખ્યાલ
- ૧.૫ ભારતમાં બેકારી
- ૧.૬ આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ
- ૧.૭ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરિયાત અને નીતિ
- ૧.૮ ગ્રામીણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ અને કાર્યક્રમો
- ૧.૯ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનો ખ્યાલ
- ૧.૧૦ વિષય સંબંધી સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા
- ૧.૧૧ વિષય પસંદગી
- ૧.૧૨ સંશોધન સમસ્યા
- ૧.૧૩ પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ઔચિત્ય
- ૧.૧૪ પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ
- ૧.૧૫ પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહત્વ
- ૧.૧૬ પ્રસ્તુત અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ
- ૧.૧૭ સંશોધનના ખ્યાલો
- ૧.૧૮ પ્રસ્તુત અભ્યાસની સંશોધનની પદ્ધતિ
- ૧.૧૯ સંશોધનનું વ્યાપ વિશ્વ અને નૂમના પસંદગી
- ૧.૨૦ માહિતી એકત્રીકરણની રીત
- ૧.૨૧ માહિતી વિશ્લેષણની રીત
- ૧.૨૨ અભ્યાસમાં પ્રયોજાયેલા ખ્યાલો
- ૧.૨૩ અભ્યાસની ક્ષેત્ર મર્યાદા
- ૧.૨૪ પ્રકરણ આયોજન
- ૧.૨૫ સંદર્ભસૂચિ

૧.૧ : પ્રાસ્તાવિક :-

વિશ્વના દેશોમાં મોટાભાગના વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં કૃષિક્ષેત્ર તેના કદ, કુલ ઉત્પાદનમાં હિસ્સો, રોજગારી અને આવક સર્જનની દ્રષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાંથી કેટલાક દેશોમાં તેના કુલ ઉત્પાદનમાં કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો ૮૦ % તથા કુલ રોજગારીમાં ફાળો ૭૫ % જેટલો ઊંચો જોવા મળે છે. કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસ પર સમગ્ર અર્થતંત્રનો વિકાસ આધારિત હોય છે. આજે ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસનો દર ૫૩ વર્ષના આયોજન બાદ પણ કૃષિ ઉત્પાદનના વૃદ્ધિ દર પર આધારિત જોવા મળે છે. વિકસિત દેશોના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે, વિકાસના શરૂઆતના તબક્કા દરમિયાન દરેક દેશના કૃષિક્ષેત્રે અગત્યનો અને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, જાપાન તથા પશ્ચિમ યુરોપના દેશોમાં ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ પ્રાપ્ત થયો તેની પૂર્વ સંઘ્યાએ દરેક વિકસિત દેશના કૃષિક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન થયાં હતાં.

પૃથ્વી ઉપર માનવી આવ્યો ત્યારે તે શરૂઆતમાં એકલું જીવન જીવવા લાગ્યો હતો, ત્યાર બાદ તેમાંથી પોતાનું કુટુંબ અને પછી સમાજ તથા ગામડાંનો જન્મ થયો. ત્યાર બાદ સમય જતાં ધીરે-ધીરે શહેરો અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. તેથી સૌ પ્રથમ ગ્રામીણ સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો, બાદ શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો. પરમ પૂજ્ય ગાંધીજીના મતે, “આપણાં ગામડાં પાયમાલ થઈ ગયાં છે કારણ કે આપણને સાચું અર્થશાસ્ત્ર અને સાચું સમાજશાસ્ત્ર આવડતું નથી.”^(૧) આથી દેશની સમગ્ર આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની વ્યુહરચના માટે ગ્રામીણ વિકાસ ઉપર સૌથી વિશેષ ભાર આપવો જરૂરી ગણવામાં આવે તે ઘણું સ્વાભાવિક ગણાશે.

દેશમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમતેમ શહેરીકરણની પ્રક્રિયા વધુ ને વધુ વેગવાન બનતી જાય છે. શહેરીકરણ માટે ગામડાંની પરિસ્થિતિ તથા તેની સમસ્યા જવાબદાર ગણાવી શકાય છે. કારણ કે ગામડાંઓમાં અપૂરતી રોજગારી, ઔદ્યોગિક વિકાસનો અભાવ, તથા વૈકલ્પિક રોજગારીની તકોનો અભાવ અને માત્ર રોજગારી કૃષિક્ષેત્ર ઉપર જ આધારિત હોવાથી ગામડાંઓ

દિવસે—દિવસે ભાંગતા જાય છે. આ કૃષિક્ષેત્ર આકાશ પર આધારિત છે. તેથી ગ્રામીણક્ષેત્ર પર તથા તેના વિકાસ પર ભાર મૂકવો જરૂરી બની જાય છે. ભારત દેશની ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીને ધ્યાનમાં લઈએ તો આજે પણ ભારતની વસતિમાં ગ્રામીણ વસતિનું પ્રમાણ ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ ૭૨.૨૨ ટકા જેટલું રહેવા પામ્યું છે.”

(૨) આજે દેશના મોટાભાગના લોકો રોજગારી પણ કૃષિક્ષેત્રમાંથી જ મેળવે છે. આ મોટાભાગના લોકો ગામડાંમાં જ વસે છે. અને કૃષિમાંથી રોજગારી મેળવે છે.

તાજેતરના વર્ષોમાં ગામડાંમાંથી શહેરમાં આવેલા લોકોએ શહેરોના ગંદા વસવાટોમાં ઉમેરો કરીને નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે. આપણી વિકાસયાત્રાનો મુખ્ય આશય તો ગરીબી નાબૂદ કરવાનો છે. એનું વ્યાપક પ્રમાણ અને મૂળ ગ્રામ વિસ્તારોમાં હોવાથી ગામડાંના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ ગામડાંના ભૂમિહીન મજૂરો તો ગરીબીના ભંડાર સમા છે. અને તે શહેરી ગરીબીનું મૂળ છે. ટુંકમાં ગ્રામીણ વિકાસ જ સમગ્ર આર્થિક વિકાસની ચાવી છે.

“ સાચા અર્થમાં આર્થિક વિકાસ સાધવા ગામડાંને આર્થિક એકમો બનાવવા જોઈએ. શહેરોના વિકાસથી ભારતના આત્મા સમા ગામડાં નાશ પામ્યા છે.શહેરો તો પોતાનું ફોડી લેવા સમર્થ છે. આપણે ગામડાંઓ તરફ વળવાનું છે. ગ્રામજનોને પૂર્વગ્રહો, વહેમો, સંકૂચિત દ્રષ્ટિમાંથી છોડવા એમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બન્યા સિવાય અને તેમની કેળવણી અને શાણપણના ફેલાવા સિવાય આપણે તે કરી શકવાના નથી. સ્વરાજ અને સુરાજ્યની સ્થાપના માટે ગામડાંની પૂનઃરચનાનો આર્થિક કાર્યક્રમ જ મહત્વનો છે. “(૩) ગ્રામાભિમુખ આર્થિક પરિવર્તન પ્રક્રિયામાં ગાંધીજીની વિચારધારા આદર્શ ગ્રામ વિકાસ માટે સાચો રાહ ચીંધે છે. ગ્રામ વિકાસમાં ગામડાંઓનું અવ્યવસ્થિત જંગલમાંથી આયોજન કરી રોજગારીમાં રૂપાંતર કરવાની જરૂરિયાત છે. રોજગાર દ્વારા ગામડાંના માનવીય અને ભૌતિક સાધનોનો અસરકારક ઉપયોગ કરીને ગામડાંની પ્રજાનું જીવન ધોરણ ઉચું લઈ જઈ શકાય તેમ છે. આથી ગામડાંના સૌથી વધારે લોકોનું સૌથી વધુ ભૌતિક કલ્યાણ સાધી શકાશે.

ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજ તથા ગ્રામીણ વિકાસ પ્રત્યે પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવેલ ન હોવાથી શહેરીકરણની પ્રક્રિયા વધુને વધુ વેગવાન બનતાં બન્ને વચ્ચે

અસમતુલાની ખાઈ વધુ ને વધુ ઊંડી બનતી ગઈ છે. શહેરોમા લોકોની દોટ ને કારણે ગામડાંઓ વધુને વધુ ભાંગતા જાય છે. જેનો ખ્યાલ ૧૯૫૧ થી ૨૦૦૧ સુધીના આ અંગે નોંધાયેલા વસ્તીલક્ષી ફેરફેરોમાંથી પ્રાપ્ય બને છે. આ અંગેની માહિતી કોઠા નં ૧.૧ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં :— ૧.૧

ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી નું પ્રમાણ (ટકાવારીમાં ૧૯૫૧ થી ૨૦૦૧)

વર્ષ	ગ્રામીણ વસ્તી	શહેરી વસ્તી	કુલ વસ્તી
૧૯૫૧	૮૩%	૧૭%	૧૦૦ %
૧૯૬૧	૮૨%	૧૮%	૧૦૦ %
૧૯૭૧	૮૦%	૨૦%	૧૦૦ %
૧૯૮૧	૭૬%	૨૪%	૧૦૦ %
૧૯૯૧	૭૪%	૨૬%	૧૦૦ %
૨૦૦૧	૭૨%	૨૮%	૧૦૦ %

પ્રાપ્તિસ્થાન :— (૧) “ભારતીય ગ્રામ્ય અર્થતંત્રના વિકાસના પરિપેક્ષમાં.”

પાના નં.— ૫૮.

(૨) ગુજરાતસરકાર, ગાંધીનગર, આઠમી યોજના, જૂન ૧૯૮૨, પાના નં.—૧૧.

(૩) અર્થસંકલન, ૩૦ જૂન ૨૦૦૩, અંક ૬, સળંગ અંક—૪૦૫ પાના નં.—૧૬૫.

કોઠા નં— ૧.૧ ની માહિતી તપાસના ખ્યાલ આવે છે કે, કુલ વસ્તીનું ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીના સંદર્ભમાં ટકાવારી દ્રષ્ટિએ વિભાજન કરવામા આવેલું છે. તેનું ચિત્ર બતાવે છે કે ભારતીય અર્થતંત્રમા આઝાદી બાદ આર્થિક વિકાસ અને ગ્રામીણવિકાસના ઘણા કાર્યક્રમોનો અમલ કરવા છતાં દેશની વસ્તીમાં પરિવર્તનો આવેલાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રામીણ વિકાસ પ્રક્રિયા અમલમાં હોવા છતાં દિવસે—દિવસે ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. તે ભારતની અને દુનિયાની વિશ્વવ્યાપી ઘટના છે. તે બીનાને યોગ્ય ગણી શકાય નહીં. ઝડપી શહેરીકરણથી ભારતમાં અનેક સમસ્યાઓનું સર્જન થયેલું છે. શહેરી સમસ્યાના જન્મને અટકાવવાના ઉકેલમાં ગામડાંઓને ભાંગતા અટકાવવા તથા ગ્રામીણ વિકાસ થવો

જરૂરી છે. તેવું મંતવ્ય હાલના વર્ષોમાં મજબૂત બનતું જાય છે. શહેરીકરણ પ્રત્યેની દોટના ભયસ્થાન અને સમસ્યાની હાલબત્તી ધરાવતા મતને ટેકો આપનારા સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવે છે કે, — “શહેરીકરણની સમસ્યાને હલ કરવી હોય તો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉભી કરવી જોઈએ. આ કાર્ય કરવા માટે ગ્રામીણ વિકાસ એક અનિવાર્ય શરત બની જાય છે.”^(૪) આમ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના દ્વારા રોજગારીની તકોનું સર્જન કરીને ગ્રામીણ વિકાસ એ આજના સમયની માંગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વસ્તી વૃદ્ધિના ઉંચા દરને લીધે તેમજ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વૈકલ્પિક રોજગારી કે વ્યવસાયની તકોના અભાવને કારણે ખેતી ક્ષેત્ર પર ભારણ સતત વધતું ગયું છે. છેલ્લા દાયકાને બાદ કરતા ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર વર્ષો સુધી સ્થગિતતાની અવસ્થામાં હતું. આથી ગ્રામીણ વિભાગમાં અને કૃષિ વિભાગમાં બેકારી, અર્ધબેકારી અને પ્રચ્છન્ન રીતે બેકાર શ્રમિકોની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો ગયો હતો. આથી ભારતમાં રોજગાર લક્ષી આયોજનના સંદર્ભમાં કૃષિ વિકાસ અને ગ્રામીણ વિકાસનું ઊંચું મહત્વ આંકવામાં આવે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખેડૂતો, ખેત-મજૂરો, ગણોતિયાઓ અને ગ્રામ્ય કારીગરોને પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારી મળી શકતી નથી. ભારતના ગામડાંઓની મોટાભાગની વસ્તીનો જીવન નિર્વાહનો મુખ્ય આધાર ખેતી છે. પરંતુ ખેતી વરસાદ પર આધારિત છે. વરસાદ અનિયમિત, અનિશ્ચિત અને અનિર્ણીત રહેતા ગ્રામીણ રોજગારીની તકો પર પ્રતિકૂળ અને વિપરિત અસરો ઉદ્ભવે છે. સિંચાઈની અલ્પ સુવિધાને કારણે આ સમસ્યા હલ ન થતી હોય તેવું જણાઈ આવે છે. ગ્રામીણ બેકારીની સમસ્યા નિવારવા આઝાદી બાદ ભારતીય અર્થતંત્રમાં આયોજનનો માર્ગ સરકારે ૧૯૫૧ માં અપનાવ્યો. અને રોજગારીની તકો વધારવા માટે પ્રત્યેક યોજનામાં વધુને વધુ તેને મહત્વ આપેલું છે.

ભારત સરકારે ગ્રામીણ રોજગારી સર્જનમાં વધુ પ્રયાસ કરેલ હોવા છતાં ગામડાંઓના આંતરમાળખાની કે અન્ય કોઈ ખામીઓના કારણે આઝાદીનાં આટલા વર્ષો પછી પણ સરકાર આ પ્રશ્નને હલ કરી શકેલ નથી. ઉલટાનું ગ્રામીણ બેકારીના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જણાયો છે. જે એક સાચી વાસ્તવિકતા છે. આયોજનના શરૂઆતના તબક્કામાં આયોજકોએ બેકારીના પ્રશ્ન તરફ ખાસ ધ્યાન

અને મહત્વ આપેલ ન હતું. કારણ કે આયોજકો એવી ગણતરી કરતા હતા કે રોજગારી એતો આર્થિકવિકાસની આડપેદાશ છે અને જેમ જેમ ભારતના આર્થિક વિકાસના દરમા વધારો થતો જશે તેમ—તેમ આપોઆપ તેની ફલશ્રુતિરૂપે રોજગારીની નવી તકો પેદા થતી રહેશે. પરંતુ તે પરિણામ પ્રાપ્ત થયું નહીં. આથી બેરોજગારીએ વિકૃત અને રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું આથી આયોજકોને ફરજયાત પણે રોજગારીની તકો વધારવા માટે ચોક્કસ રીતે વિચારણા કરવાની ફરજ પડી અને પ્રયાસો કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ, તેથી આજ સુધીમા રોજગાર સર્જન માટે અનેક વિધ નીતિઓ તથા પ્રયાસો હાથ ધરવામા આવેલા છે.

ભારતમા ગરીબી એ આજની ચર્ચા નથી, આઝાદી પહેલા પણ ભારતની “આબાદી” વિશે વિચારકો ચિંતા સેવી રહ્યા હતા. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીની મુખ્ય ચિંતા “ દરિદ્ર નારાયણ ”ના યોગ્ય વિકાસની હતી. આઝાદી પહેલા પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી, દાદાભાઈ નવરોજી, રમેશચંદ્ર દત્તના લેખો અને પુસ્તકોમા ગરીબીના ગંભીર પાસાની ચર્ચા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. ભારતની પાર્લામેન્ટમાં વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને સમાજવાદી પક્ષના લોકસભાના સભ્ય રામ મનોહર લોહિયાએ પ્રશ્ન કરેલો “ભારતના ૮૫ % લોકોની દૈનિક સરાસરી આવક પચ્ચીસ પૈસા છે તે સાચું?”^(૫) લોહિયાએ આ પ્રશ્ન એવા સમયે કટાક્ષના સ્વરૂપમાં કરેલો કે, જ્યારે ભારતીય અર્થતંત્રનો આર્થિક વિકાસ નોંધપાત્ર પ્રમાણમા થઈ રહ્યો હતો. તેનો અર્થ એ થાય કે દેશમા આર્થિક વિકાસ થવા છતાં વિકાસના ફળસ્વરૂપે ગરીબી ઉપર અનુકૂળ અસર પડતી હોય તેવું લાગતું નથી. ભારતમા આયોજિત વિકાસના પ્રથમ દાયકા દરમ્યાન ઝડપી આર્થિક વિકાસ થયેલો જણાય છે. પરંતુ તેનો સીધો લાભ અને ફળ ગરીબોના હાથમા આવેલ જણાતું નથી. અને આર્થિક અસમાનતામા સતત વધારો થયેલો જણાય છે. ભારતમા અમીરો વધુ ને વધુ અમીર બનતા ગયા છે. અને ગરીબો દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ગરીબ બનતા ગયા છે.

ભારતમાં ગરીબી અંગે આયોજન પંચ, દાંડેકર—રથ, રાજ કિન્ના, પ્રણવ વર્ધન, સુખાત્મે, અશોક રૂદ્રા, બી.એચ. મિન્હાસ, કે.એન. રાજ, ઓઝા વગેરેએ

અભ્યાસો કરેલ છે. અને ભારતના ગરીબીના પ્રમાણ અંગેના અંદાજો રજૂ કરવાના વિનમ્ર પ્રયાસો કરેલા જોવા મળે છે. “ સબ સહારા આફ્રિકન દેશોમા ગરીબોનું પ્રમાણ અત્યારે ૩૦૦ મિલિયન જેટલું થવા જાય છે. ”^(૬)

“સબ સહારા આફ્રીકામાં ગ્રામીણ ગરીબીનું પ્રમાણ ૬૫ ટકાથી ૮૦ ટકાની વચ્ચે જોવા મળે છે. સમગ્ર વિશ્વની ગરીબીમાંથી ૬૩ ટકા જેટલી ગરીબી ગ્રામીણ ગરીબી છે. બાંગ્લાદેશ જેવા દેશોમા તો કુલ ગરીબીના ૮૦ ટકા જેટલી ગરીબી ગામડાંમા જોવા મળે છે.”^(૭) આ વિધાન દ્વારા સ્પષ્ટ પણે ફલિત થાય છે કે, ભારત સિવાયના અન્ય દેશોમા ગરીબીએ વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરેલ હોય તેવું લાગે છે. આથી લોકોનું આર્થિક અને સામાજિક સ્તર સુધરી શકે તે હેતુથી તથા રોજગાર મેળવી શકાય તેવા આશ્રયથી ગ્રામીણ વિકાસના સંદર્ભમા સરકારે રોજગારી અને ગ્રામીણ વિકાસલક્ષી યોજનાઓ હાથ ધરવાની અનિવાર્યતા સ્વીકારેલી છે. રોજગારી પ્રાપ્ત થવાથી લોકોની આવકમા વધારો થાય છે. આવક વધતાં ઉંચું જીવનધોરણ આવે છે. આ લોકો અન્ય લોકોની માફક સારું જીવન ગૌરવપૂર્વક જીવી શકે તેવી શુભકામના, શુભભાવના અને તેવી સંકલ્પના આવી યોજના પાછળ સરકારીએ રાખેલી છે.

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર આંદોલનમા ગ્રામ વિકાસ ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. તેમણે ભારતમા સ્વરાજની સ્થાપનામા ગ્રામીણ વિકાસને કેન્દ્રવર્તી સ્થાન આપ્યું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીના મતે, “જ્યાં સુધી આપણે ગામડાંને બેઠા નહીં કરીએ ત્યાં સુધી સાચું સ્વરાજ્ય મળી શકે નહીં.”^(૮) “ તેમના મતે ગામડાંનો વિકાસ કરવા માટે ગામડાં આત્મનિર્ભર થાય અને સ્વશાસિત થાય તેવા સમાજના નિર્માણ કરવા પર ભાર મૂક્યો છે. ભારતના સંવિધાનમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમા “રાજ્ય લોકકલ્યાણના અભિવૃદ્ધિ કરવા પ્રયાસ કરશે.”^(૯) એવી ઘોષણા સાથે ભારતે લોકકલ્યાણ રાજ્યની જાહેરાત કરેલી. અને પંચવર્ષીય યોજનાઓમા ભારતનું આયોજન ગ્રામલક્ષી બનતું ગયું. એટલે કે તેમા ગ્રામીણ વિકાસને કેન્દ્રવર્તી સ્થાન અપાયું અને તેમા ગ્રામીણ વિકાસ માટે જનતાના સહકાર અને ભાગીદારી તથા વહીવટી સુધારણા ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો. પંચાયતીરાજ

દ્વારા વહીવટી સુધારવાનું કાર્ય હાથ ધરવામા આવ્યું અને યોજનાઓનો અમલ લોકોના ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ધરાવતી જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયત દ્વારા થાય તે રીતે ગ્રામીણ વિકાસ ના કાર્યો હાથ ધરવામા આવ્યા છે. આમ પૂજ્ય ગાંધીજીના મતે, ગ્રામ્યક્ષેત્રના ઉધ્ધાર વિના દેશનો સાચો ઉધ્ધાર શક્ય નથી, કારણ કે ગામડું વિકાસનું પ્રતિબિંબ છે અને ચાલકબળ છે. આયોજન દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ થાય ગામડાંઓમા ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોને રોજગારી મળે ગરીબોને પ્રાથમિક આરોગ્ય, શિક્ષણ, રહેઠાણ અને અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતની સુવિધાઓ મળે તો સમગ્ર ગામડાંઓનો વિકાસ થાય અને સાચા અર્થમાં સમગ્ર દેશનો વિકાસ થયો ગણાય. આઝાદી બાદ ઈ.સ. ૧૯૫૧ માં આયોજનનો માર્ગ અપનાવેલ અને આયોજનના ૫૩ વર્ષે પણ આયોજિત વિકાસની પ્રક્રિયાએ નબળા વર્ગના અને ગરીબ લોકોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમા સુધારો લાવી શકેલ નથી તેવા સંકેતો દ્રષ્ટિગોચર થતા જણાય છે. આ અભ્યાસનો મૂળઉદ્દેશ અને હેતુ ગ્રામ્યવિસ્તારના ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકો અને બેકાર માનવીઓ તથા ગામડાંના આંતરમાળખા પર અને લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પર આ કાર્યક્રમની શી અસર થઈ છે ? તે જણાવવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કરેલ છે. આ રીતે આ અભ્યાસ દ્વારા ગરીબ અને બેકાર વર્ગની પ્રગતિ અને ઉન્નતિનો અવકાશ તથા તે માટે મુખ્ય જવાબદાર પરિબળનું વિશ્લેષણ કરવામા આવેલ છે. આ અભ્યાસ ગ્રામીણ વિકાસમા ગ્રામીણ ગરીબો અને બેકારો તથા ગામડાંઓના આંતરમાળખાના વિકાસ અંગે થયેલા અભ્યાસોમાં એક મહત્વનો અભ્યાસ તરીકે સ્થાન પામશે અને લોકોના વિકાસમા, ગ્રામીણ વિકાસમા તથા રાજ્ય અને દેશના વિકાસમાં જ્ઞાનનો વ્યાપ વધારી વધુ ઉપયોગી અને મહત્વનો ફાળો આપશે, તેવી મને ચોક્કસ શ્રદ્ધા છે.

આ અભ્યાસમા મુખ્યત્વે આર્થિક વિકાસમા ગ્રામીણ વિકાસ અંગેનો અભિગમ અપનાવામા આવેલ છે. આ અભિગમમા ખાસ કરીને ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં લોકો, અને બેકાર લોકો, ખાસ કરીને પછાત વર્ગના લોકો— અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતી વર્ગના— તથા ગામડાંના આંતરમાળખાના વિકાસ પર સાનુકૂળ અસરો માટે ભારતમા સરકારશ્રી દ્વારા આ અભિગમ સ્વીકારવામા આવ્યો છે. આ જવાહર ગ્રામ રોજગાર યોજના દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ અને

ગામડાંઓના આંતરમાળખા પર કેવા પ્રતિભાવો પડેલા છે તેમજ આ કાર્યક્રમનો અમલ કરવાથી ગરીબાઈની રેખા નીચે જીવતા લોકોના પ્રમાણમા ઘટાડો કરવામા અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમા રોજગારી સર્જન કરવામા કેટલા અંશે સફળતા સાંપડી છે ? તે બાબતો પર પ્રકાશ પાડવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે. આ વિષયના સંદર્ભમા કેટલીક સૈધ્ધાંતિક સમજૂતી આપવાનુ જરૂરી ગણાય તે દ્રષ્ટિથી આ પ્રકરણમાં સૌ પ્રથમ ગરીબીનો ખ્યાલ, ભારતમાં ગરીબી, આર્થિક વિકાસની જરૂરિયાત અને નીતિ, ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ, ભારતમા ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ અને કાર્યક્રમો, અને જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની રૂપરેખા આપવાનુ ઉચિત ગણવામા આવ્યું છે. જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો તપાસવા સંબંધી સમાવિષ્ટ થતા જરૂરી અને યોગ્ય બાબતોની ચર્ચા કરવી જરૂરી ગણવામા આવી છે. આ પ્રથમ પ્રકરણમા વિષય સંબંધી જુદા-જુદા વિદ્વાનો અને તજજ્ઞો દ્વારા વિવિધ અભ્યાસ હાથ ધરવામા આવેલ હોય તેની અહીં સમીક્ષા કરીને આપણો અભ્યાસ જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં કઈ રીતે પોતાનુ યોગદાન અને વિશિષ્ટ પ્રદાન કરી શકે તેમ છે, તે દ્રષ્ટિથી પ્રસ્તુત અભ્યાસનુ મહત્વ સમજાવવાનો આ પ્રકરણમા પ્રયાસ કરવામા આવેલો છે. અભ્યાસના હેતુઓ, પરિકલ્પનાઓ, અભ્યાસની સંશોધન પદ્ધતિ, સંશોધનનું વ્યાપ વિશ્વ વ્યાપ, નમુનાઓની પસંદગી, માહિતી એકત્રીકરણ કરવાની અને વિશ્લેષણ કરવાની રીત, ક્ષેત્રમર્યાદા વગેરે અનેક સૈધ્ધાંતિક પાયાની બાબતો અને મુદ્દાઓને આ પ્રકરણમા સમાવિષ્ટ કરવાનુ જરૂરી ગણવામા આવ્યું છે. આ દ્રષ્ટિ એ આપણા આ સંશોધન અભ્યાસ માટે પાયાના સોપાન તરીકે આ પ્રથમ પ્રકરણ સ્થાન ધરાવે છે.

૧.૨ : ગરીબોનો ખ્યાલ :-

આજે ત્રીજા અને ચોથા વિશ્વના બધા જ દેશોમાં એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે કે સમાજનો એક વર્ગ પોતાની પ્રાથમિક જરૂરીયાતો પણ મેળવી શકતો નથી. માત્ર પોતાનુ અસ્તિત્વ ટકી શકે તેવા ધોરણે જીવન વિતાવતો હોય છે. આવા લોકોને ગરીબ તરીકે ઓળખવામા આવે છે, જે ગંભીર આર્થિક, સામાજિક સમસ્યાઓ ઉભી કરે છે. એટલે વિકાસની પ્રક્રિયામાં તે અવરોધક છે. આથી પ્રો. જેકબ વાઈનર

જણાવે છે કે,—“ગરીબ દેશનો ખરો પ્રશ્ન ખેતી નથી કે ઉદ્યોગની ગેહાજરી નથી પણ ગરીબાઈ તથા પછાતપણું છે, ગરીબ ખેતી અને ગરીબ ઉદ્યોગો છે. આથી ગરીબાઈ અને પછાતપણાના કારણો દૂર કરવા એ જ સાચો ઈલાજ છે. આથી ગરીબી નાબૂદી કે તેમાં ઘટાડો લાવવો એ વિકસતા દેશોની આર્થિક નીતિનું મુખ્ય ધ્યેય રહ્યું છે.”

ગરીબી એક પ્રકારની અભાવની સ્થિતિ છે. કોઈ એક સમાજના કોઈ વર્ગના લોકો જેટલા પ્રમાણમાં અમુક વસ્તુઓ અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે જ સમાજના બીજા વર્ગના લોકો વપરાશ ન કરી શકતા હોય તો તે વર્ગના બધા જ લોકોને ગરીબ કહેવામાં આવે છે.

આમ, ગરીબી એ અપર્યાપ્ત ઉપલબ્ધિની સ્થિતિ છે. જો કે ગરીબ શબ્દ સાપેક્ષ અને વ્યક્તિલક્ષી છે. દુનિયાના દેશોના આર્થિક વિકાસનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે જરૂરીયાત મુજબ ગરીબીનો નિરપેક્ષ અને સાપેક્ષ ખ્યાલ બદલાતો આવ્યો છે. ભારતમાં જે લોકોની પાયાની જરૂરીયાતો સંતોષી શકાતી નથી તે ગરીબ છે. જ્યારે વિકસિત એવા અમેરીકામાં સુખ—સગવડની જરૂરીયાતો ન સંતોષી શકનાર વ્યક્તિને ગરીબ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ મુજબ ૧૯૭૨માં અમેરિકામાં ૨૦% લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવતા હતા, અમેરીકાની ગરીબીની આ વ્યાખ્યાને ઈંગ્લેન્ડ દેશમાં લાગુ પાડવામાં આવે તો ઈંગ્લેન્ડના ૭૫ % લોકો ગરીબી રેખાની નીચે આવી જાય છે. આવી ગરીબીનો વિચાર નિરપેક્ષ અને સાપેક્ષ એમ બન્ને રેખા દ્વારા થાય છે. આ ખ્યાલને સમજવા માટે અર્થશાસ્ત્રીઓએ બે જુદા—જુદા ધોરણો રજૂ કર્યા છે.

સાપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ :-

સાપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ સમાજના જુદા—જુદા લોકોના આવકના પ્રમાણને આધાર લઈને વધતી—ઓછી આવક દર્શાવવા વિવિધ આવક જુથો દ્વારા તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને પ્રવર્તમાન સરેરાશ આવકને એક ધોરણ તરીકે સ્વીકારીને ગરીબીનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવે છે.

નિરપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ :-

નિરપેક્ષ ગરીબીના ધોરણ અનુસાર જોઈએ તો વ્યક્તિ પાયાની અનિવાર્ય જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા જેટલી તેની આવક ન હોય તો તેને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં નિરપેક્ષ ધોરણ અનુસાર ગરીબીને માપવા બે પ્રકારની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૧) ન્યુનતમ વપરાશ ખર્ચનું ધોરણ :-

ગરીબી રેખા નક્કી કરવા માટે ૧૯૬૦-૬૧ ના ભાવને આધારે વાર્ષિક માથાદીઠ રૂપિયા ૨૪૦ ના વપરાશ ખર્ચને ન્યુનતમ ધોરણ તરીકે સ્વીકારવાની ભલામણ કરી હતી. આ પ્રાથમિક જરૂરીયાતોમાં રોટી, કપડાં અને મકાનનો જ સમાવેશ કરેલ.

(૨) ન્યુનતમ કેલરીનું પ્રમાણ:-

આ પદ્ધતિ અનુસાર ન્યુનતમ કેલરી એટલે કે ન્યુનતમ પોષ્ટિકવાળા ખોરાકનો આધાર લઈને ગરીબીનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવે છે. ભારતના સંદર્ભમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેના દૈનિક ખોરાકમાંથી ૨૨૫૦ કેલરી મળવી જોઈએ. તેવું મોટાભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલ છે. આ ખ્યાલ યુનોના પ્રથમ નિયામક લોર્ડ લોઈડ ઓરે એ સૌ પ્રથમ આપેલો છે. વ્યક્તિને ખોરાક, મકાન, દાકતરી સારવાર વગેરેની ન્યુનતમ પ્રાપ્તિને ગરીબી રેખા કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ જીવતી રહી શકે તેટલી પાયાની જરૂરીયાતો પૂર્ણ થાય તેટલું વપરાશી ખર્ચ ગરીબી રેખા વ્યક્ત કરે છે. વિશ્વમાં મોટાભાગની વસ્તી ગરીબીમાં જન્મે છે, ગરીબીમાં જીવે છે, અને ગરીબીમાં જ મૃત્યુ પામે છે. સામે બાજુ વિશ્વ વસ્તીનો ખૂબ નાનકડો ભાગ આર્થિક સમૃદ્ધિમાં અને ભૌતિક સુખ — સગવડોમાં આળોટી રહ્યો છે.

ફિલોડેલસિયા ખાતે મળેલ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંઘના સંમેલનમાં આ હકીકતને અનુમોદન આપતો એવો નારો લગાવવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ એક દેશની ગરીબી સમગ્ર વિશ્વની સમૃદ્ધિ માટે ખતરારૂપ છે.

આમ ગરીબીના પ્રશ્નને સમગ્ર વિશ્વના પ્રશ્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેથી

ભાવનાને પુષ્ટિ આપનારી બાબત બની રહેશે.

વિશ્વ બેંકના અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિશ્વ ગરીબી અંગે અભ્યાસ કરેલા તેમના મત મુજબ ગરીબી સૌથી વધુ એશિયા ખંડમાં પ્રથમ નંબરે આવે છે. બીજા નંબરે આફ્રિકા અને ત્રીજા ક્રમે લેટીન અમેરીકા આવે છે. તેના દ્વારા ફલિત થાય છે કે, ગરીબીનો પ્રશ્ન દેશ પૂરતો સીમીત રહ્યો નથી. દેશની સીમા વગેરે નો વિશ્વવ્યાપી અને વિશ્વનો ગંભીર પ્રશ્ન છે.

સમગ્ર દુનિયાની આશરે ૨૦ ટકા વસ્તી ગરીબીમાં સબડે છે. આ સમગ્ર વિશ્વની ગરીબીમાંથી ૬૩ ટકા જેટલી ગરીબી ગ્રામીણ ગરીબી છે. આ લોકોની રોજની આવક એક ડોલરથી પણ ઓછી છે. ગરીબી ઘણા પ્રકારની છે. અમુક લોકો કાયમને માટે ગરીબીમાં જીવન વ્યતિત કરતા હોય છે. જ્યારે અમુક લોકો થોડા વખત ગરીબીમાં વિતાવીને ગરીબીમાંથી બહાર નિકળી જતાં હોય છે. દારૂણ ગરીબીમાં જીવતા લોકોની ભાવી પેઢી પણ ગરીબીના વિષયકમાં ફસાયેલી રહે છે. આવા ગરીબ લોકો ગરીબીમાંથી બહાર નીકળવાનો દરેક પ્રયાસ કરતાં હોય છે.

૧.૩ : ભારતમાં ગરીબી :—

આજે પણ ભારતની બાબતમાં કહેવામાં આવે છે કે “ભારત એક સમૃદ્ધ દેશ છે, જ્યાં ગરીબ લોકો વસે છે.” આ એક કડવું સત્ય છે. આ હકિકતને અનુમોદન આપતાં પ્રો. એમ.એલ.ડાર્લિંગ જણાવે છે કે “ ભારતની સૌથી આગળ પડતી વિશેષતા એ છે કે, તેની ભૂમિ ઉજ્જડ છે. પરંતુ તેના મોટાભાગના લોકો નિર્ધન છે.” વળી એમ પણ કહેવાય છે કે “ભારત નિર્ધન લોકોનો સમૃદ્ધ દેશ છે.” આમ વિપુલ કુદરતી સાધન સંપત્તિ અને વિશાળવસ્તીના સંદર્ભમાં ભારત સમૃદ્ધ દેશ કહી શકાય પરંતુ આઝાદી પૂર્વે ભારતનું અર્થતંત્ર પરતંત્ર હતું. તથા બ્રિટનના અર્થતંત્રના પૂરક અર્થતંત્ર તરીકેનો મોભો ધરાવતું હતું. આથી જ આર.સી.દત્ત યોગ્ય જ જણાવે છે કે “ આ વારસાગત ગરીબીનું કારણ બ્રિટન સરકારે ભારતનો કાયોમાલ ઉગાડનાર ખેતર તરીકે અને તૈયાર માલ વેચનાર બજાર તરીકે ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા ભારતનું શક્ય તેટલું શોષણ કરીને તેને ગરીબ બનાવ્યું છે. આમ અંગ્રેજોની શોષણયૂક્ત આર્થિકનીતિ — ક્ષતિઓના પરિણામે આઝાદી સુધી વાસ્તવમાં

સમૃદ્ધ ભારત ગરીબ બન્યું તથા સ્વાધીન ભારત પરાધીન બન્યું. આ નર્યુ સત્ય અને વાસ્તવિકતા છે. જેનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો.

આઝાદી બાદ ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૫૦માં આર્થિક આયોજન દ્વારા વિકાસ સાધવાની શરૂઆત કરી અને કલ્યાણ રાજ્યના સિધ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો. પહેલાનું રાજ્ય પોલિસ રાજ્ય હતું. આધુનિક કલ્યાણ રાજ્યના કારણે રાજ્યની જવાબદારીઓ અનેકવિધ ગણી વધી જાય છે. ગરીબીની સમસ્યા હળવી કરવા રાજ્યએ કલ્યાણના કાર્યો શરૂ કરવાની ફરજ પડી. રાજ્યોએ પ્રજાના રક્ષણ ઉપરાંત પ્રજાના લોક કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી પડે છે. તેના કારણે ગરીબી સમસ્યાનો ઉકેલ આવે છે. આજે રાજ્યે લોકોની સુખાકારીનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે. આર્થિક શોષણ સામે રક્ષણ આપવું જરૂરી બની જાય છે. લોકોની ભૌતિક સુખાકારી વધે , ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે— સાથે આવકની અસમાનતા ન વધે, ખેતીક્ષેત્રેનો વિકાસ થાય, ગ્રામીણ ગરીબી ઘટે, બેકારી ઘટે, કામદારોનું શોષણ ન થાય, પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે રોટી, કપડાં, રહેઠાણ, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં મળી રહે તેવું આયોજન કરવું પડે છે. તેના સ્વરૂપે આર્થિક આયોજનનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આવેલ જણાય આવે છે. આજનો યુગ પણ આયોજનનો યુગ બની ગયો છે. તેમા વિકસતા દેશોમાં ગરીબી દૂર કરવા અંગે ઘણા વિકલ્પો વિચારવામાં આવેલ છે. આ ગરીબી દૂર કરવા માટે ગરીબી પર સીધો પ્રહાર કરવો જરૂરી બની જાય છે. ગરીબોની આવકમાં પ્રત્યક્ષ વધારો કરીને તેને ગરીબી રેખા ઉપર લાવવા જોઈએ. દેશની મૂડીનું આયોજન એવી રીતે કરવું જોઈએ કે, જેથી કરીને તેના પરિણામે ઉત્પાદન વધવાની સાથે — સાથે ગરીબોની આવક, રોજગારી, સમૃદ્ધિ અને સગવડોમાં વધારો થાય, અને આવકની વહેંચણી સમાન બને, તેના માટે સરકારશ્રીએ હસ્તક્ષેપ કરીને પ્રયાસ કરવો પડે છે. ભારતમાં ગરીબી નાબુદી માટે જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અમલમાં મુકવામાં આવેલી છે.

આયોજકોએ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના પહેલા ગ્રામીણ વિકાસ માટે વિવિધ પગલાંઓની અજમાયશ કરી છે. શરૂઆતમાં સામૂહિક વિકાસની યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી અને પછી પસંદગીના કેટલાક વિસ્તારોમાં ખેતીના સઘન વિકાસ માટેનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ ગરીબ

વર્ગો અને ગરીબ વિસ્તારો માટેના ખાસ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ ગરીબ વર્ગો માટેના માઈક્રો લેવલના કાર્યક્રમો(નાના અને ચોકકસ વિસ્તાર માટેના) પણ આયોજકોએ અપનાવ્યા છે. આ રીતે વિવિધ પગલાં અને કાર્યક્રમોના અનુભવોમાંથી બોધપાઠ લઈને નવા – નવા અભિગમો અપનાવાઈ રહ્યા છે. તેમ છતાં આજે ગરીબીની સમસ્યાના નિરાકરણમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ નથી. તેનો ખ્યાલ ભારતમાં ગરીબી અંગેના થયેલા વિવિધ અભ્યાસો પરથી આવી શકે તેમ છે. બી.એસ.મિન્હાસ, પ્રણવ કે.વર્ધન, પ્રો.વી.એમ. દાંડેકર અને ડો. નિલકંઠ રથ, પી.ડી.ઓઝા, એ વૈધનાથ વગેરે વિદ્વાન અને તજજ્ઞ લોકોએ ગરીબીના અંદાજ અંગે અભ્યાસો કરીને તારણો પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

કોઠા નં. ૧.૨

ભારતમાં ગરીબી નું પ્રમાણ

વર્ષ	ગરીબીનું પ્રમાણ	ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકો લાખમાં અંદાજિત
1960-61	56.8	202.21
1961-62	56.2	204.23
1962-63	53.9	-
1963-64	47.4	203.47
1964-65	49.9	182.68
1965-66	49.2	196.30
1966-67	45.2	197.05
1967-68	48.4	184.60
1968-69	46.8	201.88
1969-70	47.8	198.85
1970-71	50.5	207.13
1972-73	47.6	228.26
1973-74	51.5	219.91
1977-78	48.3	254.92
1979-80	53.3	272.00
1983-84	40.4	221.50
1984-85	39.9	222.20

પ્રાપ્તિસ્થાન:— “સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ વિસ્તાર પર સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમની અસર”, લેખક હર્ષદરાય મ.ભટ્ટ. વર્ષ, ૧૯૮૯, પાના નં.— ૭.

ઉપરના કોઠા નંબર ૧.૨ માં ગરીબીનું પ્રમાણ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ૧૯૬૦—૬૧ થી ૧૯૭૯—૮૦ સુધીના ૨૦ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૪૫.૨ ટકાથી ૫૬.૮ ટકા સુધીનું જોવા મળે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ગરીબીના પ્રમાણમાં ૧૨ ટકા જેટલો વધારો— ઘટાડો થયા કરે છે. ત્યાર બાદ ગરીબીના પ્રમાણમાં ૧૯૮૩—૮૪ માં ઝડપી ઘટાડો થવા પામે છે. અને આ પ્રમાણ ઝડપી ઘટીને ૪૦.૪ ટકા થવા જાય છે. એટલે કે ૧૯૭૯—૮૦ થી ૧૯૮૪—૮૫ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ગરીબીનું પ્રમાણ ૫૩.૩ ટકા માંથી ઘટીને ૩૯.૯ ટકા થવા પામે છે. આમ આટલા સમયગાળામાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૧૩.૪ ટકા ઘટેલું જણાય આવે છે. ગરીબીના પ્રમાણમાં ઝડપી ઘટાડો થવા માટે જવાબદાર સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ગરીબીની સંખ્યાને હલ કરવા માટે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં આર્થિક આયોજન જવાબદાર છે. અને તે ખૂબ મહત્વનું અને અસરકારક સાબિત થયું છે. ભારતમાં મોટા ભાગના વસ્તી ગામડામાં વસે છે. અને ગામડામાં ગ્રામીણ ગરીબીનું પ્રમાણ ઘણું ઉચું જોવા મળે છે. આથી ગ્રામીણ વિકાસ દેશની મહત્વની અને તાતી જરૂરિયાત બની ગઈ છે.

કોઠા નં— ૧.૩

ભારતમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબીનું પ્રમાણ

વર્ષ	ગરીબીનું પ્રમાણ (ટકાવારીમાં)	ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકો (કરોડમાં)
1960-61	38	13.8
1971-72	45	20.0
1977-78	51	25.3
1984-85	40	22.2
1998-90	28	16.9

પ્રાપ્તિ સ્થાન :— A.N. Agrawat - H.O. Varma India Economic

Infomation Year book 1996-p, 60

કોઠા નં. ૧.૩ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, શરૂઆતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ખૂબ ઉચું જોવા મળે છે. ૧૯૮૯-૯૦ માં ગરીબીનું પ્રમાણ અડધું થવા પામેલ છે. ગરીબીના પ્રમાણમાં ઝડપી ઘટાડો થવા માટે આર્થિક આયોજમાં અમલમાં મુકેલ ગ્રામીણ વિકાસની યોજનાઓ છે. ગ્રામીણ વિકાસ પર ભાર મુકવાથી તેમાં નોંધપાત્ર સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી છે.

કોઠા નંબર ૧.૪

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુ.જનજાતિમાં ગરીબીનું પ્રમાણ.

વર્ષ	૧૯૭૭-૭૮		૧૯૮૩-૮૪	
	અનુસૂચિત જાતિ	અનુસૂચિત જનજાતિ	અનુસૂચિત જાતિ	અનુસૂચિત જનજાતિ
ગ્રામ્ય વિસ્તાર	64.6	72.4	53.1	58.4
શહેરી વિસ્તાર	54.3	52.6	40.4	39.9
કુલ	63.2	71.4	50.9	57.1

પ્રાપ્તિ સ્થાન :— A.N. Agrawat - H.O. Varma India Economic
Information Year book.1996,p. 61

કોઠા નં. ૧.૪ માં દર્શાવ્યા મુજબ ભારતમાં ૧૯૭૭-૭૮માં અનુસૂચિત જાતિમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૬૩.૨ % જેટલું છે. તેમાંથી શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૧૦ % જેટલું વધારે જોવા મળે છે. ૧૯૮૩-૮૪માં ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટવા પામે છે. પરંતુ ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં ગરીબીના પ્રમાણમાં વધુ ઘટાડો નોંધાયો છે.

૧૯૭૭-૭૮માં ભારતમાં અનુસૂચિત જનજાતિમાં ગરીબીનું પ્રમાણ કુલ પ્રમાણ ૭૧.૪ % જેટલું છે. તેમાંથી શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૨૦ ટકા જેટલું વધારે જોવા મળે છે. ૧૯૮૩ - ૮૪માં ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારમાં ગરીબીના પ્રમાણમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. પરંતુ ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં ગરીબીના પ્રમાણમાં વધુ ઘટાડો નોંધાયેલો જોવા મળે છે.

કોઠો ૧.૫

ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે રાજ્યવાર ગરીબીનું પ્રમાણ ૧૯૮૪ – ૮૫ માં

રાજ્ય	ગરીબીની સંખ્યા (લાખમાં)	માથાદિઠ માસિક ખર્ચમાં તફાવત (રૂ.)
આંધ્ર પ્રદેશ	71.74	38.22
આસામ	26.68	45.65
બિહાર	134.06	43.37
ગુજરાત	61.18	53.87
હરિયાણા	8.47	46.65
જમ્મુ અને કાશ્મીર	2.43	36.53
કેરાલા	24.22	53.98
મધ્યપ્રદેશ	67.41	36.90
મહારાષ્ટ્ર	151.72	48.78
કર્ણાટક	100.45	48.38
ઓરિસ્સા	59.45	41.50
પંજાબ	6.50	48.11
રાજસ્થાન	31.07	43.53
તામિલનાડુ	98.98	47.70
ઉત્તરપ્રદેશ	168.61	35.93
વેસ્ટ – બેંગાલ	91.21	49.01
ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કુલ ગરીબોની સંખ્યા	1101.59	

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- A.N. Agrawat - H.O. Varma India Economic
Infomation Year book. 1996,p. 64.

કોઠા નં. ૧.૫ માં દર્શાવ્યા મુજબ રાજ્યવાર કુલ ગ્રામીણ ગરીબીના પ્રમાણ સંબંધી આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલી છે. તે પરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે, દેશમાં સૌથી વધારે ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યમાં ગ્રામીણ ગરીબી રહેલી છે. તેનો

ગ્રામીણ ગરીબીમાં પ્રથમ નંબર આવેલ છે. ત્યાર બાદ બીજા નંબરે મહારાષ્ટ્ર અને ત્રીજા નંબરે બિહાર અને ચોથા નંબરે કર્ણાટક રાજ્ય આવે છે. સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ આ નંબર રાજ્યોના આવેલ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯૯૪-૯૫માં ગ્રામીણ ગરીબીનું પ્રમાણ ૬૧.૧૮ લાખ જેટલું જોવા મળે છે.

૧.૩ : ગુજરાતમાં ગરીબી :-

“ ગુજરાત— દેશનો એક સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. ” એવા કહેવાતા મતને કોઈ આર્થિક અભ્યાસનું સમર્થન મળતું નથી. જો કે સમગ્ર દેશમાં જેટલી સરેરાશ માથાદીઠ આવક છે તેના કરતાં ગુજરાતમાં માથાદીઠ આવક થોડી ઉંચી જોવા મળે છે. પરંતુ ગુજરાતમાં આવકની જે અસમાનતા પ્રવર્તે છે તેને લીધે ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું હોય તેવું અનુમાન કરવામાં આવે તો ખોટું ગણાશે નહીં તેમ લાગે છે. “ ગુજરાતમાં ૫૫ % કુટુંબોનું માસિક ખર્ચ રૂપિયા ૪૩ કે તેથી ઓછું છે. આ વપરાશી ખર્ચને ગરીબી રેખા તરીકે જોઈએ તો કહી શકાય કે ગુજરાતમાં ૫૫ ટકા લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવી રહ્યા છે. ”^(૧૦) આ માહિતી ૧૯૭૦-૭૧ના સમયની દર્શાવેલી છે. તે મુજબ સમગ્ર ભારતમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં લોકોની ટકાવારી સામે ગુજરાતની આ ટકાવારી વધુ છે. તેથી કહી શકાય કે ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે છે. તેમાં પણ શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે ઉંચું જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખોરાક, કપડાં, રહેઠાણ અને બળતણ જેવી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીયાતોની પાછળ કુલ ખર્ચના ૮૫ ટકા જેટલું ખર્ચ થાય છે. એટલે કે કુલ ખર્ચના માત્ર ૧૫ ટકા ખર્ચ સુખ-સગવડ અને મોજશોખ પાછળ કરવામાં આવે છે. આમ ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં લોકોનું જીવન-ધોરણ ખુબ નીચું અને સાદું જોવા મળે છે.

૧.૪ : બેકારીનો ખ્યાલ :-

માનવ-શ્રમને કોઈપણ દેશની સૌથી વધુ મૂલ્યવાન સંપત્તિ ગણવામાં આવે છે. ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં યંત્રને બનાવવાથી શરૂ કરીને તેને ગતિ આપવી અને ભૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદન સુધીની તમામ પ્રક્રિયાઓમાં માનવ-શ્રમ કોઈને કોઈ રીતે સક્રિય રીતે જોડાયેલ હોય છે. આ માનવ-શ્રમ એ આર્થિક વિકાસનું સાધન ઉપરાંત આર્થિક વિકાસનું ધ્યેય પણ છે. કારણ કે માનવ કલ્યાણનો જ ઉદ્દેશ

આર્થિક વિકાસ પાછળ રહેલો જોવા મળે છે. તમામ વિકસતા દેશોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં વસ્તી કે માનવ—શ્રમ જોવા મળે છે. આ વિપુલ માનવ—શ્રમને રોજગારી આપવામાં સરકાર સફળ થઈ શકેલ હોય તેવું જોવા મળતું નથી. ભારતમાં પણ આઝાદી પુર્વે અંગ્રેજોને કારણે બેકારી કે બેરોજગારીની સમસ્યા અસ્તિત્વમાં આવેલી હતી. આઝાદી સમયે સૌથી મોટી આ જ બેરોજગારીની સમસ્યા ઉકેલવાનો પ્રશ્ન સરકાર સમક્ષ હતો. આજે પણ તેમાં ધારી સફળતા પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવું જણાતું નથી. બેકારી એટલે “ વ્યક્તિ માટે રોજગારીના અભાવની સ્થિતિ.”^(૧૧) આ વિધાન મુજબ સામાજિક ખર્ચ, ગુમાવેલ ઉત્પાદન અને આવક દ્વારા બેકારીનો અર્થ દર્શાવી શકાય. રોજગારી વ્યક્તિને સમાજના એક જીવંત સભ્ય બનાવીને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરીને, સહભાગી તેમાં બનાવીને પોતાના જીવનને આત્મસન્માન સાથે જીવવાની તક પૂરી પાડે છે. એટલે કે આ રોજગારી દ્વારા આવક પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉત્પાદનનું સર્જન થાય છે. રોજગારી દ્વારા આવક વૃદ્ધિ અને ઉચું જીવનધોરણ શક્ય બનાવી શકાય છે. ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં નિરક્ષરતા, અપૂરતું પોષણ, જીવલેણ રોગો અને વ્યાપક નિરાશાની સ્થિતિ હોવાથી બેકારી અને અર્ધબેકારી વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

ગરીબી અને બેકારી એક જ સિક્કાના બે પાસાં છે. બીજી રીતે કહીએ તો બેકારી અને ગરીબી ને જોડીયા બાળકો સમાન ગણવામાં આવેલ છે. બેકારીને લીધે ગરીબી અસ્તિત્વમાં આવે છે. અને ગરીબ લોકો જ વધુ પ્રમાણમાં બેકાર હોય તેવું મોટાભાગે જોવા મળે છે. વિકસતા દેશોમાં લોકોની આવક એટલી ઓછી હોય છે કે પોતાની કે કુટુંબની ન્યુનતમ જરૂરીયાતો પણ સંતોષવા તે સક્ષમ હોતા નથી. એક બાજુ પૂરતા પ્રમાણમાં કામ મળતું નથી અથવા ખુબ ઓછા પ્રમાણમાં કામ મળે છે. આથી આવક નીચી જોવા મળે છે. જ્યારે બીજી બાજુ આ ગરીબોએ વધુ પ્રમાણમાં શ્રમ કરવો પડે છે. રોજગારીના પ્રમાણમાં વેતન ઓછું મળતું હોય છે. આથી મુખ્ય સમસ્યા રોજગારીને વધુ ઉત્પાદન બનાવવી, વધુ આવક કમાવી આપનારી બનાવવી, તેથીયે વિશેષ વધુ માનવીય બનાવવાની રહેલી છે.

આયોજન દ્વારા આર્થિક વિકાસ સાધવાનો માર્ગ સરકારશ્રીએ અપનાવેલ હોવા છતાં બેરોજગારીની સમસ્યાને હલ કરી શકાઈ નથી. પ્રથમ યોજનામાં આર્થિક વિકાસનો લક્ષ્યાંક સિદ્ધ થયો હોવા છતાં બેકારી ઘટવાને બદલે વધુ તિવ્ર બની અને તેમાં વધારો થયેલો જણાય આવે છે.

કેટલાક દેશોમાં બેકારીનો દર, ૧૯૯૦ થી ૨૦૦૦

દેશ	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
યુ.એસ.એ.	5.6	6.8	7.5	6.8	6.1	5.6	5.4	5.0	4.6	4.2	4.0
યુ. કે.	5.9	8.1	9.9	10.4	9.4	8.3	7.5	5.7	4.7	4.3	3.8
જર્મની	ઉ.ન.	ઉ.ન.	ઉ.ન.	9.8	10.6	10.4	11.5	12.7	12.3	11.7	10.7
જાપાન	2.1	2.1	2.2	2.5	2.9	3.2	3.4	3.4	4.1	4.7	4.7
મેક્સિકો	ઉ.ન.	2.2	ઉ.ન.	2.4	ઉ.ન.	4.7	3.7	2.6	2.3	1.7	1.6
બ્રાઝીલ	3.7	ઉ.ન.	6.5	6.2	5.1	6.1	7.0	7.8	9.0	9.7	ઉ.ન.
આર્જેન્ટિના	9.2	6.3	7.2	9.1	11.7	15.9	16.3	ઉ.ન.	14.1	15.1	ઉ.ન.
કોરિયા	2.4	2.3	2.4	2.8	2.4	2.0	2.0	2.6	6.8	6.3	4.1
ઈન્ડોનેશિયા	2.5	2.6	2.7	2.8	4.4	ઉ.ન.	4.0	4.7	5.5	ઉ.ન.	ઉ.ન.
મલેસિયા	5.1	4.3	3.7	3.0	2.9	2.8	2.5	2.5	3.2	3.4	3.1
થાયલેન્ડ	2.2	2.7	1.4	1.5	1.3	1.1	1.1	0.9	3.4	3.0	2.4
ચીન	2.5	2.3	2.3	2.6	2.8	2.9	3.0	3.0	3.1	3.1	3.1

પ્રાપ્તિસ્થાન :- Global slowdown and the Indian Economy by vikas chitre,

page no. 29. ઉ.ન. = ઉપલબ્ધ નથી.

કોઠા નંબર ૧.૬ માં દર્શાવ્યા મુજબ કેટલાક દેશોમાં બેકારીના દરની ૧૯૯૦ થી ૨૦૦૦ સુધીની આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલ છે. કોઠો જોતા ખ્યાલ આવે છે કે ૧૯૯૦ માં આર્જેન્ટિનામાં ૮.૨ % જેટલો સૌથી ઉંચો બેકારીનો દર જોવા મળે છે. ત્યાર બાદ ૧૯૯૧, ૯૨, ૯૩ ના સમયગાળામાં યુ.કે. માં બેકારીનો દર ઉંચો રહેવા પામ્યો છે. ૧૯૯૪ થી ૨૦૦૦ સુધીના સમયગાળામાં આર્જેન્ટિના દેશમાં બેકારીનો દર સૌથી ઉંચો જોવા મળે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દુનિયા ના બધા જ દેશોમાં બેકારીનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. પરંતુ તેની તિવ્રતા જુદી-જુદી હોય છે.

૧.૫ : ભારતમાં બેકારી :-

ભારતની આર્થિક સમસ્યાઓમાં બેકારી એક ગંભીર સમસ્યા છે. બેકારીની સમસ્યા સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેથી ચાલી આવતી સમસ્યા છે. આપણા દેશની અન્ય સમસ્યાઓ જેવી કે ગરીબી, અલ્પ વિકાસ, ચીજવસ્તુઓની અછત, અલ્પ નિકાસ અને વધુ આયાત વગેરેને બેકારીના પ્રશ્ન સાથે સાંકળી શકાય છે. બેકારીના પ્રશ્નને આર્થિક દ્રષ્ટિથી સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે. બેકાર રહી જતો યુવા વર્ગ હતાશા અને નિરાશાનો અનુભવ કરે છે. તેના પરિણામે સામાજિક સમસ્યા ઊભી થાય તેવું જણાય આવે છે. રાજકીય દ્રષ્ટિએ પણ બેકારીની વ્યાપકતા અનેક પ્રકારની તંગદિલી સર્જે છે અને રાજકીય ઊથલ-પાથલનું સર્જન થાય છે.

ભારતમાં ૧૯૫૧માં વસ્તી ૩૬.૧૧ કરોડ હતી. જે ૨૦૦૧ માં વધીને ૧૦૨.૭૦ કરોડ જેટલી થઈ છે. ૫૦ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન દેશની કુલ વસ્તી માં ૬૬.૭૦ કરોડનો વધારો થયેલો જણાય આવે છે. આટલા સમયગાળામાં વર્ષના આંક કરતા વસ્તી વધારાનો આંક વધારે ઉંચો જોવા મળે છે. જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તીમાં વધારો થાય તેના કરતાં વધુ દરે રોજગારી વધતી રહેવી જોઈએ. પરંતુ સરકારશ્રીને આટલી રોજગારી ઉભી કરવામાં સફળતા મળી શકી નથી. તેથી બેકારી — બેરોજગારી વધુ અસહ્ય અને તિવ્ર બનતી જાય છે. આ ૧૦૭.૭૦ કરોડ વસ્તીમાંથી ૭૨.૨૨ ટકા જેટલી વસ્તી ભારતીય ગામડાંઓમાં વસવાટ કરે છે. તેઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ભારતની ખેતી આકાશી ખેતી છે. ૬૦ ટકા જમીનમાં સિંચાઈની સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. તેથી ગ્રામીણ બેકારીએ રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરેલ જોવા મળે છે.

કોઠા નં. ૧.૭

આયોજન દરમ્યાન ભારતમાં બેકારીના અંદાજો (લાખમાં)

પંચવર્ષીય યોજનાઓ	યોજનાની શરૂઆતમાં બેકારીનું પ્રમાણ	યોજના દરમ્યાન બેકારીમાં થયેલો વધારો	કુલ બેકારી	ઉભી થયેલી રોજગારીની તકો	યોજનાના અંતે બાકી રહેલા બેકારો
પ્રથમ	૩૩	૯૦	૧૨૩	૭૦	૫૩
બીજી	૫૩	૧૧૮	૧૭૨	૧૦૦	૭૧
ત્રીજી	૭૧	૧૭૦	૨૪૧	૧૪૫	૯૬
ત્રણ વા. યો.	૯૬	૧૪૦	૨૩૬	૫-૧૪	૨૩૨
ચોથી	૨૩૨	૧૬૦	૩૯૨	૧૦૨	૯૦
પાંચમી	૨૯૦	૩૦૦	૫૯૦	૨૨૫	૩૬૫
છઠી	૩૬૫	૪૧૦	૭૭૫	૩૨૫	૪૫૦
સાતમી	૪૫૦	૪૭૫	૯૨૫	૪૦૦	૫૨૫
આઠમી	૫૨૫	૩૭૦	૯૯૫	૩૬૮	૫૨૭
નવમી	-	૪૯૦	૪૮૭	૪૧૭	૭૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- અર્થસંકલન, સર્વગ અંક, ૪૧૧, અંક, ૧૨, ૩૧ ડીસે.-૨૦૦૩, પાના નં. -૩૬૮

કોઠા નં . ૧.૭ માં આયોજન ગાળા દરમ્યાન ભારતના બેકારીના અંદાજો અંગેની માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે. તેના પરથી એ બાબતનો નિર્દેશ મળે છે કે આયોજનની શરૂઆતમાં જેટલી બેકારી હતી તેના કરતા આજે અનેક ગણી વધી જવા પામી છે. દરેક યોજનાને અંતે બેકારીના પ્રમાણમાં વધારો નોંધાયેલ જણાય આવે છે. દરેક યોજનામાં કુલ બેકારી (યોજનાની શરૂઆતની બેકારી + યોજના દરમ્યાન ઊભી થયેલી બેકારી) જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલી નવી રોજગારીની તકોનું સર્જન સરકારશ્રીએ કરવું જોઈએ. પરંતુ તે શક્ય બનેલ હોય તેવું લાગતું નથી. ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ એ સાચે જ કહ્યું છે કે “ ભારતનું ઉજ્જવળ ભાવિ વધુ ઈજનેરો ઉપર આધારીત છે.” પરંતુ તે જ ઈજનેરો માટે રોજગારી નથી. આ પરિસ્થિતીને સૌથી મોટા અર્થકારણની કડ્ડણતા ગણાવી શકાય.

ભારતમાં ઊંચા દરે અને ઝડપી વસ્તી વધારાના કારણે શ્રમના પુરવઠામાં ઝડપી વધારો થઈ રહ્યો છે. પરંતુ તેટલા પ્રમાણમાં રોજગારીની નવી તકો ન સર્જતા બેકારી દેશમાં સતત વધતી જાય છે. સામાન્ય રીતે જે વ્યક્તિ કોઈ પણ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં વળતર સાથે જોડાયેલ ન હોય તેને બેકાર કહેવાય છે. ડૉ. રાજકૃષ્ણએ બેકારી નક્કી કરવા માટે ચાર કસોટીઓ દર્શાવી છે. કે માપદંડો બતાવેલા છે.

(૧) સમય:- “ કામ કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ ધરાવતી વ્યક્તિને અઠવાડિયે ૪૨ કલાકથી ઓછું પણ, ૨૮ કલાકથી વધુ કામ મળે તો તેની બેકારીની તીવ્રતા ઓછી ગણાય.”

(૨) આવક:- “વ્યક્તિને કામમાંથી આવક એટલી ઓછી મળતી હોય કે જેથી તેના ગરીબાઈ દૂર ના થાય તો તે આવકની દ્રષ્ટિએ બેકાર ગણાય છે. ” આવી બેકારી ગ્રામક્ષેત્રે વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(૩) સંમતિ :- “વ્યક્તિ જે કામ કરવા લાયક અને સંમત હોય પરંતુ તે પ્રકારનું કામ ના મળે અને સ્વીકૃત કામમાંથી ઓછી આવક મળે તો વ્યક્તિ બેકાર છે તેમ કહેવાય.”

(૪) ઉત્પાદક:- ‘‘કોઈ વ્યક્તિને પ્રવર્તમાન રોજગારીમાંથી દૂર કરવા છતાં કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર ના થાય તો ઉત્પાદકતાની દ્રષ્ટિ એ બેકાર ગણાય.’’

ભારત ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે. ગામડાંઓમાં દિનપ્રતિદિન વસ્તીનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં બેકારીનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જોવા મળે છે. આ ગામડાંઓમાં મોસમી બેકારી મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેને ઋતુગત બેકારી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં ખેતી કુદરતના જુગાર પર આધારિત છે. મોટાભાગની વસ્તી ખેતી પર આધારિત જોવા મળે છે. ભારતમાં ખેડાણ હેઠળની જમીનમાં ૬૦ ટકા જમીનને સિંચાઈની સુવિધાઓ મળી શકતી નથી. આથી ત્રણ સીઝનને બદલે એક કે બે સીઝન પૂરતું ખેતી માં કામ મળે છે. અન્ય સીઝન બેકારીમાં વિતાવવી પડે છે. ભારતમાં ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે મોસમી બેકારી વિશાળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

ભારતના ગામડાંઓમાં ખેતી ક્ષેત્રે વ્યવસાયમાં જોવા મળતી બેકારીનું આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખેતી ક્ષેત્ર સિવાય રોજીના અન્ય સાધનો કે વિકલ્પો ન હોવાથી આ બેકારી અસ્તિત્વમાં આવે છે. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ખેતીક્ષેત્રે રોકાયેલા લોકોને રોજગારી ન મળવાથી ખેતીમાં તેઓ રોકાયેલ રહે છે. આ રીતે ખેતી કામમાં ખરેખર જેટલા શ્રમિકોની જરૂરત હોય તેના કરતા વધારે શ્રમિકો રોકાયેલા રહે છે. તેઓની ઉત્પાદકતા શૂન્ય જોવા મળે છે. આ શ્રમિકોને ખેતિક્ષેત્રના કામમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ખેત ઉત્પાદનમાં ઘટાડો નોંધાતો નથી કે ખેતીક્ષેત્ર પર ખરાબ —માઠી અસરો પડતી નથી. આવી બેકારીને પ્રચ્છન્ન બેકારી કે છૂપી બેકારી કે છૂપી બચતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આવી પ્રચ્છન્ન બેકારી વધારે પ્રમાણમાં રહેલી છે.

૧.૬ : આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ :-

આજે વિશ્વના મોટાભાગના વિકસતા દેશો આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે સઘન પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા એક લાંબા ગાળાની પ્રક્રિયા છે. આ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને અનેક મહાન અને તજજ્ઞ વિદ્વાનોએ સમજાવવા નો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંથી મહાન વિદ્વાનો જેવા કે ડબલ્યુ આર્થર લેવિસ, નર્સ, મેયર અને બાલ્ડવીન, રોઝેન સ્ટેઈન, રોડેન, હર્ષમેન, રોસ્ટોવ, મેક્લય, વિલિયમ્સ,

હેરડ— ડોલર, મહાલાનોબિસ, માઈકલ ટોડારો વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓએ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને સમજાવવા માટે જુદા— જુદા પ્રકારની વિચારસરણી રજૂ કરીને સમજણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ જુદા—જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓના અભ્યાસ પરથી આર્થિક વિકાસની વિભાવના અંગેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે. લાંબા ગાળાના સમયમાં વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા તરીકે આર્થિક વિકાસને ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો કે વિચારકો વિકાસની પ્રક્રિયામાં મૂડી જે ભાગ ભજવે તેના પર ભાર મૂકે છે. અને તેને વધારવા અંગે ચિંતન કરે છે. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો ઉત્પાદન સાધનો અને ઉત્પાદન પદ્ધતિને લાંબાગાળાના પરિવર્તનો તરીકે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ઓળખાવે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન લોકોની માથાદીઠ આવકમાં વધારો થવા પામ્યો છે. આ રીતે માત્ર રાષ્ટ્રીય આવક નહીં, પરંતુ માથાદીઠ આવકની વૃદ્ધિને પણ આ પ્રક્રિયામાં સ્થાન અપાયું છે. તદ્દુપરાંત આવકમાં વધારો થવા માટે ઉત્પાદન ક્ષેત્રે અનેક વિવિધ પદ્ધતિઓમાં પરિવર્તન આવે તે બાબતને પણ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો અનેક વસ્તુઓ અને સેવાઓના માથાદીઠ ઉત્પાદનમાં વધારો કરનારી સાધન સામગ્રીની પ્રક્રિયા તરીકે આ પ્રક્રિયાને ઓળખાવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો રાજ્ય અને તેના આયોજનને વિકાસની પ્રક્રિયામાં નિર્ણાયક સ્થાન આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે રાજ્ય અનેકવિધ પ્રશ્નાત્વર્તી અને અગ્રવર્તી અસરો ધરાવતા અગત્યના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવે તેવી અપેક્ષા છે. એના પરિણામે ઉદ્ભવતી અછતો, અનેક યોજકોને રોકાણ કરવા તે અંગેનું માર્ગદર્શન પુરૂ પાડશે અને તે રીતે પ્રોત્સાહક બનશે. હેરડ — ડોમરે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રનો ખ્યાલ રજૂ કરેલ છે, તેઓના મતે સમગ્ર અર્થતંત્રનો વિકાસ થવો જરૂરી છે. અર્થતંત્રની આવક , બચત કે મૂડીનો ઉત્પાદકતાની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. વિકસતા દેશોએ વિકાસ સાધવા માટે બચત અને મૂડીરોકાણ વધારવું જોઈએ. વિકાસ માટે મૂડીરોકાણ વધારવું જરૂરી છે. મૂડીરોકાણ આર્થિક વિકાસની આવશ્યક શરત છે. પરંતુ તે શરત પર્યાપ્ત નથી. તેઓના મતે આર્થિક વિકાસ, મૂડીરોકાણ, વિકાસપોષક સંસ્થાકીય માળખું અને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ કે મનોવલણો પર નિર્ભર છે. કેટલાક વિદ્વાનો ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતામાં વધારો ન થાય તે બાબતને આર્થિક વિકાસ માટે આવશ્યક ગણાવે છે. માઈકલ ટોડારો પોતાના વિચારોમાં આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો અને

આર્થિક વિકાસની સાથે સાથે સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન આવે તેવો ખ્યાલ આર્થિક વિકાસમાં આપેલ છે. અહિં આ અભ્યાસક્રમમાં અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા અપાયેલ જુદી-જુદી આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યાઓનું નિરૂપણ કરીને વિગતવાર વ્યાખ્યા ને સ્થાન આપવાનું ઉચિત ગણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ આ વિવિધ મહાન વિદ્વાનો આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાના ખ્યાલને કયા-કયા દ્રષ્ટિબિંદુ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે બાબત પર વિશેષ ધ્યાન આપીને લક્ષ પર પ્રકાશ પાડવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

વિવિધ વિદ્વાનો દ્વારા આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં આર્થિક વિકાસનો અર્થ રજૂ કરતી વખતે કઈ-કઈ બાબતો સમાવિષ્ટ કરવી તે અંગે અભ્યાસીઓએ પ્રકાશ પાડેલ છે. તેના ઉપરથી કેટલાક મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે. અને આ મુદ્દા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ એ વાસ્તવમાં બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે, જેને લાંબાગાળા દરમિયાન દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થાય એટલું જ નહિ પરંતુ અર્થકારણમાં આર્થિક અને સામાજિક માળખામાં દીર્ઘકાલીન પરિવર્તનો આવે છે. જેના પરિણામે સમગ્ર અર્થકારણમાં પરિવર્તનો આવે છે. જેથી લોકોના જીવનધોરણમાં સતત સુધારો થવા લાગે છે. આર્થિક વિકાસના પરિવર્તનો પરિણાત્મક અને ગુણાત્મક એમ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની પ્રક્રિયામાંથી નિર્દેશ મળે છે. પ્રથમ પ્રકારના પરિવર્તનમાં જોઈએ તો ખાસ કરીને દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થાય છે. અને લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો થાય છે. જ્યારે બીજા પ્રકારના પરિવર્તનમાં ગુણાત્મક પરિવર્તનો આવે છે. ગુણાત્મક પરિવર્તનો ઉત્પાદનક્ષેત્રે યંત્ર વૈજ્ઞાનિક પરિવર્તનો લાવે છે. ઉદાગોમાં પેઢીઓની અંદર મૂડીરોકાણના માળખામાં તેમજ શ્રમની ગતિશીલતામાં વધારો થવો, વિગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ટૂંકમાં માનવ જીવનની ભૌતિક ગુણતામાં સુધારો લાવવાની પ્રક્રિયાને આર્થિક વિકાસ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

આર્થિક વિકાસ અંગે મુખ્યત્વે બે અભિગમો વિકસેલા જોવા મળે છે. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાના અર્થઘટનમાં બે દ્રષ્ટિબિંદુઓ અપનાવવામાં આવેલ છે. પ્રથમ દ્રષ્ટિબિંદુ મુજબ ઈ.સ. ૧૯૫૦ પછીના લગભગ દોઢેક દાયકા (૧૫ વર્ષ) સુધી આર્થિક વિકાસના અર્થ સંબંધી મોટેભાગે સર્વ સમંતિ જોવા મળતી હતી.

અને લાંબાગાળાના એક વલણ તરીકે દેશમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થાય તેને આર્થિક વિકાસ ગણવામાં આવતો હતો. ગેરાલ્ડ એમ. મેયરે આપેલી આર્થિક વિકાસની વ્યાખ્યા મુજબ “આર્થિક વિકાસ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં દેશની વ્યક્તિદીઠ વાસ્તવિક આવક લાંબા સમયગાળા સુધી સતત વધતી રહે છે.”^(૧૨) આ અભિગમ દોઢેક દાયકા સુધી પ્રચલિત રહ્યો હતો. દોઢેક દાયકાના અનુભવ પછી અર્થશાસ્ત્રીઓને એમ લાગ્યું કે આર્થિક વિકાસનો આ અભિગમ સીમિત અને યોગ્ય નથી. આ અભિગમ ખામીઓ અને ક્ષતિયુક્ત છે. કેટલાક દેશોમાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો થવા લાગ્યો હોવા છતાંય દેશમાં ગરીબી અને બેકારી તથા આવકની અસમાનતાના પ્રશ્નો વધારે તીવ્ર બનવા લાગ્યા તેના પ્રત્યાઘાતોમાંથી આર્થિક વિકાસનો અભિગમ કે દ્રષ્ટિકોણ ઉદ્ભવ્યો. વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક વિકાસના પ્રક્રિયાનો હેતુ ગરીબી, બેકારી અને આવકની અસમાનતામાં ઘટાડો કરવાનો રહેલો છે. ઉત્પાદનમાં વધારો થવાથી માત્ર ધનિકોની આવકમાં વધારો થતો જાય અને ગરીબોની આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ પણ જાતનો સુધારો થતો ન જણાયો હોય તો આવી આવક વધારાની પ્રક્રિયાને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા કઈ રીતે ગણાવી શકાય? તેથી જ કોઈ પણ અર્થતંત્રમાં સાચા અને વાસ્તવિક અર્થમાં વિકાસ થયો છે કે નહિ તે જાણવા માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ ત્રણ નિર્દેશકોનો આશ્રય લીધો છે. આ નિર્દેશકોની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. અને તેના દ્વારા વાસ્તવિક વિકાસ થયો છે કે નહિ તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય. આ વિકાસ નિર્દેશકો જેવા કે “ ગરીબોની સંખ્યામાં અને તેમની ગરીબીના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે? આવક અને સંપત્તિની વહેંચણીમાં તેમજ વિકાસની તકોની અસમાનતામાં ઘટાડો થયો છે?”^(૧૩) જો આ ત્રણેય નિર્દેશકોમાં કોઈ પણ વિકાસ કે પ્રગતિ ન થઈ હોય તો દેશનું રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધવા છતાં દેશમાં વિકાસ થઈ રહ્યો છે તેમ કહી શકાય નહીં.

આમ પ્રથમ અભિગમ પ્રમાણે માત્ર રાષ્ટ્રીય આવક કે માથાદીઠ આવક એટલે કે માત્ર ભૌતિક રીતે ઉત્પાદન અને આવક વધારાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે. તેમાં ખામીઓ અને ક્ષતિઓ જણાતાં આધુનિક વિદ્વાનો અને ચિંતકોએ ગુણાત્મક પાસાંઓને લક્ષમાં રાખીને બીજો અભિગમ રજૂ કર્યો છે. બીજા અભિગમમાં ગુણાત્મક પાસાંઓ જેવા કે ગરીબી, બેકારી, આર્થિક અસમાનતા વગેરેમાં નોંધપાત્ર ઘટાડાની

પ્રક્રિયાને વિકાસના માપદંડ કે નિર્દેશક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રથમ અભિગમ મુજબ લાંબાગાળા સુધી દેશમાં રાષ્ટ્રીય અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થતાં તેનાં પરિણામ રૂપે ગરીબી અને બેકારીમાં તથા આવકની અસમાનતામાં ઘટાડો થશે. ઉત્પાદનમાં વધારો થવાથી રોજગારીમાં વધારો થશે. રોજગારીમાં વધારો થતા કે રોજગારીની નવી તકો સર્જતા ગરીબીમાં ઘટાડો થશે. અને વિકાસના લાભો સમય જતા ગરીબો સુધી આપોઆપ પહોંચવા પામશે, તેજ અભિપ્રેત છે. જ્યારે આધુનિક અભિગમ આવા લાભો પહોંચવાની બાબતને લાંબા સમય સુધી રાહ જોવાથી વાસ્તવિક લાભો નષ્ટ થઈ જવા સંભવ હોવાથી પહેલાથીજ પ્રથમ અભિગમ મુજબ આ પ્રકારના ત્રણેય નિર્દેશકોને મહત્વનું સ્થાન કે પાયાનું સ્થાન આર્થિક વિકાસનાં અભિગમમાં આપવું જોઈએ, એમ દ્રઢ મંતવ્ય ધરાવે છે. આમ શરૂઆતથી જ આ ગરીબી, બેકારી અને અસમાનતાને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. તે પ્રમાણે કાર્યક્રમ ઘડીને આ ત્રણેયને પ્રાધાન્ય આપીને વિકાસ કરવાની વ્યૂહરચનાનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. આમ આ અભિગમ ગરીબીના પ્રશ્નને પ્રત્યક્ષ રીતે હાથ ધરવાની હિમાયત કરે છે. ગરીબ લોકોના જીવનધોરણમાં અને ખરીદશક્તિમાં ઝડપી વધારો કરી આપે એવા કાર્યક્રમ હાથ ધરવાની આ અભિગમ દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવે છે. ગ્રામીણ ગરીબોની આર્થિક સ્થિતિ અને જીવનધોરણ સુધારવા માટે કુશળતાઓ શીખવવાના કાર્યક્રમોને પણ આ અભિગમમાં મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. આ કાર્યક્રમને સફળતા મળતાં દેશની રાષ્ટ્રીય આવક વધવાની સાથે—સાથે ગરીબોની સ્થિતિમાં સુધારો શક્ય બને અને લાંબા સમય સુધી રાહ જોઈને બેસી રહેવાની જરૂર રહેતી નથી તે આ નૂતન અભિગમનું મુખ્ય હાર્દ છે. આમ આર્થિક વિકાસ વાસ્તવમાં સમગ્ર અર્થતંત્ર અને સમગ્ર સમાજમાં પરિવર્તનની એક સૌથી મોટી ઘટના છે. તેના સંદર્ભમાં કહીએ તો, “ આર્થિક વિકાસ એટલે અર્થતંત્રની સ્થિતિ નક્કી કરતા નિર્દેશકોને પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક દ્રષ્ટિએ ઉંચી સપાટીએ લઈ જવાની પ્રક્રિયા.”^(૧૪) આમ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા સંબંધી વિવિધ મંતવ્યો અનેક વિદ્વાનો દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહ્યા છે. તેથી એમ કહી શકાય કે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા અનેક વિધ પરીબળો સાથે સંકળાયેલી એક પ્રક્રિયા છે.

આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ આર્થિક વૃદ્ધિના ખ્યાલ કરતા વધુ વ્યાપક છે. મિડલના મતે, “ આર્થિક વિકાસ સમગ્ર સમાજ રચનાનું ઉર્ધ્વ આરોહણ છે. ”^(૧૫) ગુન્નાર

મિડાલ જેવા વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રી સમગ્ર સમાજ રચનાને લક્ષમાં રાખીને વિશાળ અર્થ પ્રસ્તુત કરે છે. આમ આર્થિક વિકાસમાં વૃદ્ધિ ઉપરાંત કેટલાક ગુણાત્મક પરિવર્તનોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. અમેરીકાના પ્રસિધ્ધ અર્થશાસ્ત્રી સાઈમન કુઝનેટસે ૨૦૦ વર્ષોના આર્થિક વિકાસનો અભ્યાસ કરીને તેણે છ આધુનિક આર્થિક વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ બતાવેલી છે. તેને શાહ અને વૈષ્ણવે “વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો”માં વિગતવાર આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરેલ છે. તે લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે છે,— (૧) માથાદીઠ ઉત્પાદન વૃદ્ધિનો ઉંચો દર (૨) ઉત્પાદકતા વૃદ્ધિનો ઉંચો દર (૩) આર્થિક માળખાનું રૂપાંતર (૪) સામાજિક રાજકીય અને વૈચારિક પરિવર્તન (આધુનિકરણ) (૫) વિકસિત દેશોનો આંતરાષ્ટ્રીય પ્રભાવ (૬) આર્થિક વિકાસના મર્યાદિત પ્રસાર આ વિવિધ લાક્ષણિકતાઓની દ્રષ્ટિએ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને મૂલવવામાં આવે છે. આ મત પ્રમાણે આર્થિક વિકાસ એ આર્થિક વૃદ્ધિ ઉપરાંત કેટલીક બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં નિર્દેશ કરે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તનોને આધુનિક મત મુજબ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અભિગમ કે વ્યૂહરચના સર્વ સ્વીકાર્ય ધોરણ બનવા પામેલ છે. આ સંદર્ભમાં અનિલ કુમાર જૈન જણાવે છે કે,— “આપણા આયોજનના પાયાના હેતુઓ એ છે કે દરેક લોકોનું જીવનધોરણ ઉચું આવે તેમજ તેઓને આગળ આવવાની તક મળે આ માટે તમામ પ્રકારનાં ઉપલબ્ધ સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી મહત્તમ લાભ મળી શકે તેવા પ્રકારના પ્રયત્નો આયોજકોએ કરવા જોઈએ?” આ વિધાન દ્વારા ફલિત થાય છે કે આયોજકોનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે આર્થિક વિકાસથી લોકોનું જીવનધોરણ ઉચું આવે અને તેનો લાભ સમગ્ર સમાજને મળે તથા દેશના સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ શક્ય બને .

વર્તમાન સમયમાં આર્થિક વિકાસમાં પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તનો ઉપરાંત કલ્યાણના ખ્યાલને પણ મહત્વ આપવામાં આવી રહ્યું છે તેથી કલ્યાણના ખ્યાલનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી બની જાય છે. આર્થિક વિકાસ સમગ્ર વિકાસનો એક ભાગ છે. “ વિકાસને એક એવી પ્રક્રિયા ગણવી જોઈએ કે જેમાં દેશની સમગ્ર આર્થિક અને સામાજિક પદ્ધતિઓની પુર્નવ્યવસ્થા અભિપ્રેત હોય, માત્ર ઉત્પાદન કે આવકમાં વૃદ્ધિ કે ગુણાત્મક સુધારો નહિ પણ સામાજિક વહિવટી અને સંસ્થાકીય માળખામાં પરિવર્તન અને લોક માન્યતાઓ, રૂઢીઓ અને વલણમાં આમુલ ફેરફાર

આ ફેરફારના પરિણામે લોકજીવન વધુ ‘સારુ’ અને વધુ ‘માનવીય’ બને તો જ વિકાસ સાર્થક ગણાય. ^(૧૭) પ્રો. એચ.કે.ત્રિવેદીએ પોતાના પુસ્તકમાં આ વિધાન કરેલ છે.

ડેનિસ ગુલેટે ‘સારા’ અને ‘માનવીય’ જીવન માટે ત્રણ પાયાના મૂલ્યોની આવશ્યકતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેની ચર્ચા પ્રો. ત્રિવેદી પોતાના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કરેલી છે. આ મૂલ્યોમાં ‘જીવન રક્ષણ’, ‘સ્વમાન’ અને ‘સ્વાતંત્ર્ય’ નો સમાવેશ કરે છે. આમ આર્થિક વિકાસનો ‘કલ્યાણ’ સાથે નજીકનો અને ગાઢ સંબંધ હોવાનો મત પ્રબળ તથા દ્રઢ બનતો જાય છે. કલ્યાણના ખ્યાલમાં ઉચ્ચ જીવનધોરણ અને ગરીબી નિવારણને પાયાનું સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. આવક વધવાની સાથે આર્થિક સમાન વહેંચણી થાય તો જ ઉચ્ચ જીવનધોરણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વિકાસશીલ દેશોમાં આવકની સમાન વહેંચણી થાય તે ઘણું જરૂરી છે.

ગરીબીની ઓળખાણમાં વ્યક્તિગત આવક ઉપરાંત પોષણ, રહેઠાણ, સરેરાશ આયુષ્ય—મર્યાદા, શિક્ષણ વગેરે બાબતોના સંદર્ભમાં પ્રયાસો તાજેતરમાં થયા છે. આ બધા પરિબલોમાં સૌથી મહત્વનું પરિબલ માથાદીઠ આવક છે. માથાદીઠ આવક નીચી હોવાથી શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય પાછળ પૂરતા પ્રમાણમાં ખર્ચ થઈ શકતો નથી. પરિણામે તોઓનો આર્થિક વિકાસમાં ફાળો ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વિકસિત દેશો કરતા વિકાસશીલ દેશોના લોકોની માથાદીઠ આવક પણ ધીમા દરે વધે છે. એક અભ્યાસ મુજબ, ૧૯૫૦ પછીના ત્રણ દાયકાઓ દરમિયાન વિકસતા દેશોની સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ આવક લગભગ બમણી થઈ ગઈ છે. પરંતું બધા વિકસતા દેશો પૈકી નીચી આવક ધરાવતા વિકસતા દેશોની સરેરાશ વ્યક્તિગત આવકમાં વધારો ૫૦% જેટલો જ થયો છે. ઘણાખરા વિકસતા દેશોમાં ગરીબ લોકોની આવકમાં થયેલો વધારો પ્રમાણમાં ઓછો છે. પરંતુ વસ્તી વૃદ્ધિને લીધે ગરીબોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે.” ^(૧૮) આ દ્રષ્ટાંત પરથી દેશમાં વિકાસ થવા છતાં ગરીબી, બેકારી અને આર્થિક અસમાનતાની ગંભીર સમસ્યાના સંકેતો મળી આવે છે. આ દ્રષ્ટિએ આપણા અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ મહત્વ વધી જાય તેમ છે, કારણ કે આપણા અભ્યાસમાં આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચનાની ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમ દ્વારા ગ્રામીણ આંતરમાળખા પર તથા ગરીબ રેખા હેઠળના બેકાર લોકો તથા અનુસૂચિત જાતિ

અને અનુસૂચિત જનજાતિ પર શી અસરો પડી છે તે બાબતો પર પ્રકાશ પાડવા પર વિનમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે. જેથી વિકાસના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર સમાજ પરની અસરો તપાસવાથી તેની અગત્યની અને સળગતી સમસ્યા પર પ્રકાશ પાડવાનો આ અભ્યાસનો પ્રયાસ ઘણો મહત્વનો પ્રદાન રૂપ બનશે તેમ માનવું ઉચિત ગણાશે.

૧.૭ : ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરીયાત અને નીતિ :-

ભારતના એક વિખ્યાત ઈજનેર સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા ૧૯૩૪માં પોતાના પ્રસિધ્ધ પુસ્તકમાં ભારતના આર્થિક પુનરુત્થાન માટે એક વ્યવસ્થિત યોજના રજૂ કરી હતી. આયોજનનો ઉદ્દેશ ૧૦ વર્ષમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક બમણી કરવાનો હતો. ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ બાદ ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના નેજા હેઠળ નેશનલ પ્લાનિંગ કમીટીની રચના કરવામાં આવી. આ કમિટીએ ૨૯ જેટલી સબ કમીટીઓની રચના કરી. શ્રી એમ.એન.રોયે લોકોની યોજનાઓ શરૂ કરી હતી, ગાંધીવાદી વિચારસરણીની પહેલા શ્રી મન્નારાયણે ગાંધીવાદી યોજના રજૂ કરી હતી.

ભારત સરકારે ૧૯૫૦માં આયોજન પંચની રચના કરી અને ૧-૪-૧૯૫૧ માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના શરૂ કરી, ફ્રાન્સમાં તેમજ બીજા પશ્ચિમ યુરોપના દેશોમાં પણ ચાર- વર્ષીય યોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવી. ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૯૬૨ માં આયોજનની શરૂઆત કરી. રશિયાના રાહે ચીન, હંગેરી, ઝેકોસ્લોવેકીયા, પોલેન્ડ વગેરે દેશોએ આયોજન દાખલ કર્યું. વિકાસશીલ દેશો જેવા કે સિલોન, બર્મા, થાઈલેન્ડ, પાકિસ્તાન વગેરે દેશોએ પણ આયોજનનો રાહ અપનાવ્યો. વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ દેશ હશે જેણે આયોજન અપનાવેલ ન હોય.

૧૯૪૭ માં ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે દેશમાં ગરીબી, બેકારી, આર્થિક અસમાનતા, નીચી રાષ્ટ્રીય અને માથાદિઠ આવક, જીવનઘોરણ નીચું, કૃષિની નીચી ઉત્પાદકતા જેવી ગંભીર સમસ્યાઓ હતી. આ પ્રશ્નો હળવા બનાવવા ૧-૪-૫૧ માં પ્રથમ યોજનાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. આજે આપણા દેશનું અર્થતંત્ર દસમી યોજનાના અંત ભાગે પહોંચી ગયું છે. આ પ્રકારની વિકાસની વ્યૂહરચનાને યર્થાથ અને વ્યવહારુ ગણી શકાય ભારતે લોકશાહી માળખામાં રહી મિશ્ર અર્થતંત્રની

આયોજિત નીતિનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારતમાં લોકકલ્યાણના સંદર્ભમાં કેટલાક માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતોનો બંધારણમાં સ્વીકાર કર્યો છે. આવા બંધારણીય સંકેતો ઉલ્લેખ કરતાં એક વિદ્વાન બંધારણનો આશ્રય લઈ જણાવે છે કે, — “ભારતનાં રાજ્ય બંધારણની દ્રષ્ટિએ ભારતની પ્રજાને કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત લોકકલ્યાણની ચોક્કસ નીતિ ઘડવા માટે રાજ્ય નીતિનાં માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતોનો ભારતનાં રાજ્ય બંધારણનાં ચોથા ભાગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ સિધ્ધાંતો અનુસાર ભારતે આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ન્યાયનાં ધોરણો પર સ્થપાયેલી સમાજ વ્યવસ્થા ઉભી કરવા કટિબદ્ધ થવાનું છે કે જેના દ્વારા લોકકલ્યાણમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહે આ સિધ્ધાંતો પાછળ રહેલી ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવવાનું કામ નિયોજન પંચે કર્યું.”^(૧૯)

આપણા દેશમાં લોકશાહી ઢબે મિશ્ર અર્થતંત્રની નીતિ દ્વારા વિકાસ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવા માટે આયોજનનો માર્ગ અપનાવવામાં આવ્યો. લોકશાહી રીતે આર્થિક વિકાસ, આર્થિક સામાજિક ન્યાયપૂર્ણ સમાજની રચના કરવાનું આયોજનમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું. ભારતનાં મુખ્ય અને પાયાના હેતુઓ અંગે સ્પષ્ટતા કરતા શ્રી બાટ્રા જણાવે છે કે “વિકાસ, આધુનિકરણ, આત્મનિર્ભરતા અને સામાજિક ન્યાય આપણા આયોજનનાં માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો છે.”^(૨૦) આ ઉપરાંત ભારતીય આર્થિક નીતિનાં ધ્યેયોના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરતા એક વિદ્વાન સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે, “ભારતમાં આયોજનનું ધ્યેય ચતુર્વિદ છે, જેમાં ગરીબીનું નિવારણ, બેરોજગારીની નાબૂદી, આવકની અસમાનતામાં ઘટાડો અને ઉદ્યોગીકરણ છે.”^(૨૧) પ્રો.શિનોયના ભારતની આર્થિક નીતિનાં સંદર્ભમાં ધ્યેય સબંધી વિચારો મહત્વના છે. આ ધ્યેયમાં અસમાનતામાં ઘટાડો અને ગરીબી નિવારણની બાબતને આપણા સ્પર્શ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવેલું છે. અહીં ધ્યેય અંગે ટૂંકી સમજણનો ઉલેખ કર્યા છે. આ ધ્યેયો ગ્રામીણ વિકાસમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે.

(૧) ભારતમાં ગ્રામીણક્ષેત્રનું મહત્વ :-

ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસનો પાયો ગ્રામ અર્થતંત્રના વિકાસમાં છે. ગ્રામ અર્થતંત્રની વ્યાખ્યા કરવાનું કાર્ય ઘણું જ મૂશ્કેલ છે. “ગ્રામીણ” શબ્દ વિષે પણ સારી એવી અસ્પષ્ટતા છે જો કે શબ્દકોશ માં “ગ્રામીણ” નો અર્થ “ગામડાંનું કે

ખેતીવાડીનું કે ખેતીવાડીને લગતું એવો અર્થ થાય છે.’’^(૨૨) આમ ગ્રામીણક્ષેત્રે એટલે કૃષિક્ષેત્રે એવો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતીય અર્થતંત્રની કરોડરજજુ ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસની ચાવીઓ અને ભારતીય અર્થતંત્રની ક્ષમતાનો સ્ત્રોત ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં છે. ભારત સાચા અર્થમાં ગામડાંમાં જીવે છે. કારણ કે ૨૦૦૧ ની છેલ્લી વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતની વસ્તી ૧,૦૨,૭૦,૧૫,૨૪૭ જેટલી હતી. તેમાંથી ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે વસ્તીનું પ્રમાણ ૭૨.૨૨ ટકા જેટલું છે. આમ માનવમૂડીમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. શ્રી રાજકુમાર ૧૯૯૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા લોકોની ટકાવારીની દ્રષ્ટીએ જણાવે છે કે, ‘‘ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રમાં મોટા ભાગના લોકો રોજગારી મેળવે છે. મતલબ કે ૭૨ ટકા લોકો ખેતીક્ષેત્રમાંથી રોજગારી પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે બાકીના ક્ષેત્રોમાં ૨૮ ટકા લોકો રોજગારી મેળવે છે.’’^(૨૩) છેલ્લા દસકાને બાદ કરતા આપણા અર્થતંત્રમાં આયોજન ગાળા દરમ્યાન આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી છે. તેમાં કામ કરતા પ્રવૃત્ત લોકોમાંના બહુ મોટા ભાગના લોકો આર્થિક પ્રવૃત્તિ કે ઉપાર્જન માટે ખેતીક્ષેત્ર પર આધાર રાખતા જણાય આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ઉદ્યોગક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્રનું મહત્વ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. તેમાં પણ સેવાક્ષેત્રનો આર્થિક યોગદાનમાં ફાળો ખૂબ ઝડપથી વધી રહ્યો છે. તેટલે અંશે ખેતીક્ષેત્રનું મહત્વ ઘટેલું જણાય આવે છે. આજે કૃષિક્ષેત્ર—ગ્રામીણ પ્રજાની અનાજની માંગ સંતોષવામાં, વિકાસ માટે શ્રમનો પુરવઠો પૂરો પાડવામાં મૂડી સર્જનમાં, નિકાસક્ષેત્ર, ઉદ્યોગક્ષેત્ર માટે આંતરિક બજાર પૂરું પાડવામાં અને ઉદ્યોગોને કાર્યોમાલ પૂરો પાડવામાં તેનું મહત્વનું યોગદાન હોય તેવું જણાય આવે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસનો આધાર કૃષિક્ષેત્ર પર આધારિત છે. કૃષિક્ષેત્ર અર્થતંત્રની કરોડરજજુ સમાન છે. કૃષિક્ષેત્રના ઉત્પાદનની અસર સમગ્ર અર્થતંત્ર પર પડે છે. ગામડાંના લોકોના આવકનો માટો હિસ્સો અનાજ કે કૃષિપેદાશો પાછળ ખર્ચાતો હોય તેવું જણાય છે. કૃષિક્ષેત્રથી ભાવ, આવક, ગરીબી, બેકારી, જીવનધોરણ, નિકાસ વગેરેમાં પરિવર્તન આવે છે. ટુંકમાં એમ કહી શકાય કે ગ્રામીણક્ષેત્રેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતીક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે. કૃષિક્ષેત્રની અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છે, છતાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતીક્ષેત્રની છે તેમ કહી શકાય છે. દેશના અર્થતંત્રમાં ખેતીક્ષેત્રે કેટલી રોજગારી મળે છે તે અંગે માહિતી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૧.૮

ભારતના અર્થતંત્રમાં ખેતી ક્ષેત્રે મળતી રોજગારી

રાજ્ય	રોજગારી (ટકામાં)	
	૧૯૯૧	૨૦૦૧
આંધ્રપ્રદેશ	68.6	62.3
આસામ	63.0	52.7
બિહાર	80.7	74.6
ગુજરાત	56.3	52.7
હરિયાણા	57.8	51.6
કર્ણાટક	63.1	55.9
કેરળ	37.8	23.3
મધ્યપ્રદેશ	75.3	72.9
મહારાષ્ટ્ર	59.6	55.4
ઓરિસ્સા	73.0	64.7
પંજાબ	55.3	39.4
રાજેસ્થાન	68.8	66.0
તામિલનાડુ	59.5	49.5
ઉત્તરપ્રદેશ	72.2	65.6
પશ્ચિમ બંગાળ	53.0	43.9
ભારત	64.8	58.4

પ્રાપ્તિસ્થાન :— ઈ.પી.ડબલ્યુ. રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન, કૃષિ મંત્રાલય, રજિસ્ટાર જનરલ ઓફ ઈન્ડિયા.

કોઠાનં-૧.૮ માં દર્શાવ્યા મુજબ ભારતમાં આયોજનના પાંચમાં દસકામાં વિવિધ રાજ્યોમાં કૃષિક્ષેત્રે મળતી રોજગારીનું ટકાવારી પ્રમાણ બતાવવામાં આવેલ છે. તેના પરથી માલુમ થાય છે કે એક કેરળ રાજ્યને બાદ કરતાં બધા રાજ્યમાં ૫૦ ટકા ઉપરના લોકો કૃષિક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે. જે કૃષિક્ષેત્રના પ્રાધાન્યને સાબિત કરે છે. સમગ્ર ભારતમાં પણ ૧૯૯૧ માં ૬૪.૮ ટકા લોકો કૃષિક્ષેત્ર પર નિર્ભર

હતા. ૨૦૦૧ માં તેનું પ્રમાણ ૫૮.૪ ટકા જેટલું થવા જાય છે. ઘીમે— ઘીમે કૃષિક્ષેત્રનું મહત્વ ઘટતું જતું હોય તેવું જણાય આવે છે. કૃષિક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વિશાળ જનસમૂદાય કૃષિમાંથી રોજગાર મેળવતા હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેની ટકાવારીનું પ્રમાણ ઘટતું જોવા મળે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે આ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા લોકોને મૂલ્ય ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. તે અંગેની વિગત કોઠા નં. ૧.૯ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૧.૯

ભારતના અર્થતંત્રમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો

રાજ્ય	મૂલ્ય વૃદ્ધિ (ટકામાં)	
	૧૯૯૦-૯૧	૧૯૯૯-૨૦૦૦
આંધ્રપ્રદેશ	35.3	26.0
આસામ	36.5	34.5
બિહાર	41.8	27.7
ગુજરાત	27.0	15.0
હરિયાણા	44.0	33.7
કર્ણાટક	33.2	24.8
કેરળ	28.9	19.3
મધ્યપ્રદેશ	38.1	29.4
મહારાષ્ટ્ર	20.3	14.1
ઓરિસ્સા	32.7	33.6
પંજાબ	44.2	40.8
રાજેસ્થાન	45.1	29.1
તામિલનાડુ	18.8	14.6
ઉત્તરપ્રદેશ	41.5	33.4
પશ્ચિમ બંગાળ	28.4	31.4
ભારત	31.1	27.1

પ્રાપ્તિસ્થાન :— ઈ.પી.ડબલ્યુ. રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન, કૃષિ મંત્રાલય, રજિસ્ટાર
જનરલ ઓફ ઈન્ડિયા.

કોઠા નં—૧.૮ માં દર્શાવ્યા મુજબ ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનો ફાળો કે મૂલ્યવૃદ્ધિના પ્રમાણને બતાવે છે. ખેતીક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેનો ફાળો ઘણો અલ્પ પ્રમાણમાં હોય તેવું માલુમ પડે છે. બધા રાજ્યમાં તેનો ફાળો ૫૦ ટકા કરતા નીચો જોવામળે છે. તેના પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબી કે બેકારી, નીચું જીવનધોરણ, આર્થિક અસમાનતા જેવા ગંભીર પ્રશ્નો જોવા મળે છે. આ અંગે શ્રી વાડીલાલ ડગલીનું મંતવ્ય નોંધપાત્ર છે, તેઓ જણાવે છે કે,— “આપણા આયોજનનું જમાપાસું જેટલું ઉજળું છે તેટલું જ તેનું ઉધારપાસું શરમજનક છે. જેમના માટે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું તે રંક લોકોના જીવન પર આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓએ લગભગ કોઈ અસર ન કરી, આયોજનના પાંચ દાયકાઓ પછી આજે પણ ૩૫ કરોડ લોકો એવા છે કે જેઓ પાળેલા કૂતરા કે કેદી કરતાંય ખરાબ જીવન વિતાવે છે.”^(૨૪) આપણે ત્યાં જે વિકાસ થયો છે તે શહેરોમાં થયો હોય ગ્રામીણ વિસ્તાર આજે પણ પછાત રહ્યા છે. તેમાં અનેક સમસ્યાઓ ફાલી ફુલી છે. ટુંકમાં ગ્રામીણક્ષેત્રનું મહત્વ આપણા અર્થતંત્રમાં હોવાથી આ ક્ષેત્રના વિકાસ પર ભાર મૂકવો જરૂરી બની જાય છે તે દ્રષ્ટિએ તેને મહત્વ આપવું જરૂરી ગણાય છે.

(૨) ગ્રામીણ વિકાસનોઅર્થ :—

“ વિકાસ એટલે લભ્ય સ્ત્રોતોના માળખામાં રહીને વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા.”^(૨૫) સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે જે ઘ્યેય કે લક્ષ્ય નક્કી કરવામાં આવે અને ત્યારબાદ તે પ્રશ્નને ધ્યાનમાં રાખીને વિકાસ કરવામાં આવે છે. ગ્રામીણ એટલે “ ગામડાંનું કે ખેતીવાડીનું કે ખેતીવાડી ને લગતું ” એવો અર્થ થાય છે. આમ ગ્રામીણક્ષેત્રે, કૃષિક્ષેત્ર અને તેના પૂરક વ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે. આમ ગ્રામીણ વિકાસ એટલે કૃષિવિકાસ અને પૂરક ક્ષેત્રો સાથે વિકાસ. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબી, પ્રચ્છન્ન અને મોસમી બેકારી, લોકો વચ્ચે આવકની અસમાનતા, ખેતમજૂરો, નાના ખેડુતો અને કારીગરો વગેરેની નબળી આર્થિક શક્તિ અને અન્ય વૈકલ્પિક વ્યવસાયોનો અભાવ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આમ મુખ્યત્વે બેકારી—ગરીબી

અને આર્થિક અસમાનતાના પ્રશ્નને હલ કરવાના ધ્યેયો ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ રહેલા છે. આપણી વિકાસ યાત્રાનો મુખ્ય આશય ગરીબી નાબુદી, બેકારી હળવી કરવી અને પછાત વર્ગોના લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો છે. એનું વ્યાપક પ્રમાણ અને મૂળ ગ્રામ વિસ્તારોમાં હોવાથી ગામડાંના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગામડાંના ભૂમિહીન મજૂરો તો ગરીબોના ભંડાર સમાં છે. અને તે શહેરી ગરીબીનું મૂળ છે. આથી ભારતીય આયોજનની આર્થિક નીતિમાં ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનાને મહત્વનું સ્થાન અપાય તે એટલું જ જરૂરી ગણવામાં આવે છે. વિશ્વબેંકના અભ્યાસના સંદર્ભમાં દિલીપ શાહ ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ આપતા જણાવે છે કે,— “ ગ્રામીણ ગરીબીમાં પણ સૌથી વધુ ગરીબને ફાયદો કરે છે. તે ગ્રામીણ વિકાસ ગણાય છે. ”^(૨૬) તેમના મત મુજબ ગ્રામીણ વિકાસની વિવિધલક્ષી યોજનાઓ કે નીતિઓનો સૌથી વધુ લાભ ગામડાંના ગરીબ લોકોને મળે તે ગ્રામીણ વિકાસનું હાર્દ છે.

ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે ખેતીનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. અને બિનકૃષિક્ષેત્રનો તથા સેવાક્ષેત્રોનો બિલકુલ વિકાસ થયેલ જોવા મળતો નથી. લોકોનું જીવન ધોરણ ખૂબ સાદું અને સરળ છે. લોકો પાસે મોજશોખ અને મનોરંજનના સાધનો તથા અન્ય સુવિધાઓ ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. ગામડાંઓમાં શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ, સ્વાસ્થ્યની નહિવત્ સુવિધાઓ , કાચા રસ્તાઓ, વાહન વ્યવહારની અલ્પ સુવિધાઓ, અપૂરતી ગ્રામીણ બેંકો, જાહેર સુખાકારીની સુવિધાનો અભાવ વિગેરે જેવા લક્ષણો જોવા મળે છે.

(૩) ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસની અગત્યતા. :-

“ભારત ગામડાંમાં વસે છે. ગ્રામ સ્વરાજ ન આવે ત્યાં સુધી દેશનું સ્વરાજ નકામું છે.” પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના આ શબ્દો આજે પણ સાચા લાગે છે. ભારતના મોટા ભાગની વસ્તી એટલેકે ૭૨% ગામડાંઓમાં વસે છે. આ ગામડાંઓમાં ગરીબી બેકારી તથા કૃષિક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય તથા અન્ય વૈકલ્પિક વ્યવસાયનો અભાવ જોવા મળે છે. આથી ગામડાંઓના તથા તેના આંતરમાળખાનો વિકાસ થાય તેવા આયોજનની જરૂરીયાત છે. તેથી આપણા આયોજકોનું ધ્યેય ભારતમાં વસતા નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, ખેતમજૂરો તથા કારીગરો પ્રત્યે દોરાયું અને તેમની આવકમાં

વધારો થાય, જીવનધોરણ સુધરે તેવા પ્રયાસો આયોજનમાં કરવામાં આવેલા છે. ગ્રામીણ વિકાસ માટે ભારતના મહાન નેતાઓ મહાત્મા ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ‘‘શાંતિનિકેતન’’ માં અને રાજા રામમોહનરાયે ‘‘બ્રહ્મોસમાજ’’માં તથા દયાનંદ સરસ્વતીએ ‘‘આર્યસમાજ’’માં આજ બાબતની પ્રતિતિ કરાવી છે.

આયોજનગાળા દરમિયાન પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલ અને તે પ્રમાણે ગ્રામીણ વિકાસ માટેના સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ છે. આજે નવ પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી ગઈ છે અને દશમી પંચવર્ષીય યોજના ચાલુ છે, તે પણ આજે અડધી પૂરી થવાની તૈયારીમાં છે, છતાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોની સમસ્યાઓ હલ થઈ હોય તેવું લાગતું નથી તે દ્રષ્ટિએ આજે આ અભ્યાસ કરવો જરૂરી ગણવામાં આવે છે.

૧.૮ : ગ્રામીણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ અને કાર્યક્રમો. :-

ગ્રામીણ સમાજમાં ગરીબી, બેકારી, આર્થિક અસમાનતા, અતિવસ્તી, નિરક્ષરતા, આરોગ્યની સુવિધાઓનો અભાવ, ગંદા વસવાટો, અસ્પૃશ્યતા, શોષણ, નીચું જીવનધોરણ, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, રિવાજો જેવા સાંસ્કૃતિક ખ્યાલો, દહેજ પ્રથા, ગતિશીલતાનો અભાવ, કૃષિક્ષેત્રમાં નાણાંનો અભાવ, વાહનવ્યહારની અલ્પ-સુવિધાઓ, કંગાળ ખેડૂત, અન્ય વૈકલ્પિક વ્યવસાયોનો અભાવ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ સમસ્યાઓ ગ્રામીણ વિકાસમાં અવરોધ કે વિઘ્નો ઉભા કરે છે. આવી સમસ્યાઓને બે ભાગમાં વિભાજિત કરીને વિકાસલક્ષી નીતિના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરીને મહત્વની સમસ્યાઓ પર અંગૂલીનિર્દેશ કે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું, જેથી આ સમસ્યાઓના નિવારણ માટે વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોના ઘડતરમાં કયા હેતુઓને પ્રાધાન્ય આપવું તે અંગે જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકીશું. પ્રથમ વિભાગમાં ગ્રામીણ સમાજની આર્થિક સમસ્યાઓ અને બીજા વિભાગમાં ગ્રામીણ સમાજની સામાજિક સમસ્યાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેની રજૂઆત આ પ્રમાણે કરી શકાય.

(ક) ગ્રામીણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ :-

(૧) ગ્રામીણ સમાજની આર્થિક સમસ્યાઓ :-

આર્થિક વિકાસના વ્યૂહરચનામાં સૌપ્રથમ પ્રવર્તમાન સમસ્યાઓ અને તેના નિવારણ માટેના ખ્યાલની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. ગ્રામીણ સમાજમાં જે – જે સમસ્યાઓ કે પ્રશ્નો હોય તેના ઉકેલ માટે અનુકૂળ હોય તેવી નીતિ કે કાર્યક્રમોનું ઘડતર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો અમલ કરાવવાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. આવી સમસ્યાઓ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમના પરિણામોમાં બાધારૂપ સાબિત થાય છે. અને અવરોધો ઉભા કરે છે. તેથી કાર્યક્રમોના ઘડતર પહેલાં આવી સમસ્યાઓ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત કરવી અગત્યની બની જાય છે. જે આ પ્રમાણે છે, – (૧) પ્રચ્છન્ન અને મોસમી તથા અન્ય બેકારીના સ્વરૂપો, (૨) ગરીબી, (૩) આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા, (૪) હસ્તકારીગીરીના, ગૃહઉદ્યોગ અને ગ્રામોદ્યોગનો અલ્પ વિકાસ, (૫) કૃષિ ક્ષેત્રમાં નીચું ઉત્પાદન, નીચી ઉત્પાદકતા, સિંચાઈની અલ્પસુવિધા, નીચા ભાવ, ધિરાણની અલ્પ સુવિધા, સુધારેલ બિયારણનો ઓછો ઉપયોગ અને રાસાયણિક ખાતરનો અલ્પઉપયોગ અને કૃષિક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય વગેરે સંબંધિ સમસ્યાઓ, (૬) અતિ વસ્તી, ઊંચા દરે વધારો અને બિન અનુકૂળ માળખું, (૭) આંતરમાળખાકીય સમસ્યાઓ જેવી કે, આરોગ્ય, શિક્ષણ, રહેઠાણ, વીજળી, પીવાનું પાણી, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, બંદરો, બેંકિંગ – વિમાનવેગ વગેરે સમસ્યાઓને ગ્રામીણ સમાજની આર્થિક સમસ્યાઓ કે પ્રશ્નો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૨) ગ્રામીણ સમાજની સામાજિક સમસ્યાઓ :-

ગ્રામીણ સમાજમાં અનેક સામાજિક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ સમસ્યાઓ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધો ઉભા કરે છે. આવી સમસ્યાઓમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કરી શકાય છે, (૧) અસ્પૃશ્યતા, (૨) જ્ઞાતિવાદ, (૩) દહેજ પ્રથા, (૪) નાની ઉંમરે લગ્ન, (૫) સ્ત્રી – પુરૂષમાં અસમાનતા, (૬) પક્ષાપક્ષી, (૭) નેતૃત્વનો અભાવ, (૮) સગાવાદ – સ્વાર્થવાદ, (૯) અંધશ્રદ્ધા, (૧૦) નિરક્ષરતા, (૧૧) જૂના રિવાજો, (૧૨) વહેમ, (૧૩) ઉચ્ચવર્ગ અને નીચ વર્ગના

ભેદભાવ, (૧૪) કુટુંબનિયોજનના અમલનો અભાવ, (૧૫) શંકાશીલતા, (૧૬) સામાજિક નિષેધો વગેરે જેવી ગ્રામીણ સમાજની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આવી સમસ્યાઓ કે પ્રશ્નો વિકાસના પ્રક્રિયામાં બાધારૂપ બને છે. અને અનુકૂળ વિકાસ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો ઉભા કરે છે.

ગ્રામીણ સમાજમાં આર્થિક અને સામાજિક તેમ બે પ્રકારની મુખ્ય સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ સમસ્યાઓ કે પ્રશ્નોના નિવારણ માટે સરકારશ્રીએ ગ્રામીણ વિકાસ માટેના જુદા-જુદા કાર્યક્રમો ઘડેલા છે, અને તેના અમલીકરણ દ્વારા ગ્રામીણ બેકારી-ગરીબી ઘટાડવાના પ્રયાસો હાથ ધરવાની નીતિ અમલમાં મૂકી છે. ગ્રામીણ વિકાસ માટે અનેક નીતિઓનો અમલ કરવામાં આવે છે. આયોજન પંચમાં જુદા-જુદા અનેકવિધ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં આવેલો છે. તેમાંની કેટલીક નીતિઓ માત્ર ગ્રામીણ વિકાસ માટેની જ છે. તેમાંથી સૌથી અગત્યની ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ની છે. બધા કાર્યક્રમ કે યોજનાઓનો અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

(ખ) ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમો :-

ભારત સરકારે ૧૯૫૧ થી આર્થિક આયોજનનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. ભૂદાનથી માંડીને સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ અને અંતે સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના સુધીના આશરે ૭૦ જેટલા કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવેલા. આયોજનની શરૂઆતમાં સૌ પ્રથમ સામૂહિક વિકાસ યોજના શરૂ કરીને ગ્રામીણ વિકાસ કરવાની શુભ શરૂઆત કરેલ છે. ત્યાર બાદ અનેક યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવેલી છે. તેમાંની કેટલીક યોજનાઓ બંધ પણ થઈ ગઈ છે. કેટલીક યોજનાઓના સ્વરૂપમાં કે નામમાં ફેરફાર કરીને નવા સ્વરૂપે નવી યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સરકારશ્રીએ જાહેર કરેલ અત્યાર સુધીની વિવિધ યોજનાઓ કે કાર્યક્રમોને સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૧. ૧૯૫૧ – સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમ
૨. ૧૯૫૩ – રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવા
૩. ૧૯૫૭ – ખાદી અને ગ્રામીણ ઉઘોગ કાર્યક્રમ
૪. ૧૯૫૭ – ગ્રામીણ આવાસ યોજના

૫. ૧૯૬૦ — ૬૧ — સઘન જિલ્લા ખેતી કાર્યક્રમ
૬. ૧૯૬૦ — ૬૧ — ગ્રામીણ જન શક્તિ કાર્યક્રમ
૭. ૧૯૬૨ — ૧૯૬૩ — ગ્રામોદ્યોગ કાર્યક્રમ (ગ્રામીણ રોજગારી માટે)
૮. ૧૯૬૬ — જનજાતિ વિકાસ કાર્યક્રમ
૯. ૧૯૬૬ — ઉચ્ચ જાતનું બિયારણ ઉત્પન્ન કરવાનો કાર્યક્રમ
૧૦. ૧૯૬૯ — નાના ખેડૂતોના વિકાસની સંસ્થા
૧૧. ૧૯૬૯ — ૭૦ — સીમાંત ખેડૂતોના વિકાસની સંસ્થા
૧૨. ૧૯૬૯—૭૦ — ગ્રામીણ વિદ્યુતીકરણ યોજના
૧૩. ૧૯૭૦ — ૭૧ — દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોના કાર્યક્રમો
૧૪. ૧૯૭૧— ગ્રામીણ રોજગાર યોજના
૧૫. ૧૯૭૨— કામના બદલામાં અનાજ નોકાર્યક્રમ
૧૬. ૧૯૭૨—૭૩ — આદિવાસી વિસ્તાર વિકાસના કાર્યક્રમો
૧૭. ૧૯૭૨—૭૩ — ઘનિષ્ટ સ્તરીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ
૧૮. ૧૯૭૩—૭૪ —પર્વતીય વિસ્તાર વિકાસના કાર્યક્રમ
૧૯. ૧૯૭૪ — અનાવૃષ્ટિ શક્યતા વિસ્તાર કાર્યક્રમ
૨૦. ૧૯૭૫ — ૨૦ મુદ્દાનો આર્થિક કાર્યક્રમ
૨૧. ૧૯૭૫ — ખાસ પશુધન ઉત્પાદન કાર્યક્રમ
૨૨. ૧૯૭૬—૭૭ — ગ્રામ રોજગાર માટેની પ્રાંતિક સ્વ તાલીમ
૨૩. ૧૯૭૭ — લઘુત્તમ જરૂરિયાતોનો કાર્યક્રમ
૨૪. ૧૯૭૭ —૨૭ વિકાસ કાર્યક્રમ
૨૫. ૧૯૭૭ — અંત્યોદય કાર્યક્રમ
૨૬. ૧૯૭૮ — સિંચિત વિસ્તાર— વિકાસ કાર્યક્રમ
૨૭. ૧૯૭૮—ગ્રામીણ યુવક પ્રવૃત્તિઓને સ્વરોજગારી માટેની તાલીમ યોજના
૨૮. ૧૯૭૮—૮૦ — અનૌપચારિક શિક્ષણ યોજના
૨૯. ૧૯૮૦ — સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ
૩૦. ૧૯૮૦ — રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ
૩૧. ૧૯૮૧ — બાયોગેસ કાર્યક્રમ
૩૨. ૧૯૮૩—સંકલિત બાળ અને મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ

૩૩. ૧૯૮૩ – ગ્રામીણ ભૂમિદાન મજૂરોને રોજગારી ગેરંટી કાર્યક્રમ
૩૪. ૧૯૮૫– ઈન્દિરા આવાસ યોજના
૩૫. ૧૯૮૫–૮૬ – રાષ્ટ્રીય પ્રતિ રક્ષણ યોજના
૩૬. ૧૯૮૫–૮૬ – પાક વિમા યોજના
૩૭. ૧૯૮૬– નવો ૨૦ મુદાનો કાર્યક્રમ
૩૮. ૧૯૮૮– જીવનધારા
૩૯. ૧૯૮૮–૮૯– જવાહર નહેરુ રોજગાર યોજના
૪૦. ૧૯૮૯– જવાહર રોજગાર યોજના
૪૧. ૧૯૯૦–૯૧ – ગ્રામીણ સ્વચ્છતા યોજના
૪૨. ૧૯૯૧–૯૨ – આંબેડકર ગ્રામ વિકાસ યોજના
૪૩. ૧૯૯૧–૯૨– નાના સિમાંત ખેડૂતોને ઉત્પાદનવર્ધક સહાય કાર્યક્રમ
૪૪. ૧૯૯૧–૯૨ – ખાસ રોજગાર કાર્યક્રમ
૪૫. ૧૯૯૨ – ગ્રામીણ કારીગરોને સુધારેલ ઓજારોનો કાર્યક્રમ
૪૬. ૧૯૯૩ – રોજગારીની ખાત્રી માટેની યોજના
૪૭. ૧૯૯૩ – ગ્રામીણ મહિલા બચત કાર્યક્રમ
૪૮. ૧૯૯૩ – શિક્ષિત બેરોજગારની લોનનો કાર્યક્રમ
૪૯. ૧૯૯૫ – વડા પ્રધાન રોજગાર યોજના
૫૦. ૧૯૯૫ – રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય યોજના
૫૧. ૧૯૯૫ – ઈન્દિરા મહિલા યોજના
૫૨. ૧૯૯૫ – ગ્રામ વિસ્તારોમાં જૂથ વિમા યોજના
૫૩. ૧૯૯૫ – પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પોષણપૂર્તિ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ
૫૪. ૧૯૯૫–૯૬ – મધ્યાહન ભોજન યોજના
૫૫. ૧૯૯૫–૯૬ – ગાંધી ગ્રામ યોજના
૫૬. ૧૯૯૬–૯૭ – ગ્રામીણ પેયજલ યોજના
૫૭. ૧૯૯૯–૨૦૦૦ – સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના
૫૮. ૧૯૯૯ – જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના
૫૯. ૨૦૦૦–૦૧ – પ્રધાનમંત્રી ગ્રામોદ્યોગ યોજના
૬૦. ૨૦૦૦–૦૧ – જનશ્રી વિમા યોજના

૬૧. પડતર જમીન વિકાસ કાર્યક્રમ
૬૨. ખેડૂતોની સેવા સોસાયટી
૬૩. જિલ્લો, ઉધોગ કેન્દ્ર
૬૪. પોષણ આહાર યોજના
૬૫. સહકારી બેંક
૬૬. ખેતી અને ગ્રામ વિકાસ માટેની રાષ્ટ્રીય બેંક
૬૭. ખાસ પ્રકારના ઢોર અને ઉત્પાદનનો કાર્યક્રમ
૬૮. ગ્રામ્ય રસ્તા કાર્યક્રમ
૬૯. ગોકુલ ગ્રામ યોજના
૭૦. કુંવરબાઈનું મામેરું
૭૧. સરસ્વતી યોજના

ભારતના ગ્રામીણ સમાજની સમસ્યાના નિવારણ કે ઉકેલ માટે સરકારશ્રીએ વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો દ્વારા પ્રશ્ન હલ કરવા પ્રયાસો કરેલા જણાય આવે છે, અને શરૂઆતથી અમલીકરણ કરીને કાર્યક્રમોની અગત્યતામાં સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે, અને એવો મત વ્યક્ત કરેલો કે સમય જતાં વિકાસના લાભ સમાજના નીચલા વર્ગના લોકો સુધી આપો આપ પહોંચી જશે. પરંતુ તેવું ન બનતાં ગરીબી નિવારણ માટેની વ્યૂહરચના અમલી બનાવાઈ છે. વિશ્વ બેંક ૧૯૮૬ માં પોતાના અહેવાલમાં જુદા-જુદા દેશોના આ સમયગાળા દરમ્યાનના અનુભવોના સંદર્ભમાં આવા કાર્યક્રમોના મહત્વને જણાવતાં કહે છે કે, —“ગરીબી નાબૂદી કે નિવારણથી આર્થિક વિકાસ થાય છે. તેમ છતાં કેટલાક લોકો માટે આ પૂર્ણ નિરાકરણ નથી, આવા લોકો માટે સ્પષ્ટ ઉપાયજન્ય કાર્યક્રમો અનિવાર્ય છે.”^(૨૭) ઉપર દર્શાવેલ વિવિધ કાર્યક્રમોની સૂચિ પરથી ફલિત થાય છે કે વિશ્વ બેંકના આ વિધાનના મહત્વનો આપણા દેશમાં પ્રથમથી — શરૂઆતથી જ આયોજનની નીતિમાં સ્વીકાર કરેલો છે.

૧.૯ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનો ખ્યાલ :-

ગ્રામીણ વિકાસ અને ગરીબી તથા બેકારી નાબૂદી માં ૧૯૮૯ માં “ નહેરૂ રોજગાર યોજના” કાર્યક્રમની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ ૧-૪-૮૯ માં તેનું નામ બદલી ને નવું નામ “જવાહર રોજગાર યોજના, રાખીને ભારત સરકારે માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો હેઠળ તેનો અમલ કરવામાં આવેલો છે. આ યોજના ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગામની પાયાની જરૂરિયાતો તાત્કાલીક પૂરી પાડી શકાય અને ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા કુટુંબોના લોકોને રોજગારી આપી શકાય તેવા ઉદ્દેશ્યો સાથે આ યોજના શરૂ કરવામાં આવેલ છે. સામાન્ય રીતે આ યોજના હેઠળના કામો મંદ કૃષિના સમયગાળામાં અગર રોજગારી આપવાની તકો જ્યારે ઉભી થાય તેવા સંજોગોમાં અમલમાં મૂકવાની હોય છે. અગાઉના વર્ષોમાં ૧૯૮૦ પછી રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ (એન. આર. આઈ. પી.) કામને બદલે અનાજ તથા ભૂમિહિન ખેત મજૂરોને રોજગારી બાંહેધરી આપતો કાર્યક્રમ (આર. એલ.ઈ.જી.પી.) જેવા ગ્રામ્ય વિસ્તારને ક્ષેત્રના કાર્યક્રમો ચાલતા હતા, આ કાર્યક્રમો તા. ૧-૪-૧૯૮૧ થી છઠ્ઠી યોજનાનો ભાગ બન્યા હતા. સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં (૧૯૮૫-૯૦) ગ્રામ્ય ગરીબાઈનો વ્યાપ ઘટાડવા તથા તેનો સફળ પ્રતિકાર કરવાના હેતુથી રોજગાર લક્ષી કાર્યક્રમોને આગવું મહત્વ આપવામાં આવેલ, જેમાં મુખ્યત્વે અનાજ, કામ અને ઉત્પાદકતા ઉપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવેલ હતો. જેમાં રોજગારની તકો શક્ય તેટલી વધારે ઉભી કરવાનો હેતુ હતો.

કેન્દ્ર સરકારના નાણાં મંત્રીશ્રીએ ઈ.સ ૧૯૮૯-૯૦ માટેના અંદાજપત્ર પ્રવચનમાં દેશના —જ્યાં ગરીબી અને બેરોજગારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે તેવા—૧૨૦ પછાત જિલ્લાઓમાં ધનિષ્ઠ રોજગારીની તકો ઉભી કરવા માટે રૂ. ૫૦૦ કરોડની જોગવાઈ કરતાં નવા કાર્યક્રમની જાહેરાત કરી હતી. જેને “જવાહર નહેરૂ યોજના” તરીકે આળખવામાં આવેલ. તેઓએ એન.આર.આઈ.પી, અને આર. એલ.ઈ.જી.પી. હેઠળ આવતા રોજગારી લક્ષી કાર્યક્રમોને આ યોજનામાં સમાવિષ્ટ કરવાનો ઉલ્લેખ કરેલ અને નવાં કાર્યક્રમ કેન્દ્ર પુરસ્કૃત કાર્યક્રમ તરીકે ૭૫:૨૫ ના કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચેના હિસ્સાના ધોરણે અમલમાં આવશે એવી જાહેરાત કરેલ.

આ સમગ્ર બાબત ઉપર પુરતી વિચારણાના અંતે નક્કી કરવામાં આવેલ છે કે “રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ” (એન.આર.ઈ.પી.) “ભૂમિહિન ખેત મજૂરોને રોજગારીની ખાત્રી આપતો કાર્યક્રમ” (આર.એલ.ઈ.જી.પી.) તથા નાણાંમંત્રીશ્રીએ નવો જાહેર કરેલ કાર્યક્રમ “જવાહરલાલ નહેરૂ રોજગાર યોજના” તરીકે ઓળખાવેલ છે. કાર્યક્રમ હેઠળ સરકારનો હિસ્સો જિલ્લાઓને મળેલ કુલ રકમના ૮૦% થી ઓછો નહીં, તેટલો ભાગ તે જિલ્લાની ગ્રામ પંચાયતોને આપવામાં આવે છે. બિનકુશળ પ્રકારની રોજગારી મેળવવા ઈચ્છતા, ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા કુટુંબો પૈકી પ્રત્યેક કુટુંબોમાની ઓછામાં ઓછી એક વ્યક્તિને આ નવા રોજગારીલક્ષી કાર્યક્રમ હેઠળ સંપૂર્ણ રોજગારી દ્વારા આ નવા રોજગારીલક્ષી કાર્યક્રમના અમલીકરણમાં સહભાગી થવાની સંપૂર્ણ ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોને ઉપલબ્ધ બનશે તેવી આશા રાખવામાં આવે છે.

૧.૬.૧ : ઉદ્દેશ્યો :-

- આ યોજના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો સર્જવા માટેની છે.
- ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા દરેક કુટુંબમાંથી એક વ્યક્તિને ૫૦ થી ૧૦૦ દિવસનું કામ આપવું.
- ૩૦ ટકા જેટલી રોજગારીની તકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવી.
- ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જીવનધોરણ સુધારવામાં મદદરૂપ થાય તેવું ભંડોળ ઉભું કરવું.
- ગ્રામીણ વર્ગને સીધા અને સતત લાભ મળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- ગ્રામીણ ગરીબોની આવકના ધોરણમાં એક સરખો સુધારો થાય તેવી આર્થિક અને સામાજિક અંતઃસ્તરીય સગવડો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સુદ્રઢ કરતી ઉત્પાદકીય સામુહિક અસ્કયામતો ઉભી કરવી, જેથી દેશના અર્થતંત્રને ઝડપી વેગ મળે.

૧.૯.૨ : કાર્યક્રમ હેઠળનું લક્ષ્યાંક જૂથ :-

આ કાર્યક્રમ હેઠળના લક્ષ્યાંક જૂથમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

૧.૯.૩ : લક્ષ્યાંક જૂથના સમૂહ વર્ગો માટે ખાસ સવલતો :-

● આ કાર્યક્રમ હેઠળ અનુ.જાતિ અને અનુ. જનજાતિના ઈસમોને રોજગારીમાં અગ્રીમતા આપવાની રહેશે, તથા પંચાયત કક્ષાએ મળનાર ગ્રાન્ટની ૨૨.૫૦ ટકા જેટલી રકમ અનુ.જાતિ અને અનુ.જનજાતીને સીધો લાભ થાય તેવા કામ પાછળ ખર્ચવાની રહેશે.

● આ કાર્યક્રમ હેઠળ ઉભી થનારી રોજગારી માટેની જરૂરીયાતો વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે. તેમના માટે આ કાર્યક્રમો સાથે સમન્વય કરે તેવી ખાસ સંકલિત યોજનાઓ બનાવવાની રહેશે.

૧.૯.૪ : સમયગાળો :-

આ યોજના હેઠળના કામો, વર્ષના કોઈ પણ ભાગમાં જ્યારે પણ રોજગારી ઉભી કરવાની જરૂરીયાતો જણાય ત્યારે અમલીકરણના હેતુ માટે લઈ શકાશે.

૧.૯.૫ : વહિવટ :-

આ યોજના માટે જરૂરી નાણાં પૂરા પાડવા કેન્દ્ર, રાજ્ય સરકાર ૮૦ – ૨૦ ના ધોરણે પ્રતિ વર્ષ વ્યવસ્થા કરશે. આ યોજનાનો વહિવટ જે તે ગામની પંચાયતોને સોંપવામાં આવ્યો છે, અને ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ વસ્તી ધરાવતા ગામની ગ્રામ પંચાયતોને દર વર્ષે રૂા. ૮૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦ ની ગ્રાંટ આપવામાં આવે છે.

જિલ્લાને મળતી કુલ ગ્રાન્ટમાંથી ૧૦૦% જેટલી રકમ ઈન્દિરા આવાસ યોજના માટે ૨ % વહિવટ ખર્ચ માટે અને જીવન ધારાના લક્ષ્યાંક મુજબ જરૂરી ગ્રાન્ટ નિયત કરવામાં આવે છે. રૂા. ૫૦૦૦૦ની રકમ તાલીમ અને શિબિર માટે અંકિત કરતા બાકી રહેલ વાર્ષિક ઉપલબ્ધ ગ્રાન્ટની રકમના ૮૦ % ગ્રામ નગરપંચાયતને અને બાકીની ૨૦ % રકમ જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી હસ્તકના કામો માટે ફાળવવામાં

આવે છે.

૧૯૯૧ની વસ્તી ધ્યાનમાં લઈ ગ્રાન્ટ ગ્રામ પંચાયતને ફાળવવામાં આવે છે. જેમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુ.જનજાતિની વસ્તીને ધ્યાનમાં લઈ સરેરાશ કાઢી ૬૦% ગ્રાન્ટ અને ૪૦% ગ્રાન્ટ તમામ વસ્તીને ધ્યાનમાં લઈ સરેરાશ પ્રમાણે ફાળવવામાં આવે છે.

૧.૯.૬ : મૂડી રોકાણ તથા પ્રગતિ :-

આ યોજના તળે કામ કરતા શ્રમિકોને લઘુતમ વેતનધારામાં દર્શાવેલ દર મુજબ વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. તેમજ રોજગાર પૂરી પાડતી વખતે અનુસૂચિત જાતિઓ — જનજાતિઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. મુક્ત વેઠિયા મજૂરોને સૌથી વધુ અગ્રતા આપવામાં આવે છે.

આ યોજના માટે ૧૯૮૯ થી ૯૦ના વર્ષમાં રૂ.૨,૪૫,૮૫૩,૭૬ લાખ વાપરવામાં આવ્યા હતા. ૮૬૪૩.૮૭ લાખ માનવ દિનની — રોજગારનું નિમાર્ણ થઈ શક્યું હતું. તે જ રીતે ૧૯૯૦ થી ૯૧ના વર્ષમાં આ યોજના માટે રૂ.૨,૬૦,૦૦૨,૬૨ લાખ વાપરવામાં આવ્યા હતા. અને ૮૭૪૫.૫૯ લાખ માનવ દિનની રોજગારીનું નિમાર્ણ થઈ શક્યું હતું.

૧૯૯૧ — ૯૨ના વર્ષમાં આ યોજના માટે રૂ.૧,૬૧,૩૦૦ લાખ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે ફાળવેલા છે. અને તેના દ્વારા ૯૦૦૦ લાખ માનવ દિવસની રોજગારીનું નિમાર્ણ કરવાનું લક્ષ્યાંક નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આયોજન પંચના કાર્યક્રમ મુલ્યાંકન સંસ્થાએ આ યોજનાની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરતાં જણાવેલ છે કે ૧૯૯૦ — ૯૧નાં વર્ષમાં વ્યક્તિદીઠ માત્ર ૧૫ દિવસની રોજગારી ઉભી કરવામાં આવી હતી. દૈનિક ૧૦ થી ૧૫ રૂપિયાની મજૂરી ગણીએ તો આશરે ૩૦૦થી વધારે રૂપિયા વાર્ષિક આવક થાય છે. સાતમી યોજનામાં ગરીબી રેખા ઓળંગવા માટે રૂ. ૬૪૦૦ની રકમ નિયત કરવામાં આવી હતી. તેના પ્રમાણમાં આ રકમ તદ્દન નહીવત ગણાય.

પ્રકરણ-૨

ગ્રામીણ વિકાસ

- ૨.૧ પ્રાસ્તાવિક
- ૨.૨ ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ
- ૨.૩ ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ
- ૨.૪ ગ્રામીણ અર્થતંત્રના લક્ષણો
- ૨.૫ ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરીયાતો/અગત્યતા/મહત્વ
- ૨.૬ ગ્રામીણ વિકાસના ઉદ્દેશો
- ૨.૭ ગ્રામીણ વિકાસનું મોડેલ
- ૨.૮ ગ્રામીણ વિકાસની વિશેષતાઓ
- ૨.૯ ગ્રામીણ વિકાસના અભિગમો
- ૨.૧૦ ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ
- ૨.૧૧ ગ્રામીણ વિકાસની સફળતાઓ
- ૨.૧૨ સૂચનો
- ૨.૧૩ સંદર્ભસૂચિ

૨.૧ : પ્રાસ્તાવિક :-

ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસનો પાયો ગ્રામ અર્થતંત્રના વિકાસમા છે. ગ્રામ અર્થતંત્ર ભારતની વિશાળ બહુમતી અને ભૌગોલીક વિસ્તારના પ્રતિનિધિત્વનો પડઘો પાડે છે. વિકાસશીલ દેશના અર્થવ્યવસ્થામા સામાન્ય રીતે ગ્રામ વિસ્તાર પ્રધાન અર્થવ્યવસ્થામાં હોય છે. જ્યારે વિકસીત દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં શહેરી વિસ્તાર મુખ્ય હોય છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં ગ્રામીણ ક્ષેત્ર પ્રધાન અર્થવ્યવસ્થા છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીના આધારે ભારતની વસ્તી ૧૦૨.૭૦ કરોડ વસ્તીનો ૭૨.૨૨% ભાગ એટલેકે(૭૪.૧૭ કરોડ વસ્તી) ગામડાંઓમા રહે છે. તદ્ઉપરાંત શ્રમજીવીનો મોટો ભાગ ગ્રામ્યક્ષેત્રમા જોવા મળે છે. તેથી ગ્રામીણ વિકાસનુ ચરણ ભારત માટે ઘણું જ મહત્વ ધરાવે છે.

ગાંધીજીના મતે ગામડું એ ભારતનો આત્મા છે. આ આત્માના પોષણ દ્વારા જ દેશનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકશે તેમ તેઓ માનતા હતા. ગ્રામીણ વિકાસ માટે તેઓએ કૃષિ, ગૃહ ઉદ્યોગો, ગ્રામઉદ્યોગ, કારીગરોના વિકાસની હિમાયત કરેલ. તેઓ એવું ઈચ્છતા હતા કે ગામડાંના લોકોની તમામ જરૂરિયાતો ગામમાં જ સંતોષાય. ઉપરાંત શહેરોના લોકોની જરૂરિયાત પણ સંતોષાય. તેઓએ સ્વચ્છ અને વિકસિત ગામડાંની કલ્પના કરી હતી. દરેક ઘર સ્વચ્છ અને સુઘડ હોય જેમાં પુરતાં હવા, ઉજાસ હોય, શાકભાજી વાવવા અને પશુઓને રાખવા માટેની પણ જગ્યા હોય, ખેતી અને ગ્રામઉદ્યોગ ને અનુરૂપ બુનિયાદી શિક્ષણની પણ તેઓએ હિમાયત કરી હતી. અહિંયા ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ, અર્થ, લક્ષણો, મહત્વ, ઉદ્દેશ, વિશેષતાઓ તથા વ્યૂહરચનાઓ અને સમસ્યાઓની ચર્ચા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી છે.

૨.૨ : ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ :-

ગ્રામીણ વિકાસનો આશય ગ્રામીણ વિસ્તારોનો સમગ્ર વિકાસ કરવાનો છે. કારણકે ત્રીજા વિશ્વના દેશોની અર્થવ્યવસ્થા ગ્રામીણક્ષેત્ર પ્રધાન છે. અને તેની વિશાળ વસ્તી સદીઓથી જમીનદારો અને શાહુકારોના શોષણનો શિકાર બની છે. એટલે એને જમીનદારોની સત્તા અને ચુંગાલ માંથી મૂકિત મળ્યાં પછી તેઓનું પહેલું

ધ્યેય ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં રહેતી પ્રજાનો આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ કરવાનું છે. ગ્રામીણક્ષેત્રમાં રહેલી ગરીબી પ્રચ્છન્ન તથા મોસમી બેકારી, નિરક્ષરતા, કુદરત પર આધારિત ખેતી, બિનકૃષિક્ષેત્રના વિકાસનો અભાવ વગેરે જેવા લક્ષણો જોવા મળે છે. આ તમામ સમસ્યાઓનું નિવારણ કરીને ગ્રામીણ વિકાસ કરવાનો હોય છે. ટૂંકમાં કહી એતો ગ્રામીણ વિકાસનો આશય ગ્રામીણક્ષેત્રમાં રહેતા લોકોની જીવન શૈલીમાં સુધારો લાવવાનો છે. ગ્રામીણવિકાસના વૈચારિક અને સૈધ્ધાંતિક દ્રષ્ટિકોણમાં મતભેદ જોવા મળે છે. પરંતુ તેમ છતાં ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ છે અને એ છે કે ગ્રામ્ય જીવનમાં સુધારો લાવાવ સાથે તેને સંબંધ છે.

૨.૩ : ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ :-

જ્યાં નગરપાલિકા, નગરનિગમ, સાર્વજનિક જાહેર વિસ્તાર સમિતિઓ વગેરે ન હોય અને શહેરીક્ષેત્રથી દૂર હોય એવા ક્ષેત્રને ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. ગામડાંના તમામ લોકોનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાનો હોય છે. ગ્રામીણ વિકાસ એટલે માત્ર કૃષિક્ષેત્રનો જ નહીં પરંતુ અન્ય પરક ક્ષેત્રનો પણ વિકાસ. આમ ગ્રામીણક્ષેત્રમાં કૃષિ સિવાય અન્ય પૂરક વ્યવસાયોનો પણ વિકાસ થવો જરૂરી છે. ભારતના ગ્રામીણ ક્ષેત્ર પર દ્રષ્ટિ કેન્દ્રિત કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે તેમાં મોસમી અને પ્રચ્છન્ન બેકારી ગરીબીરેખા નીચેના લોકોનું વધુ પ્રમાણ, નીચું જીવનધોરણ, સવર્ણ અને પછાત લોકો વચ્ચે આર્થિક અસમાનતા, ખેડૂતો—ખેતમજૂરો અને કારીગરોની નબળી આર્થિક સ્થિતિ, અન્ય વૈકલ્પિક ક્ષેત્રના વિકાસનો અભાવ, બજાર, બેંક, વિમાર્બેંક, સંદેશવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, પાકા રસ્તાઓ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓનો અભાવ, સિંચાઈની અલ્પ સુવિધાઓ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે જોવા મળે છે. વિશ્વબેંકે કરેલ વિધાનનો ઉલ્લેખ કરતા દિલીપ શાહ જણાવે છે કે “ગ્રામીણ વિકાસમાં પણ સૌથી વધુ ગરીબને ફાયદો કરે છે તે ગ્રામીણ વિકાસ ગણાય,”^(૧) તેઓશ્રીના મતે સરકારશ્રીના કાર્યક્રમોનો સૌથી વધારે લાભ સૌથી વધુ ગરેબ લોકોને મળે તે ગ્રામીણ વિકાસનું હાર્દ છે. ઉમા લેલે ગ્રામીણ વિકાસની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે ગ્રામીણ વિકાસનાં મુખ્ય ત્રણ ધ્યેયો આ પ્રમાણે રહેલા છે તે મુજબ,—

“(૧) સામાન્ય જનતાના જીવનધોરણમાં સુધારો

(૨) સામાન્ય વ્યક્તિને વિકાસમાં ભાગ લેતા કરવા

(૩) વિકાસની પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રાખવી.’’^(૨)

ગ્રામીણ વિકાસમાં આ ત્રણ બાબતોને મહત્વનું સ્થાન આપવું અને આ ત્રણ બાબતોને માપદંડ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. આ ઉપરાંત ની વ્યાખ્યા દિલીપ શાહે પોતાના પુસ્તકમાં રજૂ કરે છે. વધુમાં ગ્રામીણ વિકાસ અંગે જહોન હેરીસનું વિધાન ટાંકતા દિલીપ શાહ જણાવે છે કે “ગ્રામ વિકાસ ગરીબી નિવારણ અને અસમાનતામાં ઘટાડો કરવાનાં ધ્યેયને કેન્દ્રમાં રાખી ને કૃષિ વિકાસ ઉપરાંત બીજા વિકાસ ક્ષેત્રને પણ આવરી લેવાય તેવી પ્રક્રિયા એટલે ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા”^(૩) આમ કૃષિ વિકાસ ઉપરાંત આગળ વિકાસ સાધવાનું આ વિધાનમાંથી ફલીત થાય છે.

પોતાના પ્રસિધ્ધ થયેલા પુસ્તકોના જુદા-જુદા ભાગોમાં ગ્રામીણ વિકાસ સંબંધ અનેકવિધ પાસાંઓની સમજૂતિ તથા છણાવટ શ્રી વસંત દેસાઈ કરે છે. તેમના “રૂરલ ડેવલપમેન્ટ” નામના ગ્રામીણ વિકાસની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે “ગ્રામીણ લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થવા માટેનો પ્રયાસ એટલે ગ્રામીણ વિકાસ,”^(૪) શ્રી દેસાઈ એ ગ્રામીણ વિકાસ અન્વયે વિસ્તૃત અને અર્થસભર માહિતિ આપવાનો પ્રયાસ પોતાના વિચારો દ્વારા કરે છે. તે દ્રષ્ટિએ તેના પુસ્તકનો તથા વિચારોનો ફાળો ઘણો મૂલ્યવાન ગણાય તેમ છે. તેઓના મત મુજબ ગ્રામીણ ક્ષેત્રના લોકોનું જીવનધોરણ કેવી રીતે ઊંચું આવે તે પ્રમાણે વ્યહ રચના, નીતિ અને કાર્યક્રમોનું ઘડતર તથા અમલીકરણ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. તેની અસરોના પરિણામે ગ્રામીણ લોકોના જીવનધોરણમાં સતત સુધારો થતો જાય અને વધુને વધુ વિકાસ સાધતાં જાય. આ બાબતોને વધારે સમર્થન આપતા શ્રી કરતાલ સિંઘે પોતાના “રૂરલ ડેવલપમેન્ટ”માં જણાવેલ છે કે “અર્થશાસ્ત્રનો નૂતન દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગરીબી, અસમાનતા અને બેકારીનું નિવારણ કરવું”^(૫) તેઓના મત મુજબ ગ્રામીણ ગરીબ આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા, મોસમી અને પ્રચ્છન્ન બેકારી વગેરે પશ્ચો હલ કરવાની નીતિ ગ્રામીણ વિકાસમાં પાયાનું અને મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

ડૉ. દિલીપ આર. મર્થક, ગ્રામીણ વિકાસ અંગે વિસ્તૃત અર્થઘટન કરતા પેતાના

લેખમા જણાવે છે. “ગ્રામ વિકાસ પ્રક્રિયામા આર્થિક, સામાજિક, યંત્ર વૈજ્ઞાનિક અને કુદરતી પાસાઓનું એ રીતે આયોજન પૂર્વક મેનેજમેન્ટ ગોઠવવામાં આવે છે કે જેથી બદલાતા પરિવેશમાં ગ્રામીણ વિકાસ ને વેગ મળે તેથી લોકોની અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓનું નિવારણ આવે, આર્થિક સ્વાવલંબન મેળવે અને લોકોની સુખાકારીમાં વધારો થાય આવી પરિસ્થિતિના નિર્માણને ગ્રામીણ વિકાસ કહી શકાય”^(૬) ડૉ. મર્થક ગ્રામીણ વિકાસમાં જણાવે છે કે આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિ અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના આક્રમણ થવાથી વિકાસનો વ્યૂહ તથા દ્રષ્ટિકોણ બદલાયો છે. આમ ગ્રામીણ વિકાસના વિશાળ વ્યૂહમાં મેનેજમેન્ટનો વ્યૂહ અને લોક જાગૃતને અગ્રીમતા આપવાની રહેશે.ત્યારે જ ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બનશે. તેઓ વધુમાં ગ્રામીણ વિકાસના અર્થને સ્પષ્ટ કરતા જણાવે છે કે “લોકોની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને કાર્યક્રમનું એ રીતનું વ્યવસ્થાપન ગોઠવવામાં આવે કે જેના દ્વારા કૃષિ, પશુપાલન, નાનાઉદ્યોગો, આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરેમાં પરિવર્તન આવે જેના દ્વારા વિકાસની ભૂખ અને આર્થિક સ્વલંબન મેળવી સામાજિક જાગૃતિ દ્વારા માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ દૂર થશે આવી પ્રક્રિયાને ગ્રામીણ વિકાસ શકાય”^(૭) આ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાંથી ફલિત થાય છે કે સમગ્ર ગ્રામ્ય ક્ષેત્રને વિકાસની પ્રક્રિયામા જોતરવાની વાત કરવામાં આવી છે.

ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગ્રામીણ સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક ક્ષેત્રમાં હેતુ પૂર્વકના અને ઈચ્છિત દિશાના પરિવર્તનો આ દ્રષ્ટિએ જોતાં, ગ્રામીણ વિકાસ એક પ્રકારનું પરિવર્તન છે તેમ કહી શકાય. આ પરિવર્તન આયોજિત અને પ્રયોજિત સ્વરૂપનું છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે ગ્રામ્યક્ષેત્રના લોકો પરંપરાગત જીવનશૈલીનો ત્યાગ કરે તેનેજ ગ્રામીણ વિકાસ કહેવાય. મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે વધુ સારું અને સુખી જીવન જીવવન માટે સારા—નરસાનો વિચાર કરીને વિકસિત જીવન પદ્ધતિનો વિકાસ થવો જોઈએ. મૂર્તિ અને નારાયણ નામના વિદ્વાનો “રૂરલ ઈકોનોમિ ઓફ ઈન્ડિયા” નામના પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે “અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગ્રામીણ પ્રજાની માથાદીઠ આવકમાં સુધારો અને ગાંધીજીના મત મુજબ ગ્રામીણ વિકાસ એટલે આત્મનિર્ભર”^(૮) તેમના મત મુજબ ગ્રામ્યક્ષેત્રના લોકો આત્મનિર્ભર બને અને પોતાની આવક વધારો કરી શકે માથાદીઠ આવક વધે તેને ગ્રામીણ વિકાસ તરીકે ઓળખી શકાય.

રોબર્ટ ચેમ્બર ગ્રામીણ વિકાસ બાબતે અર્થ બતાવતા જણાવે છે કે “ગ્રામીણ વિકાસની મતલબ વસ્તીના એ વિશેષ વર્ગનો વિકાસ કરવાની રણનીતિ છે. જેમાં ગરીબ ગ્રામીણ પુરુષ, મહિલાઓ અને બાળકો સામેલ છે. એની ઈચ્છા અને જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા સાથે છે. જેથી તેનું જીવનધોરણ ઊંચું આવી શકે આવા ગ્રામ્ય ખેડૂતો, કારીગરો, જમીન વિહીણા ખેડૂતો પણ સામેલ થઈ જાય છે. જે પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે ગ્રામીણક્ષેત્રોમાં રહેતા હોય છે,”^(૯) રોબર્ટ ચેમ્બરના આ વિધાનને ડૉ.ડી.સી.પંતે “ભારત મેં ગ્રામીણ વિકાસ” નામના પુસ્તકમાં રજૂ કરેલ છે. ડૉ.પંતે ‘ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં શાહ એસ.એન.ના વિધાનને ટાંકતા જણાવે છે કે “ગ્રામીણ વિકાસ એક પદ્ધતિ છે, જેની અંદર સામૂહિક પ્રયાસો દ્વારા શહેરી વિસ્તારની બહાર રહેવાવાળા લોકોના કલ્યાણ અને વિચારોમાં સુધારો લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.”^(૧૦) ડૉ.પંતે વિશ્વબેંકના રિપોર્ટનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે કે “ગ્રામીણ વિકાસ નો મુળ અર્થ ગામડાની વસ્તીના નીચી આવકવાળા લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો કરવાનો છે”^(૧૧) પુજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ આપેલી વ્યાખ્યાને ડૉ. પંતે “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ” માં આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે તે મુજબ “ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગરીબ અને અસહાય લોકોને આર્થિક, સામાજિક, અને શૈક્ષણિક સ્તરથી ઊંચે લઈ જઈ ગામડાને સ્વનિર્ભર, લોકશાહી તંત્ર બનાવવાનો છે”^(૧૨) આ વિધાન પરથી એવું પ્રતિપાદીત થાય છે કે ગામડાંઓની આર્થિક સ્થિતિને સારી બનાવવાની સાથે—સાથે એવી રૂઢિવાદિતા, પક્ષપાત અને સંકુચિત વિચારધારાને સમાપ્ત કરી એને સ્વનિર્ભર બનાવવાનો છે. આમ ગ્રામીણ વિકાસના ખ્યાલ કે અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં તજજ્ઞ અને મહાન વિદ્વાનોએ જુદા—જુદા મેતવ્યો દર્શાવ્યા છે. તેના પરથી કરી શકાય કે “ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગ્રામ પ્રજાના ગરીબ લોકોનો વિકાસ, ઉત્થાન, પ્રગતિ થાય અને સમાનતા તથા આત્મનિર્ભરતાની સ્થિતિનું નિર્માણ”

બીજી રીતે કહીએ તો “ગ્રામીણ વિકાસનો મતલબ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહેતા ગરીબ લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો કરી એને આર્થિક વિકાસના પ્રવાહમાં અગ્રેસર કરવાનો છે જેના માટે એની મુળભૂત જરૂરિયાતને પૂરી કરવાની સાથે સાથે તેને મોટા પ્રમાણમાં સામાજિક ઉપયોગપૂર્ણ સગવડતાઓ આપવી પડશે.” આમ ગ્રામીણ

વિકાસનો અર્થ કે વ્યાખ્યા સંબંધ વિવિધ વિદ્વાનોના મંતવ્યો જાણ્યા બાદ વ્યાખ્યામાંથી ફલિત થતા લક્ષણો કે તારણોને રજુ કરવામા આવેલા છે.

૨.૪ : ગ્રામીણ અર્થતંત્રના લક્ષણો :-

જુદા— જુદા વિદ્વાનોની વ્યાખ્યા કે અર્થના અભ્યાસ બાદ ગ્રામીણ વિકાસના નીચે પ્રમાણેના લક્ષણો જોવા મળે છે.

૨.૪.૧ : કૃષિનું પ્રાધાન્ય :-

સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. અને બિનકૃષિક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઘણું અલ્પ—ઓછું વિકસેલું હોય છે. કૃષિક્ષેત્રમાં અલ્પ યાંત્રિકરણ, વ્યાપારીકરણ કે આધુનિકરણ થયેલું હોય છે. શહેરીલોકો જેટલી જરૂરિયાતો ગ્રામીણ લોકોની હોતી નથી. આમ ગ્રામીણ ક્ષેત્રનું અર્થતંત્ર શહેરીક્ષેત્ર કરતા સીધું, સાદું અને સરળ હોય છે.

૨.૪.૨ : અલ્પ બિનકૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ :-

ખેતીક્ષેત્ર સિવાય અન્યક્ષેત્રોમાં બિનકૃષિક્ષેત્રનો અલ્પ પ્રમાણમાં વિકાસ કે નહિવત પ્રમાણમાં વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. ટૂંકમા બિનકૃષિક્ષેત્રનું બિલકુલ અસ્તિત્વ હોતું નથી. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આધુનિક ઉદ્યોગોના વિકાસની આડપેદાશો જે પ્રદુષણમાં પરિણમે છે તેનો અભાવ છે. ગામડાંઓમા પ્રાકૃતિક સમતુલા સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એ ગ્રામીણ ક્ષેત્રનું આગવું અંગ છે.

૨.૪.૩ : માન્યતાઓ અને રીવાજો :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રામ્ય જીવન પર સ્વાભાવિકતા, પ્રકૃતિજન્ય સરળતા, પ્રવૃત્તિની સાદાઈ, વગેરેને કારણે સામાજિક રીતરીવાજો, માન્યતાઓ, રૂઢિઓ, સામજિક મૂલ્યો, સામાજિક બંધનો વગેરેનો પ્રભાવ ખૂબ વધારે જોવા મળે છે.

૨.૪.૪ : અલ્પ શિક્ષણ :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્ર કેળવણી કે શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. શિક્ષણનો પ્રચાર કે પ્રસાર ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં અલ્પ થયેલો હોવાથી આધુનિકરણની પ્રક્રિયા ખૂબ

ધીમી ગતિએ આગળ વધે છે. બીજી રીતે કરીએતો પરિવર્તનની ગતિ ખૂબ ધીમી કે નહિવત પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

૨.૪.૫ : વિશાળ જમીન :-

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિશાળ પ્રમાણમાં જમીન જોવા મળે છે. એટલે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં જમીનની ધનતા વધારે હોય છે. પરિણામે ગ્રામીણ લોકો વાહન વ્યવહાર અને જાહેર સુખાકારી જેવી સુગમતાઓ અનુભવે છે.

૨.૪.૬ : વિવિધ સગવડો :-

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બેંક, વિમાબેંક, બજાર, વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર, પાણી, વીજળી, સિંચાઈ વગેરે જેવી સગવડો અને સુવિધાઓ ખૂબ ઓછા પ્રમાણ હોય છે. ભારતીય ગ્રામ વિસ્તરમાં વિશાળ વસ્તીનું અને ગ્રામ્ય વિસ્તારનું વિશાળ પ્રમાણ હોવાને પરિણામે આવી પરિસ્થિતિનું સર્જન થયેલ છે. જેમ જેમ ગ્રામીણ વિકાસનો દર વધતો જાય છે તેમ તેમ સગવડો અને સુવિધાઓમાં વધારો થતો જાય છે.

૨.૫ : ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરિયાત/અગત્યતા/મહત્વ :-

ભારતીય અર્થતંત્રની કરોડરજુ ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં છે. અને વિકાસની ચાવીઓ તથા અર્થતંત્રની ક્ષમતાનો સ્ત્રોત ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં છે. ભારત આવા અર્થમાં ગામડાંમાં જીવે છે. ૧૦૨.૭૦ કરોડની વસ્તીમાંથી ૭૨.૨૨ ટકા વસ્તી ગામડાંમાં રહે છે. ગ્રામીણ પ્રજાનું પ્રભૂત્વ દેશના માનવ મૂડીમાં જોવા મળે છે. ભાતમાં આઝાદી બાદ આયોજનના સમયમાં જ્યારે ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા સક્રિય રીતે શરૂ થઈ ત્યારે ભારતીય ગ્રામ્ય જીવનમાં અનેક કક્ષાએ સાનુકૂળ અસરો થવા લાગી. સરકારશ્રી દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલ ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમોની રચનાત્મક ભૂમિકાને પરિણામે આપણા દેશમાં ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વ વધી જાય છે. ગામડાંઓમાં બેંક, વિમાબેંક, બજાર, વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર, સિંચાઈનું પાણી, પિવાનું પાણી, વીજળી, વગેરે સેવાઓનો વિકાસ થવાથી દેશના આર્થિક વિકાસમાં ગ્રામીણ લોકોની ભાગીદારી વધી જાય છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વ — અગત્યતા કે જરૂરિયાત નીચેની દ્રષ્ટિએ આંકી શકાય તેમ છે.

૨.૫.૧ : બેકારી નાબૂદી :-

ભારતીય અર્થતંત્રમાં ગરીબીનું મુખ્ય અને મહત્વનું કારણ બેકારી છે. આ બેકારી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સવિશેષ પ્રમાણમાં જોવામળે છે. બેકારીનું સ્વરૂપ મોસમી અને પ્રચ્છન્ન પ્રકારનું છે. ગ્રામીણક્ષેત્રમાં જરૂરિયાતથી વધારે લોકો ખેતી કાર્યમાં રોકાયેલા છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો ખેતીના ક્ષેત્રમાં છૂટક બેકારી રહેલી જોવા મળે છે. કાર્ય માટે જેટલા લોકોની જરૂરત હોયતેના કરતાં વધારે શ્રમિકો કામ કરતા જોવા મળે છે. આ વધારાના શ્રમિકો કામ કરતા જોવા મળવાનું કારણ એ છે કે અન્ય વૈકલ્પિક રોજગારીની તકો હોતી નથી. પરિણામે આ ખેતીક્ષેત્રમાં કામ કરતા જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં આ વધારાના લોકોને ખસેડી લેવામાં આવે છતાં ઉત્પાદન બીલકૂલ ઘટતુ નથી. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં બેકારી દૂર કરી જરૂરી છે. અને તે ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. ગ્રામીણ વિકાસ અંતર્ગત બેકારી નાબૂદી કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. તેના દ્વારા લોકોને કામ આપીને, રોજગારી આપવામાં આવે છે. ગ્રામીણ વિકાસ અંતર્ગત ગામડાંઓમાં નાના અને કુટીર ઉદ્યોગો ની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. અને તેના દ્વારા અનેક લોકોને રોજગારી આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ખેતસહયોગી—સહાયક—પૂરક ક્ષેત્રો જેવાકે પશુપાલન, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, વણાટ, મરઘા ઉછેર, ઘેટાં ઉછેર, મધમાખી ઉછેર, ડેરી ફાર્મ વગેરેમાં કામ કરવા માટે ગામડાના લોકોને પોત્સાહીત કરવામાં આવે છે. તેની અસરોના પરિણામે ગ્રામીણ લોકોને રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૨.૫.૨ : ગરીબી નિવારણ :-

ભારતમાં ગ્રામીણ વસ્તીના લગભગ ૩૩ ટકા ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા છે. ગરીબી વ્યક્તિ માટે જ નહીં પરંતુ સમાજ તથા શિષ્ટતા માટે અભિશાપ છે. ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા ગરીબ લોકોને રોજગારી તથા આર્થિક સહાયતા પ્રાપ્ય બનતાં ગરીબી સમાપ્ત થઈ શકે છે. ભારતમાં છેલ્લા બે દાયકામાં સામુહિક ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમના માધ્યમથી ગરીબોની સંખ્યામાં ઘટાડા માટે સઘન પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યા છે. ગ્રામીણ વિકાસના પરિણામે ગ્રામ્યક્ષેત્રમાં વિકાસ સાથે જોડાયેલી ગતિવિધિઓ વધવા લાગી છે. આમાં ગામડાંના ગરીબ લોકોને ઉત્પાદન કાર્યમાં

હિસ્સો મળવા લાગ્યો છે. પરિણામે ગરીબી ઓછી થવા લાગી છે. ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમમાં ખુબ ગરીબ કુટુંબોને આર્થિક સહાય આપીને ગરીબી દુર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. જેનો ખ્યાલ નીચેના કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કોઠા નં. ૨.૧

ભારતમાં ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકોની ટકાવારી

ક્ષેત્ર	સમયગાળો-વર્ષ			
	1973-74	1983-84	1993-94	1999-2000
ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર	56.44	45.65	37.27	24.02
શહેરી ક્ષેત્ર	49.01	40.79	32.36	21.59
સમગ્ર ભારત	54.88	44.48	35.97	23.33

પ્રાપ્તિ સ્થાન:- પ્લાનિંગ કમિશન ઓફ ઈન્ડિયા - ૨૦૦૧.

કોઠા નં. ૨.૧ માં દર્શાવ્યા મુજબ ૩૦ વર્ષ પહેલા ગ્રામીણ ક્ષેત્ર ગરીબી ૫૬.૪૪ ટકા જેટલી શતી. જે ઘટીને ૧૯૮૮-૨૦૦૦માં તેનું પ્રમાણ ૨૪.૦૨ ટકા જેટલું થવા જાય છે. દેશમાં વિવિધ રાજ્યોમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોનું પ્રમાણ મોટા પ્રમાણમાં ઘટ્યું હોય તેવું જણાય આવે છે. જેનો માહિતી નીચેના કોઠા નંબર ૨.૨ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં. ૨.૨ મુજબ દર્શાવેલ ગરીબી રેખા નીચેના લોકોનું પ્રમાણ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં મોટા પ્રમાણમાં ઘટેલું જોવા મળે છે. સમગ્ર ભારતમાં તેનું ૧૯૭૩-૭૪ માં ૫૪.૮૮ ટકા લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવતા હતા. જેનું પ્રમાણ ૧૯૮૮ - ૨૦૦૦ માં ઘટીને ૨૬.૦૧ ટકા જેટલું થવા જાય છે. સાથે સાથે આ સમયગાળા દરમ્યાન વિવિધ રાજ્યોમાં પણ ગરીબી રેખા નીચેના લોકોની ટકાવારીમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયેલો છે.

કોઠા નં. ૨.૨

ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોની ટકાવારી

રાજ્ય	સમય ગાળો – વર્ષ	
	1973-74	19989-2000
જમ્મુ—કાશ્મીર	40.83	3.48
પંજાબ	28.15	6.16
કેરાલા	59.79	12.72
ગુજરાત	48.15	14.07
આંધ્રપ્રદેશ	48.86	15.77
રાજસ્થાન	46.14	15.28
કર્ણાટક	54.47	20.04
તામીલનાડુ	54.94	21.92
મહારાષ્ટ્ર	53.24	25.02
ઉત્તર પ્રદેશ	57.07	31.15
મધ્ય પ્રદેશ	61.78	37.43
બિહાર	61.91	42.06
ઓરિસ્સા	66.18	42.15
સમગ્ર ભારત	54.88	26.01

પ્રાપ્તિસ્થાન:— પ્લાનિંગ કમિશન , પ્લાન ડોક્યુમેન્ટસ.

૨.૫.૩ : આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો :-

ભારતમાં આર્થિક અસમાનતાની ખાઈ ખૂબ ઊંડી જોવા મળે છે. દેશની ૨૦ મોટી કંપનીઓ અને ૫૦ મોટા ઓદ્યોગિક ગૃહ પાસે દેશની સંપત્તિ અને આવકનો મોટો હિસ્સો આવેલો છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં એક બાજુ શાહુકાર અને જમીનદાર વર્ગ છે. જેની પાસે વિશાળ અને સેંકડો એકર જમીન આવેલી છે. જ્યારે બીજી બાજુ વિશાળ અને મોટા પ્રમાણમાં લોકો એવા છે કે ઓછી કે નહિવત્ કે બીલકૂલ જમીન નથી. ગરીબ અને અમીર વચ્ચે મોટી ખાઈ જોવા મળે છે. તેમની વચ્ચે મોટું અંતર રહેલું છે. આવક અને સંપત્તિની અસમાનતાને પરિણામે ગરીબીનો ખ્યાલ આવે છે. આ અર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો થાય તો જ ગરીબીમાં ઘટાડો થઈ શકે તેમ છે.

આર્થિક અસમાનતા સંપૂર્ણ સમાન બનાવી શકાય નહિં. પરંતુ તેનાના પ્રમાણને ઘટાડી હકાય તેમ છે. આ બાબતને વિશ્વબેંકના કલાસેન એ. ડબલ્યુના વિધાનને ડૉ.ડી.સી.પંતે ટાંકતા પોતાના ‘‘ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ’’ માં જણાવે છે કે ‘‘ અલ્પ વિકસિત દેશોમાં જે અતિ ગરીબી રહેલી છે. એને પૈસા અને આવકની ફેર-વહેંચણી એટલે કે અમીરો પાસેથી ગીબોની બાજુ વિનિમય કરીને ઓછી કરી શકાય છે.’’^(૧૩) ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયાને પરિણામે આવક-સંપત્તિની અસમાનતામાં ચોક્કસ પ્રમાણમાં થોડો ઘટાડો થયો છે. પરંતુ આજે પણ અસમાનતા મોટા પ્રમાણમાં રહેલી છે. આ બાબતે ડૉ.ડી.સી.પંત પોતાના ગ્રામીણ વિકાસમાં આર્થિક અસમાનતાને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે ‘‘આજે પણ તળિયાના ૧૦ ટકા લોકો પાસે માત્ર ૨ ટકા સંપત્તિ છે. જ્યારે ટોચના ૧૦ ટકા લોકોની પાસે ૩૬ ટકા સંપત્તિ છે. એ ઉપરાંત ૨૦ ટકા તળિયાના લોકો પાસે ૫ ટકા અને ૨૦ ટકા ટોચના લોકો પાસે ૫૩ ટકા સંપત્તિ છે. શહેરોની સરખામણીએ ગ્રામ્યક્ષેત્રીમાં આ અસમાનતા ઓછી છે. શહેરોમાં ટોચના ૫ ટકા લોકો પાસે ૨૬ ટકા આવક છે અને ગ્રામ્યક્ષેત્રમાં આ આવક ૭ ટકા છે. તેથી વિરુદ્ધ શહેરો માં ૨૦ ટકા તળિયાના લોકો પાસે ૭ ટકા આવક રહેલી છે. જ્યારે ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં તેનું પ્રમાણ ૯ ટકા છે.’’^(૧૪) આ વિધાનથી ગ્રામીણ વિકાસના મહત્વનો ખ્યાલ આવે છે.

૨.૫.૪ : વિકસમાં જનતાની ભાગીદારી :-

ગ્રામીણ જનતાની રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ભાગીદારી હોવાના પરિણામે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધેલો છે. તેની અસર રાષ્ટ્ર નિર્માણ પર અનુકૂળ થઈ રહી છે. આ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં ભાગીદારી ઉત્પાદક સ્વરૂપે હોય કે રાજકીય સ્વરૂપે હોય પણ તેનાથી ગ્રામીણ જનતાનાં કલ્યાણમાં અને વિકાસમાં વધારો થાય છે.

૨.૫.૫ : શિક્ષણ અને ટેકનિકલ જ્ઞાનમાં વધારો :-

આઝાદીના ૫૬ વર્ષના અંતે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ અને ટેકનિકલ જ્ઞાનમાં વધારો થયેલો જણાય છે. શિક્ષણનો વ્યાપ વધતા નિરક્ષરતા ઘટે છે. ગામડાંઓના બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત ઉપલબ્ધ બનતાં આ શક્ય બની શક્યું છે. ઉપરાંત પ્રૌઢ શિક્ષણથી પણ આ શક્ય બન્યું છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ જેમ જેમ વધે તેમ તેમ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં અંધશ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, રૂઢિઓ, વહેમો, માન્યતાઓ, વગેરે

શક્યતાઓમાં ઘટાડો થાય છે. ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી છે. વસ્તી નીતિને પ્રાધાન્ય મળતાં સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણનું મહત્વ સમજાવતા ડૉ.ડી.આર.મર્થક પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે “રાષ્ટ્રના સંપૂર્ણ વિકાસ તથા સર્વાંગી પ્રગતિ માટે શિક્ષણ એક પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. દેશના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં મળેલ સફળતામાં શિક્ષણ આધારભૂત જરૂરિયાત વાળી ભૂમિકા છે. ભવિષ્યમાં આપણે ભારતનું નિર્માણ કેવું કરવું છે તેનો આધાર આપણી વર્તમાન શિક્ષણની દિશા અને દશા પર નિર્ભર કરે છે. ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્યના પ્રકાશમય ફળ મેળવવા હશે તો શિક્ષણ દ્વારા જમણી શકશે.”^(૧૫) આ મર્થકના વાક્ય પરથી શિક્ષણી અગત્યતાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨.૫.૬ : આધુનિકરણ :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આધુનિક પદ્ધતિ અને ટેકનીકલ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ખેતીક્ષેત્ર તથા અન્ય ક્ષેત્રે વધતા વિકાસની ઝડપ વધી છે. સીધી, સાદી, સરળ અને રૂઢિવાદી ખેત ઉત્પાદન પદ્ધતિ ની જગ્યાએ નવી ખેત ઉત્પાદન પદ્ધતિને અપનાવવામાં આવેલી છે. હરિયાણી ક્રાંતિ, શ્રેતક્રાંતિ વગેરેને પરિણામે તમામ ક્ષેત્રોનાં વિકાસ શક્ય બને છે. આ બધા ક્ષેત્રોમાં આધુનિક ટેકનીકલના ઉપયોગથી ગ્રામીણ વિકાસમાં ગતિ આવી છે. ગ્રામીણ ખેડુતો, ખેતમજૂરો અને કારીગરોને તાલીમ આપવામાં આવતા તેઓની ઉત્પાદન શક્તિમાં ઝડપી વધારો થયો છે.

૨.૫.૭ : રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રાજકીય જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ગ્રામીણ વિકાસ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા ગામડાંઓમાં રાજકીય મંડળ બનેલા જોવા મળે છે. આ મંડળના માધ્યમ દ્વારા સરકારશ્રીને પોતાની સમસ્યાઓ પહોંચાડે છે. તેના પરિણામે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વિકાસહેતુ ના સુદર્ભમાં અલગ-અલગ રાજ્ય બનાવવાની માંગ વધી છે. દા.ત. ઉત્તર પ્રદેશમાં ‘ઉત્તરાખંડ’, બિહારમાં ‘ઝારખંડ’ વગેરે રાજકીય ગતિશીલતાને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલા રાજ્યો છે.

૨.૫.૮ : સાધનોનું શોષણ ઘટાડવા :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો અલ્પ વિકાસ થવાથી કુદરતી સાધનોનું શોષણ થાય છે. આ સાધનો

નિષ્ક્રીય સ્વરૂપમાં પડી રહેતા હતાં. આથી તેનો ઉપયોગ કરીને દેશના આર્થિક વિકાસમાં લગાવવાનું કામ કરવું આવશ્યક બની જાય છે. ભારતમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગ્રામીણ સાધન સંપત્તિ જેવી કે જમીન, પાણી, અનુકૂળ હવામાન, વરસાદ વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી રોજગારીમાં વધારો થતા જીવનધોરણ ઊંચું આવેલું છે.

૨.૫.૯ : ખેતીનો વિકાસ :-

ગ્રામીણ વિકાસના જુદા-જુદા કાર્યક્રમોના અસરના પરિણામે ખેતીક્ષેત્રે સિંચાઈ, રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ, આધુનિક યંત્રો અને ઓજારો, પાકમાં વિવિધતા, જમીનનું નવસાધ્ય, સુધારેલું બિયારણ વગેરેનો ઉપયોગ વધવાથી ખેત ઉત્પાદકતામાં વધારો નોંધાયો છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં દેશમાં અનાજનું ઉત્પાદન ૫૦ મિલિયન ટન થતું હતું જે આજે ૨૦૦૩માં વધીને ૨૨૫ મિલિયન ટન જેટલું થવા જાય છે. કોઈ પણ દેશના અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રના મહત્વની અવગણના થઈ શકે નહીં. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે તો કૃષિનું વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ભારતનાં અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં ફાળો ૨૭.૧ ટકા જેટલો રહેલો છે. ગ્રામીણ વિકાસ વિના કૃષિ વિકાસ શક્ય નથી તેથી ગ્રામીણ વિકાસની આવશ્યતા રહેલી છે. ગ્રામીણ વિકાસ વધતા ગામડાં વિકસીત બને છે. ગામડાં વિકસીત થતાં ખેડૂતો, ગ્રામ્ય કારીગરો આધુનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ વધારશે. પરિણામે ગ્રામીણ કૃષિ તથા દેશની કૃષિ ઉત્પાદકતામાં વધારો થશે.

૨.૫.૧૦ : ગ્રામીણ લોકોનું જીવનધોરણ સુધારવા :-

ગ્રામીણ લોકોનું જીવાધોરણ ખૂબ નીચું અને ઉતરતી કક્ષાનું જોવા મળે છે. મોટા ભાગના લોકો ખેતી કરતા હોવા છતાં પુરતું પોષણ મળતું નથી, પશુપાલનનો ધંધો કરતા છતાં પુરતું દુધ તેઓને કળી શકતું નથી. કૂવાઓનું ખોદકામ કરે છે. પરંતુ પીવાનું પાણી વલખા મારવા પડે છે. અને દૂર-દૂરના વિસ્તારમાં પાણી લેવા જવું પડે છે. ગ્રામીણ ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, કારીગરો અને. પછાત જાતિના લોકોનું જીવનધોરણ ઘણું જ નીચું જોવા મળે છે. અલ્પ વેતન અને વેતનના નીચા દર, શ્રમિકોને મળે છે. આ સમગ્ર સમસ્યાઓનો રામબાણ ઈલાજ ગ્રામીણ વિકાસમાં રહેલો છે. ગ્રામીણ વિકાસ થતાં રોજગારીમાં, કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે.

તેની અસર આવક પર થાય છે. અને આવક વધે છે. આવકમાં વધારો થતાં લોકોના જીવનધોરણ માં સુધારો થાય છે. પરિણામ કાર્યક્ષમતા, કાર્યદક્ષતા વધતાં લોકોની ઉત્પાદન કરવાની ક્ષમતામાં વધારો થાય છે. અને સમગ્ર અર્થતંત્રનો વિકાસ શક્ય બને છે.

૨.૫.૧૧ : મહિલાઓનો સર્વાંગી વિકાસ :-

આજે પણ ગ્રામીણ મહિલાઓની ગંભિર સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો આપણને જોવા મળે છે. મહિલાઓનો મોટો ભાગ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતા માલુમ પડે છે. આ ક્ષેત્રમાં તેઓને અલ્પ રોજગારી અને તેમા પણ નીચું વેતન મળે છે. આ રીતે તેઓનું શોષણ થાય છે. ગ્રામીણ વિકાસ થતાં મહિલાઓની સ્થિતિમાં સુધારો થશે. અને તેઓના સર્વાંગી વિકાસમાં ગ્રામીણ વિકાસ મહત્વનો ભાગ ભજવશે.

૨.૫.૧૨ શ્રમપ્રધાન પદ્ધતિનો ઉપયોગ :-

ભારતમાં આતિ વસ્તી છે. અને દેશનું અર્થતંત્ર વિકાસશીલ કે અલ્પ વિકસીત છે. મૂડીની અછત અને શ્રમની વિપુલતા છે. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રામીણ વિકાસની વ્યુહરચના ઘડવામાં આવે છે આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમો ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટે એવા ઘડવામાં આવેલા છે કે જેમાં શ્રમની વધારે જરૂર હોય અને મૂડીની ઓછી આવશ્યકતા હોય જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના કે ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમો આ લક્ષણ ધરાવે છે. કારણ કે તેમા વધારે શ્રમ અને અલ્પ મૂડીની આવશ્યકતા છે. ટૂંકમાં ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા શ્રમ વિપુલતાનો રોજગારીમાં અને ઉત્પાદનમાં આર્થિક વિકાસલક્ષી ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેનું અતિ મહત્વ રહેલું છે. તેમ કહેવાય.

૨.૫.૧૩ : આયાત ઘટાડવા :-

ગ્રામીણ વિકાસના વિવિધ કાર્યક્રમોથી ધિરાણ, રોજગારી અને ઉત્પાદનના સાધનો પ્રાપ્ય બને છે. આથી કૃષિ ઉત્પાદન અને વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધે છે. પરિણામે વિદેશમાંથી વસ્તુઓની—ખાદ્ય વસ્તુઓની આયાત કરવાની જરૂરીયાત રહેતી નથી. અને કિંમતી વિદેશી હુંડીયામણની બચત કરી શકાય છે. ટૂંકમાં ગ્રામીણ વિકાસ થતા કિંમતી વિદેશી હુંડીયામણની બચતમાં વધારો થાય છે.

૨.૫.૧૪ : ગ્રામીણ લોકોના કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવા :-

ગ્રામીણ વિકાસ થતાં ગ્રામીણ કારીગરોના કૌશલ્યનો ઝડપી વિકાસ શક્ય બને છે. ગામડાંનાં કારીગરોના કૌશલ્યનો શ્રેષ્ઠતમ ઉપયોગ કરવો હોય તો પ્રથમ ગ્રામીણ વિકાસ કરવો પડશે તે દ્રષ્ટિએ તેની આવશ્યકતા છે.

૨.૫.૧૫ વહીવટી સમસ્યાઓનો અભાવ :-

ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમોના સંચાલનની બહુકાંઈ વધારે સમસ્યાઓ જોવા મળતી નથી. જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાની નીચે તાલુકા પંચાયત અને તેની નીચે ગ્રામ પંચાયત તેનું સંચાલન કરે છે. ગ્રામ પંચાયતમાં સરપંચ, મંત્રિ અને પંચાયતના સભ્યો તથા કર્મચારીઓ તેનો વહીવટ કરે છે. આથી વહીવટી અને સંચાલકીય પ્રશ્નોને મોટો અવકાશ રહેતો નથી.

૨.૫.૧૬ : કુગાવાનું નિયંત્રણ :-

ગ્રામીણ વિકાસથી લોકોની નાણાંકીય આવકમાં વધારો થાય છે. રોજગારી અને ઉત્પાદન વધતા પણ આવક વધે છે. આવકમાં વધારો થતા ખરીદશક્તિ વધતા લોકોના ખર્ચમાં વધારો થતા વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ વધે છે. ગ્રામીણ લોકોની સીમાંત વપરાશ વૃત્તિ ઊંચી હોવાથી આ પ્રમાણે બને છે. બીજી બાજુ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન તાત્કાલીક વધતું ન હોવાથી ભાવસપાટી વધતા કુગાવાનું નિર્માણ થાય છે. પરંતુ ગ્રામીણ વિકાસ થતા અને ગામના આંતરમાળખાનો વિકાસ થતાં કૃષિ ઉત્પાદન તથા અન્ય ક્ષેત્રના ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો શક્ય બનશે. આ ઉત્પાદન વૃદ્ધિના ત્વરીત વલણો જ કુગાવાના પરિબળને નિયંત્રીત કરશે. ટૂંકમાં કુગાવાને અંકુચિત કરી શકાય છે.

૨.૫.૧૭ : વિકેન્દ્રિકરણના લાભો :-

આયોજનના સમયગાળામાં કેન્દ્રિકરણનું પ્રમાણ ખૂબ વધેલું જણાય આવે છે. શહેરોનો ઝડપી વિકાસ થયો છે. અને ગામડાઓનો અલ્પ વિકાસ થયેલો છે. ગ્રામીણ વિકાસ થવાથી ગંદા વસવાટો, ગીચ વસવાટ, મોંઘવારી, પ્રદુષણ જેવી શહેરી સમસ્યાના પ્રશ્નો આપ મેળે હલ થઈ જશે. તે દ્રષ્ટિએ ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વ રહેલું છે.

૨.૫.૧૮ : મૂડી સર્જન :-

ગ્રામીણ વિકાસ થતાં ગ્રામ્યક્ષેત્રે ખેત ઉત્પાદન, બિનકૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધશે. પરિણામે રોજગારી આવક અને ઉત્પાદનમાં ગ્રામીણક્ષેત્રે વધારો થતાં મૂડી સર્જનના દરમાં વધારો થાય છે. ટૂંકમાં ગ્રામીણ વિકાસ મૂડીસર્જનના દરમાં વધારો લાવી શકે છે. બચત કરવાની શક્તિ, ઈચ્છા અને વૃત્તિમાં વધારો થતાં મૂડીરોકાણ અને મૂડીસર્જનના દરમાં વધારો હાંસલ કરી શકાય છે.

૨.૫.૧૯ : નિકાસોમાં વધારો :-

નવા નવા આર્થિક સુધારાઓના અને વૈશ્વિકરણ તથા ઉદારીકરણના લાભો લેવા માટે નિકાસોમાં નોંધપાત્ર વધારો કરવો પડશે. પ્રાચીન સમયમાં ગ્રામીણ પેદાશોની દુનિયાભરમાં બોલબાલા હતી. આવી પરિસ્થિતિનું સર્જન આજે ફરી વખત કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે ગ્રામીણ વિકાસથી શક્ય થઈ શકે તેમ છે. ગ્રામીણ કારીગારી, ખેતમજૂરો, ખેડૂતોને ગ્રામીણ વિકાસની સુવિધાઓ અને સગવડો મળતા ઉત્પાદનમાં અને રોજગારીમાં વધારો થાય છે. આથી કૃષિ ઉત્પાદન અને અન્ય ઉત્પાદનમાં વધારો થતા નિકાસ વધે છે.

૨.૫.૨૦ : ગ્રામ સ્વરાજ્ય :-

ગાંધીજીએ ગ્રામીણ વ્યવસ્થા અને ગ્રામ સ્વરાજ્યની કલ્પના કરી હતી તે ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા આજે શક્ય બનેલ છે. કારણકે ગ્રામીણ વિકાસ થતાં કૃષિ ઉત્પાદન વધતા અ અને રોજગારી મળતા તથા સેવાઓનું સર્જન થતા સમગ્ર ગ્રામીણ સમાજનો વિકાસ શક્ય બને છે. આદર્શ, સ્વાવલંબી અને સ્વાયત ગ્રામીણ વ્યવસ્થા દ્વારા સાચા અર્થમાં ગ્રામ સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન સિધ્ધ થઈ શકે છે.

૨.૫.૨૧ : ગ્રામીણ આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વધારવા :-

દેશમાં વિકાસની ગતિ ઝડપી બનાવવી હોય તો રાષ્ટ્રનું આંતરમાળખું વિકસિત હોવું જોઈએ. જો આંતરમાળખાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો ન હોય તો દેશ સમૃદ્ધિ અને વિકાસમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. શિક્ષણ, રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યહાર, વીજળી, તબીબી સુવિધાઓ, આરોગ્ય સુવિધાઓ, વનિકરણ અને

સંરક્ષણ સુવિધાઓ, પાણી સંગ્રહ અને સિંચાઈની સુવિધાઓ, ગ્રામીણ બેંકો અને વિમા બેંકો, વગેરે ને આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગ્રામીણ વિકાસને પ્રાધાન્ય આપવાથી દેશમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આંતરમાળખાનો વિકાસ શક્ય બને છે. આ આંતરમાળખું વિકસિત હોય તો દેશમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન થાય છે. બેકારોમાં ઘટાડો થાય છે. દેશમાં આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાદેશિક અસમાનતા પણ ઘટે છે. ખેતીક્ષેત્ર અને ઉદ્યોગક્ષેત્રના વિકાસનો આધાર આ આંતરમાળખા પર રહેલો છે. તેથી તેનો વિકાસ શક્ય બને છે. ટૂંકમાં સમગ્ર ક્ષેત્રનો વિકાસ થાય છે. અંતે ગ્રામીણ વિકાસથી આંતરમાળખાની સુવિધાઓ વધતા ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન અને વિકાસ ઝડપી બનતાં દેશની રાષ્ટ્રીય આવક વધે છે. રોજગારી વધે છે. ગરીબી અને બેકારી ઘટે છે તે દ્રષ્ટિએ તેનું મહત્વ રહેલું છે.

૨.૫.૨૨ : આરોગ્ય :-

આજાદીના ૫૩ વર્ષો પછી પણ ગામડાંના લોકોને આરોગ્ય જેવી ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો આપી શક્યા નથી. આ બાબતે ગાંધીજીના ગ્રામીણ વિકાસના અમલથી લોકોની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો સંતોષાય રહે તે બાબત આ અભ્યાસમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં પ્રથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં ઓરડાઓનું બાંધકામ જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સહાય આપવાથી, સ્વાસ્થ્યની સુવિધાઓમાં વધારો થશે. આથી લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો મળી રહેતા તેનું જીવનધોરણ ઊંચું આવશે તે દ્રષ્ટિએ ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વ રહેલું છે.

૨.૫.૨૩: સામાજિક માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ :-

ભારતીય સમાજનું ગ્રામીણ સામાજિક માળખું તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે ગ્રામીણ સમાજ વહેમો, અંધશ્રદ્ધા, રૂઢિઓ, પ્રગતિ વિરોધી રિવાજો, અસ્પૃશ્યતા વગેરેમાં જકડાયેલા છે. જ્ઞાતિપ્રથા, સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા, ધાર્મિક માન્યતાઓ, અલ્પ શિક્ષણ, પુરુષાર્થને બદલે પ્રારબ્ધને વિશેષ મહત્વ, ભૌતિક વાદને આધ્યાત્મ વાદનો પ્રભાવ વગેરેના પરિણામે ગ્રામીણ વિકાસ ઝુંઘાયો છે. ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા સામાજિક માળખાને અનુકૂળ બનાવવામાં આવે તો સામાજિક માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધામાં ઘટાડો થશે. લોકો નવું સ્વીકારશે, પરિશ્રમ, પહેલવૃત્તિ, સાહસવૃત્તિ વગેરેમાં વધારો

થતા વિકાસ શક્ય બનશે તે દ્રષ્ટિએ મહત્વ રહેલું છે.

૨.૫.૨૪: ભારતમાં ગ્રામિણ વિકાસની આવશ્યકતા :-

આયોજનના સમયગાળા દરમ્યાન નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વિકાસ થયો છે. ઔદ્યોગિક વૈવિધ્ય કારણે સ્વાવલંબન વધેલું છે. અવકાશ વિજ્ઞાન અણુ શક્તિ વગેરેમાં સારી પ્રગતિ સિધ્ધ કરી છે. તેમ છતાં દેશમાં ગ્રામીણ ગરીબી, ગ્રામીણ બેકારી આર્થિક અસમાનતા જેવા ગંભીર પ્રશ્નો આજે પણ દૂર થઈ શક્યા નથી. જેનું મુખ્ય કારણ શહેરી ઉદ્યોગો તથા વિસ્તારોનો વિકાસ પ્રધાન્ય અને શ્રમ લક્ષી પદ્ધતિની ઉપેક્ષા છે. આથી રોજગારી માંગનારાઓની સંખ્યા અને નવી સર્જન થયેલ રોજગારીની તકો વચ્ચે તફાવત સર્જતા બેકારી વધી છે. તેના પરિણામે ગરીબીનો પ્રશ્ન અતિ ગંભીર બન્યો છે. જેનો ઈલાજ ગ્રામીણ વિકાસમાં હોવાથી તેનું મહત્વ આંકવું જરૂરી બની જાય છે.

૨.૫.૨૫. : અન્ય દ્રષ્ટિએ મહત્વ :-

ગ્રામિણ વિકાસનું મહત્વ કે આવશ્યકતા કે અગત્યતા કે જરૂરીયાત અનેક રીતે રહેલ છે. વ્યાપારનો વિકાસ વ્યક્તિઓની આવક વૃદ્ધિ, લઘુત્તમ જરૂરિયાતોની સગવડો આર્થિક સત્તાના વિકેન્દ્રિકરણ રહેઠાણની સમસ્યા હલ કરવા, શિક્ષણનો પ્રસાર કરવા, સ્વસ્થ સુવિધાઓ વધારવા, સામાજિક ઉત્થાન, જાતિ પ્રથાની સમાપ્તિ સામાજિક મૂલ્યોની સ્થાપના, શહેરોની સમસ્યા હલ કરવા, વસ્તીનું નિયંત્રણ કરવા, રાજકીય મૂલ્યોની સ્થાપના કરવા, ભ્રષ્ટાચાર ઘટાડવા, વગેરે અનેક દ્રષ્ટિએ ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વ રહેલું છે.

ગ્રામીણ વિકાસના મહત્વના સંદર્ભમાં ડૉ.ડી.આર.મર્થક પોતાના વિચારોને એક લેખમાં આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છે તે મુજબ “ આજે ગામડાંના લોકો અનેક યાતનાઓથી પીડાઈ રહ્યા છે. જેમકે ગરીબી, નબળું આરોગ્ય, વરસાદ આધારિત ખેતી, પીવાના ચોખ્ખા પાણીની મુશ્કેલી વગેરે આ બધી સમસ્યાઓનો હલ ગ્રામીણ વિકાસ દ્વારા લાવી શકાય ”^(૧૬) આમ ગ્રામ્યક્ષેત્ર કે સમાજ અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયું હોય તો વિશ્વવિકાસ હરોળમાં કદમ કઈ રીતે મીલાવી શકે? તેથી સ્વભાવિક રીતે જ આ ક્ષેત્રના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ તેવું પ્રતિપ્રાદિત આના

પરથી થાય છે. ગ્રામીણ વિકાસને આપણી વર્તમાન નીતિની આધારશીલા ગણવી જરૂરી છે. દત્ત આર.સી. આ બાબતને સમર્થન આપતા જણાવે છે કે “વ્યાપક અર્થમાં ગામડાંનો વિકાસ જ ઔદ્યોગિક કે ખેતી વિષયક, શહેરી કે ગ્રામીણ આર્થિક વિકાસ માટે ચાવીરૂપ છે”^(૧૭)

૨.૬: ગ્રામીણ વિકાસના ઉદ્દેશ્યો :-

ગ્રામીણ વિકાસ મુખ્યત્વે નીચે દર્શાવેલા ઉદ્દેશ્યો પર આધારિત છે.

- ૨.૬.૧ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ખેતી અને ઉદ્યોગ બંનેની ઉત્પાદકતા વધારવાની સાથ-સાથે તેનો ઉદ્દેશ કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો કરવાનો રહેલો છે.
- ૨.૬.૨ ગ્રામીણ વિકાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમગ્ર ગ્રામીણ લોકો માટે રોજગારીની તકોનું સર્જન કરવાનો છે.
- ૨.૬.૩ દેશના આર્થિક વિકાસમાં ગ્રામ્ય લોકોની ભાગીદારી વધારવી.
- ૨.૬.૪ સ્વાર્થવિહીન નેતૃત્વને પ્રોત્સાહન પુરુ પાડવું.
- ૨.૬.૫ ગામડાંઓને સ્વાયત્ત તથા આત્મનિર્ભર બનાવવા.
- ૨.૬.૬ ગામડાંઓમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ-સગવડો વધારવી.
- ૨.૬.૭ જમીન, પાણી, જંગલો, ખનીજસંપત્તિ, હવા જેવી કુદરતી સાધન સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું અને તેની સાથે સાથે માનવ અને પ્રકૃતિની વચ્ચે સમતુલા જળવાય રહે તેની તકેદારી રાખવી.
- ૨.૬.૮ પર્યાવરણ વિકાસ, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિકાસ, સંદેશવ્યવહારનો વિકાસ, વાહનવ્યવહારનો વિકાસ, સ્થળાંતરને રોકવું, જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું વગેરે ગ્રામીણ વિકાસના ઉદ્દેશ્યો રહેલા છે.

આ પ્રમાણે ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્યો રાદવામાં આવેલા છે.

૨.૭ ગ્રામીણ વિકાસનું મોડલ :-

ગ્રામ વિકાસ એ દેશના વિકાસના પાયાની શરત છે. આ વસ્તવિકતા હોવા છતાં આઝાદીનાં ૫૩ વર્ષ બાદ પણ ગ્રામ વિકાસને વેગ આપી શક્યાં નથી. હવે આપણે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશ કરી ચુક્યા છીએ ત્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ વિકાસથી વંચિત રહ્યો છે તે કમનસીબ બાબત છે. પરંતુ નવા મિલેનિયમ વર્ષમાં ગ્રામ વિકાસના

નવીન મોડેલનો અભ્યાસ કરી આપણા દેશને કયો મોડેલ અનુકૂળ છે અને પરિણામ આવી શકે તેમ છે. તેને અમલમાં મૂકવો જોઈએ અને જરૂરી નાણાકીય ફાળવણી કરવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં નવા પ્રવાહો સાથે ગ્રામ વિકાસને હું આ રીતે મૂલવું છું, જે આ પ્રમાણે છે.

(૧) ગ્રામ વિકાસએ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે તે દ્વારા આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક બાબતોનો ગુણાત્મક વિકાસ કરી, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં વધારો કરવામાં આવે અને આવી પ્રક્રિયા સતત પરિવર્તન પામતી રહે છે. આવા વિકાસને ગ્રામીણ વિકાસ રહી શકાય.

(૨) ગ્રામીણ વિકાસ એટલે ગ્રામલોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું, પાયાની જરૂરયાતોને મજબૂત કરી કાર્યરત કરવી કૃષિ પશુપાલન અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો અને આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં વધારો કરવો. આ રીતે સમસ્યાના નિરાકરણ દ્વારા સતત પરિવર્તન લાવતા રહેવું.

સમગ્ર વિશ્વમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ આપણે ૨.૫ ટકા હિસ્સો ધરાવીએ છીએ. ૭૨.૨૨ ટકા જેટલી વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહે છે. તેમાં ૬૭ ટકા લોકો ખેતીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે. દુનિયાભરના ખેડૂતોમાં આપણા ખેડૂતો લગભગ ૨૦ ટકા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. એટલે કે દુનિયા આખીના ૧૦૦ ખેડૂતોને ભેગા કરીએ તો ૨૦ ભારતીય ખેડૂતો હશે. આપણા દેશમાં ગામડાંઓની સંખ્યા ૫,૭૬,૮૩૬ જેટલી છે. ગામડાંની કાયાપલટ એટલે જ સમગ્ર દેશની કાયાપલટ. ગ્રામ્યસમાજનો સાર્વત્રિક વિકાસ એટલે જ આ દેશના અદના આદમીનું કલ્યાણ. આઝાદી બાદ ગ્રામીણ વિકાસ પર વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના તમામ દેશો આર્થિક ક્ષેત્રે સિધ્ધ કરવા યોગ્ય મોડેલ અમલમાં મૂકવું. મોડેલ એ વિકાસ, વિજય, જીત, સફળતા માટેની આદર્શ પરિસ્થિતિ કેવી રીતે સર્જી શકાય તે અંગે સ્પષ્ટ અંગુલીનિર્દેશ આપે છે. ગ્રામીણ વિકાસ માટેના અનેક મોડુલો જોવા મળે છે. આવા મોડેલો — સમાજવિકાસ, કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ, સઘન ગ્રામ્ય સુધારણા, વિસ્તૃત વિસ્તાર સુધારણા વગેરે નામોથી આપણા દેશમાં જાણીતાં છે. આ સિવાય પણ બીજા મોડેલ આપણે ત્યાં છે. પણ તે સફળ થતાં નથી. બાંગ્લાદેશમાં મોડેલોને ‘કોમિલા મોડેલ’ કહે છે. ઈન્ડિયામાં આવાં મોડેલ ‘સુપરવાઈઝર કો-ઓપરેટિવ’ના નામે ઓળખાય છે. ટાંઝાનિયામાં આવા મોડેલને ‘ઉત્તમ’ નું નામ અપાય છે. ચીનમાં આ માટે

‘કોમ્યુન’ શબ્દ પ્રચલિત છે. રશિયામાં સામૂહિક ખેતી કલેક્ટિવ એગ્રિકલ્ચરના નામે મશહુર છે. આ ઉપરાંત બીજા અન્ય દેશોમાં પણ સ્થાનિક પરિસ્થિતિ અનુસાર મોડેલ અમલમાં મુકાયેલા છે.

❧ વિવિધ મોડેલ :-

પ્રત્યેક મોડેલનાં હેતુ, ધ્યેયો, લક્ષ્યો, સાધ્યો લગભગ સમકાન હોય છે. સાધનોમાં વિભિન્નતા રહેવાની. પ્રત્યેક દેશની રાજકીય વિચારધારા, પસંદગીઓ, ઔદ્યોગીક નીતિ, ખેતી નીતિ, પંચવર્ષીય યોજનાઓ વગેરેનું વજન પડવાનું. સામાજિક અને આર્થિક વિચારણા પણ પોતાનું મહત્વ ટકાવી રાખશે. સત્તા પરિવર્તનો પણ અગત્યનો ભાગ ભજવશે અને હવે વૈશ્વીકરણ — ગ્લોબલાઈઝેશનનો પણ અસરકારક પ્રભાવ રહેવાનો. આની સાથે પણ હવે તાલ મેલવવાનો રહેશે. પ્રત્યેક મોડેલમાં પાયાનો ખ્યાલ ગ્રામીણ વિકાસને દોડતો કરવાનો હોય છે. જુનવાણી, સામાજિક અને આર્થિક રચનામાં જબ્બર પરિવર્તન લાવવાનો હોય છે. કોઈક મોડેલ તો બિલકુલ ક્રાંતિની ભાષામાં જ વાત કરતો હોય છે. આપણા દેશના અને ઈજિપ્તના મોડેલો વર્તમાન, સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થામાં ભાંગતૂટ કર્યા વગર ક્રમિક આર્થિક વિકાસ ઉપર ભારમૂકે છે. આ મોડેલો પોતે જ વર્તમાન ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાનું પ્રતિબિંબ પાડતા હોય છે. ગામડાંને ગોકુળિયા બનાવવાની ઉમદા ભાવના આવાં મોડેલો પાછળ પડેલી હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિક વાત એ પણ નોંધવી જોઈએ આવાં મોડેલો વ્યવહારમાં ગ્રામ્ય વ્યવસ્થામાં ઘર કરી ગયેલાં પાયાનાં દૂષણોને સહેલાઈથી દૂર કરી શકવાનાં સાધનો અને માર્ગો ધરાવતા હોતાં નથી. આદર્શો અલબત્ત ઊંચા હોય છે.

❧ આપણા દેશના મોડેલો :-

આપણા દેશના ગ્રામીણ વિકાસના મોડેલો અંગે એ સ્પષ્ટ વાત નોંધી લઈએ કે આઝાદીના ૫૩ વર્ષો બાદ પણ ગ્રામીણ વિકાસનું સ્વપ્ન સિધ્ધ કરી શક્યાં નથી તેમજ આ વિવિધ મોડેલો ગ્રામ્યવિસ્તારોની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને યોજના લક્ષી સમસ્યાઓ હલ કરવામાં અસમર્થ રહ્યાં છે. ગ્રામીણ વિકાસ માટેના મોડેલના ઘડતરમાં પરિવર્તન અને વિકાસ અંગે તકો રહેલી છે. હાલના મોડેલોનો ટૂંકો ઇતિહાસ જોઈએ તો —

આઝાદી પહેલાં છેક ૧૯૩૫માં આપણા દેશમાં આર્થિક આયોજનની વાતો

થતી. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ નેશનલ પ્લનિંગ કમિટીનો અલાયદો વિભાગ પણ શરૂ કરે છે. ૧૯૩૮માં સભાષયંદ્ર બોઝ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેઓએ ગ્રામ્યવિકાસમાટે કેટલાક આગવા ખ્યાલો રજૂ કરેલા તા. ૪-૬-૧૯૩૮ના રોજ ભારતીય કોંગ્રેસ સંચાલીત કમિટીના ચેરમેન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુએ તે વખતની બ્રિટિશ સરકારને આ અંગે એક મેમોરેન્ડમ પેશ કરેલું. ‘જમીન નીતિ અને મજૂરો અને લોકો’ અંગે ખાસ પેટા કમિટી પણ નીમવામાં આવેલી. આ કમિટીએ નીચેના મુદ્દાઓ અંગે અભ્યાસ કરેલો.

(૧) જમીન માલિકી અને તેના ઉપયોગના વાવેતર અને સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપરની અસરો.

(૨) જમીન સમાનધોરણે વહેંચણી થઈ શકે તે માટેના ખેત સુધારણાના પગલાં અને પરિણામે જમાનવિષયક સાધનોનો દેશને મહત્તમ લાભ મળે.

(૩) જમીન માલિકો અંગેના ધારાકીય સુધારા વધારા સુચવવા.

(૪) ઉત્પાદન અને વપરાશ માટેની ખેત સહકારી મેડળીઓ.

(૫) ખેત મજૂરીના પ્રશ્નો — વેતન, મકામના કલાકો, નોકરીની શરતો, અને મજૂરીની કાર્યદક્ષતા, કામકાજની સ્થિતિ વગેરે.

(૬) જમીન નીતિની દ્રષ્ટિએ ગ્રામ દેવાદારો અને દેવાંની સ્થિતિ.

(૭) ખેત વિષયક વીમો.

જી નક્કર પગલાં :-

આમ, ગ્રામ્ય વિકાસના મોડેલો તૈયાર કરવાનો પ્રારંભ આપણા દેશમાં આર્થિક દ્રષ્ટિબિંદુની છોક ૧૯૩૮થી સક્રિયપણે વિચારવા લાગેલો, ખેત નિયોજન અને વિકાસ માટે તે સમયે રાષ્ટ્રીય ૧૯૪૭માં ખેત સુધારા કમિટી નીમવામાં આવેલી. આ કમિટીનતા અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી જે.સી.કુમારપ્પા હતાં આ કમિટીનો અહેવાલ ૧૯૪૮માં રજૂ કરેલો. તેમણે પોતાની ભલામણમાં કહેલું કે દેશની જમીન પધ્ધતિમાં સઘન અને સુધારણા માટે ખેત ઉત્પાદનમાં અને કાર્યદક્ષતામાં સુધારણા થવી જરૂરી છે. આ હેતુને સિધ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક રાજ્યામાં જમીનદારી નાબૂદી ધારો અસરકારકપણે અમલમાં મુકવો જોઈએ. ત્યાર બાદ ૧૯૫૧માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી તેમાં પણ ગ્રામીણ વિકાસ તરફ વેગ મળે તેવી જોગવાઈ કરવામાં તે અનુસંધાનમાં ૧૯૫૨માં સામુદાયિક વિકાસ યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી. આ

રીતે ગ્રામીણ વિકાસ તરફ ભાર મુકી વેગ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. તેમ છતાં ગ્રામીણ વિકાસનું પૂર્ણ લક્ષ આપણે સિધ્ધ કરી શક્યા નથી. હવે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છીએ. ત્યારે વસ્તીના મોટા ભાગને વિકાસમાં વંચિત રાખી શકાશે નહીં. આઝાદી પૂર્વેના આર્થિક વિચારધારામાં માત્ર ખેત સુધારણા અંગે જ વિચાર થવો જોઈએ એવું પણ ન હતું. વિવિધ કમિટીઓ પોતાના અભ્યાસમાં નીચેના વિષયો પણ આવરી લેતી હતી.

- (૧) ગ્રામ્ય બજાર વ્યવસ્થા અને ધિરાણ વ્યવસ્થા
- (૨) નદીઓ, બંધો, સિંચાઈ સવલતો વગેરે
- (૩) જમાન જાળવણી અને વન જાળવણી અને સંવર્ધન
- (૪) જમાન નીતિ, ખેત મજૂરી અને ખેત વીમો.
- (૫) પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ
- (૬) પાક અયોજન અને ઉત્પાદન
- (૭) બાગાયત અને મત્સ્ય ઉદ્યોગ
- (૮) ગૃહ અને ગ્રામ્ય હસ્તકલાકારી ઉદ્યોગ

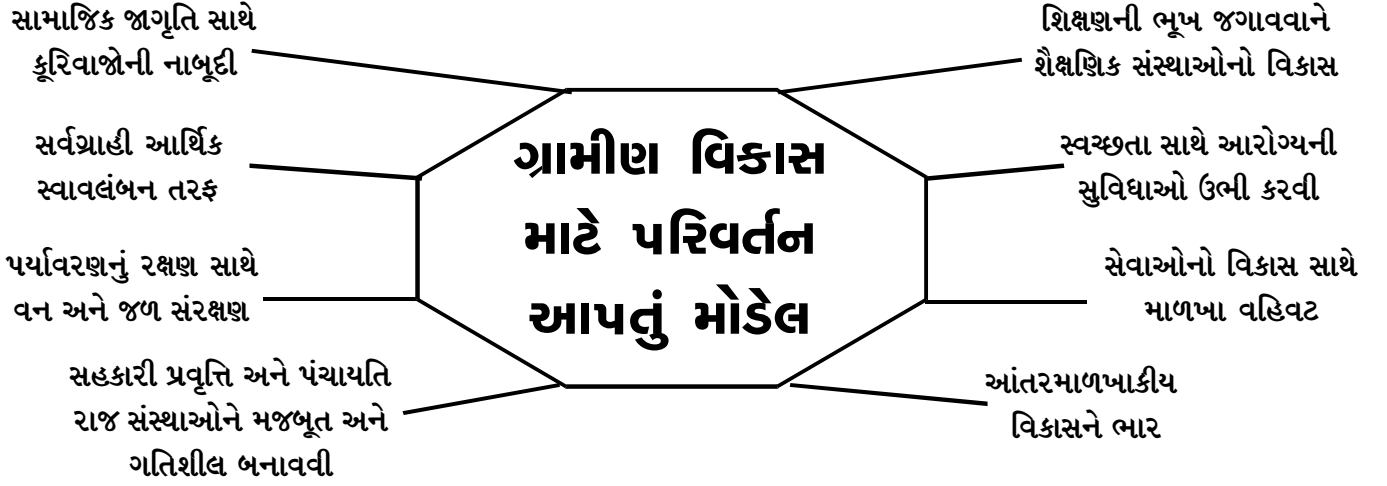
આમ, શરૂઆતના તબક્કે જ ગ્રામીણ વિકાસનો ખ્યાલ સ્વીકારવામાં આવેલો. આ કાર્યને સામાજિક સેવા સુધારણીના એક ઝુંબેશ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવેલું. ગ્રામીણ વિકાસનો પાયો નાખવા માટે અને તેનું મજબૂત પણે ચણતર કરવા માટે નીચેની બાબતોને માર્ગદર્શક રેખા તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલી.

- (૧) ગ્રામીણ વિકાસની પૂર્વશરત સ્વરૂપે એવું સ્વીકારવામાં આવેલું કે ગામડાંઓની સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં ઘરમૂળના ફેફારો અનિવાર્ય છે. આ પાયાના સંસ્થાગત પરિવર્તનો કેવળ સમાન વહેંચણી માટે નહીં પરંતુ વધુમાં વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે પણ જરૂરી હતાં.
- (૨) ગ્રામીણ વિકાસ કલ્યાણની અન્ય બાબતોને ખેતીવિકાસની સાથોસાથ જ જોડવામાં આવેલ, ખેતવિકાસને મૂર્તિમંત કરવા માટે અન્ય કેટલાક પ્રાસંગિક સુધારાઓ અનિવાર્ય હતાં. ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાતંત્રમાં પાયાના ફેરફારો આવશ્યક માનેલા.
- (૩) ગ્રામીણ વિકાસની વિવિધ બાજુઓને સહકારી પ્રવૃત્તિથી સાંકળી લેવી.
- (૪) ગ્રામીણ વિકાસના માર્યક્રમને તમન્નાપૂર્વક અમલમાં મૂકી શકે તેવા ગ્રામસુવક—સેવિકાઓની જુસ્સાદાર ફોજ તૈયાર કરવી.

ભલે આ અર્થિક અધ્યુદયના વિચારો દાયકા જુના રહ્યાં. ઉપરોક્ત સિધ્ધાંતોમાં પ્રાસંગિક અને યથોચિત ફેરફારો કરીને હાલમાં ગામડાંઓની વર્ષો જુની સમસ્યાઓના ઉકેલની વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય તેમ છે.

❧ ગ્રામીણ વિકાસ તરફ :-

આઝાદી પહેલાંના ગ્રામીણ વિકાસનાં પગલાંઓને નજરમાં રાખી ખાઝાદી બાદ તરત જ ગ્રામોત્થાનને લગતાં પગલાં શરૂ કરવામાં આવેલાં. ગ્રામીણ વિકાસ માટે દેશભરમાં સાર્વત્રિક સેવા કલ્યાણ વિસ્તરણ કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આવેલા. સઘન સેવા વિસ્તરણ કેન્દ્રોની યોજના ગ્રામીણ વિકાસના આદર્શ મોડેલને સ્વીકૃતિ મળેલી. આઝાદીનું વહાણું વાયાને આજકાલ કરતાં ૫૩ વર્ષો આંખનાં પલકારાની પેઠે થઈ ગયાં. ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનાના પાયામાં સામાજિક, આર્થિક વ્યવસ્થામાં અમુલ પરિવર્તનનો આદર્શ વણાયેલો છે. ગ્રામીણ પરિવર્તનના પાયામાં ટેકનોલોજી-યંત્રવિધાને ખાસું વજન અપાયેલું છે. નવી આર્થિક અને સામાજિક રચના કરવા કરતાં ઉત્પાદન વધારાની અઘતન ટેકનોલોજીનો અંગીકાર કરી ગ્રામીણ વિકાસની ક્ષિતિજને રંગભર્યું કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરાયેલા છે. હરિયાણી ક્રાંતિ, શ્વેત ક્રાંતિ, જયકિસાન, આરામ હરામ હૈ, વન વિસ્તરણ, પાણી બચાવો, નિરીક્ષરતા નિવારણ, આરોગ્ય, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગને આગવાં રક્ષણો વગેરે ગ્રામીણ વિકાસ માટેના ખાસ સૂત્રો ગણાયાં છે. આધુનિક સિંચાઈ, યંત્રવિદ્યા, બિયારણ, રાસાયણિક ખાતરો વગેરેના કારણે આપણે અનાજમાં સ્વાવલંબી બની શક્યાં છીએ. બફર સ્ટોક ધરાવતા થયા છીએ. તેમ છતાં ખેત-જમીનની માલિકીના પ્રશ્નો હજી પણ દેશના ઘણા વિસ્તારોમાં વ્યવહારમાં લટક્યાં પડ્યાં છે. ખેતીક્ષેત્રે સારા પ્રમાણમાં આધુનિકરણ પ્રવેશેલું છે. આપણા દેશનાં ખેતરોના કદ અત્યંત ટૂંકા છે. ત્યારે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી ખેતી શ્રમપ્રધાન બની રહે અને સાથોસાથ આધુનિકરણ પણ જરૂર સ્વીકારે. ગ્રામસેવકો-સેવિકા-ગામડાંની કાયાપલટના મુખ્ય તબીબો ગણાય છે. ગામડાંના ખેડૂતોને ખેતીને લગતાં પાસાંના આધુનિક વલણો સમજાવવા માટે તેઓ ઉત્તમ શિક્ષકની કામગીરી બજાવતા હોય છે. તેમ છતાં કોઈ ખામીના

આ રીતના ગ્રામીણ વિકાસના મોડેલને અમલમાં મૂકી સમાજના નવનિર્માણનું કામ સારી રીતે કરી શકાય. ઉપરોક્ત દરેક બાબતે પરસ્પર સંકળાયેલી છે. એટલે અસરકારક યોજના ભડી અમલમાં મૂકી શકાય. પરિણામે લોકોનો શહેરો તરફનો ઘસારો અટકશે, ગામડાં તૂટતાં અટકશે. ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશી ચૂક્યા હોવાથી ગ્રામીણ સેવાઓનો વિકાસ ઝડપી બનાવવાનો રહેશે તો જ આંતરમાળખાકીય વિકાસ કરી શકાશે. પરિણામે રોજગારીનાં ક્ષેત્રો પણ વિકાસ પામશે. આજે પર્યાવરણ રક્ષણ થાય તે મહત્વનું બની ગયું છે. ને હવે તો જળસિંચન પ્રવૃત્તિ ગામનાં લોકો જ કરે ને સહભાગીદાર બને તો જ પાણીનો પ્રશ્ન હલ કરી શકાશે. આ રીતે ગ્રામીણ વિકાસને વેગ આપી જરૂર જણાય ત્યાં પરિવર્તનનો સ્વીકાર કરવો પણ આવશ્યક છે આવું મને લાગે છે.

સમાજના આર્થિક અને સામાજિક નવરચના સિધ્ધ કરી આપે એ સ્વરૂપના મોડેલની પસંદગી કરવામાં ગ્રામીણ વિકાસના ચક્રને ગતિશીલ બનાવી શકાય તેમ છે. સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ કરોડો લોકો માટે બેહાલીના ગળાફાંસાનું દોરડું બનતું હોય છે. સમાજના સાધનોના ઉપયોગ, સંચાલન, વિતરણ વગેરેમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધુ ને વધુ વિસ્તર એ પ્રકારની વ્યવસ્થા ધરાવતા મોડેલની જ ગ્રામ કલ્યાણની સપાડી વધુ ઉંચા સ્તરે લઈ જઈ શકાય. સમાજમાં શ્રમનું ગૌરવ, ભાવના, પરસ્પર મદદ, સહયોગ અને સહકારની ભાવના વધારે તે ઈચ્છનીય ગણાય છે. આ બધું હાંસલ કરવા નવા પ્રકારના જુસ્સાદાર વહીવટીતંત્રની જરૂરિયાત રહેશે. આ માટે વ્યવસ્થા વિકસાવવી પડે. આમ કરવા જતા નોકરશાહીની પકડ વધુ મજબૂત ના

બને તે ખ્યાલમાં લેવાવું જોઈએ. નોકરશાહી અને સ્થાપિત હિતો હાથ મિલાવી ને ઉમદા ઘ્યેયો ધરાવતા મોડેલોને રીળી નાખે છે. તે અંગે પણ સમાનતા દર્શાવવી જરૂરી મનાય છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા લોકોના કલ્યાણ માટે છે તેવી ભાવના મનમાં ઠસાવવી જોઈએ. રાજ્ય પણ એકુશને બદલે સ્વાયત્તા ધરાવતા સહકારી વ્યવસ્થા તંત્ર, પંચાયતી રાજ અને સ્થાનિક મંડળો ગતિશીલ બને તેવી વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. આવી સંસ્થાઓ નવરચનાનો પાયો બની શકે. લોકો સાથે ઓતપ્રોત થઈ શકે. લોકોના પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ વગેરે સમજીને નવી સમાજરચનામાં ફાળો આપી શકે. આવી અનેક બાબતોનો યોગ્ય વિચાર કરી, યોગ્ય વ્યવસ્થાત ગોઠવી ગ્રામીણ વિકાસ માટેનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત આપણે ૨૧મી સદીમાં સિદ્ધ કરી શકીશું તેવું મારું માનવું છે.

૨.૮ : ગ્રામીણ વિકાસની વિશેષતાઓ :-

— ગ્રામીણ વિકાસમાં ગ્રામીણ લોકોની પોતાની જરૂરિયાતો સાથે જોડાયેલ અલગ-અલગ આધારો આપે છે. ગ્રામ્ય ક્ષેત્રોમાં અલ્પ આવકવાળા લોકોને ગ્રામીણ યોજનાઓનો સૌથી વધારે લાભ આપવો એ ગ્રામીણ યોજનામાં મુખ્ય છે. ગ્રામીણક્ષેત્રના વિકાસ માટે અમલી બનેલ યોજનાનો ફાયદો અગર જો ગામડાંની ગરીબ પ્રજા સુધી પહોંચાડવાનું કામ બરાબર ચાલતું હોય અને તેના લોકો સુયોગ્ય ઉપયોગ કરતાં હોય તો કહેવાય કે ગ્રામીણ વિકાસ થઈ રહ્યો છે. તેની મુખ્ય વિશેષતાઓને આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

૨.૮.૧ : કૃષિ અને પૂરક પ્રવૃત્તિઓ પર આધાર :-

ભારતીય ગ્રામ અર્થવ્યવસ્થા કૃષિ અને અન્ય પૂરક પ્રવૃત્તિઓ પર આધારિત છે. દેશની મોટા ભાગની વસ્તી કૃષિ તથા અન્ય પૂરક પ્રવૃત્તિઓમાંથી રોજગારી મેળવે છે. પરંતુ ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્ર પછાત અવસ્થામાં આવેલ છે. તેના મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છે. સંસ્થાક્રિય પરિબળો—કારણો, ટેકનોલોજીકલ કારણો અને સામાન્ય કારણો વગેરે કારણોસર ભારતીય ખેતી પછાત રહેલી છે. આ પરિબળોને દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૨.૮.૨ : ગરીબી :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગરીબી સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે. ત્યાં તેમાં ઉપયોગ કરી —રોજગારી આપી લોકોના હિત માં વિકાસ કરવો .છેલ્લા બે દસકામાં યોજનાઓ દ્વારા ગ્રામીણ ગરીબો પર તિવ્ર પ્રહાર કરવામાં આવેલો છે. પરિણામે આજે ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે. પરંતુ જેટલી સફળતા મળવી જોઈએ તેટલી સફળતા મળેલી નથી.

૨.૮.૩ : આંતરમાળખાનો વિકાસ :-

શિક્ષણ, આરોગ્ય, બેંક, વિમાબેંક, રસ્તાઓ, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, વીજળી, બંદર, બજાર, સિંચાઈ, પીવાનુ ચોખ્ખું પાણી વિગેરેને આંતરમાળખુ કહેવામાં આવે છે. આયોજના પાંચ દાયકા બાદ પણ આવી સુવિધાઓ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે પૂરી પાડી શક્યા નથી. ટૂંકમાં આંતરમાળખાનો વિકાસ કરવો એ ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાની મુખ્ય વિશેષતા છે.

૨.૮.૪: પ્રચ્છન્ન બેકારી :-

ગ્રામીણક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે પ્રચ્છન્ન બેકારી જોવા મળે છે. પ્રચ્છન્ન બેકારી, છૂપી બેકારી, અદ્રશ્ય બેકારી કે છુપી બચતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. શ્રમની સીમાંન્ત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય તેને પ્રચ્છન્ન બેકારી તરીકે ઓળખી શકાય છે. કુલ ઉત્પાદનમાં શ્રમિકનો બીલકૂલ ફાળો ન હોય તેને પ્રચ્છન્ન બેકારી કહેવાય છે. દેશમાં અતિવસ્તીની સમસ્યા છે. તેમાંની મોટાભાગની વસ્તી ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે આવેલ છે. અન્યક્ષેત્રમાં રોજગારીનો અભાવ હોવાથી વધારાની વસ્તીનું ભારણ કૃષિક્ષેત્ર પર આવી પડે છે. અને આ વધારાની વસ્તી કૃષિક્ષેત્રમાં રોકાય છે. પરંતુ તેને ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં બીલકૂલ ઘટાડો થતો નથી. આવા પ્રકારની પ્રચ્છન્ન બેકારી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. આ પ્રધાન અને મુખ્ય સમસ્યા છે.

૨.૮.૫ : મોસમી બેકારી :-

સીઝન કે મોસમ પુરતુ કામ મળે અને અન્ય સીઝન કે મોસમમાં બેકાર રહેવું પડે તેને મોસમી બેકારી કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં ખેતી કુદરત પર આધારીત

છે. વરસાદની અનિયમિતા અને અનિશ્ચિતતા રહેલી છે. તથા સિંચાઈની અલ્પ સવલતો હોવાથી આખા વર્ષ દરમ્યાન ગ્રામીણ શ્રમીકોને રોજગારી મળતી નથી.

૨.૮.૬ : દેવું:-

ગામડાંઓના ઘણાં લોકો દેવાની જાળમાં ફસાયેલા જોવા મળે છે. ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા બાકી ઉધાર પર આધારીત જોવા મળે છે. તેમાંથી લોકો મુક્ત થઈ શકતા નથી. એવું કહેવામાં આવે છે કે “ભારતીય ખેડૂતો દેવામાં જન્મે છે દેવામાં મોટા થાય છે અને દેવામાં મૃત્યુ પામે છે”^(૧૮) આ વિધાન ડૉ. ગુપ્તા અને સ્વામી “ગ્રામીણ વિકાસ અને સહાય”નામના પુસ્તકમાં વર્ણવે છે. આજે ગ્રામીણ બેંકોની તથા સહકારી મંડળીઓની ગ્રામીણ ક્ષેત્રે સ્થાપના કરવામાં આવેલી હોવા છતાં ગ્રામીણ ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, ગ્રામ્ય કારીગરો શાહુકાર અને શરાફો પાસેથી ધિરાણ મેળવે છે. તેઓના ધિરાણ પર વ્યાજનો દર ખૂબ ઊંચો જોવા મળે છે.

૨.૮.૭ : નીચી ઉત્પાદકતા :-

ચોક્કસ જમીનના ટૂકડા માંથી એક વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન જે ઉત્પાદન થાય તેને ઉત્પાદકતા કહેવામાં આવે છે. ભારતીય ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાની એક વિશેષતા નીચી ઉત્પાદકતાની છે. હરિયાણી ક્રાંતિ બાદ પણ ભારતમાં કૃષિનું ઉત્પાદન વિકસિત દેશો કરતાં અનેક ગણું નીચું થાય છે. તેના મુખ્ય કારણો એ છે કે નિરક્ષર ખેડૂત, અલ્પસિંચાઈ, અલ્પરાસાયણિક ખાતર, જેતુનાશક દવાઓ, અલ્પધિરાણની સુવિધાઓ, આધુનિક સાધનોનો અભાવ, વેચાણની ખામીઓ વગેરે પરિબળો જવાબદાર ગણી શકાય છે. ગ્રામીણ લોકોનું જીવનધોરણ નીચું હોવાથી પણ તેની ઉત્પાદકતા નીચી રહેવા પામી છે.

૨.૮.૮: અતિવસ્તી અને ઊંચા દરે વધારો :-

નિરક્ષરતા, વહેમો, માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાને પરિણામે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં અતિવસ્તી અને ઊંચા દર વધારો થતો જાય છે. બાળકને આવકના સાધન તરીકે મહત્વ આપેલું હોવાથી તેનો ઉપયોગ સંપત્તિ મેળવવા માટે થાય છે. ટૂંકમાં કુટુંબ નિયોજનનો બીલકુલ ઉપયોગ ન થતો હોવાથી વસ્તી કુદકે ને ભૂંસકે વધતી જાય છે. જેમાંથી અનેક સમસ્યાઓનું સર્જન થાય છે. તમામ સમસ્યાઓનું મૂળ અતિવસ્તી અને ઊંચા દરે થતા વધારામાં છે.

૨.૮.૯: સ્થળાંતર :-

કૃષિક્ષેત્ર સિવાય અને વૈકલ્પિક રોજગારીની તકોનો અભાવ હોવાથી ગ્રામીણક્ષેત્રમાંથી લોકોનું શહેરો તરફ સ્થળાંતર થતું જાય છે. શહેરોમાં રોજગારી મેળવવા માટે જાય છે. પરિણામે શહેરોમાં પ્રદુષણ, ગીચતા, રોગચાળો, રહેઠાણ, પાણી, આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓ વધતી જાય છે.

૨.૮.૧૦: આર્થિક અસમાનતા :-

ભારતીય ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાની એક વિશેષતા આર્થિક અસમાનતા છે. ગ્રામીણ વસ્તીનો મોટો સમૂહ એવો છે કે જે ભૂમિવિહીન છે. અને ખૂબ નાનો વર્ગ એવો છે કે જેની પાસે વિશાળ પ્રમાણમાં ભૂમી છે. ટૂંકમાં આવક—સંપત્તિની અસમાનતા ગ્રામીણક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે.

૨.૮.૧૧ : બિનઉત્પાદક ક્ષેત્રે ખર્ચ :-

ગ્રામીણ લોકો પોતાની આવકનો ઘણો એવો ભાગ બિનઉત્પાદક ક્ષેત્રે વાપરે છે. જેમાં ખર્ચ કરવાથી કોઈ આવકનું સર્જન થતું નથી. મૃત્યુ પાછળ ભોજન, વાળ કપાવવા, શ્રાધ્ધ કરવું, લગ્ન પાછળ કે સગાઈ પાછળ ખર્ચ વગેરેને બિનઉત્પાદક ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. આવા બિનઉત્પાદકીય પાછળ ખર્ચ ગ્રામીણ લોકો પોતાની શક્તિ કરતાં પણ વધારે કરે છે. તેના માટે શાહુકાર, શરાફો પાસેથી ઊંચા વ્યાજના દરે નાણાં લઈને પણ ખર્ચ કરે છે.

૨.૮.૧૨ : મૂડીની અછત :-

ભારતમાં શ્રમની વિપુલતા અને મૂડીની અછત છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગરીબી અને બેકારીના પરિણામે આવક ઓછી હોવાથી બચત તથા મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે. ટૂંકમાં મૂડીની અછતના પરિણામે સમગ્ર ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો વિકાસ શક્ય બનતો નથી.

૨.૮.૧૩ : અન્ય પરિબલો :-

જાતિ—ભેદભાવ, બાળ—વિવાહ, ભૂત—પ્રેત, અંધવિશ્વાસ, નિરક્ષરતા વગેરે

જેવી વિશેષતાઓ ગ્રામીણ સમાજમાં જોવા મળે છે. આ સમસ્યાઓ કે વિશેષતાઓના ઉકેલ માટે ગ્રામીણ વિકાસની વિશેષ આવશ્યકતા રહેલી છે.

૨.૬: ગ્રામીણ વિકાસના અભિગમોનો - તબક્કાઓ :-

પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે ગામડુંએ ભારતનો આત્મા છે. આ આત્માના પોષણ દ્વારા જ દેશનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકશે. તેમ તેઓ માનતા હતાં. ૧૯૩૮ની ૬ઠી મે ના રોજ વૃન્દાવન ગ્રામસેવકો દ્વારા આયોજીત એક સભાને સંબોધિત કરતી વળઈએ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી એ જણાવેલ કે ‘‘આ જોઈને મને ખૂબ દુઃખ થાય છે કે તમારામાંથી ઘણા લોકો અથવા તો શહેરમાંથી આવે છે. અથવા શહેરી જીવનથી અભ્યસ્ત છે. જ્યાં સુધી તમે તમારૂં મન શહેર તરફથી હટાવી ગામડાંઓમાં નહીં લગાવો ત્યાં સુધી ગ્રામીણ પ્રજાની સેવા તમે નહીં કરી શકો તમારે એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાન ગામડાંઓથી બનયો છે. શહેરોથી નહીં અને જ્યાં સુધી તમે ગ્રામ્ય જીવનને અને ગામડાંઓના કુટિર ઉદ્યોગોને પુર્નજીવિત નહીં કરી શકો, ત્યાં સુધી તમે તમારૂં પુર્નનિર્માણ નહીં કરી શકો. આપણાં ગામડાંઓમા જીવન—પ્રાવાહ ઔદ્યોગિકરણ પણ એનામાં ફરી પ્રાણસંચાર નહીં કરી શકે. પોતાની ઝુંપડીમાં રહેતા ખેડૂતને જીવન જીવવા જેવું ત્યારે જ લાગશે જ્યારે એના ગૃહ—ઉદ્યોગ ફરીથી પાછા જામશે. તથા જ્યારે પોતાની જીવન—જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ માટે ગામડાં પર જ નિર્ભર રહેશે, શહેરો પર નહીં. જેમ કે આજ એને લાચાર થઈને રહેવું પડે છે. આ મૂળભૂત સિધ્ધાંતને જો તમે આત્મસાત નહીં કરો તો ગ્રામ—પુર્નનિર્માણનાં કાર્યમાં ખર્ચેલો બધો સમય વ્યર્થ જશે.’’^(૧૯) આ બાબતની ચર્ચા ડૉ.ડી.સી.પંતે પોતાના ‘‘ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ’’ નામના પુસ્તકમાં કરેલ છે. આના પર થી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજી ગ્રામીણ લોકોના વિકાસ અને ઉત્થાન માટે આ જીવન પ્રવૃત્ત રહ્યા હતાં. એમણે નિર્માણ કરેલો ચરખો ગ્રામીણ વિકાસનાં લક્ષ્ય તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજી પહેલા કે પછી પણ ગ્રામીણ વિકાસ માટે પ્રયત્નો થયેલાં છે કે થતાં રહ્યાં છે.

ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા ભારતમાં પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. વિકાસની આ પ્રક્રિયામાં સંપૂર્ણ ગ્રામીણ ઈતિહાસને પોતાનામાં સમાવી લે છે. આઝાદી પૂર્વે

ગ્રામીણ વિકાસ તરફ શાસકોનું ધ્યાન સ્વાર્થપૂર્તિ માટે જ વધું પડતું રહ્યું હતું ગ્રામીણ વિકાસ માટે ખરેખર પ્રયત્નો તો આઝાદી બાદ જ આયોજનના સમયગાળા દરમ્યાન કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામીણ વિકાસના ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન કે અભિગમ કે તબ્બકાઓનું વર્ણન મુખ્ય બે વિભાગોમાં કરવામાં આવેલ છે. પ્રથમ વિભાગમાં આઝાદી પૂર્વેનો અભિગમ કે તબ્બકો અને બીજા વિભાગમાં આઝાદી બાદનો આયોજન ગાળા દરમ્યાનનો અભિગમ કે તબ્બકો આ બાબતો ને નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરવાનો

૨.૬.૧ : આઝાદી પૂર્વેનો અભિગમ કે તબ્બકો :-

આઝાદી પ્રાપ્તિ પહેલાં ગ્રામીણ વિકાસનાં ઇતિહાસને પ્રથમ ચરણ કે તબ્બકો કે અભિગમ તરીકે ઓઈખવામાં આવે છે. આ તબ્બકાનો સમય ગાળાખૂબ લાંબો છે. તેના મુખ્ય તબ્બકાઓનું વર્ણન અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

(A) રાજા-રજવાડાના સમયનો અભિગમ :- તેમાં સૌ પ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં પોતાના શાસનકાળ દરમ્યાન તેઓએ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અનેક મહત્વપૂર્ણ કાર્યો અને પ્રયાસો કર્યા છે. તેમાં તેઓએ જળાશયો નું નિર્માણ, જેમાં સુદર્શન ઝીલ સૌથી મુખ્ય છે. રસ્તાઓ જેમાં પટણા થી તક્ષશિલા સુધીનો ભવ્ય રાજમાર્ગ છે. અને અન્ય વિકાસના કાર્યો કરેલા છે. સમ્રાટ અશોકે પણ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે ઘણી બધી સુવિધાઓ અને સગવડો ઊભી કરી છે. તેઓએ પણ ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ, જળાશયો, અને અન્ય સામાજિક સુવિધાઓ તથા સૌથી વધારે શિક્ષણની સવલતો ઊભી કરીને ગ્રામીણ વિકાસને મહત્વ આપવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. અલ્લઉદ્દીન ખિલજીએ સૌ પ્રથમવાર બજારની વ્યવસ્થા ઊભી કરી હતી. આ બજારમાં ગામડાંઓના ખેડૂતો પોતાનો કૃષિ ઉત્પાદનને વેચીને પૂરતા તથા યોગ્ય ભાવ મેળવી શકે. રાજમાર્ગોનો વિકાસ કરીને તેના જુદા-જુદા સ્થળ પર બજારનું નિર્માણ કર્યું આવું જ કામ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અકબર જેવા અન્ય રાજાઓએ પણ કરેલ છે.

(B) બ્રિટિશ સરકારનો અભિગમ :- બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ૨૦૦ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન ભારતમાં કોઈપણ જાતનું ગ્રામીણ વિકાસનું કાર્ય કરવામાં આવેલું નથી.

તેઓએ ગ્રામીણ માળખાના વિકાસમાં પ્રયત્ન કરેલો નથી અને માળખામાં પણ કોઈ જાતનો ફેરફાર કરેલો નથી. પોતાની આવક વધારવા માટે જમીનના કાયદાઓમાં ફેરફારો કર્યા છે. મોગલ રાજાઓએ કે અન્ય રાજાઓએ કે બાદશાહોએ ખેડૂતો પાસેથી જમીન પડાવી લીધી નથી. તેના સમયમાં ખેડૂતો જ માલિક હતા. દબાણપૂર્વક કે બળજબરી થી જમીન પડાવી લેવાના પ્રયાસ કરવામાં આવેલ નથી. આ રાજાઓના શાસનના ખંઢેર પર અંગ્રેજોએ પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી છે. અને મહેસુલી દ્વારા આવક મેળવીને માત્ર તિજોરી ભરવાનું જ કાર્ય કરેલ છે. અંગ્રેજોએ જમીનદારી પ્રથા બદલી નાખી અને ઈસ્ટ સન્ટિયા કંપનીએ શરૂઆતમાં જ જમીન મહેસુલમાંથી લગાતાર કમરતોડ બોજ વધારવાની નીતિ અમલી બનાવી. અંગ્રેજોએ એક વર્ગ એવો ઊભો કર્યો કે આ વર્ગ ખેડૂતો પાસેથી તેઓની શક્તિ હોય કે ન હોય, ઉત્પાદન થયું હોય કે ન થયું હોય, સ્થિતિ સારી હોય કે ન હોય, કુદરતિ આફતો આવી હોય કે ન આવી હોય વગેરે પરિબલોની દરકાર કર્યા વિના ખેડૂતો પાસેથી બળજબરીથી જમીન મહેસુલી ઉઘરાવતા હતાં. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય ગ્રામીણ ક્ષેત્રને બરબાદ કરવામાં અંગ્રેજ સરકારનો સૌથી મોટો ફાળો છે. તે સૌથી વધારે જવાબદાર છે. તેમાં શંકાને કોઈ જ સ્થાન નથી. આ એક નરી વાસ્તવિકતા છે.

લોર્ડ કાર્નવાલિસના સમયથી ભારતની જમીન અને કૃષિ વ્યવસ્થામાં ઘણા દૂરગામી ફેરફારો કરેલા છે. અને જમીન માલિક કે ખેડૂતોનું સત્તત્ત શોષણ કરેલ છે. આ ૨૦૦ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન ભારત દેશનો ઉપયોગ કાયામાલના ઉત્પાદક તરીકે અને પાકામાલના વેચાણ તરીકે જ કર્યા છે. બ્રિટને એક મોટું બજાર બનાવવા માટે જ ભારતનો ઉપયોગ કર્યો છે. અંગ્રેજોએ કૃષિક્ષેત્રમાં પરિવર્તનો પણ કર્યા પણ ઉદ્દેશ ખેડૂતોના કલ્યાણનો કે ઉત્પાદન વધારવાનો કે ગ્રામીણ વિકાસનો હતો નહીં એમનો ઉદ્દેશતો ખેતીથી પ્રાપ્ત થતી મહેસુલી આવક મેળવવાનો તથા વધારવાનો હતો. તેઓની નીતિ ભારતના ખેડૂતોને તથા જમીનને એવી સ્થિતિમાં મુકી દેવા માંગતા હતા કે ખેડૂતો લાચાર થઈ જાય., દબાયેલા રહે, રાજાઓના સમયમાં ઉત્પાદક કે ખરીદનાર વચ્ચે વચેટિયા વર્ગ ન હતો જમીન મહેસુલમાં પણ રૈયતવારી પ્રથા હતી. જમીન પર જબરદસ્તી ક્યારેય કરવામાં આવી નથી. અને ખેડૂતોએ તો માત્ર નજરાણા તરીકે રાજ્યને પોતાના ઉત્પાદન કે ઉપજનો થોડોક ભાગ દેવો પડતો

હતો. પરંતુ અંગ્રેજોએ તો મોડો હિસ્સો પડાવી લીધો છે. જેનો ઉલ્લેખ ડૉ.ડી.સી.પંતે પોતાના ‘‘ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ’’ નામના પુસ્તકમાં કરેલ છે. તેઓ કહે છે કે ‘બંગાળમાં મુગલ શાસકોના પ્રતિનિધિઓએ શાસનના અંતિમ વર્ષ એટલે કે સન્. ૧૭૬૪-૬૫ માં ૮.૧૮ લાખ પૌંડની રકમ જમીન મહેસુલ તરીકે વસુલ કરતા હતા પરંતુ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ બંગાળમાં આ પછીના વર્ષમાં એટલેકે સન્. ૧૭૬૫-૬૬ માં આ રકમ વધારીને ૧૪.૭૦ લાખ પૌંડ કરવામાં આવેલી. એટલેકે તેમાં લગભગ ૮૦ ટકા વધારો કરવામાં આવ્યો. સન્. ૧૭૮૩માં સ્થાયી બંદોબસ્ત લાગુ પાડી ને ૩૦.૮૧ લાખ પૌંડ જેટલી રકમ કરી દીધી હતી,’’^(૨૦) આ પરથી અંગ્રેજોની નીતિનો ખ્યાલ આવે છે. અને ગ્રામીણ વિકાસ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા સ્પષ્ટ થાય છે.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ એક નિયમ ૧૭૮૪માં બનાવીને પ્રજાના સંદર્ભમાં જમીનદારો પાસેથી ખેતીની જમીનનો પરવાનો લેવો બનાવ્યો હતો. આ કાયદામાં જનતાને જમીનનાં માલિકો બનાવવાનો ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ માલિક બનવાને બદલે મહેસુલ ભરનાર ખેડૂત બનાવી દીધા બ્રિટિશ સરકારે ગ્રામીણ વિકાસ અને ગ્રામીણ સંસ્થાઓને હંમેશા હતોત્સાહિત કર્યા. પરંતુ તેમ છતાં પણ ગ્રામીણ વિકાસના પ્રયત્નો થયેલો જોવા મળે છે. લોર્ડ રીપન દ્વારા પ્રયાસો થયેલા છે. ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં બ્રિટિશ ઉદારવાદી સરકારે એક કમિટી નીમી. આ કમિટીએ વિકેન્દ્રિકરણ માટે પોતાના સૂચનો નીચે મુજબ આપેલા હતાં.

(૧) પંચાયતોએ નાના-નાના દિવાની કે ફોજદારી મુદ્દાઓને પોતેજ હલ કરવા જોઈએ.

(૨) ગ્રામ-સફાઈ પર ખર્ચ કરવો જોઈએ.

(૩) ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સ્કૂલના મકાનોનું નિર્માણ અને એની સુચારુ વ્યવસ્થા કરવી.

(૪) કેટલીક પ્રમુખ નિશ્ચિત પંચાયતોએ બળતણ અને લાકડાં વગેરેનાં સ્ત્રોત પર પોતે જ નિયંત્રણ આપવું જોઈએ.

(C) આંદોલનમાં જોડાયેલા ગાંધીજી સિવાયના નેતાઓનો અભિગમ :-
ગ્રામીણ ભારતના આર્થિક દશાને સુધારવા માટે અનેક પ્રયત્નો દેશ ભક્ત નેતાઓએ

કરેલા છે. આ નેતાઓએ પોતાનાં સક્રિય આંદોલન અને લેખોના લખણોના માધ્યમોમાંથી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયાસ કરેલા છે. સરકાર જમીનને ભૂમિહિન ખેડૂતો વચ્ચે વિતરણ કરવાનું અને વચ્ચેના વર્ગને નાબુદ કરવા માટે નેતાઓએ અનેક ઉપાયો બતાવ્યા છે. અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં પચ્ચીસમું અધિવેશન અલ્હાબાદમાં ભરાયું ત્યારે તેમણે પંચાયતોની સ્થાપના કરવાની માંગણી કરી હતી. ત્યાર બાદના અધિવેશનમાં પણ ગ્રામીણ વિકાસને લગતાં વિકાસ મુદ્દાઓ બનાવવામાં આવેલા છે. અને નીચે મુજબનાં ખરડાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે. પ્રયાસ કરેલો છે.

- (૧) બંગાળ સ્વ.—સરકાર અધિનિયમ —૧૯૧૯
- (૨) મદ્રાસ સ્વ—સરકાર અધિનિયમ —૧૯૨૦
- (૩) મુંબઈ ગ્રામ પંચાયત અધિનિયમ —ચાર—૧૯૨૦
- (૪) ઉત્તર પ્રદેશ પંચાયત કાનુન —૧૯૨૦
- (૫) બિહાર સ્વ સરકાર કાનુન (૫)—૧૯૨૦
- (૬) સી.પી.પંચાયત કાનુન (૫)—૧૯૨૦
- (૭) પંજાબ પંચાયત કાનુન (૩) ૧૯૨૨
- (૮) આસામ સ્વ સરકાર કાનુન—૧૯૨૫
- (૯) મૈસૂર ગ્રામ પંચાયત કાનુન —(૨)૧૯૨૬

અંગ્રેજો ની શોષણ નીતિને ખતમ કરવા માટે ભારતના આઝાદીના આંદોલનના નેતાઓએ મહા અધિવેશનમાં આવી માંગણીઓ કરી હતી. નેતાઓમાં ગદીજી, નવાહરલાલ નહેરુ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ મુખ્ય હતાં. આ નેતાઓ ગ્રામીણ વિકાસના સમર્થક હતાં. નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનાર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે ગ્રામીણ વિકાસ માટે શાંતિ—નિકેતનમાં ગ્રામીણ સુધાર કાર્યક્રમોની શરૂઆત કરેલી હતી. તેનો ઉદ્દેશ ગ્રામીણ જનતામાં ઉત્સાહ તથા નવી જાગૃતિ લાવવાનો હતો. પરિણામે તેઓ સ્વાવલંબી બની શકે. ઉપરાંત તેનો ઉદ્દેશ શિક્ષણ વધારવા માટે તેમણે બાળકોને શિક્ષણ આપવાના કાર્યક્રમો શાંતિ નિકેતનમાં શરૂ કર્યા. ટાગોરની શાંતિ નિકેતન સંસ્થા ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમોને આપનાવવા માટે રણનીતિના રૂપમાં કાર્ય કરતી હતી. તેનો અભિગમ યોગ્ય હતો.

(D) ગાંધીવાદી અભિગમ :- વિશ્વમાં આર્થિક સવાલો ઉકેલીને ઝડપી તથા ઉચ્ચ વિકાસ સિધ્ધ કરવા માટેની આર્થિક પદ્ધતિઓ અંગે જે વિવિધ અભિગમો રજૂ થયા છે. તેમાં ગાંધીજીનો આર્થિક પદ્ધતિ અને સહકારનો અભિગમ ખૂબ મહત્વનો છે. તેને ગાંધીવાદી આર્થિક અભિગમ કે ગાંધીવાદી આર્થિક પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શ્રમને પ્રાધાન્ય, સ્વદેશી ક્ષેત્રનો વિકાસ, ટ્રસ્ટીશીપની ભાવના, સત્ય, પ્રમાણીકતા, નીતિમય, કરકસર, સ્વાવલંબન વગેરે પર તેમણે ભાર મુક્યો છે. ભારત દેશના જ નહીં, પરંતુ વિશ્વભાના ગુન્નાર મીડાલ જેવાં ખ્યાત નામ અર્થશાસ્ત્રીનું વિધાન મહાનિબંધમાં ટાંકતા પટેલ આશા એલ. જણાવે છે કે “ ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો માત્ર ભારત માટે નહીં પરંતુ વિશ્વના અલ્પવિકસિત દેશોના આર્થિક વલણો ઉકેલવા માટે ઘણા જ ઉપયોગી છે,”^(૨૧) આ ઉપરાંત ગાંધીજીના વિચારો મુજબ ગામડાંઓનો વિકાસ કરવાથી રાષ્ટ્રનો વિકાસ થઈ શકે. તેઓ દ્રઢ વિશ્વાસ અને મત વ્યક્ત કરેલો છે. આ મંતવ્ય મુજબ “જ્યાં સુધી ગામડાંઓ વિકાસ અને સત્તાના સ્ત્રોતો નહીં બને ત્યાં સુધી ભારતની પ્રગતિ માત્ર સીમાવર્તી કે દેખાવ માટેની બની રહેશે,”^(૨૨) ગાંધીજીના વિચારોમાં પ્રખર હિમાયતી અને સંનિષ્ટ ગાંધીવાદી વિચારક, સહકારી કાર્યકર દેસાઈ દેવેન્દ્ર આ સંદર્ભમાં ગાંધીજીના ગામડાં અંગેના વિચારો ગાંધીજીના શબ્દ વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે “મારું સ્વપ્ન સાચું પડે અને સાત લાખ ગામડાંઓનું એક—એક ગામડું એવું સુંદર જીવનવાળું પ્રજાતંત્ર બની જાય જેમા કોઈ નિરક્ષર ન હોય, જેમા કોઈ કામના અભાવે બેકાર ન હોય, જેમા દરેક જણ કંઈક ઉપયોગી વ્યવસાયમાં રોકાયેલ હોય, જેમા દરેક જણને પોષ્ટિક ખોરાક, સારા કપડાં,—ઉજાસવાળા ઓરડા અને શરીર ઢાંકવા માટે પૂરતા વસ્ત્રો મળી રહે અને જેમાં સૌ ગ્રામવાશીઓ શરીરની અને ગામની સ્વાયત્તાના નિયમો જાણતા અને પાળતા હોય,”^(૨૩) ગાંધીજીના અભિગમના કેન્દ્રમાં ગામડું રહેલું છે. ગાંધીજીના આર્થિક વિચારમાં કેન્દ્રવર્તી સુત્ર ગ્રામીણ વિકાસ હતું. દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે ગ્રામીણ વિકાસ અનિવાર્ય છે તેમ તેઓ માનતાં હતાં ગાંધીજીના સાધનોનો કાયમી પોષણક્ષમ વિકાસમાં ઉપયોગ થાય તેમ માનતાં હતા. વધારે આર્થિક લાભો માટે સાધનોના અતિ ઉપયોગનો તેઓ બનાવવા પ્રયાસ કરેલો હતો.

સમાજના સૌથી પછાત વર્ગને એમણે સૌથી વધુ મહત્વ આપેલું છે. હરિજનોને સમાજમાં આગળ લાવવા માટે એમણે અનેક ઉપાયો કર્યા છે. “હરિજન” નામનું

છાપુ પણ એમણે આ જ હેતુથી શરૂ કરેલું છે. સમાજનાં પછાત વર્ગ સાથે ગાંધીજી આત્માથી જોડાયા હતા એમનાં ઉપર થતાં અન્યાય વિરૂધ્ધ એમણે દરેક ઠેકાણે ખૂલ્લો વિરોધ કર્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો તેમણે આવા પ્રકારના લોકોની તરફેણમાં વકીલાત પણ કરી છે તેથી જ ગાંધીજીની સાચા અર્થમાં ગ્રામીણ વિકાસના હિતેચ્છુ ગણાવામાં આવે છે.

૨.૯.૨ : આઝાદી બાદનો અભિગમ કે તબક્કો :-

આઝાદી બાદના અભિગમને સરકારનો અભિગમ કે આયોજન પછીનો અભિગમ એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આઝાદી બાદ ૧૯૫૧માં આયોજનનો માર્ગ અપનાવવામાં આવ્યો. આ આયોજનમાં વિકાસ સંબંધી કાર્યક્રમોમાં ગામડાંના ગરીબ અને બેકાર લોકોના વિકાસ પ્રત્યે લક્ષ આપવામાં આવેલું છે. તેના ઉત્થાન પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવેલ છે. આયોજનના સમયગાળામાં સરકારશ્રીએ વિવિધ ૭૦ જેટલા કાર્યક્રમો—યોજનાઓ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અમલમાં મૂકી છે કે જાહેર કરેલી છે. ગ્રામીણ વિકાસમાં આ કાર્યક્રમો કે યોજનાઓ મદદરૂપ બની રહી છે. ગ્રામીણ વિકાસ પર વ્યૂહરચના દ્વારા સીધા પ્રયાસ કરીને ધ્યાન આપવામાં આવેલું હોય છતાં અસમાનતા એટલે કે ધનવાન વધુને વધુ ધનવાન અને ગરીબ વધુને વધુ ગરીબ બનતો ગયો છે. તેના માટે ઘણા કારણો કે પરિબળો જવાબદાર ગણી શકાય તેમ છે. આયોજનમાં મુખ્ય લક્ષ ઔદ્યોગિકરણનું હતું ગ્રામીણ વિકાસને પ્રથમ લક્ષ જરૂરીયાતના પ્રમાણમાં મળેલ નહીં આ લાંબી મજલ કાપવા છતાં ગ્રામીણ વિકાસ સંપૂર્ણ પણે પછે થઈ શક્યો નથી. પૂજ્ય રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ પોતાના અભિગમમાં મુખ્યત્વે સમાનતા, વિકેન્દ્રિકરણ, સ્વાવલંબન, રોજગારી સર્જન, ગરીબી નિવારણ જેવી બાબતોને પ્રાધાન્ય આપેલ છે. ગાંધીજીના મત મુજબ ‘‘આપણી વ્યવસ્થામાં માનવ કેન્દ્રમાં હોવા જોઈએ એટલે જ તેઓ શોષણ મૂકત સમાજરચના, સ્વાવલંબન અને વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાનું સર્જન કરવા ઈચ્છતા હતા.’’^(૨૫) પરંતુ અયોજનના પ્રયાસોથી આ સફળતા મળી શકી નહીં ગાંધીજીની વિચારસરણીની ઉપેક્ષા કરવામાં આવેલી હોવાથી આજે દેશમાં ગરીબી, બેકારી, આર્થિક અસમાનતા, પ્રાદેશિક અસમાનતા, આધુનિકરણનો અમલ અને મૂડીને પ્રાધાન્ય મળેલ હોવાથી ગ્રામીણ સમાજની સ્થિતિ દયાજનક બની ગઈ છે. આની ચર્ચા નીચેના વિભાગોમાં પ્રસ્તુત

કરેલ છે.

(A) આઝાદીથી ૧૯૬૫ સુધીનો અધિગમ:- ૧૯૪૭માં ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયો ત્યાર બાદ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અથાગ પ્રયત્નો અને પ્રયાસો થયા. જમીનદારી પ્રથા નાબુદ કરવામાં આવી. જવાહરલાલ નહેરુએ પંચાયતી રાજને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપ્યું. આયોજનમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે કેટલાક સ્થળોએ વિશેષ કાર્યક્રમો અપનાવવામાં આવ્યાં છે. ગામડાંઓમાં પાણી, વીજળી, શિક્ષણ, આવાસ, આરોગ્ય અને ગ્રામીણ ઔદ્યોગિકરણ સહિત નીચે પ્રમાણેના અનેક કાર્યક્રમો અપનાવવામાં આવ્યાં છે. જેમકે.....

- ૧) ૧૯૫૨ સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમ
- ૨) ૧૯૫૩ રાષ્ટ્રીય વિસ્તારણ સેવા
- ૩) ૧૯૫૭ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ કાર્યક્રમ
- ૪) ૧૯૫૭ ગ્રામીણ આવાસ યોજના
- ૫) ૧૯૫૮ વ્યાવહારિક પોષાહાર કાર્યક્રમ

સ્તરના, દ્વિસ્તરના અને ત્રિસ્તરીય જેવા કે ગ્રામ પંચાયત, પંચાયત સમિતિ તથા જિલ્લા પરિષદ પંચાયત રાજ્ય સંસ્થાઓ છે. ૧૯૫૭માં જાહેર થયેલ બળવંત મહેતા સમિતિના અહેવાલમાં આ ગ્રામ પંચાયતીરાજ-પ્રથાના ગઢનના સૂચનો તેઓએ કર્યા હતા. જેમાં સ્થાનિક સ્વશાસનનાં સિદ્ધાંત પર આધારિત લોકશાહીગત વિકેન્દ્રિકરણનું રૂપ વિદ્યમાન છે. ટૂંકમાં કહીએ તો આ સમયગાળા દરમ્યાન ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કૃષિના વિકાસ માટે પગલાંઓ લેવામાં આવેલા હોવાને પરિણામે હરિયાણી ક્રાંતિનું સર્જન થયેલું છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી કરેલ છે. જેમાં આ કાર્યક્રમનો અમલ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે ગ્રામીણ વિકાસ માટે નોંધપાત્ર પ્રયાસો થયેલા છે.

(B) ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૮ સુધીનો અભિગમ :- આયોજનના આ સમય ગાળામાં ત્રણ વાર્ષિક યોજનાઓ જેવીકે ૧૯૬૬-૬૭, ૧૯૬૭-૬૮, ૧૯૬૮-૬૯ ઉપરાંત ચોથી પંચવર્ષીય યોજના ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૮ સુધીની યોજનાઓ સામેલ છે. આટલા સમયગમળમમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે આયોજનમાં નીચે મુજબના કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવેલા છે.....

- (૧) ૧૯૬૮ - નાના ખેડુતોના વિકાસની સંસ્થા.

- (૨) ૧૯૬૯ – સીમાંત ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોની વિકાસના વિકાસની સંસ્થા.
- (૩) ૧૯૭૦–૭૧ દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોના કાર્યક્રમો.
- (૪) ૧૯૭૧ – ગ્રામીણ રોજગારી યોજના.
- (૫) ૧૯૭૧ – ગ્રામ નિર્માણ યોજના.
- (૬) ૧૯૭૨ – પાયલોટ પરિયોજના.
- (૭) ૧૯૭૨ – કામના બદલામાં અનાજનો કાર્યક્રમ.
- (૮) ૧૯૭૨ – રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમ.
- (૯) ૧૯૭૨–૭૩ આદિવાસી વિસ્તાર વિકાસના કાર્યક્રમો.
- (૧૦) ૧૯૭૨–૭૩ ઘનિષ્ટ સ્તરીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ.
- (૧૧) ૧૯૭૩–૭૪ પર્વતીય વિકાસ કાર્યક્રમ.
- (૧૨) ૧૯૭૪ – અનાવૃષ્ટિ શક્યતા વિસ્તાર કાર્યક્રમ.
- (૧૩) ૧૯૭૫ – ૨૦ મુદ્દાનો આર્થિક કાર્યક્રમ.
- (૧૪) ૧૯૭૫ – ખાસ પશુધન ઉત્પાદન કાર્યક્રમ.
- (૧૫) ૧૯૭૭ – લઘુત્તમ જરૂરિયાતોનો કાર્યક્રમ.
- (૧૬) ૧૯૭૭ – અંત્યોદય યોજના.
- (૧૭) ૧૯૭૭ – રણ વિકાસ કાર્યક્રમ.
- (૧૮) ૧૯૭૭ – ગ્રામ રોજગારી માટેની યાંત્રિક સ્વતાલીમ
- (૧૮) ૧૯૭૮ – કમાન્ડ વિસ્તાર વિકાસ કાર્યક્રમ
- (૧૯) ૧૯૭૮ – જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર
- (૨૦) ૧૯૭૮ – સિંચીત વિસ્તાર વિકાસ કાર્યક્રમ

આ સમગ્ર કાર્યક્રમોની સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે. ૧૯૬૬ની જે.બી. વેક્ટ પૈયાહ સમિતિની ભલામણ પરથી ૧૯૬૯માં નાના ખેડૂતોના વિકાસની સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવેલી છે. નાના ખેડૂતોને ધિરાણ, ખાતર, બિયારણ, જંતુનાશક દવાઓ વગેરે જેવી ખેત ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા ધિરાણ પૂરા પાડીને ખેતઉત્પાદન વધારવાના પ્રયાસ કરેલો છે. તેની સ્થાપનાના ચોથી યોજના માં ૪૬ જિલ્લાઓમાં કરવામાં આવેલી હતી. અખિલ ભારતીય ગ્રામ ધિરાણ સમીક્ષા સમિતિના સૂચન પરથી ૧૯૬૯ માં સીમાંત ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવેલી છે. સીમાંત ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોને પશુપાલન, મરઘા,

મઘમાખી ઉછેર જેવી પ્રવૃત્તિ માટે ઘિરાણ અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં દેશના ૧૬૦ જિલ્લામાં તેની પ્રવૃત્તિઓ વિકસેલી હતી. આ જ વર્ષ સમયગાળામાં દૂષ્કાળના સમયમાં આને રણ વિસ્તાર ક્ષેત્રમાં વિકાસ કરવા માટેના સઘન પ્રયાસો થયેલા છે. ઉપરાંત ગ્રામીણ રોજગાર યોજના, ગ્રામ નિર્માણ યોજના, કામના બદલામાં અનાજનો કાર્યક્રમ, રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમ, આદિવાસી તથા પર્વતીય વિસ્તારમાં અંત્યોદય યોજના, ઘનિષ્ટ સ્તરીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ વગેરે યોજનાઓ પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગરીબી રેખાની નીચે જીવતા લોકોને રોજગારી આપી તેઓની આવકમાં વધારો કરીને ગ્રામ્ય લોકોનું જીવન ધોરણ ઊંચું રાખવાનો લક્ષ્યાંક રહેલો છે. તદ્ઉપરાંત જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર, સિંચન વિસ્તાર વિકાસ કાર્યક્રમ, લઘુત્તમ જરૂરીયાતના કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ, લોકોને રોજગારી આપવી ગ્રામી વિસ્તારમાં ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવી અને સિંચાઈનો વ્યાપ વધારી કૃષિ ઉપાદન તથા મૌસમી અને પ્રચ્છન્ન બેકારી તથા ગ્રામીણ ગરીબી દૂર કરવાના ઉદ્દેશો રહેલા છે.

(C) : ૧૯૭૮ થી ૨૦૦૨ સુધીનો અભિગમ :-

આયોજનમાં ગ્રામીણ વિકાસના આ અંતિમ તબક્કો છે. જેને ગ્રામીણ વિકાસનું વર્તમાન ચરણ કે અંતિમ ચરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતના ગ્રામીણ વિકાસના ૧૯૭૮ થી ૨૦૦૨ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન અનેકવિધ કાર્યક્રમો શરૂ કરીને નવી દિશા આપવામાં આવી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેના કાર્યક્રમોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

- (૧) ૧૯૭૮ – ગ્રામીણ યુવક પ્રવૃત્તિઓને સ્વરોજગારી માટેની તાલીમ યોજના
- (૨) ૧૯૭૮–૮૦ અનોપ્યારીક શિક્ષણ યોજના
- (૩) ૧૯૮૦ – સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ
- (૪) ૧૯૮૦ – રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ
- (૫) ૧૯૮૧ – બાયોગેસ કાર્યક્રમ
- (૬) ૧૯૮૩ – સંકલિત બાળ અને મહિલા વિકાસ કાર્યક્રમ
- (૭) ૧૯૮૩ – ગ્રામીણ ભૂમિહીન મજૂરોને રોજગારી ગેરંટી કાર્યક્રમ
- (૮) ૧૯૮૫ – ઈન્દિરા આવાસ યોજના
- (૯) ૧૯૮૬ – નવો ૨૦ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ

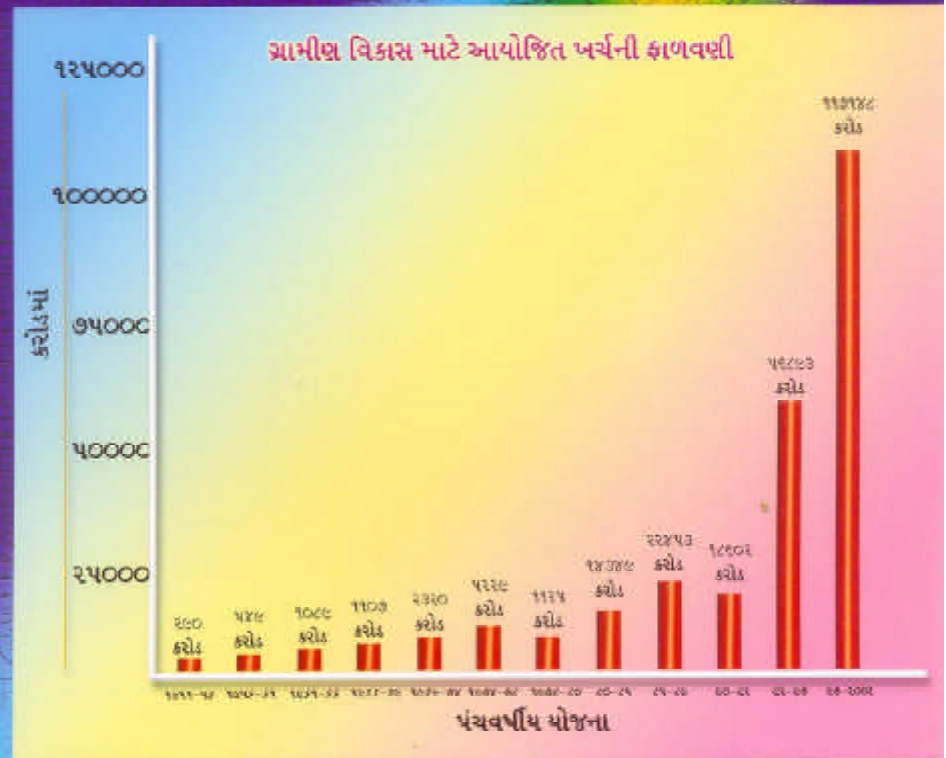
- (૧૦) ૧૯૮૬ – રાષ્ટ્રીય પ્રતિ રક્ષણ યોજના
- (૧૧) ૧૯૮૬ – પાકવિમા યોજના
- (૧૨) ૧૯૮૮–૮૯ જીવનધારા
- (૧૩) ૧૯૮૯ – જવાહર નહેરુ રોજગાર યોજના
- (૧૪) ૧૯૮૯ – જવાહર રોજગાર યોજના
- (૧૫) ૧૯૯૦–૯૧ – ગ્રામીણ સ્વચ્છતા યોજના
- (૧૬) ૧૯૯૧–૯૨ – આંબેડકર ગ્રામ વિકાસ યોજના
- (૧૭) ૧૯૯૧–૯૨ – નાના ખેડૂતોને ઉત્પાદન વર્ધક સહાય કાર્યક્રમ
- (૧૮) ૧૯૯૧–૯૨ – ખાસ રોજગાર કાર્યક્રમ
- (૧૯) ૧૯૯૨ – ગ્રામીણ કારીગરોને સુધારેલ ઓજારોનો કાર્યક્રમ
- (૨૦) ૧૯૯૩ – રોજગારીની ખાત્રી માટેની યોજના
- (૨૧) ૧૯૯૩ – ગ્રામીણ મહિલા બચત કાર્યક્રમ
- (૨૨) ૧૯૯૩ – શિક્ષિત બેરોજગારોની લોનનો કાર્યક્રમ
- (૨૩) ૧૯૯૫ – વડા પ્રધાન રોજગાર યોજના
- (૨૪) ૧૯૯૫ – રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય યોજના
- (૨૫) ૧૯૯૫ – ઈન્દિરા મહિલા યોજના
- (૨૬) ૧૯૯૫ – ગ્રામ વિસ્તારોમાં જૂથ વિમા યોજના
- (૨૭) ૧૯૯૫ – પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પોષણપૂર્તિ માટેનાં રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ
- (૨૮) ૧૯૯૫–૯૬ – મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના
- (૨૯) ૧૯૯૫–૯૬ – ગાંધીગ્રામ યોજના
- (૩૦) ૧૯૯૬–૯૭ – ગ્રામીણ પેયજલ યોજના
- (૩૧) ૧૯૯૯–૨૦૦૦ – સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના
- (૩૨) ૧૯૯૯ – જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના
- (૩૩) ૨૦૦૦–૯૧ – પ્રધાનમંત્રી ગ્રામોદ્યોગ યોજના
- (૩૪) ૨૦૦૦–૦૧ – જનશ્રી વિમા યોજના

ગ્રામીણ યુવા સ્વરોજગાર તાલીમ કાર્યક્રમને ટૂંકમાં ‘‘ટ્રાયસેમ’’ ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. દર વર્ષે બે લાખ ગ્રામીણ યુવકોને તાલીમ આપીને સ્વરોજગારી આપવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. ગ્રામીણ બેરોજગારી ઘટાડવા માટે તેનો

અમલ કરવામાં આવેલો છે. બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૮૦માં દેશના ૫૦૧૧ બ્લોકમાં સંકલિત ગ્રામ વિકાસ યોજના શરૂ કરવામાં આવેલ છે. તેનો પણ મુખ્ય હેતુ રોજગારી તકોમાં વધારો કરવાનો રહેલો છે. આ ઉપરાંત ગ્રામીણ ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બનાવવા તથા રોજગાર કાર્યક્રમોને કાર્યશીલ બનાવવા માટે ગ્રામીણ વિકાસ અને ગરીબી હટાવો સંબંધિત કેટલીય યોજનાઓનું પુર્નગઠન કરી એને વાસ્તવિક અને પ્રભાવશીલ બનાવવામાં આવેલ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સ્વરોજગાર પ્રાપ્ત કરાવવામાટે ચાલી રહેલી જુદી-જુદી યોજનાઓ જેવી કે સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ, ગ્રામીણક્ષેત્ર મહિલા અને બાળ વિકાસ, ટ્રાઈસેમ, ગંગા કલ્યાણ યોજના, દસલાખ કૂવા યોજના, ગ્રામીણ કારીગરોને ઊંચી જાતના ઓજારો પૂર્તિ યોજના આ બધાના સમન્વય કરીને ૧લી એપ્રિલ ૧૯૮૮થી ‘‘ સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના’’ શરૂ કરવામાં આવી છે. જવાહર રોજગાર યોજનાને ‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’માં બદલાવવામાં આવેલ છે. આ યોજનાની શરૂઆત ૧લી એપ્રિલ ૧૯૮૮થી કરવામાં આવેલી છે. ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની જગ્યાએ ‘‘સમય આવાસ યોજના’’ શરૂ કરવામાં આવી છે. બાજપાય સરકારે ગ્રામીણ વિકાસ માટે ગ્રામ પંચાયત ને ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધીના રોકાણવાળી યોજના શરૂ કરવાની સત્તા આપેલી છે. તેની ઘોષણા ૧૯૮૮માં ગ્રામ સભામાં કરવામાં આવેલી છે. આ અવલોકન પરથીકે સમીક્ષા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગ્રામીણ વિકાસમાં અમલમાં મુકેલ કાર્યક્રમો-યોજનાઓથી આ પરિસ્થિતિનું સર્જન થઈ શક્યું છે. અને આજે થોડી ઘણી સફળતા તેના થકી જ મળી છે.

પર વર્ષના આયોજનમાં ગ્રામીણ વિકાસ :-

૧લી એપ્રિલ ૧૯૫૧માં આયોજનના શરૂઆત કરવામાં આવી છે. અને આજે ભારતમાં નવ મી પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી થઈ ચૂકી છે. અને દસમી પંચવર્ષીય યોજના ચાલું છે. આમ, આજે ૫૩ વર્ષોનો આયોજિત વિકાસનાં પંથ કપાયો છે. આયોજનની સફળતામાં એમ કહી શકાય કે ઔદ્યોગિકરણની દિશામાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો છે તે બાબત સ્પષ્ટ છે. તેનો ફાયદો

કોઠા નં. ૨.૩

ગ્રામીણ વિકાસ માટે આયોજિત ખર્ચની ફાળવણી

ક્રમ	યોજનાઓ	કુલ ખર્ચ (કરોડ રૂપિયામાં)	ગ્રામીણ વિકાસ(કરોડ રૂ.) કૃષિ અને આનુસંગિક પ્રવૃત્તિ કોમ્યુનીટી ડેવલોપમેન્ટ અને ગ્રામીણ વિકાસ	કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી હિસ્સો
૧	પહેલી (૧૯૫૧ – ૫૬)	1960	290	14.8
૨	બીજી (૧૯૫૬ – ૬૧)	4672	549	11.8
૩	ત્રીજી (૧૯૬૧ – ૬૬)	8577	1089	12.7
૪	ત્રણ વાર્ષિક (૧૯૬૬ – ૬૯)	6625	1107	16.7
૫	ચોથી (૧૯૬૯ – ૭૪)	15779	2320	14.7
૬	પાંચમી (૧૯૭૪ – ૭૮)	40097	5229	13.0
૭	વાર્ષિક (૧૯૭૮ – ૮૦)	12601	1125	14.4
૮	છઠ્ઠી (૧૯૮૦ – ૮૫)	110821	14349	14.7
૯	સાતમી (૧૯૮૫ – ૯૦)	180000	22453	12.5
૧૦	વાર્ષિક (૧૯૯૦ – ૯૨)	133835	16602	13.9
૧૧	આઠમી (૧૯૯૨ – ૯૭)	434100	56893	13.1
૧૨	નવમી (૧૯૯૭ – ૨૦૦૨)	859200	117148	13.6

પ્રાપ્તિસ્થાન :- સંકલિત-

- ૧) દિલીપ આર. શાહ “ભારતીય ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર વિકાસના પરિપ્રેક્ષમાં”
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના
નં.૨૨૯
- ૨) જીતેન્દ્ર સંઘવી, “આઠમી પંચવર્ષીય યોજના” પરિચય પૂસ્તિકા, પરિચય
ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પાના નં. ૪.
- ૩) અર્થ શાસ્ત્ર વિષયની અભ્યાસ સમિતિ “ભારતના અર્થકારણના આંકડાકીય
માહિતી” સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮, પાના નં. ૧૨૪
- ૪) નવમી પંચવર્ષીય યોજના ૧૯૯૭-૨૦૦૨ વિધી પબ્લીસીંગ, ન્યૂ.દિલ્હી,
પ્રકરણ નં. ૩-પાના નં. ૧

ઉપરના કોઠા નં. ૨.૩ માં દર્શાવેલ માહિતી પરથી જણાય છે કે પહેલી પંચવર્ષીય યોજના ૧૯૫૧માં શરૂ કરી ને નવમી પંચવર્ષીય યોજના ૩૧-૩-૨૦૦૨ના રોજ પૂરી થઈ છે. આટલા પર વર્ષના સમય ગાળામાં ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ ખર્ચ પહેલી યોજનામાં રૂ. ૧૯૬૦ કરોડ કરેલ જે નવમી યોજનામાં વધીને રૂ. ૮૫૯૨૦૦ કરોડ થયેલ છે. ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ ખર્ચમાં વિપુલ પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાય આવે છે. પરંતુ ટકાવારી દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો તેનો હિસ્સો વધેલો જણાય આવતો નથી. કારણકે પ્રથમ યોજનામાં ગ્રામીણ વિકાસનો કુલ ખર્ચ ટકાવારી હિસ્સો ૧૪.૮ ટકા હતો જેનું પ્રમાણ નવમી યોજનામાં ઘટીને ૧૩.૬ ટકા થયેલ જણાય છે. આ ઉપરાંત પ્રથમ યોજનામાં ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ કરેલ ટકાવારી હિસ્સા જેટલું ખર્ચ અન્ય કોઈપણ યોજનામાં કરવામાં આવેલ નથી. કોઠામાં આયોજન ગાળા દરમ્યાન કુલ ખર્ચ, ગ્રામીણ વિકાસ સંબંધી ખર્ચ અને કુલ ખર્ચના સંદર્ભમાં આ ક્ષેત્ર પાછળ થયેલ ખર્ચની ટકાવારી હિસ્સા અંગે વિગતવાર આંકડાકીય માહિતી પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ નિરપેક્ષ રીતે જોઈએ તો ખ્યાલ આવે છે કે આયોજન ગાળા દરમ્યાન દરેક યોજનામાં અગાઉની યોજના કરતા ક્રમશઃ કે તુલનાએ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ સંબંધી ખર્ચ ખૂબ ઝડપથી વધવા પામેલ છે. જેમ કે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે રૂ. ૨૯૦ કરોડ ખર્ચ કરવામાં આવેલું હતું તે દરેક યોજનામાં વધતુ રહ્યું છે. નવમી પંચવર્ષીય યોજનામાં વધીને રૂ. ૧૧૭૧૪૮ કરોડ થવા પામ્યું છે. એટલે કે પ્રથમ યોજનાથી નવમી યોજના સુધીમાં આ ખર્ચમાં અનેક ગણો વધારો થવા પામ્યો છે. બીજી રીતે કહીએ. તો ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ કરવામાં આવેલ ખર્ચમાં જંગી અને ધરખમ વૃદ્ધિ અને વધારાનો ખ્યાલ તથા અણસાર કોઠામાં બતાવેલ આંકડા પરથી મળી આવે છે. આ રીતે આ યોજનાઓમાં ગ્રામીણ વિકાસ ક્ષેત્ર પાછળ ઘણી મોટી રકમ ખર્ચાય છે કે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેવું જણાય આવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં દરેક યોજનામાં કુલખર્ચમાં વધારો થાય ત્યારે ક્ષેત્રવાર નિરપેક્ષ ખર્ચમાં વધારો થાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ માત્ર નિરપેક્ષ ખર્ચને જ મહત્વ માત્ર ન આપી શકાય કારણકે તેની સરખામણી અન્ય ક્ષેત્રો સાથે પણ કરવી જોઈએ. તે દ્રષ્ટિ એ અન્ય ક્ષેત્રોનો હિસ્સો કેટલો છે. તેનો ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ બીજી રીતે કહીએ તો આ ક્ષેત્ર સાથે થયેલ સાપેક્ષ ખર્ચની સ્થિતિ વાસ્તવિક સ્થિતિનો સાચો સંકેત આપી શકે છે. આ પ્રમાણે જોતા આંકડાઓનો ખ્યાલ કાઢતાં ચિત્ર કંઈક જુદું

હોવાનો અણસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ વાર્ષિક યોજનાઓના વર્ષો ૧૯૬૬ થી ૧૯૬૮નાં ગાળા માટેનાં ખર્ચને બાદ કરતાં (૧૬.૭ ટકા) બાકીની બધી જ યોજનાઓમાં ગ્રામીણ વિકાસ ક્ષેત્ર સંબંધી કરવામાં આવેલ ખર્ચનું પ્રમાણ નિરપેક્ષ રીતે ઊંચું હોવા છતાં ટકાવારી દ્રષ્ટિએ માત્ર ૧૧.૮ થી ૧૪.૮ ટકા ની વચ્ચે જ રહેવા પામ્યું છે. વસ્તીનું પ્રમાણ, રોજગારી, કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ, રાષ્ટ્રીય આવક ક્ષેત્રની દ્રષ્ટિ એ ગ્રામીણ ક્ષેત્ર તરીકે કે એક પ્રધાન ક્ષેત્ર તરીકે યોગદાન આપતું હોવા છતાં તે ક્ષેત્રના વિકાસ પ્રત્યે અપૂરતું મહત્વ આપવાથી, એ ક્ષેત્રની ઉપેક્ષા કરવાથી કે અવગણના કરવાથી અલ્પ અને ટાંચા સાધનો ઉદ્યોગીકરણ માટે ફાળવવાની દલીલને સમર્થન આપવામાં આવે તો પણ આ નીતિ ઘણી ભૂલ ભરેલી છે. કારણકે સમતુલિત વિકાસ સ્થાપિત કરવામાં આ નીતિ નિષ્ફળ સાબિત થાય છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે ખૂબ લાંબા સમય બાદ ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકરણ, ખાનગીકરણના માર્ગને અનુસરવામાં આવે ત્યારે આ ઉપક્ષિત ક્ષેત્ર આ નીતિ સાથે તાલ મીલાવી શકવા અસમર્થ રહેવાની પરિસ્થિતિનું સર્જન કરે છે. ટૂંકમા ટકાવારી ખર્ચ ઓછું થવા પામે તે આ અપૂરતા સાધનો દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ માટે અતિકંગાળ અને અતિ મર્યાદિત આયોજનમાં પાંચ પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ જે ખર્ચ કરવામાં આવતું તેને કૃષિ વિકાસ એવું નામ કે અર્થઘટન કરવામાં આવતું હતું. ત્યાર બાદ છઠી યોજનાથી એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું કે ગ્રામીણ વિકાસમાં કૃષિ ઉપરાંત કંઈક વિશેષ છે તેવો ખ્યાલ કે અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. અહિં સુધી ગ્રામીણ વિકાસમાં કૃષિક્ષેત્રનું ખર્ચ મહત્વનું હતું સ્વતંત્ર ફાળવણીના ખર્ચનો અંદાજ સ્પષ્ટ રીતે અહિં મળી આવતો નથી. પરંતુ ત્યાર બાદ છઠી યોજનામાં આ સ્વતંત્ર ખર્ચના પ્રમાણનો અભિગમ જોવા મળે છે. તે દ્રષ્ટિએ અહિં સ્વતંત્ર ગ્રામ વિકાસના ખર્ચને પ્રાધાન્ય આપીને વિગતે ચર્ચા કોઠા નં. ૨.૪ માં કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

કોઠા નં. ૨.૪

ગ્રામીણ વિકાસ માટે થયેલ સ્વતંત્ર ખર્ચ

ક્રમ	યોજનાઓ	જાહેર ક્ષેત્રનું કુલ મૂડી રોકાણ (કરોડ રૂપિયામાં)	ગ્રામીણ વિકાસ માટે ફાળવણી (કરોડ રૂપિયામાં)	ટકાવારી પ્રમાણ
૧	છઠ્ઠી (૧૯૮૦-૮૫)	97500	5663.73	5.5 %
૨	સાતમી (૧૯૮૫-૯૦)	180000	8074.23	5.4 %
૩	આઠમી (૧૯૯૨-૯૭)	434100	34425.36	7.93 %
૪	નવમી (૧૯૯૭-૨૦૦૨)	859200	74686.00	8.7 %

પ્રાપ્તિસ્થાન :- સંકલિત

(૧) ભારત સરકાર, ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન, દિલ્હી, છઠ્ઠી, સાતમી, આઠમી યોજના, વોલ્યુમ — ૧

(૨) નવમી પંચવર્ષીય યોજના, ૧૯૯૭-૨૦૦૨, વિધી પબ્લીશીંગ, ન્યૂ દિલ્હી, પ્રકરણનં.-૩, પાના નં.—૧

પ્રથમ પાંચ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન ગ્રામીણ વિકાસ એટલે કૃષિ વિકાસ એવું અર્થઘટન કરવામાં આવતું હતું. કારણકે પાંચમી યોજના પછી ગ્રામીણ વિકાસ એ કૃષિ વિકાસ કરતા કંઈક વિશેષ છે તેવો અભિગમ સ્વીકારવામાં આવ્યો અને છઠ્ઠી યોજનામાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે સ્વતંત્ર ખર્ચ કરવામાં આવેલું છે. આ અગાઉ અન્ય ગ્રામીણ કાર્યક્રમોની સ્વતંત્ર ફાળવણીનો અંદાજ સ્પષ્ટ થતો ન હતો ત્યાર બાદ ગ્રામીણ વિકાસનો અભિગમ સ્વીકારવાથી અને સ્વતંત્ર ખર્ચની ફાળવણી કરવાથી તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. છઠ્ઠી યોજનામાં આ સ્વતંત્ર અભિગમ નીચે ખર્ચનું પ્રમાણ જોવું ખૂબ જરૂરી બની જાય છે. આ અંગેની વિગત કોઠા નં. ૨.૩માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૨.૪ ની વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે ગ્રામીણ વિકાસ અંગે સ્વતંત્ર ફાળવણી એ ઘણી મોટી પ્રક્રિયા છે. પરંતુ તેનો સ્વીકાર પ્રથમ યોજનાથી કરવો ખૂબ જરૂરી હતો. તે દ્રષ્ટિએ આ અભિગમ શરૂઆતથી જ સ્વીકારાયો હોત તો

ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમોની અસરોથી સમાજના લોકોના ઉત્થાન માટે મોટો અવકાશ સર્જવા પામ્યો હોત. આ બનાવ કે ઘટના ગ્રામીણ સમાજ પ્રત્યે વાસ્તવમાં છઠી યોજનાથી ગ્રામીણ સમાજના વર્તનને બદલવાની છાપ ઉભી થતી હોવાનો સ્પષ્ટ અણસાર આવે છે. પ્રથમ પાંચ યોજના સુધી આવો અભિગમ ન સ્વીકારવાની નીતિ આ ગ્રામીણ ક્ષેત્રના સર્વાંગી વિકાસની ઉપેક્ષા, દુર્લક્ષ અને ઓરમાયાં વર્તનનો સ્પષ્ટ સંકેત આપે છે. પરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને પ્રથમ યોજના થી જ આવો અભિગમ સ્વીકારીયો હોત તો આજે ઉદારીકરણ કે વૈશ્વિકરણની નીતિ માટે ગ્રામીણ સમાજમાં પણ થોડું વધુ અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જવા પામ્યું હોત. આમ પાંચમી યોજના સુધી ઉપર છલ્લા પ્રયાસો કરીને એક છલના ભયું વર્તન ગ્રામીણ સમાજ પ્રત્યે કરવામાં આવ્યું હોય તેવું ઉપરની હકિકતો પરથી માલુમ પડે છે. ગ્રામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે અલ્પ પ્રગતિના સંજોગોમાંથી કેટલાક વિકાસ લક્ષી આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો અસ્તિત્વ ધરાવતા જોવા મળે છે. જેને સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તુત કરવાથી આ વ્યૂહરચના પર આધારિત ગ્રામીણ વિકાસ નીતિ અંગે વાસ્તવિક અભિગમ અપનાવવા અંગે વધુ સારી રીતે ધ્યાન આપી શકાશે. ગ્રામીણ સમાજમાં આજે અનેક સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો જોવા મળે છે. તેના ઉપાય અને નિવારણમાં જે કાર્યક્રમોનું ઘડતર કરવામાં આવેલ છે. તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ આ પછીના હવેના ભાગમાં ગ્રામ સમાજનાં વિવિધ પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓની વિગત વાર ચર્ચા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

૨.૧૦: ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યાઓ :-

આઝાદી બાદ ૧૯૫૧માં પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા યોજના બદલ આર્થિક વિકાસ સાધવાનો માર્ગ અપનાવવામાં આવેલો છે. આજ દિન સુધીમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે નવ પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી કરી છે. અને દશમી પંચવર્ષીય યોજના ચાલુ છે. તથા ૭૦ જેટલા કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં કે જાહેર કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેની સમીક્ષા કરીએ તો વાસ્તવિકતાને ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે. અને વિકાસનાં ચિત્રનું નિરૂપણ થાય છે. સમીક્ષાનું તારણ સંતોષકારણ નથી. લક્ષ્યાંક કરતાં પરિણામો ઘણા નબળા કે અસંતોષકારક પ્રગટ થયા છે. ગ્રામીણ વિકાસનો મુખ્ય ધ્યેય—ઉદ્દેશ કે હેતુ ગરીબી નિવારણ અને બેરોજગારી ઘટાડવાનો હતો. પરંતુ તેમાં બીલકૂલ

સફળતા મળેલી નથી .તેમ કહી શકાય મોટા ભાગના કાર્યક્રમોનો મહત્વનો મુદ્દો ગરીબી—બેકારી ને હલ કરવાનો હતો. કૃષિ ઉત્પાદન વધીને પાંચ ગણુ થયુ. એટલે કે ૫૫૦ % કૃષિના ઉત્પાદનમાં વધારો થશે તેમ છતાં જમીન વિહોણા શ્રમિકો ની રોજગારીમાં અને વાસ્તવિક મજૂરીમાં ઘટાડો થયેલો જણાય છે. વિકાસના લાભો નાના અને વિકાસના કાર્યક્રમ સંપૂર્ણપણે અસફળ રહ્યા છે. જેના લાભ માટે યોજના કે કાર્યક્રમ બનાવવામાં આવેલો તે લોકોને લાભ મળેલો નથી. એટલેકે આ લાભો અન્ય લોકો કે વચેટિયા લોકો જ હડપ કરી ગયા છે. ગરીબી રેખા નીચે જીવતા આજે પણ ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કરોડા લોકો છે. આ સંદર્ભમાં કોંગ્રેસ સેવા—દલનાં સભ્યોને સંબોધન કરતા પૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી રાજીવ ગાંધીના ૧૯૮૮ને ૭મી જુલાઈના વિધાનને ટાંકતા ડૉ. પંતે પોતાના “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ” નામના પુસ્તકમાં જણાવેલ છે કે “ગરીબી નાબુદીનાં કાર્યક્રમો પર સરકાર દ્વારા અપાયેલા ૬:૦૦ રૂપિયામાંથી માત્ર ૧:૦૦ રૂપિયો જ સંબંધિત વ્યક્તિ સુધી પહોંચે છે. અને બાકીની રકમ એ વચેટિયાઓ વચ્ચે હડપ થઈ જાય છે. જે ગરીબ ની મદદ માટે બનાયેલા આધારભૂત ઢાંચાથી વ્યવસ્થા કરવાનો ઢોંગ કરે છે. અથવા તો મદદ કરવાનો ભ્રમ કરે છે”^(૨૭) આ કથન પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ગ્રામીણ વિકાસ કરતાં કાર્યક્રમ ઘણા છે પરંતુ તેનો પૂરતો લાભ યોગ્ય વ્યક્તિને મળી શકતો નથી. તેથી નકિક કરેલું પરિણામ આવ્યું નથી.

ગ્રામીણ વિકાસની સમસ્યા કે પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડતા પૂર્વ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ ૨ જી ઓક્ટોબર ૧૯૫૮ માં પંચાયતી રાજ ના શ્રી ગણેશ કરતા પોતાના ભાષણમાં જણાવેલ વિધાનનું વર્ણન ડૉ. પંતે “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ” નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કરેલ છે કે “લાખો ગામડાંઓના સ્તરને ઉપર લાવવું એ કોઈ આસાન કામ નથી. ધીમી પ્રગતિનું કારણ સરકારી તંત્ર પર આપણી નિર્ભરતા છે. કદાચ એક અધિકારી જરૂરી છે કારણકે એ એક વિશેષણ છે, પણ આ કામ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે લોકો પોતે પોતાના હાથમાં જવાબદારી લે.”^(૨૮) આ વાક્ય પરથી ગ્રામીણ વિકાસની નિષ્ફળતા પ્રગટ થાય છે. અને અસફળતાની માહિતી પ્રાપ્ય બને છે. આ નિષ્ફળતાના કારણો કે જવાબદાર પરિબળોને નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

૨.૧૦.૧ : વિશાળ ગ્રામીણ ગરીબી :-

ભારતના ગામડાંઓમાં ગરીબીનું વિશાળ અને વિકરાળ સ્વરૂપ છે. આ લોકોની સંખ્યા આજે પણ કરોડોની છે. જે ગરીબી રેખા નીચે જીવી રહી છે. દેશમાં આજે ૨૪ ટકા વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે. આ આંકડા ખૂબ મોટો હોવાથી ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમનો લાભ તેમના સુધી પહોંચાડવો એ એક સમસ્યા છે. ખૂબ ગરીબ લોકો પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જેવી કે રોટી, કપડાં અને મકાન ઉપરાંત શિક્ષણ અને સ્વસ્થ છે. જો આવા લોકોને લાભ આપવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ ઉત્પાદક કામોમાં કરવાને બદલે પોતાની રોટી, કપડાં અને મકાન જેવી જરૂરિયાતમાં નાણાંનો ખર્ચ કરશે. આથી ગ્રામીણ વિકાસ પૂરતા પ્રમાણમાં થઈ શક્યો નથી.

૨.૧૦.૨ : ગ્રામીણ બેકારી :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રચ્છન્ન અને મોસમી બેકારી વિપૂલ પ્રમાણમાં રહેલી છે. આ બન્નેમાં પ્રચ્છન્ન બેકારી વિશાળ માત્રામાં છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં સામાન્ય રીતે અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકોનો અભાવ હોવાથી આખું કુટુંબ ખેતીના કામોમાં રોકાયેલું જોવા મળે છે. ખેતીની જમીન વધતા કે ઓછા પ્રમાણમાં હોવા છતાં ઘરના બધા જ સભ્યો ખેતી કામ કરે છે. અને અન્ય કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી. જરૂરિયાતના પ્રમાણ કરતાં વધારે લોકો ખેતીમાં રોકાયેલા હોય છે. આ વધારાના લોકોને ખેતી ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો નોંધાતો નથી. આ વધારાના લોકોની સીમાંત ઉત્પાદકતા શૂન્ય હોય છે. કુલ ઉત્પાદનમાં તેમનો બિલકૂલ ફાળો હોતો નથી. જો ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગો શરૂ થાય તો આ પ્રચ્છન્ન બેકારોને રોજગારી મળે પરંતુ ઉદ્યોગો વિકાસ પામે તેવું વાતાવરણ ન હોવાથી ગામડાંઓમાં બેકારી ઘર કરી ગયેલી જોવા મળે છે.

૨.૧૦.૩ : કૃષિના પ્રશ્નો :-

ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કૃષિના ઘણા પ્રશ્નો રહેલા જોવા મળે છે. તેનું નિવારણ થાય તો ગ્રામીણ વિકાસ સાધી શકાય આયોજનના સમયગાળામાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે. આજે તેનું પ્રમાણ ૨૭ ટકા જેટલું છે. પરંતુ

રોજગારીમાં તેનો હિસ્સો મોટો રહેલો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારના મોટાભાગના લોકો ખેતી ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે. આજે દેશની ૭૨.૨૨ ટકા વસ્તી ગામડાંઓમાં છે. જે ખેતીપર નિર્ભર છે. સરકારી કાર્યક્રમોએ કૃષિના પ્રશ્નો હલ કરવાના પ્રયાસો કરેલ હોવાથી થોડા ઘણા અંશે તેમાં સફળતા મળી છે. અને ખેત ઉત્પાદનમાં ઝડપી વધારો થયો છે. કૃષિ વિકાસની સમસ્યાઓમાં—પ્રશ્નો—માં ૬૦ ટકા જમીનમાં સિંચાઈનો અભાવ, અલ્પધિરાણની સુવિધાઓ, સુધારેલ બિયારણનો ઓછો પુરવઠો, અલ્પ રાસાયણીક ખાતર, ખેડૂતોની અજ્ઞાનતા અને અલ્પ શિક્ષણ, નિર્ધન ખેડૂતો, આધુનિક ઓજારોનો અભાવ વગેરે જેવી સમસ્યાઓ ગ્રામીણ કૃષિક્ષેત્રમાં હોવાથી ગામડાંઓની સમસ્યાઓ દૂર થઈ શકી નથી.

૨.૧૦.૪ : આર્થિક અસમાનતા :-

આવક — સંપત્તિની અસમાનતા ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. સરકારશ્રીના કાર્યક્રમોની સમસ્યાઓની પાછળ આ પણ એક સૌથી મોડી સમસ્યા છે. ગામડાંઓ કરતાં શહેરી વિસ્તારોમાં આ સમસ્યા તિવ્ર સ્વરૂપની રહેલી છે. એક અંદાજ પ્રમાણે ગ્રામીણક્ષેત્રના નીચેના સ્તરના ૨૦ ટકા લોકોની પાસે ૮ ટકા આવક અને સંપત્તિ છે. જ્યારે ભારતમાં નીચેના સ્તરના ૧૦ ટકા લોકો પાસે માત્ર ૨ ટકા જ આવક અને સંપત્તિ છે. સરકારશ્રીના કાર્યક્રમથી નીચેના સ્તરના લોકો અભણ હોવાથી તેનો લાભ લઈ શકતા નથી. ગામના ધનવાન લોકો કે શાહુકારો સરકારી કાર્યક્રમોને પોતાના લાભમાં ફેરવીને આખે આખો લાભ પોતે જ મેળવી લે છે. આ પ્રમાણે આ મુદ્દો ગ્રામીણ વિકાસમાં એક મુખ્ય બાધારૂપ સાબીત થયેલો લાગે છે.

૨.૧૦.૫ : ભ્રષ્ટાચાર :-

ગ્રામીણ વિકાસના સરકારી કાર્યક્રમોમાં ભરપુર ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપી ગયો છે. પૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી રાજીવ ગાંધી ના મતે ગ્રામીણ ગરીબો માટે અમલમાં મુકવવામાં આવેલા વિવિધ કાર્યક્રમો પાછળ જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી માત્ર ૧૫ ટકા જ ખર્ચ ગ્રામીણ લોકો— યોગ્ય લોકો સુધી પહોંચે છે. બાકીનો ૮૫ ટકા ભાગ વચેટીયાઓ કે ભ્રષ્ટ નીતિ દ્વારા હડપ કરી જવામાં આવે છે.

૨.૧૦.૬ : ઔદ્યોગિક વિકાસની સમસ્યા :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિની સાથે— સાથે ઉદ્યોગક્ષેત્રનો પણ વિકાસ થવો જરૂર છે. પરંતુ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના વિકાસ માટેનું અનુકૂળ વાતાવરણ ગામડાંઓમાં ન હોવાથી ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ શક્યો નથી. ગામડાંઓનું આંતરમાળખું વિકસિત નથી તેમાં વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર, બેંક, વિમા બેંક, બજાર, પાણી, બંદરો, વીજળી, વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. જો આવી સેવાઓ અને સગવડો (આંતરમાળખું) વિકાસ પામી હોય તો ગ્રામીણક્ષેત્રમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થાય છે. થોડા ઘણા પ્રમાણમાં નાના—નાના કે ગૃહ ઉદ્યોગો જોવા મળે છે. આવા ઉદ્યોગો ઓછી મૂડી અને કુશળ ટેકનોલોજીના અભાવથી વિકાસ પામી શકે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અનુભવી અને ટેકનિકલ શિક્ષણ પામેલ શ્રમીકો પણ મળી શકતા ન હોવાથી ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ શક્યો નથી.

૨.૧૦.૭ : બજારની સમસ્યા :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બજાર વિકસિત હોતું નથી. ઉત્પાદિત માલને વેચવા માટે વિકસિત બજાર હોવું જોઈએ પરંતુ ભારતીય ગ્રામક્ષેત્રમાં નિયંત્રીત બજારની સમસ્યા છે. ખેડૂતો પોતાના માલને દૂર—દૂરના શહેરો કે બજારોમાં વેચાણ માટે લઈ જાય છે. આથી માલને બજાર સુધી પહોંચાડવાનું વાહનવ્યવહારનું ખર્ચ મોટું આવે છે. પરિણામે તેને વાસ્તવિક ભાવ નીચા મળે છે. ગામડાંના ના ના વેપારીઓ, આડતીયાઓ તથા સરકારશ્રીની સહકારી મંડળીઓ માલની ખરીદી કરે છે. પરંતુ તમામ માલની ખરીદી કરવાની તેમની ક્ષમતા ન હોવાથી ખેડૂતોને નીચા ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે બજાર વ્યવસ્થા જેવી મુખ્ય સમસ્યાઓનું સમાધાન કર્યા વગર ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો હેઠળ ઉત્પાદન વૃદ્ધિનો યોગ્ય લાભ મળી શકશે નહીં.

૨.૧૦.૮ : સ્થળાંતર :-

ગ્રામીણ વિકાસની નિષ્ફળતાનું કારણ એ છે કે ગ્રામીણ લોકો રોજગારીની શોધમાં

શહેરો તરફ જઈ રહ્યો છે. શહેરોમાં તેમને પુરતા પ્રમાણમાં ગરીબીના કારણે પ્રાથમિક સુવિધાઓ મળતી નથી. શહેરોની સમસ્યાને કારણે પણ ગ્રામીણ લોકોએ ભટકવું પડે છે.

૨.૧૦.૯ : નિરક્ષરતાની સમસ્યા :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં શિક્ષણની અલ્પ સુવિધાઓ હોવાથી લોકોમાં શિક્ષણનું સ્તર ખુબ નીચું જોવા મળે છે. શિક્ષણ અને ટેકનિકલ જ્ઞાનનો ખેડૂતો, ખેતમજૂરો તથા કારીગરોમાં અભાવ જોવા મળે છે. શહેરો કરતા ગામડાંઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નીચું છે. રૂઢિ ઓ, વહેમો, અંધશ્રદ્ધાઓના કારણે જુની પદ્ધતિમાં જકડાયેલા રહે છે. નવું સ્વીકારવા તૈયાર હોતા નથી. આ ઉપરાંત ગરીબીને કારણે પણ શિક્ષણ લઈ શકતા નથી. ટૂંકમા ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં શિક્ષણની સમસ્યા રહેલી છે.

૨.૧૦.૧૦ : વાહનવ્યવહારની સમસ્યા :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રસ્તાઓ ની અને વાહનોની સમસ્યા છે. રસ્તાઓ શહેરો સુધી જોડાયેલા હોતા નથી અને પાકા રસ્તાઓ પણ હોતા નથી. આમ વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે.

૨.૧૦.૧૧ : સંદેશ વ્યવહારની સમસ્યા :-

ટેલીફોન, ટેલેક્ષ, મોબાઈલ, પેજર, ઈન્ટરનેટ, કોમ્પ્યુટર, ફેક્સ, ટેલીગ્રામ, ટપાલ, વગેરેની સુવિધાઓને સંદેશવ્યવહારની સુવિધાઓ કહેવામાં આવે છે. શહેરી વિસ્તાર કરતા ગામડાંમાં આવી સુવિધાઓ અલ્પ પ્રમાણમાં હોવાથી તેને સંદેશવ્યવહાર ની સમસ્યા છે તેમ કહેવાય છે.

૨.૧૦.૧૨ : સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા :-

ગ્રામીણ વિકાસ માટે સ્વાસ્થ્ય સારુ હોવું જરૂરી છે. પરંતુ જ્યાં અતિ વસ્તી હોય ત્યાં સ્વાસ્થ્યની અલ્પ સુવિધાઓ રહેલી છે. કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસનો આધાર કે તેની સફળતા સ્વાસ્થ્ય પર નિર્ભર છે. ગામડાં ઓમાં હોસ્પિટલ ડૉક્ટર અને,

નર્સની સુવીધાઓ ખૂબ અલ્પ માત્રમાં હોવાથી સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા છે તેમ કહી શકાય.

૨.૧૧ : ગ્રામીણ વિકાસની સફળતાઓ :-

ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનાની સફળતાઓ નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરી શકાય.

- ૨.૧૧.૧ ગ્રામીણ ગરીબ લોકોની આવકમાં વધારો થયો છે.
- ૨.૧૧.૨ ગરીબી રેખા નીચેના લોકોના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે.
- ૨.૧૧.૩ અસ્પૃશ્યતામાં ઘટાડો નોંધાયો છે.
- ૨.૧૧.૪ ગામડાંઓમાં ગોદાઉનમાં અને બજારની સુવિધામાં વધારો થયો છે.
- ૨.૧૧.૫ ગ્રામીણ રોજગારીની તકોમાં વધારો માલુમ પડ્યો છે.
- ૨.૧૧.૬ હરિયાણી ક્રાંતિના પરિણામે ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં વધારો થવાથી કૃષિ ઉત્પાદનમાં સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત થઈ શકેલ છે.
- ૨.૧૧.૭ ગામડાંના મોટાભાગના લોકોને પીવાના ચોખ્ખા પાણીની સુવિધા પ્રાપ્ત બની શકી છે.
- ૨.૧૧.૮ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં બેંકોની સુવિધાઓ વધી છે.
- ૨.૧૧.૯ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વિકાસ માટેના ખર્ચમાં વધારો નોંધાયો છે.
- ૨.૧૧.૧૦ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ગ્રામોદ્યોગનો વિકાસ થયો છે.
- ૨.૧૧.૧૨ ગ્રામ પંચાયતને અધિકાર મળેલા હોવાથી લોકોમાં રાજનૈતિક જાગૃતિ આવેલી છે.
- ૨.૧૧.૧૩ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં જન્મદર અને મૃત્યુદરમાં ઘટાડો થયેલો છે. બાળ મરણનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે.
- ૨.૧૧.૧૪ ગ્રાહકોની માંગમાં વધારો થયો છે. ગ્રામીણ ગ્રાહકો મોજશોખ અને મનોરંજનની વસ્તુઓ તથા સેવાઓ ખરીદતા થયા છે.
- ૨.૧૧.૧૫ કૃષિની પૂરતી સેવાઓ જેવી કે પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ, રેશમ ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, મધમાખી ઉછેર, મરઘા ઉછેર, વગેરેનો વિકાસ થયો છે.

૨.૧૨ : સૂચનો :-

ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહ રચનાને સફળ બનાવવા માટે નીચે પ્રમાણે સૂચનો

કરવામાં આવેલા છે.

- ૨.૧૨.૧ સૌથી પ્રથમ ગ્રામીણ વસ્તીનું નિયંત્રણ કરવું.
- ૨.૧૨.૨ શિક્ષણ, કૃષિની પૂરક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ, ધિરાણ જેવી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ બનાવીને ગ્રામીણ બેકારી દૂર કરવી જોઈએ.
- ૨.૧૨.૩ પ્રાથમિકતાની સાથે—સાથે માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ પૂરી પાડીને ગ્રામીણ લોકોને શિક્ષિત બનાવવા જોઈએ.
- ૨.૧૨.૪ જંગલોના પતનને રોકીને તથા સામાજિક વનીકરણ દ્વારા પર્યાવરણની સમૃદ્ધિ હળવી કરવી જોઈએ.
- ૨.૧૨.૫ મહિલાઓના શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપીને સામાજિક સુધારો ઝડપી લાવી શકાય તેમ છે.
- ૨.૧૨.૬ કૃષિક્ષેત્ર અને પશુપાલનની ઉત્પાદકતા વધે તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ તેમાં આધુનિક સાધનો તથા વધુ દૂધ આપતી જાતોની શોધ કરવી જોઈએ.
- ૨.૧૨.૭. સિંચાઈની સુવિધાઓ વધારવાથી દુષ્કાળની તીવ્રતામાં ઘટાડો થાય છે.
- ૨.૧૨.૮ અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, ખેતમજૂરો ગ્રામ્ય કારીગરો તથા નાના ખેડૂતો વગેરે ગરીબી રેખા નીચે જીવી રહ્યા છે. કાર્યક્રમનો લાભ ફક્ત તેઓને જ મળે તેવી નીતિ અને પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
- ૨.૧૨.૯ સામાજિક સેવાઓનો વિકાસ તથા તેની સુવિધાઓમાં વધારો કરવો જોઈએ.
- ૨.૧૨.૧૦ ગામડાંઓમાં શાંતિ, પ્રેમ, સહકાર, સહયોગ, અને ભાઈચારાનું વાતાવરણ સર્જાય અને નિર્માણ થાય તેવા પ્રયાસ હાથ ધરવા જોઈએ.
- ૨.૧૨.૧૧ વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર, બેંક, વિમા બેંક, વીજળી, પાણી, સિંચાઈ, બજાર, બંદર, ગોદાઉન, દુધના વેચાણની સુવિધા, પશુ સારવારની સુવિધા, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર પશુ સુધાર કેન્દ્ર વગેરે આંતરમાળખા કહેવામાં આવે છે. આવું ગામડાંનું આંતરમાળખું વિકસિત

હોવું જોઈએ.

૨.૧૩ : સંદર્ભસૂચિ :-

- (૧) શાહ, દિલીપ, આર., “ભારતિય ગ્રામ્ય અર્થકરણ:વિકાસના પરિપેક્ષમા,” યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.— ૨૨૬.
- (૨) શાહ, દિલીપ, આર., “ભારતિય ગ્રામ્ય અર્થકરણ:વિકાસના પરિપેક્ષમા,” યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.— ૨૨૭.
- (૩) શાહ, દિલીપ, આર., “ભારતિય ગ્રામ્ય અર્થકરણ:વિકાસના પરિપેક્ષમા,” યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.— ૨૨૭.
- (૪) દેસાઈ, વસંત., “રૂરલ ડેવલપમેન્ટ,” વોલ્યુમ —૨, હિમાલય પબ્લીસીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.— ૩૦.
- (૫) સિંઘ, કરતાલ., “રૂરલ ડેવલપમેન્ટ,” સેજ પબ્લીકેશન, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ,—૧૯૮૬, પાના નં.—૨૦.
- (૬) ડૉ.મર્થક, દિલીપ, આર., “ગ્રામીણ વિકાસમાં લોક ભાગીદારી : સમસ્યા અને ઉકેલ,” યોજના, અંક—૧૧, વર્ષ, ફેબ્રુઆરી—૧૯૮૬, પાના નં.— ૩૭.
- (૭) ડૉ.મર્થક, દિલીપ, આર., “ગ્રામીણ વિકાસમાં લોક ભાગીદારી : સમસ્યા અને ઉકેલ,” યોજના, અંક—૧૧, વર્ષ, ફેબ્રુઆરી—૧૯૮૬, પાના નં.— ૩૭.
- (૮) મૂર્તિ, એન.એલ. અને નારાયણ, કે.વી. “રૂરલ ઈકોનોમી ઓફ ઈન્ડિયા,” મીતલ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.અ—૨૫૦.
- (૯) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૨.
- (૧૦) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૨.
- (૧૧) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૨.

- (૧૨) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૨.
- (૧૩) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૫—૧૬.
- (૧૪) ડૉ.પંત, ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૬.
- (૧૫) ડૉ. મર્થક, દિલીપ, આર., “ફાયનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ,” વર્ષ, એપ્રિલ, —૧૯૯૪, પાના નં.— ૨.
- (૧૬) ડૉ. મર્થક, દિલીપ, આર., “ શિક્ષણ વ્યવસ્થાપન એક અવલોકન,” યોજના, અંક—૨૧—૨૨ વર્ષ, ફેબ્રુઆરી,—૧૯૯૪, પાના નં.— ૪.
- (૧૭) દત્ત, આર.સી., “ગ્રામીણ વિકાસ:કેટલાક વિચારો,” યોજના, અંક — ૧૦ વર્ષ, ઓગષ્ટ—૧૯૯૦, પાના નં.—૫.
- (૧૮) ડૉ. સ્વામી, એચ.આર., અને. ડૉ. ગુપ્તા, બી.પી., “ગ્રામીણ વિકાસ અને સહકાર,” રમેશ બુક ડીપો. અમદાવાદ, વર્ષ,—૧૯૯૮ , પાના નં. —૧૮.
- (૧૯) ડૉ. પંત, ડી.સી., “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો.,—જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩ , પાના નં.— ૧.
- (૨૦) ડૉ. પંત, ડી.સી., “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ” કોલેજ બુક ડિપો., —જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩ , પાના નં.— ૩—૪.
- (૨૧) પટેલ, આશા ,એલ., “ભારતીય અર્થકારણમાં ગ્રામોદ્યોગના ગાંધીવાદી વિચારોની પ્રસ્તુતતા,” સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ,—૨૦૦૦, પાના નં.— ૭.
- (૨૨) ગંગન, એસ,સી., “ ભારતના ગામડાંઓનો ઉદ્ધાર અને વિકાસ,” યોજના, અંક—૧૦ ,વર્ષ,—જાન્યુઆરી, પાના નં.— ૧૪.
- (૨૩) દેસાઈ ,દેવેન્દ્ર, આર., “ ગાંધીજી સ્વપ્નનું ગામડું,” ગ્રામશક્તિ, અંક—૧૦, વર્ષ,—ઓક્ટોબર,—૧૯૯૫, પાના નં.— ૧.
- (૨૪) પટેલ, શૈલેષ, એ., “વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાના હિમાયતી રાષ્ટ્રપિતા

- ગાંધીજી,” યોજના, અંક —૭ ,વર્ષ, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૫, પાના નં.— ૨૧
- (૨૫) ડૉ. મર્થક, દિલીપ, આર., “ગાંધીજીનું આર્થિક ચિંતન અને દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ,” ફાયનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ, વર્ષ, ઓક્ટોબર ,૧૯૯૪, પાના નં.— ૨.
- (૨૬) ડૉ. મર્થક, દિલીપ, આર., “ગાંધીજીનું આર્થિક ચિંતન અને દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ,” ફાયનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ, વર્ષ, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૪, પાના નં.— ૨.
- (૨૭) ડૉ. પંત ,ડી,સી., “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૨૫.
- (૨૮) ડૉ. પંત ,ડી,સી., “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ,” કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ,—૨૦૦૩, પાના નં.— ૨૬.

પ્રકરણ-૩

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના

- ૩.૧ : ઉદ્ભવ
- ૩.૨ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના
- ૩.૨.૧ : ઉદ્દેશો
- ૩.૨.૨ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનું અર્થઘટન
- ૩.૨.૩ : સૌરાષ્ટ્રમાં આ યોજનાનો લાભ કોને મળે?
- ૩.૨.૪ : ખાસ આરક્ષણની જોગવાઈ
- ૩.૨.૫ : યોજનાનું વહીવટી માળખું
- ૩.૨.૬ : દંડની જોગવાઈના ધારાધોરણ
- ૩.૨.૭ : નાણાંના ઉપયોગ અંગે ગ્રામ પંચાયતની કામગીરી
- ૩.૨.૮ : યોજના હેઠળ હાથ ધરાવાના થતાં કામો
- ૩.૨.૯ : વાર્ષિક કાર્ય આયોજન
- ૩.૨.૧૦ : અમલીકરણ એજન્સી
- ૩.૨.૧૧ : હાજરી પત્રક
- ૩.૨.૧૨ : અસ્કયામતોના રેકૉડ
- ૩.૨.૧૩ : ઓડિટ
- ૩.૨.૧૪ : યોજના હેઠળના વેતનો
- ૩.૨.૧૫ : વ્યક્તિગત કાર્યો
- ૩.૨.૧૬ : અન્ય કાર્યક્રમો સાથે તાલમેલ
- ૩.૨.૧૭ : તાલીમ
- ૩.૩ : યોજનાની પ્રગતિ
- ૩.૪ : ઈન્દિરા આવાસ યોજના સહાયક યોજના તરીકે
- ૩.૫ : દસ લાખ કૂવાઓની યોજના સહાયક યોજના તરીકે
- ૩.૬ : યોજનાના લાભો
- ૩.૭ : યોજનાની સમસ્યાઓ
- ૩.૮ : સંદર્ભસૂચિ

૩.૧ : ઉદ્ભવ :-

આપણા દેશનો મુખ્ય ધ્યેય ગ્રામ વિકાસનું રહ્યું છે. તેના માટે સરકારે વિવિધ કાર્યક્રમો આયોજનના પાંચ દાયકામાં અમલમાં મુકેલા છે. પરંતુ તેમ છતાં દેશમાં બેરોજગારી અને ગરીબીની સમસ્યા હલ થઈ નહિ. ઉલ્ટાનું તેના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો છે. આથી એપ્રિલ ૧૯૮૯ માં ભારત સરકારના માર્ગદર્શક સિધ્ધાતો હેઠળ “ જવાહર રોજગાર યોજના” શરૂ કરવામાં આવી. યોજનાની જાહેરાત થઈ ત્યારે તેનું નામ “જવાહરલાલ નહેરુ યોજના” હતું. પરંતુ અમલીકરણમાં “જવાહર રોજગાર યોજના” નામ રાખવામાં આવેલું છે. આ યોજના ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગામની પાયાની જરૂરીયાતો કે સવલતો મળી રહે અને ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોને રોજગારી મળી રહે તેવા ધ્યેય સાથે શરૂ કરેલ છે. આજ સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર કાર્યક્રમ અને ભૂમિહિન ખેત મજૂરોને રોજગારી બાંહેધારી આપતો કાર્યક્રમ તથા કામને બદલે અનાજ વગેરે જેવા ગ્રામીણ ક્ષેત્રના વિકાસના કાર્યક્રમોનું સંકલન કરીને નવા સ્વરૂપે “જવાહર રોજગાર યોજના” ના નામે શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

“આધૂનિક ભારતના નિર્માતા અને દેશના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ જન્મ શતાબ્દીમાં જવાહર રોજગાર યોજના શરૂ અને અમલનું યોગ્ય પગલું છે. દેશની ગરીબી અને ભૂખમરોને ઘટાડવા માટે સરકાર દ્વારા ચલાવામાં આવેલી જુદી-જુદી રોજગાર યોજનાઓની અસરફળતાઓ જોઈને નવી યોજના જેનું સંચાલન લોકશાહી પર ચાલતી પંચાયતી રાજના માધ્યમથી થશે. ચોક્કસ રૂપમાં દૂર-દૂરના સપનોને સાકાર કરવાની દિશામાં એક સફળ પ્રયત્ન છે. ભારતીય પરિસ્થિતિઓ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં જવાહર રોજગાર યોજનાની માળખા યૂક્ત પ્રયત્ન સફળ રહેશે.”^(૧)

ત્યાર બાદ ૧લી એપ્રિલ ૧૯૮૯ ના રોજ તેનું નામ બદલીને “ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” રાખવામાં આવેલું છે. અને તેનો અમલ કરવામાં આવેલ છે. જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના રોજગારી લક્ષી કાર્યક્રમથી બધા ગ્રામીણ લોકોને રોજગારીનો લાભ પ્રાપ્ત થશે. એવી આશા રાખવામાં આવી હતી.

૩.૨ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના :-

“ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” નું વિશાળ રૂપ અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. તેની સઘળી માહિતી સરકારી માર્ગદર્શિકાની પુસ્તીકા તથા અને ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરીને અહીં રજૂ કરેલ છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૩.૨.૧ : ઉદ્દેશો :-

ગ્રામ્ય સ્તરે અકા કાર્યક્રમનો અમલ કરીને નીચે મુજબના ઉદ્દેશો રાખવામાં આવેલા તેને બે વિભાગો માં રજૂ કરેલા છે.

(A) મુખ્ય ઉદ્દેશો :- જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના મુખ્ય ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે.

(૧) ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે ટકાઉ અસ્કયામતો ઉભી કરવી.

(૨) ગ્રામીણ ગરીબોને આવકના ધોરણમાં એક સરખો સુધારો થાય તેવી આર્થિક અને સામાજિક અંતઃસ્તરીય સગવડો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સુદ્રઢ કરતી ઉત્પાદક સામુહિક અસ્કયામતો ઉભી કરવી. જેથી દેશના અથતંત્રને ઝડપી વેગ મળે.

(B) ગૌણ ઉદ્દેશો :- જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ગૌણ ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે.

(૧) આ યોજના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગારીની તકો સર્જન માટેની યોજના છે.

(૨) ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોના દરેક કુટુંબને ૫૦ થી ૧૦૦ દિવસનું કામ આપવું.

(૩) માહિલાઓ માટે ૩૦ % રોજગારી અનામત રાખવી.

(૪) ગ્રામીણ વિસ્તારમાં જીવનધોરણ સુધારવા મદદરૂપ થાય તેવું ભંડોળ ઉભું કરવું.

(૫) ગ્રામીણ વર્ગને સીધા અને સતત લાભ મળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.

૩.૨.૨ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનું અર્થઘટન :-

“ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતા ગરીબ પરિવારોના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસનાં મુખ્ય ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓની રોજગારી અને આવકમાં વધારો થાય તેવા ગામડાંના આંતરમાળખાનો વિકાસ કરવો અને પૂરક રોજગારી આપતી

યોજના એટલે જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના.’’

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના અર્થઘટનના સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે, ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે આંતરમાળખાકિય સુવિધાઓ અને સગવડોમાં વધારો અને ગ્રામીણ વિસ્તાના ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકો કે બેરોજગારોને યોજનાના કાર્યક્રમો હેઠળ રોજગારી આપવી, રોજગારીથી તેઓની આવકમાં વૃદ્ધિ કરવી, જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું, અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ગરીબી તથા બેરોજગારીમાં ઘટાડો કરવો એવો અર્થ થાય છે.

‘‘ ગામડાંના છેવાડાના વિસ્તારમાં વસતા ગરીબ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનો વિકાસ એજ ગ્રામીણ વિકાસ અને ગ્રામીણ વિકાસ એજ ભવ્ય ભારત. ’’(૨) આ રીતે ભવ્ય ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની જવાબદારી વિશેષ વધે છે. સૌરાષ્ટ્રના જિલ્લાઓની વિવિધ ગ્રામ વિકાસ એજન્સીઓ આ યોજનાનો હવાલો સંભાળે છે. તેમણે બહાર પાડેલ અહેવાલ અથવા યોજનાની સમજ આપતી પુસ્તિકાઓમાં આજ અર્થઘટન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩.૨.૩ : સૌરાષ્ટ્રમાં યોજનાનો લાભ કોને મળે ? :-

આ યોજના કોને લાગુ પડે, ક્યાં-ક્યાં વર્ગ માટે છે, તે અંગેના નિયમો ભારત સરકારશ્રીના આયોજન પંચે નક્કી કર્યા છે. તે નિયમો સૌરાષ્ટ્રના વિસ્તાર ને લાગુ પડે છે. સરકારશ્રીના ભગીરથ પ્રયાસ સમો ગરીબીના પ્રમાણમાં ઘટાડો કરવાના અને બેરોજગારોને રોજગારી આપવાના તથા ગામડાંઓમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ ઉભી કરવાના ઉદ્દેશથી શરૂ થયેલ આ કાર્યક્રમનો લાભ નીચે પ્રમાણેની આવક ધરાવતાં કુટુંબોના સભ્યોને લાગુ પડે છે.

આ યોજના હેઠળ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા ગરીબીની રેખા હેઠળના કુટુંબોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

ગરીબી રેખાથી નીચેના કુટુંબો (બી.પી.એલ. ફેમીલી)

કુટુંબના કોઈ સભ્યની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦,૦૦૦/- થી વધુ ન હોય અથવા માસિક રૂ. ૧૭૦૦/- થી વધુ ન હોય, કુટુંબમાં વ્યક્તિ દીઠ માસિક ખર્ચ રૂ. ૨૫૪/-

થી વધુ ન હોય, બે હેક્ટરથી ઓછી જમીન ધરાવતા હોય, પાકું મકાન, પોતાની માલિકીનું ઘર, વપરાશની ચીજવસ્તુઓ જેવીકે ,ટી.વી.,ફ્રિઝ, સીલીંગ ફેન,મોટર સાયકલ,સ્કુટર ધરાવતા ન હોય અથવા પોતાની માલિકીના ખેતીના સાધનો જેવા કે ટ્રેક્ટર, પાવર ટ્રેલર, થ્રેસર ધરાવતા ન હોય, તેવા કુટુંબોનો બી.પી.એલ ની યાદી માં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

—આવા કુટુંબોની યાદી ગ્રામપંચાયત/ ઘટક સ્તરે રખાય છે. જુદા-જુદા કાર્યક્રમો હેઠળના લાભાર્થીઓની પસંદગી આ યાદીમાંથી કરાય છે.

— સમયાંતરે યોજના પ્રમાણે ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોની યાદી તૈયાર કરવા અંગેના ફોર્મ તલાટી—કમ—મંત્રી પાસેથી લઈ ગ્રામસભાની બહાલી મળ્યે યાદી તૈયાર થાય છે.

૩.૨.૪ : ખાસ આરક્ષણની જોગવાઈ :-

સમાજના નબળા વર્ગના લોકો માટે વહીવટી ખાસ આરક્ષણની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

(૧) યોજનાની વાર્ષિક જોગવાઈના ૨૨.૫ ટકા જેટલી રકમ અનુસૂચિત જાતિ

અને અનુસૂચિત જનજાતિના વ્યક્તિગત લોકો માટે રાખવામાં આવે છે.

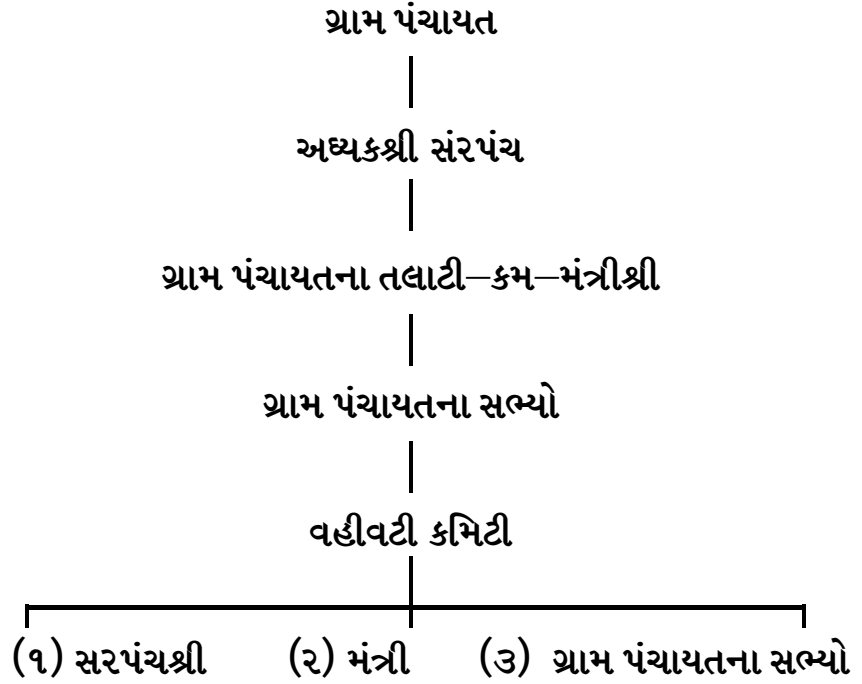
(૨) ગરીબી રેખા નીચે કુટુંબોને રજગારી અને વેતન પુરૂ પાડવામાં આવે છે.

૩.૨.૫ : યોજનાનું વહીવટી માળખું :-

“ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના”નું વહીવટી માળખું નીચે પ્રમાણે રહેલું જોવા મળે છે.

(A) સ્વરૂપ :-

સૌરાષ્ટ્રના સાત જિલ્લા, રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર, જુનાગઢ, અમરેલી, પોરબંદર, સુરેન્દ્રનગર, વગેરે દરેક જિલ્લામાં ગ્રામ વિકાસ એજન્સી સ્થાપવામાં આવેલ છે. જેના ઉપર ગ્રામ વિકાસ કચેરી,ગુજરાત રાજ્ય કચેરી,ગાંધીનગર અંકુશ રાખે છે.તેના પર ભારત સરકારશ્રીનો સિધ્ધો અંકુશ હોય છે.જેમાં કેન્દ્ર સરકારનું ગ્રામ વિકાસ ખાતુ આના પર અંકુશ ધરાવે છે. જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાની નીચે ગ્રામ પંચાયત યોજનાનું અમલીકરણ કરે છે. આ ગ્રામપંચાયતનું વહીવટી માળખું નીચે પ્રમાણે છે.

આ યોજનાનો અમલ ગ્રામ પંચાયત દ્વારા થાય છે. ગ્રામ પંચાયત વખતો વખત પોતાની કામગીરીનો અહેવાલ જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીને આપે છે. અને જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી દર વર્ષ ગ્રામ પંચાયતની કામગીરીનો અહેવાલ બહાર પાડેલ છે. અને લક્ષ્યાકો અધૂરા હોય તો તેને પૂરા કરવા ગ્રામ પંચાયતને તાકિદ કરે છે. આ પ્રમાણે ગ્રામ પંચાયત ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર દ્વારા બહાર પાડતા આદેશોનો અમલ કરે છે.

૩.૨.૬ : ફંડની જોગવાઈના ધારાધોરણો :-

ગ્રામ પંચાયત માટે અંકિત ફંડ પૈકી ૬૦ ટકા રકમની ફાળવણી અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તીના આધારે અને બાકીના ૪૦ ટકા રકમની ફાળવણી કુલ વસતીના આધારે કરવામાં આવે છે. આ કુલ વસતીમાં અનુસૂચિત જાતિ અનુસૂચિત જનજાતિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આ કાર્યક્રમનું અમલીકરણ કેન્દ્ર પુરસ્કૃત છે. તે મુજબ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર ૭૫ : ૨૫ ના ધોરણે પ્રતિવર્ષ નાણાંની વ્યવસ્થા કરે છે. દર વર્ષ ગ્રામ પંચાયતને એક લાખ સુધીની ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકાર આ ફંડ બે હપ્તામાં ગ્રામ વિકાસ એજન્સીને નીચેની શરતોએ આપે છે.

(૧) પ્રથમ હપ્તો:-

આગળના નાણાંકીય વર્ષમાં બીજો હપ્તો જે જિલ્લાને મળ્યો હશે તેને આ વર્ષનો પ્રથમ હપ્તો આપો—આપ જ મળી જાય છે. પરંતુ આગળના વર્ષમાં બીજો હપ્તો ન મળ્યો હોય તો તેણે આ વર્ષના પ્રથમ હપ્તા માટે દરખાસ્ત કરવાની હોય છે.

(૨) બીજો હપ્તો :-

જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાએ નિયત નમૂના અરજી પત્રકમાં કેન્દ્ર સરકારને બીજા હપ્તા માટે દરખાસ્ત કરવાની રહે છે. આ દરખાસ્ત જરૂરી શરતોનું પાલન કરતી હોય તો કેન્દ્ર સરકાર બીજો હપ્તો આપે છે. કેન્દ્ર સરકારશ્રીના હપ્તા કે હિસ્સા મળ્યાં બાદ એક અઠવાડિયામાં રાજ્ય સરકારે પોતાનો હિસ્સો જિલ્લાગ્રામ વિકાસ સંસ્થાને આપી દેવો પડે છે.

કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનું ૭૫:૨૫ ના ધોરણનું ફંડ જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાને મળી ગયા બાદ ગ્રામ પંચાયતને ૧૫ દિવસમાં આ ફંડ આપવામાં આવે છે. વન વસાહતના ગામોના કિસ્સામાં જિલ્લા સ્તરની વનખાતાની કચેરી હવાલે ફંડ આપવામાં આવે છે. વનખાતાની જિલ્લા સ્તરના કચેરી આ ફંડનો ઉપયોગ આ વનવસાહતના ગામોમાં પાંચ માણસોની સમિતિ કે જેમાં ઓછામાં ઓછા એક સભ્ય અનુસૂચિતજાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિનો હોય તેમના દ્વારા કામો કરવાના રહે છે.

એક ગ્રામ પંચાયતને મળેલી રકમ અન્ય ગ્રામ પંચાયતમાં તબદીલ કરી શકાતી નથી. અને ગ્રામ પંચાયતોના આગલા વર્ષના વણવપરાયેલા નાણાં ૧૫ % થી વધારે વધેલા હોવા જોઈએ નહિ જો વણવપરાયેલા નાણાં વધેલા હશે તો તેટલા ચાલુ વર્ષ નાણાં કાપી લેવામાં આવશે. અને તે નાણાં તે જ તાલુકાના અન્ય ગ્રામ પંચાયતો વહેંચી દેવામાં આવે છે.

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના હેઠળ બીજા હપ્તાની દરખાસ્ત જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરી મહિનામાં કેન્દ્ર સરકારને મળનાર દરખાસ્ત માટે કેન્દ્રના કુલ વાર્ષિક જોગવાઈના અનુક્રમે ૧૫ % થી ૩૦ % દરખાસ્ત માટે જેટલો કાપ રહેશે. અધુરી

દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. રાજ્ય સરકારથી છેલ્લી માહિતી મળ્યાની તારીખને દરખાસ્ત કર્યાની તારીખ ગણવામાં આવે છે. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી પછી મળેલી દરખાસ્તને સ્વીકારવામાં આવતી નથી. બીજા હપ્તાની દરખાસ્તની મોડામાં મોડી ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી સૂધીમાં કેન્દ્ર સરકારને મળી જાય જે ખૂબ જરૂરી છે. ત્યાર બાદની દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવતી નથી.

જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી અને ગ્રામ પંચાયત રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોમાં કે પોસ્ટ ઓફિસમાં એક સ્વતંત્ર અને અલગ ખાતું ખોલાવે છે. આ ખાતામાં ફંડ કે ગ્રાન્ટને જમા કરવામાં આવે છે. આ યોજના હેઠળ લેવાયેલ ખાતામાંની રિપોઝીટ કે જમા કરાયેલ રકમો ઉપર મળેલ વ્યાજને યોજનાના વધારાના ભંડોળના ભાગરૂપે ગણવામાં આવે છે. જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા આ સ્વતંત્ર ખાતામાંથી માત્ર ગ્રામ પંચાયતને જ નાણાં આપી શકે છે. અન્ય કોઈપણને નહિ. ગ્રામ પંચાયત આ સ્વતંત્ર નાણાંનો ઉપયોગ ચોક્કસ હેતુ માટે જ કરી શકે છે.

૩.૨.૭ : નાણાંના ઉપયોગ અંગે ગ્રામપંચાયતની કામગીરી :-

ગ્રામ પંચાયતની નાણાંના ઉપયોગ અંગેની કામગીરી નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

(૧) ગ્રામ પંચાયતોના ચૂંટાયેલા સભ્યોની મળતી બેઠકમાં ક્યા કામો કરવાના છે, તેની ચર્ચા કરી ઠરાવ કરવામાં આવે છે. આ કામો ઉપલબ્ધ ગ્રાન્ટના પ્રમાણમાં અથવા ૧૦ % વિશેષ ચૂકવવાના હોય છે. ઠરાવ થયેલ કામોને નકશામાં અંદાજ જોઈને સક્ષમ તાંત્રિક અધિકારી તાંત્રિક મંજૂરી આપે છે. ત્યાર બાદ કામો શરૂ થાય છે. આ કામોની દેખરેખ માટે ગામમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી અમૂક સભ્યો લઈ અમલીકરણ સમિતિ રચવામાં આવે છે. ગ્રામ પંચાયતને મળતી કુલ ગ્રાન્ટના ૬૦ ટકા જેટલી રકમ મંજૂરી અને ૪૦ ટકા જેટલી રકમ માલસામાન પાછળ વપરાય તેવા જ કામોની પસંદગી કરવાની હોય છે. તથા મળનાર કુલ ગ્રાન્ટમાંથી ૨૨.૫ ટકા જેટલી રકમ અનુસૂચિ જાતિ અને અનુસૂચિ જનજાતિને સિધ્ધો લાભ મળે તેવા કામો પાછળ ખર્ચવી ફરજિયાત હોય છે.

(૨) ગ્રામ પંચાયતને મળતી ગ્રાન્ટ સરપંચશ્રી અને અન્ય નિયુક્ત કરેલ સભ્યોની સહીથી નાણાં ચૂકાવવા માટે માત્ર ચેકથી ઉપાડી શકાય છે. ગ્રામ પંચાયત કક્ષાએ

સ્ટેશનરી ખર્ચ માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૨૫૦ વાપરી શકાય છે.

(૩) ચાલતાં કામો ઉપર મસ્ટર નિભાવવાનો કે નિમવાનો હોય છે. તથા મજૂરોને દર અઠવાડિયે અગર મજૂરોની સંમતિ હોય તો દર પખવાડિયે લઘુત્તમ વેતનધારા હેઠળ નક્કી થતા પ્રવર્તમાન દરો પ્રમાણે મજૂરોને વેતનના રૂપે રકમ ચૂકવાની હોય છે. કામપુર્ણ થાય એટલે સક્ષમ તાંત્રિક અધિકારી પાસેથી વેલ્યુએશન/કમ્પ્લીશન સર્ટીફિકેટ મેળવવાની જવાબદારી પંચાયતના સરપંચશ્રી કે તલાટી-કમ-મંત્રીશ્રીની હોય છે.

(૪) ગામમાં ચાલતા કામોની જાહેરાત થાય તે માટે ભીતપત્ર ઉપર તાલુકામાંથી વિગતો જાહેરમાં મુકવી પડે છે. અને કામના પ્રગતિ અહેવાલો નિયત કરેલા નમુનાઓમાં માસિક, ત્રીમાસિક અને વાર્ષિક તાલુકા વિકાસ અધિકારીશ્રીને સાદર કરવાના હોય છે. જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ફંડમાંથી ચાલતા કામોની વિગતો અને હિસાબો અલગથી રાખવાનાં હોય છે.

૩.૨.૮ : યોજના હેઠળ હાથ ધરવાના થતાં કાર્યો:-

“જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ” હેઠળ નીચેના કાર્યો હાથ ધરી શકાય છે. આ ગ્રામ પંચાયતની સૂચક કામોની યાદી આ પ્રમાણે છે.

(૧) વનિકરણ :-

સરકારી અને પંચાયતના સામૂહિક જમીન પર સામાજિક વનિકરણના કાર્યો કરી શકાય છે. રસ્તાઓની બંને તરફ, નહેરોમાં કિનારાની રાવરી જમીન પર વૃક્ષારોપણ વગેરે જેમાં બરતણ, પશુઓનો ચારો, તથા ફળદાયી વૃક્ષો વાવવાં, વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર જમીન પર વાવવાં માટે રોપવાનું વિતરણ, વેચાણનો પણ સમાવેશ થાય છે. શરત એટલી જ છે કે, વેચાણ દ્વારા થનારી આવકને અલગ-અલગ જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાઓમાં જમા કરવામાં આવે અને ફરીથી જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનાં કાર્યોમાં લગાવવામાં આવે.

(૨) સામૂહિક સિંચાઈ :-

તેમાં નાની સિંચાઈના કાર્યો હાથ ધરી શકાય છે. નાની સિંચાઈના કાર્યો જેવાકે, સામૂહિક સિંચાઈ થઈ શકે તેવા કૂવાઓનું નિર્માણ કરવું, મધ્યમ તથા મુખ્ય

નહેરો અને તેઓની નિકોનું નિર્માણ તથા એનું સુધારકાર્ય, તેને ઉડું કરવું વિગેરે કાર્યો હાથ ધરવામાં આવે છે.

(૩) શોષખાડાઓ-ખાળ કૂવાઓ :-

ભૂમિમાં જલનું સંરક્ષણ કરવા અને તેનું એક્કીકરણ કરવા માટે શોષખાડાઓ કરવામાં આવે છે. આ શોષખાડાઓને ખાળ કૂવાઓ તરીકે ઓખવવામાં આવે છે.

(૪) પ્રાથમિક શાળાના ઓરડાઓ :-

પ્રાથમિક સ્કૂલોના મકાનોનું નિર્માણ ફક્ત રેવન્યુ ગામમાં કરવામાં આવશે. જેમાં સરકારના અનુદાન કે વહીવટ દ્વારા સ્વીકૃત હશે પણ એનું પોતાનું બિલ્ડીંગ ન હોય, મકાનમાં બે મોટા રૂમ જે પૈકી પ્રત્યેક લગભગ ૩૦ ચોરસ મીટરનો એક અને ઓસરી સાથે એક અથવા અલગ-અલગ ખૂણામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે અલગ-અલગ શૌચાલય કે પેશાબઘર હશે. અગર વર્તમાન મકાનમાં કાંઈ ભાંગ-તૂટ અથવા વિસ્તારનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવશે તો એ વર્તમાન મકાન અને માર્ગદર્શિકામાં બતાવેલ બે રૂમનાં મકાનની વચ્ચે જે ખાલી જગ્યા છે એને પુરી કરવા સુધી જ હોવું જોઈએ.

(૫) જલસંગ્રહનું પ્રારૂપ તૈયાર કરવું :-

પૂર સંરક્ષણ, જલ-વહન તથા પાણી સંગ્રહના હેતુ માટે જલ સંગ્રહનું પ્રારૂપ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૬) તળાવો:-

સમગ્ર જનસમૂદાયના પશુઓ, મસ્ત્ય-પાલન તથા સિંચાઈ માટે પાણી મેળવવા અંગે ગામડાંઓમાં તળાવોનું નિર્માણ અને પુર્નનિર્માણ કરવું.

(૭) સામૂહિક શૌચાલય :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સામૂહિક કે સંસ્થા આધારિત સ્વચ્છ શૌચાલય નિર્માણ કરી શકાશે.

(૮) ગ્રામ્ય સડકો :-

નિશ્ચિત માપદંડ અને વિશિષ્ટતાઓનાં આધાર પર અને ઓછામાં ઓછી જરૂરતના કાર્યક્રમને અનુરૂપ ગામડાંની સડકોનું નિર્માણ કરવું.

(૯) રહેઠાણ :-

અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂતિ જનજાતિનાં લોકો અને પ્રમુખ દાડીયા મજૂરો માટે

ક્રમાનુસાર મકાનોનું નિર્માણ કરવું.

(૧૦) ખેતી માટે સિંચાઈ:-

અનુસૂચિત જાતિઓ, જન જનજાતિઓનાં સભ્યો અને ફાલનું જમીન, ભૂદાન જમીન અને સરકારી જમીનની જુદી-જુદી ખેતી પર સિંચાઈનાં કૂવાઓ અને ખેતરની નાળીઓનું નિર્માણ કરી શકાશે.

(૧૧) પર્યાવરણ યોજના-જલપ્રબંધ દ્વારા:-

નવા વૃક્ષારોપણ અને ભેજ સંરક્ષણ કરીને તથા જલ-પ્રબંધ દ્વારા માઈક્રોલેવલ પર્યાવરણ યોજનાઓ દ્વારા પ્રવર્તમાન જમીનમાં રહેલા જલ સ્ત્રોતને વધારવો.

(૧૨) જમીનનું નવ સાધ્ય:-

પર્વતીય અને રણવિસ્તારમાં પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ સુધાર ઉપર વિશેષ જોર દેતા જમીનનો વિકાસ અને ઉજજડ ભૂમિ પર અથવા નીચલા સ્તરની જમીનનો ઉપયોગ કરવા, યોગ્ય બનાવવી.

(૧૩) સામૂહિક કેન્દ્રો બાંધવા:-

લક્ષ્ય-સમૂહનાં લાભાર્થીઓ માટે કાર્યશાળાઓ, સામૂહિક કેન્દ્રો, પંચાયત ઘરો, બજાર(ખેતીવાડી ઉત્પન્ન સંગ્રહ) વગેરેનું એવી જગ્યાએ નિર્માણ કરવું, જ્યાં નબળા વર્ગનાં લોકોની સંખ્યા વધુ હોય.

(૧૪) અન્ય સામૂહિક ઉપયોગી ઓરડાઓનું બાંધકામ:-

સંપૂર્ણરૂપથી સામાજિક અને સામૂહિક નિર્માણ કાર્ય જેવાકે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, પંચાયત ઘરો, સામૂહિક કેન્દ્રો બનાવવા-જેવાકે શિશુગૃહો, આંગવાડી, બાલવાડી વગેરેનું નિર્માણ કરવું.

(૧૫) ગટર યોજના :-

આ યોજના હેઠ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગટર યોજનાનું આયોજન કરી શકાય છે. જેથી કરીને પર્યાવરણની સમસ્યાઓ હળવી કરી શકાય.

(૧૬) અન્ય કાર્યો:-

આ ઉપરાંત નિંદુમ ચૂલાના કાર્યો પણ કરી શકાય છે. વસ્તી શિક્ષણ માટે ભવનોનું નિર્માણ, કબ્રસ્તાનની ફરતે વાડ કે પાકી દિવાલ બનાવવી વગેરે.

૩.૨.૯ : વાર્ષિક કાર્ય આયોજન :-

“ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” માં સમાવેશ થતાં કાર્યો માટે પંચાયતે દરેક નાણાંકીય વર્ષની શરૂઆત પહેલા તેમને આગલા વર્ષે ફાળવવામાં આવેલા ફંડના ૧૨૫ ટકા જેટલી રકમનો વાર્ષિક કાર્ય આયોજન અહેવાલ તૈયાર કરવો પડે છે. આ વાર્ષિક કાર્ય આયોજન બહારનું કોઈપણ કામ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના હેઠળ કરી શકાશે નહિ. આ વાર્ષિક કાર્ય આયોજન કરતી વખતે નવા કામોની સરખામણીમાં અઘૂરા કામોને પૂર્ણ કરવા માટે અગ્રતા આપવાની રહેશે. ગ્રામ પંચાયત કોઈ એવા કામો ન લઈ શકશે જે એક વર્ષમાં વધુમાં વધુ બે નાણાંકીય વર્ષની અંદર પૂર્ણ ન થાય. ગ્રામપંચાયત દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા વાર્ષિક કાર્ય અહેવાલ—આયોજનની વિસ્તૃત રીતે ગ્રામસભામાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ ચર્ચા થવી ખૂબ જરૂરી છે. ત્યાર બાદ ગ્રામસભા વાર્ષિક કાર્ય આયોજનને મંજૂરી આવે છે. આ કામગીરી દર વર્ષની ૩૧મી મે પહેલા પૂર્ણ કરવાની રહેશે. આમાં વ્યક્તિગત કાર્યોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આવી વિધિ બાદ ગ્રામ પંચાયત કામગીરી હાથ ધરી શકે છે. પંચાયત ગ્રામસભાની મંજૂરી મેળવી રૂા. ૫૦,૦૦૦ સુધીના કામો કરાવી શકશે. આ માટે કોઈ વહીવટી મંજૂરી અથવા તાંત્રિક મંજૂરીની જરૂર રહેશે નહિ. રૂા. ૫૦,૦૦૦/ થી વધુ રકમના કામો માટે ગ્રામસભાની મંજૂરી મેળવી સક્ષમ અધિકારી પાસે તાંત્રિક તજજ્ઞોને રોકવા માટેના ધારાધોરણો નક્કી કરશે.

૩.૨.૧૦ : અમલીકરણ એજન્સી :-

આ યોજનાનું અમલીકરણ ગ્રામપંચાયત દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગ્રામ પંચાયત જ કામોનું આયોજન કરશે અને હાથ ધરવાનો થતા કામો નક્કી કરશે. તાંત્રિક સુપર વિઝનની જવાબદારી તાલુકા પંચાયતની અને જિલ્લા ગ્રામ વિકાશ સંસ્થા અથવા જિલ્લા પંચાયતની રહેશે.

વનવસાહતો વાળા ગામોમાં અમલીકરણની જવાબદારી જિલ્લાના વનખાતાની કચેરીની રહેશે. તેઓ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના માર્ગદર્શક

સુચના તેમજ ફોરેસ્ટ કન્ઝર્વેશન એક્ટ ૧૯૮૦ સમયાંતરે સુધારો થયા મુજબ, જેતે વનવસાહત ગામના લોકો સાથે પરામર્શ કરી અમલીકરણ કરશે.

ગ્રામ્ય સ્તરે યોજનાનું સંકલન, સુપરવિઝન, રિપોટીંગ અને મોનીટરીંગની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતની રહશે અને યોજનાના અમલ માટે માર્ગદર્શન સંકલન, સુપરવિઝન, રિપોટીંગ અને મોનીટરીંગની જવાબદારી તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયતની અને જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા કે જિલ્લા પંચાયતની રહશે.

૩.૨.૧૧ : હાજરી પત્રક : -

કામદારોને મજૂરી ચૂકવણાની વિગતો દર્શાવતુ હાજરી પત્રક કામવાર અલગથી વેતન દર દર્શાવતું હોય તે રીતે નિભાવવાનું હોય છે. દરેક કામના હાજરી પત્રકમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના લોકોને કે અન્ય લોકોને રોજગારી આપી હોય તેની નોંધ હોવી જરૂરી છે. આ જવાબદારી હાજરી પત્રક નિભાવનારે આ નોંધો કરવા માટે જવાબદાર છે. ચૂકવણી બાકી રહી જાય, ઓછા દરે રકમની ચૂકવણી થાય, તેમજ અન્ય કોઈ ગેરરિતી ન થાય તે માટે હાજરી પત્રકો વ્યવસ્થિત રીતે આવેલા રજીસ્ટર્ડમાં નિભાવવાના હોય છે. હાજરી પત્રકોમાં પાના નંબર ફરજિયાત પણે આપવાનો હોય છે. સરપંચ દ્વારા પ્રમાણિત હાજરી પત્રકની નકલ દરેક ગ્રામસભામાં રજૂ કરવાની હોય છે. ઉપરાંત લોકો માંગણી કરે તો તેઓને પણ આપવી પડે છે.

૩.૨.૧૨ : અસ્કયામતોના રેકૉર્ડ :-

આ યોજના હેઠળ ઉભી કરવામાં આવેલી અસ્કયામતો માટે શરૂ થયા તારીખ, પૂર્ણ થયા તારીખ, થયેલ ખર્ચ અને થયેલ લાભ, ઉત્પન થયેલ માનવદિન અને અન્ય માહિતિ સુચિ દરેક ગ્રામ પંચાયત કે જિલ્લા સ્તરે નિભાવવાની હોય છે. કામના સ્થળે આ તમામ વિગતો દર્શાવતું બોર્ડ લગાવવાનું હોય છે. કામ શરૂ થતા પહેલા, કામ દરમ્યાન અને કામ પૂર્ણ થયા બાદ વિવિધ તબક્કાના ફોટો ગ્રાફિક્સ રેકૉર્ડ પણ રાખી શકાય.

૩.૨.૧૩ : ઓડીટ :-

યોજના હેઠળના કામોનું ભૌતિક અને નાણાંકીય ઓડિટ ફરજિયાત છે. દરેક નાણાંકીય વર્ષના અંતે ઓડિટ કરવાનું રહેશે. ઓડિટ લોકલેન્ડ અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયુક્ત ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ દ્વારા કરવાનું રહેશે અને આ ઓડિટ તેના લખનારના મુદ્દાઓની પુર્તતા સાથે પછીના વર્ષના બીજા હપ્તાની દરખાસ્ત સાથે રજૂ કરવાનો રહેશે.

આ યોજનામાં સામાજિક અંકુશ રહે એ માટે દર ત્રણ મહિને ચોક્કસ તારીખે, સમય અને સ્થળે ગ્રામસભા મેળવવાની રહેશે. યોજનાના આયોજન, કામ હાથ ધરવા મોનીટરીંગ અને સુપરવિઝન અંગેના મુદ્દાઓના ચર્ચા કરવાની હોય છે. આ મીટીંગ ગ્રામ સમુદાયની કોઈપણ વ્યક્તિ માટે ખુલ્લી રહેશે. અને આવી વ્યક્તિ યોજનાના અમલીકરણને લગતી બાબતો માટે પ્રશ્નો પૂછી શકશે. યોજના હેઠળ કરાયેલ કામગીરી તથા તેની સાથે સંકળાયેલ તમામ બાબતો અંગે ગ્રામસભાને વાકેફ રાખવાના રહેશે.

૩.૨.૧૪ : યોજના હેઠળના વેતનો :-

વેતન બાબતમાં યોજનાના નીતિ નિયમો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

(૧) યોજના હેઠળ વેતનનું ચુકવણું રોકડામાં કરવાનું રહેશે અને કોઈ જગ્યાએ માગણી હશે તો રાજ્ય સરકાર અનાજના રૂપમાં વેતન ચુકવવાની સ્થાનિક વ્યવસ્થા કરશે અને તે માટે પોતાના સ્ત્રોતોને સબસીડી તરીકે વાપરશે.

(૨) લઘુત્તમ વેતન દરો અથવા રાજ્ય સરકારે નક્કી કરેલ વધારે દર મુજબ બે માંથી જે વધારે હશે તે મુજબ કરશે.

(૩) જ્યાં લઘુત્તમ વેતન દરો નક્કી નહોય ત્યાં ગ્રામ પંચાયત પ્રવર્તમાન ખેતી દરો મુજબ વેતન ચુકવશે.

(૪) પુરૂષ અને સ્ત્રીને સરખા કામ માટે સમાન દરે વેતન આપવાનું રહેશે. પુરૂષ અને સ્ત્રી બંનેને સમાન રીતે રોજગારીની તકો પૂરા પાડવાની રહેશે.

(૫) અમલીકરણ એજન્સી પાસે લઘુત્તમ વેતન કે રાજ્ય સરકારે નિયત કરેલા ઊંચાદર અંગેના ઠરાવો ઉપલબ્ધ ન હોય તેવા સંજોગોમાં જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ

સંસ્થા દ્વારા જુદા-જુદા વર્ગના (પ્રકારના) રોજમદાર માટેના લઘુત્તમ વેતન દર કે રાજ્ય સરકારે નક્કી કરેલ ઊંચાદર અંગેના કરારો/પરિપત્રોની વિગતનો સમાવેશ કરતો એકત્રીત પરિપત્ર બહાર પાડવાનો રહેશે.

(૬) કામદારોને નિયતદરો મુજબ વેતન ચુકવણીની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતની રહેશે.

(૭) અઠવાડિયાના ચોક્કસ દિવસે વેતનની ચુકવણી કરવાની રહેશે. સ્થાનિક હાટ ભરતો હોય તો તે દિવસે ચુકવણી કરવી જોઈએ.

(૮) નિયત દરો મુજબ વેતનનું ચુકવણું થાય તેવા કિસ્સાઓમાં જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી તે ગ્રામ પંચાયતનું ભંડોળ અટકાવશે.

(૯) જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર ઉપરના તમામ મુદ્દાઓનો અમલ ન થયાનું જાણશે તો તે જિલ્લાનું આ યોજનાનું ફંડ અટકાવી દેશે.

૩.૨.૧૫ : વ્યક્તિગત કાર્યો :-

ગરીબી રેખા નીચે રહેવા વાળા લોકો એટલે કે આવા લોકોની યાદી હોય તે બધા લોકોના લાભને માટેના કામોની મંજૂરી આપવામાં આવે છે. તેમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ, મુક્ત બંધુઆ મજદૂરો અને વધુમાંવધુ ગામતળની ફાજલ જમીન, ઉપજાવ જમીન, સરકારી જમીન વગેરેને વિશેષ પ્રાધન્ય આપવામાં આવે છે. આ યોજનાના કુલ ફંડમાંથી ૨૨.૫ ટકા ફંડ માત્ર અનુસૂચિતજાતિ અજે અનુસૂચિત જનજાતિના લાભાર્થીના વ્યક્તિગત કામો પાછળ વાપરવામાં આવે છે. નીચે મુજબના કાર્યો હાથ ધરી શકાય છે.

(૧) ટોચ મર્યાદા હેઠળ ફાજલ જાહેર કરાયેલ જમીનો, ભુદાનની જમીનો કે સરકારી જમીન જે લોકોને ફાળવેલ તેવા લાભાર્થીની જમીનના વિકાસના કામો.

(૨) અનુ. જાતિ અને જનજાતિ લાભાર્થીના માલિકીની જમીન પર સામાજિક વનિકરણ કામો જેમકે બરતણ, લાકડા અને ઘાસચારાને લગતા વાવેતર કરવા.

(૩) અનુ. જાતિ અને જનજાતિ લાભાર્થીના માલિકીની જમીન પર બાગયાતી ખેતી, ફુલની ખેતી, ફળઝાડ, વગેરેનું વાવેતર કરવું.

(૪) સ્વરોજગારીના કાર્યક્રમ માટે વર્કશેડ અથવા આંતરમાળખાની સુવિધા માટે.

(૫) ખુલ્લો સિંચાઈ કૂવો અથવા બોરવેલ સિંચાઈ માટે.

- (૬) મત્સ્ય ઉછેર માટે તળાવનું ખોદકામ અથવા ફરીવારનું ખોદકામ.
- (૭) રહેઠાણ માટે મકાનો.
- (૮) સેનીટરી શૌચાલય
- (૯) નિર્ઘુમ ચૂલા

વગેરે કાર્યો વ્યક્તિગત લાભાર્થી અસ્કયામતો ઉભી કરવા માટેના છે. આવા કામમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેની ભાગીદારી હોવી જરૂરી છે.

૩.૨.૧૬ : અન્ય કાર્યક્રમ સાથે તાલમેલ :-

“જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના”ના કાર્યક્રમને અન્ય ગ્રામીણ વિસ્તારના કાર્યક્રમો સાથે નીચે પ્રમાણે તાલમેલ જોવા મળે છે.

(૧) ગ્રામ સમુદાયનો ફાળો :-

ગ્રામ સમુદાયને ગ્રામની આંતરમાળખાકીય સુવિધાના વિકાસ માટે કામો અથવા નાણાંકીય મદદના રૂપમાં યોગદાન અથવા પ્રોત્સાહીત કરવા જરૂરી છે. ગ્રામ પંચાયત જેને કાયદાની મર્યાદામાં રહીને યોગ્ય શેષ કે ટેક્સ વધારીને વધારાનું ભંડોળ ઉભું કરી શકે અને લોકોના મનમાં સામુહિક માલિકી ભાવના ઉભી કરી લોક સહયોગ ઉભો કરી શકે.

(૨) લોક ફાળાની સ્વીકૃતિ:-

ગ્રામ પંચાયત કાર્યક્રમને વિસ્તારવા કે અસ્કયામતોની મજબુતાઈ વધારવા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટો કે વ્યક્તિઓ પાસે દાન સ્વીકારી શકે છે. આ ફંડમાં જોડી કામો પૂર્ણ કરવા જોઈએ.

(૩) અન્ય કાર્યક્રમો સાથે જોડાવું કે તાલમેલ ગોઠવણી:-

બજાર સમિતિ, સહકારી મંડળી, શેરડી મંડળી, અને અન્ય સંસ્થાઓના ફંડને આ યોજનાના ફંડ સાથે સમાન હેતુ વાળા કામ માટે સાંકળી શકાશે. ગ્રામ પંચાયતની મળનાર અન્ય ગ્રાન્ટો જેમકે રાષ્ટ્રીય નાણાંકીય નિગમ, રાજ્ય નાણાંકીય નિગમ, રાજ્ય નાણાંકીય નિગમ, રાજ્ય સરકારની ખાતાકીય રકમ વગેરેમાંથી મળનારી રકમો પણ પ્રજાકીય ટકાઉ અસ્કયામતોના ઉત્પાદન માટે આ યોજના સાથે સાંકળી શકાશે. પરંતુ આ યોજનાના ફંડને અન્ય ખાતાકીય કે એજન્સીના પોતાના સામાન્ય ભંડોળ ના પૂરક ફંડ તરીકે ઉપયોગ થઈ નહીં શકશે .

૩.૨.૧૭ : તાલીમ :-

“ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ” ની કામગીરી સંભાળતા જુદી-જુદી કક્ષાએ અધિકારીઓ કે કર્મચારીઓ માટે યોજનાની સમજ આપવાની હેતુસર રાજ્યકક્ષાએ અથવા જિલ્લાગ્રામ વિકાસ સંસ્થાએ અથવા તાલુકા પંચાયત સમિતિએ અથવા ગ્રામ પંચાયત કક્ષાએ તાલીમનું આયોજન કરવાનું રહેશે. આ હેતુ માટે તાલીમ વર્કશોપ જેવા કાર્યક્રમો નિયમિત રીતે આયોજિત કરવા પડશે.

રાજ્ય કક્ષાએ જ્યારે તાલીમનું આયોજન થાય ત્યારે કાઉન્સિલ ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ પિપલ્સ એક્શન એન્ડ રૂરલ ટેકનોલોજી(કાપાર્ટ), સેન્ટલ બીલ્ડીંગ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, સેન્ટ્રલ રોડ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, યોગ્ય જણાય તે રાજ્ય કક્ષાની ટેકનિકલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, યુનિવર્સિટી, રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાનું અને સક્ષમ સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓને પણ સાકળવાની રહેશે કે જેથી જુદા-જુદા સ્તરના કાર્યકર્તાઓને તેઓની જાણકારીની આપ લે સારી રીતે થઈ શકે. આ તાલીમનો હેતુ યથાયોગ્ય ટેકનોલોજી અને જુદી-જુદી ઓછા ખર્ચની ટેકનીકના અમલ દ્વારા મંજૂરોને પ્રાધાન્ય આપતા અને ટકાઉપણું જળવાય રહે તેવા કામો કેવી રીતે કરી શકાય તેની તાલીમ આપવાનો છે. આ ઉપરાંત આ યોજનાના અમલીકરણ સાથે સંકળાયેલા કાર્યકરો સાથે કામગીરીની વિવિધ વિગતો તેમજ કાર્યક્રમનાં અમલીકરણની પ્રક્રિયા વિશે પણ સ્પષ્ટતા તાલીમ લેવાથી થઈ જાય છે.

૩.૩ : યોજનાની પ્રગતિ :-

“ જવાહર રોજગાર યોજના ” અંતર્ગત ૧૯૮૯-૯૦ થી ૧૯૯૭-૯૮ સુધીનું મૂડીરોકાણ અને પ્રાપ્ત થયેલ માનવ દિન રોજગારીની તકોની વિગતો કોઠા નંબર ૩.૧ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં.૩.૧

જવાહર રોજગાર યોજનાની પ્રગતિ

વર્ષ	કુલ મૂડી રોકાણ કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંનેનું (કરોડ રૂપિયામાં)	ખર્ચ (કરોડ રૂપિયામાં)	લક્ષ્યાંક (કરોડ શ્રમ દિવસ)	પ્રાપ્તિ-સફળતા (કરોડ શ્રમ દિવસ)
૧૯૮૯-૯૦	૨૬૮૪.૫૭	૨૪૫૮.૦૮	૮૭.૫૭	૮૬.૪૪
૧૯૯૦-૯૧	૨૫૩૮.૬૪	૨૫૮૮.૨૩	૯૨.૯૧	૮૭.૪૬
૧૯૯૧-૯૨	૨૩૪૬.૯૫	૨૬૫૯.૨૩	૭૩.૫૪	૮૦.૯૨
૧૯૯૨-૯૩	૩૧૮૨.૩૪	૨૭૦૯.૫૬	૭૫.૩૮	૭૮.૨૧
૧૯૯૩-૯૪	૪૦૩૮.૪૯	૩૮૭૮.૭૧	૧૦૩.૮૩	૧૦૨.૫૯
૧૯૯૪-૯૫	૪૩૭૦.૬૮	૪૨૬૭.૩૩	૯૮.૬૬	૯૫.૧૬
૧૯૯૫-૯૬	૪૬૦૫.૦૭	૪૪૬૬.૯૦	૮૪.૮૦	૯૯.૬૪
૧૯૯૬-૯૭	૨૦૪૮.૨૭	૨૧૫૬.૯૩	૪૧.૪૧	૩૮.૧૯
૧૯૯૭-૯૮	૨૪૨૫.૭૯	૧૭૮૭.૧૩	૩૮.૬૫	૨૯.૨૬
કુલ =	૨૮૨૪૦.૭૯	૨૬૯૭૨.૧૦	૬૯૬.૭૫	૬૯૭.૬૬૮૭

પ્રાપ્તિસ્થાન:- ડો.પંત, ડી.પી., “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ.”

કોલેજ બુક ડિપો, જયપુર, વર્ષ, ૨૦૦૩, પાના નં.-૧૫૫

કોઠા નં. ૩.૧માં દર્શાવવામાં આવેલ વિગત પરથી તેમ કહી શકાય કે, ૧૯૮૯-૯૦ થી ૧૯૯૭-૯૮ સૂધીના સમયગાળા દરમિયાન આ યોજના હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંયુક્ત થઈને રૂ. ૨૮૨૪૦.૭૯ કરોડ મૂડીરોકાણ કરવામાં આવેલું છે. આટલા જંગી અને વિશાળ મૂડીરોકાણ પાછળ સરકારશ્રીનો ઉદ્દેશ ગ્રામીણક્ષેત્રમાં રોજગારીની વિપુલ તકો ઉભી કરવી અને તેના દ્વારા ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકોની આવકમાં વધારો કરી અને ગ્રામીણ લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું તથા ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ તથા સગવડો ઉભી કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. તેની સામે વાસ્તવમાં સરકારશ્રીએ ફાળવેલ મૂડી સામે ૧૯૮૯-૯૦ થી ૧૯૯૭-૯૮ ના સમયગાળા દરમિયાન રૂ. ૨૬૯૭૨.૧૦ કરોડ નું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે. માત્ર ફાળવણી કરતાં રૂ. ૧૨૬૮.૬૯ કરોડ જેટલું ઓછું ખર્ચ થયું છે.

૧૯૮૯-૯૦ થી ૧૯૯૭-૯૮ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન આ યોજના હેઠળ કુલ ૬૯૬.૭૫ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારી આપવાનું લક્ષ્યાંક સરકારશ્રી દ્વારા રાખવામાં આવેલું હતું. પરંતુ તેની સામે ૬૯૭.૮૭ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારી આપી શકાય હતી. ધારેલ કે નક્કી કરેલ લક્ષ્યાંક કરતાં આ યોજના હેઠળ ૧.૧૨ કરોડ માનવ દિવસ વધુ રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી. આ જ તેની સાચી સફળતા કે સિધ્ધી ગણી શકાય.

આ સમગ્ર સમયગાળામાં ૧૯૯૫-૯૬ના વર્ષમાં આ યોજના હેઠળ સૌથી વધુ એટલે કે રૂ. ૪૬૦૫.૦૭ કરોડનું મૂડીરોકાણ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલું હતું પરંતુ તેમ છતાં સૌથી વધુ રોજગારીનું સર્જન આ વર્ષમાં થઈ શક્યું ન હતું. ૧૯૯૩-૯૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૪૦૩૮.૪૯ કરોડ મૂડીરોકાણ સામે સૌથી વધુ એટલે કે ૧૦૨.૫૯ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી.

ગ્રામીણ વિકાસ માટે શરૂ કરવામાં આવેલી આ યોજના પરથી કહી શકાય કે, ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં રોજગારી સર્જનમાં તેનો બહુ મુલ્ય ફાળો રહેલો છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોને રોજગારી આપે છે. આથી તેઓની આવકમાં વધારો થતા તેઓ ગરીબી રેખાની ઉપર આવે છે કે, બિનગરીબી બને છે. અને તેઓના જીવનધોરણમાં સુધારો થાય છે તથા આવકમાં રોજગારીને કારણ વધારો થાય છે. ટૂંકમાં તેઓના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ પર આ યોજનાથી અનુકૂળ અસરો પડે છે.

૩.૪ : ઈન્દિરા આવાસ યોજના સહાયક યોજના તરીકે :-

“જવાહર રોજગાર યોજના”નાં સહાયક યોજના તરીકે ઈન્દિરા આવાસ યોજનાનો ઉદ્દેશ ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જન જાતિઓના લોકો તથા મુક્ત બંધુવા મજૂરોને નિઃ શૂલ્ક રહેણાંક એકમો ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે. આ યોજના આ પૂર્વે શરૂ કરવામાં આવેલી હતી. પરંતુ ૧૯૮૯-૯૦ માં જવાહર રોજગાર યોજના અંતર્ગત ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે.

ઈન્દિરા આવાસ યોજનાના અંદર લાભાર્થીઓની પસંદગી માટેની પ્રાથમિકતાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. —મુક્ત બંધુવા મજૂરો, અત્યાચારનો ભોગ બનેલા

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિતજનજાતિના કુટુંબો, ગરીબી રેખા નીચેના કુટુંબો જેની મુખ્ય વડીલ તરીકે વિધવા સ્ત્રીઓ અને અપરિણીત સ્ત્રીઓ હોય, પૂર, આગ, ઘરતીકંપ તથા એ પ્રકારની બીજી કુદરતી આફતોથી પીડિત અનુસૂચિત જાતિ —અનુસૂચિત જનજાતિનાં કુટુંબો ગરીબી રેખા નીચે ગુજારો કરતા હોય તેવા કુટુંબો ગરીબી રેખા નીચે જીવતા હોય તેવા કુટુંબોના મકાનના નિર્માણ માટે કુટુંબના સ્ત્રી સભ્યના નામે સહાય આપવામાં આવે છે. તેના વિકલ્પ રૂપે પતિ—પત્નિ બંનેના સંયુક્ત નામ પર સહાય મેળવી શકાય છે.

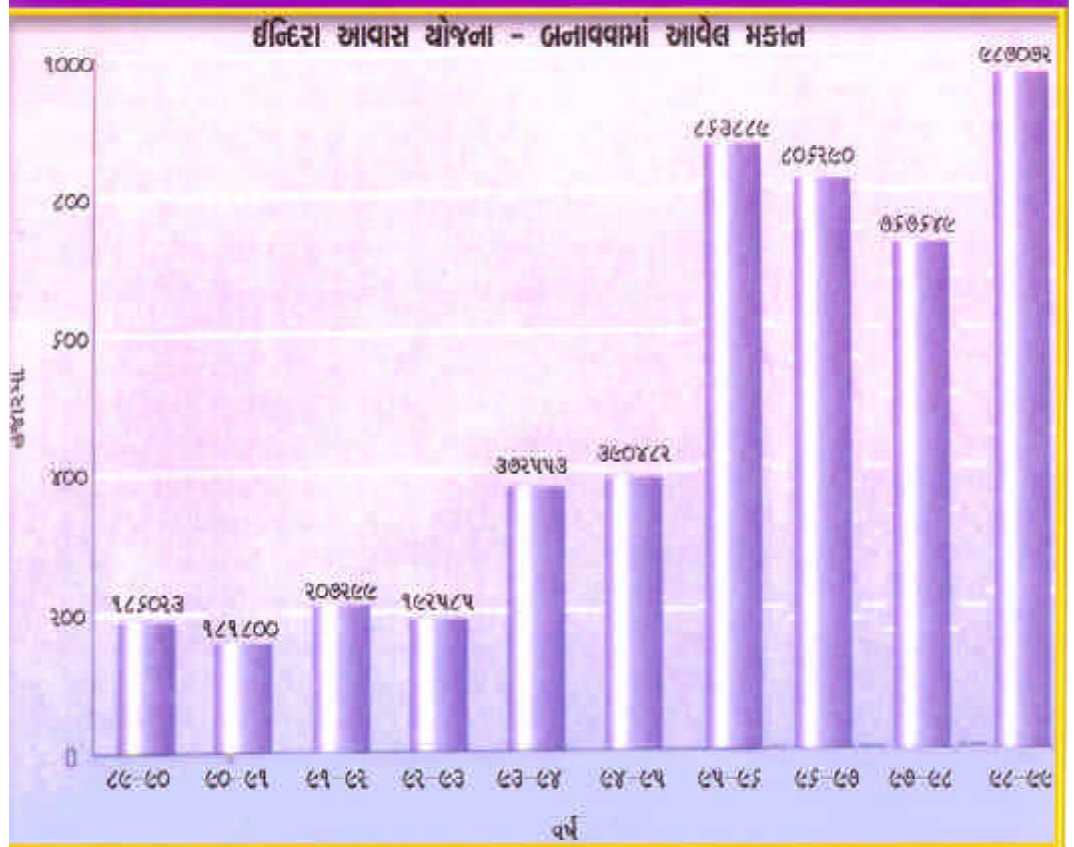
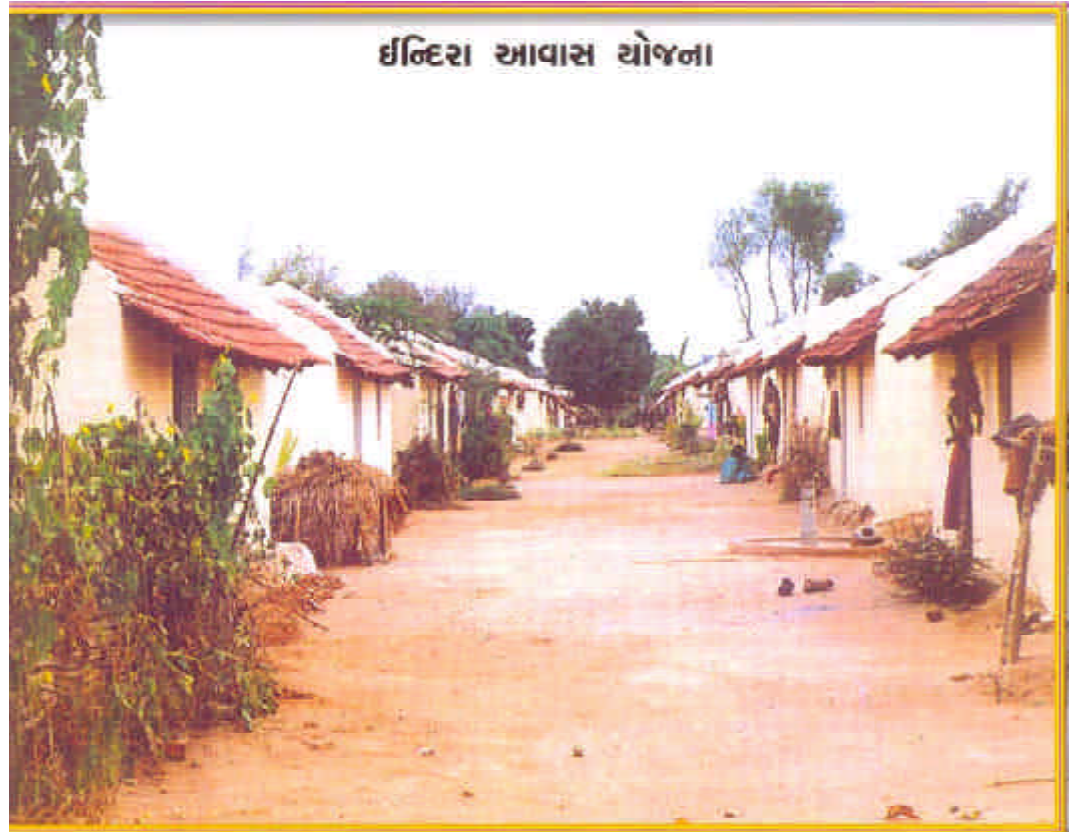
લાભાર્થીઓને પોતાના મકાનનાં નિર્માણની રીતમા પુરી સ્વતંત્રતા હોય છે. એનાથી કરોમા કમી, નિર્માણની ગુણવત્તા સુનિશ્ચિત કરવા અને લાભાર્થીઓના સંતોષ અને મકાનોની મંજૂરી મળે છે. આ રીતે મકાનોનાં સંપૂર્ણ નિર્માણની જવાબદારી ખુદ લાભાર્થીઓની હોય છે. ઈન્દિરા આવાસ યોજના અંતર્ગત મકાનોનું નિર્માણ જ્યાં સુધી શક્ય હોય, ઓછી જગ્યામાં વધુમા વધુ સગવડો મેળવવાનાં દ્રષ્ટિકોણથી સામુહિક રૂપમા કરવામા આવે છે. જેથી સમુહને સામાન્ય સગવડો આપી શકાય.

મકાનોનો નકશો, આકાર અને ડિઝાઈન સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓને નજરમાં રાખીને ક્ષેત્ર મુજબ થઈ શકે છે. સામાન્ય સગવડો આપી શકે. શરત એટલી કે મકાનની ખુરસી ક્ષેત્ર લગભગ ૨૦ ચોરસ મીટર હોવું જોઈએ. મકાનમાં એક રસોડું, નિર્ઘૂમ ચૂલો અને શૌચાલય હોવું જોઈએ.

૧ લી, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪ થી સંશોધિત થયા મુજબ ઈન્દિરા આવાસ યોજના અંતર્ગત એક મકાનનો અનુમાનિત ખર્ચ નીચે મુજબ છે.

“મકાનનું નિર્માણ	૮૦૦૦ — ૦૦
સ્વચ્છ શૌચાલયના અને નિર્ઘૂમ ચૂલો	૧૫૦૦ — ૦૦
બુનિયાદી ઢાંચો અને સામાન્ય સગવડો	<u>૩૫૦૦— ૦૦</u>
	<u>૧૪૦૦૦—૦૦ રૂપિયા.</u> ” ^(૨)

ગ્રામીણ વિસ્તાર, શહેરી વિસ્તાર અને પહાડી વિસ્તાર માટે મકાન હેતુ માટે નાણાંનું પ્રમાણ જુદું—જુદું જોવા મળે છે. કોઠા નં. ૩.૨ માં ૧૯૮૮ થી ૧૯૮૮ સુધીના સમયગાળા દરમ્યાન સરકારશ્રી દ્વારા ફાળવવામા આવેલ મૂડીરોકાણનો

ખર્ચ અને બતાવવામા આવેલ કુલ મકાનોની સંખ્યા પ્રસ્તુત કરવામા આવેલ છે.
જેને ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની પ્રગતિ કહેવામાં આવે છે.

કોઠા નં. ૩.૨

ઈન્દિરા આવાસ યોજનાની પ્રગતિ

વર્ષ	ખર્ચ(કરોડ રૂપિયામા)	બતાવવામા આવેલ મકાનોની સંખ્યા
૧૯૮૯-૯૦		
૧૯૯૦-૯૧	૧૮૮.૪૦	૧૮૬૦૨૩
૧૯૯૧-૯૨	૨૧૩.૦૭	૧૮૧૮૦૦
૧૯૯૨-૯૩	૨૬૩.૦૧	૨૦૭૨૯૯
૧૯૯૩-૯૪	૨૩૮.૮૪	૧૯૨૫૮૫
૧૯૯૪-૯૫	૨૮૧.૦૦	૩૭૨૫૩૫
૧૯૯૫-૯૬	૫૦૦.૩૮	૩૯૦૪૮૨
૧૯૯૬-૯૭	૧૧૬૬.૩૬	૮૬૩૮૮૯
૧૯૯૭-૯૮	૧૩૮૫.૯૨	૮૦૬૨૯૦
૧૯૯૮-૯૯	૧૫૯૬.૪૪	૭૬૭૬૪૯
	૧૪૮૪.૦૦	૯૮૭૦૭૨
કુલ મકાનનો ખર્ચ	૭૩૧૭.૪૨	૪૯૫૫૬૨૪

પ્રાપ્તિસ્થાન:-ડો.પંત.,ડી.સી., “ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ ” કોલેજ બુક ડેપો,જયપુર,વર્ષ, ૨૦૦૩,પાના નં.-૧૫૭

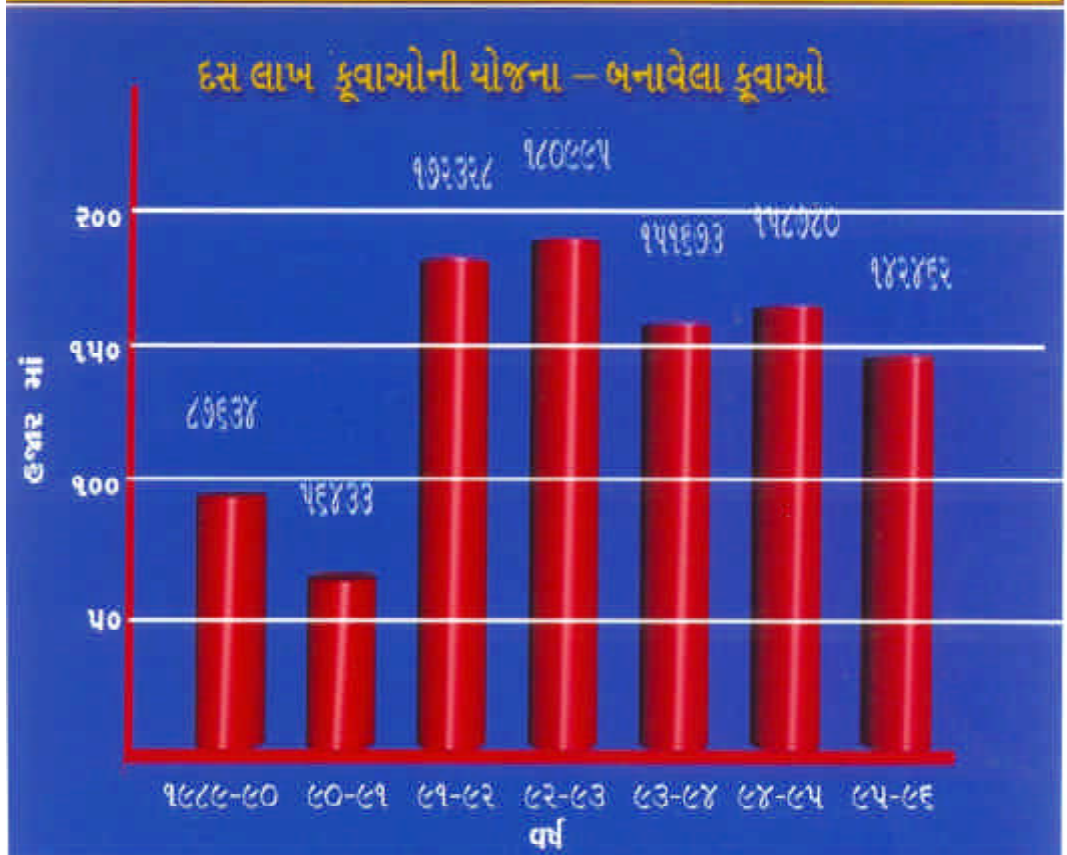
કોઠા નં.- ૩.૨ ના બતાવવામા આવેલ વિગત પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, ૧૯૮૯ થી ૧૯૯૮ સુધીના દસ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન સરકારશ્રી દ્વારા ઈન્દિરા આવાસ યોજના હેઠળ જવાહર રોજગાર યોજના દ્વારા કુલ રૂા.૭૩૧૭.૪૨ કરોડ નું ખર્ચ કરવામા આવેલ છે, તેના સામે આ દસ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન આ યોજના હેઠળ બનાવેલ મકાનોની કુલ સંખ્યા ૪૯૫૫૬૨૪ થયા પામી છે. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો સરકારશ્રી દ્વારા આ દસ વર્ષમા અડધા કરોડ જેટલા નવા મકાનોનું નિર્માણ કરેલ છે. જેના લાભ મકાન વિહોણા અને ગરીબીની રેખા હેઠળના કુટુંબોને પ્રાપ્ત થયો છે . મકાન એ વ્યક્તિની પ્રાથમિક જરૂરીયાત છે. પ્રાથમિક

સગવડ ઉપલબ્ધ થતા તેના જીવન ધોરણમા સુધારો થાય છે. આ દસ વર્ષના સમયગાળામાં ઈન્દિરા આવાસ યોજના પાછળ સૌથી વધુ ખર્ચ ૧૯૮૭-૮૮ ના વર્ષમા કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ આ દસ વર્ષના સમયગાળામાં સૌથી વધુ મકાનોનું નિર્માણ ૧૯૮૮-૮૯ ના વર્ષ માં થયેલ છે. સરકારશ્રી દ્વારા દર વર્ષે જુદી-જુદી રકમનું ખર્ચ કરવામાં આવે છે. અને મકાનોનું નિર્માણ પણ અલગ અલગ સંખ્યામાં થાય છે.

૩.૫ : દસ લાખ કૂવાઓની યોજના સહાયક યોજના તરીકે :-

જવાહર રોજગાર યોજના સહાયક યોજના તરીકે દસ લાખ કૂવાઓની યોજનાને વિકસાવવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સાથે જોડાયેલ ગરીબ, નાના તથા સીમાંત ખેડૂતો તથા મુક્ત બંધુઆ મજૂરોને નિઃશુલ્ક ખૂલ્લા સિંચાઈ- કૂવા આપવા માટે રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર કાર્યક્રમ અને ગ્રામીણ ભુમિહિન રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમની એક ઉપયોજનાનાં રૂપમાં દસ લાખ કૂવાઓની યોજના અંતર્ગત ચલાવાઈ રહી હતી, તેને હવે જવાહર રોજગાર યોજના દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહી છે. તેનો લાભ ૧૯૮૩-૮૪ થી ગ્રામીણ વિસ્તારના તમામ ગરીબીની રેખા હેઠળ આવતા કુટુંબોને આપવામાં આવેલો છે. પરંતુ શરત એટલી છે કે, દસ લાખ કૂવા પાછળ ફાળવેલા નાણાંના કુલ પ્રમાણમાંથી ત્રીજો ભાગ આ લોકો પાછળ ખર્ચવામાં આવશે, તેથી વધારે નાણાં કે ખર્ચ કરવામાં આવશે નહિં

દસ લાખ કૂવાઓની યોજના અંતર્ગત મુખ્યતઃ નાણાંનું વિતરણ માત્ર ખૂલ્લા કૂવાઓ માટે જ છે. આ વ્યવસ્થામાં ટયૂબવેલ અને બોરવેલને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી, કે લક્ષમાં લેવામાં આવતા નથી. જ્યાં જમીનનાં ભૌતિક કારણોસર થોડી ઊંડાઈ સુધી એક ખૂલ્લો કૂવો ખોદ્યા બાદ પથ્થર અથવા ચઢાનનું કઠોર પડ આવી જવાને કારણે વિસ્ફોટ કરવો જરૂરી છે. અને તેના પછી સિંચાઈનાં ઉદ્દેશ્યથી પુષ્કળ માત્રામાં પાણીની પ્રાપ્તિ માટે ડ્રિલીંગ જરૂરી હોય ત્યાં બધી આવી બધી કાર્યવાહી માટે ૧૦ લાખ કૂવાઓની યોજના ભંડોળમાંથી રકમ લઈ શકાય છે. પરંતુ મજૂરી અને સામગ્રી ઘટકોનું સરેરાસ ૬૦:૪૦ નું પ્રમાણ જાળવી રાખવું જરૂરી છે. કોઈ બીજા સાર્વજનિક અથવા વ્યક્તિગત સ્ત્રોત સાથે પૂરક સામગ્રી પર ટકાવારી લેવા પર કોઈ વાંધો નહિ. જ્યાં જમીન ભૌતિક કારણોથી કૂવાઓ ખોદવાનું શક્ય નથી. ત્યાં ૧૦ લાખ

કૂવાઓની યોજનાના નાણાંને સિંચાઈ, તળાવ, જળ એકત્રીકરણ પ્રારૂપ જેવી નાની સિંચાઈની બીજી યોજનાઓ અને તેની સાથે નાના અને સીમાંત ખેડૂતોની જમીન—વિકાસ પર ખર્ચ કરી શકાય છે. ૧૦ લાખ કૂવાઓની યોજનાનું ભૌતિક અને આર્થિક નિષ્પાદન કોઠા નં. ૩.૩ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૩.૩

દસ લાખ કૂવાઓની યોજનાની પ્રગતિ

વર્ષ	ખર્ચ (કરોડ રૂપિયામાં)	થયેલ કૂવાઓની સંખ્યા
1998-90	108.16	87634
1990-91	279.74	56433
1991-92	495.19	172328
1992-93	535.05	180995
1993-94	639.74	151673
1994-95	776.18	158780
1995-96 માર્ચ ૧૯૯૬ સુધી	538.29	142685
કુલ =	3372.35	૯૩૨૫૨૮

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- ડો. પંત, ડી.સી. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ.” કોલેજ બુક ડિપો, વર્ષ, ૨૦૦૩, પાના નં.—૧૫૯.

કોઠા નં. ૩.૩ માં દર્શાવ્યા મુજબ ૧૯૮૮-૯૦ માં રૂ. ૧૦૮.૧૬ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવેલો હતો. જે વધી ને ૧૯૯૪-૯૫ માં રૂ. ૭૭૬.૧૮ કરોડ થવા જાય છે. એટલે કે ખર્ચમાં જંગી અને બહુ વધુ વધારો થયેલો જણાય આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહેએ તો ૧૯૮૮-૯૦ થી ૧૯૯૪-૯૫ સુધીના પાંચ વર્ષના સમયગાળામાં દસ લાખ કૂવાની યોજનાના ખર્ચમાં સાત ગણા કરતાં વધુ વધારો થયેલો છે. તેની સામે ૧૯૮૮-૯૦ માં ૮૭,૬૩૪ નવા કૂવાઓ બંધાયા હતા. જે વધીને ૧૯૯૪-૯૫ માં ૧,૫૮,૭૮૦ જેટલા જ થયા છે. ખર્ચમાં સાત ગણા કરતાં વધુ વધારો નોંધાયો છે જ્યારે કૂવાઓની સંખ્યામાં માત્ર બમણી થઈ છે.

કૂવા અને આવાસ યોજના માટે ફાળવેલ મૂડીની ખેંચ અને તંગી એટલી વધારે

જોવા મળે છે કે, બંને માટે કોઈપણ કામ આટલા ખર્ચ દ્વારા પુરૂ કરવું શક્ય લાગતું નથી.૨૫ લાખ કૂવાની બીજી ખામી એ છે કે, આવા કૂવાઓ પછાત વર્ગો અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ તથા સીમાંત અને નાના ખેડૂતોના ખેતરમાં બનાવવામાં આવે છે.પરંતુ જો આ ખર્ચની રકમ થોડી વધારી દેવામાં આવે તો પાણીની સિંચાઈ માટેની સમસ્યા હલ કરી શકાય તેમ છે.ઉપરાંત પીવાના પાણીની સમસ્યા પણ હલ થઈ શકે તેમ છે.કારણકે આવા લોકોના નિવાસ—પણ ખેતરોની પાસે જ હોય છે.

૩.૬ : યોજનાના લાભો:-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રામ પંચાયત દ્વારા ચલાવામાં આવતી જવાહર રોજગાર યોજના અન્ય યોજનાઓ કે કાર્યક્રમોની સરખામણીમાં ગ્રામીણ ગરીબી અને બેરોજગારી ઘટાડવામાં વધારે ઉપયોગ,પ્રભાવકારી અને સફળ રહી છે. તેમા શંકાને કોઈ જ સ્થાન નથી.આ યોજનાના લોભો કે સફળતાઓને નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

૩.૬.૧ : બેકારીમાં ઘટાડો :-

આ યોજનાનો સૌથી પ્રથમ અને મહત્વનો લાભ સીધા અને પ્રત્યક્ષ રૂપમાં ગ્રામીણ બેકારો પર કાબૂ કરવાનો હતો.આવા લાખો બેકારોને રોજગારી આપી તેઓનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનું હતું.૧૯૮૯ ના પહેલા વર્ષે જ રૂ.૨૧૦૦ કરોડનો ખર્ચ કરવા માટે ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ વર્ષના અંતે રૂ.૨૪૫૮.૦૮ કરોડ ખર્ચ થયેલું હતું અને આ પ્રથમ વર્ષે જ ૮૬.૪૪ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારીની તકોનું સર્જન થયું હતું. ટૂંકમાં બેકારોને ઘટાડવામાં તથા રોજગારીની તકોનું સર્જન કરવામાં જવાહર રોજગાર યોજનાનો ફાળો બહુમૂલ્ય છે.૧૯૯૭—૯૮ સુધીમાં આ કાર્યક્રમ દ્વારા રૂ.૨૬૯૭૨.૧૦ કરોડ ખર્ચ કરવામાં આવેલો છે.અને તેના દ્વારા ૧૯૯૭—૯૮ સુધીમાં ૬૯૬.૭૫ કરોડ માનવ દિવસના લક્ષ્યાંક સામે તેના કરતાં પણ વધારે એટલે કે ૬૯૭.૮૭ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારી ની તકોનું સર્જન કરેલું છે.આટલા મોટા અને વિશાળ પ્રમાણમાં રોજગારી સર્જીને આ યોજનાએ બેકારી ઘટાડવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપેલો છે તેમ કહી શકાય. ગ્રામીણ બેકારી ઘટાડવામાં આ યોજના ખૂબજ સફળ રહી છે તેમ કહેવાય.

૩.૬.૨ : ગરીબમાં ઘટાડો :-

“જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” નો લાભ માત્ર ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબોને આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવામાં આ યોજનાએ મહત્વનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ લોકોની આર્થિકસ્થિતિ ખૂબ જ કંગાળ છે. આ યોજના પાછળ ફાળવેલ નાણાંમાંથી ૨૨.૫ ટકા નાણાંનો ખર્ચ માત્ર અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જન જાતિ પાછળ કરવામાં આવે છે. પરિણામે તેઓની આર્થિકસ્થિતિમાં સુધારો થયેલો જણાય આવે છે. યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગરીબીની રેખા હેઠળના કુટુંબોને કે વ્યક્તિઓને યોજનાનો હેઠળ કેટલીક સુવિધાઓ કે સગવડો પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેમ કે શૌચાલય, મકાન બાંધકામ, કૂવાઓ વગેરે માટે નાણાંકીય સહાય આ ઉપરાંત આવા લોકોને કાર્યક્રમ હેઠળ ચાલતા કામોમાં રોજગારી આપીને તેઓની આવકમાં વધારો કરેલ હોવાથી જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું છે. અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રામીણ ગરીબીમાં તેના પરિણામે ઘટાડો થયેલો જણાય આવે છે.

૩.૬.૩ : મહિલાઓ માટે રોજગારો :-

આ યોજના હેઠળ ૬૦ % રોજગારી અને ૪૦ ટકા માલના પ્રમાણમાં કામ કરવાનું હોય છે. આ ૬૦ % રોજગારીમાંથી જેટલી રોજગારી મળવાની શક્યતા હોય તેમાંથી ૩૦ % જેટલી રોજગારી મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. આ રોજગારી માત્ર મહિલાઓ માટે જ છે. ૧૯૮૯-૯૦ ના વર્ષ ૨૫.૮ કરોડ માનવ દિવસ રોજગારી સ્ત્રીઓને મળી હોય તેવું અનુમાન છે. ગ્રામ પંચાયતો માં મહિલાઓની ભાગીદારી હોવાથી તેઓને સમાજમાં આગળ વધવા અને રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં સહયોગ અને મદદ કરવાનો યોગ્ય અવસર મળી શકે છે. આ ઉપરાંત સરકારીએ તેના વિકાસ માટે અનેકવિધ પ્રયાસો કરેલા છે. નીચલા સ્તરની ગ્રામીણ મહિલાના આર્થિક અને સામજિક વિકાસનો આ યોગ્ય અવસર મળેલો છે.

૩.૬.૪ : ગ્રામીણ શ્રમિકોના સ્થાળાંતરમાં ઘટાડો :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં વૈકલ્પિક

રોજગારીની તકોનો અભાવ હોવાથી રોજગારીની શોધમાં ગ્રામીણ યુવાનો અને અન્ય લોકો સ્થળાંતર કરીને કામની શોધમાં શહેરોમાં આવે છે. દર વર્ષે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી લાખો લોકો રોજગારીની શોધમાં શહેરી વિસ્તારોમાં આવે છે. તેના પરિણામે ગ્રામીણ વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં વસ્તીમાં વિશેષ વધારો થયેલો જણાય છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ ક્ષેત્રે જેટલી વસ્તી વધે છે, તેના કરતાં શહેરી વિસ્તારોમાં બમણો વધારો થતો જાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી શહેરી વિસ્તારોમાં રોજગારોની શોધમાં લોકો આવે છે. રોજગારી મળતા આ લોકો શહેરોમાં રોકાય જાય છે. આ યોજનાથી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકોમાં સર્જન થતાં શહેરોની વસ્તીની ગીચતા અને પ્રદૂષણમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. આ યોજના ઉપરાંત અન્ય યોજનાઓ દ્વારા શ્રમના સ્થળાંતરને રોકવામાં અમૂક સીમા સુધી સફળતા મળી છે. જવાહર રોજગાર યોજનાએ રોજગારીનું સર્જન કરીને વધુમાં વધુ લોકોને રોજગારી આપીને આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ઉભી કરેલી છે. ૧૯૮૮ થી ૧૯૯૮ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન આ યોજના હેઠળ ૬૯૭.૮૭ કરોડ માનવદિન રોજગારી ઉપલબ્ધ કરી શકેલ હોવાથી શહેરોમાં થતું સ્થળાંતર ઘટ્યું છે. ટૂંકમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ થતા સ્થળાંતર ઘટે છે.

૩.૬.૫ : આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો. :-

દેશમાં અયોજનના ૫૦ વર્ષ પછી પણ દેશની આર્થિક અસમાનતાઓમાં ઘટાડો થવાને બદલે વધારો થાય છે. જેનો ખ્યાલ આ વિધાન પરથી આવે છે. “૩૦ % નીચેના સ્તરના લોકો પાસે પહેલા જમીનનો ૨.૫ % ભાગ હતો. પરંતુ આજે આ ભાગ ઘટીને ૨ % થઈ ગયો છે. આ ઉપરાંત દેશના નીચેના સ્તરના ૩૦ % લોકોની પાસે કુલ આવક અને સંપત્તિનો ૫ % થી પણ ઓછો ભાગ છે. જ્યારે ૩૦ % ઉપલા સ્તરના લોકો અને આવક અને સંપત્તિનો ૮૦ % થી વધારે ભાગ આવેલો છે.”^(૩) આવી પરિસ્થિતિમાં ગ્રામ પંચાયત દ્વારા વિકાસ કાર્યો પાછળ મૂડીરોકાણ અને ખર્ચ કરવાથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કે સમગ્ર દેશમાં આર્થિક અસમાનતા ઘટે છે. વિકાસ કાર્યો પાછળ ફાળવેલ નાણાં ઉચ્ચતર વર્ગના હાથમાં નહિ જાય અને સીધા ગ્રામીણ લોકોના હાથમાં જાય છે. આથી આર્થિક અસમાનતા ઘટેલી છે. જવાહર રોજગાર યોજના

દ્વારા સારુ સંચાલન અને ગ્રામ પંચાયતોની ઈમાનદારી પર આર્થિક અસમાનતાનું દૂષણ દૂર કરવાની સાથે ગરીબીમાં ઘટાડો , પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુ.જનજાતિના લોકોના જીવન સ્તર પર સુધારો જેવા મહત્વપૂર્ણ કાર્યો આ યોજના દ્વારા કરવામાં આવે છે. આથી તેના પરિણામે દેશના આર્થિક વિકાસમાં અનુકૂળ અસરો પડી છે.

૩.૭ : યોજનાની સમસ્યાઓ :-

આ કાર્યક્રમ એક તરફ ગ્રામીણ તરફ ગ્રામીણ બેકારી ઘટાડવામાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. તેમજ બીજી તરફ તેની મર્યાદાઓ પણ છે.જો નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકો સિધ્ધ કરવામાં અવરોધો અને નિશેધો ઉત્પન્ન કરે છે. આ યોજનાની મુખ્ય સમસ્યાઓ કે મર્યાદા રાજકીય, સામાજિક, વહીવટી વગેરે સ્વરૂપની જોવા મળે છે. આ ખામીઓને સુધાર્યા બાદ જ યોજનાના લાભ ગરીબ લોકો સુધી પહોંચાડી શકાય તેમ છે. નહિતર એવું થવાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી કે અન્ય યોજનાની તરફ આ યોજના પણ અસફળ થાય. સૌથી મોટી તેની મર્યાદા સંચાલનમાં જોવા મળે છે. જેની વિગતે ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવેલી છે.

૩.૭.૧ : પંચાયત પર સામંતવાદી વર્ગનો કબજો :-

ગ્રામપંચાયતનો ઢાંચો પૂરે-પૂરો રૂપમાં ખરાબ થઈ ચૂક્યો છે. ગ્રામ પંચાયત પર ઉજળા વર્ગનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ગ્રામપંચાયત પર તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત, નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા અને રાજ્ય સરકાર અથવા વિધાનસભાના સભ્યો અને લોકસભાના સભ્યો વગેરેનો હસ્તક્ષેપ અને દબલગીરી નિષ્ફળતા માટે જવાબદાર છે.

દા.ત. બિહાર રાજ્યમાં આજે પણ પંચાયતો પર સામંતવાદી વર્ગનો કબજો જોવા મળે છે. જેને કારણે ૮૦ % ગ્રામ પ્રધાનો યોગ્ય હોતા નથી.”^(૪) આઝાદી બાદથી અત્યારસુધીની પરિસ્થિતિ પર દ્રષ્ટિ કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ પ્રધાનોને ગ્રામીણ વિકાસ હેતુ ફાળવેલ ધનનો ઉપયોગ પોતાના પરિવાર અને સુખ સુવિધા માટે જ કરેલો છે.

૩.૭.૨ : સંચાલનની ખામી :-

અત્યાર સુધી ચલાવામાં આવેલ ગ્રામીણ રોજગાર કાર્યક્રમો જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ કાર્યક્રમોની સફળતાનું મુખ્ય કારણ ખોટું અને ખામીવવાળું સંચાલન છે. વહીવટી નિષ્ફળતા, આંકડાઓને ખોટો પ્રયોગ અને અન્ય ખામીઓ છે. જે યોજનાની સફળતામાં નિશેધો કે અવરોધ ઉભા કરે છે. આ ઉપરાંત વહીવટી ખર્ચમાં થયેલો વધારો પણ જવાબદાર છે.

“ યોજનાનો ૭૫ % જેટલો હિસ્સો કે નાણાંનું પ્રમાણ બિનઉત્પાદક અને ખોટી જગ્યાએ જાય છે. માત્ર ૨૫ % જેટલો જ ભાગ ગરીબો સુધી પહોંચી શકે છે. અથવા ૮૦ % નાણાંનું પ્રમાણ ક્યા જાય છે તેને શોધવું પડશે. માત્ર એક જ રાજ્ય ઉત્તર પ્રદેશમાં ૧૯૮૮-૮૯ ના વર્ષમાં રૂ. ૫૦૦ કરોડ જેટલો વહીવટી ખર્ચમાં વધારો થાય છે.”^(૫)

૩.૭.૩ : શ્રમિકોની ઉત્પાદકતા સમસ્યા. :-

શ્રમિકોની ઉત્પાદકતામાં વિશેષ વધારો કર્યા વિના ગરીબી ઘટાડવાનો લક્ષ્યાંક અધુરો રહી જાશે. મહત્વપૂર્ણ સચ્ચાઈ કે નથી, કે વ્યક્તિને એક વર્ષમાં કેટલા દિવસ કામ મળ્યું, પરંતુ એ છે કે તેની ઉત્પાદકતા કેવી છે ! પૂરક રોજગારી ઉપલબ્ધ થવાથી તેની ઉત્પાદકતા મળવાથી ઉત્પાદકતાની માત્રા પણ મહત્વપૂર્ણ છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં યોગ્ય રોજગારી ન મળવાથી અથવા અન્ય સુવિધાઓ આપવાની મર્યાદા હોવાથી શ્રમિકોની ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થાય છે. આ ઉપરાંત નબળા વર્ગને ક્ષમતા પ્રમાણે કામ ન મળવાથી તેના પર વિપરીત અસર પડે છે.

૩.૭.૪ : અલ્પ નાણાંકીય લાભ :-

સૌથી મોટી સમસ્યા જરૂરીયાતના પ્રમાણમાં નાણાં અને તેના વિતરણની સમસ્યા છે. આ સંદર્ભમાં ડો. પંત પોતાના “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ” નામના પુસ્તકમાં આ બાબત પર પ્રકાશ પડતા જણાવે છે, કે ૧૯૮૮-૮૯ ના વર્ષમાં સરકાર દ્વારા યોજના માટે રૂ. ૨૧૦૦ કરોડ નિર્ધારિત કરેલા હતા. પણ એવું માની લેવામાં આવે છે કે કેન્દ્ર સરકાર રૂ. ૨૫૦૦ કરોડ અને આટલા જ રાજ્ય સરકાર ખર્ચ કરે

છે. અથવા રૂ. ૫૦૦૦ કરોડ ખર્ચ ગ્રામીણ બેકારી દૂર કરવાના હેતુ સર કરવામાં આવે જેનાથી ૩૦ % વહિવટી ખર્ચ તથા અન્ય ખર્ચ કરવામાં આવે તેવું માનવામાં આવે તો રૂ. ૧૫૦૦ કરોડ બાદ કરીને બાકીના રૂ. ૩૫૦૦ કરોડ વધે છે. જો સરકાર ૧૫ રૂપિયા દરરોજના મજૂરી-વેતન આપે છે અને વર્ષ આખામાં ૧૦૦ દિવસનું કામ ઉપલબ્ધ બનાવે છે, તો એક વર્ષની મજૂરી (૧૦૦×૧૫) ૧૫૦૦ રૂપિયા થાય. સરકારશ્રીનું એવું પણ કહેવું છે કે ગરીબી રેખાની નિચે જીવતા કુટુંબોમાંથી દરેક કુટુંબમાંથી ઓછામાં ઓછા એક વ્યક્તિને રોજગારી આપવી. એમ માનવામાં આવે છે એક કુટુંબમાં ૫ વ્યક્તિ સંખ્યા છે, તો ૧૫૦૦ રૂપિયા વાર્ષિક એક કુટુંબને મજૂરી રૂપે મળશે. દરેક વ્યક્તિને ૩૦૦-૩૦૦ રૂપિયા દર વર્ષે સરેરાસ મળશે. અથવા દર માસે દરેક વ્યક્તિને ૨૫ રૂપિયા મજૂરી મળશે. ક્યાં સરકાર ૨૫ રૂપિયા દર માસે મજૂરી અથવા આવક ઉપલબ્ધ કરાવીને આવા કુટુંબોને ગરીબી રેખાની ઉપર લઈ જઈ શકશે ? આજે જ્યારે ૨૫ રૂપિયામાં એક વ્યક્તિ એક દિવસનું પુરતું ભોજન પણ કરી શકતો નથી. તો પછી એક મહિનાની કલ્પના ખોટી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જવાહર રોજગાર યોજનાની સાર્થકતા કેટલે સુધી છે ! વધારે મજૂરી આપવામાં આવે તો પણ નાણાંના સાધનોની સમસ્યા છે.’’^(૬)

આ યોજના ગ્રામીણ બેકારી ઘટાડવા એક મહત્વપૂર્ણ અને પ્રત્યક્ષ અસર વાળી યોજના છે. પરંતુ તેની સામે પણ લગભગ એવી ખામીઓ અન્ય ગ્રામીણ યોજનાઓ જેવી જોવા મળે છે. આ કારણોસર આ યોજનાને સફળતા મળી શકેલ નથી. જો જવાહર રોજગાર યોજના આ સમસ્યાઓનું નિવારણ લાવે તો ચોક્કસ સફળ થાય અને લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરી શકે, એમા કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. આ યોજનામાં ગ્રામ પંચાયતોની ભુમિકા સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. કારણકે નાણાંનું વિતરણ તેમના માધ્યમ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આથી તેઓએ પ્રમાણિકપણે ઈમાનદારીથી કોઈપણ જાતનો ભેદભાવ કે પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના જરૂરિયાતવાળા ક્ષેત્રોને કે કુટુંબોને અગ્રતા આપીને, પ્રાધાન્ય આપીને કાર્ય કરવું જોઈએ, તો જરૂર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

૩.૮ : સંદર્ભસૂચિ :-

- (૧) ડો. પંત,ડી.સી.,. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ. ” કોલેજ બુક ડિપો,
જયપુર,વર્ષ,૨૦૦૩,પાના નં.-૧૫૦.
- (૨) વાર્ષિક રિપોર્ટ,૧૯૯૫-૯૬, ભારત સરકાર ,ગ્રામીણ ક્ષેત્ર અને રોજગાર
મંત્રાલય ,પાના નં.-૧૫.
- (૩) ડો. પંત,ડી.સી.,. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ. ” કોલેજ બુક ડિપો,
જયપુર,વર્ષ,૨૦૦૩,પાના નં.-૧૬૨.
- (૪) ડો. પંત,ડી.સી.,. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ. ” કોલેજ બુક ડિપો,
જયપુર,વર્ષ,૨૦૦૩,પાના નં.-૧૬૩.
- (૫) ડો. પંત,ડી.સી.,. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ. ” કોલેજ બુક ડિપો,
જયપુર,વર્ષ,૨૦૦૩,પાના નં.-૧૬૩.
- (૬) ડો. પંત,ડી.સી.,. “ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ. ” કોલેજ બુક ડિપો,
જયપુર,વર્ષ,૨૦૦૩,પાના નં.-૧૬૩ અને ૧૬૪.
- (૭)“ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના.” (જે.જી.એસ.વાય),માર્ગદર્શિકા,જિલ્લા
ગ્રામ વિકાસ એજન્સી,જૂનાગઢ,તારીખ ૧-૪-૧૯૯૯, પાના
નં.-૧-૧૫.

પ્રકરણ - ૪

સૌરાષ્ટ્રના અર્થકરણની રૂપરેખા

- ૪.૧ : પ્રાસ્તાવિક
- ૪.૨ : ભારત
- ૪.૩ : ગુજરાત રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
- ૪.૪ : સૌરાષ્ટ્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
- ૪.૫ : જૂનાગઢ જિલ્લાનો ઇતિહાસ
- ૪.૬ : જૂનાગઢ જિલ્લાની ભૌગોલિક માહિતી
- ૪.૭ : પસંદ કરેલા તાલુકાઓની સામાન્ય માહિતી
- ૪.૮ : સંદર્ભસૂચિ

૪.૧ : પ્રાસ્તાવિક :-

ત્રીજા પ્રકરણમાં ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ નો ઉદ્ભવ ઉદ્દેશો, યોજનાનું વહિવટી માળખું, ફંડની જોગવાઈના ધારાધોરણો, ભંડોળને અંકિત કરવા અને ઉપયોગ અંગે , યોજના હેઠળ હાથ ધરવાના થતા કામો, યોજના હેઠળના વેતનો, વ્યક્તિગત કાર્યો અને અન્ય કાર્યક્રમો સાથે તાલમેલ તથા કાર્યોનું નિયંત્રણ અને મૂલ્યાંકન વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત યોજનાની સ્થાપના થી આજ દિવસ સુધીની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કેટલું મૂડીરોકાણ કરેલું છે અને આ કાર્યક્રમથી કેટલા માનવદિન રોજગારી પ્રાપ્ત થયેલી છે વગેરે મુદ્દાઓની વિસ્તૃત અને ગહન ચર્ચા ત્રીજા પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલી છે. આજે આયોજનના ૫૩ વર્ષે પણ ગ્રામીણ ક્ષેત્રની ગરીબી અને બેકારીની સમસ્યા કે પ્રશ્નો હલ થઈ શક્યા નથી. તેમાં થોડી ઘણી સફળતાઓ મળેલી. પરંતુ સંપૂર્ણ સફળતાઓ હાંસલ થઈ શકી નથી.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિષયને ધ્યાનમાં રાખીને જે વિસ્તારને સંશોધન ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યો હોય તેનો ભૌગોલીક પરિચય આપવો બને છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ જે તેગ્રામ્ય વિસ્તારની આર્થિક પરિસ્થિતિ, વ્યવસાય, રોજગારી, ગરીબી, બેકારી, જીવનધોરણ, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ ધાર્મિક, સામાજિક ખ્યાલો ઇત્યાદી પર પ્રભાવ પાડે છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં અર્થકારણની રૂપરેખામાં ભારતનું સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર, ભારતમાં ગુજરાતનું સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર, ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ અને તેના જુદા-જુદા વિભાગો, સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર, ઉપરાંત વ્યવસાય, શિક્ષણ, આવાસ, ગરીબી, બેકારી, રોજગારીની તકોનું સર્જન, આબોહવા, નદીઓ, જંગલો, વરસાદ, ખેતી, પશુધન, બાગાયત, મત્સ્યઉદ્યોગ, જળ સંશોધન વિકાસ, સહકાર વીજળી વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, જીવનવિમો, પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ વગેરે સંબંધીત માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪.૨ : ભારત :-

દુનિયાના દેશોમાં ભારત વિશિષ્ટતાઓ અને વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. અરબ સાગર, હિન્દ મહાસાગર, બંગાળની ખાડી તથા ઉત્તરે હિમાલયની પર્વતમાળાથી

સુરક્ષિત આ દેશનુ કુલ ક્ષેત્રફળ ૩૨,૮૭,૨૬૩ ચોરસ કિલો મીટર છે. જે જુદા-જુદા ૨૮ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો છે. ભારતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ તેની સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. આથી દુનિયાભરની વિવિધ જાતિઓની સંસ્કૃતિનું સંગમ તીર્થ ભારત છે.

૪.૨.૧: સ્થાન :-

ભારત દેશ ઉત્તર ગોળાર્ધના એશિયા ખંડમાં દક્ષિણ ભાગમાં ૮° ઉ અને ૩૭° ઉ અક્ષાંશવૃત્તો વચ્ચે આવેલી છે. કર્કવૃત્ત દેશની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે. પશ્ચિમે ૬૮° પૂ. અને પૂર્વમાં ૯૭° પૂ. રેખાંશવૃત્ત વચ્ચે ભારત આવેલ છે. ભારત એક વિશાળ દ્વિપકલ્પ છે.

૪.૨.૨: સીમા :-

ઉત્તરે હિમાલયની પર્વતમાળા અને દક્ષિણે હિંદ મહાસાગર આવેલા છે. પૂર્વ ભારતમાં ગાઢ જંગલો અને બર્મા, બાંગ્લાદેશનો પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને પાકિસ્તાન દેશ આવેલા છે.

૪.૨.૩: વિસ્તાર:-

ભારતનો કુલ વિસ્તારના ૩૨,૮૭,૨૬૩ ચોરસ કિલો મીટર છે. ભારતની કુલ દરીયાઈ સીમા ૭૫૧૭ કિલો મીટર છે. અને જમીન સીમા ૧૫૨૦૦ કિલો મીટર જેટલી લંબાઈ ધરાવે છે. ભારતની ઉત્તરેથી દક્ષિણ સુધીની લંબાઈ ૩૨૧૪ કિલો મીટર છે. અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈ ૨૯૩૩ કિલો મીટર છે. દુનિયાના દેશોમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ભારત સાતમા ક્રમે આવે છે. દેશના વહીવટી દ્રષ્ટિએ કુલ ૨૮ રાજ્યો અને ૭ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો આવેલા છે.

૪.૩ : ગુજરાત રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય :-

૧ મે ૧૯૬૦ ના રોજ બૃહદ મુંબઈ રાજ્યનું સત્તાવાર રીતે વિભાજન થતા તેમાંથી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એમ બે રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પ્રાચિન સમયમાં ગુજરાતને આનર્ત, કાઠીયાવાડ, લાટ, સુરાષ્ટ્ર, ગુર્જરદેશ વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો. પરંતુ મોટા ભાગે ગુજરાતનું નામ “ ગુર્જર રાષ્ટ્ર ”

શબ્દ પરથી પડયું હોય તેમ લાગે છે. તેનો અર્થ “ગુર્જર ” લોકોનો દેશ થાય છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મભુમિ એવું આ રાજ્ય ભારતનું પ્રમાણમાં નાનું છતાં આગવી વિશિષ્ટતા ધરાવતું રાજ્ય છે.

૪.૩.૧ : સ્થાન :-

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ૨૦.૧° અને ૨૪ .૭ ° ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે તેમજ ૬૮.૪° અને ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે ગુજરાત રાજ્ય આવેલું છે. કર્કવૃત ગુજરાત રાજ્યની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે.

૪.૩.૨ : સીમા :-

ગુજરાત રાજ્યની ઉત્તરે રાજસ્થાન અને અરવલ્લી ગીરીમાળાઓ તેમજ દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો થાણે જિલ્લા આવેલ છે. પૂર્વમાં મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, પાકિસ્તાન દેશ અને ખાડીઓ આવેલ છે.

- ઉત્તર — રાજસ્થાન
- ઈશાન — રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ
- પૂર્વ — મધ્યપ્રદેશ
- અગ્નિ — મહારાષ્ટ્ર
- દક્ષિણ — મહારાષ્ટ્ર — ખંભાતનો અખાત
- વાયવ્ય — પાકિસ્તાનનો સિંધ પ્રાંત

૪.૩.૩ : વિસ્તાર :-

ભારતના સૌથી મહત્વના અને આગળ પડતા રાજ્ય તરીકે ગુજરાત પશ્ચિમ ભારતનો એક ભાગ છે. “ ગુજરાતનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર ૧૯૬ હજાર ચોરસ કિલો મીટર છે. તમામ રાજ્યોમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ભારતમાં ગુજરાતનો ૧૦ મો ક્રમ આવે છે. ” ^(૧)

“ ગુજરાતનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૯૬૦૨૨ ચોરસ કિલો મીટર છે, જે ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળના ૫.૮૮ % થાય છે. ગુજરાતમાં કુલ ૨૫ જિલ્લાઓમાં ૨૨૬ તાલુકાઓ છે. જેમાં કુલ ૧૮૬૨૨ ગામડાંઓ અને ૨૪૨ શહેરો આવેલા છે. ગુજરાતની કુલ

૧૭૪
વસ્તી ૫,૦૫,૮૬,૮૮૨ છે. જે દેશની કુલ વસ્તીના ૪.૮૩ % થાય છે. પ્રાકૃતિક રચનાની દ્રષ્ટિએ ગુજરાત (૧) મુળ ગુજરાત (૨) સૌરાષ્ટ્ર અને (૩) કચ્છ એમ ત્રણ વિભાગ ધરાવે છે.” (૨)

ગુજરાત રાજ્ય મુળ ગુજરાતના ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે.

પૂર્વથી પશ્ચિમની પહોળાઈ આશરે ૫૦૦ કીલોમીટર અને ઉત્તરથી દક્ષિણની લંબાઈ ૫૮૦ કીલો મીટર છે. ૧૬૬૦ કીલો મીટર લાંબો દરિયો છે. ઉપરાંત કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

૪.૩.૪ : વસ્તી :-

ભારતના ગુજરાત રાજ્યની વસ્તીમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જોવ મળે છે. આઝાદી બાદ પ્રથમ વસતી ગણતરી ૧૯૬૧ થી છેલ્લી ૨૦૦૧ સુધીની ગુજરાતની વસતી અંગેની સ્થિતિ ૪.૧ માં પ્રસ્તૂત કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં ૪.૧

ગુજરાતની વસતી —૨૦૦૧ સુધીની

વર્ષ	ગુજરાતની કુલ વસ્તી (લાખમાં)	ગ્રામીણ વસ્તી (ટકાવારીમાં)	શહેરી વસ્તી (ટકાવારીમાં)
૧૯૬૧	૨૦૬	૭૪ %	૨૬ %
૧૯૭૧	૨૬૭	૭૨ %	૨૮ %
૧૯૮૧	૩૪૧	૬૮ %	૩૧ %
૧૯૯૧	૪૧૩	૬૫.૫ %	૩૪.૫ %
૨૦૦૧	૫૦૬	૬૩ %	૩૭ %

પ્રાપ્તિસ્થાન:— સંકલિત

(૧) ભારતના વસ્તીગણતરી ૧૯૬૧ થી ૧૯૯૧, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, શ્રેણી-૧.

(૨) “સામાજિક—આર્થિક સમીક્ષા.” અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, જુલાઈ, ૨૦૦૧, પાના નં.—૩.

(૩) પ્રો. આર.આર.ટાંચક “ગુજરાત ૨૦૦૧ જન સંખ્યા વલણો
વિહંગાવલોકન,
અર્થસંકલન, સળંગ અંક, ૪૦૫, .
અંક નં , ૬, ૩૦ જુન, ૨૦૦૩ , પાનાં નં—૧૬૫.

કોઠાનં ૪.૧ માં ગુજરાતની વસતીના વલણો કે ફેરફારો દર્શાવવામાં આવેલા છે. તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૧ સુધીના ૪૦ વર્ષના સમયગાળામાં ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી સવા બેગણી થઈ છે. એટલે કે વસ્તીમાં ૨૨૫ % નો વધારો થઈ ગયો છે. તેને ખુબ મોટો અને ઝડપી વધારો ગણી શકાય.

વસ્તીનો દર ૧૯૫૧—૬૧ માં ૨૬.૮, ૧૯૬૧—૭૧ માં ૨૮.૪, ૧૯૭૧—૮૧ માં ૨૭.૭, ૧૯૮૧—૯૧ માં ૨૧.૨ અને ૧૯૯૧—૨૦૦૧માં ૨૨.૬ નો રહ્યો છે.

ગુજરાતમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૬૧માં ૭૪ % હતું અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૬ % જેટલું હતું, આઝાદી સમયે પણ ભારતની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. આર્થિક વિકાસ થવાથી ગ્રામીણ વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયેલો જણાય છે. ૨૦૦૧ માં આ પ્રમાણ ૬૩ % નું પ્રમાણ ગ્રામીણ વસ્તીનું અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૩૭ % થયું છે.

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં ગુજરાત મહત્વનું રાજ્ય હોવા છતાં ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ વસ્તીનો મોટો ભાગ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. આ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં મોટાભાગના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય કે રોજગારી કે ખેતીક્ષેત્ર છે. જેનો ખ્યાલ ગ્રામીણ અર્થકારણ પરથી આવે છે.

૪.૩.૫ : વિભાગો અને ભૂસ્તરીય રચના :—

ગુજરાતના ત્રણ વિભાગો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. જે આ પ્રમાણે છે.

(૧) મૂળ ગુજરાત:— તેના ત્રણ વિભાગો અને ૧૭ જિલ્લાઓ છે.

(અ) ઉત્તર ગુજરાત:— બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, ગાંધીનગર અને

પાટણ આમ પાંચ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(બ) મધ્ય ગુજરાત:— તેમાં અમદાવાદ, ખેડા, આણંદ, ગોધરા, દાહોદ, વડોદરા આમ છ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(ક) દક્ષિણ ગુજરાત:— તેમાં સુરત, નવસારી, વલસાડ, ડાંગ, ભરૂચ આમ છ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) સૌરાષ્ટ્ર :— સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી, પોરબંદર એમ સાત જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) કચ્છ :— તેમાં માત્ર કચ્છ એક જ જિલ્લો આવેલો છે.

“ગુજરાત રાજ્યનો મોટો ભૂમી ભાગ કાંપના મેદાની આવરણથી છવાયેલો છે. મધ્યકચ્છ, મધ્યસૌરાષ્ટ્ર, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ અને ડાંગના વિસ્તારો પહાડી પ્રદેશને આગરી લે છે. કચ્છનું નાનું—મોટું રણ શુષ્ક, અર્ધશુષ્ક વેરાન ભૂમીભાગ છે. નર્મદા, તાપી, મહિ અને સાબરમતી તેમની શાખા નદીઓ સહિત રાજ્યની પૂર્વીય જળ પરિવહન રચના માળખું બનાવે છે. રાજ્યની મુખ્ય તળભૂમિનો ઉત્તર, ઈશાન અને પૂર્વ વિભાગ ઉચાઈવાળો પહાડી પ્રદેશ હોવાથી તેનો ઢાળ સમુદ્ર તરફી બનેલો છે. આખા રાજ્યના પશ્ચિમનો સરહદ અરબી સમુદ્ર અને ફાંટારૂપ ખંભાતના અખાત તેમજ કચ્છના અખાતથી ઘેરાયેલી છે.”^(૩)

૪.૩.૬ : આબોહવા :-

ગુજરાતની મધ્યમાંથી કર્કવૃત પસાર થાય છે. પરિણામે મોટાભાગનો વિસ્તાર ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલો છે. તેથી ગુજરાતના દરીયા કિનારે આવેલા સ્થળોએ ગરમી અને ઠંડી ઓછી રહે છે. જ્યારે અન્ય સ્થળોએ ગરમીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. અહિં મે મહિનામાં સૌથી વધુ ગરમી હોય છે. જુન થી ઓક્ટોબર સુધી ચોમાસાની ઋતુમાં આબોહવા સમતોલ રહે છે. જ્યારે જાન્યુઆરીમાં શિયાળાની ઠંડી સૌથી વધારે હોય છે.

૪.૩.૭ : વરસાદ :-

ગુજરાતમાં નૈઋત્યના મોસમી પવનોથી જૂનના બીજા પખવાડિયાથી વરસાદ શરૂ થાય છે. અને સપ્ટેમ્બરના પહેલા પખવાડિયા સુધીમાં ૫૯ % વરસાદ પડી જાય છે. માત્ર એક જુલાઈમાં કુલ મોસમનો ૪૧ % જેટલો વરસાદ પડી જાય છે. પાંચ વર્ષમાં એક દુષ્કાળ, બે વર્ષ સામાન્ય વરસાદવાળા અને બે વર્ષ વધારે વરસાદ વાળા જોવા મળે છે.

૪.૩.૮ : નદીઓ:-

“ગુજરાતના નદીઓમાં વિપુલ જલભંડાર નથી. કેટલીક નદીઓને બાદ કરતા બધી જ સુકી નદીઓ છે. ગુજરાતની મોટી ગણાતી નદીઓ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાંથી નિકળીને ગુજરાત થઈને પશ્ચિમે અરબી સાગરમાં મળે છે. તેમાંથી મુખ્ય નદીઓમાં નર્મદા, તાપી, મહિ, બનાસ, સાબર, સરસ્વતી, ભાદર અને શેત્રુંજીનો સમાવેશ થાય છે. ” (૪)

૪.૩.૯ : જંગલો :-

આબોહવા અને ભૌગોલિક સ્થાનને ધ્યાનમાં લેતા ગુજરાતના જંગલો વૈવિધ્યવાળા છે. તેમાં આફ્રિકા, મલાયા અને અગ્નિએશિયાના વાનસ્પતિક તત્વો પથરાયેલા છે. તે ઉપરાંત જંગલોની વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પણ છે. “ભારતમાં કુલ જમીનના આશરે ૨૨ ટકા વિસ્તારમાં જ જંગલો હતા. તે ઘટતા ૧૯ ટકા થયા છે. ૧૯૫૨ માં ભારત સરકારે નક્કી કરેલ નીતિ મુજબ ડુંગરાળ વિસ્તારમાં ૬૦ ટકા અને મેદાની પ્રદેશમાં ૨૦ % જંગલ વિસ્તારો હોવા જોઈએ. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૧૦ ટકા જેટલું જ છે. ગુજરાતમાં ૧૮૮૬૮ના ચોરસ કિલોમીટરમાં જંગલો છે. ” (૫)

ગુજરાતમાં વનસ્પતિ સંપત્તિની દ્રષ્ટિએ (૧) ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની સીધુ ખીણમાં આવેલો કાંટાવાળા વૃક્ષો ધરાવતો ભાગ અને (૨) દક્ષિણ ગુજરાત અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના મલબારને મળતો આવતો વિસ્તાર છે.

ગુજરાતના જંગલોને (૧) ઉષ્ણ કટીબંધના ઋતુ પ્રભાવિત જંગલો (૨) જલજ વનસ્પતિઓ (૩) સવાના તૃણભૂમિ (૪) સમુદ્ર કિનારાના મેંઝોવ સુંદરવન (૫) ક્ષાર

પ્રિય પ્રદેશ (૬) સુકા પ્રદેશો (૭) સવાના વનભૂમિ વગેરે સાત વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે.

“ ગુજરાતના ૮૦ ટકા જેટલો સુરત, વલસાડ, ડાંગ, ભરૂચ, પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં આવેલા છે. બાકીના ૨૦ ટકા ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં આવેલા છે.” (૬)

૪.૩.૧૦ : પર્વતો :-

ગુજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદે ડુંગરોની હારમાળા આવેલી છે. અરવલ્લી, વિધ્ય, સાતપુડા અને પદ્મિમઘાટ જેવી ગુજરાત બહારની ગિરિમાળાના છેડારૂપ આ પર્વતો છે. આ ઉપરાંત “ જૂનાગઢમાં — ગિરનાર અને દાતાર, ડાંગમાં અસ્તંબા, બનાસકાંઠામાં જેસોર અને ચિખોદર, પંચમહાલમાં પાવાગઢ, અમરેલીમાં ગીર, પોરબંદરમાં બરડો, ભરૂચમાં સતિયાદેવ, જામનગરમાં અભિપુરા અને ગોપ, ભાવનગરમાં ક્ષેત્રુંજી, કચ્છમાં ખાવડા, કાળો, ધીણોધર અને ભૂજિયો , સુરેન્દ્રનગરમાં ચોટીલા, સાબરકાંઠામાં ઈંડર વગેરે પર્વતો આવેલા છે.” (૭)

ગુજરાતનો સૌથી ઉંચો પર્વત ગિરનાર અને બરડાની ગિરિમાળા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત અન્ય નાનામોટા આરાસુરા, તારંગા, રતનમહાલ, અલેકની ટેકરીઓ, ઓસમ, આલેમ, દલાસા, તળાજા, પાનેરા ડુંગરો આવેલા છે.

૪.૩.૧૧ : ખનિજો :-

ગુજરાતમાં અકીક, આરસ, કેલ્સાઈટ, ખનિજ તેલ, ગ્રેફાઈટ, ચિરોડી, ચિનાઈ માટી, ચૂનાના પથ્થર, ડોલોમાઈટ, તાંબુ—જસત—સીસુ, ફ્લોરસ્પાટ, ફાયરક્લે, બેન્ટોનાઈટ, મેંગેનીઝ, બોક્સાઈટ, લિગ્નાઈટ, ભૂતડો, રંગીન માટીના ક્વાર્ટઝ, રેતિયા પથ્થરો, ચોક, રેતી વગેરે ખનિજ રૂપે મળે છે. ખનિજ સંપત્તિની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતમાં અકીકના પથ્થરો રેતી, ચૂનાના પથ્થરો, ફાયરક્લે અને ફ્લોરાઈટ જેવી ખનિજ સંપત્તિઓનું વિક્રમ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય છે.

૪.૩.૧૨ : બંદરો :-

ગુજરાતનો ૧૬૬૦ કીલો મીટર લાંબો દરિયા કિનારો ભારતના કિનારાનો

૧૭૯
૩૦ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે. એટલે કે દેશના દરિયા કાંઠાનો ત્રીજો ભાગ ગુજરાતમાં છે. પરિણામે ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના અંદરના પ્રદેશોને સેવા પુરી પાડવાના સંદર્ભે ગુજરાત વ્યૂહાત્મક સ્થાન ધરાવે છે.

ગુજરાતમાં કેન્દ્ર સરકારના વહિવટી નિયંત્રણ હેઠળનું મોટું/મુખ્ય બંદર કંડલા તથા રાજ્ય સરકારના અધિકાર અને નિયંત્રણ હેઠળના ૪૦ નાના તથા મધ્યમ કક્ષાના બંદરો આવેલા છે.

૧૯૯૮-૯૯ દરમિયાન ૪૦૬.૩૭ લાખ ટન વિક્રમ સર્જન સાથે કંડલા પોર્ટ ટ્રસ્ટ અગ્રેસર રહ્યું હતું. ૧૯૯૮ના વિનાશક વાવાઝોડાથી અસરગ્રસ્ત થવા છતાં સતત ત્રીજા વર્ષે દેશનાં મુખ્ય બંદરોમાં તેણે પોતાનો પ્રથમ ક્રમ જાળવી રાખેલો છે.

દેશનાં કુલ ૧૪૨ મધ્યમ અને નાના બંદરો પૈકી ગુજરાતમાં મધ્યમ અને નાના બંદરો ૪૦ આવેલા છે અને તેમાની દેશની કુલ હેરફેરનાં અંદાજે ૭૦ % હેરફેર ગુજરાતનાં આ નાના અને મધ્યમ બંદરોમાં થાય છે.

૪.૩.૧૩ : ઉદ્યોગો :-

સમગ્ર દેશમાં ઓદ્યોગિક પ્રગતિમાં અને મૂડીરોકાણમાં ગુજરાત રાજ્ય અગ્રસ્થાને છે તેમાં અકીક, ઇજનેર, ઉદ્યોગ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ, કાગળ, કાચ, કાપડ, ખરાદી કામ (લાકડાની બનાવટો) તેલ-ઘી, ખાંડ ઉદ્યોગ, ઘડિયાળ, જરી, ડેરી ઉદ્યોગ, દવાઓ, પ્લાસ્ટીક, પેટ્રો રસાયણો, મીઠું, રંગ-રસાયણો, રાસાયણિક ખાતર, રેયોન, સિમેન્ટ, સિરામિક, સોડાએશ, હિરા ઘસવાનો ઉદ્યોગો વગેરે મુખ્ય ઉદ્યોગો છે.

૪.૩.૧૪ : વીજળી :-

ગુજરાતમાં આજે સ્થાયી વસવાટવાળા ૧૮૦૦૦ ગામડાઓમાં વીજળીકરણ થયેલું છે. કુલ વીજ વપરાશકારો ૬૮,૭૯,૪૭૬ જેટલા છે. માથાદીઠ વીજ વપરાશ ૬૫૦ યુનિટ જેટલો છે. થર્મલ, જળ, અણુ અને ગેસ આધારિત વિજ મથકો ગુજરાતમાં જ છે. કુલ વીજ ઉત્પાદન યુનિટ્સ - ૩૧૧૮ કરોડ યુનિટ થાય છે. તેમાં વિદ્યુત મથકો-૧૨, સબસ્ટેશન-૬૯૦, ટ્રાન્સમિશનની ઇ.એચ.વી./ એચ.વી.

સર્કિટ-૪૩૫૮ કિ.મી., વિતરણની લાંબાઈ-૨૭૬૭૪ કિ.મી. છે.

૪.૩.૧૫ : વાહનવ્યવહાર :-

ગુજરાતનાં વાહનવ્યવહારમાં ભૂમિ માર્ગ, જળમાર્ગ, હવાઈમાર્ગ અને રેલ્વે માર્ગનો સમાવેશ થાય છે. રસ્તાઓમાં રાષ્ટ્રિય ધોરીમાર્ગ, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ, જિલ્લા મુખ્ય માર્ગો અને ગ્રામ્ય માર્ગોનો સમાવેશ થાય છે.

૪.૩.૧૬ : જોવાલાયક સ્થળો :-

એશિયન સિંહોનું દુનિયાનું છેલ્લું રહેઠાણ ગિરનું અભયારણ્ય, દ્વારકા અને સોમનાથનાં પવિત્ર મંદિરો, આકર્ષક ડુંગરાળ નગર પાલિતાણા ખાતે શેત્રુંજય ટેકરી પર આવેલા જૈનમંદિરો, ઉદયવાડાનું અગ્નિમંદિર, લોથલનાં અવશેષો, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, નળસરોવર, અમદાવાદનાં મોગલ શૈલીનાં સ્થાપત્ય સ્મારકો વગેરે જોવાલાયક સ્થળો અને તિર્થધામો છે.

૪.૩.૧૭ : ખેતી :-

ગુજરાત ખેતી પ્રધાન રાજ્ય છે. રાજ્યની લગભગ ૪૮ % વસ્તીનું ગુજરાત ખેત પર નિર્ભર છે. ગુજરાતનાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં વિસ્તારને બાદ કરતા બાકીનાં સમગ્ર વિસ્તારની જમીન ફળદ્રુપ ગણી નહીં. ગુજરાતમાં લગભગ ૧૨ લાખ હેક્ટર જમીન ક્ષારયુક્ત છે. આવી જમીનમાં ખેતીના પ્રશ્નો ઘણા વિકટ છે. ગુજરાતનાં પશ્ચિમ કિનારાની જમીન દરિયાનાં પાણીનાં ઘસારાથી ક્ષારયુક્ત બની ગયેલ છે. ઉત્તર ગુજરાતનાં રણ પ્રદેશની નજીકના તથા કચ્છની જમીન ઓછા વરસાદને કારણે ક્ષારયુક્ત થયેલ છે. ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાની કેટલી જમીન ભૂતકાળ નાં પાણીની સપાટી ઊંચી આવવાથી ખારવાળી બની ગઈ છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના ઘેડ વિસ્તારની જમીન નીચાણવાળી હોવાથી પાણીના જમાવને કારણે ક્ષારયુક્ત થઈ ગયેલ છે. ૩૦ ટકા જમીનને સિંચાઈની સુવિધા મળે છે. બાકીની ૭૦ % જમીન વરસાદ પર આધારિત છે.

ખેતીનાં પોકોમાં મુખ્યત્વે ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ડાંગર, મકાઈ, ચણા, તુવેર, મગ તથા અન્ય કઠોળ વગેરે ધાન્ય પાકો ઉપરાંત મગફળી, કપાસ, તલ,

એરંડા, રાઈ, સરસવ, ઈસબગુલ, ઘાણા, વરિયાળી, તમાકું, જીરૂ, શેરડી, ફળફળાદી વગેરે રોકડીયા પાકોનું વાવેતર થાય છે. ગુજરાતનાં કુલ ૧૮૬૦૦ હજાર હેક્ટર જમીન છે. તેમાંથી ખેતીલાયક ૧૨૪૪૫ હજાર હેક્ટર જમીન ખેતીલાયક છે. તેમાંથી ૮૫૦૦ હજાર હેક્ટર જમીનમાં જ ખેતી કરવાનું આવે છે. બાકીની જમીન પડતર છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો માત્ર ૪૦ ટકા જમીનમાં ખેતી કરવામાં આવે છે. મગફળી અને કપાસનાં ઉત્પાદનમાં ગુજરાત પ્રથમ સ્થાને છે. તમાકુંનું ઉત્પાદન બીજા નંબરે થાય છે. આખા દેશની મગફળીના ૨૫ ટકા મગફળી ગુજરાત ઉત્પન્ન કરે છે.

૪.૩.૧૮: પશુપાલન:-

ખેતીની પૂરક પ્રવૃત્તિ તરીકે પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ થયેલો છે. પશુપાલન અને ડેરીએ ગુજરાતનાં ગ્રામ્ય અર્થતંત્રમાં મહત્વનો ભાગ ભજવેલ છે. અને તે ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર કે જ્યાં રોજગારી તકો અપૂરતી છે, ત્યાં આવક નોંધપાત્ર રોજગારીની તકો ઉભી કરવામાં મદદરૂપ થયેલ છે. રાજ્ય સરકાર પશુચિકિત્સા લયમાં મળખાથી ગ્રામ્ય સ્તર સુધી પશુ આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ડેરી ઉદ્યોગ સારી રીતે પ્રસ્થાપિત થયેલ છે. અન્ય રાજ્યો માટે નમૂના રૂપ ગણાય છે. પશુઓમાં ગાય, ભેંસ, ઘેટા-બકરાં વગેરે મુખ્ય છે.

૪.૩.૧૯ : મત્સ્યોદ્યોગ :-

ગુજરાતમાં ૧૬૬૦ કિ.મી. જેટલો લાંબો દરિયાકિનારો છે. ગુજરાતનાં જુદા-જુદા અખાતો, નદીઓ, મુખત્રિકોણ, ઘક્કાઓ, અને ખાડીઓ સાથે વિશાળ દરિયાકિનારો ધરાવે છે. રાજ્યની ઉત્તરે જિલ્લાનાં લખતરથી શરૂ કરી દક્ષિણ વલસાડ જિલ્લાનાં ઉમરગાવ સુધી માછલા પકડવાનો વિસ્તાર વિસ્તરેલો છે.

આ વિસ્તારમાં વ્યાપારિક મહત્વ ધરાવતી માછલીઓની જાતો જેવી કે, પોમ્ફ્રેટ, જ્યુ માછલી, બોમ્બે ડક, પ્રોન, લોબસ્ટર, સ્કિવડ, કંટલ, સિલ્વર બાર, હીલસા , શાર્ક , કેટફીશ, મુલેટ્સ વગેરે વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. આ ઉપરાંત કચ્છનો અખાત જુદી-જુદી જાતનાં શંખ, છીપલા, દરિયાઈ શેવાળ, વગેરેની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ધરાવે છે.

૧૬ મી પશુગણતરી ૧૯૯૭ અનુસાર ‘‘રાજ્યમાં ૮૮૬ છૂટાછવાયા આંતરિયાળ મત્સ્ય કેન્દ્રો છે. જે પૈકી દરિયાઈ ૧૯૦, આંતરદેશીય ૬૧૮, ભરતીની અસરવાળા ૭૮ મત્સ્ય કેન્દ્રો છે. રાજ્યમાં માચ્છીમારોની વસ્તી ૪.૫૦ લાખ છે. જે પૈકી ૧.૫૮ લાખ સક્રિય માચ્છીમારો છે. જે માચ્છીમારી, મત્સ્ય વેપાર અને હોડીઓ/જાળોની મરામત વગેરે પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય છે.’’^(૮)

૪.૩.૨૦ : બાગાયત :-

બાગાયત પાકોના અગત્યતા અને ઉપયોગીતા જોતા રાજ્ય સરકારે બાગાયતી પાકો (ફળો, શાકભાજી અને મસાલા)ના વિકાસને નોંધપાત્ર મહત્વ આપેલ છે. ભારતના રાજ્યોમાં ફળોના ઉત્પાદનમાં ગુજરાત સાતમાં સ્થાને છે. ગુજરાતમાં ઉગાડવામાં આવતા મુખ્ય ફળોમાં કેળા, કેરી, પપૈયા અને ચિકું છે. ભારતમાં ગુજરાત કેળાના ઉત્પાદનમાં ત્રીજા ક્રમે છે, કેરીના ઉત્પાદનમાં છઠા ક્રમે અને પપૈયાના ઉત્પાદનમાં બીજા ક્રમે તથા ચિકુંના ઉત્પાદનમાં બીજા ક્રમે આવે છે. ગુજરાત શાકભાજીના ઉત્પાદનમાં નવમાં ક્રમે આવે છે. શાકભાજીમાં મુખ્ય ડુંગળી, બટાટા, રીંગણા, ટામેટા વગેરે છે. તે ઉપરાંત મરચાં, જરૂર, વરિયાળી, લસણ વગેરેનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

૪.૩.૨૧ : સિંચાઈ :-

ગુજરાત રાજ્યના ૧૯૬ લાખ હેક્ટર ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી ખેતીલાયક ૧૨૪ લાખ હેક્ટર પૈકી આશરે ૯૬ લાખ હેક્ટર વિસ્તારમાં જ ખેતી કરવામાં આવે છે. એટલે કે ૬૦ ટકા જમીનમાં ખેતી કરવામાં આવતી નથી. રાજ્યમાં નર્મદા યોજના સહિત ભૂર્ગભ જળ સિંચાઈમાં સંપૂર્ણ વિકાસ થશે, ત્યારે સિંચાઈના વિસ્તારમાં મોટો વધારો થશે.

સિંચાઈના સાધનોમાં કૂવા, પાતાળ કૂવા, તળાવો, બંધો, નહેરો, વગેરે જોવા મળે છે. અને તેમાં તળાવો, બંધો, ચેકડેમ, કૂવા, પાતાળકૂવા વગેરે સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. નહેરો દ્વારા સિંચાઈનો વિકાસ બહુ ઓછો થયો છે. રાજ્યમાં શેત્રુંજી, ઉકાઈ, ઘરોઈ, કાંકરાપાર, ઓઝત, આજી, મોટી ફતેહવાડી, મેશ્વો, હાથમતી, ભાદર, ગોમા વગેરે મોટી અને મધ્યમ કદની યોજનાઓ જોવા મળે છે.

જ્યારે અમુક યોજનાઓનું કામ ચાલુ છે. ગુજરાતની જીવાદોરી સમાન નર્મદા યોજના (સરદાર સરોવર) પુરી થશે ત્યારે રાજ્યના ૧૨ જિલ્લાના ૬૨ તાલુકા અને ૩૩૯૩ ગામોમાં પથરાયેલા ૧૭.૯૨ લાખ હેક્ટર જમીનને સિચાઈની સવલત મળશે.

૪.૩.૨૨ : શિક્ષણ અને સાક્ષરતાનું પ્રમાણ:-

ગુજરાતમાં કાયદા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાથમિક શાળાઓ મ્યુનિસિપાલિટી, કોર્પોરેશન, પંચાયતો ચલાવે છે. ઉપરાંત કેટલીક ખાનગી સંસ્થાઓ પણ પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવે છે. ગુજરાતમાં કુલ ૧૧ યુનિવર્સિટીઓ આવેલી છે. જેમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ, વિજ્ઞાન, ગૃહવિજ્ઞાન, ટેકનીકલ, મેડીકલ, એન્જનીયરિંગ, કૃષિ, આયુર્વેદ વગેરે પ્રકારની કોલેજો આવેલ છે. આ બધા વિભાગોની મળીને ૨૬૦ જેટલી કોલેજો છે.

સરકારશ્રીએ શિક્ષણના ઝડપી વિકાસ માટે સઘળા પ્રયત્નો કર્યા છે. સરકારશ્રીએ વિશ્વ બેંકની સહાયથી ‘‘જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ’’ શરૂ કરેલ છે. ફરી વખત રાજ્ય સરકારે મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના શરૂ કરી છે. આ ઉપરાંત ખાનગી શાળા સહીત ધોરણ ૧ થી ૫ સુધીની બધી શાળાઓમાં પ્રતિ દિવસ પ્રતિ બાળક ૧૦૦ ગ્રામ મફત અનાજ પૂરૂ પાડવામાં આવે છે. વિદ્યા સહાયક યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. આ નવી યોજના હેઠળ શિક્ષકને રૂ. ૨૫૦૦ નું નિયત સ્ટાઈપેન્ડ ચૂકવવામાં આવે છે. આજે ૩૦,૦૦૦ થી વધારે વિદ્યાર્થીઓની નિમણૂક કરવામાં આવેલ છે.

રાજ્ય સરકારે સ્વનિર્ભર કોલેજોની સ્થાપના માટે નવા પ્રોત્સાહનો જાહેર કર્યા છે. જેમાં તેઓની અખિલ ભારતીય સંસ્થાએ માન્ય કરેલ તબીબી, ફાર્મસી, ઈજનેરી અને ટેકનીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટોને રાહત દરે જમીન ઉપલબ્ધ કરાવશે. આ ઉપરાંત ઘણી ખાનગી બી.એડ. અને પી.ટી.સી. કોલેજોને સરકારશ્રીએ મંજૂરી આપી છે.

આ રીતે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં સરકારનું યોગદાન મહત્વનું ગણી શકાય તેવા સંકેતો પ્રાપ્ત થાય છે. કોઠા નં. ૪.૨ માં સાક્ષરતાના પ્રમાણમાં કે શિક્ષિત વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં થયેલો ફેરફાર સંબંધિ માહિતિ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૪.૨
ગુજરાતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રગતિ-૨૦૦૧ સુધી

વર્ષ	ગુજરાતની વસ્તી (લાખમાં)	ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાન (ટકામાં)	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા (લાખમાં)
૧૯૫૧	૧૬૩	૨૧.૮૩	૩૫.૫૭
૧૯૬૧	૨૦૬	૩૧.૪૭	૬૪.૮૩
૧૯૭૧	૨૬૭	૩૬.૯૫	૯૮.૬૬
૧૯૮૧	૩૪૧	૪૪.૯૨	૧૫૩.૧૮
૧૯૯૧	૪૧૩	૬૧.૨૮	૨૫૩.૧૩
૨૦૦૧	૫૦૬	૬૯.૯૭	૩૫૪.૦૫

પ્રાપ્તિસ્થાન :- સંકલિત

- (૧) “ગુજરાતની ૧૯૯૧ની જનસંખ્યાની ગણના.” યોજના, અંક, ૫ અને ૬, વર્ષ, જુન, ૧૯૯૩, પાના નં.- ૨૬.
- (૨) ભટ્ટ, બી. કે. “ધી ગુજરાત ઈકોનોમી.” અર્થ સંકલન, આંકડાકીય માહિતી વિશેષાંક, સળંગ અંક, ૪૧૧, વર્ષ, ૩૧ ડીસે.-૨૦૦૩, પાના નં.- ૩૭૧.

કોઠા નં. ૪.૨ માં શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રાપ્તિ થયેલી પ્રગતિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. રાજ્યની કુલ વસ્તીમાં ૧૯૫૧ માં અક્ષરજ્ઞાન કે સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૨૨ % જેટલું જોવા મળેલ છે. આ પ્રમાણ વધીને ૨૦૦૧ માં ૭૦ % જેટલું થવા પામ્યું છે. ટૂંકમાં ૫૦ વર્ષના સમયગાળામાં સાક્ષરતાના પ્રમાણમાં ઝડપી વધારો થયેલો જણાય આવે છે. ભારતમાં ગુજરાતની આ સિદ્ધિ કેરળ અને કર્ણાટક રાજ્ય પછી ઘણી મહત્વની ગણી શકાય તેમ છે.

કોઠા નં. ૪.૨ પરથી ફલિત થાય છે કે, સરકારશ્રીએ પ્રાથમિક શિક્ષણને મફત અને ફરજિયાત બનાવેલ હોવાથી આયોજનના પાંચ દાયકામાં એટલે કે ૫૦ વર્ષમાં રાજ્યમાં શિક્ષિત વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૫ લાખમાંથી વધીને ૨૦૦૧ માં ૩૫૪ લાખ જેટલી થવા જાય છે. એટલે કે આટલા સમયગાળા દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની

સંખ્યામાં ૩૧૯ લાખ જેટલો જબ્બર વધારો થયેલો માલૂમ પડે છે. જેને ખૂબ નોંધપાત્ર વધારો કહી શકાય તેમ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ૫૦ વર્ષના સમયગાળામાં દસ ગણો વધારો થયો છે અથવા ૧૦૦૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓથી સંખ્યા વધવા પામી છે. શિક્ષણ દ્વારા માનવમૂડીમાં રોકાણ થાય છે. તે એક માનવ શક્તિના કાર્યક્રમનું એક મહત્વનું તત્વ છે. “ સંતુલિત અને સતત વિકાસ માટે યોગ્ય વ્યવસાય માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓ યોગ્ય ક્ષણે મળી રહે તે માટે જરૂરીયાત મુજબ માનવશક્તિને તાલીમ આપવી એ શિક્ષણનું કાર્ય છે.”^(૯) આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ઝડપી તથા વેગવાન બનાવવામાં માનવમૂડીનો ફાળો ઘણો મૂલ્યવાન સાબિત થાય છે. અને તે શિક્ષણના પ્રમાણમાં વધારો થવાથી શક્ય બને છે. ગુજરાતમાં જાતિવાર અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ જાણવું જરૂરી હોવાથી તેની ચર્ચા પણ અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જેનો ખ્યાલ કોઠા નં. ૪.૩ પરથી આવે છે.

કોઠા નં. ૪.૩

ગુજરાતમાં જાતિવાર અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ

વર્ષ	પુરૂષોમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી	સ્ત્રીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી	કુલ અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી
૧૯૫૧	૩૦.૩૨	૧૨.૮૭	૨૧.૮૨
૧૯૬૧	૪૨.૪૯	૧૯.૭૪	૩૧.૪૭
૧૯૭૧	૪૭.૬૦	૨૫.૫૬	૩૬.૯૫
૧૯૮૧	૫૫.૯૫	૩૩.૨૦	૪૪.૯૨
૧૯૯૧	૭૩.૧૩	૪૮.૬૪	૬૧.૦૯
૨૦૦૧	૮૦.૫૦	૫૮.૬૦	૬૯.૯૭

પ્રાપ્તિસ્થાન :- “ધ ગુજરાત ઈકોનોમી બાય બી. કે. ભટ્ટ પાના નં.—૭૧

કોઠા નં. ૪.૩ પરથી માલૂમ પડે છે કે, ૧૯૫૧માં ગુજરાતમાં કુલ અક્ષરજ્ઞાનમાં પુરૂષોનો હિસ્સો કે પ્રમાણ ૩૦.૩૨ % જેટલું છે. તે સ્ત્રીઓ કરતા વધારે જોવા મળે છે. આ પ્રમાણ વધીને ૫૦ વર્ષના અંતે ૮૦.૫૦ % જેટલું થવા પામ્યું છે. તેની સામે સ્ત્રી અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ પણ આ સમયગાળા દરમિયાન ૧૨.૮૭ % માંથી વધીને ૫૮.૬૦ % જેટલું થવા જાય છે, ટૂંકમાં જાતિવાર પ્રમાણ પરથી ખ્યાલ આવે

છે કે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામ્યું છે. તેથી વર્તમાન સમયમાં કન્યા કેળવણીને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવી રહ્યું છે.

છેલ્લી વસ્તી ગણતરી પરથી ૨૦૦૧માં ભારતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૬૫.૩૮ ટકા છે. જ્યારે ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૬૯.૮૭ % છે. ટૂંકમાં ભારત કરતા સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ઉંચું રહેવા પામ્યું છે. આ દ્રષ્ટિથી ગુજરાતની વિકાસ ગાથા કે યાત્રામાં ઝડપી પ્રગતિ સાધવામાં ઉપયોગી બને તેવી પરિસ્થિતિનું સર્જન થતું જોવા મળે છે. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધતા રોજગારી અને આવકની સપાટીમાં વધારો શક્ય બને છે અને ઝડપી વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

૪.૩.૨૩ : ગુજરાતમાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ ૨૦૦૧ :-

ગુજરાતમાં કુલ કામ કરનારા લોકોમાંથી ગ્રામીણક્ષેત્રે કામ કરનારા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ ૨૦૦૧માં ૭૦.૪૧ % રહેવા પામ્યું છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં કુલ કામ કરનાર સ્ત્રી-પુરુષોમાંથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રી-પુરુષોનું પંખેણ કેવા પ્રકારનું રહેવા પામ્યું છે તેની વિગત કોઠા નં. ૪.૪ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૪.૪

ગુજરાતમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ-૨૦૦૧

કુલકામ કરનાર પુરુષો	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર પુરુષો	ટકાવારી પ્રમાણે (%)	કુલકામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણે (%)
૧૩૮૭૦૮૨૮	૮૬૨૦૩૮૩	૬૨.૧૫	૬૪૮૭૮૬૮	૫૭૨૧૦૩૦	૮૮.૦૪

પ્રાપ્તિસ્થાન :- ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી-૨૦૦૧ શ્રેણી -૨૫, પેપર, ૩ પાના નં.-૧૫.

ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં પુરુષ અને સ્ત્રી કામદારોનું પ્રમાણ કોઠા નં. ૪.૪માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. કોઠો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં પુરુષ કામકરનારાઓનું પ્રમાણ વધુ છે, જ્યારે સ્ત્રી કામ કરનારોઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. એ બાબત પુરુષ પ્રધાન સમાજ રચનાનો નિર્દેશ આપે છે. પરંતુ ગ્રામીણ સમાજમાં આનાથી પરિસ્થિતિ જુદી હોવાનો સંકેત ઉપરના આંકડાઓ આપે છે. કુલ પુરુષ

કામ કરનારાઓમાં ગ્રામીણ પુરુષ કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ ૬૨.૧૫ % છે. જ્યારે કુલ સ્ત્રી કામ કરનારાઓમાં ગ્રામીણ સ્ત્રી કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ ૮૮.૦૪ % ઉચ્ચ જોવા મળે છે. શહેરમાં સ્ત્રી કામદારો ઘણા ઓછા છે. જ્યારે પુરુષ કામદારોની સંખ્યા તેની તુલનાએ શહેરોમાં વધારે છે. ખેતી પ્રધાન દેશની જેવી ગુજરાતની અર્થ વ્યવસ્થા હોવાથી પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ કામ કરવામાં પોતાનો સહયોગ વિશાળ પાયા પર આપે છે. જેની અસરના પરિણામે ગ્રામીણ કામદારોનું પ્રમાણ વધારે છે. આમ ગુજરાતનું અર્થતંત્ર ખેત પ્રધાન હોવાના માપદંડ તરીકે આ વસ્તીમાંના કામ કરનાર વર્ગ પુરુષ-સ્ત્રીના પ્રમાણને જોવું પડે તેમ છે.

ગુજરાતની કુલ કામ કરનારાઓની પુરુષ-સ્ત્રીની સંખ્યા ૨,૦૩,૬૮,૭૯૭ જેટલી છે. તેમાંથી પુરુષ અને સ્ત્રી મળીને ૧,૪૩,૪૧,૪૧૩ જેટલા કામદારો ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આવેલા છે. આ ટકાવારી પ્રમાણ શહેરી ક્ષેત્રની તુલનાએ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ૭૦.૪૧ જેટલું જોવા મળે છે. એટલે કે હવે આ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કુલ કામદારો વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. હવે આ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ પુરુષ-સ્ત્રીઓ જે જુદા-જુદા ક્ષેત્રે વ્યવસાયમાં રોજગારી કે રોજી મેળવે છે, તે અંગેના આકાડઓ કોઠા નં. ૪.૫ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૪.૫

વ્યવસાયી કક્ષા મુજબનું વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧

વ્યવસાયની કક્ષા	ગ્રામીણ ક્ષેત્ર કામ કરતા પુરુષો	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
૧. ખેડૂતો	૩૭૦૨૯૮	૪૩.૦૧	૧૭૮૪૨૨૪	૩૧.૧૮
૨. ખેતમજૂરો	૨૩૦૧૨૫૧	૨૬.૭૦	૨૫૧૫૦૪૫	૪૩.૮૬
૩. ગૃહ ઉદ્યોગો કામ કરનારાઓ	૧૪૧૨૦૮	૧.૬૪	૮૨૮૮૩	૧.૪૫
૪. અન્ય કામ કરનારાઓ	૨૪૭૦૬૬૧	૨૮.૬૬	૧૩૩૮૮૬૮	૨૩.૪૦
કુલ =	૮૬૨૦૩૮૩	૧૦૦	૫૭૨૧૦૩૦	૧૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :— ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧ શ્રેણી – ૨૫, પેપર-૩, પાના નં. – ૧૫૫.

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીના અંદાજ મુજબ ગુજરાત રાજ્યની ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કામ કરનાર વસ્તીઓમાં પુરૂષ —સ્ત્રીઓની ટકાવારી જુદા—જુદા વ્યવસાયમાં જુદી—જુદી જોવા મળે છે. આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૪.૫ પર માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે. જેમાં પુરૂષોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. કુલ ટકાવારી પ્રમાણ ૪૩.૦૨ % જેટલું ઉચું જોવા મળે છે. જ્યારે બીજા નંબરે કામ કરનારાઓ જેમાં કારીગરો, મજૂરો વગેરે આવે છે. તેનું પ્રમાણ પુરૂષોમાં ૨૮.૬૬ % છે. ત્રીજા ક્રમે ખેતમજૂરો આવે છે. પુરૂષ ખેતમજૂરોનું પ્રમાણ ૨૬.૭૦ % છે. અને છેલ્લે ઘરગથ્થૂ ઉદ્યોગોમાં માત્ર ૧.૬૪ % પુરૂષ લોકો જ રોકાયેલા છે.

તેની બીજી બાજુ ખેડૂત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૩૧.૧૮ % છે. જ્યારે ખેતમજૂરોનું પ્રમાણ સૌથી ઉંચું એટલે કે ૪૩.૮૬ % જેટલું જોવા મળે છે. અન્ય કામ કરનારાઓના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી શ્રમિકોનું પ્રમાણ ૨૩.૪૦ % છે. ગૃહ ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓમાં ૧.૪૫ % લોકો રોકાયેલા છે. તેના પરથી એવો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે કે, પુરૂષોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. જેથી પુરૂષોનું ખેડૂતોનું પ્રમાણ છે, તે મુખ્ય વ્યવસાયનો નિર્દેશ આપે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ અભણ હોય ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરોમાં રોજી મેળવે છે. આ બંને કામ કરનારાઓનું કુલ પ્રમાણ પરંપરાગત ખેતી વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ જોવા મળે છે. આ બંનેનું ખેતી વ્યવસાય સાથે જોડાયેલાઓનું પ્રમાણ જોતા કહી શકાય કે, કુલ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા પુરૂષોમાં ખેડૂતો અને ખેત મજૂરો મળી ખેતી વ્યવસાયમાં રોકાયેલા છે. તેનું પ્રમાણ ૬૮.૭૧ % છે. અને આ બે વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ સ્ત્રીઓનું કુલ પ્રમાણ સંયુક્ત રીતે ૭૫.૧૫ % થવા જાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ખેતી ક્ષેત્ર અને તેને સંલગ્ન ક્ષેત્રોમાં પરંપરાગત વ્યવસાયમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો પુરૂષો કરતા ગુજરાતમાં વધુ જોવા મળે છે.

૪.૪ : સૌરાષ્ટ્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય :-

ગુજરાત રાજ્ય અંગેની સંક્ષિપ્ત માહિતી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે સૌરાષ્ટ્રની સામાન્ય માહિતી જાણવી જરૂરી બને છે. આ અંગેની સામાન્ય માહિતી આ વિભાગમાં દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૪.૪.૧ : સ્થાન :-

ગુજરાતની દક્ષિણ દિશાએ અરબી સમુદ્રના કિનારાના ભાગમાં ૨૦°.૪૦°થી ૨૩°. ૨૫° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૦°.૦૫° થી ૭૨°. ૨૦° પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ આવેલ છે. આ વિસ્તાર હોડી આકારના અને ઘનાઢય પણ છે. તે ગુજરાત રાજ્યનો એક ભાગ છે.

૪.૪.૨ : સીમા :-

સૌરાષ્ટ્રનો દરિયા કીનારો ૨૫૬ કીલો મીટર લાંબો છે. પરંતુ તે ખાંચાખૂંચીઓ વાળો છે. ઉત્તર દિશામાં કચ્છનું રણ તથા દક્ષિણ દિશામાં અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વ દિશામાં ખંભાત, મહેસાણા તથા અમદાવાદ જિલ્લા તથા પશ્ચિમ દિશામાં અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

૪.૪.૩ : વિસ્તાર :-

સૌરાષ્ટ્રનો કુલ વિસ્તાર ૬૪૩૩૮ ચોરસ કીલોમીટર છે. સૌરાષ્ટ્રના કુલ સાત જિલ્લાઓ રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર, જૂનાગઢ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી અને પોરબંદર વગેરે છે. આ જિલ્લાઓ આઝાદી પહેલા રજવાડાઓમાં વહેંચાયેલા હતા.

૪.૪.૪ : સૌરાષ્ટ્રનું નામ :-

“ સૌરાષ્ટ્ર એટલે સારુ રાષ્ટ્ર” ગ્રીક અને રોમન દેશ તેને “ સૌરાષ્ટ્ર” તરીકે ઓળખતા હતાં. આપણા ભારતીય ગ્રંથો ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ માં ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને સૌરાષ્ટ્રના ઉલ્લેખ મળે છે. પૂર્વેની છઠી કે સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા વ્યાકરણ ચાર્યપાણિનીએ ‘સૌરાષ્ટ્ર રિકાનાહી’ તથા કુન્તી રાષ્ટ્ર અને ‘ચિન્તી’ શબ્દો વાપર્યા છે.

૧૮૬૦ પહેલા તે મુંબઈ ઈલાકાનો વિસ્તાર ગણાતો હતો. અને ૧૮૬૧ માં ગુજરાત અલગ થતા આજે ગુજરાત રાજ્યનો એક પ્રદેશ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. “ કાઠી લોકોની મૂળ કોમો આ પ્રદેશમાં વસવાટ કરે છે. તેથી આ પ્રદેશ કાઠીયાવાડ તરીકે ઓળખાતો. આ કાઠી લોકો સૂર્ય પૂજક હતાં. તેથી ‘સૌરા’ તરીકે ઓળખાતા અને જૂના કાળમાં આ સૂર્ય પૂજકો આ પ્રદેશમાં વિશેષ હોવાથી આ પ્રદેશ કે વિસ્તાર સૌરાષ્ટ્ર અને પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર થયું હોય તેવી માન્યતા પ્રચલિત છે.”^(૧૦)

૪.૪.૫ : સૌરાષ્ટ્રના વિભાગો:—ભાટ,બારોટ લોકોનાં ગ્રંથ અને ફારસી તારીખ પ્રમાણે જણાય છેકે, દસમી સદી પછી ચુડાસમા અને મુસલમાનોના વખતમાં સૌરાષ્ટ્ર નવ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. ભાટ લોકો ચુડાસમાનાં બયાનમાં ‘નવઘણ’ ને નવા સોરઠનો ઘણી કહીને વર્ણવે છે. તેમ અબુફઝલ પણ પોતાના ગ્રંથમાં સોરઠના નવ વિભાગોમાં લખે છે. જે આ પ્રમાણે છે.(૧)પ્રભાસ (૨)દ્વારકા (૩)પંચાલ (૪)ભાલ (૫)હાલાર (૬)ઝાલાવાડ (૭)ગોહિલવાડ (૮)બાબરીયાવાડ (૯)કાઠિયાવાડ

“ કનેલ જે. ડબલ્યું વોટસન ” કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં દસ ભાગ આ પ્રમાણે આપે છે. (૧)ઝાલાવાડ (૨)મચ્છુકાંઠો (૩)હાલાર (૪)ઓખા મંડળ (૫)બરડો (૬)સોરઠ (૭)બાબરિયાવાડા (૮)ગોહિલવાડ (૯)ઉન્દર સરવૈયા (૧૦)કાઠિયાવાડ

ગુજરાતના સુલતાનોનું સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અધિપત્ય સ્થપાયા પછી સૌરાષ્ટ્રના દસમાંથી પાંચ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. જે આ પ્રમાણે છે.(૧)હાલાર (૨)કાઠિયાવાડ(૩)ઝાલાવાડ(૪)સોરઠ અને (૫)ગોહિલવાડ નો સમાવેશ થાય છે.

આ વિભાગો બ્રિટિશ હકુમત સુધી યથાવત રહ્યા, પણ સ્વતંત્રપછી ફરી તેના નામ ફેરવવામાં આવ્યા છે જે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) સોરઠ અને પોરબંદર ભેળવી જૂનાગઢ જિલ્લો
- (૨) હાલાર અને ઓખા મંડળનો જામનાગર જિલ્લો
- (૩) કાઠિયાવાડનો અમરેલી જિલ્લો
- (૪) ગોહિલવાડનો ભાવનાગર જિલ્લો
- (૫) ઝાલાવાડનો સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો

આમ આ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂદા—જૂદા જિલ્લાઓના નામો અપાયા છે. સોરઠમાં જૂનાગઢ જિલ્લાના પોરબંદર વિભાગને જિલ્લા તરીકેનું સ્થાન મળતા અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં કુલ સાત (૭) જિલ્લાઓ આવે છે. અને કુલ તાલુકાઓ ૭૩ છે.

૪.૪.૬: સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તી :-

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલ સાત જિલ્લોઓને લગતી સામાન્ય માહિતી આપવાનો આ વિભાગમાં પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અર્થકારણ બાબત માં ભૌગોલિક વિસ્તાર જાણ્યા બાદ સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી સંબંધી ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૧ સુધીમાં નોંધાયેલ ફેરફારનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ગણાશે. સૌરાષ્ટ્રના સાત જિલ્લોઓની કુલ વસ્તી તેમજ ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ સંબંધી માહિતી કોઠા નં. ૪.૬ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૪.૬

સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી— ૨૦૦૧ સુધીની

વર્ષ	કુલ વસ્તી	કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ વસ્તી (%)	કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તી (%)
૧૯૬૧	૫૪૩૩૦૪૫	૬૬.૮૮	૩૩.૦૨
૧૯૭૧	૭૪૮૧૫૬૧	૬૮.૬૫	૩૧.૩૫
૧૯૮૧	૮૫૭૮૫૦૧	૬૬.૮૨	૩૩.૦૮
૧૯૯૧	૧૧૨૨૬૦૨૬	૬૪.૦૮	૩૫.૯૧
૨૦૦૧	૧૩૩૩૪૩૪૮	૫૮.૪૭	૪૦.૫૩

પ્રાપ્તિ સ્થાન :-સંકલિત (૧) ભારતની વસ્તી ગણતરી —૧૯૮૧, ગુજરાત રાજ્ય, ભાગ —૨(ખ) શ્રેણી —૫ પાના નં.—૧૭ અને ૨૨
(૨) ભારતની વસ્તી ગણતરી શ્રેણી : ૫, ૧૯૮૧
(૩) પ્રા.મનોજ, જોષી. ‘સૌરાષ્ટ્રના વસ્તીના વલણો’ યોજના, અંક, ૮, ડિસેમ્બર—૨૦૦૩ પાના નં.—૧૪ અને ૧૫

કોઠા નં ૪.૬ માં રજૂ કરેલ વિગત પરથી સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી બાબતોની માહિતી સ્પષ્ટ રીતે જણાય આવે છે. ૧૯૬૧ની તુલનામાં ૨૦૦૧ માં કુલ વસ્તી સવા બે ગણી કરતા વધુ થાવ પામી છે. આ વસ્તી વૃદ્ધિ ઘણા ઝડપી વધારાના દરનો નિર્દેશ આપે છે.

બીજી તરફ આ વિસ્તારમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૬૧ બાદ નીચું ગયા

બાદ ૧૯૮૧થી સતત ૨૦૦૧ સુધીમાં વધીને ઉચું જવા પામ્યું છે. ૧૯૬૧ માં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૩૩.૯૨ % હતું, તે વધીને ૨૦૦૧ માં ૪૦.૫૩ % થવા પામ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શહેરી વસ્તીના પ્રમાણમાં થતો વધારો ધીમો છે. સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારની મોટાભાગની વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી હોય આ વિસ્તારની રોજગારી માટે મુખ્યત્વે ખેતીક્ષેત્ર પર આધાર રાખતી હોવાનો સંકેત મળે છે. ગુજરાતમાં ૨૦૦૧ શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૩૭.૩૫ % છે. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રમાણ ઉચું જોવા મળે છે. ટૂંકમા સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યના શહેરીકરણના વેગની તુલનાએ સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં આ વેગ વધુ ઝડપી વધી રહ્યો હોય તેવા સ્પષ્ટ સંકેતો મળે છે.

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ “સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી ૧,૩૩,૩૪,૩૪૮ છે. જે ગુજરાતની કુલ વસ્તીના ૨૬.૫૫ % થાય છે. જેમાં ૬૯,૧૩,૮૮૪ પુરૂષો અને ૬૫,૨૦,૪૬૪ સ્ત્રીઓ છે. સૌરાષ્ટ્રની કુલ વસ્તીમાં ૫૧.૬૪ % પુરૂષો અને ૪૭.૫૪ % સ્ત્રીઓ છે.”^(૧૧) ૨૦૦૧ની સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી અંગે ની સ્થિતિ કોઠા નં. ૪.૭ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં. ૪.૭

સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લા પ્રમાણે ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ (૨૦૦૦)

ક્રમ	જિલ્લો	કુલ વસ્તી (લાખમાં)	શહેરી		ગ્રામીણ	
			વસ્તી (લાખમાં)	ટકાવારી પ્રમાણ	વસ્તી (લાખમાં)	ટકાવારી પ્રમાણ
૧	રાજકોટ	૩૧.૫૭	૧૭.૨૫	૫૪.૬૫	૧૪.૩૨	૪૫.૩૫
૨	પોરબંદર	૦૫.૩૬	૦૨.૬૧	૪૮.૬૦	૦૨.૭૬	૫૧.૪૦
૩	જામનગર	૧૮.૧૬	૦૮.૩૮	૪૬.૧૫	૦૯.૭૮	૫૩.૮૫
૪	ભાવનગર	૨૪.૬૯	૦૯.૩૫	૩૭.૮૭	૧૫.૪૦	૬૨.૧૩
૫	જૂનાગઢ	૨૪.૪૮	૦૭.૧૧	૨૯.૦૪	૧૭.૩૭	૭૦.૯૬
૬	સુરેન્દ્રનગર	૧૫.૧૫	૦૪.૦૩	૨૬.૬૦	૦૫.૬૭	૭૩.૪૦
૭	અમરેલી	૧૩.૯૩	૦૩.૧૩	૨૨.૪૭	૧૦.૮૦	૭૭.૫૩

પ્રાપ્તિસ્થાન :—જોષી, મનોજ., ‘‘સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીના વલણો.’’ યોજના, અંક—૯, વર્ષ, ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૫ .

કોઠા નં. ૪.૭ દર્શાવ્યા મુજબ સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી વધુ વસ્તી રાજકોટ જિલ્લામાં છે. રાજકોટ જિલ્લો પ્રથમ નંબરે આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીમાં બીજા નંબરે ભાવનગર અને ત્રીજા નંબરે જૂનાગઢ આવે છે.

કોઠા પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, આ સાત જિલ્લામાંથી સૌથી વધારે ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે વસ્તી જૂનાગઢ જિલ્લામાં આવેલી છે. જૂનાગઢ જિલ્લાની વસ્તી ૧૭.૩૭ લાખ જેટલી છે. આમ ગ્રામીણ વસ્તીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ જૂનાગઢ જિલ્લો આવે છે. તેથી સૌરાષ્ટ્રનો ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રમુખ જિલ્લા કે પ્રતિનિધિ જિલ્લા તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાની પસંદગી કરવામાં આવેલી છે.

૪.૪.૭ આબોહવા :— સૌરાષ્ટ્રમાં પેટા વિભાગોમાં ઉષ્ણતામાનમાં તફાવત જોવા મળે છે. એટલે કે ઉષ્ણતામાનમાં વિવિધતા છે. જેની માહિતી કોઠા નં ૪.૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. મે માસમાં સૌથી વધુ ગરમી પડે છે. જાન્યુઆરીમાં સૌથી વધુ ઠંડી પડે છે. જિલ્લાવાર ઉષ્ણતામાન નીચે પ્રમાણે બતાવેલ છે.

કોઠા નં. ૪.૮

સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લાવાર ઉષ્ણતામાન

જિલ્લા	સૌથી વધુ	સૌથી ઓછું
અમરેલી	40.0 ⁰	24.0 ⁰
ભાવનગર	40.7 ⁰	24.0 ⁰
જામનગર	36.3 ⁰	25.0 ⁰
જૂનાગઢ	30.3 ⁰	27.5 ⁰
રાજકોટ	40.6 ⁰	24.2 ⁰
સુરેન્દ્રનગર	41.9 ⁰	26.3 ⁰
પોરબંદર	34.0 ⁰	25.0 ⁰

પ્રાપ્તિસ્થાન : — જોષી, વી. એચ. અને પરમાર, બી.ડી ‘‘ ચૈન્જીંગ પેટર્ન્સ ઓફ રોકટોરલ બિહેવિયર્સ ઇન એ રીજયોનલ ઇકોનોમી’’ પ્રકરણ, ૧, પાના નં.—૧૨

(Changing Patterns of sectoral Behaviour in a Regional Economy)

કોઠા નં ૪.૮ પરથી માલુમ પડે છે કે, સૌથી વધુ ઉષ્ણતામાનમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં સૌથી વધારે જોવા મળે છે. એટલે કે જૂનાગઢ જિલ્લાનું હવામાન સમઘાત પ્રકારનું જોવા મળે છે.

૪.૪૮ વરસાદ :-

“સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લાઓના સામાન્ય વરસાદ જોઈએ તો સૌથી વધુ વરસાદ જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૮૪૩.૭ મિલી મીટર છે. અને સૌથી ઓછા વરસાદ જામનગર જિલ્લામાં ૪૬૬ મિલી મીટર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વરસાદ અયોક્કસ અને અનિયમિત છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતુ જાય છે.”^(૧૨) અહિં વરસાદની વિશિષ્ટતા એ છે કે જ્યારે વરસાદ આવે છે. ત્યારે તે એકદમ તુટી પડે છે અને પછી તે બંધ થઈ જાય પછી બહુ લંબાવે છે.

૪.૪.૯ : નદીઓ:-

સૌરાષ્ટ્રની ઘણીખરી નદીઓ મધ્યભાગમાં આવેલ બે ગીરીમાળામાંથી નીકળે છે. તે પૈકી ભાદર, ભોગાવો, સુકભાદર, મચ્છુ, આજી, ઘેલો, કાળુભાર મુખ્ય છે. ભાદર નદીનું ઉદગમ સ્થાન જસદણથી ઉત્તરે આવેલ આણંદપરાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ચોટીલો છે. તેની લંબાઈ ૧૮૩.૧૨ કિ.મી. છે. તે નવી બંદર પાસે અરબી સમુદ્ર ને મળે છે. શેત્રુંજી નદી ગીરની ઘુંડીટેકરીમાંથી નીકળે છે. મચ્છુનદી ચોટીલા તાલુકાના આણંદપુર—ભાડલા ગામ પાસેથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ ૧૧૨.૫ કિ.મી. છે. માળિયા(મિયાણા) પાસે કચ્છના નાના રણમાં સમાઈ જાય છે. શુકભાદર નદી ચોટીલા પાસેના ડુંગરોમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના મધ્યવર્તી ફુલઝર નજીકના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી ઘેલો નદી નીકળે છે. તેની લંબાઈ ૮૦.૧૨ કિ.મી. છે. તે ખંભાતના અખાતને મળે છે. કાળુભાર નદીની લંબાઈ ૮૪.૮૫ કિ.મી. છે. તે ભાવનગરની ખાડીને મળે છે. આ ઉપરાંત અનેક નાની નાની નદીઓ આવેલી છે.

૪.૪.૧૦ : પર્વતો :- સૌરાષ્ટ્રમાં એક નૈઋત્યથી ઈશાન તરફ લંબાયેલી અને બીજી દક્ષિણમાં પૂર્વ—પશ્ચિમ લંબાયેલી બે ગિરિમાળાઓ આવેલી છે. આ બંને એકબીજાને

સમાંતર છે. પહેલી ગિરિમાળા ૨૪૦ કિ.મી. લાંબી છે. જ્યારે બીજી હારમાળા ૧૬૦૦ કિ.મી. લાંબી છે. ગિરનાર ગુજરાતનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. ઉજ્જયંત કે રૈવતગિરિ તરીકે જાણીતો છે. તેની ઉંચાઈ ૧૦૮૭.૨૩ મીટર છે. તેના પાંચ શિખરો છે. આ ઉપરાંત સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ડુંગરો, ઈશાન ખૂણાની ગિરિમાળા ભાગ રૂપ છે. ચોટીલાનો ચામુંડા માતાના મંદિરવાળો ડુંગર ૩૬૫.૭૬ મીટર ઊંચો છે. પાલીતાણા નજીક જૈનોના મંદિરો ધરાવતો શેત્રુંજો ડુંગર ૫૭૨ મીટર ઊંચો છે. ભાવનાગરની પૂર્વ તરફ પોખરા અને તળાજના ડુંગરો લગભગ ૧૦૦ થી ૩૦૦ મીટર જેટલા ઊંચા છે.

૪.૪.૧૧ : જંગલો :—

જૂનાગઢ, અમરેલી અને ભાવનગર જિલ્લામાં ગિર અભયારણ્ય વહેંચાયેલું છે. સૌરાષ્ટ્રના જંગલોમાં સાગ, સાદડ, ટીબરૂ, કાકડ, મોવેડી, હલદુ, કલમ, કડાચો, સાલેડી, કુસુમ, બીયો, સિશમ, કાંજો, બિલી, જાંબું, બાવળ, ખેર, હરમો, ખંગાર, છત્રીબાવળ, રંગાળી, મીંઢળ, ઈન્દ્રજવ, રાયણ, રોણ, દાંત્રાગો, દૂધલો, આસન, આસીત્રો, ગરમાળો, આંબલી, કરંજ, ઈગોર, કંથાટી, કરમદી, ચણીબોર, ઘટબોરડી, વિકળો, સાંબો, આંબો, વડ, પીપળો, બાવળ, લીમડો વગેરે પ્રકારના વૃક્ષો, વનસ્પતિઓ, છોડ, વેલા, અને ઘાસ જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ૪.૩૩ % વિસ્તારમાં જંગલો જોવા મળે છે. આ જંગલો ડુંગરોના ઢોળાવો, તળેટી વગેરે વિસ્તારોમાં આવેલા છે. ગિરના જંગલમાં સિંહ, દિપડા, વરૂ, હરણ, ઝરખ, લોમડી, શિયાળ, જંગલી બિલાડી, રણ બિલાડી, ટપકાં વાળી બિલાડી, નાની બિલાડી, શેળો, શેઢાળી, સાબર, ઘોરખોદીયું વગેરે જંગલી પ્રાણીઓ વસે છે. આ જંગલમાં અલભ્ય ઔષધીય ગુણો ધરાવતી અનેક દિવ્ય ઔષધીયઓ રહેલી છે.

૪.૪.૧૨ : બંદરો :—

ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો ૧૬૬૦ કી.મી. છે. અને તેમાં પણ એકલા સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના વિસ્તારનો ૫૬ % વિસ્તાર સૌરાષ્ટ્રમાં છે. ગુજરાતનાં ૪૨ બંદરો પૈકી સૌરાષ્ટ્રમાં ૨૩ બંદરો આવેલા છે. તેમાં વેરાવળ, ભાવનગર, ઓખા, પોરબંદર,

સિક્કા અને જાફરાબાદ જેવા બારમાસી બંદરો છે. આ ઉપરાંત ત્રણ મધ્યમ અને ૧૪ નાના બંદરો સૌરાષ્ટ્રમાં છે.

૪.૪.૧૩ : ઉદ્યોગો :-

સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે સિમેન્ટ, મીઠા ઉદ્યોગ, સોડા એશ, સિરામિક, વેજીટેબલ ઓઈલ, સોલવન્ટ એક્સ્ટ્રેશન, ખાંડસરી, બ્રાસ પાર્ટસ, ઘડિયાળ, ડિઝલ એન્જિન, ફાઉન્ડ્રી, મશિન ટુલ્સ, રિ રોલીંગ, ટેક્સટાઈલ્સ, સાડી પ્રિન્ટીંગ અને પ્લાસ્ટીક ઉદ્યોગના એકમો કાર્યરત છે. આજે સૌરાષ્ટ્રમાં અંબુજા સિમેન્ટ, લાર્સન એન્ડ ટુબ્રો સિમેન્ટ, સાંધિ સિમેન્ટ, નર્મદા સિમેન્ટ, હાથી સિમેન્ટ, સિધ્ધિ સિમેન્ટ, ઈન્ડિયન રેયોન, ટાટા કેમિકલ્સ, ઘાંગધ્રા કેમિકલ્સ, રિલાયન્સ પેટ્રો રિફાઈનરી, જેવા મોટા ઉદ્યોગો જોવા મળે છે. રાજકોટ શહેર ઓઈલ એન્જિન અને મશિનરી ઉત્પાદન ક્ષેત્રે દુનિયાભરમાં નામના મેળવી ચુક્યું છે. જેતપુર શહેરમાં સાડી છાપકામનો ઉદ્યોગ જગ વિખ્યાત બન્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના પેરિસ તરીકે ઓળખાતા મોરબી શહેરમાં બનતા ઘડિયાળોની વિશ્વના ૪૦ થી વધારે દેશોમાં નિકાસ થાય છે. ઉપરાંત ટાઈલ્સ અને નળિયા ઉદ્યોગ પણ છે. સુરેન્દ્ર નગર સિરામિક ઉદ્યોગને કારણે, ભાવનગરનું સાવરકુંડલા તેના ત્રાજવા ઉદ્યોગના કારણે, જામનગર બ્રાસ પાર્ટસના ઉદ્યોગના કારણે જાણીતા અને જગવિખ્યાત બન્યા છે. આથી દુનિયાના નકશામાં સૌરાષ્ટ્ર ચમક્યું છે.

૪.૪.૧૪ : ખેતી :- સૌરાષ્ટ્ર મૂળભૂત રીતે ખેતી પ્રધાન પ્રદેશ છે. મુખ્ય પાકો જેવા કે ,મગફળી, ઘઉં, બાજરા, જુવાર, મકાઈ, કપાસ, શેરડી વગેરે થાય છે. ગુજરાતની ખેતીમાં સૌરાષ્ટ્રનો હિસ્સો ૬૨ % છે. મગફળીમાં ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રનો હિસ્સો ૮૦ % છે. કપાસમાં ૩૮ % અને શેરડીમાં ૧૩ % હિસ્સો ધરાવે છે. આ ઉપરાંત કેરી, કેળાં, પપૈય, ચીકું, જેવા ફળો અને શાકભાજીનું વાવેતર પણ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ૩૬.૬૬ હજાર હેક્ટર જમીન વાવેતર હેઠળ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૮૫ % વસતી ખેતી કરે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોના ૮૫ % લોકો ખેતી માં રોકાયેલા છે. પાકમાં વિવિધતામાં વધારો થવાનું કારણ વ્યાપારી ખેતી છે. ભારતમાં સૌથી વધુ મગફળ

પિકવનાર વિસ્તાર સૌરાષ્ટ્ર છે. જૂનાગઢ, જામનગર, અમરેલી વિસ્તાર મગફળના મુખ્ય મથકો છે. કપાસનું વાવેતર સુરેન્દ્રનગરમાં કરવામાં આવે છે. બાકીના પાકો દરેક જિલ્લામાં સામાન્યપણે પકવવામાં આવે છે. મગફળી અને કપાસનું વાવેતર વ્યાપારી ધોરણે કરવામાં આવતું હોવાથી તેમાં સંશોધન કરી ઘણી જાત વિકસાવવામાં આવી છે. ઘઉંની વિવિધ જાતો શોધવામાં જૂનાગઢ ખાતે કૃષિ યુનિવર્સિટીની ઘણી મહત્વની સિધ્ધિ છે. પાક બાબતમાં જમીનનું વર્ગીકરણ કોઠા નં. ૪.૯ માં કરવામાં આવેલું છે.

કોઠા નં. ૪.૯

પાકમાં જમીનનું વર્ગીકરણ

પાક	વાવેતર ટકામાં
મગફળી	૫૫.૨૦
બાજરી	૧૭.૦૦
જુવાર	૧૩.૨૦
ચોખા	૦૦.૯૦
મકાઈ	૧૩.૭૦
	૧૦૦.૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :— સ્ટેટીસ્ટીકલ એટલસ ઓફ ગુજરાત, ૧૯૮૧.

કોઠા નં. ૪.૯ પરથી માલૂમ પડે છે કે, સૌરાષ્ટ્રની અડધા કરતા વધારે જમીનમાં મગફળીનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. આ વાવેતર ચોમાસામાં કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ શિયાળામાં ઘઉંનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. તેનો હિસ્સો પણ ૩૪ % જેટલો છે. એટલે કે ૩૪ % જમીનમાં ઘઉંનું વાવેતર કરવામાં આવે છે.

૪.૪.૧૫ : સિંચાઈ :—“સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૯૮૨—૮૩માં કુલ સિંચાઈ વિસ્તાર ૭૮૯ હજાર હેક્ટર હતો. જેમાં રાજકોટ જિલ્લામાં સૌથી વધુ ૨૨૪ હજાર હેક્ટર અને સૌથી ઓછો અમરેલી જિલ્લામાં ૬૯.૬ હજાર હેક્ટર સિંચાઈ વિસ્તાર હતો. કુલ સિંચાઈ વિસ્તારમાંથી ૬૩૫ હજાર હેક્ટર સિંચાઈ કૂવા દ્વારા મળતી હતી. આમ મોટા ભાગની સિંચાઈ કૂવા દ્વારા જ થાય છે.”^(૧૩) રાજકોટ અને ભાવનગર જિલ્લામાં

સરકારી કેનાલ દ્વારા વધુ પ્રમાણમાં સિંચાઈ મળે છે. શેત્રુંજી નદી પર બાંધવામાં આવેલા બંધથી ભાવનગર જિલ્લાને સિંચાઈનો લાભ મળે છે. ત્યારે ભાદર નદી પરના બંધથી રાજકોટ જિલ્લાને સિંચાઈનો લાભ મળે છે.

૪.૪.૧૬ : જોવા લાયક સ્થળો :-

“ સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક જોવા લાયક સ્થળો છે જે ઐતિહાસિક ધાર્મિક, સામાજિક કે ફરવાના સ્થળ તરીકે મહત્વ ધરાવે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ, દયાનંદ સરસ્વતિ મહાત્મા ગાંધીની આ પૂણ્યભૂમિ છે. સોમનાથ, દ્વારકા, પોરબંદર, જૂનાગઢ, ગઢડા, પાલિતાણા વગેરે સૌરાષ્ટ્રના યાત્રાના ધામો છે. તો વિશાળ સાગર કિનારે વસેલા અહમદપુર, માંડવી, ચોરવાડ, જેવા નૈસર્ગિક સૌંદર્યથી ઓપતા કેન્દ્રો છે. અને એશિયા ભરમાં જ્યાં એક જ સ્થળે ‘વનરાજ’ સિંહની ડણકો સંભળાય છે, એ ગિરનું જંગલ પ્રકૃતિ પ્રેમીઓને આકર્ષે છે.”^(૧૪) સૌરાષ્ટ્રના જે સંત પુરુષો કાળની ગોદમાં લુપ્ત થઈ ગયા છે. તેમના નામે આજેય તીર્થધામો ચાલે છે. તેમાં વિરપુરના સંત જલારામની જગ્યા તો દેશભરમાં વિખ્યાત છે. આ મંદિરમાં રોજ કેટલી આવક આવે છે અને ક્યાંથી આવે છે. તેનું રહસ્ય ઉકેલવું અને ક્યાંથી આવે છે, તેનું રહસ્ય ઉકેલવું મુશ્કેલ છે. એજ રીતે સતાધારના આપાગીગાની જગ્યા, ચોટીલામાં ચામુંડા માતા, પોરબંદરમાં હર્ષદમાતા, બગસરા પાસે, પરબ વાવડીની જગ્યા, ભાવનગર પાસે ખોડિયાર માતાની જગ્યા, પલિયાળમાં વિક્ષામણ બાપુની જગ્યા, ગઢડા—સ્વામીનામાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મુખ્ય તીર્થ, જામનગર રણુજાતીર્થ, પાલિતાણામાં જૈન સમાજનું તીર્થધામ વગેરે સમાજના ભાવિક લોકો માટે ખૂબજ જાણીતા છે. આ ઉપરાંત રાજકોટ અને જૂનાગઢ જિલ્લામાં અસંખ્ય પ્રાચીન અને ધાર્મિક તથા ઐતિહાસિક જોવા લાયક સ્થળો છે. સુરેન્દ્રનગર પાસે દર વર્ષે ભરાતો તરણેતરના ભાતીગળ મેળામાં દેશ વિદેશના લોકો આવે છે.

૪.૪.૧૭ : લોકોનું જીવનધોરણ :-

ગુજરાત રાજ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતની સરખામણીમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકો પછાત, રૂઢિગત, માન્યતાથી ભરેલા અને પ્રમાણમાં ગરીબ માનવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ પરંપરાગત રૂઢિ, ધાર્મિક માન્યતા અને સંસ્કૃતિ હજુ

જાળવી રાખી છે. ધાર્મિક તહેવારોમાં વધુ લાગણીશીલ છે. આતિથ્ય સત્કારમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકો પ્રસિધ્ધ છે. સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ભાગોમાં તેમની રહેણી કરણી રિવાજ અને તહેવારોની ઉજવણી વિવિધતા ભરેલી છે. ગોકુલાષ્ટમીનો તહેવાર દિવાળી કરતા વધુ મહત્વનો છે. તહેવારો ઉત્સાહ પૂર્વક ઉજવે છે. ગૌકુલાષ્ટમી અને નવરાત્રીના તહેવારોમાં લોકો ધાર્મિક લાગણીથી ઘેલા થઈ જાય છે. ભાવાત્મક એકતા, ભાઈચારાની લાગણી વધુ જોવા મળે છે. લોકો મેળાનું આયોજન કરે છે. માનવ મહેરામણ ઉમટે છે. લોકોનું આર્થિક જીવનઘોરણ સાદુ, કરકસરયુક્ત અને પરંપરાગત છે. ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં રહેવા માટે સાદુ ઘર હોય, પહેરવા માટે પૂરતા કપડાં મળે, બે ટંકનું સાદુ ભોજન પણ પૂરતું ભોજન મળે, તો તે કુટુંબનો વડો ફળિયામાં લીમડાંની શીતળ છાયાડી નીચે ઢાળેલ ઢોલિયામાં બેઠો—બેઠો હુક્કો ગગડાવે તો તે પોતાની જાતને સૌથી સુખી ગણે છે.

ખેતી સિવાયના અન્ય ધંધા—ગૃહઉદ્યોગો સિવાય ઓછા વિકસેલા હોવાથી ગામડાંની ૮૦ % વસ્તી ખેતી પર જ આધારિત છે. ઘણો સમય નવરાશમાં ગાળે છે. પરંપરાગત સાદુ કરકસરયુક્ત જીવન વિતાવે છે. જો કે હવે હીરા ઉદ્યોગના કારણે આર્થિક જીવનમાં સુધારો થયો છે. પ્રવૃત્તિમાં વધારો થાય છે. ધર્મમાં ૮૮ % હિન્દુ, ૮.૭૪ % મુસ્લીમ, ૧.૮૮ % જૈન, ૦.૦૭ ખ્રિસ્તી, ૦.૦૮ % શિખ અને ૦.૧૧ % અન્ય ધર્મ પાડે છે. આ લોકોના ખોરાક દાળ, ભાત, શાકભાજી, રોટલા, અને રોટલી છે. લોકોની ઓળખાળ પણ જિલ્લાવાર ખાસ પ્રકારના રહેણીકરણથી થાય છે. જૂનાગઢના લોકોને સોરઠ, સુરેન્દ્રનગરના લોકોને હાલારી, ભાવનગરના લોકોને ગોહીલવાડ વગેરેનામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ લોકો ઉદાર, લાગણીશીલ, ધાર્મિક અને મહેનતુ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કુલ ૪૭૭૮ જેટલા ગામડાંઓ છે. ‘‘ સૌરાષ્ટ્ર ૧૦૦૦ પુરૂષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે આ પ્રમાણ ૮૪૫ જોવા મળે છે. જિલ્લાવાર આ પ્રમાણ વિવિધતાવાળું છે. સૌથી વધુ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ અમરેલી જિલ્લામાં દર હજાર પુરૂષે ૮૮૬ સ્ત્રીઓ છે. ત્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં દર હજારે પુરૂષોની ૮૨૩ સ્ત્રીઓ છે. ’’^(૧૫)

૪.૪.૧૮: આંતરમાળખાનો વિકાસ:-

સૌરાષ્ટ્રનો આંતરમાળખાનાં સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે, વાહનવ્યવહારનાં રસ્તાઓમાં ભાવનગર, રાજકોટ અને જૂનાગઢ જિલ્લાઓ સૌથી વધુ આગળ પડતા છે. રેલ્વેમાં અમરેલી અને સુરેન્દ્રનગર આગળ છે. વીજળીકરણમાં રાજકોટ અને જૂનાગઢ જિલ્લાઓ અને તેના ગામડાંઓમા વધારે વીજળીકરણ થયેલું છે. સરકારી અને ખાનગી બેંકો સૌથી વધારે રાજકોટ જિલ્લામાં છે. અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં સૌથી ઓછી બેંકો છે. સંદેશાવ્યવહારમાં ટેલીફોનની સગવડ સૌથી વધારે રાજકોટ જિલ્લામાં છે. ત્યાર બાદ જૂનાગઢ અને ભાવનગર જિલ્લાઓનાં ગામડાંઓ આવે છે. સૌથી ઓછી ટેલીફોનની અમરેલી જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં સુવિધા જોવા મળે છે. કેળવણીની દૃષ્ટિએ રાજકોટ, અમરેલી અને જૂનાગઢ જિલ્લાઓ આગળ છે. સિંચાઈની સુવિધાઓ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

૪.૪.૧૯: ગરીબીનું પ્રમાણ :-

દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતની સરખામણીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. છેલ્લા થોડા વર્ષમાં હિરા ઉદ્યોગનાં વિકાસથી સૌરાષ્ટ્રમાં રોજગારીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રનો ગ્રામીણ વિસ્તાર હિરા ઉદ્યોગમાં રોકાયેલો જોવા મળે છે. આ ગ્રામ્ય વિસ્તારનાં લોકોની રોજગારી અને આવકમાં ઝડપી વધારો થયેલો જણાય આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દુષ્કાળનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી તે વર્ષોમાં જોવા મળતી આર્થિક બેહાલી હિરા ઉદ્યોગનાં કારણે હવે ઓછી થતી જોવા મળે છે. કારણ કે હિરા ઉદ્યોગનાં વિકાસ પહેલા દુષ્કાળનાં સમયમાં ગ્રામીણ પ્રજાની આર્થિક બેહાલી વધુ બળવતર બનતા ગરીબી અને ભુખમરો વધુ તિવ્ર બનતા. સુકી ખેતીનાં વિસ્તારોનાં લોકો સ્થળાંતર કરતા. ખાસ કરીને અમરેલી-ભાવનગર નાં લોકો દુષ્કાળનાં સમયમાં ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરતા પશુ બચાવવા માટે બહાર જતા, પરંતુ હવે હિરા ઉદ્યોગને કારણે આ સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે. મધ્યમ કક્ષાની નેહરો પણ વિકસી રહી છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં દરેક જિલ્લાઓમાં ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા લોકોનું પ્રમાણ જુદું-જુદું જોવા મળે છે. તેમા ખાસ કરીને ભાવનગર અને સુરેન્દ્રનગર તથા

અમરેલી જિલ્લામાં આ પ્રમાણમાં વધારે જોવા મળે છે. રાજકોટ અને જામનગર જિલ્લામાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોનું પ્રમાણ ઓછું છે. કારણ કે આ વિસ્તારમાં ખેતી ઉપરાંત ગૃહઉદ્યોગો અને નાનાઉદ્યોગોનો વિકાસ થયેલ છે. ઉપરાંત જમીન ફળદ્રુપ છે. નાની અને મધ્યમ સિંચાઈ યોજનાનું પ્રમાણ વધારે છે. મગફળી, ઘઉંનાં ઉત્પાદનનાં આ મથકો છે. આ ઉપરાંત આ વિસ્તારોમાં ઓઈલમીલ, પોટરી, કાચકામ, બ્રાસપાર્ટસ, સિમેન્ટ, મીઠું, સાબુ, એન્જિન-પંપ સેટ અને લોખંડનાં સામાનનાં ઉદ્યોગનું પ્રમાણ અહિં વધારે છે. એક કરતા વધુ ખેતીનાં પાકો લેવામાં આવે છે. તેમ છતાં આ વિસ્તારનાં મોટાભાગનાં લોકો ખેતી સાથે સંકળાયેલ છે. વારંવાર દુષ્કાળ પડતાં હોવાથી ગરીબીનાં પ્રમાણમાં ખાસ કાંઈ સુધારો થઈ શકતો નથી.

૪.૪.૨૦: સાક્ષરતાનું પ્રમાણ :—

ભારત કરતા ગુજરાત રાજ્યમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં તેનું જેટલું પ્રમાણ છે તેની નજીકનું પ્રમાણ સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળે છે. કોઠા નં. ૪.૧૦ માં તેની વિગતે માહિતી પ્રસ્તૂત કરવામાં આવી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

કોઠા નં. ૪.૧૦

સૌરાષ્ટ્રમાં જિલ્લા વાર સાક્ષરતાનું પ્રમાણ — ૨૦૦૧

જિલ્લા	કુલ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ(ટકાવારીમાં)	પુરૂષોનું પ્રમાણ (ટકાવારીમાં)	સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ (ટકાવારીમાં)
સુરેન્દ્રનગર	૬૨.૪૬	૭૫.૩૩	૪૮.૭૨
રાજકોટ	૭૫.૮૮	૮૩.૬૬	૬૭.૬૪
જામનગર	૬૭.૧૮	૭૬.૮૫	૫૬.૮૦
પોરબંદર	૬૮.૦૮	૭૮.૮૮	૫૮.૮૩
જૂનાગઢ	૬૮.૩૫	૭૮.૩૭	૫૬.૮૨
અમરેલી	૬૭.૭૨	૭૭.૬૮	૫૭.૭૭
ભાવનગર	૬૬.૮૮	૭૮.૮૩	૫૪.૬૬
સૌરાષ્ટ્ર	૬૮.૨૮	૭૮.૬૭	૫૭.૩૫

પ્રાપ્તિસ્થાન:— જોષી, મનોજ., “સૌરાષ્ટ્રનાં વસ્તીના વલણો.” યોજના, અંક, ૮, વર્ષ, ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩, પાના નં.—૧૫

કોઠા નં. ૪.૧૦ માં દર્શાવ્યા મુજબ સૌરાષ્ટ્રમાં સાક્ષરતાનો દર કે પ્રમાણ ૨૦૦૧ માં ૬૮.૨૮ ટકા જેટલું જોવા મળે છે. ૧૯૯૧ માં આ પ્રમાણ ૬૦.૦૫ ટકા હતું. આમ છેલ્લા દાયકામાં સાક્ષરતાનો દર ૮.૨૩ ટકા વધ્યો છે. જાતિવાર સાક્ષરતાનો પ્રમાણમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. ૨૦૦૧ માં પુરૂષોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૭૮.૬૭ ટકા છે. અને સ્ત્રીઓમાં તેનું પ્રમાણ ૨૦૦૧ માં ૫૭.૩૫ ટકા છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ મળુ થાય છે કે, સૌરાષ્ટ્રનાં રાજકોટ જિલ્લામાં સૌથી ૭૫.૮૮ ટકા સાક્ષરતાનું પ્રમાણ છે. અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં સૌથી ઓછું ૬૨.૪૬ ટકા છે. સૌરાષ્ટ્રનાં વિકાસમાં શિક્ષણમાં બહુમૂલ્ય ફાળો રહેલો છે.

૪.૪.૨૧ : સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ -૨૦૦૧:-

કોઈપણ ક્ષેત્રની કે વિસ્તારની આર્થિક પ્રધાનતા જાણવા માટે તે ક્ષેત્ર કે વિસ્તારમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ જાણવું ખૂબ જરૂરી ગણાય છે. આ વિસ્તારમાં કામ કરનારાઓ સંબંધી માહિતી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન અહિં કરવામાં આવેલો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે અને શહેરી ક્ષેત્રે કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ જાણવાથી અર્થતંત્રમાંનાં પ્રધાન ક્ષેત્રનો ખ્યાલ કે અણસાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભારતની ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરી પરથી પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી અનુસાર “કુલ કામ કરનારાઓમાંથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનારા લોકોનું પ્રમાણ સૌરાષ્ટ્રમાં ૬૮.૮૦ ટકા જેટલું જોવા મળે છે. અને શહેરી ક્ષેત્રે આ પ્રમાણ ૩૦.૧૦ ટકા જેટલું જોવા મળે છે.”^(૧૬) આ બાબત પરથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરતા લોકો કે રોજી મેળવતા લોકોનાં પ્રમાણનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આશરે ૭૦ ટકા લોકો કામની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રોજગારીની દૃષ્ટિએ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. એટલે કે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં લોકો વધુ કામ કરનારાઓ જોવા મળે છે. આ બાબતને વધુ ઉડાણથી અને વિસ્તૃત રીતે તપાસવામાં માટે કામ કરનારાઓમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જાણવું પણ

ખુબ જરૂરી બની જાય છે. આ અંગેની વિગત કોઠા નં. ૪.૧૧ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

૪.૧૧

સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ — ૨૦૦૧

કુલ કામ કરનાર પુરૂષો	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર પુરૂષો	ટકાવારી પ્રમાણ (ટકા)	કુલ કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (ટકા)
૩૭૫૮૫૮૩	૨૨૪૮૩૭૮	૬૨.૪૭	૧૬૮૭૪૧૮	૧૫૦૮૨૧૪	૮૮.૮૧

પ્રાપ્તિસ્થાન:— ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી, ૨૦૦૧, શ્રેણી-૨૫, પેપર-૩, પાના નં.-૧૬૬ થી ૧૭૮

કોઠા નં. ૪.૧૧ માં રજૂ કરેલી વિગત પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, કુલ કામ કરનાર સ્ત્રીઓમાંથી સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૮૮.૮૧ % સ્ત્રીઓ કામ કરતી જોવા મળે છે. જ્યારે બાકી વધતી ૧૧.૦૮ % ટકા સ્ત્રીઓ શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરે છે. આ રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તાર સ્ત્રીઓને વધુ રોજી આપવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

કોઠા પરથી એ પણ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ ક્ષેત્રે ૬૨.૪૭ % પુરૂષો કામ કરતા જોવા મળે છે. જ્યારે બાકી વધતા ૩૭.૫૩ % પુરૂષો સૌરાષ્ટ્રના શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરતા જોવા મળે છે. આ રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તાર પુરૂષોને રોજી આપવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન હોય ત્યાં અભણ સ્ત્રીઓને કામ મેળવવામાં વધુ સરળતા અને વધુ સુગમતા રહે છે. તેથી કુલ સ્ત્રીઓમાંથી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૮૮.૮૧ ટકા સ્ત્રીઓ ખેતી અને સંલગ્ન ક્ષેત્રોમાં રોજી પ્રાપ્ત કરતી જોવા મળે છે.

ગ્રામીણ વિસ્તાર આ રીતે સ્ત્રીઓને વિશેષ પ્રમાણમાં કામ આપવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે. તેથી એમ પણ કહી શકાય કે, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ કરનારાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામીણ વસ્તી મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતી જોવા મળે છે. તેથી વ્યવસાય કક્ષા પ્રમાણ આ

ચિત્રને તપાસવાથી વધુ સારી સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૪.૧૨ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૪.૧૨

વ્યવસાયી કક્ષા મુજબ વર્ગીકરણ —૨૦૦૧

વ્યવસાયની કક્ષા	ગ્રામીણક્ષેત્રે કામ કરતાં પુરુષો	ટકાવારી પ્રમાણ (ટકા)	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (ટકા)
(૧) ખેડૂતો	૮૭૮૫૮૮	૪૩.૫૦	૬૧૫૧૭૭	૪૦.૭૬
(૨) ખેતમજૂરો	૫૦૨૩૨૦	૨૨.૩૩	૫૪૬૨૫૫	૩૬.૨૦
(૩) ગૃહ ઉદ્યોગમાં કામ કરનારાઓ	૫૧૩૮૩	૨.૨૮	૨૨૬૩૮	૦૧.૫૦
(૪) અન્ય કામ કરનારાઓ	૩૧૭૦૮૭	૩૧.૮૮	૩૨૫૧૪૩	૨૧.૫૪
કુલ =	૨૨૪૮૩૭૮	૧૦૦	૧૫૦૮૨૧૪	૧૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન:— ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી — ૨૦૦૧, શ્રેણી-૨૫, પેપર-૩
પાના નં. — ૧૬૬ થી ૧૭૮

ઉપયુક્ત કોઠા નં. ૪.૧૨ માં દર્શાવેલ વિગતો પરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે કે, ગ્રામીણ ક્ષેત્રની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતી ક્ષેત્રને લગતી જોવા મળે છે. તેને કારણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કામ કરનારાઓ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વધારે જોવા મળે છે. આમાં પુરુષો ૪૩.૫૦ ટકા અને સ્ત્રીઓનાં ૪૦.૭૬ ટકા લોકો ખેડૂત તરીકેની કામગીરી કરતા જોવા મળે છે.

ખેતી ક્ષેત્ર પર ભારણની દૃષ્ટિએ એટલે કે નિભાવ કરનાર વર્ગ તરીકે જોઈએ તો ખેડૂતો તથા ખેતમજૂરો મળી કુલ પુરુષો કામ કરે છે તેમાં ૬૫.૮૩ ટકા પુરુષો આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા જોવા મળે છે અને ખેડૂત તથા ખેતમજૂરો મળી કુલ સ્ત્રીઓ કામ કરે છે તેમાં ૭૬.૮૬ ટકા સ્ત્રીઓ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી જોવા મળે છે. ટૂંકમાં

પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓ સૌરાષ્ટ્રનાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખેતી ક્ષેત્રમાંથી વધુ રોજી મેળવે છે. આ સિવાય ગૃહ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં પુરૂષો ૨.૨૯ ટકા રોજી મેળવે છે અન્ય ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓમાં નાના વેપાર, મજૂરી, પશુપાલન, ખાણ, ખનીજ વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કામ કરનારાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ૩૧.૮૮ ટકા જોવા મળે છે. વ્યવસાયની કક્ષા મુજબ પુરૂષો પ્રથમ ક્રમે ખેડૂતો બીજા ક્રમે અન્ય કામ કરનારાઓ ત્રીજા ક્રમે ખેતમજૂરો અને છેલ્લા ક્રમે ગૃહ ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓ જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓમાં ખેડૂત તરીકેની કામગીરી ૪૦.૭૬ ટકા સ્ત્રીઓ કરે છે. ત્યાર બાદ ખેત મજૂરો તરીકેની કામગીરી ૩૬.૨૦ ટકા સ્ત્રીઓ કરતી જોવા મળે છે. અન્ય કામ કરનારાઓમાં સ્ત્રીઓનાં પ્રમાણની ૨૧.૫૪ ટકા જેટલું પ્રમાણ જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓ ઓછા પ્રમાણમાં રોકાયેલી જોવા મળે છે. કારણ કે પુરૂષો આ ક્ષેત્રમાં પશુપાલન, માછીમાર, ખાણ, બાંધકામ, ખનીજ, રસ્તાઓનું બાંધકામ, વેપાર વગેરે કામમાં વધારે રોકાયેલા જોવા મળે છે. આમ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રમાણે વ્યવસાયિક વૈવિધ્ય કે વિવિધતા જોવા મળે છે સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો આ બંનેનો મુખ્ય રોજી આપનાર ક્ષેત્ર ખેતી ક્ષેત્ર જ છે. તેમ આ વિગત પરથી સ્પષ્ટ પણે ફલિત થાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સૌરાષ્ટ્રનાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિકાસ માટે મુખ્યત્વે ખેતીક્ષેત્રનાં વિકાસ પર જ ભાર આપવો જોઈએ. તેમ અણસાર મળે છે. સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામીણ વસ્તી મુખ્યત્વે ખેતી પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં જ રોકાયેલ છે.

૪.૫ : જૂનાગઢ જિલ્લાનો ઇતિહાસ :-

જૂનાગઢ જિલ્લાનો ઇતિહાસ અઢી હજાર વર્ષ સુધીનો સળંગ જોવા મળે છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેના ઇતિહાસની શાખ પૂરતો અશોક શિલાલેખ, ગિરિનગરની આ ધર્મલિપિમાં ગુજરાતી સંસ્કારને ઘડનારૂં સૌપ્રથમ ઇતિહાસ સિદ્ધ બળ છે. ગિરનાર મહાત્મ્યમાં તેનું મૂળ નામ કરણકુબ્જ હતું એમ કહેવાયુ છે. અન્યત્ર આ

નગરના મણિપુર, ચંદ્ર કેતુપુર, રેવત, પુરાતનપુર વગેરે નામો મળે છે. ક્ષેત્રકાળમાં તેના ગિરિનગર ઉપરાંત સુવર્ણ ગિરિનગર કે સાર્વભૌમ નરેન્દ્રનગર નામો પ્રચલીત હતાં. રૂદ્રદામાના ૧૫૦ નાં શિલાલેખમાં તથા વલ્લભીનાં ૬૩૨ અને ૬૬૬ નાં તામ્રપત્રોમાં તેનો ગિરિનગર તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. સાતમી સદી પૂર્વ તેનો કોઈ કારણસર વિનાશ થયો હશે અને ત્યારબાદ સાતમી કે આઠમી સદી દરમ્યાન પુનઃવસવાટ થતા તેને જીર્ણદુર્ગનું નામ મળ્યું હશે. આ જીર્ણદુર્ગનું ૪ સત્તરમી સદી દરમ્યાન જૂનાગઢ નામ પડ્યું હોય તેમ જણાય છે.

“જૂનાગઢ જિલ્લાનો ઇતિહાસ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ઈ.પૂ. ૨૦૦૦ કે તે પૂર્વથી શરૂ થાય છે. પ્રભાસપાટણથી ઈશાન આશરે ત્રણ કી.મી. દુર હિરણ્યા નદીનાં કાંઠે નગરનો પ્રાચીન ટીબો આવ્યો છે. સૌથી નીચેના સ્તરમાંથી હડપ્પા સંસ્કૃતિ પૂર્વ રાખોડિયા રંગના માટીના વાસણો મળ્યા છે. કોતર કામવાળા, ખાયાંવાળા, માટીના પાત્રો, “પ્રભાસમૃત્પાત્ર ” તરીકે ઓળખાય છે. આ અવશેષોનો કાળ ઈ.પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૭૦૦ છે. બુદ્ધ કાંકરીવાળા અને સીધી બાજુ વાળા હડપ્પીય પ્રકારના વાટકા જેવા અવશેષો વિકસિત કુંભારીકામ સૂચવે છે. અન્ય અવશેષોમાં સમૂહમાં દોરેલી રેખાંકિત પટ્ટીઓ અને ત્રાંસી તથા તરંગાકાર રેખાઓવાળા પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તરના કાળા પોલિશવાળા ચક્રચકિત માટીના વાસણોનો સમય ઈ.પૂ. ૫૦૦ થી ઈ.પૂ. ૧૦૦ નો છે.”^(૧૭)

પુરાણોના સમય પ્રમાણે કુથસ્થલીના શર્યાતોનું અને ત્યાર બાદ યાદવોનું અહિ શાસન હતું. પ્રભાસના સ્થળે યાદવા સ્થળીમાં કૃષ્ણ સહિત ઘણાં જાણીતા લોકોનું મૃત્યુ થયું. કૃષ્ણના મૃત્યુનું સ્થળ દેહોત્સર્ગ (ભાલકાતીર્થ) તરીકે ઓળખાય છે.

જૂનાગઢને લગતો પ્રથમ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ ચંદ્રગુપ્ત મોર્યનો છે. (ઈ.પૂ. ૩૨૨-૨૯૬) અશોકના ગીરનારના લેખમાં જણાવ્યા મુજબ તેના રાષ્ટ્રીય વૈશ્ય પુષ્યમિત્રે સુવર્ણસિકતા નદી ઉપર બંધ બાંધીને સુદર્શન સરોવરનું નિર્માણ કર્યું. અશોકના રાજ્યપાલ તુશાર્ફે સરોવરમાંથી નહેર ખોદાવી અને “ મહાક્ષત્રય રુદ્રદામાના ઉપયૂક્ત લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (ઈ.સ. ૧૫૦) તેણે તુટી ગયેલા સુદર્શન શરોવરનું નિર્માણ કર્યું.”^(૧૮) સંપ્રતિ સુધીના મોર્ય રાજાઓએ ૧૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. ત્યારબાદ શુંગ વંશના પુષ્યમિત્રનું અહિ શાસન હતું એવું મનાય છે.

ઈન્ડોબેકિટ્રિયન રાજાઓ યુક્રેટિડીઝ, મિનેન્ડર અને એપોલો દોટસનાં સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. આ ઉપરથી ઈ.પૂ. ૧૬૫ થી ૮૫ સુધી તેમનું શાસન હશે તેમ મનાય છે.

ઈસુની પ્રથમ સદીના બીજા ચરણમાં અંત ભાગથી ભૂમકથી વિશ્વસેન વગેરે ક્ષત્રપ રાજાઓએ ઈ.સ. ૪૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ગિરિનગર આ કાળે મૂળ મહત્વનું સ્થળ હતું. જૂનાગઢ વસોજ વગેરે સ્થળોએથી વિવિધ ક્ષત્રપ રાજાઓના પુષ્કળ સિક્કાઓ મળ્યા છે. તેથી અહિં તેમની ટંકશાળાઓ હશે તેમ મનાય છે. ક્ષત્રયો પછી ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૪૧૫ દરમિયાન શર્વભટ્ટારકે રાજ્ય કર્યું. તેના સિક્કા મળે છે. ગુજરાત ગુપ્ત વંશનું રાજ્ય ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૪૭૦ સુધી હતું. ગિરનાર ઉપર સ્કંદગુપ્તનો લેખ છે. તેના સુબા પર્ણદત્ત સુદર્શન તળાવ સુધરાવ્યું હતું.

ઈ.સ. ૪૧૫ થી ઈ.સ. ૭૭૮ સુધી મૈત્રક વંશનું શાસન હતું. આ વંશનો સ્થાપક સેનાપતિ ભટ્ટારક હતો . આરબોએ આ વંશનો અંત આણ્યો. આ કાળ દરમિયાન ગિરિનગરનું મહત્વ ઘટ્યું. કારણકે મૈત્રકોની રાજધાની વલભી હતી. ત્યાર બાદ ગુર્જર પ્રતિ હાટોની સત્તા અહિં સ્થપાઈ.

“ઈ.સ. ૮૭૫ થી ઈ.સ. ૧૪૭૨ સુધી ચાદવ વંશી ચૂડાસમાઓનું અહીં રાજ્ય હતું. મુળ રાજ્ય સોલંકી અહીંના ગ્રહરિયુ રાજાને ૮૪૨ ના અરસામાં હાર આપી. નવઘણ પહેલાના સમયમાં મહમદ ગઝનીએ ઉના થઈએ સામનાથ ઉપર ઈ.સ. ૧૦૨૬ માં ચડાઈ કરી. મંદિરને તોડીને પુષ્કળ ધન લુટ્યું. રા'નવઘણના પુત્રો ખેંગાર બીજાએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી, પાટણના કોટને તોડીને તેના પિતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી. સિધ્ધરાજે તેનું વેર લેવા જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ખેંગારને મારી નાખ્યો. નવઘણ ત્રીજાએ ૧૧૨૫ માં જીર્ણદુર્ગ (જૂનાગઢ) કબજો કર્યો. પણ સિધ્ધરાજનું અધિપત્ય સ્વીકાર્યું નહિ. ૧૨૬૪ ના શિલાલેખ પ્રમાણે વેરાવળ, માંગરોળ અને સોમનાથમાં મુસ્લિમ વેપારીઓ વસ્યા હતા. હોરમઝનાં ફિરોજનાખવાને સોમનાથના પંચકૂલે મસ્જિદ બાંધવા પરવાનગી આપી હતી. ૧૨૩૨ માં વસ્તુપાલ તેજપાલે ગિરનાર ઉપર જૈન મંદિરો બંધાવ્યા. ” (૧૮)

ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કરણદેવને હરાવીને અલ્લાઉદ્દિનના સેનાપતિ

અલપખાને સોમનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ૧૩૪૯ માં મહમદ તુઘલકે જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી અને વધુ એકવાર સોમનાથના મંદિરનો નાશ કર્યો, ૧૩૬૮ માં ફિરોજશાહ તુઘલકે માંગરોળ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાના મંદિરોનો નાશ કર્યો. ફિરોજશાહના સુબા અને પ્રથમ સુલતાન ઝફરખાને (મુસુફરશાહે) ૧૩૭૮ અને ૧૪૦૬ માં સોમનાથનો ધ્વંસ કર્યો. મુઝફરશાહના પહેલાના પૌત્ર અહમદશાહે સોમનાથના મંદિરમાં ફરી પુજા થતી જાણીને ચઢાઈ કરી. મંદિરનો ધ્વંસ કર્યો. અહમદશાહના ૧૪૪૨ માં મૃત્યુ પછી બેગડાના શાસન પૂર્વે જૂનાગઢ શાંતિ અનુભવી. રા'માંડલિક ત્રીજો છત્ર ધારણ કરી સ્વતંત્ર રાજવી તરીકે શાસન કરતો થયો. મહમદ બેગડાએ રા'માંડલિકને ઈસ્લામ અંગીકાર કરવા ફરજ પાડી. પોર્ટુગીઝોના દીવ ઉપર આક્રમણને કારણે જૂનાગઢોનો માંગરોળથી શિયાળ બેટ સુધીનો કિનારાનો પ્રદેશ તેમના આક્રમણનો ભોગ બન્યો અને ૧૫૩૭ માં બહાદુરશાહના મૃત્યુ બાદ તેના અનુગામી સુલતાનોએ દીવ સોપી સંઘી કરવી પડી.

૧૫૭૩ માં અકબરે ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફરશાહ ત્રીજાને હરાવ્યો. પણ ૧૫૯૧ સુધી ભુયરમોરીના યુદ્ધ સુધી આ સમગ્ર પ્રદેશમાં અશાંતી પ્રવર્તતી હતી. અઝીઝકોકાએ માંગરોળ, પ્રભાટ, ઉના વગેરે પ્રદેશની મૂલાકાત લઈને પ્રભાસમાં મુસ્લિમોની સહિષ્ણુતા દાખવી શાંતિથી રહેવા સુચવ્યું. મુઘલકાળ દરમ્યાન મક્કાની હજ માટે વેરાવળ કે સોમનાથી મુસ્લિમ યાત્રાળુઓ જતા પાછળથી સુરતે તેનું સ્થાન લીધું. ૧૬૪૬ માં ઓરંગઝેબ ગુજરાતનો સુબો હતો. તેણે સોમનાથના મંદિરમાં પૂજા કરવાની મના ફરમાવી. વળી મંદિરનો ધ્વંસ કરવા હુકમ આપ્યો. મુઘલકાળ દરમ્યાન પ્રભાસ આસપાસના પ્રદેશનો વહિવટ નાગર દેસાઈઓ કરતા.

“ ઈ.સ. ૧૫૯૭ માં બિકાનેરના રાજા રાયસિંગને સોરઠનો વહિવટ સોંપાયો. સોમનાથના ભગ્ન મંદિરમાં લિંગની સ્થાપના કરાઈ. ૧૬૬૨ પછી સોરઠના સુબા ઈસરતખાને ઉપરકોટનો કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો. ૧૭૦૭ માં ઓરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મુઘલ સત્તા નબળી પડી. પ્રથા ૧૭૨૮ માં શેરખાન જૂનાગઢનો નાયબ ફોજદાર નિમાયો. ૧૭૩૭ માં તે ફોજદાર બન્યો. તેણે ૧૭૪૮ માં બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી. જૂનાગઢના સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. ”^(૨૦) તેણે મુઘલ બાદશાહ તરફથી દિવાનનો ઈલકાબ અપાયો હતો. તેણે મરાઠા સરદાર રંગોજી સાથે સારો સંબંધ

રાખ્યો . વસંતરાય પુરબિયાએ જૂનાગઢ કબજે કરતા, ગોંડલ ઠાકોર હાલોજીની તથા દીવાન દલપતરામની સહાયથી નવાબે જૂનાગઢ કબજે કર્યું.

બહાદુરખાન ત્રીજાના સમયમાં મૈયા ગરાસદારો કંડા ટેકરી ઉપર ધારણ કરવા બેઠા, નવાબના સૌનિકોએ હુમલો કરી મૈયાઓની કતલ કરી. અંગ્રેજ સરકારે દીવાન સાહેબ હિન્દી અને નાયબ દીવાન બાપાલાલને રાજનામું આપવા ફરજ પાડી. ૧૮૮૪ માં કાદુ મકરાણીએ ૨૭ માસ સુધી બહારવટુ ખેડ્યું. તે પકડાય જતાં તેને ફાંસી અપાઈ. રસુલખાનના શાસન દરમિયાન દેહોત્સર્ગના સ્થળે તાજિયા ડુબાડવાના પ્રશ્ને હુલ્લડ થયું . ૧૮૮૫ માં શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માએ જૂનાગઢના દીવાન તરીકે ૬ માસ કામ કર્યું . ૧૮૪૩ માં ૧૮ જેટલા નાના જાગીરો વગેરેને મોટા રાજ્યો સાથે જોડી દેવાની યોજના અનુસાર જૂનાગઢ રાજ્યનો ૨૦૭ ચોરસ કીલો મીટર વિસ્તાર વધ્યો.

૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ ના રોજ પાકિસ્તાન સાથેના જૂનાગઢ રાજ્યના જોડાણની જાહેરાત કરાઈ. શામળદાસ ગાંધી, રતુભાઈ અદાણી, સુરગભાઈ વરૂ, વાઘણીયા દરબાર, અમરાવાળા તથા સૌરાષ્ટ્રના ઘણા આગેવાનોએ મળીને આરઝી હકૂમતની રચના કરી. ૧૭ ઓક્ટોબર ૧૮૪૭ ના રોજ નવાબે જૂનાગઢ છોડ્યું. અને ૭ મી નવેમ્બર ૧૮૪૭ ના રોજ શરણાગતીની માંગણી કરી.

૧ જાન્યુઆરી ૧૮૪૭ થી જૂનાગઢ રાજ્યનું સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થઈ ગયું અને નવાબ પાકિસ્તાન નાસી છૂટ્યા. ૧-૫-૧૮૬૦ થી ગુજરાત રાજ્યની રચના થઈ. આજે જૂનાગઢ ગુજરાત રાજ્યના એક જિલ્લા તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૪.૬ : જૂનાગઢ જિલ્લાની ભૌગોલિક માહિતી :-

પશ્ચિમ ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર)માં જૂનાગઢ જિલ્લો આવેલો છે. જેની ભૌગોલિક માહિતી નીચે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી છે.

૪.૬.૧ : સ્થાન :-

“ સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ ભાગમાં જૂનાગઢ જિલ્લો ૨૦ – ૪૪° અને ૨૧ – ૪૦°

ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯—૪૦° અને ૭૧—૦૫° પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. ’’^(૨૧)

૪.૬.૨ : સીમા :-

તેની પૂર્વ બાજુએ અમરેલી જિલ્લો, ઉત્તરે રાજકોટ અને જામનગર જિલ્લો તેમજ બરડાનો ડુંગરાળ પ્રદેશ અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને પશ્ચિમે પણ અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

૪.૬.૩ : વિસ્તાર :- “ જૂનાગઢ જિલ્લાનો વિસ્તાર ૮૮૭૧.૮૧ ચો.કી.મી. છે. જેમાં ૧૪ તાલુકાઓ અને ૯૬૯ ગામો આવેલા છે. ’’^(૨૨) રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૪.૫૩ % થાય છે. જે સોરઠના નામથી ઓળખાય છે.

૪.૬.૪ : વિભાગો :- “ પ્રાકૃતિક રચનાની દ્રષ્ટિએ જૂનાગઢ જિલ્લાના બે વિભાગો છે. (૧) ડુંગરાળ વિસ્તાર અને વન—વિસ્તાર (૨) સપાટ મેદાનોનો પ્રદેશ. પ્રથમ બે વિભાગમાં ગીરનાર અને બરડાની હાર માળાઓ આવેલી છે. બીજો ભાગ દરીયા કાંઠાના મેદાનોનો છે. આ મેદાનો પૈકી માંગરોળથી ઉના સુધીનો ભાગ વનરાજિને લીધે ‘લીલી નાઘેર’ તરીકે ઓળખાય છે. બીજો વાયવ્યે ૫૫૦ ચો.મી. વિસ્તાર ધરાવતો દરીયાની સપાટીથી નીચા મેદાન વાળો પ્રદેશ ‘ઘેડ’ તરીકે ઓળખાય છે. ’’^(૨૩) ચોમાસામાં વરસાદનું અને સમુદ્રની ભરતીનું પાણી ભેગું થઈ જતા આ પ્રદેશ બેટ જેવો બની જાય છે.

આ જિલ્લાના મોટાભાગની જમીન ચૂના યુક્ત પ્રકારની છે અને પોટેશિયમથી સમૃદ્ધ છે. જમીનના પ્રકારોમાં કાળી, કપાસની મધ્યકાળી, કાંપવાળી, ચૂના યુક્ત, અને ખારાપટની છે. કાળી જમીન વંથલી, માણાવદર, કેશોદ વગેરે ભાગોમાં જોવા મળે છે. જૂનાગઢ, ભેસાણ, ઉના, તાલાળા, માળીયાહાટિના અને વિસાવદર તાલુકાના મોટા ભાગના ગામોમાં કાળા પ્રકારની જમીન જોવા મળે છે. કેશોદ અને માણાવદર તથા માંગરોળ તાલુકાનો નીચાણવાળો વિસ્તાર જે ઘેડ પ્રદેશ તરીકે જાણીતો છે, ત્યાં કાંપવાળી જમીન જોવા મળે છે. કાંપવાળી જમીન અને ચૂનાના પથ્થરવાળી જમીન માંગરોળ અને વેરાવળ તાલુકાઓમાં તેમજ માળીયાહાટિના તાલુકાના કેટલાક ભાગોમાં જોવા મળે છે. જ્યારે ખારાપટ્ટની જમીન માંગરોળ,

માળીયાહાટિના, વેરાવળ, ઉના વગેરે તાલુકાઓના દરીયાઈ કાંઠાના વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે.

૪.૬.૫ : આબોહવા :-

જૂનાગઢ જિલ્લાના દરીયાકાંઠાના વિસ્તારમાં આબોહવા સમઘાત કે ખુશનુમા હોય છે. જ્યારે દરીયાકિનારાથી દૂરના વિસ્તારોની આબોહવામાં ગરમીનું પ્રમાણ વધું હોય છે. ગીરના વિસ્તારની આબોહવા તંદુરસ્તી વાળી નથી. આ જિલ્લામાં મે અને જૂન માસમાં સૌથી વધુ તાપમાન રહે છે. દરીયા કાંઠાના વિસ્તારમાં અરબી સમુદ્રની અસરને લીધે વધુમાં તાપમાન ૩૦.૩° અને ઓછામાં તાપમાન ૨૭.૫° જોવા મળે છે.

૪.૬.૬ : વરસાદ :-

નૈઋત્યના અરબી સમુદ્ર ઉપરથી આવતા ચોમાસાના પવનો વરસાદ લાવે છે. ગીરનારને લીધે જૂનાગઢમાં વધારે વરસાદ પડે છે. વરસાદના દિવસોની સંખ્યા ૩૫ જેટલી થવા પામી છે.

૪.૬.૭ : નદીઓ :-

“ભાદર, ઓઝત, ઉબેણ, મચ્છુંદરી, અંબાજાડ, સરસ્વતિ, રાવળ, હિર, ફુલજર, મધુમતી, સાબલી વગેરે નાની મોટી નદીઓ આવેલી છે. ગીરમાંથી નીકળતી અમુક નદીઓમાં તથા ભાદરમાં બારેમાસ પાણી રહે છે. ઓઝતની લંબાઈ ૧૫૭ કી.મી. છે. બાકીની નદીઓ ૨૦ થી ૬૦ કી.મી. લાંબી છે. ભાદરના મુખ પાસેનું પાણી ભરતીના કારણે ખારૂં થઈ જાય છે. ભાદર સૌરાષ્ટ્રની સૌથી લાંબી નદી છે. તે જસદણ પાસેની ટેકરીઓમાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ ૧૭૭ કી.મી. છે.”^(૨૪)

૪.૬.૮ : પર્વતો :- “ જૂનાગઢ જિલ્લાનો ગીરનાર પર્વત ગુજરાતનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. તેની સૌથી વધુ ઉંચાઈ ગોરખનાથના શિખરની ૧૧૧૭.૪૦ મીટર છે. તેના અંબામાતા, કાળકા, ઓઘડ, ગુરુદત્ત વગેરે શિખરો ૧૦૦૦ મીટરથી વધુ ઊંચા છે. ગીરના ડુંગરાળ પ્રદેશની નાંદીવેલા અને તુલસીશ્યામની ડુંગરમાળાઓ જાણીતી છે. ગીરની લંબાઈ ૪૮.૨૮ કી.મી. છે.”^(૨૫)

૪.૬.૯ : જંગલો :-

જૂનાગઢ જિલ્લાઓનાં જંગલોમાં ચોમાસાના ખરાઉ અને કાંટાવાળા વૃક્ષો જોવા મળે છે. ગિરનાર ગીર અને દીરયા કાંઠે જંગલોનો કુલ વિસ્તાર આવેલો છે. આ જંગલો ડુંગરોનાં ઢોળાવો અને તળેટી વગેરે સ્થળે આવેલા છે. ગીરના જંગલો વિસ્તાર ૧૮૧૦ હેક્ટર થાય છે આ જંગલમાં હલકી જાતનો સાગ, સાદડ, ગોરડ, કલમ, અંતેડી, માલણ, ગુગડી, મજ્જ, સિસોટી, ખરસાણી, થોર, સીસમ, આશિત્રો, સંદેસરો, અંબાડી, બાવળ, ખેર, જાંબુ, ટિમરૂ, લીમડો વગેરે વૃક્ષો હોય છે. ગિરમાં ઘાસચારો તથા પાણીની સગવડના પરિણામે ઘણા માલધારીઓ વસે છે. ગિરના જંગલમાં જ દુનિયત્વરના સહેલાણીઓ માટે આકર્ષણ રૂપ સિંહોનું નિવાસ સ્થાન ગિર અભયારણ્ય આવેલું છે.

ગિરના જંગલોમાં સિંહ, દિપડાં, વાંદરો, શિયાળ, વરૂ, લોકડી, રોઝ, જંગલી ભૂંડ, છીંકરાં, હરણ વગેરે જેવા પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. ૧૯૮૫ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગીરમાં સિંહની વસ્તી ૩૦૪ જેટલી છે.

૪.૬.૧૦ : બંદરો :-

જૂનાગઢ જિલ્લામાં વિશાળ દરીયા કિનારો છે. પરિણામે અહિં મત્સ્યધોગ સારો વિકસ્યો છે. વેરાવળ મધ્યમ કક્ષાનું બંદર છે. વેરાવળ ઉપરાંત માંગરોળ, શીલ, સુત્રપાળા, માળીયા વગેરે માચ્છીમારો માટે વપરાતા લઘુ બંદરો છે. વેરાવળ માં મત્સ્ય આધારિત ઉદ્યોગો શરૂ થાય છે. શીપ પ્રોસેસિંગ, ફીશમીલ, આઈસ કોલ્ડ સ્ટોરેજ, નાઈલોન નેટસ, ટવાઈવાન બોટ બિલ્ડીંગ રીપેરીંગ અને અન્ય એકમો વિકાસ પામી રહ્યા છે.

જિલ્લાની દરીયાઈ જલ વિસ્તારમાં જીંગા, બૂચલા, પાપલેટ (પ્રોબ્ફેટ), હલવા, પર્ય, વીછુડો, બોઈ, મગરા, ઘોલ, કોથ, ચપરા, શાર્કધોમ વગેરે ત્રેવીસ જાતો છે. તેનું દર વર્ષે ૮૦૦૦૦ જેટલું ઉત્પાદન થાય છે. વેરાવળ ખાતે ફિસરીઝ કોલેજ પણ આવેલી છે.

૪.૬.૧૧ : ઉદ્યોગો :-

વેરાવળ ઈન્ડિયન રેયોન કૃત્રિમ કાપડની મિલ આવેલી છે. માંગરોળ, માણાવદર અને વેરાવળમાં ૧૧૫ થી વધુ તેલની યાંત્રિક ઘાણીઓ આવેલી છે. તાલાળા અને ઉના ખાતે ખાંડના કારખાના છે. વેરાવળમાં તેલ અને રસાયણોની ઉપલબ્ધીને કારણે સાબુ ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. માંગરોળ અને કેશોદ વિશાળ સંખ્યામાં સિંગદાણાના કારખાનાઓ આવેલા છે. તેલની ઘાણીઓ તથા જિન અને પ્રેસો તથા ઓઈલ એન્જિનના વપરાશના કારણે ૫૬ થી વધુ નાના ઈજનેરી કારખાનાં અસ્તિત્વમાં આવેલા છે.

૪.૬.૧૨ ખનિજો :-

જૂનાગઢ જિલ્લામાં મળતા ખનિજોમાં ચોક, ચિરોડી, બોકસાઈટ, અગ્નિજિત, માટી, કંકર, રેતી, કેલ્સાઈટ, રેતિયા અને ચૂનાના પથ્થરો, મીઠું વગેરે મહત્વના છે. સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યના સૌથી વધુ ચોકનો જથ્થો આ જિલ્લામાંથી મળે છે.

૪.૬.૧૩ : જોવાલાયક સ્થળો :-

જૂનાગઢ જિલ્લો પ્રવાસ પ્રવૃત્તિની દ્રષ્ટિએ અગત્યતા ધરાવે છે. દર વર્ષે દેશ વિદેશનાં હજારો પ્રવાસીઓ જિલ્લાની મુલાકાતે આવે છે. પુરાતત્વની તથા તીર્થધામોની દ્રષ્ટિએ જૂનાગઢ નગરી, ગિરનાર પર્વત, સતાધાર, સોમનાથ, પ્રભાસપાટણ, તુલશીશ્યામ વગેરે જોવા લાયક છે. ગિરનાર અને અશોક, રુદ્રદામા અને સ્કંદ ગુપ્તના શિલાલેખાઓ એક જ પથ્થર ઉપર બ્રહ્મણીલીપીમાં કોતરાયેલા જોવા મળે છે. ઉપરકોટ ખાતે બાવા પ્યારા તથા ખાપરા કોડીયાની ગુફાઓ, બોરીયા સ્તૂપ, જૈન મંદિર, હવેલી, નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, ભવનાથ, દામોદર કુંડ, અડીકડી વાવ, જૂનો રાજમહેલ વગેરે પ્રાચીન સ્થળો છે. મહા શિવરાત્રીના પવિત્ર પર્વમાં ગિરનાર ઉપર ભવનાથનો મેળો ભરાય છે. સોમનાથ, સુત્રપાળા વગેરે સ્થળોએ પ્રાચીન સ્થાપત્યો જોવા મળે છે. ગિરમાં સાસણ ખાતેના અભ્યારણ્યમાં સિંહ દર્શનની સગવડ છે. અહમદપુર માંડવી અને ચોરવાડ પ્રવાસ ધામો છે.

૪.૬.૧૪ : વિવિધ જ્ઞાતિઓ :-

જૂનાગઢ જિલ્લામાં વિભિન્ન જ્ઞાતિઓ વસે છે. તેમાં કણબી, કોળી, આહિર, કારડીયા રજપૂત, મેર, બ્રાહ્મણ, પ વાણિયા, લોહાણા, મુમના, ઘાંચી, મેમણ, ખોજા, વોરા, ખારવા, રબારી, ભરવાડ, કાઠી, હોડી, સીદી, વણકર, હરિજન, મુસલમાન, ચમાર, સુથાર, વાઘરી વગેરે લોકો છે. તેમનું પ્રાચીન લોકજીવન, કલા, વારસો, સંસ્કૃતિ, વિવિધ કામો અને જ્ઞાતિઓના સામાજિક, ધાર્મિક તહેવારો, ભાતિગળ લોકમેળાઓ, રીતરિવાજો, પહેરવેશ, માન્યતાઓ વગેરે તેમના સમાજ જીવનની સંવાદિતાનાં દ્યોતક છે.

આ જ્ઞાતિઓનો પરિચય ટૂંકમાં અહિં દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

(૧) પટેલ :-

પટેલ જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ આર્ય સંસ્કૃતિના મહારાજા રામચંદ્રજીના બે પુત્રો લવ અને કુશ પરથી થયો હોવાનું એવી એક લોકવાયકા પ્રમાણે માનવામાં આવે છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ માં લવે પંજાબ પર ચડાઈ કરી જે પ્રદેશ જીત્યો તે “ લેવા ” પ્રદેશ તરીકે ઓળખાઈ છે. કુશે જે પ્રદેશ જીત્યો તે “ કુશક —કરડ” પ્રદેશ તરીકે ઓળખાયો છે. આ સમયે લવ અને કુશના સૌનિકો તરીકે આ જ્ઞાતિ ક્ષત્રિય તરીકે જાણીતી હતી.

“ ઋગ્વેદમાં ઈ.સ. પૂર્વેના ૨૫૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીમાં આર્યો પંજાબ પ્રદેશમાં વસતા હતા. આર્યોનું મુળ સ્થાન મધ્ય એશિયા હતું. તેમાંથી આર્યોની એક શાખા એશિયા ખંડમાંથી ભારતના પંજાબમાં આવી અને વસ્યા હતાં. પંજાબમાં અન્ય રાજ્યોના આક્રમણો વધી જતા આ લોકો ભારતના અન્ય વિસ્તારો કે પ્રદેશોમાં ગયા હતા. પંજાબના “લૈયા” પ્રદેશમાંથી આવેલ “ લેઉવા” અને “કરડ” પ્રદેશમાંથી આવેલ “કડવા” પટેલ તરીકે ઓળખાય છે. ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૪૦૦ પછી તેઓ પટેલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તે પૂર્વે તેઓ કણબી તરીકે ઓળખાતા હતા. પાટલિક શબ્દ પરથી “ પટેલ” શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે.” (૨૬)

“ પહેલી શતાબ્દિના અંતભાગમાં માળવા પ્રદેશ પાસે આવેલ માયાવતી

નગરમાં કુર્મીઓનું શાસન હતું. સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનગરના ક્ષત્રિય રાજા જયસિંહના સમયમાં મગધ દેશના રાજા ચંદ્રસેને માયાવતી નગરી પર ચડાઈ કરી. ત્યારે ત્યાંના કુર્મી વ્રજપાલજી રાજ્ય કરતા હતાં. તેઓનો પરાજય થતા અહીંથી પાંચેક ગાઉ દૂર વિક્રમ સવંત—૨૧૨ માં ઉમાપુર (ઉઝા) ગામ વસાવ્યું. રાજા વજ્રપાત પોતે શિવભક્ત હોવાથી આ ગામના દેવી તરીકે ભગવાન શંકરના પટરાણી ઉમા—પાર્વતી તરીકે “ ઉમિયા દેવી”ની સ્થાપના કરી, તેનું મંદિર બંધાવ્યું. તે સમયના કુર્મીઓએ ઉમિયા દેવીને કુળદેવી તરીકેનું સ્થાન આપ્યું. આજે પણ આખાય હિન્દુસ્તાન અને દેશ વિદેશમાં ફેલાયેલા આ લોકો ઉમિયાદેવીને કુળવેલી તરીકે પુજે છે. ” (૨૭)

ભારતના જુદા — જુદા પ્રદેશમાં વસતા લોકો જુદા —જુદા નામે ઓળખાય છે પરંતુ ગુજરાતમાં વસતા પટેલ લોકો મુખ્યત્વે લેઉવા પટેલ અને કડવા પટેલ એમ બે પેટા જ્ઞાતિઓ સ્વરૂપે વસવાટ કરે છે. અભ્યાસ હેઠળના મેસવાણ, અગતરાય, અજાબ અને શાપુર તથા જૂથળ ગામોના લોકો લેઉવા પટેલ પેટા જ્ઞાતિ તરીકે ઓળખાય છે. જેઓ રાજકોટ વિસ્તારમાંથી ખેતીના વ્યવસાય બાબતે આવીને વસ્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

આ પટેલ જ્ઞાતિઓ તેની પેટા જ્ઞાતિઓ લેઉવા અને કડવા ઉપરાંત અનેક અટકો, શાખો ધરાવે છે. તેઓનું વસવાટ, સ્થળ, કાર્યક્ષેત્ર, વડિલોના નામ, ગામ વગેરે પરથી અટકો પડેલી છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં પટેલ શબ્દ તેની અટક તરીકે પણ વપરાય છે. આ ઉપરાંત જ્ઞાતિઓના આગેવાનો માટે પણ પટેલ શબ્દનું સંબોધન કરવામાં આવે છે. આ પટેલ લોકો પાટીદાર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, જૂનાગઢ અને તેના તાલુકાના પટેલ જ્ઞાતિનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી તથા પશુપાલન છે. અભ્યાસ હેઠળના ગામોના પટેલ જ્ઞાતિના લોકો ખેતી કરે છે. આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થતા તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આમ આર્થિક સધ્ધરતા અને શૈક્ષણિક વિકાસ થતા સમાજના દરેક ક્ષેત્રોમાં તેઓનો વિકાસ જોવા મળે છે. ખેતી ક્ષેત્ર, વ્યાપાર ક્ષેત્ર, વર્તમાન સમયમાં નોકરી ક્ષેત્ર અને સૌથી વધારે સફળ રીતે રાજકીય ક્ષેત્રે પટેલો આગળ આવેલા જોવા મળે છે. વિશ્વના દેશો જેવા કે અમેરીકામાં પણ સ્થળાંતર કરી તેઓએ વ્યાપાર ,ઉદ્યોગ

અને વાણિજ્ય વગેરે ક્ષેત્રે પ્રસંશનિય અને નોંધપાત્ર પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. જે તેની આગવી સિધ્ધી ગણી શકાય.

પસંદ કરાયેલ તાલુકાના ગામોના વિકસિત કે પછાત ગામોમાં આ પટેલ લોકો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓ વેપાર, ઉદ્યોગ, નોકરી તથા દરેક અર્થવ્યવસ્થાના પાસાં સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ અને સુખાકારી ખૂબ સારી છે. તેઓ શાકાહારી છે. છેલ્લા બે દસકાથી તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું આવ્યું છે. આથી તેઓ આજે આ જ્ઞાતિમાં કેળવણીકારો, શાળાઓ — કોલેજો અને છાત્રાલયો તથા હોસ્ટેલોના માલિકો કે ટ્રસ્ટીઓ કે દાતાઓ તરીકે સંકળાયેલા જોવા મળે છે.

(૨) કોળી :-

વિધ્યપર્વતની દક્ષિણે મધ્યપ્રદેશમાં વસતી કોલ જાતિ અને આ કોળી જાતિ મુળ એક જ છે. ભીલ અને કોળી એ મુળે તો આદિવાસી પ્રજા છે. મુંબઈ સમાચાર ૧૬-૬-૧૯૫૨ ના અહેવાલ મુજબ કોળીઓની ઉત્પત્તિ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં થઈ હતી. મહાભારતના હરીવંશ પર્વના શ્લોક નં. ૧૮, ૧૯, ૨૦ પ્રમાણે વિશિષ્ટ દ્વારા ધર્મભ્રષ્ટ થયેલી જાતિએ આ કોળીઓ મુળે ક્ષત્રિય હતા. પાછળથી તેઓએ બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા વૈદિક મતવાળાઓએ તેમને ગણના મલેચ્છમાં કરી અને બાહ્યશોએ ધર્મદ્વિશના કારણે તેઓને શુદ્ધ ગણ્યા હતા. આમ આ કોળી લોકો મહારાજા સગરના કાળમાં એટલે કે રામચંદ્રજી અને દશરથ રાજાથી પણ કંઈ પેઢીઓ પહેલા હતાં. આમ આ જ્ઞાતિ ઘણા જૂના સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે.”^(૨૮)

“પ્રાચીન સમગ્રમાં કોળી જ્ઞાતિઓનાં ઘણા રાજ્યો પણ હતા. આજે ભારતના દરેક પ્રદેશમાં વસતા કોળીઓ મુળે તો એક જ છે. પરંતુ તેના પેટા વિભાગો જેમ કે તળપદા, ચુંવાળીયા, ઘેડીયા, વળાંકીયા, ખાંટકોળી વગેરે નામે ઓળખાય છે. અભ્યાસ હેઠળના ગામોમાં વસતા કોળીઓ મોટા ભાગે ઘડીયા કોળી પેટા જ્ઞાતિ સમુદાયના છે.”^(૨૯)

ઘેડીયા કોળી લોકો સૌરાષ્ટ્રના સારાચે પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના દરીયા કાંઠાના વિસ્તારોમાં આ લોકોની સારી એવી વસ્તી જોવા મળે છે. તેઓ મોટે ભાગે જુદા-જુદા વ્યવસાયો કરે છે. પરંતુ અહીં સૌરાષ્ટ્રના અને જૂનાગઢ જિલ્લાના પસંદ કરેલા તાલુકાઓમાં અને ગામોના લોકો મોટાભાગે ખેતી તથા ખેતમજૂરી સાથેના વ્યવસાયમાં સકળાયેલા છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતમજૂરી અને ગૌણ વ્યવસાય પણ છૂટક મજૂરી જોવા મળે છે. આમ તેઓ મજૂરી કરીને પોતાનું જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. આ લોકો મધ્ય કદના, મજબુત બાંધાના, કસાયેલા શરીરવાળા અને સખત મજૂરી કરી શકે તેવા હોય છે. શરીરનો રંગે ઘંઉવર્ણો હોય છે. પરંતુ સહેજ રતાશ પડતા રંગના કે થોડા કાળાશ પડતા રંગના હોય છે. આ લોકોની અટકોમાં મુખ્યત્વે સોલંકી, પરમાર, ઝાલા, ભાદરકા, રાઠોડ, બારૈયા, વાઘેલા, મકવાણા, ગોહિલ, ચૌહાણ, ડાભી, વાજા, છાપરીયા, મોરવાડીયા, બાબરીયા, મજેવડીયા, ધામેશા વગેરે છે. તેઓની આ શાખો રજપૂત શાખોને મળતી આવે છે. કારણ કે રાજાઓ સાથે રહીને સાંસ્કૃતિકરણના ભાગ રૂપે તેઓની અટકો સ્વીકારી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા આ લોકોની ભાષા ગુજરાતી જ છે. અને દિવાળી, હોળી, જન્માષ્ટમી, તથા નોરતા (નવરાત્રી), શિવરાત્રી વગેરે હિન્દુ તહેવારો આ લોકો ઉજવે છે. તહેવારો દરમિયાન નવા કપડાં અને મીઠાઈની વાનગીઓ બનાવે છે. ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો પાઠ કરે છે. વાર, તહેવારે આ લોકો મેળા જોવા કે મંડપમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હોય છે. ધાર્મિક તહેવારો ઉપરાંત પ્રસંગોપાત દેવસ્થાનો અને માતાજીનાં સ્થાનોમાં પૂજા કરતા તથા વધુ વિશ્વાસ ધરાવતા જોવા મળે છે. આ લોકો ખૂબજ મહેનતું હોય છે. પરંતુ કામના અભાવે આળસું, ઉડાઉ, અને દારૂ જેવા વ્યસનને કારણે રખડું અને બે જવાબદાર બની ગયા છે.

(૩) અન્ય જ્ઞાતિઓ :-

કર્નલ વોકર રબારી જ્ઞાતિના સંદર્ભમાં જણાવે છે કે, રબારીઓ પ્રાંતના મુળ વતની છે. પરંતુ રબારીઓ કહે છે કે તેઓ મારવાડમાંથી આવેલા છે. તેઓ ગાય, ભેંસ, બકરા, ઘેંટા, ઊંટ જેવા પાલતુ દૂધાળાં પશુઓ રાખે છે. અને પશુપાલનનો ધંધો કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના દરીયા કિનારાના વિસ્તારમાં પશુઓમાં આ લોકો સૌથી વધારે ઊંટ રાખે છે. અને ઊંટ ગાડી દ્વારા માલની અને સામાનની અવર-જવર જેવી વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓ સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. આમ માલની હેરાફેરી

અને પશુપાલનના વ્યવસાય દ્વારા ઘી, દૂધ, માખણનું વેચાણ કરી પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતા જોવા મળે છે. તેમના કેટલા લોકો ખેતમજૂરી અને છૂટક મજૂરી કરતા માલુમ પડે છે. ટૂંકમાં તેઓની આર્થિક સ્થિતિ અને જીવાધોરણ ખૂબજ નીચું જોવા મળે છે.

“ વંશ પરંપરાથી વણાટનો ઘંઘો કરતી સર્વર્ષ સમાજમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી આ જ્ઞાતિ આખાયે સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે. વણાટના વ્યવસાયના કારણે તેઓ વણકર કહેવાયા હશે. ગામડાંઓમાં તેઓ ઢેઢ , ગણેશ્યા અને મેઘવાળ તરીકે ઓળખાય છે. બ્રિટીશ યુગ પહેલા હિંદનો કાપડ ઉદ્યોગ સમૃદ્ધ હતો. ત્યારે આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. યંત્ર યુગની શરૂઆત થતા વણકરોનો વણાટ ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો, ત્યારથી આજ સુધી તેઓને ગરીબ, બેકારી, અજ્ઞાનતા ઘેરી વળતાં હજુ સુધી તેમાંથી મુક્ત થયા નથી. ” (૩૦)

આજે જે ગામમાં તેઓ વસે છે ત્યાં પોતાનો અલગ સમાજ એટલે કે ત્યાં તેઓનું ગ્રામ જીવન ગામના એક ભાગમાં “ વણકર વાસ ” ઊભો કરીને પોતાનું અલગ નિવાસ બનાવીને વસે છે. આ લોકો અન્ય પછાત આજે પણ ખેત, ખેતમજૂરી, પશુપાલન, છૂટક મજૂરી, કડીયાકામ , થોડા ઘણા અંશે જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં નોકરી કરતા જોવા મળે છે.

“ વાઘરી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વાઘ+ આરિ એટલે કે વાઘના દુશ્મન એવો થાય છે. જંગલો વગડાઓમાં રખડતા—ભટકતા મધપુડામાંથી મધ પાડતા, ઉડતા પક્ષીનો શિકાર કરતા અને વાઘ જેવા હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર કરતા આ વાઘરીઓ એક સમયે હિંસક પ્રાણીઓથી ગામડાંઓનું રક્ષણ કરતા હતા. વનવગડામાં શિકાર ઉપરાંત ગામમાંથી ખાવાનું માંગી લેતા હતા. ” (૩૧)

આ વાઘરી લોકો પસંદગીના ગામના છેવાડે કે ગામની પડતર જમીનમાં તંબુ કે ઝુપડું બનાવીને રહે છે. તેઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ઘંટડા, ચુંડલા, ઠામ—વાસણ, જૂના કપડા ઉપરાંત પશુ તથા પ્રાણીઓને પકડવા, મારવા તથા પશુઓ જેવા કે ગાય, ભેંસ, બળદો વગેરેની લે — વેચ કરવી વગેરે જેવા વ્યવસાયિક કાર્યમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત લોહાણા અને વાણિયા જ્ઞાતિના લોકો આર્થિક સધ્ધરતા સૌથી વધારે ધરાવે છે. તેઓ વેપાર-ઘંઘા સાથે સંકળાયેલા માલુમ પડે છે. મેર અને આહિર લોકો ખેતી, પશુપાલન જેવો વ્યવસાય કરે છે. ભરવાડ જ્ઞાતિના લોકો પણ પશુપાલનનો ધંધો કરે છે. કડીયા જ્ઞાતિના લોકો બાંધકામ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા છે. કુંભાર જ્ઞાતિના લોકો માટીના વાસણો અને સુથાર લોકો લાકડાંના કામકાજ સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. કારડીયા રજપૂત લોકોનો ખેતી અને પશુપાલન મુખ્ય વ્યવસાય છે. પસંદ કરેલ ગામના મુસ્લિમ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન છે. આમ, મુખ્ય જ્ઞાતિઓ હિન્દુ અને મુસ્લિમ અસ્તિત્વમાં આવેલ આ વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

૪.૬.૧૫: જૂનાગઢ જિલ્લાની વસ્તી :-

જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૧ના સમયગાળા દરમિયાન વસ્તીમાં નોંધાયેલ ફેરફારો સંબંધી વિગતો કોઠા નં. — ૪.૧૩ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે. તેના પરથી કેટલીક સ્પષ્ટતા વસ્તીના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે નીચેના કોષ્ટક પરથી ખ્યાલ આવે છે.

કોઠા નં. ૪.૧૩

જૂનાગઢ જિલ્લાની વસ્તી — ૨૦૦૧ સુધીની

વર્ષ	ગ્રામીણ વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	શહેરી વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	કુલ વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
૧૯૬૧	893891	71.76	351752	28.24	1245643	100
૧૯૭૧	1170736	70.67	485941	29.33	1656667	100
૧૯૮૧	1460908	60.54	639801	30.46	2100709	100
૧૯૯૧	1615483	67.46	779376	32.54	2394859	100
૨૦૦૧	1737101	70.95	711326	29.05	2448427	100

પ્રાપ્તિસ્થાનો : સંકલીત :-

- (૧) ભારતની વસ્તી ગણતરી ૧૯૮૧, શ્રેણી-૫,
ગુજરાત વિભાગ, ૨-અ, પાના નં.—૧૭—૨૨.
- (૨) ભારતની વસ્તી ગણતરી, ૧૯૯૧, પાના નં. — ૩૬.
- (૩) ભારતની વસ્તી ગણતરી, ૨૦૦૧, શ્રેણી- ૨૫,
ગુજરાત, પેપર-૨, પાના નં. — ૧૦૭.

કોઠા નં. ૪.૧૩ માં દર્શાવેલ વસ્તીના આંકડાઓ પરથી આ જિલ્લાની વસ્તીમાં ઝડપી વધારો થયો હોવાનું જાણવા મળે છે. સાથ— સાથે એક બાબત નોંધ પાત્ર એ છે કે, શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતના શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ કરતા જૂનાગઢ જિલ્લામાં શહેરી વિસ્તારનું પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે. અને સૌરાષ્ટ્રનું શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ કરતા પણ આ પ્રમાણ ઓછું રહ્યું છે. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના તમામ જિલ્લાના સરેરાશ પ્રમાણથી આ પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાની મુખ્ય વસ્તી ગ્રામીણ ક્ષેત્રની છે. ૧૯૬૧ થી ૧૯૮૧ સુધીના સમયગાળામાં જૂનાગઢ જિલ્લાની શહેરી વસ્તીમાં ટકાવારી રીતે વધારો થતો નોંધાયો છે. પરંતુ ૨૦૦૧ની છેલ્લી વસ્તી ગણતરી મુજબ જૂનાગઢ જિલ્લાની શહેરી વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ નીચું ગયું છે. ગુજરાતમાં કે સૌરાષ્ટ્રમાં છેલ્લી વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧માં આ પ્રમાણ નીચું જતું નથી. માત્ર જૂનાગઢ જિલ્લામાં જ આવી સ્થિતિ માલુમ પડે છે. આ પરથી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ પણ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વધુ હશે, તે બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. આ બાબતોનો ખ્યાલ આવા કામ કરનારા ગ્રામીણ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ વિવિધ ક્ષેત્રમાં કેટલા રોકાયેલા છે તેના પરથી ખ્યાલ આવે છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય વ્યવસાયનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લા ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તી ૨૪,૪૮,૪૨૭ છે. તેમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ૧૨,૫૨,૪૫૮ અને કુલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૧,૯૫,૯૬૯ જેટલું છે. ૧૦ વર્ષમાં વસ્તીની વૃદ્ધિનો જૂનાગઢ જિલ્લાનો દર ૧૭.૦૮ % થઈ રહ્યો છે. જાતિના પ્રમાણ બાબતમાં એક કહી શકાય કે, ૧૦૦૦ પુરૂષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૫૫ જોવા મળે છે. વસ્તીની ગીચતા પ્રતિ ચોરસ કીલો મીટરે ૨૭૭ જેટલી છે.

૪.૬.૧૬ : સાક્ષરતા :-

વિકાસલક્ષી બાબતમાં સાક્ષરતાને ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. આ અક્ષરજ્ઞાન સંબંધી પ્રમાણ અંગેની માહિતી ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીમાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. જેની વિગત કોઠા નં. ૨.૧૪ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે, જે નીચે મુજબ છે,

કોઠા નં. ૨.૧૪

જૂનાગઢ જિલ્લામાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ — ૨૦૦૧

જિલ્લામાં કુલ સાક્ષરતા	સાક્ષરતા ધરાવતા પુરૂષો	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	સાક્ષરતા ધરાવતી સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
1674822	994076	79.37	680746	56.92

પ્રાપ્તી સ્થાનો : સંકલીત :—

(૧) મનોજ, જોષી., “ સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીના વલણો.”

યોજના, અંક નં.—૯, વર્ષ, ડીસે, ૨૦૦૩, પાના નં.— ૧૫

(૨) ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી — ૨૦૦૧, શ્રેણી— ૨૫,

પેપર—૨, પાના નં. — ૧૦૭.

કોઠા નં. ૪.૧૪ માં દર્શાવેલી વિગત પરથી જૂનાગઢ જિલ્લામાં સાક્ષરતાના પ્રમાણનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જિલ્લામાં કુલ ૧૬,૭૪,૮૨૨ લોકો (પુરૂષો—સ્ત્રી) અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. જિલ્લાના કુલ વસ્તીના ૬૮.૩૫ % લોકો સાક્ષરતા ધરાવે છે. તેમાંથી પુરૂષ સાક્ષરતાની સંખ્યા ૮,૮૪,૦૭૬ જેટલી છે. જે જિલ્લાના કુલ પુરૂષોના ૭૮.૩૭ % થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી સાક્ષરતાની સંખ્યા ૬,૮૦,૭૪૬ થાય છે. જે જિલ્લાની કુલ સ્ત્રીઓની સંખ્યાના ૫૬.૮૨ % થાય છે. ટૂંકમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં સાક્ષરતા બાબતમાં ઘણો મોટો તફાવત જોવા મળે છે. તેના પરથી કહી શકાય કે, કન્યા કેડવણીમાં જૂનાગઢ જિલ્લો ઘણો પાછળ રહેલો જોવા મળે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાના આર્થિક, સામાજિક સમીક્ષા જિલ્લા પંચાયત જૂનાગઢ તથા વસ્તી ગણતરીના અહેવાલો પરથી એવી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે, ૧૯૬૧માં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાન પામેલા લોકોનું પ્રમાણ ૧૭.૭૨ % જેટલું જોવા મળતું હતું. જે પ્રમાણ વધીને ૧૯૮૧માં ૪૬.૨૬ % જેટલું થયું છે. આટલા વધારાને ધીમો વધારો કહી શકાય.

૪.૬.૧૭: ખેતી :-

જૂનાગઢ જિલ્લાના ૭૦ % લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. અહિં ખેતીવાડી કોલેજ પણ આવેલી છે. આ ઉપરાંત ખેતીવાડી ખાતું સુધારેલ બિયારણ, વાવેતરની પદ્ધતિ અંગે માર્ગદર્શન આપે છે. ખેતીમાં શેરડી, મગફળી, ઘઉં, તલ, ઍરંડા, મરચા, નાળિયેર કપાસ, કેળા, ચિકું, બાજરી, જુવાર, કઠોળ, લસણ, ડુંગળી, અને શાકભાજી વગેરે પાકોનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત કેરી, પપૈયા, બોરનું વાવેતર પણ વધતુ જાય છે. ચોરવાડ આસપાસના વિસ્તારોમાં નાગરવેલનાં પાનનું વાવેતર થાય છે.

૪.૬.૧૮ પશુપાલન :-

ખેતી સાથે પશુપાલનનો ગૌણ વ્યવસાય જૂનાગઢમાં કરવામાં આવે છે. પશુપાલન પ્રવૃત્તિનાં વિકાસને લીધે પશુધનની સંખ્યા વધતી જાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં ગીર ઓલાદની ગાય અને બળદ પ્રસિધ્ધ છે. જાફરાબાદી કે ગીર ઓલાદની ભેંસ ૭ થી ૧૨ % ચરબીયુક્ત દૂધ આપે છે. ગીરની ગાયો વધુ દૂધ માટે તથા ખેતી માટેના સારા બળદ માટે જાણીતી છે. ગીરની ભેંસો સિંહનો સામનો કરી શકે તેવી બળવાન હોય છે. સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં જાતવાન કાઠિયાવાડી અશ્વોની ઓલાદની જાણવાની અને સાચવણી કરતું રાજ્યભરનું એકમાત્ર અશ્વ ઉછેર કેન્દ્ર જૂનાગઢમાં આવેલ છે.

૪.૬.૧૯ : સિંચાઈ :-

જૂનાગઢ જિલ્લાના કુલ જમીનમાંથી માત્ર ૨૦ % જમીનને જ સિંચાઈનું પાણી મળે છે. બાકીના ૮૦ % જમીન કુદરત ઉપર આધારિત જોવા મળે છે. જિલ્લામાં નાની-નાની સિંચાઈ યોજના જોવા મળે છે. પરંતુ મોટી કોઈ સિંચાઈ યોજના નથી. મધ્યમ કદની સિંચાઈ યોજનામાં ઓઝત, ઉબેણ, રાવલ, મચ્છુન્દ્રી વગેરે છે. જૂનાગઢમાં ૮૫.૮૩ % સિંચાઈ કૂવા દ્વારા, ૪.૦૭ % કેનાલ દ્વારા થાય છે. એમ કહી શકાય કે જૂનાગઢ જિલ્લાની ખેતી આકાશ ઉપર આધારિત છે.

૪.૬.૨૦ : જૂનાગઢ જિલ્લામાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ-૨૦૦૧ :-

જૂનાગઢ જિલ્લામાં છેલ્લી વસ્તી ગણતરી મુજબ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પણ વિશેષ હશે જ આ બાબતની વિગત જૂનાગઢ જિલ્લામાં વ્યાવસાયિક

કક્ષા મુજબ કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ—૨૦૦૧ કોઠા નં ૪.૧૫ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં ૪.૧૫

જૂનાગઢ જિલ્લામાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ—૨૦૦૧

કુલ કામ કરનાર પુરૂષો	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર પુરૂષો	ટકા વારી પ્રમાણ (%)	કુલ કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
૬૮૬૨૩૭	૪૯૬૯૩૩	૭૨.૪૧	૩૧૬૯૮૯	૨૮૮૩૩૬	૯૦.૯૬

પ્રાપ્તિસ્થાન :—ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી— ૨૦૦૧, શ્રેણી—પેપર—૩, પાના નં.—૧૭૩ અને ૧૭૪.

કોઠા નં ૪.૧૫ માં રજૂ કરેલી વિગત પરથી જ્યાલ આવે છે કે, કુલ કામ કરનાર પુરૂષોમાંથી જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૭૨.૪૧ ટકા પુરૂષો કામ કરતાં જોવા મળે છે. જ્યારે બાકી રહેતા ૨૭.૫૮ ટકા પુરૂષો શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરે છે. આ રીતે શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પુરૂષો વધુ પ્રમાણમાં કામ કરતા જોવા મળે છે.

કોઠા પરથી એ પણ જ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૯૦.૯૬ % સ્ત્રીઓ કામ કરતી જોવા મળે છે. જ્યારે બાકી રહેતી ૯.૦૪ % સ્ત્રીઓ શહેરી વિસ્તારમાં કામ કરે છે. આ રીતે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓને વધુ પ્રમાણમાં રોજી મળે છે.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે, જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો વધારે પ્રમાણમાં રોજી આપે છે. તેથી આગળ વધી એમ પણ કહી શકાય કે, પુરૂષો કરતા પણ સ્ત્રીઓને વધુ પ્રમાણમાં રોજી આ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, આ ગ્રામીણ વિસ્તારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતી પ્રધાન હોય ત્યાં અભણ સ્ત્રીઓને કામ મેળવવામાં વધુ સરળતા અને અને વધુ સુગમતા રહે છે. તેથી કુલ સ્ત્રીઓમાંથી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૯૦.૯૬ % સ્ત્રીઓ ખેતી અને સંલગ્ન ક્ષેત્રોમાં રોજી પ્રાપ્ત કરતી જોવા મળે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાનો ગ્રામીણ વિસ્તાર આ રીતે સ્ત્રીઓને વિશેષ પ્રમાણમાં કામ

આપવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે. તેથી એમ કહી શકાય કે, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ કરનારાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. જૂનાગઢની ગ્રામીણ વસ્તી મુખ્યત્વે ખેતી પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરતી જોવા મળે છે. તેથી વ્યવસાય કક્ષા પ્રમાણે ચિત્રને તપાસવાથી વધુ સારી સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ગામોની માહિતી કોઠા નં. ૪.૧૬ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૪.૧૬

વ્યવસાયની કક્ષા મુજબનું વર્ગીકરણ – ૨૦૦૧

વ્યવસાયની કક્ષા	ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કામ કરનાર પુરુષો	ટકા વારી પ્રમાણ (%)	કુલ કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
(૧) ખેડૂતો	234959	47.28	148547	51.52
(૨) ખેતમજૂરો	118897	23.93	116395	39.43
(૩) ગૃહઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓ	7850	1.58	3043	1.06
(૪) અન્ય કામ કરનારાઓ	135227	27.21	23051	7.99
કુલ	496933	100	288336	100

પ્રાપ્તિસ્થાનો :— ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી — ૨૦૦૧, શ્રેણી — ૨૫,
પેપર — ૩, પાના નં.— ૧૭૩ અને ૧૭૪.

ઉપર્યુક્ત કોઠા નં. ૫.૧૬ માં દર્શાવેલ વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગ્રામીણ ક્ષેત્રની મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ જૂનાગઢ જિલ્લામાં ખેતી ક્ષેત્રને લગતી જોવા મળે છે. આમાં પુરુષો ૪૭.૨૮ % અને સ્ત્રીઓ ૫૧.૫૨ % લોકો ખેડૂતો તરીકેની કામગીરી કરતા જોવા મળે છે.

ખેતીક્ષેત્ર પર ભારતની દ્રષ્ટિએ એટલે કે નિભાવ કરનાર વર્ગ તરીકે જોઈએ તો ખેડૂતો તથા ખેતમજૂરો મળી કુલ પુરુષો કામ કરે છે તેમાં ૭૧.૨૧ % પુરુષો આ ક્ષેત્ર માં કામ કરતા જોવા મળે છે, અને ખેડૂત તથા ખેત મજૂરી મળી કુલ સ્ત્રીઓ કામ કરે છે તેમાં ૮૦.૮૫ % સ્ત્રીઓ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી જોવા મળે છે. ટૂંકમાં પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખેતી ક્ષેત્રમાંથી વધુ રોજી મેળવે છે. આ સિવાય ગૃહઉદ્યોગોમાં પુરુષો ૧.૫૮ % રોજ મેળવે છે. અન્ય ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓમાં નાના વ્યાપાર, મજૂરી, ખાણ, બાંધકામ, ખનીજ,

પશુપાલન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કામ કરનારાઓમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ૨૭.૨૧ % જોવા મળે છે. વ્યવસાયની કક્ષા મુજબ પુરુષો પ્રથમ ક્રમે ખેડૂતો બીજા ક્રમે અન્ય કામ કરનારાઓ અને ત્રીજા ક્રમે ખેત મજૂરો અને છેલ્લા ક્રમે ગૃહ ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓ જોવા મળે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લામાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓમાં ખેડૂત તરીકે કામગીરી ૫૧.૫૨ % સ્ત્રીઓ કરે છે. ત્યાર પછી ખેતમજૂરો તરીકેની કામગીરી ૩૮.૪૩ % સ્ત્રીઓ કરતી જોવા મળે છે. અન્ય કામ કરનારાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષો કરતા ઓછું એટલે કે કુલ કામ કરનાર સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં ૭.૮૮ % જેટલું પ્રમાણ જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ ઓછા પ્રમાણમાં રોકાયેલી જોવા મળે છે. કારણ કે પુરુષો આ ક્ષેત્રમાં પશુપાલન, માછીમાર, ખાણ, બાંધકામ, ખનીજ, રસ્તાઓનું બાંધકામ, વેપાર વગેરે કામમાં વધારે રોકાયેલા જોવા મળે છે. આમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રમાણે વ્યવસાયિક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આ બંનેનો મુખ્ય રોજી આપનાર ક્ષેત્ર ખેતીક્ષેત્ર જ છે તેમ આ વિગત પરથી સ્પષ્ટપણે ફલિત થાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જૂનાગઢ જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિકાસ માટે મુખ્યત્વે ખેતીક્ષેત્રના વિકાસ પર જ ભાર આપવો જોઈએ, તેવો અણસાર મળે છે. આ જૂનાગઢની ગ્રામીણ વસ્તી મુખ્યત્વે ખેતી પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં જ રોકાયેલી છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં કામ કરતા પુરુષોમાં ૭૧.૨૧ % પુરુષો અને કામ કરતી સ્ત્રીઓમાંની ૮૦.૮૫ % સ્ત્રીઓ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ છે. આમ, આ જિલ્લો મોટા પ્રમાણમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં લોકોને રોજગારી આપે છે.

૪.૭ : પસંદ કરેલા તાલુકાઓની સામાન્ય માહિતી :-

પસંદ કરવામાં આવેલા તાલુકાઓને સામાન્ય માહિતી અંગે અહિં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલી છે. તાલુકાઓની પસંદગી કઈ રીતે કરવામાં આવેલી છે ? ક્યાં અભિગમના આધારે પસંદગી કરેલી છે ? વગેરે બાબતોની વિગતવાર છણાવટ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

૪.૭.૧: તાલુકાઓની પસંદગી :-

આ વિભાગમાં જૂનાગઢ જિલ્લાના ૧૪ તાલુકાઓ પૈકી પસંદ કરેલા ૪ તાલુકાઓ અંગેની કેટલીક માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

ડો. ચરણ અને ડો. આઈ.જી. પટેલની કમિટિએ ૧૯૮૦ – ૮૧ના વર્ષ દરમિયાન આવેલ રિપોર્ટને અધારે સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના જિલ્લાઓના કુલ ૬૯ તાલુકાઓના અભ્યાસનાં અનુસંધાને તેઓના મત મુજબ “ સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના ૬૯ તાલુકાઓમાંથી ૧૫ તાલુકાઓ વધુ વિકસિત જોવા મળેલ છે. ૧૮ તાલુકાઓ વિકસિત જોવા મળેલ છે. ૩૦ તાલુકાઓ પછાત જોવા મળે છે અને ૬ તાલુકાઓ વધુ પછાત જોવા મળે છે.” (૩૨)

આ અભ્યાસમાં તાલુકાઓની પસંદગીની બાબતમાં નીચે પ્રમાણેના અભિગમનો સ્વિકાર કરેલ છે. આ અભિગમો જેવા કે :-

(૧) તાલુકાની વિકાસ અવસ્થા :-

જેમાં વિકસિત અવસ્થા વધુ વિકસિત અવસ્થા પછાત અવસ્થા અને વધુ પછાત અવસ્થા.

(૨) દરીયાનું અંતર :-

કક્ષાની પસંદગી બાદ દરીયાની નજીક આવેલા હોય.

(૩) ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ :-

જેમાં કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ વધારે હોય.

આ ચાર પૈકી બે તાલુકાઓ કેશોદ અને વંથલી એવા તાલુકાઓ છે કે, અન્ય તાલુકાઓની સરખામણીએ ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ સૌથી વધુ છે અને વિકાસની કક્ષાની દ્રષ્ટિએ વિકસિત અને વધુ વિકસિત કક્ષામાં આવે છે. અને બાકીના બે તાલુકાઓ માંગરોળ અને માળીયાહાટિના એવા બે તાલુકાઓ છે કે જેમાં અન્ય તાલુકાઓની સરખામણીએ

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ પછાત તાલુકાઓમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ વધારે છે. આ ઉપરાંત આ પછાત અવસ્થામાં આવેલા છે. આ ઉપરાંત આ પછાત અવસ્થામાં આવતા આ બે તાલુકાઓ દરીયાની ખૂબ નજીક આવેલા છે. જ્યારે વિકસિત તાલુકાઓ દરીયાની દૂર આવેલા છે. આ તાલુકાની સામાન્ય માહિતી આ વિભાગમાં રજૂ કરેલી છે.

૪.૭.૨ : તાલુકાઓની વસ્તી :-

(૧) ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ:-

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં પસંદ કરવામાં આવેલા ૪ તાલુકાઓમાં કેશોદ, વંથલી, માંગરોળ અને માળીયાહાટિનાનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય તાલુકામાં ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ વસ્તી અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ કેવું રહેવા પામ્યું છે, તેની વિગતો કોઠા નં. ૪. ૧૭ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૪. ૧૭

કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ — ૨૦૦૧

તાલુકા	ગ્રામીણ વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	શહેરી વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	કુલ વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
કેશોદ	૧૧૩૨૮૩	૬૪.૧૭	૬૩૨૫૩	૩૫.૮૩	૧૭૬૫૪૬	૧૦૦
વંથલી	૮૧૪૭૩	૮૩.૦૦	૧૫૮૬૧	૧૬.૩૦	૯૭૩૩૪	૧૦૦
માંગરોળ	૧૩૨૭૧૭	૭૦.૨૦	૫૬૩૨૦	૨૯.૮૦	૧૮૯૦૩૭	૧૦૦
માળીયા—હાટિના	૧૨૩૭૫૨	૮૫.૩૪	૨૧૧૮૬	૧૪.૬૬	૧૪૪૯૪૮	૧૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન:- ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી — ૨૦૦૧, શ્રેણી — ૨૫, પેપર-૨, પાનાં નં.-૧૦૭.

કોઠા નં. ૪. ૧૭ માં દર્શાવેલ વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, પસંદ કરેલ ચારેય તાલુકામાંથી તુલનાત્મક રીતે ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ માળીયાહાટિના તાલુકામાં

સૌથી વધુ જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૮૫.૩૪ % જેટલું છે. અને સૌથી ઓછું પ્રમાણ કેશોદ તાલુકામાં જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૬૪.૧૭ % જેટલું છે.

શહેરી વસ્તીના સંદર્ભમાં જોતા કહી શકાય કે, ચારેય તાલુકાઓની સરખામણીએ કેશોદ તાલુકામાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ સૌથી વધુ જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૩૫.૮૩ % જેટલું છે. અને સૌથી ઓછું પ્રમાણ માળીયાહાટિના તાલુકામાં જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૧૪.૬૬ ટકા જેટલું છે.

શહેરી વસ્તીના સરેરાશના સંદર્ભમાં જોતા કહી શકાય કે, ગુજરાત રાજ્ય, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ અને જૂનાગઢ જિલ્લાની શહેરી વસ્તીની સરેરાશ ટકાવારી કરતા આ ચારેય તાલુકાની શહેરી વસ્તીની ટકાવારી નીચી છે.

(૨) પુરૂષ અને સ્ત્રીઓની વસ્તીનું પ્રમાણ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પસંદ કરેલ ચારેય તાલુકામાં કુલ વસ્તીના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ કેવા પ્રકારનું રહેવા પામ્યું છે, તેની અહીં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલી છે. આ અંગેની વિગત કોઠા નંબર ૪.૧૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૪.૧૮

કુલ વસ્તીમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ – ૨૦૦૧

તાલુકા	કુલ વસ્તીમાં પુરૂષો	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રીઓ	ટકાવારી પ્રમાણ (%)	કુલ વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ (%)
કેશોદ	૮૧૧૭૫	૫૧.૬૪	૮૫૩૭૧	૪૮.૩૬	૧૭૬૫૪૬	૧૦૦
વંથલી	૫૦૬૫૮	૫૨.૦૬	૪૬૬૭૬	૪૭.૯૪	૯૭૩૩૪	૧૦૦
માંગરોળ	૮૬૮૮૪	૫૧.૮૨	૮૨૦૮૩	૪૮.૧૮	૧૬૮૯૬૭	૧૦૦
માળીયા હાટીના	૭૪૫૧૧	૫૧.૪૧	૭૦૪૩૭	૪૮.૫૯	૧૪૪૯૪૮	૧૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : – ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી – ૨૦૦૧, શ્રેણી-૨૫, પેપર-૨, પાના નં.-૧૦૭.

કોઠા નં. ૪.૧૮ની દર્શાવેલી વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાય આવે છે કે, પસંદ કરેલ ચારેય તાલુકાઓમાં વસ્તીના સંદર્ભમાં પુરુષ—સ્ત્રીઓના પ્રમાણ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ બતાવે છે કે, કુલ વસ્તીમાં પુરુષોની વસ્તીનું પ્રમાણ ટકાવારી દ્રષ્ટિ વંથલી તાલુકામાં સૌથી વધુ જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૫૨.૦૬ % જેટલું છે અને સૌથી ઓછું પુરુષોનું આ પ્રમાણ માળીયાહાટિના તાલુકામાં જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૫૧.૪૧ % જેટલું છે.

કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રીઓની વસ્તીનું પ્રમાણ ટકાવારી દ્રષ્ટિએ માળીયાહાટિના તાલુકામાં સૌથી વધુ જોવા મળે છે. તેમાં આ પ્રમાણ ૪૮.૫૮ % જેટલું છે. અને સૌથી ઓછું સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વંથલી તાલુકામાં જોવા મળે છે તેમાં આ પ્રમાણ ૪૭.૮૪ % જેટલું છે.

૪.૭.૩ : તાલુકા ઓનો પરિચય :-

(૧) કેશોદનો પરિચય :-

જૂનાગઢ શહેર અને સોમનાથ ની વચ્ચે કેશોદ તાલુકો આવેલો છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના વિકસિત તાલુકાઓમાં કેશોદની ગણના કરવામાં આવે છે. કેશોદ તાલુકો વિકસિત અને સમૃદ્ધ છે. આ તાલુકામાં બધા મળીને કુલ ૫૩ ગામોમો આવેલા છે. અને શહેર માત્ર કેશોદ એક જ છે. કેશોદ શહેરની અને તાલુકાના ગામોની જમીન કાળી, મધ્યમ કાળી તથા ફળદ્રુપ જોવા મળે છે. પાણી ક્ષારયુક્ત ન હોવાને પરિણામે તથા માફકસર વરસાદ થતો હોવાથી કૃષિ પાકોનું વિપુલ ઉત્પાદન થાય છે. કૃષિ પાકોમાં મગફળી, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, મકાઈ ડુંગળી, લસણ, ચણા, એરંડા, તલ, રાયડો, કપાસ, ઘાણા, વગેરે જેવા પાકોનું વાવેતર અને ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, પશુપાલન, વેપાર, વાણિજ્ય, ખેતમજૂર, બાંધકામ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવયવહાર વગેરે જોવા મળે છે. કેશોદ શહેરમાં વેપાર—વાણિજ્ય માટે મશહૂર અને જાણીતું છે. આજુબાજુના તાલુકાઓ તથા ગામોના લોકો ખરીદી કરવા માટે કેશોદ આવતા હોવાથી વેપાર ધંધામાં ખુબજ આગળ પડતું અને વિકાસ પામતું થયેલું જોવા મળે છે.

કેશોદ શહેર અને તાલુકાની મોટાભાગની વસ્તી લેઉવા પટેલ, કડવા પટેલ, આહિર , કારડીયા રજપૂત, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, હરિજન, મોચી, વાણંદ, ભરવાડ, રબારી, ઘોબી, વૈષ્ણવ, સુથાર, શ્રીમાળી વણિક, જૈન વણિક, લોહાણા, મેર, માળી, બ્રાહ્મણ, ખત્રી, કોળી, સલાટ વગેરે જેવા હિન્દુઓ જોવા મળે છે. અંશહ મુસ્લિમ વસ્તી અસ્તિત્વમાં આવે છે. શિક્ષણનું સ્તર ઘણું ઉચું જોવા મળે છે. કેશોદ શહેરમાં આર્ટ્સ – કોમર્સ ની બે કોલેજ ઉપરાંત અન્ય ઘણી જ શૈક્ષણિક સ્કૂલો આવેલી છે. મગફળીનું વિપુલ ઉત્પાદન થતું હોવાથી અહિં ઓઈલ મીલો તથા સિંગદાણાના પુષ્કળ કારખાનાઓ આવેલા છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના આ તાલુકામાં સૌથી વધારે ઓઈલ મીલો અને સિંગદાણાના કારખાનાઓ જોવા મળે છે. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવયવહારની વિશાળ સુવિધાઓ આ તાલુકો ધરાવે છે. શહેરમાં રેલ્વેની સુવિધાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત જૂનાગઢ જિલ્લામાં એક માત્ર કેશોદ શહેરમાં એરપોર્ટ આવેલું છે. આખા જિલ્લામાં માત્ર આ એક જ શહેરમાં આ પ્રકારની સુવિધા જોવા મળે છે. શહેર ખૂબજ વિકસિત અને આધુનિક છે.

વેપાર, વાણિજ્ય, રસ્તાઓ, વાહનવ્યવહાર તથા હવાઈ મથકની સુવિધા ઉપરાંત કૃષિ પેદાશોના ખરીદ-વેચાણ માટે માર્કેટીંગ યાર્ડ ભારતીય જીવન વિમાનીગમ, બેંકિંગ સેવાઓ વગેરે આંતરમાળખાની દ્રષ્ટિએ કેશોદ ખુબજ વિકાસ પામેલું જોવા મળે છે. નવી ૨૧મી સદીના સુધારોઓ સાથે આપણી આજુબાજુનું જગત ખુબ જ ઝડપથી બદલાતું જતું હોય તેમાં કેશોદની ગણના કરવામાં આવે છે. હાલમાં કેશોદની ગણના સૌરાષ્ટ્રના આધુનિક અને વિકસિત શહેરમાં કરવામાં આવે છે. લઘુતાગ્રંથિ, માન્યતાઓ અને વહેમોનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. તેના લોકો ઝડપથી નવું સ્વીકારતા હોવાથી જાગૃતિ આવેલી જોવા મળે છે.

(૨) વંથલીનો પરિચય :-

જૂનાગઢ શહેર અને સોમનાથ રોડ ઉપર, જૂનાગઢથી ૧૫ કીલોમીટરના અંતરે વંથલી તાલુકો આવેલો છે. તે જૂનાગઢ અને કેશોદ તાલુકાની વચ્ચે આવેલ છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના વિકસિત તાલુકાઓમાં વંથલી તાલુકાની ગણના થાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના વિકસિત તાલુકાઓમાં વંથલી તાલુકામાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ

વધારે આવેલ છે. તાલુકાની અને ગ્રામીણ વસ્તીમાં હિન્દુઓ તથા મુસ્લિમોની વસ્તી વધારે છે. પટેલ, કોળી, આહિર, મેર, બ્રાહ્મણ, લોહાણા, વાણીયા, ખારવા, રબારી, ચારણ, ભરવાડ, કાઠી, વણકર, હરિજન, સુથાર, વાઘરી, વૈષ્ણવ, ખત્રી, સલાટ, લુહાર, કુંભાર, મોચી, દરજી, વાણંદ, ઘોબી, માળી વગેરે જેવા હિન્દુઓની વસ્તી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. કાઝી, મેમણ, ઘાંચી, આરબ, સીધી, શેખ, સૈયદ, તુરક, મતવા, લંઘા, વ્હોરા, મકરાણી, મચ્છીયારા વગેરે જેવી મુસ્લિમ વસ્તી જોવા મળે છે.

વંથલી તાલુકામાં ગામની સંખ્યા કુલ ૪૬ જેટલી આવેલી છે. આ વિસ્તાર દરીયાની નજીક આવેલ ન હોવા છતાં તાલુકાની અને શહેરની બધી જમીન ક્ષાર યુક્ત બની ગઈ છે. આ ક્ષારના કારણે કૃષિના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયેલો જણાય આવે છે. તેમ છતાં લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોવાથી જમીનમાં મગફળી, જુવાર, બાજરી, તલ, એરંડા, મકાઈ, ઘાણા, રાયડો, ચણા, ડુંગળી વગેરે પાકોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સોરઠની કેરીમાં વંથલીની કેસર કેરી ભારતમાં ઉપરાંત દુનિયાભરમાં ખૂબજ પ્રખ્યાત અને જાણીતી છે. ક્ષારની સમસ્યા વધી ગઈ હોવાથી આજે બગીચા ઉદ્યોગમાં કેરીના વૃક્ષો ફળ વિનાના કે નાશ પામતા જોવા મળે છે. માત્ર નામનો જ કેરીનો બગીચો હવે વંથલીમાં રહેલો હોય તેવું બનવા પામ્યું છે. બગીચા ઉદ્યોગમાં કેરી ઉપરાંત ચીકું, પાન, સોપારી, બોર, લીબુ, જામફળ વગેરે ફળોનું વાવેતર અને ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન ઉપરાંત ખેતમજૂરી હોવાનું માલુમ પડે છે.

વંથલી તાલુકામાં જૂનગઢની મહત્વની કહી શકાય તેવી ઓઝત નદી ઉપરાંત કૂવા, તળાવો દ્વારા સિંચાઈ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થયેલી જોવા મળે છે. પરંતુ પાણી ખારું, મોળું, કડવું વગેરે જેવું હોવાના કારણે કૃષિ પાકો કે બગીચા ઉદ્યોગનો વિકાસ શક્ય બની શક્યો નથી. અહીં પણ ખેતીની સાથે-સાથે પશુપાલનનો ગૌણ વ્યવસાય કરવામાં આવે છે. બગીચામાં ઘાસચારો મળી રહેતો હોવાથી ગાય, ભેંસ, ઘેટાં-બકરા વગેરેના પાલનમાં મુશ્કેલીઓ પડતી નથી. પશુપાલનનો ધંધો વિકસિત બન્યો હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નજીક જૂનાગઢ શહેર આવેલ હોવાથી દૂધનું મોટું બજાર મળી રહે છે.

વંથલી તાલુકામાં ખેતી અને સંલગ્ન સદરો જેમાં ખેતી, બાગાયત, પશુપાલન, જંગલો, જળ સંસાધન વિકાસ, સહકાર વગેરે લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. જરૂરીયાત કરતા અલ્પ શિક્ષણની સુવિધાઓ, તબિબી સેવાઓ અને પ્રથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, વીજળી, રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહાર, ટપાલ અને સંદેશાવ્યવહાર, બેન્કિંગ સેવાઓ જેવી આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. ટૂંકમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ —સગવડતાઓ અપૂરતી હોવાનું માલુમ પડે છે. કુદરતી આપત્તિ જેવી કે અતિવૃષ્ટિના કારણે વારંવાર વિનાશ સર્જાય છે. આથી આંતરમાળખાકીય વ્યવસ્થા જેવી કે રસ્તાઓ, વિદ્યુત મથકો, રેલ્વેલાઈનો, ટેલીફોન એક્ષચેન્જ, પાણી પુરવઠા ઉપરાંત મકાનો, જમીનનું ધોવાણ વગેરેને ખૂબ મોટું નુકશાન થાય છે.

જૂનાગઢમાં કેરીની સૌથી મોટી બજારમાં વંથલીનો બીજો નંબર આવે છે. વેપારીઓ કેરીની ખરીદ-વેચાણ કરીને, રોજગારી મેળવીને, પૂરતા પ્રમાણમાં આવક પ્રાપ્ત કરે છે. અને તેની દેશ વિદેશોમાં નિકાસ કરે છે.

(૩) માંગરોળનો પરિચય :-

સૌરાષ્ટ્રના એક ખૂણે સોમનાથ અને પોરબંદરની વચ્ચે દરીયાકિનારે ખૂણામાં કેશોદથી ૨૫ કિલોમીટર દૂર માંગરોળ ઐતિહાસિક નગર આપેલું છે. માંગરોળ વિશે વિચારવું એક કોયડારૂપ છે. ક્યારે વસ્યું ? કોણે વંસાવ્યું ? તેનો કોઈ ઉલ્લેખ કે પ્રમાણ પ્રાપ્ત નથી. માંગરોળ —મંગલપુર નામ કેમ પડ્યું ? માંગરોળના રાજમહેલ પાસેના કોર્ટના ઉત્તર દરવાજે બહારકોટ સિંદોરીયા વાવના રસ્તે નજીકમાં “મંગળાજ” માતાનું મંદિર છે. આ દુર્ગાદેવીના મંદિરની સ્થાપના ક્યારે થઈ એ વિષે કશી માહિતી મળતી નથી. સંભવ માત્ર એટલો જ છે કે, આ જૂનું સ્થાન હોય માંગરોળ—મંગલપુરના નામ સાથે આ માતાના નામનો સંબંધ હોય તેવું લાગે છે. માંગરોળની વસાહત અંદાજે ૨૦૦૦ વર્ષ જુની હોય તેવું જણાય આવે છે. ૧૬૧માં મોનોગ્લોસોન સૌરાષ્ટ્રનું એક બંદર હોવાનો નિર્દેશ કરેલ છે. આ માંગરોળ — મંગલપુરનો જ ઉલ્લેખ છે તેવો વિદ્વાનોનો પણ મત છે. સ્કંદ પુરાણમાં પ્રભાષ ખંડમાં પ્રભાક્ષેત્રની સીમા દર્શાવતો લોક મળે છે. ગીર, જંગલ, વન વિસ્તાર હજુ હમણાં સૂધી ચોટીલી વીડી સુધી લંબાતો હતો. કામનાથનો ઉલ્લેખ છે કે, મધ્ય

પુરાણમાં પણ મળે છે. અરબી સાગરના કિનારે વસેલું આ બંદર એક સમય આ ગામ પંથકમાં સૌથી ઘિક્તા બંદર તરીકે પ્રખ્યાત હતું.

માંગરોળ તાલુકા ત્રણપેટા પરા અને ગામો મળીને ૬૩ ગામોનો વસાહતોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં ૬૦ ગ્રામ પંચાયતો આવેલી છે. એટલે આ તાલુકો ભૌગોલિક રીતે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. દરીયા કિનારે વસેલા કાંઠાળના ગામો ઓછા પાણીવાળા સપાટ—સમથળ જમીનમાં આવેલા ગામો અને સમુદ્ર સપાટીથી નિચાણમાં આવેલા ઘેડ વિસ્તારના ગામોની જમીનના તળ ખારા થવાના કારણે ખેતી ઉપર અસર થઈ છે. જ્યારે સમથળ સપાટ જમીનમાં વસેલા ગામોના તળમાં પાણીનો જથ્થો નથી અને ઘેડ વિસ્તારના ગામોમાં ચોમાસામાં બેટ જેવી સ્થિતિ હોવાને કારણે ત્યાં ખેતી થઈ શકતી નથી. આથી આ તાલુકામાં ફક્ત એક સિઝન ખેતીના પાકની મોસમ લઈ શકાય છે. એક વખત માંગરોળ, ચોરવાડ સૌરાષ્ટ્રનું કાશ્મીર કહેવાતું હતું. કેરી, કેળા, પાન, સોપારી, નાળીયેર વિગેરેની અઢળક ઉપજ થતી હતી. પરંતુ જમીનના તળના પાણી બગાડતાં ખેત પ્રેદાશ ઉપર મોટી અસર પડી છે. આથી વર્ષ દરમ્યાન એક વરસાદી પાક લઈ શકાય છે. જેમાં મોટા ભાગે મગફળી, કપાસ, ચણાં, ડુંગળી, તથા જુવાર, બાજરી, ઘઉં જેવા પાકો થાય છે. લીલીનાઘેર ગણાતો આ પ્રદેશ વેરાનમાં ફેરવાતો જાય છે.

મકતુપુર, શીલ, માઘવપુર વિસ્તારમાં ચણતરકામ માટેના પથ્થર કાપવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. જેમાં લોકોને રોજગારી મળે છે. મગફળીનું વિશાળ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થતું હોવાને કારણે માંગરોળમાં સિંગદાણાના કારખાના તથા ઓઈલ મીલના સ્થાપના થયેલ જોવા મળે છે. બંદર પર મત્સ્યઉદ્યોગ, મરઘા — બતકા ઉછેર વગેરેના ધંધાઓ વિકાસ પામેલા છે. આ ઉપરાંત પશુપાલનનો ધંધો પણ કરવામાં આવે છે.

માંગરોળ શહેર અને તાલુકાના ગામોમાં હિન્દુ — મુસ્લિમની ૫૦ %—૫૦ % વસ્તી છે. અને મોટાભાગના લોકો ખેતી ઉપર નિર્ભર છે. ૫૦ % હિન્દુઓની વસ્તીમાં આહિર, કારડીયા, રાજપુત, કોળી, કંસારા, ખડાયતા, ખત્રી, ખારવા, ગુંસવાઈ, ગોલારાણા, તંબોળી, દરજી, ઘોબી, નાગરગૃહસ્થ, નાગર બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ, બારોટ, ભોય, મેટ, માળી, મોચી, રબારી, લોહાણા, રામાનંદીસાધુ, લુહાર,

શ્રીમાળી વણિક, જૈન વણિક, વૈષ્ણવ, વાણંદ, વાઘરી, વાંઝા, સુતાર, હાડી, સરાણીયા, ભાટ, સલાટ, હરિજન વગેરે જેવી જ્ઞાતિના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. ૫૦ % મુસ્લિમમાં આરબ, કાઝી, ઘાંચી, ચીસ્તિ, તુરક, મતવા, મકરાણી, મચ્છીયારા, મીર, મેમણ, લંઘા, વ્હોરા, શેખ, સૈયદ, સિંધી વગેરે જેવી જ્ઞાતિઓના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. મોટાભાગના એટલે કે ૮૦ % લોકો બક્ષીપંચ સમૂહના આવેલા છે. જે મોટા ભાગે ખેતી પશુપાલન અને ખેત મજૂરીનો મુખ્ય વ્યવસાય કરે છે. તેના પરિણામે તેઓ સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત અવસ્થામાં આવેલા છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે અહીં ઋષિ કૂળને યાદ આપતી એવી છાત્રાલય સાથેની શારદાગ્રામ સંસ્થા માંગરોળથી ૩ કિલોમીટર દૂર આવેલ છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે. ઉપરાંત શારદાગ્રામ સંચાલિત શ્રી શારદાગ્રામ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બી. આર. એસ. કોલેજ, બી.એડ. કોલેજ, પી.ટી.સી. કોલેજ, ધંધાકિય શિક્ષણ માટે આઈ.ટી.આઈ. વગેરે શિક્ષણની સુવિધાઓ શારદાગ્રામ સંસ્થામાં ઉપલબ્ધ છે. સરકારી પુરૂષ અધ્યાપન મંદિર — પી.ટી.સી., શ્રેષ્ઠ અંધશાળા, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક મળીને કુલ ૩૩ જેટલી શાળાઓ અને કન્યાઓ માટે અલગ કન્યા વિનય મંદિર આવેલ છે. સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૧૦૮ જેટલી અને તાલુકામાં સીમ શાળાઓની સંખ્યા ૨૩ જેટલી અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. માંગરોળ અને તાલુકાના ગામોમાં ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૩૦ જેટલી આવેલ છે. આ ઉપરાંત બાલવાડી અને આંગણવાડીઓ પણ આવેલી છે.

(૪) માળીયાહાટિનાનો પરિચય :-

સોમનાથ અને માંગરોળની વચ્ચે દરીયા કિનારે માળીયાહાટિના તાલુકો આવેલ છે. તેની જમીન મુખ્યત્વે જળકૃત અને અગ્નિકૃત ખડકોની બનેલી છે. સામાન્ય રીતે આ તાલુકાની બધી જમીન યુનાયુક્ત પ્રકારની અને પોટેશીયમવાળી છે. પરંતુ નાઈટ્રોજન અને પાણી જ દ્રવ્યોની ખામીવાળુ છે. દરીયાઈ પટી પર આ તાલુકો આવેલો હોવાના પરિણામે સંપૂર્ણ જમીન ખારાશવાળી બની ગઈ છે. અલ્પ વરસાદ તથા ખારાશવાળી જમીન અને ક્ષારયુક્ત પાણી હોવાથી ચોમાસાની સીઝન પૂરતો એક પાક લઈ શકાય છે. ચીકુ, કેળા, કેરી, પાન, સોપારી, નાળીયેર વગેરે પાકોનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મગફળી, ચણા, કપાસ, ઘઉં, જુવાર,

મકાઈ,ડુંગળી બાજરી વગેરે જેવા પાકો લેવામાં આવે છે. દિવસે—દિવસે આ પ્રદેશ દરીયાઈ ખારાશને કારણે વેરાનમાં બદલાતો જતો જોવા મળે છે.

લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી,પશુપાલન,ખેતમજૂરી,વનઉછેર,ખાણ અને પથ્થરકામ વગેરે રહેલ છે.માળીયાહાટિના શહેર અને તાલુકાના ગામોમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમની વસ્તી વધારે છે. તેમાં ખારવા,આહિર,કંસાર, ખડાયતા,ખત્રી, દરજી, લુહાર,કુંભાર,ઘોબી, નાગરગૃહસ્થ, કારડીયા રાજપુત,નાગર બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ, વાંઝા,હાડી,ગુંસાઈ,સલાટ, ભાટ,બારોટ,મોચી,માળી,રબારી,ભરવાડ, લોહાણા, વૈષ્ણવ,જૈન વણિક, શ્રીમાળી વણિક, વાણંદ,હરિજન,ગોલારાણા, સુથાર,રામાનંદી સાધુ જેવા હિન્દુઓની વસ્તી આવેલી છે. જ્યારે ઘાંચી, સીધી, સૈયદ, મેમણ,મીર,મતવા,તુરક, મકરાણી,મચ્છીયારા,ચીસ્તિ, આરબ,કાઝી, વ્હોરા, લંઘા, શેખ વગેરે જેવી મુસ્લિમ વસ્તી જોવા મળે છે.

તાલુકામાં શિક્ષણનું સ્તર નીચું જોવા મળે છે. તેમ છતાં એક આર્ટસ —કોમર્સ કોલેજ અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક,માધ્યમિક,પ્રાયમરી તથા સીમશાળાનું પ્રમાણ તથા સુવિધાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. માળીયાહાટિના તાલુકામાં કુલ ૬૩ ગામોનો વસાહતોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં માંગરોળની માફક શહેર માત્ર માળીયાહાટિના એક જ આવેલ છે. મોટા ભાગની વસ્તી ગ્રામીણ વસ્તી જોવા મળે છે.

માળીયાહાટિના શહેર તથા ગામોમાં અલ્પ પ્રમાણમાં વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર,સિંચાઈ,બેંકો,વિમાબેંકો,બંદર,તબીબી સેવાઓ તથા પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો વગેરે આંતરમાળખાની સુવિધાઓ તથા સગવડો જોવા મળે છે.

૪.૮ : સંદર્ભસૂચિ :-

(૧) ચૌહાણ, દેવરાજ., “વસ્તી ગણતરી — ૧૯૯૧,” પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ,પરિચય પુસ્તીકા, પ્રવૃત્તિ, ૮૮૮, વર્ષ, ૧૯૯૫, પાના નં. — ૧૦૦.

(૨) પટેલ, જગદિશ અને પંડ્યા, હરેશ., “લીબર્ટી નજરલ નોલેજ ૨૦૦૧,” લીબર્ટી બુક ડિપો,અમદાવાદ, વર્ષ, ૨૦૦૧, પાના નં. — ૧.

- (૩) પંડ્યા, જી.બી., “ભૂસ્તર,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ, ખંડ — ૬, પ્રકાશન, ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪, પાના નં. ૩૧૩.
- (૪) રાજગોર, શિવપ્રસાદ., “ નદીઓ,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ, ખંડ — ૬, પ્રકાશન, ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪, પાના નં. — ૩૧૦.
- (૫) સોલંકી, એસ. જી., “ ગિર અભયારણ્યના ગ્રામ સમુદાયો — એક સમાજશાસ્ત્રીય,” સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૨૦૦૨, પાના નં.—૮૧.
- (૬) શાહ, ઈન્દુમતિ., “ જંગલો,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ, ખંડ — ૬, પ્રકાશન, ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪, પાના નં. — ૩૧૦.
- (૭) પટેલ, જગદિશ અને પંડ્યા, હરેશ., “લીબર્ટી નજરલ નોલેજ ૨૦૦૧,” લીબર્ટી બુક ડિપો, અમદાવાદ, વર્ષ, ૨૦૦૧, પાના નં. — ૧૪.
- (૮) ગુજરાત રાજ્ય, “ સામાજિક — આર્થિક સમીક્ષા— ૨૦૦૦—૨૦૦૧,” અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડા શાસ્ત્ર નિયાંકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, વર્ષ જુલાઈ, ૨૦૦૧, પાના નં. ૧૫.
- (૯) મહેતા, હરેશ, એચ., “ ગુજરાતમાં વિવિધ સ્તરે શિક્ષણની રૂપરેખા અને કેટલાક સૂચનો,” યોજના , અંક— ૬, વર્ષ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૯, પાના નં. ૮.
- (૧૦) ગાંધી, ભોગીલાલ., “ ગુજરાત દર્શન,” ચેતના પ્રકાશન ગુહ, વડોદરા, વર્ષ, ૧૯૬૦, પાના નં. — ૧૦૦.
- (૧૧) જોષી, મનોજ., “સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીના વલણો,” યોજના, અંક — ૯, વર્ષ, ડીસેમ્બર, ૨૦૦૩, પાના નં. — ૧૪.

- (૧૨) જોષી, મહેશ, વી., “ સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતી વિકાસ પ્રશ્નો, અને ભાવિ,”
કુલછાબ, વિશેષાંક, રાજકોટ, વર્ષ, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭, પાના નં.—૮૩.
- (૧૩) જોષી, મહેશ, વી., “ સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતી વિકાસ પ્રશ્નો, અને ભાવિ,”
કુલછાબ, વિશેષાંક, રાજકોટ, વર્ષ, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭, પાના નં.—૮૭.
- (૧૪) ભટ્ટ, હેમન., “ કાઠયાવાડમાં કોકદી,” ભૂલ્યો પડતુ ભગવાન : કુલછાબ,
વિશેષાંક, રાજકોટ, વર્ષ, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭, પાના નં. — ૨૦૧.
- (૧૫) જોષી, મનોજ., “ સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીના વલણો,” યોજના, અંક — ૯,
વર્ષ,ડીસેમ્બર, ૨૦૦૩, પાના નં. — ૧૪ —૧૫.
- (૧૬) રજીસ્ટાર ઓફ સેન્સસ ઈન્ડિયા, “ ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી, ૨૦૦૧,”
શ્રેણી — ૨૫, પેપર—૩, પાના નં. — ૧૬૬ થી ૧૭૯.
- (૧૭) દેસાઈ અને રાજગોર., “ જૂનાગઢ,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ, ખંડ — ૭,
પ્રકાશન, ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પાના નં. — ૭૪૦.
- (૧૮) આચાર્ય, ગી.વી., “ રૂદ્રામાનો શિલાલેખ — હિસ્ટોરીકલ ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ
ગુજરાત,” પુસ્તક ૧લું.
- (૧૯) દેસાઈ અને રાજગોર., “ જૂનાગઢ,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ, ખંડ — ૭,
પ્રકાશન, ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૧૯૯૬, પાના નં. — ૭૪૦.
- (૨૦) દેસાઈ, શંભુપ્રસાદ., “જૂનાગઢ અને ગિરનાર,” પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ,
બીજી આવૃત્તિ, વર્ષ, ૧૯૯૦, પાના નં. — ૧૯૦.
- (૨૧) જૂનાગઢ જિલ્લા પંચાયત , “ જૂનાગઢ જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક
સમીક્ષા,” જિલ્લા પંચાયત કાર્યાલય, આંકડાશાખા, વર્ષ, ૧૯૯૧—૯૨,
પાના નં.—૧.

- (૨૨) પટેલ, જગદિશ અને પંડ્યા, હરેશ., “લીબર્ટી નજરલ નોલેજ ૨૦૦૧,”
લીબર્ટી બુક ડિપો, અમદાવાદ, વર્ષ, ૨૦૦૧, પાના નં. — ૧૨.
- (૨૩) દેસાઈ, એ.ડી., “ સિધ્ધીઓના સથવારે — ગુજરાત” પ્રકાશન માહિતી
નિયામક, ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર, વર્ષ, જૂન અ ૧૯૯૩, પાના
નં. ૭૮.
- (૨૪) દેસાઈ, એન, રાજગોર., “ જૂનાગઢ,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ખંડ — ૭
ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, વર્ષ, ૧૯૯૬, પાના
નં.—૭૩૮.
- (૨૫) દેસાઈ, એન, રાજગોર., “ જૂનાગઢ,” ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ખંડ — ૭
ગુજરાતી વિશ્વ કોષ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, વર્ષ, ૧૯૯૬, પાના
નં.—૭૩૮.
- (૨૬) ડો. પટેલ, મંગુભાઈ., “ પાટીદારોની ગૌરવગાથા,”.
- (૨૭) કાનાણી, અતુલકુમાર., “ પટેલ સમાજનો ઇતિહાસ,”.
- (૨૮) દેસાઈ, એ.આર., “ સૌરાષ્ટ્રની પછાત કોમો,” ભાગ-૧, પ્રકાશન,
સૌરાષ્ટ્ર, પછાત કલ્યાણ બોર્ડ, મુંબઈ, વર્ષ, ૧૯૫૮, પાના નં. ૧૩-૧૪.
- (૨૯) કોલી, રાજપૂત, મંથલી, તંત્રી લેખ, વર્ષ, જાન્યુઆરી, ૧૯૫૩, મુંબઈ.
- (૩૦) દેસાઈ, એ.આર., “ સૌરાષ્ટ્રની અનુસૂચિત જાતિઓ,” ભાગ-૧, પ્રકાશન,
સૌરાષ્ટ્ર, પછાત કલ્યાણ બોર્ડ, મુંબઈ, વર્ષ, ૧૯૫૭, પાના નં. ૨૬૨.
- (૩૧) દેસાઈ, એ.આર., “ સૌરાષ્ટ્રની અનુસૂચિત જાતિઓ,” ભાગ-૧, પ્રકાશન,
સૌરાષ્ટ્ર, પછાત કલ્યાણ બોર્ડ, મુંબઈ, વર્ષ, ૧૯૫૭, પાના નં. ૧૯૮.
- (૩૨) “ધી ડેવલપમેન્ટ ઓફ બેકવર્ડ એરિયાઝ,” વોલ્યુમ — ૧ ગાંધીનગર,
વર્ષ, ૧૯૮૪.

પ્રકરણ-૫

ગામના આંતરમાળખાના વિકાસ પર થયેલી અસરો

- ૫.૧ : પ્રાસ્તાવિક
- ૫.૨ : અભ્યાસના ગામોની પસંદગી
- ૫.૩ : પસંદગીના ગામોની વસ્તી
- ૫.૪ : પસંદગીના ગામોમાં કુટુંબોની વિગત
- ૫.૫ : પસંદ કરેલ ગામમાં જ્ઞાતિઓનો પરિચય
- ૫.૬ : પસંદગીના ગામોમાં અન્ય કાર્યક્રમ
- ૫.૭ : પસંદગીના ગામોમાં જે.જી.એસ.વાય. હેઠળનું ભંડોળ અને તેની થયેલી અસરો
- ૫.૮ : પસંદગીના ગામોમાં વ્યવસાય અને રોજગારી પર થયેલી અસરો
- ૫.૯ : પસંદગીના ગામોમાં કરેલા કાર્યો અને તેના આંતરમાળખા પર થયેલી અસરો
- ૫.૧૦ : નાણાંનો ઉપયોગ અને ઓડિટ
- ૫.૧૧ : પસંદગીના ગામની કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીન
- ૫.૧૨ : પસંદગીના ગામમાં પશુધન
- ૫.૧૩ : પંચાયતમા ટી.વી. અંગેની વિગત
- ૫.૧૪ : પસંદગીના ગામમાં સહકારી મંડળીઓની વિગત
- ૫.૧૫ : બાલવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત
- ૫.૧૬ : આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત
- ૫.૧૭ : પસંદગીના ગામોમાં શિક્ષણ અંગેની સ્થિતિ
- ૫.૧૮ : પસંદગીના ગામમાં રસ્તાઓ અંગેની વિગત
- ૫.૧૯ : રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણ અને સહાય
- ૫.૨૦ : નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓનું જોડાણ અને બારમાસી બસની સુવિધા અંગે.

- પ.૨૧ : રેલ્વે સ્ટેશનથી જોડાયેલ ગમો
- પ.૨૨ : પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનવ્યવહાર અંગેની સુવિધા
- પ.૨૩ : પસંદગીના ગામોમાં બસસ્ટેન્ડ અંગેની સુવિધા
- પ.૨૪ : જે.જી.એસ.વાય.ની રસ્તાઓ અને વાહનવ્યાહારની સુવિધા પર થયેલી અસરો
- પ.૨૫ : વીજળીની સુવિધા અંગેની સ્થિતિ
- પ.૨૬ : પસંદગીના ગામોમાં સંદેશાવ્યવહાર અંગેની સુવિધા
- પ.૨૭ : પસંદગીના ગામોમાં તબીબી સારવાર અંગેની વ્યવસ્થા
- પ.૨૮ : ગટ્ટર અંગેની વ્યવસ્થા
- પ.૨૯ : શોષખાડાઓ અંગેની વિગત
- પ.૩૦ : જાહેર શૌચાલયની સુવિધા
- પ.૩૧ : કચરાપેટીની વ્યવસ્થા અંગે
- પ.૩૨ : પીવાના પાણી અંગેની વિગત
- પ.૩૩ : પાણી સંગ્રહની યોજના તથા અસરો
- પ.૩૪ : સામૂહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અંગે
- પ.૩૫ : વનિકરણ અને જમીન સંરક્ષણ સુવિધા
- પ.૩૬ : પંચાયત ઘર અને સહાય
- પ.૩૭ : ગ્રામ સેવક અંગેની વિગત
- પ.૩૮ : તલાટી મંત્રી અંગેની વિગત
- પ.૩૯ : પસંદગીના ગામોમાં બેંકની સુવિધા
- પ.૪૦ : ગ્રામસભા અને આયોજન
- પ.૪૧ : વેતન અને અનાજની ગુણવત્તા
- પ.૪૨ : પસંદગીના ગામોના લોકોનું ધાર્મિક જીવન
- પ.૪૩ : પસંદગીના ગામોમાં અન્ય સુવિધાઓ
- પ.૪૪ : સારસંક્ષેપ
- પ.૪૫ : સંદર્ભસૂચિ

૫.૧ :- પ્રાસ્તાવિક :-

ગ્રામીણ વિકાસમાં ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ ગામડાંઓના આંતરમાળખાના વિકાસ પર અને ગ્રામીણ લોકો વિકાસ પર થયેલી અસરો પર પ્રકાશ પાડવા માટે આ અભ્યાસ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ સંદર્ભમાં ગ્રામીણ આંતરમાળખાના વિકાસનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થવો જરૂરી બને છે.

ગ્રામીણ વિકાસનો આધાર સ્તંભ આંતરમાળખા પર નિર્ભર હોય છે. વીજળી, રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહાર, બંદરવિકાસ, ટપાલ અને સંદેશા વ્યવહાર વિમા બેંકો અને બેંકો, શિક્ષણ, તબીબી સેવાઓ, બજાર, કોલ્ડ સ્ટોરેજ, માલના સંગ્રહ માટે ગોડાઉન, સિંચાઈ, પીવાનું ચોખ્ખું પાણી વગેરે સુવિધાઓને આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર હોય તો જ ગ્રામીણ વિકાસની ગતિમાં ઝડપી વધોરો શક્ય બને.

દસમી પંચવર્ષીય યોજનાના મોડલમાં આ બાબતોનો સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે. તેના દસ્તાવેજમાં આ બાબતોનો સ્પષ્ટ સંકેત મળી આવે છે. દેશ પોતાની સંપૂર્ણ આર્થિક સમતા પ્રાપ્ત કરી શકે અને ગ્રામીણ વિસ્તારના સૌથી નબળા તથા પછાત વર્ગના લોકો પોતાનું ભવિષ્ય પોતાની ઈચ્છા મુજબ બનાવી શકે તે માટે વિકાસ પ્રક્રિયાને દિશા આપવા માટે આંતરમાળખાના વિકાસ પર વિશેષ ભાર મુકેલો છે.

માત્ર આવક વધારાથી જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો થઈ જતો નથી. તેની સાથે-સાથે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સામાજિક સેવાઓની પ્રાપ્તિ અતિ અગત્યની છે. આ વિકાસની ન્યાય પ્રક્રિયાએ વસ્તીના તમામ વર્ગના લોકોને તકો વધુને વધુ પુરી પાડે તે ખૂબ જરૂરી છે. પરિણામે સમાન સામાજિક ન્યાય શક્ય બની શકે, અને સિદ્ધ થઈ શકે. આમ તકોની સમાનતા માટે ગ્રામીણ આંતરમાળખાનો વિકાસ કરવો જરૂરી છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રે માળખાકીય સુવિધાઓનું નિર્માણ અને રોજગારીની તકોનું નિર્માણ એ બંને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જ છે. આ બંને માટે નાણાંકીય સાધનોની

પ્રતિબદ્ધતા અને સ્પષ્ટ દિશાદોરી જરૂરી છે. આમ માળખાગત સુવિધાના નિર્માણ દ્વારા જ સમાન આર્થિક વિકાસના પરિણામો પ્રાપ્ત થઈ શકશે તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પુરી પાડવાના હેતુસર કેન્દ્ર સરકારે “ગ્રામીણ અમૂલ માળખાકીય સુવિધા વિકાસ ભંડોળની (R.I.D.F)” સ્થાપના કરેલ છે. દસમી પંચવર્ષીય યોજનામાં વધારે સ્વાયત્તા આપવામાં આવેલી છે.

ગામના આંતરમાળખાના વિકાસ અંગેની માહિતી પરિશિષ્ટ—૧ ની પ્રશ્નાવલી દ્વારા લાભાર્થી ગામની મૂલાકાત રૂબરૂ લઈને માહિતી એકઠી કરીને આ સંદર્ભની સામાન્ય વિગતો દ્વારા પ્રાથમિક માહિતી મેળવીને રજૂ કરવામાં આવેલી છે, એવી માન્યતા પ્રાચલિત છે કે, વિકસિત તાલુકાઓમાં આંતરમાળખાનો લાભ વધારે મળેલ છે. તેના પરિણામે તે વિસ્તાર પર અનુકૂળ અસરો તેના અર્થતંત્ર પર પડેલ છે. તથા સમગ્ર સમાજના વર્ગોને તેનો ફાયદો થયેલ છે. તથા લાભ સતત મળતાં રહે છે. તેથી સમગ્ર ગામને આ લાભ મળ્યો હોય તેવું સભવ છે. ટૂંકમાં વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં વધુ લાભ મળ્યો હોય તેવું તારણ ફલિત થાય છે. જો વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં આમ બન્યું હોય અને પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં તેનાથી વિપરીત બન્યું હોય તો શક્ય અને સભવ છે કે, બંને વર્ગના તાલુકાઓના ગામોમાં લાભોની વહેંચણી અને આંતરમાળખાના વિકાસ પર પડેલી અસરોમાં અસમાનતા હોય અને તો આવા સંજાંગોમાં તેના માટે જવાબદાર પરિબળો અને કારણો પણ તપાસીને આપણો અભ્યાસ પર આ હકીકત પર પ્રકાશ પાડવાનું કાર્ય કરશે તો ઘણું મહત્વનું પ્રદાન બની શકશે તેવું માનવું યથાર્થ અને ઉચિત ગણાશે. આ હેતુ સબબ બે પ્રકારના તાલુકાઓના વિભાજન દ્વારા તુલનાત્મક વિશ્લેષણને આ અભ્યાસમાં અગત્યનું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે. આ પાંચમા પ્રકરણમાં ક—વર્ગના વિકસિત કેશોદ અને વંથલી તાલુકાના ૬ ગામો અને ખ—વર્ગના પછાત માંગરોળ અને માળીયાહાટિના તાલુકાના ૬ ગામો મળી કુલ ૧૨ લાભાર્થી ગામોની પ્રાથમિક માહિતીનું વિશ્લેષણ કરેલ હોય, સંશોધન કાર્યનું આ પ્રવેશ દ્વાર સમાન ગણી શકાય તેમ છે.

પ.૨ : અભ્યાસના ગામોની પસંદગી :-

અભ્યાસના ગામોની પસંદગી માટે જે પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમાં જિલ્લાના તાલુકા લેવલે ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ સદરે ફાળવેલ ગ્રાન્ટને ધ્યાનમાં લઈ છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના અહેવાલોના આધારો અને તાલુકા પંચાયતની જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીઓ સાથે ચર્ચા, વિચાર, વિમર્શ કરી અંતિમ સ્વરૂપ આપવાની બાબતોનો સમાવેશ થયેલ છે. ૨૦૦૧-૦૨ના વર્ષમાં ૪ તાલુકાઓમાં જે ગામમાં સૌથી વધુ ગ્રાન્ટ ફાળવેલી હોય તેવા ગામોને ક્રમાનુસાર યાદીમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. ત્યાર બાદ આ ગ્રાન્ટની ફાળવણી વસ્તી અને અનુસૂચિત જાતિ તથા જનજાતિ પ્રમાણને ધ્યાનમાં રાખીને કરેલ હોય અને જિલ્લાના તથા તાલુકાઓની ડી.આર.ડી.એ. શાખામાં પ્રત્યક્ષ રૂબરૂ મૂલાકાત લઈ તેના રેકર્ડ પર આધારિત લાભાર્થી ગામોની માહિતી મેળવવામાં આવી છે. જે ગામમાં સૌથી વધુ ગ્રાન્ટ ફાળવેલ તે રકમના અધારે જેની રકમ સૌથી વિશેષ હોય તેને ક્રમાનુસાર ગોઠવી પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ક્રમમાં આવતા હોય તેવા ત્રણ (૩) ગામો દરેક તાલુકામાંથી લઈ કુલ ૪ (ચાર) તાલુકાના બાર (૧૨) ગામોને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. આ રીતે પસંદ થયેલા ગામોના નામ અને તાલુકાઓના કુલ લાભાર્થીઓ સંબંધી સઘળી વિગતો કોઠા નં. ૫.૧ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં.૫.૧ ની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તાલુકાઓમાં ફાળવેલ મૂળીભંડોળ માંથી સૌથી વિશેષ ફાળવણી વિકસિત વંથલી તાલુકામાં અને ત્યાર બાદ વિકસિત કેશોદ તાલુકામાં કરવામાં આવેલ છે. તથા પછાતા તાલુકાઓમાં ભંડોળ ની ફાળવેલ રકમ ઓછી જોવા મળે છે. તેમાં પણ માંગરોળ તાલુકામાં સૌથી ઓછી રકમની ફાળવણી કરેલ છે. વધુ લાભ વાળા વિકસિત તાલુકાઓના ગામો જોવા મળે છે. ઓછા લાભવાળા પછાત તાલુકાઓના ગામો આવેલા છે. આ લાભોની દ્રષ્ટિએ કે ભંડોળની ફાળવણીની દ્રષ્ટિએ વિકસિત તાલુકાઓમાં વધુ અને પછાત તાલુકાઓમાં ઓછુ પ્રમાણ જોવા મળે છે. જે લાભની અસમાન વહેંચણીનો ઉપરછલ્લો સંકેત આપે છે. તેના પરથી એ બાબત ફલીત થાય છે કે, વિકસિત તાલુકાઓના ગામડાઓના આંતર માળખાના વિકાસ પર જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની અનુકૂળ અસરો વધારે પડી છે. જ્યારે પછાતા તાલુકાઓના ગામડાંઓ પર તેની અનુકૂળ

અસરો ઓછી પડેલ જોવા મળે છે. તેના પરથી પણ ગામડાંઓના આંતરમાળખાના વિકાસ પર થયેલી અસરોમાં તફાવત માલુમ પડે છે.

કોઠા નં. ૫.૧

પસંદગીના ગામો અને તાલુકાઓમાં ફાળવેલ મૂડીભંડોળ

પસંદ કરેલ તાલુકા	પસંદ કરેલ ગામો	પસંદ કરેલ ગામમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાએ ફાળવેલ મૂડી ભંડોળ	પસંદ કરેલ ગામમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાએ ફાળવેલ મૂડી ભંડોળનું ટકાવારી પ્રમાણ
<u>વિકસીત</u>			
૧. કેશોદ	૧. મેસવાણ	31,848	8.48
	૨. અગતરાય	31,654	8.42
	૩. અજબ	31,582	8.41
	કુલ =	95,084	25.31
૨. વંથલી	૧. શાપુર	52,096	13.86
	૨. કણઝા	28,857	7.68
	૩. ઘંધુસર	26,966	7.18
	કુલ =	1,07,919	28.72
<u>પછાત</u>			
૩. માંગરોળ	૧. જુથળ	37,137	9.88
	૨. શીલ	27,358	7.28
	૩. શેરીયાજ	14,6,240	4.32
	કુલ =	80,735	21.48
૪. માળીયાહા.	૧. માળીયાહા.	37,320	9.93
	૨. કુકસવાડા	35,905	9.55
	૩. ગડુ	18,814	5.01
	કુલ =	92,039	5.01
કુલ = ૪ તાલુકા	કુલ ૧૨ ગામો	345777	10.00

પ્રાપ્તિસ્થાન :— પસંદ કરેલ ગામોના તાલુકા પંચાયતની ડી.આર.ડી.એ. શાખાના દફતરના અધારે વર્ષ ૨૦૦૧—૦૨.

૫.૩ : પસંદગીના ગામોની વસ્તી :-

પસંદ કરેલ ગામોમાં વસ્તી બાબતે ગામોની કુલ વસ્તી અને તેનું વર્ગીકરણ તથા ગામોની કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચીત જાતિ અને જનજાતિના પ્રમાણ અંગે ચર્ચા કરીશું. તેમાં સૌ પ્રથમ પસંદગીના ગામોની વસ્તીના વર્ગીકરણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૫.૩.૧ : વસ્તીનું વર્ગીકરણ :-

પસંદગીના ગામોની વસ્તીનું વર્ગીકરણ વિષયક માહિતી કોઠા નં. ૫.૨ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨ પરથી વસ્તી સંબંધી વિગતો તપાસવા ખ્યાલ આવે છે કે, પસંદગીના ગામમાં સોથી વધારે વસ્તી માળીયાહાટિના પછાત તાલુકાના માળીયાહાટીના ગામની છે. આ ગામની કુલ વસ્તી ૧૩૦૭૮ જેટલી જોવા મળે છે. તે જ પ્રમાણે પસંદગીના ગામોમાં સોથી ઓછી વસ્તી શેરીયાજ પછાત તાલુકાના માંગરોળ ગામની છે. આ ગામની વસ્તી ૪૨૪૭ જેટલી જોવા મળે છે. પસંદગીના દરેક વિકસિત તાલુકાના ગામ અને પછાત તાલુકાના ગામોમાં તફાવત રહેલો માલુમ પડે છે.

કોઠાનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે ૬૦૦૦ કરતા વધારે વસ્તી ધરાવતા ગામો વિકસિત તાલુકાઓમાં અજાબ અને શાપુર એવા બે ગામો તથા પછાત તાલુકાઓમાં શીલ, માળીયાહાટિના, કુકસવાડા અને ગડુ વગેરે ચાર ગામો આવેલા છે. ટુકમાં પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં વસ્તીગીચતા વધારે આવેલ છે, કેમકે આવા પછાત વિસ્તારમાં કુટુંબનિયોજનના સાધનોનો અલ્પ ઉપયોગ થાય છે. ઉપરાંત પછાત જાતિ લોકો પોતાના બાળકને આવકનું સાધન ગણતા હોવાથી વધારે બાળકોના જન્મને પ્રોત્સાહન મળતું હોવાથી વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થયેલી હોય તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

“વસ્તીના જાતિય માળખા સંદર્ભમાં કોઈ પણ સમાજના વસ્તી વિષયક અભ્યાસમાં જે તે સમુદાયનું સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ મહત્વની વસ્તીકીય અગત્યતા ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ દેશમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા સમાન હોતી નથી.

કોઠા નં. પ.૨

વસ્તીનું વર્ગીકરણ — ૨૦૦૧

તાલુકાઓ	ગામની કુલ વસ્તી	જાતિ			જાતિદર (૧૦૦૦)
		પુરુષો	ટકા	સ્ત્રીઓ	ટકા
કેશોદ	૧. મેસવાણ	3000	56.26	2740	47.74
	૨. અજબ	4002	52.44	3630	47.56
વંથલી	૩. અગતરાય	2792	54.83	2300	45.17
	૪. શાપુર	4966	54.77	4101	45.23
માંગરોળ	૫. કણઝા	2662	53.11	2350	46.89
	૬. ધંધુસર	2750	51.85	2554	48.15
માંગરોળ	૭. જુથડ	3017	52.11	2773	47.89
	૮. શીલ	3463	52.77	3100	47.23
માંગરોળ	૯. શેરીયાજ	2171	51.12	2076	48.88
	૧૦. માળીયા	6978	53.36	6100	46.64
માંગરોળ	૧૧. કુક્સવાડા	3716	52.71	3534	47.29
	૧૨. ગડુ	3098	50.31	3060	49.69

પ્રાપ્તીસ્થાનો :— ૧. રજીસ્ટર ઓફ સેન્સસ ઈન્ડિયા, ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી ૨૦૦૧, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

૨. પસંદગીના તાલુકા પંચાયતની કચેરીના દફતરેથી.

૩. પસંદગીના ગ્રામ પંચાયતની કચેરીના દફતરેથી.

ભારતમાં છેલ્લા ૮૦ વર્ષો દરમ્યાન સ્ત્રી—પુરુષ પ્રમાણમાં ક્યારેય સમાનતા જોવા મળતી નથી. દરેક સમાજમાં પ્રવર્તમાન અસમાન જન્મદર અને અસમાન મૃત્યુ દર તથા અધિક સ્ત્રી મૃત્યુ પ્રમાણ વગેરે પરિબળો સ્ત્રી—પુરુષ પ્રમાણમાં વિભિન્નતા માટે જવાબદાર ગણાવી શકાય. ’’(૨)

કોઠા નં. ૫.૨ પરથી જણાશે કે, અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવાયેલા ૧૨ ગામોમાં વસવાટ કરતી વસ્તીનું જાતિ (પુરુષ—સ્ત્રી) અનુસાર વર્ગીકરણ કરીને જાતિ પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વિસિત તાલુકાના અગતરાય લાભાર્થી ગામમાં કુલ ૫૦૮૨ વસ્તીમાંથી ૨૭૮૨ (૫૪.૮૩%) પુરુષો અને ૨૩૦૦ (૪૫.૧૭%) સ્ત્રીઓ છે, અને પછાત તાલુકાઓના ગડુ ગામમાં કુલ ૬૧૫૮ વસ્તીમાંથી ૩૦૮૮ (૫૦.૩૧%) પુરુષો અને ૩૦૬૦ (૪૯.૬૯%) સ્ત્રીઓ આવેલી છે. તેના પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, સૌથી વધારે પુરુષોનું પ્રમાણ વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં આવેલ છે. અને સૌથી વધારે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં આવેલ છે. કેમ કે વિકસિત તાલુકાઓ સમૃદ્ધ અને વિકસિત હોવાથી તે વિસ્તારના લોકોને રોજગારી મળી રહેતી હોય કાયમી સ્થળાંતર પુરુષોએ કરેલ હોય તેનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી, વધારે પુરુષોની વસ્તી ગામમાં જોવા મળતી હોય તેવું લાગે છે, અને પછાત તાલુકાઓના ગામો આર્થિક દ્રષ્ટિએ પછાત હોવાથી તે વિસ્તારના કુટુંબોમાંના અમુક કુટુંબોના કમાઉ સભ્યોએ કાયમી સ્થળાંતર કરેલ હોય તે કારણે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની વસ્તી વિકસિત તાલુકાઓ કરતા વધારે હોવાનો સંકેત મળે છે.

કોઠા નં.—૫.૨ ની વિગતો જોતા જણાશે કે, દરેક ગામમાં જાતિ દરમાં થોડો ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. ખાસ કોઈ મોટા તફાવત જોવા મળતો નથી. અગતરાય ગામમાં સૌથી વધુ તફાવત જોવા મળે છે અને તેમાં ત્રીઓની સૌથી ઓછી સંખ્યા જોવા મળે છે. અને ગડુ ગામમાં સ્ત્રીઓની સૌથી વધુ સંખ્યા જોવા મળે છે. ટુંકમાં વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં પુરુષો અને પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં સ્ત્રીઓના જાતિદરમાં મોટા તફાવત જોવા મળતો નથી, તેવું અભ્યાસ પરથી ફલિત થાય છે.

ઉપરની માહિતીપરથી સ્પષ્ટ તારણ નીકળી આવે છે કે, બંને વિસ્તારમાં પસંદગીના ગામોમાં પુરુષોની સંખ્યા સ્ત્રીઓ કરતા વિશેષ રહેલી છે. પરંતુ બંને

વિસ્તારમાં પુરુષોમાં સૌથી વધુ પુરુષો વિકસિત ગામોમાં અને સ્ત્રીઓમાં સૌથી વધુ સ્ત્રીઓ પછાત ગામોમાં આવેલી છે.

પ.૩.૨ : વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ :-

પસંદ કરેલ ગામોની કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીના પ્રમાણ અંગે અહિં ચર્ચા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી છે. આ વસ્તી વિષયક માહિતી કોઠા નં. પ.૩ માં દર્શાવવામાં આવે છે.

કોઠા નં. પ.૩

વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ — ૨૦૦૧

તાલુકાઓ	ગામ	ગામની કુલ વસ્તી	અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી	ટકાવારી પ્રમાણ
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	5740	1300	22.65
	૨.અગતરાય	5092	1200	23.57
	૩.અજાબ	7632	1220	15.99
	૪. શાપુર	9067	1205	13.29
	૫. કણઝા	5012	602	12.37
	૬. ધંધુસર	5304	441	8.31
પછાત ૧.માંગરોળ	૭. જુથડ	5790	943	16.29
	૮. શીલ	6563	415	6.32
	૯. શેરીયાજ	4247	112	2.64
	૧૦. માળીયા	13078	3000	22.94
	૧૧. કુકસવાડા	7050	660	9.36
	૧૨. ગડુ	6158	700	11.37

પ્રતીસ્થાનો :- ૧) રજીસ્ટાર ઓફ સેન્સસ ઈન્ડિયા, ગુજરાતની વસ્તી

ગણતરી, ૨૦૦૧ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

૨) જિલ્લા શાખાના આંકડા શાખાના દફતરેથી.

૩) પસંદગીના ગામોની ગ્રામ પંચાયત કચેરીના દફતરેથી.

કોઠા નં. ૫.૩ ની વસ્તી વિષયક વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, પસંદગીના ગામોની કુલ વસ્તીના અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ એટલે કે ૧૨ ગામોમાં સૌથી વધુ ૨૩.૫૭ % નું રહ્યું હોવાનું જણાય આવે છે. આમ વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં આ પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે આ ગામોની કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ બધા (૧૨) ગામોમાં સૌથી ઓછું ૨.૬૪ % જેટલું જોવા મળે છે. આ પ્રમાણ પછાતા તાલુકાના સૌથી ઓછી વસ્તી વાળા શેરીયાજ ગામમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ સૌથી નીચું માલુમ પડે છે.

આ બાબતને બીજી દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો પસંદ કરેલ કુલ ૧૨ ગામોમાંથી ૯ ગામો એટલે ૭૫ % ગામો એવા છે કે જ્યાં કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ ૯ % કરતા વધારે જોવા મળે છે. અને જ્યારે બાકીના ૩ ગામો એટલે કે ૨૫ % ગામો એવા છે કે જ્યાં કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ ૯ % કરતા ઓછું જોવા મળે છે. હવે આ પસંદ કરેલ ગામોમાં કુલ કુટુંબો સંબંધી માહિતી પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ સૌથી વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે પછાતા તાલુકાઓના ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ સૌથી નીચું માલુમ પડે છે.

૫.૪ : પસંદગીના ગામોમાં કુટુંબોની વિગત :-

૫.૪.૧ : કુલ કુટુંબોનું વર્ગીકરણ :-

પસંદગીના ગામોમાં સામાન્ય રીતે કુલ કુટુંબોનું પ્રમાણ અને તે પૈકી ગરીબ કુટુંબો અને બિનગરીબ કુટુંબો, ગામના આર્થિક પાસા પરની ચર્ચા કરતી વેળા આંતરમાળખાના વિકાસ પર અસર કરનારું મહત્વનું પરીબળ બની રહે છે. આ બાબતની ચર્ચા નીચેના કોઠામાં કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૪

પસંદગીના ગામોના કુટુંબોનું વર્ગીકરણ

તાલુકાઓ	ગામ	કુલ કુટુંબો	કુટુંબોનું વર્ગીકરણ			
			ગરીબ કુટુંબો	ટકા	બીનગરીબ કુટુંબો	ટકા
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	1200	435	36.25	765	63.75
	૨. અગતરાય	1000	522	52.20	478	47.80
	૩. અજાબ	1700	669	39.35	1031	60.65
	કુલ =	3900	1626	41.69	2275	58.31
૨. વંથલી	૪. શાપુર	1700	509	29.94	1191	70.06
	૫. કણઝા	950	170	17.89	780	82.11
	૬. ઘંધુસર	990	409	41.31	581	58.69
	કુલ =	3640	1088	29.89	2552	70.11
પછાત ૧. માંગરોળ	૭. જુથડ	1069	491	45.93	578	54.07
	૮. શીલ	1189	422	35.49	767	64.51
	૯. શેરીયાજ	568	188	33.10	380	66.90
	કુલ =	2826	1101	39.96	1725	61.04
માળીયા— હાટીના	૧૦. માળીયા	2562	1083	42.27	1479	57.73
	૧૧. કુક્સવાડા	962	511	53.12	451	46.88
	૧૨. ગડુ	1215	508	41.81	707	58.19
	કુલ =	4739	2102	44.36	2637	55.64

કોઠા નં. ૫.૪ ની વિગતો જોતા અને અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, પછાત તાલુકાના માળીયાહાટીના ગામમાં સૌથી વિશેષ કુટુંબોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. અને આ સાથેસાથે માળીયાહાટીના તાલુકાના કુક્સવાડા ગામમાં સૌથી વિશેષ ગરીબ કુટુંબોનું પ્રમાણ માલુમ પડે છે. તેના પરથી એવું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે કે પછાત તાલુકાઓના ગામમાં વધુ પ્રમાણમાં ગરીબ કુટુંબો આવેલા છે. જ્યારે વિકસિત તાલુકાના ગામમાં ગરીબ કુટુંબોનું ટકાવારી પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે. કુક્સવાડા ગામમાં ૫૩.૧૨% કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. આ ગામ પછાત

માળીયા હાટીના તાલુકામાં આવેલ છે. જ્યારે સૌથી ઓછા ગરીબ કુટુંબો વિકસિત વંથલી તાલુકાના કણઝા ગામમાં ૧૭.૮૮ % જેટલા જોવા મળે છે. તેના પરથી એવો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પછાત તાલુકાના પછાતપણાના કારણે ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે રહેવા પામ્યું છે. જ્યારે વિકસિત તાલુકામાં વિકાસને કારણે ગરીબીનું પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે.

વિકસિત તાલુકાના કેશોદ ગામમાં સૌથી વધારે ૩૮૦૦ જેટલા કુટુંબો આવેલા છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના માળીયાહાટીના તાલુકામાં તેનાથી પણ વધારે એટલે કે ૪૭૩૮ જેટલા કુટુંબો આવેલા છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ ફલિત થાય છે કે, વિકસિત તાલુકાના પસંદ કરેલા ગામોનાં કુલ કુટુંબો ઓછા જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના પસંદ કરેલ ગામોના કુલ કુટુંબો સૌથી વધારે જોવા મળે છે. તેથી પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં વસ્તીગીચતા અને ગરીબીનું પ્રમાણ વિશેષ માલુમ પડે છે. અને વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં વસ્તીગીચતા અને ગરીબીનું પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે.

૫.૪.૨ : લાભાર્થી કુટુંબોનું વર્ગીકરણ :-

વિકસિત તાલુકાઓ અને પછાત તાલુકાના પસંદ કરેલ ગામના કુટુંબો, ગરીબ કુલ કુટુંબો અને બિન ગરીબ કુલ કુટુંબો તપાસ્યા બાદ પસંદ કરેલ ગામની ગરીબ કુલ કુટુંબોમાંથી કેટલા કુટુંબોને જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનામાં રોજગારીનો લાભ મળેલ છે, તે બાબતની વિગતો કોઠા નં. ૫.૫ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫ પરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ,કુલ ગરીબ કુટુંબોમાંથી સૌથી વધુ લાભાર્થીઓની સંખ્યા વિકસિત તાલુકાના અજબ ગામમાં ૬૬ જેટલી જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછા લાભાર્થીઓની પછાત માળીયાહાટીના તાલુકાના ગડુ ગામમાં ૧૮ જેટલી જોવા મળે છે. તેના પરથી એવું પરિણામ આવે છે, કે વિકસિત તાલુકાના પસંદ કરેલા ગામોમાં સૌથી વિશેષ લાભાર્થીઓની સંખ્યા આવેલી છે. આ લાભોની દૃષ્ટિ એ વિકસિત તાલુકામાં વધુ તથા પછાતમાં ઓછું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જે લાભોની અસમાન વહેંચણીનો સંકેત આપે છે.

કોઠા નં. ૫.૫

પસંદગીના ગામોના લાભાર્થી કુટુંબો.

પસંદ કરેલ તાલુકા	પસંદ કરેલ ગામો	કુલ ગરીબ કુટુંબો	લાભાર્થી ગરીબ કુટુંબો	ટકા	બીનલાભાર્થી ગરીબ કુટુંબો	ટકા
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	435	36	8.28	399	91.72
	૨. અગતરાય	522	30	5.75	192	94.25
	૩. અજાબ	669	66	9.87	603	90.13
	કુલ =	1626	132	8.12	1494	91.88
૨. વંથલી	૪. શાપુર	509	30	5.89	479	94.11
	૫. કણઝા	170	27	15.88	143	84.11
	૬. ઘંધુસર	409	45	11.00	364	89.00
	કુલ =	1088	102	9.38	986	90.62
પછાત ૧. માંગરોળ	૭. જુથડ	491	36	7.33	455	92.67
	૮. શીલ	422	36	8.53	386	91.47
	૯. શેરીયાજ	188	39	20.74	149	79.26
	કુલ =	1101	111	10.08	990	89.92
૨. માળીયા- હાટીના	૧૦. માળીયા	1083	30	2.77	1053	97.23
	૧૧. કુકસવાડા	511	51	9.98	460	90.02
	૧૨. ગડુ	508	18	3.54	490	96.46
	કુલ =	2102	99	4.71	2003	95.29

આ બાબતને બીજી રીતે તપાસીએ તો જ્યાલ આવે છે કે ,વિકસિત તાલુકા કેશોદ માંથી પસંદ કરેલા ત્રણેય ગામોમાં કુલ લાભાર્થીઓની સંખ્યા ૧૩૨ જેટલી જોવા મળે છે ,જ્યારે પછાત તાલુકા માંગરોળ માંથી પસંદ કરેલ ત્રણેય ગામોમાં કુલ લાભાર્થીઓની સંખ્યા ૧૧૧ જેટલી જ જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી લાભની દૃષ્ટિએ અને રોજગારીની દૃષ્ટિએ એવું તારણ ફલિત થાય છે કે,વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં વધુ અને પછાત તાલુકાના ગામોમાં ઓછું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જે લાભોની અસમાન વહેંચણીનો પ્રાથમિક જ્યાલ આપે છે.

પ.૪.૩ : લાભાર્થીઓમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ :-

પ.૪.૩ : લાભાર્થીઓમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ :-

પસંદ કરેલ ગામોમાં લાભાર્થી બાબતે ગામોના કુલ લાભાર્થીઓમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓના પ્રમાણ અંગે ચર્ચા કરશું. આ અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો વિષયક માહિતી કોઠા નં. ૫.૬ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૬

લાભાર્થીઓમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ

પસંદ કરેલ તાલુકા	પસંદ કરેલ ગામ	જે.જી.એસ.વાય. ના કુલ લાભાર્થી કુટુંબો	કુલ લાભાર્થી કુટુંબો પૈકી અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો	અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોની ટકાવારી
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	36	30	63.33
	૨. અજાબ	66	60	90.91
	૩. અગતરાય	30	24	80.00
	કુલ =	132	114	86.36
૨. વંથલી	૪. શાપુર	30	12	40.00
	૫. કણઝા	27	21	77.78
	૬. ધંધુસર	45	42	93.33
	કુલ =	102	75	73.53
પછાત ૧. માંગરોળ	૭. જુથડ	36	21	58.33
	૮. શીલ	36	36	100.00
	૯. શેરીયાજ	39	15	38.46
	કુલ =	111	72	64.86
૨. માળીયા- હાટીના	૧૦. માળીયા	30	24	80.00
	૧૧. કુક્સવાડા	51	12	23.53
	૧૨. ગડુ	18	09	50.00
	કુલ =	99	56	56.57

કોઠા નં. ૫.૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરવાથી ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે કે,

વિકસિત કેશોદ તાલુકાના પસંદ કરેલ કુલ ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ ૧૧૪ તેટલું જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત માંગરોળ તાલુકાના પસંદ કરેલ કુલ ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ ૭૨ જેટલું જોવા મળે છે. લાભની દ્રષ્ટિએ સૌથી વધારે અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો વિકસિત તાલુકાના ગામમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછા અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો પછાત તાલુકાના ગામમાં માલુમ પડે છે. આથી એમ કહી શકાય કે જે.જી.એસ.વાય.ના લાભો પણ અસમાન રીતે વહેંચાયેલા છે.

આ બાબતને ટકાવારી રીતે અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે, વિકસિત કેશોદ તાલુકાના પસંદ કરેલા ત્રણેય ગામોના કુલ લાભાર્થીઓ માંથી અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓનું ટકાવારી પ્રમાણ ૮૬.૩૬ % છે. અને જ્યારે પછાત તાલુકાઓમાં સૌથી વધારે માંગરોળ તાલુકાના પસંદ કરેલ ત્રણેય ગામોના કુલ લાભાર્થીઓ માંથી અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓનું ટકાવારી પ્રમાણ ૬૪.૮૬ % જોવા મળે છે. આમ રોજગારી અને લાભોની દ્રષ્ટિએ વિકસિત તાલુકામાં વધારે અને પછાત તાલુકાઓમાં ઓછા અનુસૂચિત લાભાર્થી કુટુંબોને યોજનાનો લાભ આપેલ જણાય આવે છે.

સમગ્ર તાલુકાઓના પસંદ કરેલ ગામોમાંથી અનુસૂચિત જાતિના સૌથી વધુ લાભાર્થી કુટુંબો વિકસિત વિસ્તારના કેશોદ તાલુકાના અજબ ગામમાં જોવા મળે છે. આમા આ પ્રમાણ ૬૦ કુટુંબોનું છે. અને પછાત તાલુકાઓમાં અનુસૂચિત જાતિના સાથી વધારે લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ માંગરોળ તાલુકાના શીલ ગામમાં જોવા મળે છે. તેમા આ પ્રમાણ ૩૬ કુટુંબોનું છે.

ઉપરની માહિતીનું તારણ એવું નીકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં વધારે અને પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના ઓછા લાભાર્થીઓ છે. આ દ્રષ્ટિએ સ્પષ્ટ થાય છે કે, યોજનાએ લાભાર્થીઓ અને તેને આપેલ રોજગારીમાં પણ અસમાન વહેંચણી કરેલ હોઈ તેવો સંકેત જણાય આવે છે.

પ.પ : પસંદ કરેલ ગામમાં જ્ઞાતિઓનો પરિચય :-

સોરાષ્ટ્ર વિસ્તારના પ્રતિનિધિ તરીકેના જૂનાગઢ જિલ્લાના પસંદ કરેલ તાલુકાઓમાં અને તેના પસંદ કરેલ લાભાર્થી ગામોમાં લોકો મુખ્યત્વે ખેતી, પશુપાલન,

ખેતમજૂરીના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલી કેટલીક જ્ઞાતિઓ વસવાટ કરે છે. અહિં અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવાયેલા ૧૨ ગામોમાં સમાવિષ્ટ જ્ઞાતિઓમાં સૌથી વધારે જે જ્ઞાતિ ગામમાં આવેલ હોય તેનું અને ત્યાર બાદની જ્ઞાતિઓના જીવનનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કોઠા નં. ૫.૭

પસંદ કરેલા ગામોમાં વસ્તીની જ્ઞાતિઓ

ક્રમ	પસંદ કરેલા ગામ	મુખ્ય જ્ઞાતિઓ	અન્ય જ્ઞાતિઓ
૧	મેસાવાણ	પટેલ	હરિજન, રબારી, મેર, વાણંદ, લોહાણા
૨	અગતરાય	પટેલ	રબારી, હરિજન, કોળી, લોહાણા, વાણિયા
૩	અજાબ	પટેલ	કોળી, આહિર, રબારી, ભરવાડ
૪	શાપુર	પટેલ	કડીયા, કોળી, રબારી, હરિજન, લોહાણા
૫	કણઝા	પટેલ	હરિજન, રબારી, મુસ્લિમ, મેર, કોળી
૬	ધંધુસર	મેર	રબારી, પટેલ, કોળી, હરિજન, ભરવાડ
૭	જુથડ	પટેલ	કોળી, હરિજન, દરબાર
૮	શીલ	કોળી	રબારી, મુસ્લિમ, બ્રાહ્મણ, કુંભાર, હરિજન
૯	શેરીયાજ	કોળી	રબારી, હરિજન, સુથાર
૧૦	માળિયા હા.	પટેલ	દરબાર, લોહાણા, કોળી, મુસ્લિમ, રબારી, વાણિયા
૧૧	કુક્સવાડા	કોળી	રબારી, હરિજન, દરબાર, લોહાણા, વાણિયા
૧૨	ગડુ	કોળી	મુસ્લિમ, કારડીયા રાજપૂત, વાણિયા, લોહાણા

કોઠા નં ૫.૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, પસંદ કરેલા તાલુકાઓના બાર ગામોમાં મુખ્યત્વે પટેલ, કોળી, મેર, રબારી, ભરવાડ, હરિજન, મુસ્લિમ, કારડીયા રાજપૂત, લોહાણા, વાણિયા, કડીયા, દરબાર, બ્રાહ્મણ, સુથાર વગેરે જ્ઞાતિઓ વસવાટ કરતી જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવાયેલા ૧૨ ગામોમાં વિકસિત કેશોદ તાલુકાના મેસવાણ, અગતરાય, અજાબ અને વંથલી

તાલુકાના શાપુર, કણઝા તથા માંગરોળ તાલુકાના જુથળ તથા માળીયાહાટિના તાલુકાના માળીયાહાટિના વગેરે ગામોમાં મુખ્ય જ્ઞાતિ પટેલ લોકોની જોવા મળે છે. આ અભ્યાસ હેઠળના વિકસિત તાલુકાના ૫ ગામોમાં અને પછાત તાલુકાના ૨ ગામોમાં સૌથી વધુ જ્ઞાતિ પટેલ લોકોની રહેલી છે.

પટેલ બાદ બીજા ક્રમે કોળી જ્ઞાતિ આવે છે. પછાત માંગરોળ તાલુકાના પસંદ કરેલ શીલ અને શેરીયાજ ગામમાં તથા પછાત માળીયાહાટિના તાલુકાના કુક્સવાડા અને ગડુ ગામમાં મુખ્ય કોળી જ્ઞાતિના લોકો જોવા મળે છે. આ અભ્યાસ હેઠળના પછાત તાલુકાના ૪ ગામોમાં સૌથી વધુ કોળી જ્ઞાતિના લોકો છે.

પસંદ કરેલ ૧૨ ગામોમાંથી માત્ર ૧ વિકસિત વંથલી તાલુકાના ઘંધુસર ગામમાં મેર જ્ઞાતિ વધારે છે. આમ, અભ્યાસ હેઠળના ગામોમાં પટેલ જ્ઞાતિ અને કોળી જ્ઞાતિ વધારે પ્રમાણમાં વસવાટ કરે છે. તેમાં પણ વિકસિત તાલુકાઓના પસંદ કરેલ ગામોમાં પટેલ જ્ઞાતિ અને પછાત તાલુકાઓના પસંદ કરેલ ગામોમાં કોળી જ્ઞાતિનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં પટેલ લોકોની જ્ઞાતિ અને પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં કોળી જ્ઞાતિઓના લોકોનું વિશેષ પ્રમાણ અસ્તિત્વમાં આવેલું જોવા મળે છે.

૫.૬ : પસંદગીના ગામોમાં અન્ય કાર્યક્રમ :-

૧ લી એપ્રિલ ૧૯૯૯ પછી આ સમગ્ર ગ્રમિણ વિકાસના કાર્યક્રમો કે યોજનાઓની સમીક્ષા કરીને તેને અલગ સ્વરૂપ આપવાથી નવા-નવા નામ સાથે અમલ કરેલ છે. ગુજરાતમાં હાલમાં અમલમાં હોવ તેવા કાર્યક્રમો કે યોજનાઓની સઘળી માહિતી સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ રૂપ જૂનાગઢ જિલ્લાના પસંદ કરેલ તાલુકાઓના લાભાર્થી ગામોની વિગતો કોઠા નં. ૫.૮ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૮

જે.જી.એસ.વાય. સિવાયના અન્ય કેટલાક કાર્યક્રમોના લાભોની વિગતો

પસંદ કરેલ તાલુકા	પસંદ કરેલ ગામ	જે.જી.એસ.વાય.સિવાયના કાર્યક્રમોનો લાભ મેળવે છે કે નહિ, તેની વિગતો									કુલ લાભાર્થી કાર્યક્રમોની સંખ્યા
		એસ. જી. એસ. વાય.	ગોકુલ ગ્રામ યોજના	ગ્રામીણ પાણી પુરવઠા યોજના	આ વા સ યોજના	રોજગારીની ખાત્રી આપતી યોજના	અના વૃષ્ટિ શક્યતા વિસ્તાર કાર્યક્રમ	સંકલિત પડતર ભૂમિ વિકાસ કાર્યક્રમ	વોટર શેડ પ્રોજેક્ટ	વડા પ્રધાન સડક યોજના	
વિકસિત કિશોદ	૧. મેસવાણ	હા	હા	—	હા	—	—	—	—	—	૩
	૨. અગતરાય	હા	હા	હા	હા	—	—	—	—	—	૪
	૩. અજાબ	હા	હા	હા	હા	—	—	—	હા	—	૫
	કુલ =	૩	૩	૨	૩	—	—	—	૧	—	૧૨
વંથલી	૪. શાપુર	હા	હા	હા	હા	—	—	—	હા	હા	૬
	૫. કણઝા	હા	હા	હા	હા	—	—	—	—	—	૪
	૬. ઘંધુસર	હા	હા	—	હા	—	—	—	—	—	૩
	કુલ =	૩	૩	૨	૩	—	—	—	૧	૧	૧૩
પછાત માંગરોળ	૭. જુથડ	હા	હા	હા	હા	—	—	—	—	હા	૫
	૮. શીલ	હા	હા	હા	હા	—	—	—	—	—	૪
	૯. શેરીયાજ	હા	હા	—	હા	—	—	—	—	—	૩
	કુલ =	૩	૩	૨	૩	—	—	—	—	૧	૧૨
માળીયા હાટીના	૧૦. માળીયા	હા	હા	હા	હા	—	—	—	—	—	૪
	૧૧. કુક્સવાડ	હા	હા	—	હા	—	—	—	—	—	૩
	૧૨. ગડુ	હા	હા	—	હા	—	—	—	હા	—	૪
	કુલ =	૩	૩	૧	૩	—	—	—	૧	—	૧૧

કોઠા નં. ૫.૮ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે, પસંદ કરેલા તાલુકાઓના લાભાર્થી કુલ ૧૨ ગામોમાં સરકારી બધીજ યોજનાઓનો લાભ મળતો નથી. દરેક લાભાર્થી ગામમાં જુદી-જુદી યોજનાઓનો લાભ મળતો જોવા મળે છે. વિકસિત તાલુકાના કુલ ૬ ગામોમાં ૨૫ (કિશોદ — ૧૨+ વંથલી-૧૩) યોજનાઓ નો લાભ મળે છે કે, આ ગામોમાં કુલ ૨૫ જેટલી યોજનાઓ અમલમાં છે.

જ્યારે પછાત તાલુકાના ૬ ગામોમાં કુલ ૨૩ (માંગરોળ-૧૨+માળીયાહાટિના-૧૧) યોજનાઓનો લાભ મળે છે કે આ ગામોમાં કુલ ૨૩ જેટલી યોજનાઓ અમલમાં છે. આ અભ્યાસ પરથી ફલિત થાય છે કે વિકસિત તાલુકાઓના પસંદ કરેલ ગામોમાં સરકારી યોજનાઓનો લાભ વિશેષ પ્રમાણમાં મળતો હોય છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં તેનો લાભ ઓછા પ્રમાણમાં મળતો જોવા મળે છે. તે લાભની દ્રષ્ટિએ અસમાન વહેંચણીને દર્શાવે છે તેમ કહેવાય.

આ સમગ્ર કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં એમ વિદ્વાન જણાવે છે કે, — “ આ કાર્યક્રમોનું પાયાનું તત્વજ્ઞાન એવી સલાહમાં ઉદભવે છે કે, ગ્રામીણ ગરીબી પર મુખ્યત્વે કરીને હુમલો કરવો જોઈએ. ગરીબોને ઉત્પાદકીય સાધનો દ્વારા સ્થાયી આવક ઉભી કરી આપીને અથવા આવડત કે તાલીમ આપવી જોઈએ, કે જેથી તેઓની આવક પ્રાપ્ત કરવા માટેનો એક સ્ત્રોત મળે કે જે તોઓને ગરીબી રેખાની ઉપર લાવે.”^(૯) આ વિધાન સૌથી વધારે “ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” (જે.જી.એસ. વાય.) ને લાગુ પડે છે તેમ કહેવાય. કારણ કે આ યોજના ગામડાંઓમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ ઉભી કરે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અન્ય સરકારી કાર્યક્રમોનો હેતુ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગ્રામીણ ગરીબીની રેખા નીચેના કુટુંબોને તથા બેરોજગાર કુટુંબોને રોજગારી આપીને તેઓને ગરીબી રેખા ઉપર લાવવાનો રહેલો છે.

પ.૭ : પસંદગીના ગામોમાં જે. જી. એસ. વાય. હેઠળનું ભંડોળ અને તેની થયેલી અસરો :-

પ.૭.૧ : કુલ ભંડોળની ફાળવણી, થયેલ કપાત, વપરાશ અને વણવપરાયેલ ભંડોળની વિગતો :-

પસંદ કરવામાં આવેલ દરેક ગામમાં કુલ ભંડોળની ફાળવણી જેટલી કરવામાં આવેલી હોય તે બધી જ રકમ બધા ગામોમાં વપરાયેલી જોવા મળતી નથી. કેટલાક માં ફાળવાયેલ ભંડોળમાંથી કપાત કરવામાં આવે છે અને કેટલાક ગામોમાં ફાળવાયેલ ભંડોળમાં કપાત થયેલ ન હોય તેમ છતાં પુરેપુરું ભંડોળ વાપરવામાં

આવતું નથી. તેમાંથી કેટલુક ભંડોળ વણવપરાયેલ રહેલું જોવા મળે છે. આ સઘળી વિગતો કોઠા નં. ૫.૯માં દર્શાવવામાં આવેલી છે. તેમાં પસંદ કરવામાં આવેલા ૧૨ ગામોમાં ફાળવણી થયેલ ભંડોળની કુલ રકમ, આ ભંડોળની ફાળવણીમાંથી કપાત કરવામાં આવેલી છે કે નહીં, અને તેમાંથી કેટલી રકમનો વપરાશ કરવામાં આવેલો છે, તથા વપરાશ બાદ કોઈ રકમ વણવપરાયેલી રહેવા પામી છે કે નહીં વગેરે મુદ્દાઓની વિગતવાર છણાવટનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૯

કુલ ભંડોળ, કપાત, વપરાશ, અને વણવપરાયેલ ભંડોળ

ક્રમ	ગામ	ફાળવેલ કુલ ભંડોળ (રૂ.માં)	થયેલ કપાત (રૂ.માં)	કુલ વપરાશ (રૂ.માં)	વણવપરાયેલું કુલ ભંડોળ (રૂ.માં)
1	મેસવાણ	31848	-	31848	-
2	અગતરાય	31659	14827	16832	-
3	અજાબ	31582	-	31582	-
4	શાપુર	52096	-	52096	-
5	કણજા	28857	-	28857	-
6	ધંધુસર	26966	-	26966	-
7	જુથળ	31137	-	21300	15837
8	શીલ	27358	2358	25000	-
9	શેરીયાજ	16240	-	16240	-
10	માળીયા હા.	37320	-	37320	-
11	કુક્સવાડા	35905	-	35905	-
12	ગડુ	18814	-	18814	-

કોઠા નં. ૫.૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિકસિત કેશોદ તાલુકાના અગતરાય ગામમાં અને પછાત માંગરોળ તાલુકાના શીલ ગામમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના હેઠળ સરકારશ્રી તરફથી ફાળવેલ કુલ ભંડોળમાંથી રૂ. ૧૪,૮૨૭ કપાત કરવામાં આવેલ છે, જેટલી રકમની ફાળવણી થયેલ છે તેના કરતાં ઓછી રકમ આ ગામોનેઆપવામાં આવેલી છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેના આગળના વર્ષે આ યોજના હેઠળ જે ભંડોળ ફાળવેલ હોય તેનો પૂરેપૂરો વપરાશ કરેલો હોતો નથી. તેમાંની જે રકમ વણવપરાયેલી હોય, તેટલી રકમ આગળના

વર્ષમાંથી કપાત કરીને આપવામાં આવે છે. આ બન્ને ગામોમાં જે રકમની કપાત થયેલી જોવા મળે છે તે તેના આગળના એટલે કે ૨૦૦૦—૦૧ ના વર્ષમાં તેટલી રકમ વણવપરાયેલી રહેવાના પરીણામે કપાત થયેલી છે. આમ, વિકસિત તાલુકાના એક અને પછાત તાલુકાના પણ એક ગામમાં આવી કપાત થયેલી જોવા મળે છે.

વિકસિત તાલુકાના બઘાજ એટલે કે પુરેપુરા ૬ ગામોમાં ફાળવેલ કુલ ભંડોળમાંથી સંપૂર્ણ રકમનો વપરાશ કરી નાખવામાં આવેલ છે. જ્યારે પછાત માંગરોળ તાલુકાનું જુથળ એક ગામ એવું જોવા મળે છે કે ફાળવેલ કુલ ભંડોળ માંથી રૂ. ૧૫,૮૩૭ જેટલી રકમ વણવપરાયેલી રહેવા પામેલ છે. જેને વપરાયા વિનાનું ભંડોળ કે વણવપરાયેલું ભંડોળ કહેવાય છે. પછાત તાલુકાઓના ગામો પછાત રહે છે, તેનું આ પણ એક મહત્વનું કારણ જવાબદાર છે. જેટલો લાભ આપવામાં આવે તેનો પણ પુરેપુરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, લાભોની બાબતમાં અસમાન વહેંચણીનો અણસાર મળે છે. હવે પસંદ કરવામાં આવેલ ગામોમાં ગામ દીઠ, માથા દીઠ કેટલી રકમ ફાળવાયેલી છે તે બાબતની ચર્ચા કરીશું.

૫.૭.૨ : માથાદીઠ રકમ :-

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના હેઠળ પસંદ કરેલ તાલુકાના લાભાર્થી ગામમાં વપરાયેલ ભંડોળની રકમને ગામના કુલ લાભાર્થીઓ વડે ભાગવામાં આવે અને જે રકમ પ્રાપ્ત થાય તેને માથાદીઠ રકમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અથવા તેને ગામના લાભાર્થીઓની સરેરાશ રકમ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. આ બાબતની વિગતો કોઠા નં. ૫. ૧૦માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫. ૧૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, વિકસિત વંથલી તાલુકાના શાપુર લાભાર્થી ગામની માથાદીઠ રકમ રૂ. ૧૭૩૬ જેટલી સૌથી વધુ જોવા મળે છે તથા તેની સરખામણીમાં પછાત માળીયાહાટિના તાલુકાના માળીયાહાટિના લાભાર્થી ગામની માથાદીઠ રકમ રૂપિયા ૧૨૪૪ જેટલી નીચી જોવા મળે છે. આમ વિકસિત તાલુકા કરતા પછાત તાલુકાના આ ગામની માથા દીઠ રકમમાં

કોઠા નં. ૫.૧૦

માથાદીઠ રકમની ફાળવણીનું પ્રમાણ

પસંદ કરેલા તાલુકાઓ	પસંદ કરેલ ગામ	વપરાશની કુલ રકમ (રૂ.માં)	ગામના કુલ લાભાર્થીઓની સંખ્યા	માથાદીઠ રકમ (રૂ. માં)
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	31848	36	885
	૨. અગતરાય	16832	30	561
	૩. અજાબ	31582	66	479
૨. વંથલી	૪. શાપુર	52096	30	1736
	૫. કણઝા	28857	27	1069
	૬. ઘંધુસર	26966	45	599
	કુલ	1,88,176	234	804
પછાત ૧.માંગરોળ	૭. જુથડ	21300	36	592
	૮. શીલ	25000	36	694
	૯. શેરીયાજ	16240	39	416
માળીયા હાટીના	૧૦. માળીયા	37320	30	1244
	૧૧. કુક્સવાડા	35905	51	704
	૧૨. ગડુ	18814	18	1045
	કુલ	170416	210	812

રૂ. ૪૮૨ જેટલી ઓછી રકમનો તફાવત માલુમ પડે છે. આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાના લાભાર્થી ગામમાં માથાદીઠ રકમ વધારે અને પછાત તાલુકાના લાભાર્થી ગામમાં માથાદીઠ રકમ ઓછી રહેલી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિકસિત તાલુકાના લાભાર્થી ગામને વધારે અને પછાત તાલુકાના લાભાર્થી ગામને ઓછો લાભ આ યોજના હેઠળ મળે છે. તેના પરીણામે વિકસિત તાલુકાઓ અને તેના ગામો વધુ વિકસિત બનતા જાય છે અને પછાત તાલુકાઓ તથા તેના ગામો વધુ પછાત રહેતા જાય છે. આ બાબત લાભોની વહેંચણીની અસમાનતાનો સંદેશ આપે છે.

વિકસિત તાલુકામાં કુલ લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા ૨૩૪ છે. આ બંને વિકસિત

તાલુકાની વપરાશની કુલ રકમની સરેરાશ માથાદીઠ રકમ રૂા. ૮૦૪ થાય છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં કુલ લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા ૨૧૦ છે. આ બંને પછાત તાલુકાઓની વપરાશની કુલ રકમની સરેરાશ માથાદીઠ રકમ રૂા. ૮૧૨ છે. આ વિકસિત અને પછાત તાલુકાઓના પસંદ કરેલા ગામોની સરેરાશ માથાદીઠ રકમમાં ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી. પરંતુ કુલ લાભાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘણો મોટો તફાવત રહેલો છે. પછાત તાલુકાના કુલ લાભાર્થી કુટુંબો કરતા વિકસિત તાલુકામાં ૨૪ (૨૩૪ – ૨૧૦ = ૨૪) જેટલા લાભાર્થી કુટુંબો વધારે જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં વધુ લાભાર્થીઓ અને વધુ લાભો તથા પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં ઓછા લાભાર્થીઓ અને ઓછા લાભોનો સંકેત મળે છે.

૫.૭.૩ : અનુસૂચિત જાતિ અને માથાદીઠ રકમ :-

વિકસિત તાલુકાના અને પછાત તાલુકાના પસંદ કરેલ લાભાર્થી ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના સંદર્ભમાં માથાદીઠ રકમની વિગતો કોઠા નં. ૫.૧૧માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૧૧ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, વિકસિત તાલુકા બંનેના કુલ ૬ ગામોમાં થઈને અજાબ અનુસૂચિત જાતિના કુલ લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. જેનું પ્રમાણ અનુસૂચિત જાતિના ૬૦ લાભાર્થી કુટુંબોનું રહેલું જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત બંને તાલુકાના મળીને કુલ ૬ ગામોમાં થઈને શીલ ગામમાં અનુસૂચિત જાતિના કુલ લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે, જેનું પ્રમાણ અનુસૂચિત જાતિના ૩૬ લાભાર્થી કુટુંબોનું રહેલું છે. તેના પરથી લાભોની દ્રષ્ટિએ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાઓના પસંદ કરેલા ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલી છે. તેથી તે વિસ્તારને લાભ વધારે મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના પસંદ કરેલા ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા ઓછી હોવાથી તે વિસ્તારને ઓછો લાભ મળે છે.

કોઠા નં. ૫.૧૧

અનુસૂચિત જાતિ મુજબ માથાદીઠ રકમનું પ્રમાણ

પસંદ કરેલ તાલુકા	પસંદ કરેલ ગામ	અનુસૂચિત જાતિની વપરાશની કુલ રકમ(રૂ. માં)	ગામના અનુસૂચિત જાતિના કુલ લાભાર્થીઓની સંખ્યા	અનુસૂચિત જાતિની માથાદીઠ રકમ (રૂ. માં)
વિકસિત ૧.કેશોદ	૧. મેસવાણ	27734	30	924
	૨. અગતરાય	14223	24	593
	૩. અજબ	29357	60	489
૨. વંથલી	૪. શાપુર	27872	12	2323
	૫. કણઝા	23887	21	1137
	૬. ધંધુસર	25573	42	609
	કુલ	148646	189	786
પછાત ૧. માંગરોળ	૭. જુથળ	17722	21	844
	૮. શીલ	25000	36	694
	૯. શેરીયાજ	7849	25	523
૨. માળીયા હાટીના	૧૦. માળીયા	31535	24	1314
	૧૧. કુકસવાડા	15094	12	1259
	૧૨. ગડુ	11523	9	1280
	કુલ	108723	117	929

આ ઉપરાંત વિકસિત તાલુકાઓના પસંદગીના ગામોમાં કુલ ૧૮૮ જેટલા અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો આવેલા છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના પસંદગીના ગામોમાં કુલ ૧૧૭ જેટલા અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબો આવેલા છે. આમા કુલ સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ પણ અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા પછાત તાલુકાના ગામો કરતા વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. આમ, વિકસિત તાલુકાઓના આ ગામોમાં લાભાર્થી કુટુંબોની સંખ્યા ૭૨ જેટલી વધારે રહેલી છે. જે વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં આ લોકોને વધુ લાભ મળતા હોય તે બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે.

સમગ્ર વિકસિત તાલુકાઓના પસંદગીના ગામોમાં કુલ અનુસૂચિતજાતિના લાભાર્થીઓની સરેરાશ માથાદીઠ રકમ રૂ. ૭૮૬ છે, તથા પછાત તાલુકાઓના પસંદગીના કુલ અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓની સરેરાશ માથાદીઠ રકમ ૯૨૯ કરતા ઓછી છે. પરંતુ તેમાં ખાસ વધુ કોઈ મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી, અને આમ વિકસિત ગામના લાભાર્થીઓ કરતાં પછાત ગામના અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓની માથાદીઠ રકમ વિશેષ રહેલી છે. આમ છતાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓને જેટલા પ્રમાણમાં લાભ મળવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આ જવાહર રોજગાર યોજના હેઠળ લાભ કે રોજગારી મેળવવી અતિ મર્યાદિત બની જતી જોવા મળે છે. આમ, પુરતી રોજગારી મળી શકતી નથી. આ અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા હવે પછીના મુદ્દામાં હાથ ધરવામાં આવી છે.

ઉપરની માહિતીનું એવું તારણ નીકળે છે કે કુલ લાભાર્થીઓમાં બંને વિસ્તારમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થીઓની સંખ્યા વિશેષ રહેલી છે. અને તેઓને અન્ય લાભાર્થીઓ કરતા વધુ લાભો પ્રાપ્ય બની શક્યા છે.

પ.૮ : પસંદગીના ગામોમાં વ્યવસાય અને રોજગારી પર થયેલી અસરો :-

ભારતના ગ્રામીણ સમાજના લોકો ઘણા સમયથી પરંપરાગત વ્યવસાયમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થામાં વિશાળ પ્રમાણમાં ગ્રામીણ ગરીબી અને બેકારી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. તેથી ગરીબ અને બેકાર શ્રમિકો, ગામમાં સીમાંત ખેડૂત, ગ્રામ્ય કારીગર, કાયમી ખેતમજૂરી કે છુટક મજૂરી કે પશુપાલન જેવા પરંપરાગત ક્ષેત્રોની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો શ્રમ આપી આર્થિક ઉપાર્જન કરવાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું ગ્રામ્ય સમાજમાં ઘણું સ્વાભાવિક ગણાય છે. આમ ગ્રામ્ય સમાજ ખાસ કરીને ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતા લોકો ખેતમજૂરી જેવા પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા છે. આવા લોકોના વ્યવસાય અને રોજગારી પર જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની અસરોની વિસ્તૃત છણાવટ આ મુદ્દામાં કરવા, આ યોજના લાભાર્થી ગામમાં મળેલ, રોજગારીની માહિતી દ્વારા આ લોકો પર થયેલી અસરો અંગેની સંભાવનાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં મદદરૂપ થઈ શકશે.

પ.૮.૧ : પસંદગીના ગામોના લોકોનો વ્યવસાય :-

અભ્યાસ હેઠળ કુલ વિકસિત તાલુકાના અને પછાત તાલુકાના મળીને કુલ ૧૨ ગામોની પસંદગી કરવામાં આવેલી છે. આ બધાં જ ગામોના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન રહેલો છે. મોટાભાગના લોકો સીમાંત અને નાના ખેડૂતો જોવા મળે છે. થોડા લોકો ગ્રામ્ય કારીગર તરીકેનો વ્યવસાય કરે છે. પરંતુ સૌથી વધારે ગ્રામીણ લોકો ખેતમજૂરી દ્વારા પોતાનું જીવન ધોરણ ચલાવતા જોવા મળે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ઓછું શિક્ષણ અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખેતીક્ષેત્ર સિવાય અન્ય ક્ષેત્રો કે બીનકૃષિ ક્ષેત્રનો બીલકુલ વિકાસ થયેલ ન હોવાથી આ બિનકૃષિક્ષેત્રમાં રોજગારીની વૈકલ્પિક તકોના અભાવના પરીણામે ખેતમજૂરી દ્વારા પોતાના જીવનની નાવ ચલાવે છે. આથી ઓછી અને અસ્થિર આવક મળે છે. તેથી જ સ્વાભાવિક છે કે, આ વિસ્તારના લોકો ઘણા નિમ્નસ્તરનું જીવન જીવતા હોય છે. આ બાબતે અગાઉ થયેલા અભ્યાસોમાંના એક અગત્યના અભ્યાસમાં પણ આવું વ્યક્ત થયેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે કે “ આ મોટાભાગે બિનકુશળ સ્વરૂપવાળા વ્યવસાયો કે જેમાં તેઓ સામાન્ય રીતે રોકાયેલા છે. તેઓની રોજગારી મોટાભાગે ખેતી સ્વરૂપની જ છે અને તે અનિયમિત છે, ઋતુ-મૌસમ પર આધારીત છે, અને છુટક છે.”^(૧૦) આ વિધાન વ્યવસાય અને રોજગારી પર પ્રકાશ પાડે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, બંને વિસ્તારના પસંદગીના કુટુંબોના મોટા ભાગના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતમજૂરી જોવા મળે છે. ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં લોકો અન્ય વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે.

પ.૮.૨ : શ્રમ અને મુડીનું પ્રમાણ :-

ગ્રામીણ માળખાકીય સુવિધા બનાવતી વખતે માંગણી મુજબની ગ્રામીણ માળખાકીય સુવિધા માટે જરૂરી મુજબ મજૂરી- માલસામાનના ૬૦:૪૦ના પ્રમાણમાં હોવી જરૂરી છે. જરૂરી શરત પ્રમાણે જો કે સંપૂર્ણપણે માલસમાન પ્રધાન કામો ન લેવાય તેની ખાસ તકેદારી રાખવી પડશે અને સાથે-સાથે શક્ય હોય ત્યાં સુધી મજૂરીને પ્રધાન્ય આપીને મજૂરી પ્રધાન કામો જ લેવાના પ્રયત્નો કરવા, કે જેથી ઓછા ખર્ચવાળી ટેકનોલોજીની જરૂરિયાત ઉભી થાય તથા વધુમાં વધુ ગ્રામ્ય ગરીબોને પૂરક

રોજગારી મળી રહે. આ બાબત પરત્વે આપણા અભ્યાસ હેઠળના બધા જ ગામોમાં ખાસ કાળજી રાખીને તેનું પાલન કરેલ હોય તેવું જોવા મળે છે. આ શ્રમ અને મૂડી એટલે કે મજૂરી અને માલ-સામાનની પસંદ કરેલ ગામમાં ફાળવણીની સ્થિતિ કેવી છે ? તેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૧૨ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૧૨

પસંદગીના ગામોમાં મજૂરી અને માલ-સામાનનું પ્રમાણ

ક્રમ	ગામ	મજૂરી પેટે ચૂકવેલ રકમ (રૂ.માં)	માલસામાન પેટે ચૂકવેલ રકમ
1	મેસવાણ	19440	12408
2	અગતરાય	10800	6032
3	અજાબ	19800	11782
4	શાપુર	32400	19696
5	કણજા	17820	11037
6	ઘંધુસર	16200	10766
	કુલ =	116460	71721
7	જુથળ	12960	8340
8	શીલ	15120	9880
9	શેરીયાજ	9720	6496
10	માળીયા હા.	23400	13920
11	કુક્સવાડા	21420	14485
12	ગડુ	11880	6934
	કુલ =	94500	60055

કોઠા નં. ૫.૧૨ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિકસિત તાલુકા અને પછાત તાલુકામાં કુલ વપરાયેલ ભંડોળની ફાળવણી મજૂરી અને માલસામાન વચ્ચે ૬૦:૪૦ના પ્રમાણમાં કરેલી જોવા મળે છે. ટૂંકમાં પસંદગીના બધા જ ગામોમાં આ નિયમનું પાલન થતું હોય તેવું આ અભ્યાસ પરથી ફલીત થાય છે.

આપેલ કોઠા નં. ૫.૧૨ની વિગતો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, વિકસિત તાલુકામાં કુલ વેતન પેટે ચૂકવેલ મજૂરીની રકમ અને માલસામાન પેટે ચૂકવેલ રકમ રૂ. ૧૮૮૧૮૧ છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં કુલ વેતન પેટે ચૂકવેલ મજૂરીની રકમ અને માલસામાન પેટે ચૂકવેલ રકમ રૂ. ૧,૫૪,૫૫૫ છે.

આ માહિતી પરથી તેવું તારણ નીકળે છે કે વિકસિત તાલુકામાં વધારે નાણાં

ફાળવીને ગામમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. જ્યારે તેની સરખામણીમાં પછાત તાલુકાઓના ગામમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ અને સગવડો અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતી હોય તેવું માલુમ પડે છે.

અહીં સરકારશ્રીનો—આવક અને સંપત્તિની સમાન વહેંચણી, અને ગામડાંઓ તથા શહેરોની સમાન સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને પછાત વિસ્તાર કે પ્રદેશમાં આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ અને ધ્યેય સિદ્ધ થતો હોય તેવું જણાઈ આવતું નથી.

ઉપરની માહિતી પરથી આ યોજના દ્વારા એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાઓ વધારે વિકસિત બનતા જાય અને પછાત તાલુકાઓ વધારે પછાત થતા જાય છે. એક બાજુ સમૃદ્ધિ તથા સગવડ અને સુવિધાઓમાં ઝડપી વધારો જ્યારે બીજીબાજુ પછાત વિસ્તારોમાં તેમા ખૂબ ધીમા દરે વધારો થવાનો સંકેત મળે છે.

૫.૮.૩ : પ્રાપ્ત થયેલ કુલ રોજગારીનું સર્જન :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આ યોજના દ્વારા લાભાર્થીઓમાં કેટલાક શ્રમિકોને કેટલા દિવસ રોજગારી ચાલુ વેતન દરે પ્રાપ્ત થાય છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૧૩માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૧૩માં રજૂ કરવામાં આવેલ વિગતો પરથી જણાય આવે છે કે, વિકસિત તાલુકાના કેશોદ અને વંથલીના લાભાર્થી ગામોમાં કુલ ૧૮૪૧ માનવ દિન રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલ જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના માંગરોળ અને માળીયા હાટીના ના લાભાર્થી ગામોમાં ૧૫૭૫ માનવ દિન રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલ જણાય આવે છે. તેના પરથી એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે કે, વિકસિત તાલુકામાં માનવ દિન રોજગારી વધારે મળવાને લીધે કે વધુ વિકાસની શક્યતાઓ રહેલી છે અને બેકાર લોકોને વધુ રોજગારી ત્યા મળતી હોવાથી આ લોકોની આવકમાં વધુ વધારો થાય છે. તેના પરિણામે તેઓનું ઉચું જીવનધોરણ અસ્તિત્વમાં આવેલ હોવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં માનવ દિન રોજગારી ઓછી મળવાના પરિણામે વિકાસની તકો તેટલા અંશે ઘટે છે અને તેથી પણ આવક નીચી રહેવાથી જીવનધોરણ નીચું માલુમ પડે છે.

કોઠા નં. ૫.૧૩

કુલ રોજગારીનું થયેલ સર્જન

ક્રમ	પસંદ કરેલ ગામ	ગામના લાભાર્થી શ્રમિકોનું પ્રમાણ	શ્રમિકોના કામના દિવસો	કુલ માનવ દિન રોજગારી
1	મેસવાણ	36	9	324
2	અગતરાય	30	6	180
3	અજાબ	66	5	330
4	શાપુર	30	18	540
5	કણજા	27	11	297
6	ધંધુસર	45	6	270
	કુલ =	132		1941
7	જુથળ	36	6	216
8	શીલ	36	7	552
9	શેરીયાજ	7+6	12+13	162
10	માળીયા હા.	30	13	390
11	કુક્સવાડા	51	7	357
12	ગડુ	18	11	198
	કુલ =	99		1575

નોંધ :- શેરીયાજ ગામમાં ૭ શ્રમિકોને ૧૨ દિવસ અને ૬ શ્રમિકોને ૧૩ દિવસ રોજગારી મળેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૧૩ પરની વિગતો પરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકામાં પસંદ કરેલ ગામમાં ગરીબ લાભાર્થી કુટુંબોને પછાત તાલુકાના પસંદ કરેલ ગામના ગરીબ લાભાર્થી કુટુંબો કરતા શ્રમિકોની રોજગારી વધારે દિવસો મળે છે. આ બાબત પણ ભેદભાવની સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. વિકસિત તાલુકાના શાપુર ગામના લાભાર્થીઓને ૧૮ દિવસો શ્રમિકોને રોજગારી મળેલ છે. જ્યારે પછાત માળીયા હાટીના તાલુકાના માળીયા હાટીના ગામમાંના લાભાર્થી ગરીબ કુટુંબોને સૌથી વધારે દિવસો રોજગારી મળે છે. જેમાં શ્રમિકોને ૧૩ દિવસો રોજગારી મળે છે. ટૂંકમાં વિસિત અને પછાત બંન્ને ગામમાં શ્રમિકોના કામના કલાકોમાં પણ અસમાનતા જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી અવું તારણ નિકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામોને વધારે અને પછાત તાલુકાઓના ગામોને ઓછા દિવસ રોજગારી મળેલ છે. તેથી વિકસિતમાં વધુ વિકાસની અને પછાતમાં વધુ પછાતની શક્યતાઓ રહેલી છે તેવું આ અભ્યાસ દ્વારા ફલિત થાય છે.

પ.૯ : પસંદગીના ગામોમાં કરેલા કાર્યો અને તેના આંતરમાળખા પર થયેલી અસરો :-

જે.જી.એસ.વાય. એ પસંદગીના તાલુકાના લાભાર્થી ગામોમાં અત્યાર સુધીના વર્ષોમાં જુદા જુદા પ્રકાર કાર્યો કે કામગીરી કરેલ છે. તેની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ એ પણ રહેલો છે કે ગામડાઓમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ ઉભી કરવી, જેથી વિકાસની સુવિધાઓ અને સગવડો મળતા આર્થિક અસમાનતામાં તેટલા અંશે ઘટાડો લાવી શકાય અને ઝડપી આર્થિક વિકાસ સિધ્ધ કરી શકાય આ હેતુ સબબ આ યોજના કાર્ય કરતી હોય તેવું વારંવાર સરકારશ્રી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે છે. તો આ બાબતને તપાસવા માટે અભ્યાસમાં મળેલી માહિતીની વિગતોને કોઠા નં. ૫.૧૪ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૧૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિકસિત તાલુકાના પસંદ કરેલા ગામોમાં મોટા ભાગે ગામની આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ તથા ગરીબ લાભાર્થીઓ માટે અસ્ક્યામતની વસ્તુઓ આપવામાં આવેલી જોવા મળે છે જ્યારે પછાત તાલુકાના પસંદ કરેલા ગામોમાં મોટા ભાગે મેટલ રસ્તાઓનું કામ વધારે જોવા મળે છે. તેથી વિકસિત તાલુકાઓના ગામો અને પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં આંતર માળખાકીય સુવિધાઓમાં તફાવત વધતો જાય છે. એક બાજુ વિકસિત તાલુકાઓમાં વિકાસની કક્ષા વધારે છે. ઉપરાંત જે.યુ.એસ.વાય. દ્વારા વધુ સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. અથવા તો આવા ગામોમાં વધુ ઝડપી આર્થિક વિકાસ થાય તેવા કાર્યો સરકારી યોજનાથી કરવામાં આવે છે. તેથી વિકાસની ઝડપ વધારે ગતિએ આગળ વધતી જાય છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓમાં વિકાસની કક્ષા ધીમી હોય છે. ઉપરાંત જે.જી.એસ.વાય. દ્વારા માત્ર મેટલ રોડ જેવા કાર્યો કરવામાં આવે છે. મોટાભાગે આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ આવા ગામોમાં આ જે.જી.એસ.વાય. એ આંતરમાળખાકીય અલ્પ પ્રમાણમાં ઉભી કરેલ હોવાથી પછાત તાલુકાઓ પછાત

કોઠા નં. ૫.૧૪

પસંદગીના ગામોમાં થયેલ કામગીરીની વિગતો

ક્રમ	પસંદ કરેલ ગામો	૨૦૦૧-૦૨ના વર્ષમાં જે.જી.એસ. વાય. એ કરેલ કાર્ય	જે. જી. એસ. વાય. હેઠળ થયેલ અન્ય કાર્યો
૧	મેસવાણ	(૧)અસ્ક્યામતની વસ્તુઓ (૨)મેટલરોડ (૩) કુવાનું કામ (૪)હરિજન વાસમાં લાદી	(૧)મેટલરોડ (૨) પાણીના સ્ટેન્ડ (૩) પાણી પૂરવઠા પાઈપલાઈન (૪) તળાવનું કામ (૫)શોષખાડાઓ
૨	અગતરાય	(૧)તળાવ ઉડુ કરવાનું (૨) સ્મશાનગૃહ ઓરડી	(૧)તળાવ (૨)મેટલરોડ (૩) શૌચાલય (૪) સ્ટેન્ડ
૩	અજાબ	(૧) હેન્ડપંપ (૨)હરિજન વાસમાં લાદીકામ	(૧)મેટલરોડ (૨)રોડની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ (૩) પ્રાથમિક આરોગ્યકેન્દ્રમાં પ્લોટ આપેલ (૪) શોષખાડા (૫)શૌચાલય(૬)તળાવ
૪	શાપુર	(૧) પાણી પુરવઠા અંડર ગ્રાઉન્ડ પાઈપલાઈન	(૧) મેટલરોડ (૨) આર.સી.સી.રોડ (૩)હરિજન વાસમાં લાદી(૪)પાણીના સ્ટેન્ડ(૫)શોષખાડા(૬)શૌચાલય
૫	કણજા	(૧) પાણીના સ્ટેન્ડ	(૧)મેટલરોડ (૨)હરિજન વાસમાં લાદી(૩) કરેણી રસ્તા પર મેટલ રોડ(૪) પાણીની સુવિધા (૫)શોષખાડા (૬)તળાવનું કામ (૭)વૃક્ષારોપણ
૬	ધંધુસર	(૧)મેટલરોડ	(૧)મેટલરોડ (૨) પાણીના સ્ટેન્ડ(૩)શૌચાલય (૪) સ્મશાનગૃહ (૫)હરિજન વાસમાં લાદી (૬)રોડની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ (૭)શોષખાડા
૭	જુથળ	(૧)મેટલરોડ	(૧)મેટલરોડ (૨) પાણીની સુવિધા (૩) શોષખાડાઓ (૪)હરિજન વાસમાં લાદી (૫)તળાવનું કામ (૬) પંચાયત ઘરમાં સહાય
૮	શીલ	(૧)મેટલરોડ	(૧)મેટલરોડ (૨) પાણીની સુવિધા
૯	શેરિયાજ	(૧)મેટલરોડ	(૧)મેટલરોડ (૨) પાણીની સુવિધા
૧૦	માળીયાહા.	(૧)અસ્ક્યામતની વસ્તુઓ (૨) ગૌશાળાના વંડા(૩) અવેડાનું કામ	(૧)મેટલરોડ (૨)રોડની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ (૩)શોષખાડા(૪)શૌચાલય (૫) તળાવનું કામ (૬) પાણીના સુવિધા
૧૧	કુકસવાડા	(૧)મેટલરોડ	(૧)મેટલરોડ(૨)મુખ્ય બજારોનો રસ્તો(૩) પોસ્ટ ઓફિસનો રસ્તો (૪) પંચાયત ઘરનો વંડો(૫) પાણીની સુવિધા (૬) સ્મશાનનો વંડો (૭) શૌચાલય
૧૨	ગડુ	(૧) પાણી પુરવઠા અંડરગ્રાઉન્ડ	(૧) મેટલ રોડ (૨) પાણીની સુવિધા (૩) શોષ ખાડા (૪) શૌચાલય

અવસ્થામાં ઝકડાયેલા રહેવા પામ્યા છે. તેમાં વિકાસની ગતિ ધીમી જોવા મળે છે. આથી પછાત ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ઝડપી આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી.

વિકસિત તાલુકાઓના ગામોમાં અસ્કયામતોની વસ્તુઓ, રસ્તાઓનું કામ, કૂવાનું કામ, હરીજન વાસમાં લાદીનું કામ, તળાવ ઉડુ કરવું, સ્મશાન ગૃહની ઓરડી, પાણી માટે હેન્ડ પંપ, પાણી પુરવઠા અંડરગ્રાઉન્ડ પાઈપલાઈન, પાણીના સ્ટેન્ડ વગેરે જેવા કાર્યો ૨૦૦૧-૦૨માં ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ એ કરેલ છે જ્યારે પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં માત્ર એક જ માળીયા હાટીના ગામમાં અસ્કયામતની વસ્તુઓ, ગૌ-શાળાના વંડા અને અવેડાનું કામ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીના બધાજ પસંદ કરેલા ગામોમાં મેટલ રોડ બનાવવામાં આવેલ છે. તેના પરથી ફલિત થાય છે, વિકસિત તાલુકાઓના ગામમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં અને સગવડોમાં આ યોજના દ્વારા ખુબ વધારો થયેલો જણાય આવે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં આવા કાર્યો થયેલ આવતા જણાતા નથી. તેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ એવા સંકેત પુરો પાડે છે કે વિકસિત વિસ્તાર કે તાલુકાના ગામો પર જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની વધારે અનુકૂળ અસરો પડેલી છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના ગામો પર ઓછા પ્રમાણમાં અનુકૂળ અસરો પડેલી જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત આ યોજના હેઠળ થયેલા અન્ય કાર્યોમાં વિકસિત તાલુકાઓમાં વધારે થયેલા છે, અને આ ગામો માળખાકીય સુવિધાઓ વાળા જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓમાં થયેલ અન્ય કાર્યો ઓછા થયેલા છે અને આ ગામોમાં અલ્પ પ્રમાણમાં માળખાકીય સુવિધાઓ વાળા કાર્યો કરેલા છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું અર્થઘટન સ્પષ્ટ કરી શકાય છે કે, આ યોજના હેઠળ થયેલ કાર્યોથી વિકસિત તાલુકાઓમાં વધારે અનુકૂળ અસરો થવાથી આંતર માળખાકીય સુવિધાઓ વધવાથી વિકાસની ગતિ ઝડપી બને છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં ઓછી અનુકૂળ અસરો થવાથી આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પણ ઓછી જાળવવાથી વિકાસની ગતિ ધીમી જોવા મળે છે.

૫.૧૦ : નાણાનો ઉપયોગ અને ઓડીટ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિકસિત અને પછાત તાલુકાના મળીને ૧૨ ગામોની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે. આ બધા ગામોમાં જે જે કામગીરી કે કાર્યો કરવામાં આવેલા છે

તે આ યોજનાના નીતિ નિયમો અને ફાળવેલ ચોક્કસ કાર્યોને ધ્યાનમાં રાખીને જ કરવામાં આવેલ છે. કોઈ પણ ગામમાં આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું જોવા મળતું નથી. યોજના હેઠળના કામોનું ભૌતિક અને નાણાંકીય ઓડીટ ફરજિયાત છે. દરેક નાણાંકીય વર્ષના અંતે ઓડીટ દરેક ગ્રામ પંચાયતે કરાવવાનું રહે છે. નિયમ પ્રમાણે બધાજ ગામોમાં સરકારશ્રીના નિયુક્તથયેલ વ્યક્તિ દ્વારા ઓડીટથયેલું જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ ફલિત થાય છે કે, આ યોજનાના નાણાંનો ઉપયોગ યોગ્ય કાર્યો પાછળ કરવામાં આવેલો છે. અને સમયસર દર વર્ષે બધા ગામોમાં ઓડીટ પણ થાય છે.

પ.૧૧: પસંદગીના ગામોની કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીન :-

જમીનને કુદરતી સાધન સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. જે ગામોમાં કુલ જમીન વધારે હોય અને ગૌચરની જમીન ઓછી હોય છે, તે ગામ મોટે ભાગે વધારે વિકસિત કે સમૃદ્ધ જોવા મળે છે. પસંદ કરેલા તાલુકાના વિકસિત અને પછાત ગામોમાં અસ્તિત્વમાં રહેલી ગ્રામ પંચાયતના ચોપડે નોંધાયેલ કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીનની વિગતો કોઠા નં. પ.૧૫ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં. પ.૧૫

ગામની કુલ જમીન અને ગૌચરની જમીનનું પ્રમાણ

ક્રમ	ગામ	ગામની કુલ જમીન(એકરમાં)	ગૌચરની જમીન(એકરમાં)
1	મેસવાણ	5422	388
2	અગતરાય	4510	338
3	અજાબ	8001	2391
4	શાપુર	4558	623
5	કણજી	4509	350
6	ધંધુસર	4300	388
	કુલ =	31300	4478, 14 %
7	જુથળ	4855	848
8	શીલ	2633	610
9	શેરીયાજ	2444	545
10	માળીયા હા.	7174	843
11	કુકસવાડા	4270	637
12	ગડુ	3792	465
	કુલ =	21168	3948 14 %

કોઠા નં. ૫.૧૫માં દર્શાવવામાં આવેલી વિગતોના આધારે જણાય છે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામોની કુલ જમીન ૩૧૩૦૦ એકર જેટલી લગભગ આવેલી છે. જ્યારે તેની સામે પછાત તાલુકાના ગામોની કુલ જમીન લગભગ ૨૮૧૬૮ એકર જેટલી જોવા મળે છે. આમ વિકસિત તાલુકાની કુલ જમીન વધુ છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં કુલ જમીન ઓછી રહેલી છે. તેનો અર્થએ થાય કે વિકસિત તાલુકા કુદરતી સાધન સંપત્તિ (જમીન) વધારે પ્રમાણમાં આવેલ છે જ્યારે પછાત તાલુકામાં કુદરતી સાધન સંપત્તિ (જમીન) તેના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં હોવાના પરિણામે વિકાસની ગતિમાં તફાવત ઉભો થાય છે. પ્રદેશમાં સાધન સંપત્તિ વધારે હોય તેનો ઝડપી વિકાસ થતો જાય છે. જ્યારે જે પ્રદેશમાં તેનું પ્રમાણ ઓછું હોય તેનો ધીમી ગતિએ વિકાસ થાય છે.

કોઠા નં. ૫.૧૫નો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, વિકસિત તાલુકાના અજબ ગામની કુલ જમીન લગભગ ૮૦૦૧ એકર જેટલી છે. જે દરેક વિકસિત ગામની જમીન કરતા સૌથી વધારે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના કુકસવાડા ગામની કુલ જમીન લગભગ ૭૨૭૦ એકર જેટલી છે. જે પછાત તાલુકાના ગામોની જમીનમાં સૌથી વધારે હોવા છતાં વિકસિત તાલુકા ગામની જમીન કરતા ઓછી જોવા મળે છે. તેના પરિણામે એવું ફલિત થાય છે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામમાં સૌથી વધુ એકર જમીન આવેલી છે. તેની સરખામણીમાં પછાત તાલુકાના ગામોમાં ઓછા એકર જમીન આવેલી જણાય આવે છે. આમ જમીનની ગામ પ્રમાણે અસમાન વહેંચણી થયેલી જોવા મળે છે. જેના કારણે લાભોની પ્રાપ્તિમાં તફાવત ઉભો થાય. આ જમીનની અસમાન વહેંચણી, આર્થિક અસમાનતા માટે જવાબદાર પરિબળ બનતું હોય તેવું લાગે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આર્થિક અસમાનતા પ્રાપ્ત ન થવા માટે જમીનની ફાળવણી ને જવાબદાર ઠેરવે છે. તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

કુલ જમીનમાં ગૌચરની જમીનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વિકસિત તાલુકાના જેમ અજબ ગામની કુલ જમીન વધારે છે તેમ ગૌચરની જમીન તે ગામમાં વધારે જોવા મળે છે. તેની ગૌચરની જમીન લગભગ ૨૩૮૧ એકર જેટલી જોવા મળે છે. આ જમીન ૧૨ ગામોના ગૌચરની જમીનમાં સૌથી વધારે જમીનનો નિર્દેશ કરે છે. પછાત તાલુકાના ગૌચરની જમીન સૌથી વધારે જુથળ ગામની જોવા મળે છે.

તેનું પ્રમાણ પણ કુલ જમીનમાં ગૌચરની જમીનનું પ્રમાણ અંદાજે ૮૪૮ એકર જેટલું રહેલું છે.

ગૌચરની જમીન પરની ઉપરની માહિતીનું એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત અને પછાત બંને માંથી જે તાલુકામાં તેનું પ્રમાણ વધારે હોય તે તાલુકામાં જમીન બિન ઉત્પાદક હોવાથી વિકાસ તેટલા અંશે ઘટે છે. આ કથન સત્ય હોય તો પણ બંન્ને વિસ્તારના તાલુકાઓની ટકાવારી પ્રમાણે સમજૂતી મેળવીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે બંનેમાં ૧૪% જમીન ગૌચર જમીન છે. આ પ્રમાણ સરખું જોવા મળે છે. જ્યારે ઉપયોગી કે ઉત્પાદક જમીન તો વિકસિત તાલુકામાં વધારે આવેલી છે. હવે પછીના કોઠામાં ગામના પશુધનની વિગતોનો અભ્યાસ કરીશું.

પ.૧૨ : પસંદગીના ગામોમાં પશુધન :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરવા માટે વિકસિત અને પછાત તાલુકા ના મળીને ૧૨ ગામોમાં જોવા મળતા પશુઓની વિગતો કોઠા નં. પ. ૧૬માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. પ. ૧૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામો કરતા પછાત તાલુકાના ગામોમાં કુલ પશુ ધનની સંખ્યા વધારે જણાય આવે છે. વિકસિત તાલુકામાં કુલ પશુધન ૧૦૧૪૨ જેટલું છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં કુલ પશુધન ૧૨૫૫૭ જેટલું રહેલું જોવા મળે છે. તેના પરથી સામાન્ય રીતે એવું તારણ નીકળે છે કે વિકસિત અને પછાત બંને તાલુકાના ગામોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોવા છતાં પશુપાલનનો ધંધો પણ કરતા જણાય આવે છે, અને પછાત તાલુકામાં પશુ પાલનનો ધંધો વધારે પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલો હોવાનું જણાય છે, કારણ કે ત્યાં વિકસિત તાલુકા કરતા ૨૪૧૫ (૧૨૫૫૭ - ૧૦૧૪૨ = ૨૪૧૫) જેટલા પશુધનની સંખ્યા વધારે આવેલી છે. સામાન્ય રીતે એવું પણ માનવામાં આવે છે કે દરિયા કિનારાના નજીકના તાલુકાઓમાં પશુપાલનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા રબારી અને ભરવાડ લોકોનું પ્રમાણ વધારે હોવાને કારણે આ વિસ્તારમાં પશુધનની સંખ્યા વધારે હોય છે. આપણા અભ્યાસમાં લેવામાં આવેલા પછાત તાલુકાઓ માંગરોળ અને માળીયાહાટીના બંન્ને દરિયા કીનારા પર આવેલા આ વિસ્તારમાં જમીનમાં ક્ષારને કારણે કૃષિક્ષેત્ર વિકાસ પામેલું હોતું નથી, સિંચાઈની સુવિધાઓનો અભાવ,

કોઠા નં. ૫.૧૬

પસંદગીના ગામોનું પશુધન

ક્રમ	વિકસિત તાલુકાના ગામ	કુલ પશુધન	ક્રમ	પછાત તાલુકાના ગામ	કુલ પશુધન
1	મેસવાણ	1444	1	જુથળ	2142
2	અગતરાય	1458	2	શીલ	2390
3	અજાબ	1540	3	શેરીયાજ	2380
4	શાપુર	2500	4	માળીયા હા.	2380
5	કણજી	1400	5	કુક્સવાડા	2000
6	ધંધુસર	1800	6	ગડુ	1265
કુલ =		10142	કુલ =		12557

જમીનનું ખારું પાણી, વરસાદની અનિયમિતતા, અન્ય વૈકલ્પિક ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકોનો અભાવ, તથા બિન કૃષિ ક્ષેત્રનો અલ્પવિકાસ થયેલો હોવાના કારણે ઘણા લોકો આ પછાત તાલુકામાં, પશુપાલનનો ધંધો કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં પશુ ધનની સંખ્યા વધારે રહેલી હોય તેવો સંકેત આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિસ્તારના લોકો પશુપાલનનો વ્યવસાય કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. મોટાભાગના લોકો ખેતી કરે છે, સાથે સાથે પશુપાલન અને ખેતમજૂરી તથા અન્ય મજૂરી કરીને આવક મેળવીને પોતાના જીવનની નાવ ચલાવે છે. આ ઉપરાંત પછાત તાલુકાઓ દરિયા કિનારે હોવાના કારણે ખેતીમાં બાગાયતી પાકોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. આ બગીચાના કારણે નીચેની ખુલ્લી જમીનમાં પશુઓ માટેનું ઘાસ તથા ચરિયાણ મળી રહેતું હોય અને તેના કારણે મોટા ભાગના લોકો પશુપાલન સાથે સાર્વત્રિક રીતે જોડાયેલા હોય તેવા સંકેત મળી આવે છે. પશુઓમાં ગાય, ભેંસ, ઘેટાં-બકરાં વગરે દુધાળા ઢોરોનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ તેમાંથી દુધની આવક દ્વારા પોતાનું જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. આમ, દરેક રીતે જોતાં તેઓની આવકમાં ઝડપી ગતિથી વધારો થવાનો અવકાશ ઘણો મર્યાદિત જણાય છે.

જ્યારે વિકસિત તાલુકામાં ખેતી કરવા માટે જરૂરી હોય તેટલા પશુઓ જ મહત્વના હોવાથી ત્યાં પશુધનનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. જ્યારે બીજા બાજુ વિકસિત તાલુકામાં મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે, ઉપરાંત પ્રદેશ વિકસિત હોવાથી બિનખેતી

ક્ષેત્રનો પણ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. આથી લોકો પશુપાલનના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાના ગામો કરતાં પછાત તાલુકાઓના ગામોમાં પશુધન વધારે હોવાથી પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ વધુ વિકસી હોવાનું જોવા મળે છે.

પ.૧૩ : પંચાયતના ટી.વી. અંગેની વિગત :-

પસંદ કરવામાં આવેલ ગ્રામપંચાયતમાં કે પંચાયત ઘરમાં ટી.વી.ની સુવિધા અંગેની વિગતો કોઠા નં. પ.૧૭માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. પ.૧૭

પંચાયત ઘરમાં ટી.વી. અંગેની સુવિધા

ક્રમ	વિકસિત તાલુકાના ગામ	ટી.વી.ની સુવિધા છે ?	ક્રમ	પછાત તાલુકાના ગામ	ટી.વી.ની સુવિધા છે ?
1	મેસવાણ	ના	1	જુથળ	ના
2	અગતરાય	હા	2	શીલ	હા
3	અજાબ	ના	3	શેરીયાજ	ના
4	શાપુર	હા	4	માળીયા હા.	હા
5	કણજા	ના	5	કુકસવાડા	ના
6	ધંધુસર	હા	6	ગડુ	હા
	કુલ =	૩		કુલ =	૩

કોઠા નં. પ.૧૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાના અગતરાય, શાપુર, ધંધુસર વગેરે ૩ ગામોમાં અને પછાત તાલુકાના શીલ, માળીયાહાટીના, ગડુ વગેરે ૩ ગામોમાં પંચાયત ઘરમાં જાહેર ટેલીવિઝનની સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલી જણાય આવે છે. બંને તાલુકામાં ટી.વી.ની સુવિધામાં તફાવત જોવા મળતો નથી. બંને વિસ્તારના ૩-૩ ગામોમાં ટી.વી.ની સુવિધા છે. અને બંનેમાં ૩-૩ ગામોમાં ટી.વી.ની સુવિધાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલી નથી.

ટૂંકમાં આવા પ્રકારની સગવડો અને સુવિધાઓ ૫૦% ગામોમાં બંને વિસ્તારમાં સમાન પ્રમાણમાં આ મુદ્દામાં જોવા મળે છે. હવે પછી પસંદગીના કામોમાં સહકારી

મંડળીઓ કઈ કઈ આવેલી છે. તે બાબતની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

પ.૧૪ : પસંદગીના કામોમાં સહકારી મંડળીઓની વિગત :-

સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ વિકાસના કામગીરીના મહત્વને આગળ વધારવા માટે સહકારી ક્ષેત્રના વિકાસ પર ભાર અપાઈ રહ્યો છે. આપણા દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ ઝડપથી વિકસી રહી છે. તેમા પણ ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ ઘણો પ્રશંસનીય રહ્યો છે. વિવિધ ક્ષેત્ર સહકારી પ્રવૃત્તિના ફેલાવાના કારણે આવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા લોકશક્તિ, તેમજ નેતાગીરીના વિકાસ માટે સ્થાનિક ધોરણે ભાગીદારી, વગેરે બાબતોનો પણ વિકાસ થતા ગ્રામીણ વિકાસની ઝડપી મદદ મળવા લાગી છે. આપણા પસંદગીના ગામોમાં આવી સહકારી ક્ષેત્રે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. તેનો ખ્યાલ કોઠા નં. ૫.૧૮માં દર્શાવવામાં આવેલી વિગતો પરથી આવી શકશે.

કોઠા નં. ૫.૧૮

સહકારી સંસ્થાઓની સુવિધા

સહકારી સંસ્થા	વિકસિત તાલુકાના સુવિધા ધરાવતા ગામો ટકાવારી		પછાત તાલુકાના સુવિધા ધરાવતા ગામો ટકાવારી	
૧. વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી	૫	૮૩.૩૩ %	૫	૮૩.૩૩ %
૨. ડેરી સહકારી મંડળી	૩	૫૦.૦૦ %	૧	૧૬.૬૭ %
૩. શિક્ષક ધિકાણ સહકારી મંડળી	૪	૬૬.૬૭ %	૨	૩૩.૩૩ %
૪. વણકર શ્રમિક સહકારી મંડળી	૪	૬૬.૬૭ %	૩	૫૦.૦૦ %
કુલ =	૧૬		૧૧	

કોઠા નં. ૫.૧૮માં દર્શાવવામાં આવેલ વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, સહકારી સંસ્થાઓ જે પસંદગીના ગામોમાં આવેલી છે તેમાં વિવિધલક્ષી કાર્યકારી સહકારી મંડળીઓ વિકસિત તાલુકાના ૫ ગામોમાં અને પછાત તાલુકાના પણ ૫ ગામોમાં આવેલી છે. બંનેમાં આ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ સરખા પ્રમાણમાં આવેલી જોવા મળે છે. ટકાવારી રીતે જોઈએ તો વિકસિત તાલુકાના ગામોમાં

વિવિધલક્ષી કાર્યકારી સહકારી મંડળીઓ ૮૩.૩૩ % ગામોમાં આવેલી છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના ગામોમાં પણ આ મંડળીઓ ૮૩.૩૩ % ગામોમાં આવેલી જોવા મળે છે. બંને પ્રકારના ગામોમાંથી ૧૬.૬૭ % ગામો આ પ્રકારની મંડળીઓની સુવિધાથી વંચિત રહ્યા છે. આ ઉપરાંત શિક્ષક ધિરાણ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વિકસિત તાલુકામાં ચાર જેટલી આવેલી છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં આ પ્રકારની મંડળીઓની સંખ્યા માત્ર બે જ આવેલી છે. આમ, વિકસિત તાલુકામાં આ મંડળીઓની સુવિધા ૬૬.૬૭ % જેટલી છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં આ પ્રકારની મંડળીઓની સુવિધા માત્ર ૩૩.૩૩ % જેટલી છે. આમ, આવા પ્રકારની મંડળીઓની સુવિધામાં બમણો તફાવત જોવા મળે છે. વણકર શ્રમિકોની સહકારી મંડળીઓ વિકસિત તાલુકામાં ચાર આવેલી છે. જ્યારે પછાત તાલુકામાં ત્રણ જેટલી છે. ટકાવારી રીતે જોઈએ તો વિકસિત તાલુકાના ૬૬.૬૭ % ગામોમાં આ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓની સુવિધા છે. જ્યારે પછાત તાલુકાના ૫૦ % ગામોમાં સુવિધા છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ મંડળીઓની સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલ નથી. આ અભ્યાસ સહકારી મંડળીઓ કે પ્રવૃત્તિની અસમતોલ સ્થિતિનો પરિચય કરાવે છે. છેલ્લે ડેરી સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વિકસિત તાલુકાના ત્રણ ગામોમાં છે, અને પછાત તાલુકાના માત્ર એક જ ગામમાં આ પ્રકારની મંડળી આવેલી જોવા મળે છે. ટકાવારી પ્રમાણે જોઈએ તો વિકસિત તાલુકાના ૫૦ % ગામોમાં અને પછાત તાલુકાના માત્ર ૧૬.૬૬ % ગામમાં જ આ પ્રકારની મંડળીઓની સુવિધા આવેલી છે. આમ, આ પ્રકારની મંડળીઓનો વિકાસ પછાત વિસ્તારમાં ઘણો મર્યાદિત પ્રમાણમાં થયેલો જોવા મળે છે.

કોઠા નં. ૫.૧૮ માં દર્શાવેલ વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે વિકસિત વિસ્તારમાં કુલ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૬ છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં આ પ્રકારની મંડળીઓની સંખ્યા ૧૧ આવેલી છે. આમ, વિકસિત વિસ્તારમાં કુલ પાંચ જેટલી જુદા જુદા પ્રકારની મંડળીઓ વધારે પ્રમાણમાં આવેલી જણાય આવે છે. ટકાવારી રીતે જોઈએ તો વિકસિત વિસ્તારમાં પછાત વિસ્તાર કરતાં જુદા જુદા પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ ૬૮.૭૫ % જેટલી વધારે આવેલી છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારોના ગામો સહકારી પ્રવૃત્તિથી ધમધમતા હોય અને અનેક લોકો વિવિધ ઉત્પાદકીય

હેતુ સર આવી સહકારી સંસ્થાઓનો લાભ ઉઠાવી, રોજી અને આવક પ્રાપ્ત કરી શકતા હોય તે દ્રષ્ટિથી આ વિસ્તાર આવી પ્રવૃત્તિની બાબતમાં ખૂબ આગળ વધી ગયેલો જણાય છે. જ્યારે પછાત વિસ્તાર આ દ્રષ્ટિથી આવી પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં પાછળ રહી ગયો હોય, તેવું જણાય આવે છે. તેથી પછાત વિસ્તારના વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જાય છે.

હવે પછીની ચર્ચા સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રતિનિધિરૂપ જૂનાગઢ જિલ્લાનાં ૪ તાલુકાઓનાં કુલ ૧૨ ગામોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. આગળ બતાવ્યું તેમ વિકસિત કેશોદ અને વંથલી તાલુકાનાં પસંદ કરેલાં ૬ ગામોને ૬ – વર્ગ તેમજ પછાત માંગરોળ અને માળીયાહાટિના તાલુકાના પસંદ કરેલા ૬ ગામોને ૫ – વર્ગમાં વિભાજિત કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવશે. ટુંકમાં ૬ – વર્ગમાં વિકસિત અને ૫ – વર્ગમાં પછાત તાલુકાઓ આવેલા છે. આ બધા ગામ વિશેની માહિતી મુખ્યત્વે પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં જ છે.

પ.૧૫ : બાલવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત :-

કોઈપણ સમાજનાં વિકાસમાં શિક્ષણ ચાવીરૂપ સ્થાન ધરાવે છે. શિક્ષણ અને વિકાસ એક સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. સમાજના તમામ ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તન લાવવા માટે શિક્ષણ અનિવાર્ય ગણાય છે. આ એક હકીકત હોવા છતાં આજે ભારત અને ગુજરાતનાં ગામોમાં બાલવાડીની સંસ્થાઓ અને તેમાં જોવાં મળતી બાળકોની સંખ્યાઓ અલ્પ પ્રમાણમાં રહેલી છે. બાલવાડી કેન્દ્ર અંગેની સઘળી વિગતો કોઠા નં. ૫.૧૯ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૧૯

બાલવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત

તાલુકા	ગામ	બાલવાડીની સંખ્યા	માલીકીનું મકાન	ભાડાનું મકાન	સહાયવાળું મકાન
વિકસિત – ૨ (૬ – તાલુકાઓ)	૬	૧૬	૧	૧૫	—
પછાત – ૨ (૫ – તાલુકાઓ)	૬	૧૦	—	૧૦	—

કોઠા નં. ૫.૧૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક — વર્ગમાં બાલવાડીઓની કુલ સંખ્યા ૧૬ જેટલી જોવા મળે છે. જ્યારે ખ — વર્ગમાં બાલવાડી ૧૦ જેટલી છે, તેના પરથી જાણી શકાય છે કે બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધામાં તફાવત રહેલો છે. ક — વર્ગમાં એક બાલવાડીને પોતાની માલિકીનું મકાન છે અને બાકીની ૧૫ ભાડાનાં મકાનમાં બાલવાડી ચલાવવામાં આવે છે. તેમાંથી એક પણ બાલવાડી કેન્દ્રનાં મકાનને આ યોજના હેઠળ સહાય પૂરી પાડવામાં આવેલ નથી. તેની સામે ખ વર્ગમાં એક પણ બાલવાડીને પોતાની માલિકીનું મકાન નથી, અને આ યોજના હેઠળ એક પણ બાલવાડીને મકાન બનાવવામાં સહાય પૂરી પાડેલ નથી. બન્ને વિસ્તારોમાં બાલવાડીનાં મકાન બનાવવાની સહાય સિવાયની અન્ય નાણાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. પરંતુ જરૂરિયાતનાં પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછી સુવિધાઓ તથા સગવડો આપવામાં આવે છે. વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે બાલવાડી કેન્દ્ર ને કારણે સરકારી સહાય અને શિક્ષણ સુવિધા મળતાં વિકાસની ઝડપમાં વધારો થવાની શક્યતા જણાય આવે છે. બન્ને વિસ્તારમાં કેટલા ગામોમાં બાલવાડીની સુવિધા છે અને કેટલા ગામ બાલવાડીની સુવિધા વિનાના રહેલા છે, તે બાબતની વિગતો કોઠા નં. ૫.૨૦ માં દર્શાવીને ચર્ચા કરીશું.

કોઠા નં. ૫.૨૦

પસંદગીના ગામોમાં બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધા

તાલુકાઓ	ગામો	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
ક — તાલુકાઓ	૦૬	૫	૮૩.૩૩
ખ — તાલુકાઓ	૦૬	૪	૬૬.૬૭

કોઠા નં. ૫.૨૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય આવે છે કે ક — વર્ગનાં ૫ ગામમાં બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધા આવેલ છે. જ્યારે ખ — વર્ગમાં ૪ ગામોમાં બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધા રહેલી છે. ક — વર્ગમાં ૮૩.૩૩ % બાલવાડી કેન્દ્રોની સુવિધા છે, અને ખ — વર્ગમાં ૬૬.૬૭ % બાલવાડી કેન્દ્રોની સુવિધા છે. આમ વિકસિત વિસ્તારમાં ૧૬.૬૭ % અને પછાત વિસ્તારમાં ૩૩.૩૩ % ગામો આવી સુવિધા વિનાના જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે વિકસિત ગામોમાં વધારે આ

પ્રકારની સુવિધા છે જ્યારે પછાત ગામોમાં ઓછી સુવિધા આવેલી છે.

૫.૧૬ આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત :-

બાલવાડી કેન્દ્રની જેમ આંગણવાડી પણ સરકારી સહાયથી ચલાવવામાં આવે છે. આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની જોવા મળતી સુવિધાઓ કોઠા નં. ૫.૨૧ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૧

આંગણવાડી કેન્દ્ર અંગેની વિગત

તાલુકા	આંગણવાડીની સંખ્યા	માલીકીનું મકાન	ભાડાનું મકાન	સહાયવાળું મકાન
(ક – તાલુકાઓ) કેશોદ અને વંથલી	૨૭	૧	૨૬	—
(ખ – તાલુકાઓ) માંગરોળ અને માળીયા હાટિના	૧૯	—	૧૯	—

કોઠા નં. ૫.૨૧ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે ક – વર્ગમાં કુલ ૨૭ આંગણવાડી કેન્દ્રો આવેલા છે. જ્યારે ખ – વર્ગમાં ૧૯ આંગણવાડી કેન્દ્રો આવેલા છે. આમ પછાત ગામોની આંગણવાડીના પ્રમાણ કરતાં વિકસિત ગામોની આંગણવાડી વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલ છે. બન્ને વિસ્તારની આંગણવાડીને મકાન બનાવવામાં સરકારી સહાય બિલકુલ મળેલ નથી. તેના સિવાયની અન્ય નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવેલી છે. આના પરથી ખ્યાલ આવે છે કે વર્તમાન સમયમાં સરકાર બાલ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરે છે. પરંતુ વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે અને પછાત વિસ્તારમાં બાલ કલ્યાણનાં સંદર્ભમાં ઓછું ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેવું તારણ આ અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે. કેટલા ગામોમાં આંગણવાડીની સુવિધાઓ છે અને કેટલા ગામો આવી સુવિધાથી વંચિત રહી ગયા છે, તે બાબતની વિગતો કોઠા નં. ૫.૨૨ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૨૨

પસંદગીના ગામોમાં આંગણવાડી કેન્દ્રની સુવિધા

તાલુકાઓ	ગામો	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
ક – તાલુકાઓ	૦૬	૬	૧૦૦
ખ – તાલુકાઓ	૦૬	૬	૧૦૦

કોઠા નં. ૫.૨૨ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય આવે છે કે, ક — વર્ગ અને ખ — વર્ગના બધાજ ગામોમાં આંગણવાડીની સુવિધાઓ જોવા મળે છે. બાળ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં ગ્રામપંચાયતો કે સરકાર ખર્ચ કરે છે. તેથી આંગણવાડીની સુવિધાઓ વધવા પામી છે. પરંતુ આંગણવાડીઓની સુવિધા હોવાના કારણે એમ માનવું જરૂરી નથી કે બાળકોનાં કલ્યાણમાં પૂરતું ધ્યાન આ યોજનાઓ દ્વારા અપાઈ રહ્યું છે, કે સંપૂર્ણ સુવિધાઓ સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલ હશે. વધું જોઈએ તો તેવું નથી, તેની સાથે સંકળાયેલ નોકરીયાત કર્મચારીઓને માત્ર રૂ. ૧૦૦૦ માસિક વેતન પેટે ચુકવવામાં આવે છે. જે રકમ જીવન — નિર્વાહ માટે ખુબ ઓછી ગણાય. આટલા વેતનથી તે કર્મચારી ગરીબી રેખાની ઉપર આવી શકે નહિ. આમ તે સતત બિનગરીબ જ રહે છે. આ ઉપરાંત બાળ ભોજનનો ખર્ચ પણ સરકાર કરે છે. હવે પછી પસંદગીનાં ગામોમાં શિક્ષણ અંગેની સ્થિતિ કેવી છે, તે બાબતોની ચર્ચા કરીશું.

૫.૧૭ : પસંદગીનાં ગામોમાં શિક્ષણ અંગેની સ્થિતિ :-

દેશનાં ગ્રામીણ વિકાસમાં માનવમૂડીનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારાયું હોય શિક્ષણના વિસ્તાર પર ખાસ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો અને જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાઓમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ભાર અપાઈ રહ્યો છે. તેમજ આ સંબંધી નાણાકીય જોગવાઈ અને સુવિધાઓ વધારવા તરફ લક્ષ અપાઈ રહ્યું છે અને તેમાં સતત દર વર્ષે વધારો થતો જાય છે, જેના પરીણામે શિક્ષણ મેળવનારા બાળકોનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. આ સંબંધી આ ગામોમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા, વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ, શિક્ષકોનું પ્રમાણ, ઓરડાઓનું પ્રમાણ તથા અન્ય સુવિધાઓ તથા વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ, કોલેજ સુધીનું અંતર, પુસ્તકાલયની સુવિધા અને શિક્ષણ પર થયેલી અસરો વગેરે અંગેની સ્થિતિ જોવા મળે છે. તેના પર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે.

૫.૧૭.૧ : શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધા પ્રમાણ :-

પસંદગીનાં તાલુકાના ગામમાં આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૫.૨૩ માં રજુ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૩

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધા

શિક્ષણનો પ્રકાર	ક — તાલુકાઓ		ખ — તાલુકાઓ	
	સુવિધા ધરાવતા ગામો	ટકાવારી પ્રમાણ	સુવિધા ધરાવતા ગામો	ટકાવારી પ્રમાણ
૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ	૬	૧૦૦	૬	૧૦૦
૨. માધ્યમિક શિક્ષણ	૪	૬૬.૬૭	૫	૮૩.૩૩
૩. ઉચ્ચત્તર મા. શિક્ષણ	૩	૫૦.૦૦	૨	૩૩.૩૩
૪. અન્ય	૧	૧૬.૬૭	૧	૧૬.૬૭

કોઠા નં. ૫.૨૩ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે ક — વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સુવિધાઓ ૧૦૦ % જોવા મળે છે અને ખ — વર્ગમાં પણ પ્રાથમિક શાળાઓની સુવિધાઓ ૧૦૦ % જોવા મળે છે. આમ બન્ને વિસ્તારોમાં બધાજ ગામોમાં પ્રાથમિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આવેલ છે. દરેક ગામની પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ સરકારી છે. આમ ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની સરકારી નીતિના કારણે ગામેગામ પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થપાયેલી જોવા મળે છે, અને બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન તથા પ્રાથમિક લેખન — વાંચન માટેની સુવિધા આપવામાં આવી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કામ કરે છે.

કોઠા નં. ૫.૨૩ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ક — વર્ગમાં ૪ ગામોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધાઓ આવેલી છે અને ૨ ગામોમાં આવી સુવિધાઓ જોવા મળતી નથી. આમ ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો ૬૬.૬૭ % ગામોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધા રહેલી છે. જ્યારે ૩૩.૩૩ % ગામો આવી સુવિધાઓથી વંચિત રહી જાય છે. જ્યારે તેની સરખામણીએ ખ — વર્ગમાં ૫ ગામોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધાઓ આવેલી છે અને ૧ ગામમાં આવી સુવિધા જોવા મળતી નથી. આમ ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો ૮૩.૩૩ % ગામોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધા છે, જ્યારે ૧૬.૬૭ % ગામો આવી સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે. ટૂંકમાં બન્ને વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધાઓ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આમ આ વિસ્તારના મોટા ભાગના ગામો માધ્યમિક શાળા સુધી બાળકોને પોતાના ગામમાં શિક્ષણ આપી શકવાની સ્થિતિમાં રહેલા છે. પછાત વિસ્તારોમાં થોડી વધારે એટલે કે એક વધારે ગામમાં માધ્યમિક શાળા આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૨૩ પરથી જણાઈ આવે છે કે ક — વર્ગમાં ૩ ગામોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધા છે, અને ૩ ગામોમાં આવી સુવિધા નથી. આમ ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો ૫૦% ગામોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધા છે, જ્યારે બાકીના ૫૦ % ગામો આવી સુવિધાથી વંચિત રહી ગયા છે. તેની સરખામણીએ ખ — વર્ગમાં ૨ ગામોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધાઓ આવેલી છે અને ૪ ગામોમાં આવી સુવિધાઓ જોવા મળતી નથી. આ ગામો આવી સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે. આમ ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો ૩૩.૩૩ % ગામોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધા છે, જ્યારે ૬૬.૬૭% ગામોમાં આવી સુવિધાથી વંચિત રહેલા છે. બન્ને વિસ્તારોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની સુવિધાઓ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, તેમાં પણ પછાત વિસ્તારમાં આવી શાળાઓનું પ્રમાણ નહિવત રહેલું છે. તેના પરથી એમ કહી શકાય કે બન્ને વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેમાં પણ પછાત વિસ્તારોમાં સૌથી ઓછી સુવિધાઓ રહેલી છે તેવું સૂચન કરી શકાય છે.

બંને વિસ્તારોમાં માત્ર એક — એક ગામમાં જ અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આવેલી છે. તેમાં વિકસિત ગામમાં પી.ટી.સી. કોલેજ અને પછાત ગામમાં આર્ટસ — કોમર્સ કોલેજ છે. ટૂંકમાં અન્ય શૈક્ષણિક શાળાઓની સુવિધાઓ બન્ને પ્રકારના વિસ્તારોમાં ૧૬.૬૭% જેટલી છે, જ્યારે બાકીના ૮૩.૩૩% ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ જોવા મળતી નથી. જે આ પસંદગીના સમગ્ર ગ્રામીણ વિસ્તારના ગામો માટે આવી સુવિધાના અભાવનું સૂચન કરે છે. આમ સ્થાનિક ધોરણે અન્ય શિક્ષણ આપનાર કોલેજ જેવી સંસ્થાઓ ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં કે નહિવત પ્રમાણમાં હોવાના કારણે સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાઓનું શિક્ષણ મેળવવા માટે બહાર જવું પડે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ગરીબી અને બેકારી વિપુલ પ્રમાણમાં હોવાથી આ વિસ્તારના બાળકોને અપ-ડાઉન કે સ્થાઈ થઈને સુવિધાવાળા સ્થળે શિક્ષણ મેળવવું પડે છે. તેથી લગભગ બધાજ વિદ્યાર્થીઓ માટે આવા પ્રકારના શિક્ષણની સુવિધાઓ બંધ થઈ જાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, બંને વિસ્તારના ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની ૧૦૦% સુવિધાઓ રહેલી છે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક મધ્યમસર અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ માત્ર ૧૬.૬૬% સુવિધાઓ અસ્તિત્વમાં

આવેલી છે. આમ ઉચ્ચ શિક્ષણની બંને વિસ્તારના ગામોમાં સુવિધાઓ રૂંધાયેલી છે.

૫.૧૭.૨ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા :-

પસંદગીનાં ગામોમાં જે ગામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધા ધરાવે છે તેમાં આવા પ્રકારની કેટલી શાળાઓ આવેલી છે ? તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫,૨૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૪

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા

શિક્ષણનો પ્રકાર	ક — વર્ગમાં શાળાઓની સંખ્યા	ખ — વર્ગમાં શાળાઓની સંખ્યા
૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ	૨૧	૨૪
૨. માધ્યમિક શિક્ષણ	૦૬	૦૮
૩. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ	૦૫	૦૨
૪. અન્ય	૦૧	૦૧
કુલ	૩૩	૩૫

કોઠા નં. ૫.૨૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે ક — વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૨૧ અને ખ — વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૨૪ જેટલી આવેલી છે. તે જ પ્રમાણે ક — વર્ગમાં માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા ૬ અને ખ — વર્ગમાં માધ્યમિક શાળાઓ ૮ જેટલી આવેલી છે. આમ આ બંને પ્રકારની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા વિકસિત વિસ્તાર કરતાં પણ પછાત વિસ્તારમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પછાત વિસ્તારના લોકો પોતાને અનુકૂળ આવે તેવા વ્યવસાયના સ્થળે ઘર બાંધીને રહેતા હોય તેવું જોવા મળે છે. આમ આવા વિસ્તારમાં વસ્તી વેરવિખેરનાં સ્વરૂપની જોવા મળે છે. તેના પરિણામે આવા પ્રકારની શાળાઓ આ વિસ્તારમાં વધારે સ્થપાયેલી છે, આ ઉપરાંત પછાત દરિયા કિનારાના વિસ્તારના લોકો બગીચા—ઉદ્યોગ અને પશુ—પાલનનો વ્યવસાય કરતાં હોવાથી આ બગીચાના સ્થળે રહેવું જરૂરી બની જતાં ત્યાં રહીને વ્યવસાય કરે છે. તેના પરિણામે આ દરિયા કિનારાના વિસ્તારોમાં અને પછાત વિસ્તારોમાં ગામથી થોડે દૂર સીમ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ ને કારણે આવા વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા વિશેષ

પ્રમાણમાં રહેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૨૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ક – વર્ગમાં ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણની ૫ જેટલી સંસ્થાઓ આવેલી છે. જ્યારે ખ – વર્ગમાં આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ ૨ જેટલી છે અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ જેવી કે કોલેજ જેવી કે આર્ટસ કોલેજ, કોમર્સ કોલેજ, સાયન્સ કોલેજ, પી.ટી.સી. કોલેજ, બી. એડ. કોલેજ વગેરેની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ બન્ને પ્રકારના વિસ્તારોમાં એક – એક અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ વિકસિત વિસ્તારમાં અઢી ગણી એટલે કે ૨૫૦ % વધારે પ્રમાણમાં પછાત વિસ્તાર કરતાં આવેલી જોવા મળે છે. આ સમગ્ર અભ્યાસ પરથી એવો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે ઓછું શિક્ષણ મેળવતાં લોકોનું પ્રમાણ બન્ને વિસ્તારના ગામોમાં વધારે જોવા મળે છે. પરંતુ ઉચ્ચ-શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સૌથી વધુ સંસ્થાઓ વિકસિત વિસ્તારમાં રહેલી હોવાના પરિણામે તે ગામમાં આવા પ્રકારની સુવિધાથી શિક્ષણનું સ્તર ખુબ ઊંચું જોવા મળે છે. તેથી આ પ્રકારના ગામનાં લોકો કોલેજની જુદી – જુદી વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરતાં અને વધારે નોકરી કરતાં માલુમ પડે છે.

૫.૧૭.૩ : વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ :-

ગામમાં સ્થપાયેલ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું કેટલું પ્રમાણ જોવા મળે છે, તે બાબતોની કોઠા નં. ૫.૨૫ માં રજૂઆત કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૫

ગામની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ

શિક્ષણનો પ્રકાર	ક – વર્ગ વિદ્યાર્થીઓ				ખ – વર્ગ વિદ્યાર્થીઓ			
	કુમાર શાળા	કન્યા શાળા	કુમાર કન્યા	કુલ	કુમાર શાળા	કન્યા શાળા	કુમાર કન્યા	કુલ
૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૮૧૮	૧૭૦૧	૨૨૮૪	૫૮૧૩	૮૫૮	૧૪૪૫	૩૦૬૦	૫૩૬૪
૨. માધ્યમિક શિક્ષણ	—	—	૧૮૨૦	૧૮૨૦	૬૫૩	—	૧૭૫૩	૨૪૦૬
૩. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ			૧૫૭૫	૧૫૭૫			૧૮૩૩	૧૮૩૩
૪. અન્ય	—	—	૧૦૦	૧૦૦	—	—	૧૨૦૦	૧૨૦૦
કુલ	૧૮૧૮	૧૭૦૧	૫૮૮૮	૮૪૦૮	૧૫૧૨	૧૪૪૫	૭૮૪૬	૧૦૮૦૩

કોઠા નં. ૫.૨૫ પર ની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે ક — વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૫૮૧૩ જેટલું છે. ખ — વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાના કુલ ૫,૩૬૪ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે. આમ વિકસિત વિસ્તારમાં ૪૪૯ જેટલા વધારે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. બંને વિસ્તારમાં કુમાર શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં મોટો ગાળો રહેલો છે. વિકસિત વિસ્તારમાં શાળાનાં કુલ વિદ્યાર્થીઓમાં કુમાર શાળામાં ૧૮૧૮ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં કુમાર શાળામાં માત્ર ૮૫૯ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ જ રહેલા છે. તેના પરથી ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારમાં કુમારો માટે અલગ અભ્યાસની સુવિધાઓ વધારે હોવાના પરિણામે આવી સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં આવેલી જણાય આવે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં શિક્ષણ વિકાસની ઓછી તકો અને ઓછી સુવિધાઓ આપવામાં આવતી હોવાના પરિણામે આવી સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. કેન્દ્ર સરકારે અને ગુજરાત સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત બનાવેલ હોવાના કારણે બધાજ વિસ્તારોમાં કુમાર અને કન્યા શાળા તથા કુમાર અને કન્યા સંયુક્ત શાળાની પ્રવૃત્તિ વિકસી હોય તેવું લાગે છે. કુમાર અને કન્યા સંયુક્ત હોય તેવી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વિકસિત વિસ્તારમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૨૯૪ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં આ પ્રકારની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૦૬૦ જેટલી છે. આમ પછાત વિસ્તારમાં ૭૬૬ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ (કુમાર — કન્યા) વધારે જોવા મળે છે. તેનું કારણ એ કે આવા વિસ્તારમાં અલ્પ અભ્યાસની સુવિધાઓ નહિવત પ્રમાણમાં હશે.

કોઠા નં. ૫.૨૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે માધ્યમિક શાળાનું શિક્ષણ મેળવતાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૧૯૨૦ જેટલું ક—વર્ગમાં જોવા મળે છે. જ્યારે ખ — વર્ગમાં આ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવતાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૨૪૦૬ જેટલું છે. આ પ્રકારનાં શિક્ષણમાં પછાત વિસ્તારમાં વધારે અને વિકસિત વિસ્તારમાં ઓછા વિદ્યાર્થીઓ જોવા મળે છે. તેનું મુખ્ય જવાબદાર પરિબળ એ રહેલું છે કે પછાત વિસ્તારોનાં ગામમાં વસ્તીની ગીચતા વધારે છે. જેમકે માળીયાહાટિના ગામની વસ્તી પસંદ કરેલ બન્ને વિસ્તારનાં ગામોની સંખ્યા કરતાં ઘણી વધારે જોવા મળે છે. આ પ્રમાણેની જ સ્થિતિ ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણમાં પણ જોવા મળે છે. વિકસિત વિસ્તારમાં ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૫૭૫ છે જ્યારે

પછાત વિસ્તરમાં આ પ્રકારનું શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૯૩૩ જેટલી છે. આમ પછાત વિસ્તારમાં ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવતાં કુમાર — કન્યાઓ વિકસિત વિસ્તાર કરતાં વધારે છે. તેમાં પણ વસ્તી ગીચતાના પરિબળને જવાબદાર ઠેરવી શકાય તેવું લાગે છે.

અન્ય શિક્ષણમાં કોલેજનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. તેમાં આર્ટસ, કોમર્સ, સાયન્સ તથા પી.ટી.સી., બી.એડ. અને અન્ય કોલેજોનો સમાવેશ થાય છે. અભ્યાસ માટે દર્શાવવામાં આવેલ કોઠા પરથી માલૂમ પડે છે કે વિકસિત વિસ્તારમાં એક પી.ટી.સી. કોલેજ અને પછાત વિસ્તારમાં એક ઓર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ આવેલી છે. આ બંને કોલેજમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ આજુ — બાજુ વાળા વિસ્તારનાં જોવા મળે છે. આમ આ સમગ્ર ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણની પ્રવૃત્તિને વધારે પ્રાધાન્ય આપેલું હોવાના કારણે અને સરકારશ્રી દ્વારા નાણાકીય સુવિધાઓ તથા સગવડો પૂરી પાડવામાં આવેલ હોવાનાં કારણે તથા આ વિસ્તારોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ રસ લઈને શાળાની સ્થાપના કરેલ હોવાથી તથા નાણાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડેલ હોવાના કારણે શિક્ષણનો પ્રચાર અને ફેલાવો ખૂબ ઝડપથી વધ્યો હોય તેવું માનવામાં કોઈ શંકા નથી. વિકસિત વિસ્તારની જેમ પછાત વિસ્તારોમાં પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારે છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ વિશેષ હોવાનું માલુમ છે. તેમ છતાં વિકાસની ગતિ પછાત વિસ્તારોમાં ધીમી રહેવા પામી છે, તેનું કારણ એ છે કે આવા વિસ્તારોમાં રોજગારીની સુવિધાઓ કૃષિક્ષેત્ર અને બિનકૃષિ ક્ષેત્રમાં અલ્પ છે. કોલેજો બેકારોની સંખ્યા ઉત્પન્ન કરે છે, કોલેજોનું શિક્ષણ વ્યવસાયલક્ષી ન હોવાના કારણે આ શિક્ષિત બેકારો સ્વયં વ્યાપાર — ધંધો કરી શકતા નથી. બીજું એ પણ કારણ છે કે ગરીબીના કારણે પણ મુડીની અછત હોવાથી વ્યાપાર — ધંધાનાં વ્યવસાયો વિકસ્યા નથી. આ સમસ્યા માટે કેટલાક અંશે સરકાર પણ જવાબદાર છે, કારણકે શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યા જેટલી ઝડપથી વધે છે તેટલી ઝડપથી રોજગારીની તકોનું સર્જન સરકાર કરી શકતી નથી. આથી પછાત વિસ્તારોમાં શિક્ષિત બેકારીની સમસ્યા વધારે કષ્ટદાયી બની છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ ફલિત થાય છે કે, મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ બંને વિસ્તારમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સુધી જ અભ્યાસ કરે છે. ત્યાર બાદ અભ્યાસ છોડી દેવાનું વલણ ધરાવતા જોવા મળે છે.

૫.૧૭.૪ : શિક્ષકોનું પ્રમાણ :-

સામાન્ય રીતે આ વિસ્તારની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષકોનું પ્રમાણ કેવું છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૨૬ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૬

શિક્ષકોનું પ્રમાણ

શિક્ષણનો પ્રકાર	ક-વર્ગમાં શિક્ષકોની સંખ્યા	ખ-વર્ગમાં શિક્ષકોની સંખ્યા
૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૮૭	૧૮૧
૨) માધ્યમિક શિક્ષણ	૮૫	૮૧
૩) ઉચ્ચતર મા.શિક્ષણ	૪૨	૧૮
૪) અન્ય શિક્ષણ	૧૧	૧૭
કુલ =	૩૩૫	૩૦૮

કોઠા નં. ૫. ૨૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાય છે કે ક-વર્ગના વિસ્તારમાં કુલ ૩૩૫ જેટલા શિક્ષકો જુદી-જુદી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નોકરીનો વ્યવસાય કરતા જોવા મળે છે, જ્યારે પછાત વર્ગના વિસ્તારમાં કુલ ૩૦૮ જેટલા શિક્ષકો આવા પ્રકારની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નોકરીનો વ્યવસાય કરે છે. પછાત વિસ્તારો કરતા વિકસિત વિસ્તારોમાં ૨૭ શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધારે જોવા છે. પછાત વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વધારે હોવા છતાં શિક્ષણ આપતા કે પાયાના પથ્થર જે ને ગણી શકાય તેવા શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

કોઠા નં. ૫.૨૬ ની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના પ્રમાણમાં બહુ ઓછો તફાવત જોવા મળતો નથી. પરંતુ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણની શાળાઓમાં શિક્ષકોના પ્રમાણમાં તફાવત છે. પછાત વિસ્તારો કરતા વિકસિત વિસ્તારોમાં વધારે શિક્ષકો છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ દ્રષ્ટિગત થાય છે કે, વિકસિત વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ વધારે આવેલી છે. તેથી તેનો ઝડપી વિકાસ શક્ય બન્યો છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોમાં શિક્ષકોની અછત અને સુવિધાઓના અભાવના કારણે શિક્ષણની ગુણવત્તા નીચી રહી જવા પામી હોય તેવું લાગે છે. જે પછાતપણા માટે જવાબદાર હોય તેવું કહેવામાં બિલકુલ અતિશયોકિતિ નથી.

પ.૧૭.૫ : શાળાના મકાનની માલિકી અંગેની વિગત :-

પસંદગી કરેલા વિસ્તારમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શાળાના મકાનની માલિકી બાબતની માહિતી કોઠા નં. ૫.૨૭ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૫.૨૭

શાળાના મકાનની માલિકી અંગેની વિગત

તાલુકાઓ	શાળાઓની કુલ સંખ્યા	પોતાની માલિકીનું મકાન હોય તેવી શાળાઓની સંખ્યા	પોતાની માલિકીનું મકાન ન હોય તેવી શાળાઓની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
ક-તાલુકાઓ	૩૩	૩૩	—	૧૦૦
ખ-તાલુકાઓ	૩૫	૩૩	૦૨	૯૪.૨૯

કોઠા નં. ૫.૨૭ પરની વિગતો તપાસતાં ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, ક-વર્ગમાં કુલ ૩૩ શૈક્ષણિક શાળાઓ આવેલી છે, તે બધી જ શાળાઓને પોતાની માલિકીનું મકાન છે. કોઈ પણ શાળા ભાડાના મકાનમાં ચલાવવામાં આવતી નથી. જ્યારે પછાત વિસ્તારોમાં ખ-વર્ગમાં ૩૫ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં આવેલી છે. તેમાંથી ૩૩ સંસ્થાઓને પોતાની શાળાનું માલિકીપણું ધરાવતું મકાન નથી. જ્યારે બે શાળાઓ ભાડાના મકાનમાં ચલાવવામાં આવે છે. ભાડાનું મકાન રાખીને આવી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવા તારણ પર આવી શકાય કે, પછાત વિસ્તારોમાં બધી શાળાઓને પોતાના માલિકીના મકાનની સુવિધાઓ જોવા મળતી નથી. જે નીચી ગુણવત્તાનો સંકેત પુરો પાડે છે. શાળાઓના મકાનમાં બધી જ શાળાઓ જેવી કે પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા અને અન્ય શાળાના મકાન અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, હવે આ શાળામાં કેટલા ઓરડાની સુવિધા આવેલી છે. તે બાબતોની વિગતો કોઠા નં. ૫. ૨૮ માં બતાવવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૫.૨૮

શાળાના ઓરડાઓનું પ્રમાણ

શાળાનો પ્રકાર	ક-વર્ગમાં ઓરડાઓની સંખ્યા	ખ-વર્ગમાં ઓરડાઓની સંખ્યા
૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૬૪	૧૫૦
૨) માધ્યમિક શિક્ષણ	૭૦	૭૨
૩) ઉચ્ચતર મા.શિક્ષણ	૪૦	૧૯
૪) અન્ય શિક્ષણ	૦૯	૧૪
કુલ =	૨૮૩	૨૫૫

કોઠા નં. ૫.૨૮ પરની વિગતો પરથી જણાય આવે છે કે ક - વર્ગમાં પ્રાથમિક શાળાઓના ઓરડા ૧૬૪, માધ્યમિક શાળાઓના ૭૦, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ૪૦, અને અન્ય શાળાઓમાં પી.ટી.સી., કોલેજ આવેલી છે. તેના ઓરડા ૯ આવેલા છે. જ્યારે ખ-વર્ગના વિસ્તારોની પ્રાથમિક શાળાઓના ઓરડા ૧૫૦, માધ્યમિક શાળાના ઓરડા ૭૨, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ઓરડા ૧૯ અને અન્ય શાળાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ આવેલી છે, તેના ૧૪ ઓરડા આવેલા છે. આમ વિકસિત વિસ્તારની શાળાઓમાં બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના મળીને કુલ ૨૮૩ ઓરડાઓની સુવિધા જોવા મળે છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારોની શાળાઓમાં બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના મળીને કુલ ૨૫૫ ઓરડાઓની સુવિધા આવેલી છે. આમ, વિકસિત વિસ્તારમાં પછાત વિસ્તાર કરતા ૨૮ ઓરડાઓની સુવિધા વધારે જોવા મળે છે. વિકાસના કારણે સુવિધા વધારે હોય તે બાબત બહુ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આર્થિક સમાનતા સાધવી હોય તો પછાત વિસ્તારમાં આવી સુવિધાઓ વધારે હોવી જોઈએ.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ આવે છે કે, પછાત વિસ્તારમાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ ઓછા પ્રમાણમાં આવેલી છે. તેથી આર્થિક અસમાનતાની ખાઈ દૂર થવી તો એક બાજુ રહી, ઉલટાની આ ખાઈ વધુને વધુ ઉડી બનતી જાય છે, તેવું કહેવામાં આવે તો જરા પણ ખોટું લાગશે નહીં.

૫.૧૭.૬ : અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ :-

અભ્યાસ હેઠળ પસંદ કરેલ વિસ્તારમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ જુદી-જુદી શાળાઓ માં શિક્ષકો અને શાળાની માલિકીના મકાન અંગેની વિગતો તથા ઓરડાઓની સંખ્યા વગેરે બાબતોની ચર્ચા બાદ હવે આ શાળાઓમાં રહેલી આ સિવાયની અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓની વિગતો કોઠા નં. ૫.૨૯ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૨૯

શાળામાં અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ

ભૌતિક સુવિધાઓના પ્રકારો	ક- વર્ગ			ખ- વર્ગ		
	કુલ સંખ્યા	કુલ પૈકી સુવિધાવાળા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ	કુલ સંખ્યા	કુલ પૈકી સુવિધાવાળા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
૧. મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના	૩૩	૨૧	૬૩.૬૪	૩૫	૨૪	૬૮.૫૭
૨. પાણી	૩૩	૩૩	૧૦૦	૩૫	૨૭	૭૭.૧૪
૩. શૌચાલય	૩૩	૩૩	૧૦૦	૩૫	૩૩	૯૪.૨૮
૪. લાઈબ્રેરી	૩૩	૩૧	૯૩.૯૪	૩૫	૧૮	૫૪.૨૮
૫. રમતગમતનું મેદાન	૩૩	૩૩	૧૦૦	૩૫	૨૭	૭૭.૧૪
૬. પ્રસારણના સાધનો	૩૩	૩૨	૯૬.૯૭	૩૫	૩૩	૯૪.૨૮

કોઠા નં. ૫.૨૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાય આવે છે કે, ક-વર્ગમાં આવેલી કુલ શાળાઓમાંથી ૨૧ શાળાઓમાં અને ખ-વર્ગમાં આવેલી કુલ શાળાઓ માંથી ૨૪ શાળાઓમાં મધ્યાહ્ન ભોજન-યોજનાની સુવિધા આપવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીની અનુક્રમે ૧૨ અને ૧૧ શાળાઓમાં આ પ્રકારની સુવિધા મળી શકતી નથી. આ શાળાઓ મધ્યાહ્ન ભોજન-યોજનાની સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે. વિકસિત વિસ્તારમાં કુલ ૬૩-૬૪ ટકા શાળાઓમાં અને પછાત વિસ્તારમાં કુલ ૬૮.૬૪% શાળાઓમાં મધ્યાહ્ન ભોજનની સુવિધા સરકાર દ્વારા આપવામાં આવે છે. ટૂંકમાં બધા જ પ્રકારની શાળાઓમાં આવા પ્રકારની સુવિધા સરકાર આપતી ન હોવાને કારણે આવી સ્થિતિનું સર્જન થયેલ છે. સરકાર માત્ર પ્રાથમિક શાળા ને જ આ સુવિધા આપે છે. અન્ય પ્રકારની શાળાને નહિ. પરિણામે જેટલી પ્રાથમિક શાળાઓ બંન્ને વિસ્તારમાં આવેલ હોય તે બધી શાળાઓમાં આ પ્રકારની સુવિધા છે.

કોઠા નં. ૫.૨૯ પરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક—વર્ગમાં તમામ શાળાઓમાં અને ખ—વર્ગમાં ૨૭ શાળામાં પાણીની સુવિધા છે. વિકસિત વિસ્તારમાં ૧૦૦ % અને પછાત વિસ્તારમાં ૭૭.૧૪ % શાળાઓમાં પાણીની સુવિધા છે. પાણી જીવન જરૂરીયાતની સૌથી પ્રાથમિક અને અગત્યની જરૂરીયાત વાળી વસ્તુ છે. આવી વસ્તુની સુવિધા પણ સંપૂર્ણ વિસ્તારમાં મળી શકતી ન હોવાનો અંદાજ આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. વિકસિત વિસ્તારની ૧૦૦ % શાળામાં પાણીની સુવિધા છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારની ૨૨.૮૬% શાળાઓ આ પ્રકારની સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે, જે પછાતપણાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરે છે, તેવું આ તારણથી સ્પષ્ટ થાય છે. પાણીની સુવિધા બાબતે બંને વિસ્તારોમાં સગવડો જુદી—જુદી આવેલી છે. તેનું મુખ્ય કારણ પછાત વિસ્તાર દરીયા કિનારે હોવાથી ખારાશના કારણે મીઠા પાણીની અછત વર્તાતી હોય તેવું લાગે છે.

કોઠા નં — ૫.૨૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, ક — વર્ગમાં ૩૧ શાળામાં અને ખ—વર્ગમાં ૧૯ શાળાઓમાં લાઈબ્રેરી જેવી પ્રાથમિક અને મહત્વની સુવિધા છે. બાકી રહેલી શાળાઓમાં આ પ્રકારની સુવિધા અને સગવડ નથી. વિકસિત વિસ્તારમાં ૮૩.૮૪ % શાળાઓમાં લાઈબ્રેરી આવેલ છે. જે વિકાસની કક્ષાનો નિર્દેશ કરે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં ૫૪.૨૯ % શાળાઓમાં આ પ્રકારની સુવિધા છે, જે પછાતપણાનો ખ્યાલ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓના વિકાસમાં શાળાઓની લાઈબ્રેરીનો મહત્વનો ફાળો રહેલો છે. જે શિક્ષણની ગુણવત્તાને વધારે ઉંચે લઈ જાય છે. આવા પ્રકારની સુવિધા વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે છે. અને પછાત વિસ્તારમાં આ પ્રકારની સુવિધા વિહોણી શાળાઓ ઘણી હોવાથી શિક્ષણની ગુણવત્તા નીચી રહી જવા પામે છે. જે વિદ્યાર્થીઓની કાર્યકુશળતા માટે જવાબદાર ઠરે છે.

સામાન્ય રીતે જરૂરી સુવિધાઓમાં શૌચાલયની ગણના કરવામાં આવે છે. પરંતુ આવી સુવિધાઓ પસંદ કરેલ બંને વિસ્તારના ગામોમાંથી વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં ૧૦૦ % શાળાઓમાં શૌચાલય છે. પછાત વિસ્તારના ૩૩ શાળાઓમાં શૌચાલય છે. બાકીની બે શાળામાં આ પ્રકારની સુવિધા નથી. આમ, પછાત વિસ્તારમાં ૮૪.૨૯ % શાળાઓ શૌચાલયની સુવિધા ધરાવે છે. બાકીની ૫.૭૧ % શાળાઓ આ પ્રકારની સુવિધાઓથી વંચિત રહી જાય છે. જે ઓછા વિકાસને દર્શાવે છે.

વિકસિત વિસ્તારમાં બધી જ શાળાઓમાં રમતગમતનું મેદાન આવેલું છે, અને પછાત વિસ્તારમાં ૨૭ શાળાઓ આ પ્રકારની સુવિધા ધરાવે છે. બાકીની શાળાઓમાં રમતગમતનું મેદાન નથી. જે પછાત વિસ્તારનો અલ્પ વિકાસ દર્શાવે છે. આજે પણ પછાત વિસ્તારની શાળાઓમાંથી ૨૨.૮૬ % શાળાઓ રમતગમતના મેદાનની સુવિધા કે સગવડ વિનાની જોવા મળે છે.

પ્રસારણના સાધનોમાં રેડીયો, ટેલિવિઝન, માઈક, માઈક્રોફોન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિકસિત વિસ્તારમાં માત્ર એક જ શાળામાં આવી સુવિધા નથી તેની સામે પછાત વિસ્તારમાં બે શાળામાં પ્રસારણના સાધનોની સુવિધા વિનાના જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવા તારણનો નિર્દેશ થાય છે કે, વિકસિત વિસ્તારમાં શાળાઓમાં અન્ય પ્રકારની ભૌતિક સુવિધાઓ અને સગવડો મોટાભાગે પૂરેપૂરી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ શાળાઓમાં સંપૂર્ણપણે જોવા મળતી નથી, તેથી પછાત વિસ્તાર વિકાસની હરણફાળ ઝડપથી ભરીને વિકાસની ગતિ વધારી શકશે નહિ તેવું લાગે છે.

૫.૧૭.૭ : વિદ્યાશાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ :-

પસંદ કરેલ તાલુકાના ગામના વિદ્યાર્થીઓ કઈ – કઈ વિદ્યાશાળામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે તે અંગેની વિગતોની માહિતી કોઠા નં. ૫.૩૦ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૩૦

જુદી-જુદી વિદ્યાશાળામાં અભ્યાસ કરતા ગામના વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાશાળાનું સ્વરૂપ	ક-વર્ગ		ખ-વર્ગ	
	શિક્ષણ મેળવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ	શિક્ષણ મેળવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
૧. આર્ટ્સ	૬	૧૦૦	૬	૧૦૦
૨. કોમર્સ	૬	૧૦૦	૬	૧૦૦
૩. સાયન્સ	૬	૧૦૦	૩	૫૦
૪. અન્ય વિદ્યાશાળા	૬	૧૦૦	૩	૫૦

કોઠા નં. ૫.૩૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે ક—વર્ગમાં આવેલ બધા જ ગામોના વિદ્યાર્થીઓ આર્ટ્સ, કોમર્સ, સાયન્સ અને અન્ય વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરે છે. અન્ય વિદ્યાશાખામાં પી.ટી.સી., તબીબી, ગૃહ વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, ઈજનેરી, કાયદા, હોમિયોપેથિક, ગ્રામવિદ્યા શાખા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અને ખ—વર્ગમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ વિદ્યાશાખામાં તમામ ગામના વિદ્યાર્થી શિક્ષણ મેળવે છે, સાયન્સની વિદ્યા શાખામાં ત્રણ ગામોના અને અન્ય વિદ્યાશાખામાં પણ ત્રણ ગામોના જ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આમ, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સાયન્સ અને અન્ય વિદ્યાશાખામાં પછાત વિસ્તારના ૫૦ % ગામોના વિદ્યાર્થીઓ બિલકુલ શિક્ષણ મેળવતા નથી. તેનો અર્થ એ થાય છે વિનયન અને વાણિજ્યના શિક્ષણ સાથે પછાત વિસ્તારના ગામના વિદ્યાર્થીઓ ઓછા પ્રમાણમાં સંકળાયેલા જોવા મળે છે. વધુ આવક મેળવવા માટે તથા સારા પ્રકારની નોકરી મેળવવા માટે તબીબી અને અન્ય વિદ્યાશાખાનું શિક્ષણ જરૂરી ગણવામાં આવે છે. ઉચ્ચ કક્ષાની નોકરીઓ માટે અને તબીબી જેવા વ્યવસાય માટે આ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવેલ ને જ ભવિષ્યમાં ઉજ્જવળ તકો મળી રહે છે. આવા લાભો વિકસિત વિસ્તારના લોકોને વધારે અને પછાત વિસ્તારના લોકોને ઓછા પ્રમાણમાં મળતા હોવાથી આવકની અસમાનતામાં વધારો થાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, આ સરકારી કાર્યક્રમ દ્વારા સરકારશ્રીનો આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી અને આર્થિક અસમાનતા ઉલટાની સતત વધતી જતી હોય તેવું સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ કે વિકસિત ગામોમાં સારી આવક પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ પછાત ગામોના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વિશેષ રહેલું છે.

૫.૧૭.૮ : ગામથી કોલેજનું અંતર :-

પસંદગીના ગામથી કોલેજનું અંતર કેટલા કી.મી. છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૩૧ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૩૧
પસંદગીના ગામથી કોલેજનું અંતર

ક-વર્ગ		ખ-વર્ગ	
પસંદ કરેલ ગામ	ગામથી કોલેજનું અંતર(કી.મી.માં)	પસંદ કરેલ ગામ	ગામથી કોલેજનું અંતર(કી.મી.માં)
(૧) મેસવાણ	૦૭	(૧) જુથળ	૦૮
(૨) અગતરાય	૦૭	(૨) શીલ	૧૩
(૩) અજાબ	૧૩	(૩) શેરિયાજ	૦૪
(૪) શાપુર	૦૦	(૪) માળીયાહાટિના	૦૦
(૫) કણઝા	૧૭	(૫) કુક્સવાડા	૧૨
(૬) ધંધુસર	૦૨	(૭) ગડુ	૧૦

કોઠા નં ૫.૩૧માં રજૂ કરવામાં આવી વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગ બંને વિસ્તારમાં સ્થાનિક કક્ષાએ એક-એક કોલેજ આવેલી છે. એકમાં પી.ટી.સી. કોલેજ અને બીજામાં આર્ટસ-કોમર્સ કોલેજ તે સિવાયની એક પણ વિદ્યાશાખાની કોલેજ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. તેથી વિકસિત વિસ્તાર અને પછાત વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજ કે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ માટે અન્ય સ્થળે જયાં આ પ્રકારના શિક્ષણની સુવિધા હોય ત્યાં જવું પડે છે. ત્યાં રહી ને શિક્ષણ મેળવે છે કે અપ-ડાઉન કરીને કોલેજનું શિક્ષણ મેળવવામાં આવે છે. ગામથી કોલેજના અંતરના મુદ્દામાં બંને વિસ્તારોમાં ખાસ કરી તફાવત માલુમ પડતો હોય લાગતું નથી.

૫.૧૭.૯ : પુસ્તકાલયની સુવિધા :-

સામાન્ય રીતે સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મહત્વના સાધન તરીકે શાળાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ અનુક્રમે જોઈએ તો બાલવાડી, આંગણવાડી, શાળાઓ દ્વારા અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા વાંચન શક્તિ અને વાંચન પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થતા વિવિધ વિષયોના પુસ્તકોના વાંચન દ્વારા વ્યક્તિના ઘડતરનો વિકાસ થતો હોય છે. આવા ઘડતરમાં વાંચનાલયનું સ્થાન અતિ મહત્વનું ગણાય છે. આપણા અભ્યાસમાં ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગ ની એક-એક શાળામાંજ આવા પ્રકારની સુવિધાઓ આવેલી છે. વિકસિત અને પછાત વિસ્તારમાં માળિયાહાટીનામાં

પુસ્તકાલયની સુવિધા પ્રાપ્ય છે.બાકી ના બંને વિસ્તારના બધા ગામોમાં આ પ્રકારની સુવિધા નથી.અને ત્યાં ના લોકો પુસ્તકાલયની સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે.

ઉપરની માહિતીનું તારણ એવું નીકળે છે કે, આ ગામોમાં રહેલી આ પ્રકારની સુવિધાઓ મોટાભાગના ગામોમાં ન હોય ત્યાં વાંચનની પ્રવૃત્તિ વિકસવાની તકો ઘણી મર્યાદિત બની જાય છે.આમ આ વિસ્તારના ૮૩.૩૩ % ગામોમાં વાંચન પ્રવૃત્તિઓની વિકાસની શક્યતાઓ નહીવત જણાયે છે.

૫.૧૭.૧૦ :- જે.જી.એસ.વાય ની શિક્ષણ પર થયેલી અસરો :-

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પછાત વર્ગોના ઉત્થાન અને વિકાસ માટે તથા ગ્રામીણ ગરીબી અને બેકારોની તિવ્રતામાં ઘટાડો લાવવા માટે, તેઓ રાષ્ટ્રીય જીવનના મુખ્ય પ્રવાહમાં એકરૂપ થાય ને તે માટે તેઓમાં શિક્ષણનો ફેલાવો થાય તે અત્યંત જરૂરી છે. આમ છતાં ગ્રામીણ વિસ્તારના ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણની સંપૂર્ણ સુવિધાઓ અને તકો વધારી શક્યા નથી. અને જ્યાં થોડી ઘણી વધી છે ત્યાં સુવિધાઓ અને સંકલનનો અભાવ જોવા મળે છે. આથી જ દરિયા કિનારાના અન ઉડાણના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અપૂરતા શિક્ષણનું પ્રમાણ અને અશિક્ષિત સ્ત્રીઓનું વધુ પ્રમાણ એક ગંભીર સમસ્યા ગણાવી શકાય છે. જ્યાં સુધી ગ્રામીણ લોકોને અમુક કક્ષા સુધી પૂરતું શિક્ષણ આપવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી તેઓનો કોઈ પણ દિશાએ વિકાસ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે શિક્ષણ દીર્ઘકાલીન ઉત્કર્ષની ચાવી છે.

શિક્ષણનો ફેલાવો કરવો એ વિકાસની પ્રક્રિયાનો અગત્ય નો ભાગ છે. શિક્ષણએ ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે કાર્યકરો પુરા પાડવામાં, ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ હાંસીલ કરવામાં અને આર્થિક સ્વતંત્રતા, સામાજિક ન્યાય અને સમાન તકોના મૂલ્યો પૂરા પાડવામાં જરૂરી એવું ઘણું ઉપયોગી અને મહત્વનું પરિબળ છે. જૂનાગઢ જીલ્લાના વિકસિત વિસ્તારના ગામડાં કરતા પછાત વિસ્તારના ગામડાંઓમાં લોકો આવક, શિક્ષણની સુવિધાઓ આ બંને દ્રષ્ટિએ પછાત છે. આવા બંને પ્રકારના વિસ્તારોમાં લોકો શિક્ષિત બનશે તો પોતાના પગ પર ઉભા રહી શકશે, અને ગરીબી તથા બેકારીમાંથી બહાર આવતા કોઈના પણ શોષણનો ભોગ બન્યા વિના નવા પડકારોનો સામનો કરી શકશે. આ બાબત સરકારને સમજાણી હોવાથી સમગ્ર દેશના ગ્રામીણ

વિસ્તારમાં શિક્ષણનો ફેલાવો અને વિકાસ કરવા માટે ગામડે—ગામડે બાલવાડી કેન્દ્ર, આંગણવાડી કેન્દ્રો ખોલેલા છે. દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત બનાવતા શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પછાત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આશ્રમશાળાઓ, ઉત્તર બુનિયાદી શાળાઓ, તાલુકા પ્રાથમિક શાળાઓ, જિલ્લા પ્રથમિક શાળાઓ, નગરપાલિકા સંચાલિત શાળાઓ ખોલવામાં આવેલી છે. પછાત વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલી છે. પરંતુ તેમાં જોવા મળતી અલ્પ સુવિધાઓના કારણે શિક્ષણની ગુણવત્તા નીચી રહી જવા પામી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં શિક્ષણ પર સારી અસરો પડી છે, પરંતુ વિકસિત વિસ્તાર જેટલી અનુકૂળ અસરો પડેલી જોવા મળતી નથી. આ ઉપરાંત માધ્યમિક, ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને અન્ય શિક્ષણ પર વર્તમાન સમયમાં ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જે. જી. એસ.વાય. યોજના માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણને સહાય પુરી પાડે છે. અન્ય શિક્ષણમાં તેનો ફાળો નથી. તેમ છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મહત્વનો પાયો ગણાય છે. તેના માટે ઓરડાઓ બનાવવા, વંડો બનાવવો, પાણી, શૈયાલય, વગેરેની સુવિધાઓ માટે સગવડો આ યોજના હેઠળ પુરી પાડવામાં આવતા શિક્ષણ પર અનુકૂળ અસરો પડેલી જોવા મળે છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સુવિધાઓ વધતાં શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો થાય છે. તેમાં પણ કન્યાઓનું પ્રમાણ ઘટેલ હતું તેમાં વધારો થયેલ છે. કન્યા કેળવણીના કારણે કન્યાઓ શાળાએ વધારે આવતી થઈ છે. આજે સાક્ષરતાનો દર વધેલ જણાય છે. તેના માટે આ યોજનાને કેટલાક અંશે જવાબદાર ગણી શકાય તેમ છે. રાજ્યની તમામ સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં મફત શિક્ષણ અપાય છે. તેમ છતાં ગરીબ કુટુંબો ઘરમાં કામ કરનાર વ્યક્તિઓ ઓછી થવાના કારણે બાળકોને શાળાએ મોકલતા નથી. આવા ગરીબ લોકો બાળકોને આજે પણ શાળાએ જતા રોકવાનું વલણ ધરાવે છે. આ લોકોના બાળકો પણ કોઈ ને કોઈ કારણસર અભ્યાસ વચ્ચેથી છોડીને ચાલ્યા જાય છે. આવા લોકો કે કુટુંબો પર કોઈ ખાસ અનુકૂળ અસરો થયેલી હોય તેવા આધાર પુરાવા મળી શકતા નથી. આથી જ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “ ફક્ત આર્થિક કારણો જ નહીં પણ માતા—પિતા શિક્ષણનું મહત્વ સમજવામાં પાછા પડે છે, તેને કારણે બાળકોને શાળાએ જવા દેતા નથી.”^(૧૧) આ વિધાન પરથી ખ્યાલ આવે છે કે સરાકાર ગમે તેટલી સુવિધાઓ અને સગવડો

પૂરી પાડે તેમ છતાં અમુક વર્ગ પર તેની જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળ અસરો પડતી નથી, અને પૂરતા પ્રમાણમાં જે વિસ્તારનો વિકાસ કે લોકોનો વિકાસ આવા પ્રકારની સુવિધાથી શક્ય બનતો નથી તેવું લાગે છે.

શિક્ષણ પર યોજનાની અનુકૂળ અસરો વિકસિત અને પછાત બંને વિસ્તારમાં થયેલી જણાય આવે છે. તેમા વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે લાભો મળેલા હોવાથી તેની વિકાસની ગતિ વધતા તેના મીઠાં ફળો સત્વરે મળતા આર્થિક વિકાસમાં ખુબ ઝડપી વધારો થયેલો જણાય છે. ટૂંકમાં વિકસિત વિસ્તાર પર સૌથી વધારે સારી અસરો પડે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોમાં તેના પ્રમાણ કરતાં અલ્પ પ્રમાણની અનુકૂળ અસરો પડેલી છે. તેના માટે ઘણા પરિબળો જવાબદાર છે, જેવા કે તીવ્ર ગરીબી, લોકોના માનસિક વલણો વગેરે છે. તેની આવા વિસ્તારોમાં થોડી ઓછી પણ સારી અસરો પડી છે. આ યોજના જે સગવડો અને સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે તેનું પ્રમાણ નાણાંકીય દ્રષ્ટિએ ખૂબ અલ્પ હોય છે, સુવિધાઓ માટે અલ્પ રકમના કારણે પૂરતી સગવડો ઉભી કરી શકાતી નથી. અનુકૂળ અને સારી અસરો પડે છે તેમ છતાં પછાત વિસ્તાર કરતા વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે સારી અસરોના કારણે વધારે ફાયદો થયેલો છે. આમ શિક્ષણની સ્થિતિ જોયા પછી પસંદગીના ગામોમાં રસ્તાઓ અંગેના પાસાં ઓની ચર્ચા કરીશું.

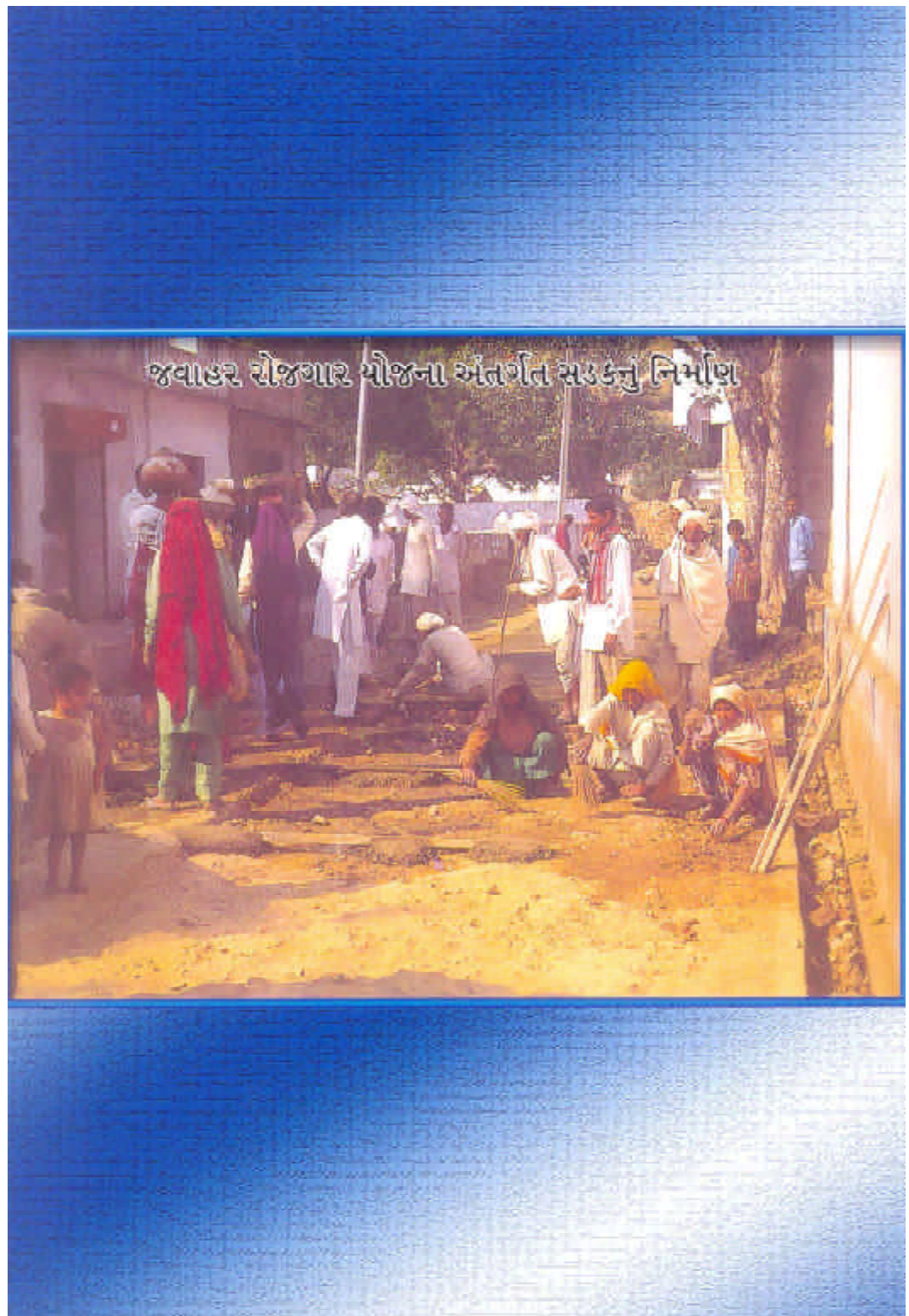
પ.૧૮ : પસંદગીના ગામોમાં રસ્તાઓ અંગેની વિગત :-

સામાન્ય રીતે પસંદ કરેલા ગામોમાં રસ્તાઓ કેવા પ્રકારના છે ? રસ્તાઓમાં યોજનાની સહાય વગેરે બાબતોની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવેલી છે. તેમાં રસ્તાઓની માહિતી અને વિગતો કોઠા નં. ૫.૩૨માં તથા તેનું ચિત્ર દર્શાવેલું છે.

કોઠા નં. ૫.૩૨

૫.૩૨ ગામના રસ્તાઓનું સ્વરૂપ

રસ્તાઓનું સ્વરૂપ	ક- વર્ગ		ખ- વર્ગ	
	સુવિધા ધરાવતા ગામો	ટકાવારી પ્રમાણ	સુવિધા ધરાવતા ગામો	ટકાવારી પ્રમાણ
૧. કાચા રસ્તાઓ	—	—	૦૧	૧૬.૬૭
૨. પાકા રસ્તાઓ	૦૬	૧૦૦	૦૫	૮૩.૩૩
કુલ	૦૬	૧૦૦	૦૬	૧૦૦

કોઠા નં. ૫.૩૨ પરના વિગતોનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , ક— વર્ગના વિસ્તારમાં કાચા રસ્તાઓની સાથે—સાથે પાકા રસ્તાઓનું પ્રમાણ ૧૦૦ ટકા રહેલું છે. ખ— વર્ગના વિસ્તારમાં કાચા રસ્તાઓનું પ્રમાણ બધા જ ગામમાં છે, પણ એક ગામમાં માત્ર પાકો રસ્તો આવેલો નથી અને બાકીના ૫ ગામમાં પાકા રસ્તાઓ છે. આ વિસ્તારના ૧૬.૬૭ % ગામોમાં પાકા રસ્તાઓની સુવિધા નથી. તેઓ પાકા રસ્તાઓની સુવિધાથી વંચિત રહી ગયેલા આજે પણ જોવા મળે છે. જ્યારે બાકીના ૮૩.૩૩ % પછાતા વિસ્તારના અને વિકસિત વિસ્તારના ૧૦૦ % ગામોમાં રાજ્ય કે જીલ્લા પંચાયતના ધોરી માર્ગોની સુવિધા સીધી રીતે પ્રાપ્ત બનેલી છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, જે.જી.એસ.વાય. યોજના હેઠળના ગામમાં માટીના રોડ બનાવવા, રોડ પર લાદી પાથરવી, પાકા રોડ બનાવવા માટે નાણાંકીય સહાય ગ્રામ—પંચાયત પૂરી પાડે છે. આવી સહાય બંને વિસ્તારમાં સો એ સો ટકા ગામમાં મળેલી છે. રસ્તાઓની સુવિધા વધારવામાં જે સહાય મળેલી છે, તેનું પ્રમાણ દરેક ગામમાં જૂદું—જૂદું જોવા મળેલ છે. હવે આ રોડ કે રસ્તાની બાજુમાં વૃક્ષા રોપણ કરેલ છે કે નહીં તે અંગેની ચર્ચા કરીશું .

૫.૧૯ : રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણ અને સહાય :-

પસંદ કરેલ ગામના રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણ કરેલ છે કે નહીં તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૩૩ માં કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૩૩

રસ્તાની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધાનું પ્રમાણ

રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધા અંગેની વિગતે.	ક— વર્ગ	ખ— વર્ગ
૧. રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધા વાળા ગામ	૫ (૮૩.૩૩)	૨ (૩૩.૩૩)
૨. રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધા વાળા ગામ	૧ (૧૬.૬૭)	૪ (૬૬.૭૭)
કુલ	૬ (૧૦૦)	૬ (૧૦૦)

(કૌંસમાં દર્શાવેલ આંકડા ટકાવારી પ્રમાણ દર્શાવે છે.)

કોઠા નં. ૫.૩૩ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે ક-વર્ગમાં ૫ ગામોમાં રસ્તાઓની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની સુવિધા જોવા મળે છે અને ખ-વર્ગમાં રસ્તાઓ પર વૃક્ષારોપણની સુવિધા ન હોય તેવા માત્ર બે જ ગામો છે. બીજી રીતે જોઈએ તો વિકસિત વિસ્તારમાં ૮૩.૩૩ % ગામોમાં રસ્તાઓની બંને બાજુમાં વૃક્ષારોપણ કરેલું છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં ૩૩.૩૩ % ગામોમાં રસ્તાઓની બંને બાજુએ વૃક્ષારોપણ કરેલ છે. વિકસિત વિસ્તારમાં એક ગામ અને પછાત વિસ્તારમાં ચાર ગામ રસ્તાઓની બંને બાજુમાં વૃક્ષારોપણ વિનાના છે, તેનું ટકાવારી પ્રમાણે પ્રમાણ અનુક્રમે ૧૬.૬૭ % અને ૬૬.૬૭ % જેટલું છે. તેના પરથી એવું ફલિત થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારમાં વધારે આવા પ્રકારની સુવિધાઓ આવેલી છે. અને પછાત વિસ્તારોમાં ખૂબ ઓછી આવા પ્રકારની સુવિધાઓ જોવા મળે છે. આ પ્રકારની સુવિધાઓ માટે કયા વર્ષમાં અને કેટલી સહાય આપવામાં આવેલ છે તે અંગેની ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૩૪

વૃક્ષારોપણમાં સહાય અંગેની વિગત

ક-વર્ગ			ખ-વર્ગ		
વૃક્ષારોપણનું વર્ષ	ગામ	વાપરેલ રકમ રૂ. માં	વૃક્ષારોપણનું વર્ષ	ગામ	વાપરેલ રકમ રૂ. માં
1995-96	અગતરાય	24000	1998-99	માળીયા-હાટિના	30000
1999-00	અજાબ	28000	2000-01	કુક્સવાડા	28010
1994-95	શાપુર	15000			
1996-97	કણઝા	20000			
1996-97	ધંધુસર	12000			
કોઠા નં. ૫.૩૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે ક-વર્ગમાં			૫૬.૬૭ % ગામોમાં રસ્તાઓની બંને બાજુમાં વૃક્ષારોપણ કરેલું છે, જ્યારે		

અગતરાય, અજાબ, શાપુર, કણઝા, ધંધુસર, વગેરે ૫ ગામોમાં રસ્તાઓની બંને બાજુ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની સહાયથી વૃક્ષારોપણ કરવામાં આવેલું હતું. આ ૫ ગામોમાં આ પ્રકારની સહાય પેટે મળેલ કુલ રૂ. ૮૮૦૦૦ વાપરવામાં આવ્યા છે. અને ખ-વર્ગ માળીયાહાટિના અને કુક્સવાડા બે ગામોમાં રસ્તાઓની બંને બાજુમાં આ યોજના દ્વારા સહાય મળવાથી વૃક્ષારોપણ કરવામાં આવેલું છે. આ બે ગામોમાં

આ પ્રકારની સહાય રૂા. કુલ રૂા. ૫૮૦૧૦ મળેલ જેનો આ હેતુ સબબ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વિકસિત વિસ્તારમાં પછાત વિસ્તારો કરતા સહાય રૂપે વૃક્ષારોપણના સંદર્ભમાં રૂા. ૪૦૮૮૦ વધારે મળેલા છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ ફલિત થાય છે કે, વિકસિત વિસ્તારમાં ગરીબ અને બેકાર લોકોને વધારે રોજગારી મળેલ હશે અને વૃક્ષોની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં વધેલ હશે તેવું સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં તેના પ્રમાણમાં ગરીબ અને બેકાર લોકોને ઓછી રોજગારી મળેલ છે, અને તેટલા અંશે વૃક્ષોની સંખ્યા ઓછી વધેલ હશે, એટલે કે પછાત વિસ્તારમાં ઓછા વૃક્ષો અને ઓછી રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલ જણાય આવે છે, તેથી પછાત વિસ્તારમાં ઝડપી વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જાય છે.

પ.૨૦ : નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓનું જોડાણ અને બારમાસી બસની સુવિધા અંગે :-

વિકસિત વિસ્તારના બધા ગામોમાં અને પછાત વિસ્તારના એક ગામને બાદ કરતા પાંચ ગામોના રસ્તાઓ નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓનું જોડાણ ધરાવતી સુવિધાઓ ધરાવે છે. આ પાકા રસ્તાઓના જોડાણમાં ખાસ કંઈ તફાવત જોવા મળતો નથી. માત્ર પછાત વિસ્તારમાં એક શેરીયાજ ગામમાં આવા પ્રકારની સુવિધા જોવા મળતી નથી. બાકીના બંને વિસ્તારના બધા ગામો નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓ સાથે જોડાયેલા છે. આમ, રસ્તાઓની સુવિધાઓ હોવાથી વિકસિત વિસ્તારના ગામો બારમાસી બસની સુવિધાવાળા છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં શેરીયાજ ગામમાં બારમાસી બસની સુવિધા મળતી નથી. વરસાદની મોસમ સિવાયના સમયગાળામાં પણ શેરીયાજ ગામમાં બસની સુવિધા મળતી નથી. બારમાસી બસની સુવિધાતો શું, એક પણ બસની સુવિધા મળતી નથી, તો બાકીના બંને વિસ્તારમાં બધાજ ગામોમાં બારમાસી બસની સુવિધા મળે છે. વરસાદની મોસમમાં અને તે સિવાયના સમયગાળામાં રસ્તાઓ દ્વારા આવા ગામોનો સંપર્ક કાયમી ધોરણે થઈ શકે છે, અને બારમાસી બસની સુવિધાઓ અને સગવડો ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે. પરંતુ આ રીતે હજુ અંદરના વિસ્તારના ગામો સુધી બારમાસી સંપર્ક જાળવવાની તકો ઘણી મર્યાદિત રહેલી જોવા મળે છે. આ બાબત ઘણી રીતે નડતર રૂપ બને છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાંથી ૧૦૦ % ગામોમાં નજીકના શહેરથી પાકા રસ્તાઓનું જોડાણ અને બારમાસી બસની સુવિધા છે, જ્યારે પછાત ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા ૬૬.૬૭ % જેટલી આવી છે.

૫.૨૧ : રેલ્વે સ્ટેશનથી જોડાયેલા ગામો :-

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજા-રજવાડાઓ દ્વારા રેલ્વેનો વિકાસ આઝાદી પૂર્વેના સમયથી થયેલો હતો. આવી સેવામાં દેશી રજવાડાઓનો ફાળો અગ્ર સ્થાને રહ્યો છે. આ ગામોમાં સીધી રીતે રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા ધરાવતા હોય તેવા વિકસિત વિસ્તારનું એક ગામ શાપુર છે. જેમાં રેલ્વેસ્ટેશનની સુવિધા આવેલી છે. બાકીના પાંચ ગામોમાં રેલ્વેની સુવિધા આવેલી નથી. આ પાંચ પૈકી મેસવાણ, અગતરાય, અજાબ વગેરે ત્રણ ગામોને કેશોદ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક પડે છે. બાકીના ઘંધુસર ગામને જૂનાગઢ અને કણઝા ગામને શાપુર રેલ્વે સ્ટેશન નજીક પડે છે. પછાત વિસ્તારના માળીયાહાટિના અને ગડુ આ બે ગામમાં રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા આવેલી છે. જ્યારે બાકીના ચાર ગામોમાંથી પૈકી જુથળ ગામને માળીયાહાટિનાનું રેલ્વે સ્ટેશન અને કુકસવાડા ગામને ગડુ ગામનું રેલ્વે સ્ટેશન તથા શીલ અને શેરીયાજ આ બે ગામોને કેશોદનું રેલ્વેસ્ટેશન નજીક પડે છે. આજના સમયમાં ગુજરાત રાજ્ય વાહન વ્યવહાર નિગમ દ્વારા ગામેગામ બસ સુવિધા પૂરી પાડવાના પ્રયાસો થતા હોય તેમ છતાં વિકસિત તાલુકાના પાંચ ગામમાં રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા નથી અને પછાત તાલુકાના ચાર ગામમાં રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા નથી. બંને મળીને કુલ નવ ગામો નજીકના રેલ્વેસ્ટેશનથી જોડાયેલા છે. આમ, બંને વિસ્તારના મોટા ભાગના ગામમાં સીધી રીતે રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા ન હોવા છતાં નજીકના રેલ્વે સ્ટેશનો દ્વારા આવી સુવિધા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, દરેક ગામમાં રેલ્વે સ્ટેશનની સુવિધા પ્રાપ્ત થવાની તકો બિલકુલ શક્ય ન હોય તેવું લાગે છે. નજીકના ભવિષ્યમાં તો શું દૂરના ભવિષ્યમાં પણ બધા ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા શક્ય બની શકશે નહીં.

૫.૨૨ : પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનવ્યવહાર અંગેની સુવિધા :-

પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનોની સંખ્યા કેટલી છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૩૫ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા. નં. ૫.૩૫

પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	ખાનગી વાહનોના પ્રકારો								
	બસ	ટ્રક	કેરીયર રીક્ષા	ઓટો રીક્ષા	ટ્રેક્ટર	ટ્રેલર	મોટર સાયકલ	મોટર કાર	કુલ વાહનોની સંખ્યા
ક-વર્ગ	૨	૬૭	૧૮૧	૮૫	૫૫	૪૮	૧૮૩૦	૪૩	૨૩૨૨
ખ-વર્ગ	૨	૫૧	૧૭૧	૬૮	૭૨	૭૨	૧૨૮૨	૩૮	૧૭૪૧

કોઠા નં. ૫.૩૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય આવે છે કે, ક-વર્ગમાં કુલ ૨૩૨૨ જેટલા ખાનગી વાહનોની સુવિધા ગામોની અંદર આવેલી જોવા મળે છે. અને ખ-વર્ગમાં કુલ ૧૭૪૧ જેટલા ખાનગી વાહનો ગામોની અંદર આવેલા છે. આ પરથી જણાય આવે છે કે, વિકસિત વિસ્તારોના ગામોમાં ખાનગી વાહનોની સંખ્યા વધારે છે. જેનું પ્રમાણ ૫૮૧ જેટલું થવા જાય છે. વિકસીત વિસ્તારોમાં ખાનગી વાહનોની સુવિધા પછાત વિસ્તારો કરતાં ૨૫ % વધુ સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે.

આ ખાનગી વાહનોમાં બસ, ટ્રક, કેરીયર રીક્ષા, ઓટો રીક્ષા, ટ્રેક્ટર, ટ્રેલર મોટરકાર, મોટર સાયકલ વગેરે વાહનોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત વિસ્તારોમાં સરકારી વાહનોની સુવિધાઓની સાથ-સાથે ખાનગી વાહનોની સુવિધા વધારે હોવાના પરિણામે તે વિકાસની શક્યતાઓ વધારે રહેલી જણાય આવે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોમાં ઓછા વાહનો હોવાથી ત્યાં પછાતપણાનો સંકેત મળી આવે છે અને તેમાં આના પરિણામે વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જતી હોય તેવું લાગે છે.

૫.૨૩ : પસંદગીના ગામોમાં બસસ્ટેન્ડ અંગેની સંવિધા :-

પસંદગીના ગામોમાં બસસ્ટેન્ડ અંગેની સુવિધા છે કે નહીં, કોણે બનાવ્યું, બનાવ્યાનું વર્ષ, કરેલ ખર્ચ, વગેરે વિગતો અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૫.૩૬ માં

દર્શાવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૩૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગ બંનેમાં ૧૦૦ % ગામોમાં બસસ્ટેન્ડની સુવિધા છે. બંને વિસ્તારમાં સરકારી સહાય વડે બસસ્ટેન્ડ બનાવવામાં આવેલ છે, તેમાંથી એક પણ ગામમાં ખાનગી વ્યક્તિ કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ નાણાંકીય મદદ કરેલ નથી, કે બસસ્ટેન્ડ બંધાવી આપ્યું નથી.

કોઠા નં. ૫.૩૬
બસસ્ટેન્ડની સુવિધા અંગેની વિગત

તાલુકાઓ	ગામ	બસસ્ટેન્ડ કોણે બનાવ્યું				
		સરકારી	ખાનગી વ્યક્તિ	સ્વૈચ્છિક સંસ્થા	વર્ષ	અંદાજિત રકમ (રૂપિયામાં)
ક-વર્ગ	૧. મેસવાણ	હા	—	—	૯૮-૯૯	૪૦૦૦૦
	૨. અગતરાય	હા	—	—	૯૯-૦૦	૪૦૦૦૦
	૩. અજાબ	હા	—	—	૯૭-૯૮	૪૪૦૦૦
	૪. શાપુર	હા	—	—	૯૧-૯૨	૪૭૦૦૦
	૫. કણઝા	હા	—	—	૯૦-૯૧	૪૦૦૦૦
	૬. ધંધુસર	હા	—	—	૯૨-૯૩	૪૧૦૦૦
	કુલ =					૨૫૨૦૦૦
ખ-વર્ગ	૧. જુથળ	હા	—	—	૯૫-૯૬	૩૫૦૦૦
	૨. શીલ	હા	—	—	૯૪-૯૫	૪૨૦૦૦
	૩. શેરિયાજ	હા	—	—	૯૭-૯૮	૩૪૦૦૦
	૪. માળીયાહા.	હા	—	—	૯૦-૯૧	૪૯૦૦૦
	૫. કુક્સવાડા	હા	—	—	૯૭-૯૮	૩૫૦૦૦
	૬. ગડુ	હા	—	—	૯૦-૯૧	૪૦૦૦૦
	કુલ =					૨૩૫૦૦૦

વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં કુલ રૂપિયા ૨,૫૨,૦૦૦ બસસ્ટેન્ડ પાછળ વાપર્યા છે. આ ખર્ચ સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોના ગામોમાં કુલ રૂપિયા ૨,૩૫,૦૦૦ બસસ્ટેન્ડ પાછળ સુવિધા ઉપલબ્ધ કરવા માટે વાપરવામાં આવેલા છે. તે પણ સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી ખર્ચ કરેલ છે.

ઉપરની માહિતીનું તારણ ફલિત થાય છે કે, પસંદગીના તમામ ગામોમાં સરકારી ગ્રાન્ટ દ્વારા બસસ્ટેન્ડની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવેલી છે.

૫.૨૪ : જે.જી.એસ.વાય. ની રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહારની સુવિધા પર થયેલી અસરો. :-

જે.જી.એસ.વાય.એ પસંદ કરેલ તાલુકાના લાભાર્થી ગામો ક—વર્ગના—૬ અને ખવર્ગના —૬ માં માટીના ગામમાં રસ્તો, રસ્તા પર લાદી પાથરવી, સીમેન્ટ કોન્ક્રીટ રોડ, રસ્તાઓની બન્ને બાજુમાં વૃક્ષોનું વાવેતર કરવું, વગેરે જેવા પ્રકારની સુવિધાઓ અને સગવડો પુરી પાડવામાં નાણાંકીય સહાય આપે છે. અને સ્થાનિક ધોરણે ગ્રામપંચાયત દ્વારા આવા પ્રકારના કાર્યો કરાય છે. તેનાં પરિણામે લાભોની દ્રષ્ટિએ અસરકારક અસરો ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ સાનુકૂળ અસરોનાં કારણે ગામમાં આંતરમાળખાકિય વિકાસ શક્ય બનતાં વિકાસની ગતિમાં ઝડપ વધું વધારવામાં અતિ મહત્વનો ફાળો આ યોજનાએ પૂરો પાડેલ હોય તેવું માનવામાં જરા પણ અતિશયોકતિ નથી. રસ્તાઓ અને વાહન વ્યવહારનાં સંદર્ભના કાર્યોથી ગામડા ઓનાં ગરીબ અને બેકાર લાભાર્થીઓને રોજગારી મળે છે. તેઓની આવકમાં વધારો થાય છે. આમ પૂરક રોજગારી દ્વારા આવકમાં વધારો થતાં જીવન ધોરણ થોડા ઘણા અંશે સુધર્યું હોવાનો સંકેત મળે છે. આ ઉપરાંત વિકસિત ગામમાં વધુ સાનુકૂળ અસરો પડી છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ત્યાં આ પ્રકારની સુવિધાઓ વધારે મળેલ હોવાનાં કારણે સગવડો વધતાં વિકાસમાં ઝડપી વધારો આવશ્યક બને છે. રસ્તાઓ અને વાહનોની સગવડો વધતાં ગામના લોકો તેના દ્વારા ઉત્પાદિત માલ નિયંત્રિત બજારો સુધી લઈ જઈને યોગ્ય ભાવ મળતાં પૂરતી કિંમત પોતાના માલની મેળવી શકેલ છે. અને આવા ગામમાં સરકારી બસની બારમાસી સુવિધા વધેલ છે. સાથે—સાથે ખાનગી વાહનોની સુવિધાઓમાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાય આવે છે.

બસસ્ટેન્ડ અને જાહેર ઘોરી માર્ગોથી ઝડપી વાહનવ્યવહારની સગવડો ઊભી થતા સમય અને નાણાંના ખર્ચમાં ઘાણો મોટો ફાયદો થયેલ છે. આમ, બીજા વિસ્તારમાં સાનુકૂળ અસરો ગ્રામીણ અર્થતંત્ર પર, રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓનાં કારણે સ્પષ્ટ જણાય આવતી હોય તેવું ભારપૂર્વક અને દ્રઢપૂર્વક સ્પષ્ટ જણાય થાય છે. વિકસિત વિસ્તાર કરતાં પછાત વિસ્તાર માં થોડી ઓછી અસરો પડેલ છે.

પ.૨૫ : વીજળીની સુવિધા અંગેની સ્થિતિ:-

ભારત અને ગુજરાત વીજળીકરણની સરકારી નીતિને લીધે, તથા ગામેગામ વીજળી કૃષિક્ષેત્ર માટે સિંચાઈની સુવિધાઓ વધારવામાં તથા કૃષિ વિકાસમાં અતિ આવશ્યક બનતાં હોય મોટા ભાગના અને દૂર-દૂરના ગામડાઓમાં પણ ગુજરાતમાં વીજળીકરણની પ્રવૃત્તિઓનો ફેલાવો થઈ શકેલ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આવા પ્રકારની સુવિધા ગુજરાત વિદ્યુતબોર્ડ (જી.ઈ.બી.) દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં ગામમાં વીજળી મેળવતાં કુટુંબોનું પ્રમાણ કેટલું છે. અને ગામનાં રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થા છે કે નહિ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

પ.૨૫.૧ : વીજળી મેળવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ :-

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડની નીતિનાં ભાગરૂપે આપણા અભ્યાસમાં પસંદ કરેલ ૧૨ ગામોમાં વીજળીનું મહત્વ ઝડપથી વધી રહ્યું છે, ત્યારે આવી સુવિધાઓ વધતાં ઉત્પાદકીય હેતુઓ માટે વીજળી વપરાશ નો વિશાળ અવકાશ ઊભો થાય છે. તથા તે પર આધારિત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિકસવા પામે છે. આમ આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પસંદગીના ગામમાં આવેલ બધા કુટુંબોનો તથા કૃષિ સિંચાઈ, કુટીરઉદ્યોગ, ગૃહઉદ્યોગ અને નાના ઉદ્યોગ તથા અન્ય વ્યાપાર ધંધાના વિકાસમાં વીજળીની સુવિધા સંપૂર્ણપણે મળેલી છે. ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વીજળીનો ફાળો મહત્વનો છે. તેમ ગ્રામીણ ઔદ્યોગિક તથા ગ્રામીણ કૃષિ વિકાસમાં તેનો આગવો અને અગ્રગણ્ય હિસ્સો પ્રદિપાદિત થયેલ છે.

પ.૨૫.૨ :- રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થા :-

પસંદગીના ગામોમાં રસ્તાઓ પર વીજળીની સુવિધાઓ કેવા પ્રકારની છે.તે અંગેની સઘળી વિગતો કોઠા નં.પ.૩૭ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં.પ.૩૭

રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થાની વિગત

તાલુકાઓ—ગામો	રસ્તાઓ પર વીજળી ની વ્યવસ્થા અંગે		ટકા વારી પ્રમાણ
ક—વર્ગ ૬	સુવિધા વાળા ગામો—૬	સુવિધા વિનાના ગામો—	૧૦૦
ખ—વર્ગ ૬	૪	૨ જુથડ શેરીયાજ	૬૬.૬૭

કોઠા નં.પ.૩૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાયું છે કે ગુજરાત સરકારની વીજળીકરણની નીતિને લીધે ગુજરાતના ગામોમાં રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થા તથા સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. ક—વર્ગના બધાજ ગામોમાં રસ્તાઓ પર વીજળીની સુવિધાઓ છે.અને ખ—વર્ગના ચાર ગામોમાં રસ્તાઓ પર વીજળી સુવિધા છે.બાકીના બે ગામોમાં જુથડ અને શેરીયાજ માં આ પ્રકારની સુવિધા જોવા મળતી નથી.તે દ્રષ્ટિએ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારમાં સંપૂર્ણપણે રસ્તાઓ પર વીજળીની વ્યવસ્થા થયેલી જણાય આવે છે,પણ પછાત વિસ્તારમાં આજે પણ ૩૩.૩૩ % ગામો આવા પ્રકારની સુવિધાઓથી વંચિત રહી ગયા છે.તેમાં આ પ્રકારની વ્યવસ્થા ૬૬.૬૭ % થયેલી છે.તે પછાતપણાને દર્શાવે છે.અને તેનો ધીમો વિકાસનો પરિચય સબબ મર્યાદિત અવકાશને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ.૨૬ : પસંદગીના ગામોમાં સંદેશાવ્યવહાર અંગેની સુવિધા:-

ગામડાંઓના વિસ્તારમાં સંદેશાવ્યવહાર માટે અગત્યના સાધન તરીકે પોસ્ટ ઓફિસ મહત્વનું કાર્ય બજાવે છે.જુના વખતમાં ઘણા રજવાડી વિસ્તારોમાં ગામની પ્રાથમિક શાળાનાં આચાર્યને આ અંગેની જવાબદારી સોંપવામાં આવતી હતી.આઝાદી બાદ વિકાસનાં ભાગરૂપે આ સેવા સ્વતંત્ર રીતે ગામડાઓ સુધી પહોંચાડવાનાં પ્રયાસ રૂપે આ સુવિધાઓનો વિસ્તાર થયેલો જોવા મળે છે.આપણા

અભ્યાસનાં ૯ ગામોમાં સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનો જેવાકે પોસ્ટ ઓફિસની વ્યવસ્થા છે કે નહિ, આ સુવિધા ન હોયતો કેટલા કિ.મી. એ સુવિધા મળે છે. પોસ્ટમાં તારની સુવિધા છે ? ન હોય તો કેટલા કિ.મી. એ સુવિધા છે ? ટેલીફોન સરકારી છે કે ખાનગી વગેરે અંગેની વિગતો કોઠા નં ૫.૩૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૩૮

સંદેશાવ્યવહાર અંગેની વિગત

તા લુ કા ઓ	સંદેશાવ્યવહારની વ્યવસ્થા					
	પોસ્ટ ઓફિસ		પોસ્ટ તારની સુવિધા		ટેલીફોન	
	પોસ્ટની સુવિધા વાળા ગામો	સુવિધા ન હોય તો કેટલા અંતરે સુવિધા છે. (કિ. મી.)	તારની સુવિધા વાળા ગામો	સુવિધા ન હોયતો કેટલા અંતરે સુવિધા છે. (કિ.મી.)	સરકારી	ખાનગી
ક-વર્ગ	૬	—	૫	૭-મેસવાણ	૩-અજાબ —શાપુર —કણજા	૬
ખ-વર્ગ	૫	૩(શેરીયાજ)	૨	૩ થી ૧૩ જુથડ, શીલ૧૩ શેરીયાજ-૩ કુકસવાડા-૬	૨-માળીયા હાટીના —ગડુ	૬

કોઠાનં. ૫.૩૮ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગમાં બધા ગામોમાં પોસ્ટ ઓફિસની સુવિધા છે, અને ખ-વર્ગમાં એક ગામમાં પોસ્ટ ઓફિસની સુવિધા નથી. પોસ્ટ ઓફિસના કામકાજ સબબ આ ગામના લોકોએ ૩ કિલો મીટર દૂર જવું પડે છે. પોસ્ટ ઓફિસમાં તારની સુવિધા હોય તેવા વિકસિત વિસ્તારમાં પાંચ ગામો છે, તેમાં એક ગામમાં આ પ્રકારની સુવિધા આવેલ નથી. એટલે કે તાર કરી શકાતો નથી. આ પ્રકારની સુવિધા માટે આ ગામના લોકો એ સાત કિલો મીટર સુધી બીજે ગામ જવું પડે છે. આ પ્રકારની સુવિધાથી એક ગામ વંચિત રહે છે. તેજ પ્રમાણે પછાત વિસ્તાર પાંચ ગામની પોસ્ટઓફિસમાંથી માત્ર બે જ ગામમાં તારની સુવિધા છે. બાકીના ચાર ગામમાં સુવિધા નથી. પછાત વિસ્તારનાં આ ચાર ગામમાં તારની સુવિધા કે સગવડો માટે ૩ થી ૧૩ કિલો મીટર જેટલા અંતરે જાય છે.

વિકસિત—વિસ્તારના ત્રણ ગામમાં સરકારી અને પછાત વિસ્તારમાં બે ગામમાં સરકારી ટેલીફોનની સુવિધા જોવા મળે છે. આમ બંને વિસ્તારોમાં સરકારી ટેલીફોનની સુવિધા ઓછા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ બંને પ્રકારના વિસ્તારોમાં ખાનગી ટેલીફોનની સુવિધા બધા જ ગામોમાં છે. બંને વિસ્તારનાં ૧૦૦% ગામો ખાનગી ટેલીફોનની સુવિધા વાળા છે. આ સઘળા ગામોમાં ખાનગી ટેલીફોનની સુવિધા માટે વર્તમાન સમયમાં જમીન લાઈન, મોબાઈલ, ટેલેક્સ, ફેક્સ વગેરેમાં થયેલ ખાનગી કંપનીઓની હરિફાઈ અને સરકારી ટેલીફોન સુવિધા જવાબદાર છે. ટૂંકમાં સંદેશાવ્યવહારના સાધનોમાં પોસ્ટઓફિસ અને તાર તથા સરકારી અને ખાનગી ટેલીફોનની વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની સુવિધાની દ્રષ્ટિએ વિકસિત વિસ્તારના ગામો વધારે સગવડો ધરાવે છે અને પછાત વિસ્તારના ગામો ઓછી સગવડો ધરાવતા જોવા મળે છે. આમ, પછાત વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાની તકો ઘણી મર્યાદિત હોય તેવું લાગે છે. આ બાબત અનેક રીતે વિકાસમાં નડતરરૂપ સાબિત થાય છે.

પ.૨૭ : પસંદગીના ગામોમાં તબીબી સારવાર અંગેની વ્યવસ્થા:-

પસંદ કરવામાં આવેલા ગામોમાં તબીબી સારવાર અંગેની ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સુવિધા મુખ્યત્વે બે પ્રકારની જરૂરી બને છે. જેમાં એક માનવ સારવાર અને બીજી પશુ સારવાર. મોટે ભાગે ખેતીપ્રધાન આર્થિક વ્યવસ્થાનાં કારણે પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ, દુધાળા ઢોર અને ખેતીના ઢોર સંબંધી જરૂરી બની જતી હોય છે. તેથી આવી સારવાર માટે તબીબી અને આરોગ્ય વિષયક સેવાઓની જરૂરીયાત રહે છે. અહીં આવી સંસ્થાઓ અંગેની વિગતો જેમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, પશુ દવાખાના, ખાનગી દવાખાના, આ આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં જે.જી.એસ વાય ની સહાય, વર્ષ, રકમ ડોક્ટર કે નર્સની નિયમિતતા, નર્સનું રહેઠાણ, આ ખાનગી અને પશુ દવાખાનાની સુવિધા ન હોય તો કેટલા અંતરે સુવિધા મળે છે? મેડિકલ સ્ટોર વગેરે સંબંધિ બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

પ.૨૭.૧ : દવાખાનાની સુવિધા :-

તબીબી અને આરોગ્ય વિષયક સુવિધા અંગેની વિગતો કોઠા તે.પ.૩૯ માં દર્શાવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં.૫.૩૯

દવાખાના અંગેની વિગત

દવાખાનાની વિગત	ક-વર્ગ		ખ-વર્ગ	
	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણે	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણે
૧.પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર	૯	૮૩.૩૩	૫	૮૩.૩૩
૨.ખાનગી દવાખાનું	૬	૧૦૦	૫	૮૩.૩૩
૩.પશુ દવાખાનું	૬	૧૦૦	૫	૮૩.૩૩

કોઠા નં.૫.૩૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ મળે છે કે ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગ આ બંને વિસ્તારોનાં ગામોમાં સરકારી પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓ પાંચ-પાંચ ગામોમાં જોવા મળે છે. બંને વિસ્તારનાં એક-એક ગામમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધા નથી. આ ગામો આવા પ્રકારની સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે. વિકસિત વિસ્તારનાં સઘળા ગામોમાં ખાનગી દવાખાનાની સુવિધા છે. અને પછાત વિસ્તારનાં પાંચ ગામમાં આવા પ્રકારની સુવિધા છે, તથા એક ગામ ખાનગી દવાખાનાની સુવિધાથી વંચિત રહી જાય છે. વિકસિત વિસ્તારમાં પશુ દવાખાનાની સુવિધા બધા ગામોમાં આવેલી છે. અને પછાત વિસ્તારોમાં પાંચ ગામો આવા પ્રકારની સુવિધા ધરાવે છે, બાકીનું એક ગામ આ સુવિધાથી વંચિત જોવા મળે છે. સમગ્ર દ્રષ્ટિએ બંને વિસ્તારના ગામોના લોકોએ બાજુના ગામમાં આવેલી આવી સુવિધાનો લાભ લેવા દૂર જવું પડે છે. પશુઓ માંદા કે બીમાર પડે ત્યારે વિકસિત વિસ્તારમાં સ્થાનિક ધોરણે જ સુવિધા મળે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારના ૮૩.૩૩ % ગામોને આવા પ્રકારની સુવિધા સ્થાનિક ધોરણે મળે છે, અને બાકીના ૧૬.૬૭ % ગામોના લોકોએ બીજા ગામમાં જઈ આવી સારવાર માટે ડોક્ટરની મદદ લેવી પડે છે. પછાત વિસ્તારનાં ૧૬.૬૭ % લોકો એ ખાનગી ડોક્ટરની સારવાર માટે બહારનાં ગામમાં જવું પડે છે. આમ વિકસિત વિસ્તારમાં લગભગ સંપૂર્ણપણે સ્થાનિક ધોરણે

જ તબીબી અને આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય છે. અને પછાત વિસ્તારમાં તેના કરતા ઓછી સુવિધાઓ આવા પ્રકારની મળતી હોય છે, તે નોંધપાત્ર બાબત છે.

પ.૨૭.૨ : નર્સ કે ડોક્ટરની નિયમિતતા અને રહેઠાણ અંગે:-

બંને વિસ્તારમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં નર્સ કે ડોક્ટરની સમયસર નિયમિતતા જોવા મળે છે કે નહીં તે અંગેની માહિતી કોઠા નં. પ. ૪૦ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોઠા નં. પ. ૪૦

દવાખાનામાં નર્સ કે ડોક્ટરની હાજરી અને રહેઠાણ અંગે

તાલુકાઓ	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	નર્સ કે ડોક્ટરની નિયમિત હાજરી વાળા ગામોની સંખ્યા	નર્સનું રહેઠાણ ગામમાં હોય તેવા ગામોની સંખ્યા
ક — વર્ગ	૫	૫ (૧૦૦%)	૪ (૧૦૦%)
ખ — વર્ગ	૫	૫ (૧૦૦%)	૫ (૧૦૦%)

કોઠા નં. પ. ૪૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંને વિસ્તારોના ક — વર્ગ અને ખ—વર્ગના તાલુકાઓના ગામોમાં સરખા પ્રમાણમાં, પાંચ—પાંચ ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓ આવેલી છે. આ પ્રકારની સુવિધા ધરાવતા સઘળા ગામોમાં નર્સ કે ડોક્ટરની આરોગ્ય કેન્દ્રમાં સમયસર અને નિયમિત હાજરી હોવાથી લોકોને માંદગીના સમયમાં તાત્કાલિક સારવાર મળી શકે છે. અને પછાત વિસ્તારોના ગામોમાં નર્સનું રહેઠાણ ૧૦૦% સ્થાનિક ધોરણે ગામમાં જ રહેલું છે. જ્યારે વિકસિત વિસ્તારોમાં ૮૦% ગામોમાં સ્થાનિક ધોરણે જ ગામમાં નર્સનું રહેઠાણ રહેલું છે. મોટા ભાગે બધા ગામોમાં નર્સનું રહેઠાણ ગામમાં હોવાથી સમયસર દર્દીને સારવાર મળી રહે છે, જે સારી બાબત ગણાવી શકાય.

પ.૨૭.૩ : ખાનગી અને પશુ દવાખાનાનું અંતર :-

પસંદ કરેલ ગામોમાં સ્થાનિક ધોરણે ખાનગી અને પશુના દવાખાના જે ગામમાં ન હોય તેના માનવ દર્દીઓની અને પશુઓની બિમારીની સારવાર માટે બાજુના ગામમાં

કેટલે દૂર સુધી જવું પડે છે. તે અંગેની માહિતી કોઠા નંબર ૫.૪૧માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૪૧

ખાનગી અને પશુ દવાખાનાની સુવિધાનું અંતર

તાલુકાઓ	ખાનગી દાખાનું		પશુ દવાખાનું	
	સુવિધા ન ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ગામથી સુવિધાનું અંતર (કી.મી. માં)	સુવિધા ન ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ગામથી સુવિધાનું અંતર (કી.મી. માં)
ક — વર્ગ	—	—	—	—
ખ — વર્ગ	૧	૭	૧	૭

કોઠા નંબર ૫.૪૧ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે ક—વર્ગના બધા ગામોમાં ખાનગી અને પશુ દવાખાનાની સુવિધાઓ આવેલ છે. પણ ખ—વર્ગમાં એક ગામમાં આવા પ્રકારની સુવિધા ન હોવાથી માનવીઓની માંદગીના સમયમાં સારવાર માટે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની વ્યવસ્થા અને સુવિધા ન હોવાથી લોકોએ બાજુ ના ગામની આવી સુવિધાનો લાભ લેવા દુર જવું પડે છે, અને બાજુ ના ગામનું અંતર ૭ કિલોમીટર જેટલું થાય છે. આ જ પછાત વિસ્તારના એક ગામમાં પશુ દવાખાનું ન હોવાથી પશુઓ માદાં કે બિમાર પડે ત્યારે બાજુમાં ૭ કિ.મી.ના અંતરે આવેલા ગામમાં લઈ જઈ આવી સારવાર માટે ડોક્ટરની મદદ લેવી પડે છે. આમ, પછાત વિસ્તારોમાં બધાજ ગામોમાં તબીબી અને આરોગ્ય વિષયક સુવિધા પુરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

૫.૨૭.૪ મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા :-

પસંદ કરેલા ગામોમાં આરોગ્ય અને તબીબી વિષયક દવાખાનાઓ આવેલા હોય પણ દવા અંદરથી જ આપવામાં આવતી ન હોય તો બહાર મેડીકલ સ્ટોરમાંથી લેવી પડે છે. આ મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૪૨ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં. પ. ૪૨

મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા

તાલુકાઓ	ગામો	મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા	
		સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
ક-વર્ગ	૬	૪	૬૬.૬૭
ખ-વર્ગ	૬	૪	૬૬.૬૭

કોઠા નં. પ. ૪૨ પરથી વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગનાં બંનેના ચાર-ચાર ગામોમાં મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા આવેલ છે, જ્યારે બાકીના ગામોમાં આવા પ્રકારની સગવડ નથી. બંને વિસ્તારના ગામોમાં આવા પ્રકારની ૬૬.૬૭ % જેટલી સગવડ અને સુવિધા હોવાથી દવાની જરૂરિયાત ઉભી થતાં સ્થાનિક ધોરણે જ દવા મળી રહે છે. જ્યારે બંને વિસ્તારના ૩૩.૩૩ % ગામનાં લોકો સુવિધા ધરાવતા બાજુના ગામમાં દવા લેવા જાય છે.

પ.૨૭.૫ : જે.જી.એસ.વાયનો આરોગ્ય કેન્દ્ર પર થયેલી અસરો :-

કેન્દ્ર સરકારની “જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના” પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રને નાણાંકીય સહાય પૂરી પાડે છે. આ સહાયથી આવા પ્રકારના કેન્દ્રમાં સુવિધાઓ અને સગવડોમાં વધારો થાય છે. પસંદ કરેલ ગામમાં આવા પ્રકારના આરોગ્ય કેન્દ્ર હોવાથી ગામના લોકોના આરોગ્ય પર તેની સારવારના સંદર્ભમાં અનુકૂળ અસરો પડેલ છે. આરોગ્ય કેન્દ્રમાં સુવિધા વધતાં ગામના ગરીબ વર્ગના લોકો માંદગી અને બીમારી વખતે સારવાર મેળવી શકે છે. આથી ગામડાઓમાં મૃત્યુ આંકમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. મોટી બીમારી હોય ત્યારે વિના મુલ્યે અને સમયસર તથા તાત્કાલિક સારવાર મળી શકે છે. જો આવા પ્રકારની સુવિધા ન હોય તો દૂર-દૂરનાં શહેરો માં સારવારે અંગે જવું પડે છે, અને આ ગામડાંઓના ગરીબ લોકો જઈ શકે તેમ હોતા નથી. આ દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આરોગ્ય વિષયક સુવિધા વધતાં ગ્રામીણ લોકોના આરોગ્યમાં સુધારો થયેલો જણાય આવે છે. સ્વાસ્થ્યએ પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૈકીની એક સુવિધા છે. જે જીવન જીવવા માટે સારું સ્વાસ્થ્ય કે તંદુરસ્તી અતિ જરૂરી છે.

પ.૨૮ : ગટર અંગેની સ્થિતિ :-

સ્વચ્છતાની દ્રષ્ટિએ ગંદા પાણીનો નિકાલ થવો ઘણો આવશ્યક છે. ગટર યોજના અંગેની વિગતો કોઠા નં. પ. ૪૩ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. પ. ૪૩**ગટર યોજનાની સુવિધા**

તાલુકાઓ	ગામો	ગટર યોજના	
		ગટર યોજનાની સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
ક-વર્ગ	૬	૫	૮૩.૩૩ %
ખ-વર્ગ	૬	૨	૮૩.૩૩ %

કોઠા નં. પ. ૪૩ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે ક-વર્ગના પાંચ ગામોમાં ગટર યોજનાની સુવિધા છે અને ખ-વર્ગના બે ગામો ગટર યોજનાની સુવિધા ધરાવે છે. વિકસિત વિસ્તારમાં વિશેષ પ્રમાણમાં આ પ્રકારની સુવિધા રહેલી છે, પણ પછાત વિસ્તારમાં ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં આવી સુવિધાઓ છે. ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો વિકસિત વિસ્તારમાં ૮૩.૩૩ % અને પછાત વિસ્તારમાં ૩૩.૩૩ % સુવિધા આ પ્રકારની છે. આમ, આ દ્રષ્ટિએ વિકસિત વિસ્તારમાં ૧૬.૬૭ % ગામો અને પછાત વિસ્તારમાં ૬૬.૬૭ % ગામો ગટર યોજનાની સગવડથી વંચિત રહી ગયેલાં જોવા મળે છે. પછાત વિસ્તારના મોટા ભાગનાં ગામો આવી સુવિધાથી વંચિત રહ્યાં છે.

પ.૨૯ : શોષખાડાઓ અંગેની વિગત :-

ગટર યોજનાના વિકલ્પરૂપે શોષખાડાઓ કે ખાળ કૂવાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. આ પ્રકારની સુવિધાઓ અંગેની વિગત તથા સહાય અંગેની માહિતી કોઠા નં. પ. ૪૪ માં દર્શાવેલ છે.

કોઠા નં.પ.૪૪શોષ ખાડાઓની સુવિધા અને સહાયનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	ગામ	શોષ ખાડાઓ અંગેની સુવિધા અને સહાયનું પ્રમાણ	
		સુવિધા ધરાવતાં ગામોની સંખ્યા	સહાયની રકમ (રૂપિયા માં)
ક-વર્ગ	૬	૪	૧,૦૬,૮૮૦
ખ-વર્ગ	૬	૧	૨૪,૦૦૦

કોઠા નં.પ.૪૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, ક-વર્ગના ચાર ગામોમાં શોષ ખાડાઓ કે ખાળ કુવાઓની સુવિધા ઊભી કરવામાં આવેલ છે, અને આ યોજના હેઠળ નાણાંકીય સહાય ૧,૦૬,૮૮૦ રૂપિયા આપીને સુવિધા ઊભી કરેલ છે. પણ ખ-વર્ગના માત્ર એકજ ગામમાં આ પ્રકારની સુવિધા છે, અને તેના માટે સહાયરૂપે મળેલ ૨૪,૦૦૦ રૂપિયા વાપર્યા છે. આ વિસ્તારમાં આવી પરિસ્થિતિથી ગંદકી અને પર્યાવરણ પર પ્રતિકૂળ અસરો પડે છે.

પ.૩૦ : જાહેર શૌચાલયની સુવિધા :-

આરોગ્ય વિષયક મુદ્દામાં શૌચાલયનો સમાવેશ થાય છે. જાહેર શૌચાલયની સગવડો ધરાવતા ગામો અને તેમાં આ યોજનાએ આપેલ સહાયની રકમ તથા શૌચાલય બનાવ્યાનું વર્ષ વગેરે પરિબલોની ચર્ચા કરવા માટેની માહિતી કોઠા નં પ.૪૫ માં રજુ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં.પ.૪૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગના પાંચ ગામમાં જાહેર શૌચાલયની સુવિધાઓ આવેલ છે, અને ખ-વર્ગ નાં ત્રણ ગામમાં જાહેર શૌચાલયની સુવિધાઓ છે. બાકીના ગામોમાં આ પ્રકારની સુવિધા ન હોવાના કારણે રહેઠાણનાં સ્થળે સ્વતંત્ર શૌચાલય બનાવે છે, અથવા આવા પ્રકારની સુવિધા તરીકે બહાર ખુલ્લામાં તેનો ઉપયોગ ગામના લોકો કરતા જોવા મળે છે.

કોઠા નં. ૫.૪૫
શૌચાલય ની સુવિધા અને સહાય નું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	શૌચાલયની સહાય અંગેની વિગત	
	સહાયનું વર્ષ	રકમ રૂપિયા માં
ક-વર્ગ ૧.શાપૂર	૯૦-૯૧	૪૩,૦૦૦
૨.ધંધુસર	૯૬-૯૭	૨૦,૦૦૦
૩.મેસવાણ	૯૮-૯૯	૨૫,૦૦૦
૪.અજાબ	૯૯-૨૦૦૦	૨૦,૦૦૦
૫.અગતરાય	૨૦૦૦-૨૦૦૧	૨૦,૦૦૦
કુલ = ૫		૧,૨૮,૦૦૦
ખ-વર્ગ ૧.માળીયા	૯૯-૨૦૦૦	૨૫,૪૧૦
૨.કુકસવાડા	૨૦૦૦-૨૦૦૧	૧૭,૦૦૦
૩.ગહુ.	૨૦૦૦-૨૦૦૧	૧૮,૫૭૩
કુલ = ૩		૬૦,૯૮૩

કોઠા નં. ૫.૪૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે વિકસતા વિસ્તારમાં જાહેર શૌચાલય બનાવવા માટે કુલ ૧,૨૮૦૦૦ રૂપિયા આયોજન હેઠળ મળેલા છે, અને તેનો વપરાશ આ પાંચ ગામો વચ્ચે જાહેર શૌચાલય પાછળ કરવામાં આવેલો છે, પણ પછાત વિસ્તારમાં માત્ર ૬૦,૯૮૩ રૂપિયા જ આવા પ્રકારની સુવિધા માટે મળેલ છે. તેનો વપરાશ ત્રણ ગામોમાં કરીને જાહેર શૌચાલયની સુવિધા ઉપલબ્ધ બનાવેલ છે.

પ.૩૧ : કચરાપેટીની વ્યવસ્થા અંગે :-

કામ વગરની વસ્તુઓ, નકામી વસ્તુઓ, વધારાની વસ્તુઓ કે ખરાબ વસ્તુઓનો નિકાલ માટેની જે વ્યવસ્થા જાહેર સ્થળોએ કરવામાં આવેલ હોય તેને કચરાપેટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગામની સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય માટે કચરા પેટીની સુવિધા અતિ જરૂરી ગણાય છે. વિકસિત વિસ્તારમાં એક શાપુર ગામમાં અને પછાત વિસ્તારમાં એક શીલ ગામમાં કચરા પેટીની વ્યવસ્થા થયેલી જોવા મળે છે. બાકી આ બન્ને વિસ્તારના પાંચ-પાંચ ગામોમાં આ પ્રકારની સુવિધાનો અભાવ જોવા મળે છે. આ દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે બન્ને વિસ્તારોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા

મળવાનો અવકાશ ખૂબ મર્યાદિત છે. પરિણામે સ્વાસ્થ્ય પર હાનિકારક અસર અને ગંદકી વધુ હોવાની શક્યતાઓનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. હવે પછી પસંદ કરવામાં આવેલા ગમોમાં પીવાના પાણી અંગેની સઘળી વિગતોની વિગતવાર છણાવટ કરીશું.

પ.૩૨ : પીવાના પાણી અંગેની વિગત :-

માનવ જીવન માટે જેમ રોટી કપડાં અને મકાન મૂળભૂત જરૂરિયાત ગણવામાં આવે છે તેમ મૂળભૂત જરૂરિયાતમાં પીવાના પાણીની સુવિધા પણ પાયાની ગણવામાં આવે છે. આ દ્રષ્ટિએ પીવાના પાણી માટે જાહેર સાધનો અગત્યના ગણાય છે. આજે ભારતના મોટાભાગના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પીવાના ચોખ્ખા પાણીની સમસ્યા ઘણી વિકટ બનતી જોવા મળે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તીવ્ર ગરીબી હોવાથી પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધાઓ ભાગ્યે જ ધનવાન અને સુખી કુટુંબોમાં હોય શકે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પીવાનું પાણી કેવું છે? તળમાં પાણી કેટલી ઊંડાઈએ આવેલ છે ? અને પીવાના પાણી માટેનાં જાહેર સાધનો કેટલાં છે ? તથા ઉનાળામાં પાણી અંગેની સ્થિતિ, વગેરે બાબતોની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવેલ છે.

પ.૩૨.૧ : પીવાના પાણીના પ્રકારો :-

લોકોના જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટેની મૂળભૂત જરૂરિયાત એ પાણી છે, માટે આ પીવાનું પાણી શુદ્ધ, ચોખ્ખુ, ક્ષાર વિનાનું અને મીઠું હોવું જોઈએ આવું પીવાનું પાણી સારી તંદુરસ્તી માટે હિતાવહ ગણાય છે. પસંદગીના ગામોમાં પાણી કેવા પ્રકારનું છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. પ.૪૬ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોટા. નં.૫.૪૬

ગામોના પાણીનું સ્વરૂપ

પાણી ના પ્રકારો	ક-વર્ગ		ખ-વર્ગ	
	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી નું પ્રમાણ	સુવિધા ધરાવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી નું પ્રમાણ
૧. ખારું	—	—	૪	૬૬.૬૭ %
૨. કડવું	—	—	—	—
૩. ગંદુ	—	—	—	—
૪. મીઠું	૩	૫૦.૦૦	૨	૩૩.૩૩ %
૫. મોળું	૩	૫૦.૦૦	—	—
૬. ભાંભરૂ	—	—	—	—
કુલ =	૬	૧૦૦.૦૦	૬	૧૦૦ %

કોટા નં.૫.૪૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં માહિતી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક-વર્ગના ત્રણ ગામોમાં અને ખ-વર્ગના બે ગામોમાં પીવાનું મીઠું પાણી પ્રાપ્ય છે. બાકી રહેલા ગામોમાં આવા પ્રકારનું પાણી મળવું અસંભવિત અને અશક્ય છે. ક-વર્ગના બાકીના ત્રણ ગામોમાં મોળું અને ખ-વર્ગ ના બાકીના ચાર ગામોમાં ખારું પાણી પીવા માટે મળે છે. જ્યાં સુધી મોળું પાણી મળતું હોય ત્યાં સુધી બહુ કોઈ વાંધો કે તકલીફ જણાતી નથી. માત્ર પીવા માટે થોડી ઘણી મૂશ્કેલીઓ જણાય છે. પરંતુ અન્ય ઉપયોગમાં બીલકુલ તકલીફ પડતી નથી. પછાત વિસ્તારનાં મોટા ભાગના ગામો દરિયા કિનારાના વિસ્તારોમાં આવેલા હોવાથી દરિયાઈ ક્ષારના કારણે જમીનમાં રહેલા પાણીમાં ક્ષારનું પ્રમાણ દિવસે-દિવસે વધતું જતું હોવાથી તેનું પાણી ખારું થઈ ગયેલું જોવા મળે છે. આ દરિયાઈ ક્ષારના દ્રવ્યો આ વિસ્તારની દૂર-દૂર ની જમીનમાં વિસ્તરતા જતાં હોવાથી સમગ્ર સમાજ માટે જમીન અને પાણીની ખારાશ ચિંતાનો વિષય બન્યો છે. પછાત વિસ્તારના મોટા ભાગના ગામોમાં પીવાનું પાણી ખારું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણાં અભ્યાસના આવા પ્રકારના વિસ્તારનાં ૬૬.૬૭% ગામોમાં ખારું પાણી આવેલ છે. આવા પ્રકારનું ખારું પાણી વિકસિત વિસ્તારનાં ગામોમાં જોવા મળતું નથી. તે દ્રષ્ટિએ વિકસિત વિસ્તારનો વધુ ઝડપી વિકાસ થવાની શક્યતા હજું પણ વધારે રહેલી છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારના ગામોમાં આવા

પ્રકારની શક્યતાઓ ખૂબ મર્યાદિત બની જાય છે. આમ દરિયાઈ વિસ્તારના તાલુકાઓના ગામોનો આ કારણસર વિકાસ રુંધાયેલો રહેલો છે. પીવાનું પાણી ખારું હોવાથી આ ક્ષારને કારણે મોટાભાગના લોકોના પેટમાં પથરી થવાથી આ પ્રકારની બિમારી કાયમી ઘર કરી ગઈ છે. આ ઉપરાંત પેટનાં રોગો, ચામડીના રોગો, વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળતાં હોવાથી લોકોનું સ્વાસ્થ્ય સારું જોવા મળતું નથી. પરિણામે મૃત્યુ આંક આ કારણથી વધેલો જોવા મળે છે.

પ.૩૨.૨ : પાણીના તળ અંગેની વિગત :-

જમીનમાં પાણી કેટલી ઊંડાઈએ આવેલું છે, તેને પાણીનું તળ કહેવામાં આવે છે. પાણીના તળ અંગેની વિગતો કોઠાનં. પ.૪૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. પ.૪૭

પાણીના તળ અંગેની વિગત

વિભાગ ક-વર્ગ	જમીનના તળમાં પાણીનું ઉંડાણ(ફૂટમાં)	વિભાગ ખ-વર્ગ	જમીનના તળમાં પાણીનું ઉંડાણ(ફૂટમાં)
૧. મેસવાણ	૨૧૦	૧. જુથળ	૩૦૦
૨. અગતરાય	૪૦૦	૨. શીલ	૨૫
૩. અજાબ	૫૦૦	૩. શેરિયાજ	૨૫
૪. શાપુર	૩૦૦	૪. માળીયાહા.	૮૦
૫. કણગા	૬૦	૫. કુકસવાડા	૬૦
૬. ઘંધુસર	૨૮૦	૬. ગડુ	૧૫૦

કોઠાનં. પ.૪૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગના ગામોનાં તળમાં પાણી ખૂબ વધારે ઊંડાઈએ આવેલ છે. જ્યારે ખ-વર્ગના ગામોનાં તળમાં પાણી ખૂબ ઓછી ઊંડાઈએ જોવા મળે છે. તેના માટે જવાબદાર બાબત એ છે કે આ વિસ્તારનાં તાલુકાના ગામો દરિયાઈ પટ્ટી કે વિસ્તારમાં આવેલા હોવાથી દરિયાના પાણીની અસરના કારણે જમીનમાં ઓછા ઊંડાણે પાણી આવેલું છે. વિકસિત વિસ્તારમાં માત્ર એક કણજા ગામને બાદ કરતા પીવાના પાણીનું તળ અન્ય પાંચ ગામોમાં લગભગ જમીનના ૨૧૦ થી ૫૦૦ ફૂટના ઊંડાણે પાણી આવેલું છે. આમ આવા વિસ્તારોના ગામોમાં પાણીનું તળ વધારે ઉંડાણવાળું અસ્તિત્વ ધરાવતું જોવા મળે છે, અને જમીનના તળમાં ખૂબ નીચેના સ્તરે પાણી પ્રાપ્ય બને છે.

પછાત વિસ્તારના ગામોમાં મીઠાં પાણી વાળા બે ગામોને બાદ કરતા (જુથળ અને ગડું)અન્ય ગામોમાં પાણીનું તળ છીછરું આવેલું છે. આ વિસ્તારોના જમીનના તળમાં ૨૫ થી ૮૦ ફુટના તળે પાણી પીવા માટે મળી રહે છે. વધારે ઉંડાઈએ આવા પ્રકારની સુવિધા માટે પાણીની ખોજ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ દ્રષ્ટિએ એવું તારણ રજૂ કરી શકાય છે કે જે વિસ્તારના ગામોમાં ઓછી ઉંડાઈએ પાણી મળી શકતું હોય તે વિસ્તારનું પાણી મોટેભાગે ખારું, કડવું કે ભાંભરું હોય છે. જ્યારે વધારે ઉંડાઈએ એટલે કે તળની સ્થિતિ મુજબ પાણી તળમાં આવેલ હોય તેવા વિસ્તારોમાં પાણી મીઠું કે મોળું હોય છે. વધારે ઉંડાઈએ એટલે કે પ્રમાણસરની ઉંડાઈ એવું અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે. હવે ગામોમાં પીવાના જાહેર સાધનોની સુવિધા અંગે ચર્ચા કરીશું.

૫.૩૨.૩ : જાહેર પીવાના સાધનોની વિગત :—

પાણી પાવાના જાહેર સાધનો અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૪૮માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૪૮

જાહેર સાધનો પાણી અંગેના

પાણી પીવાના જાહેર સાધનોના પ્રકારો	ક—વર્ગ સુવિધા ધરાવતા ગામો	ખ—વર્ગ સુવિધા ધરાવતા ગામો
૧. કૂવો	૬	૫
૨. બોર	૬	૪
૩. હંકી	૬	૬
૪. સ્ટેન્ડ	૬	૬
૫. નદી	૫	૫
૬. તળાવ	૪	૪
૭. અન્ય	—	—
૮. સગવડ નથી	—	—
કુલ	૩૩	૩૦

કોઠાનં. ૫.૪૮ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક—વર્ગના ગામોમાં પીવા માટેના પાણીના જાહેર સાધનો વિશેષ પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેના કરતા ખ—વર્ગના ગામોમાં આવા પ્રકારના સાધનોની સુવિધા થોડા ઓછા પ્રમાણમાં આવેલી છે. પરંતુ આ પ્રકારની સુવિધાઓનો ગાળો કે તફાવત બહુ મોટો

નથી. વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં કુવાઓ, બોર, ડંકીઓ, સ્ટેન્ડ, નદીઓ, તળાવો મળીને જે વિવિધ પ્રકારની પાણીની સુવિધા જોવા મળે છે, તે બધા પ્રકારની સગવડો કુલ મળીને કુલ ૩૩ પ્રકારની કુલ ગામોની સગવડો થાય છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોના ગામોમાં આવા પ્રકારની કુલ ૩૦ જેટલી સગવડોનો સરવાળો થાય છે. આ સરવાળામાં બધા ગામમાં આવેલ પીવાના પાણીના સાધનોની સુવિધાનો કુલ આંક દર્શાવે છે. જેમકે ક— વર્ગ માં ૬ ગામો કૂવા, બોર, ડંકી અને સ્ટેન્ડની સુવિધા વાળા છે, ૫ ગામોમાં નદી અને ૪ ગામોમાં તળાવની સુવિધા છે. પછાત વિસ્તારના ૬ ગામોમાં ડંકી અને સ્ટેન્ડ, ૫ ગામોમાં કૂવાઓ અને નદીઓની સુવિધા છે, બોર અને તળાવની સુવિધા વાળા ૪ ગામો આવેલા છે. બંને પ્રકારના વિસ્તારના ગામોમાં આ સિવાયની અન્ય પ્રકારની પીવાના પાણીની સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલ જણાય આવતી નથી.

ઉપરની માહિતી પરથી તેવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત અને પછાત બંને પ્રકારના વિસ્તારોમાં પીવાના પાણીની સુવિધા સામાન્ય પ્રકારની ગણાવી શકાય તેવી જોવા મળે છે.

પ.૩૨.૪ : ઉનાળામાં પાણી અંગેની સ્થિતિ :-

પસંદ કરેલા ગામોમાં પાણી અંગેની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? ઉનાળાના સમયગાળા દરમિયાન પીવા માટેનું પાણી સ્થાનિક કક્ષાએ જ મળી રહે છે કે બહારથી મંગાવીને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે ? તે અંગેની માહિતી કોઠાનં. પ.૪૯ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. પ.૪૯

ઉનાળામાં પાણી અંગેની સ્થિતિ

તાલુકાઓ	ગામો	ઉનાળામાં પીવાના પાણી અંગેની સ્થિતિ	
		સ્થાનિક કક્ષાએ પીવાનું પાણી મળતું હોય તેવા ગામોની સંખ્યા	ઉનાળામાં પીવાનું પાણી બહારથી મંગાવવું પડતું હોય તેવા ગામની સંખ્યા
ક—વર્ગ	૬	૪ (૬૬.૬૭ %)	૨ (૩૩.૩૩ %)
ખ—વર્ગ	૬	૨ (૩૩.૩૩ %)	૪ (૬૬.૬૭ %)

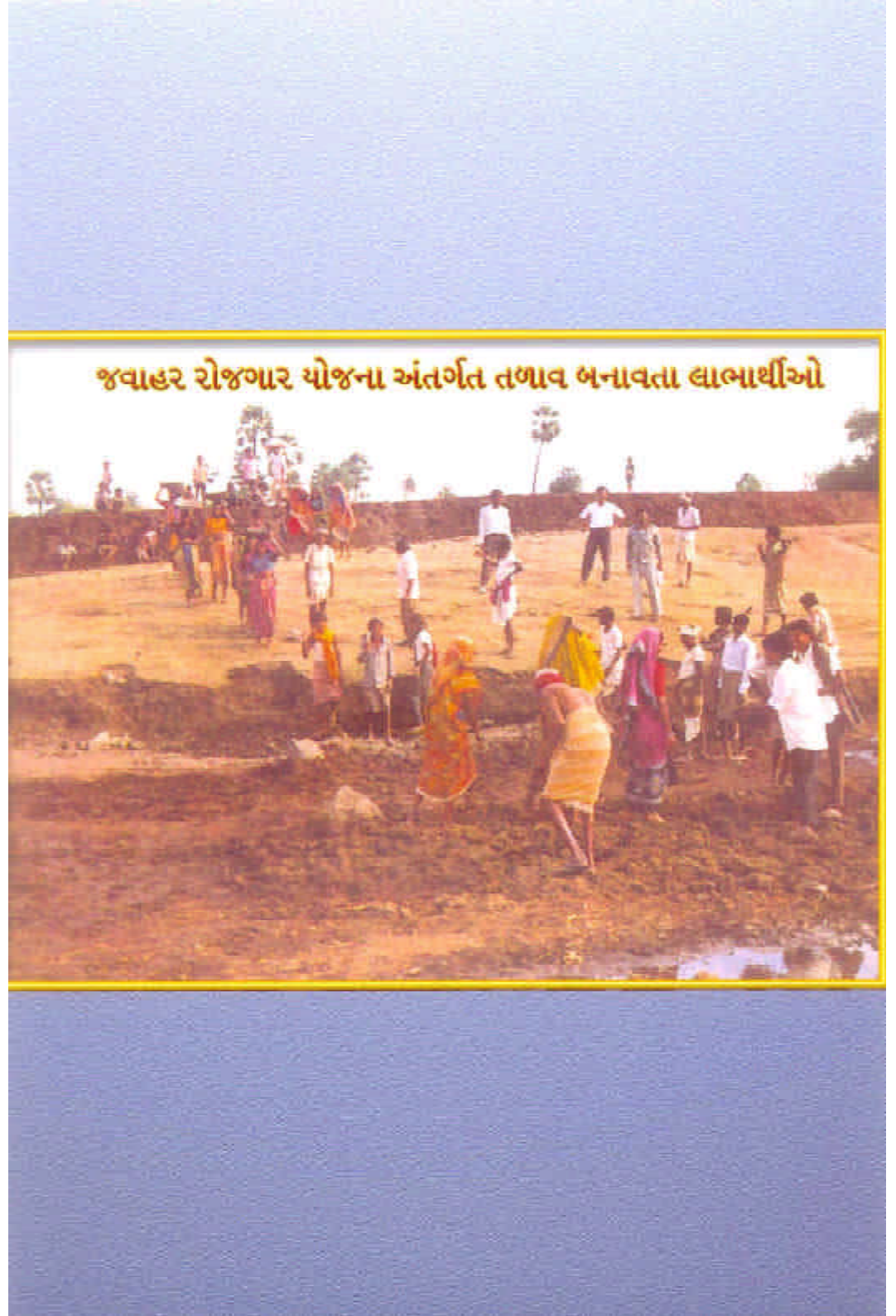
(કૌંસમાં દર્શાવેલા આંકડા ટકાવારીનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.)

કોઠા નં. ૫.૪૯ પરની વિગતો તપાસતાં ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, ક-વર્ગના કુલ ૬ ગામોમાંથી ચાર ગામોને ઉનાળાની ઋતુમાં પીવાના પાણીની સુવિધા સ્થાનિક કક્ષાએ મળી રહે છે, અને બાકીના બે ગામોમાં પાણી માટે આ સમયગાળા દરમિયાન બહારથી ટેંકરો કે અન્ય રીત દ્વારા પાણી મેળવીને જરૂરીયાતોને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. અને ખ-વર્ગના કુલ ૬ ગામોમાંથી માત્ર બે ગામોને જ ઉનાળાની ઋતુમાં પીવાના પાણીની સુવિધા સ્થાનિક કક્ષાએ મળે છે, અને બાકીના ૪ ગામોમાં પાણી માટે આ સમયગાળા દરમિયાન બહારથી અન્ય કોઈ રીતે મેળવીને પાણીની સુવિધા ઉભી કરવામાં આવે છે. ટકાવારીની રીતે આ બાબતને તપાસીએ તો એમ કહી શકાય કે ક-વર્ગના ૩૩.૩૩% ગામો અને ખ-વર્ગના ૬૬.૬૭% ગામોને ઉનાળાના સમયમાં પીવાનું પાણી બહારથી કોઈપણ સાધન દ્વારા મંગાવીને જરૂરિયાતને સંતોષવી પડે છે. આ બંને વિસ્તારના આટલા ટકા ગામો ઉનાળામાં પાણીની સુવિધાથી વંચિત રહેલા છે, અને વિકસિત ગામોના ૬૬.૬૭% તથા પછાત ગામોના ૩૩.૩૩% ગામોને બધી જ ઋતુમાં એટલે કે બારેમાસ સ્થાનિક ગામમાંથી પૂરેપૂરું પીવાનું પાણી મળી રહે છે. આ પ્રકારના ગામો પાણીની સુવિધા ધરાવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં સ્થાનિક કક્ષાએ જ ઉનાળાની ઋતુમાં પીવાનું પાણી મળી રહે છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારના મોટાભાગના ગામો આવા પ્રકારની સુવિધા અંગે બીજા પર અવલંબિત છે. તે બાબત નોંધપાત્ર છે.

૫.૩૩ : પાણી સંગ્રહની યોજના અને સહાય તથા અસરો :-

વિકસિત વિસ્તારમાં અને પછાત વિસ્તારોનાં ગામોમાં જલસંગ્રહ કે પાણીસંગ્રહની ઘણી યોજનાઓ અમલમાં છે. પસંદગીના ગામોમાં અત્યારે કૂવાઓ, બોર, ચેકડેમ, ભૂગર્ભજળ સંગ્રહ, તળાવ, બંધારા અને અન્ય વગેરે જેવી યોજનાઓ જોવા મળે છે. પરંતુ આ બધી જળસંગ્રહની યોજનામાંથી માત્ર તળાવની યોજનાને જ સરકારી કાર્યક્રમ દ્વારા સહાય પૂરી પાડવામાં આવેલ છે. બાકીની અન્ય કોઈ પણ યોજનાને આ કાર્યક્રમની બંને વિસ્તારોના કોઈ પણ ગામે સહાય રૂપે નાણાંકીય મદદ મળેલ નથી. તળાવનું ચિત્ર અહિં આપેલું છે. અને તેની વિગત કોઠા નં. ૫.૫૦ માં દર્શાવવા માં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫૦

જલ સંગ્રહની તળાવની યોજના અંગેની વિગત

તાલુકાઓ	સુવિધા મેળવતા ગામોની સંખ્યા	સહાયની રકમ (રૂા.માં)
ક— વર્ગ	૩	૯૦,૦૦૦
ખ— વર્ગ	૨	૪૧,૦૦૦

કોઠા નં. ૫.૫૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક—વર્ગના ત્રણ ગામોમાં અને ખ—વર્ગના બે ગામોમાં જલસંગ્રહની તળાવની યોજના અમલમાં આવેલી જોવા મળે છે. બંને વિસ્તારના ગામોમાં અછતના સમયગાળા દરમ્યાન રાહત કાર્યો દરેક ગામમાં શરૂ કરેલ ત્યારે આ કાર્યો હેઠળ દરેક ગામમાં સરકારી પડતર જમીનમાં તળાવની સુવિધા કરેલ છે. પરંતુ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાએ તળાવનું નિર્માણ નહીં પરંતુ તળાવનું પુનઃનિર્માણનું કાર્ય કરેલ છે. તળાવમાં ચોમાસાના સમયગાળા દરમ્યાન વરસાદના કારણે ગાળ—માટી ભરાઈ જતા તળાવ છીછરું બની જાય છે. આ ગાળ કે માટી કાઢવાનું કામ તથા તેના માટેની નાણાંકીય સહાય જે.જી.એસ.વાય. દ્વારા પુરી પાડવામાં આવેલ છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જલસંગ્રહની માત્ર એક જ તળાવની યોજના અમલમાં છે. અને તે અંગેની સુવિધાથી મોટાભાગના ગામો વંચિત રહ્યા છે. પછાત ગામો કરતા વિકસિત ગામોમાં બમણાં કરતા વધુ નાણાંકીય સહાય તળાવની યોજનામાં મળેલ છે.

હવે આ તળાવના ઉપયોગ અંગે ચર્ચા કરીશું. જલ સંગ્રહની તળાવના પુનઃનિર્માણની યોજનાની સુવિધા જે.જી.એસ. વાય. દ્વારા ઉપલબ્ધ બનતા આ તળાવનો ઉપયોગ શેના માટે કરવામાં આવે છે ? તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૫૧માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫૧

તળાવના ઉપયોગ અંગેની વિગત

તાલુકાઓ	સુવિધા વાળા ગામો	તળાવના ઉપયોગ અંગે			
		પીવાના પાણી માટે	પશુઓ માટે	સિંચાઈ	મત્સ્યપાલન
ક- વર્ગ	૩	૩	૩	૩	—
ખ- વર્ગ	૨	૨	૨	—	—

કોઠા નં. ૫.૫૧ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગના ત્રણ ગામોમાં તળાવનું નિર્માણ થયેલ છે, તેમાંથી આ ત્રણેય ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાનો ઉપયોગ પીવાના પાણી માટે, પશુઓ માટે અને સિંચાઈ માટે કરવામાં આવે છે. આ તળાવમાં મત્સ્યપાલન જેવી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી. જ્યારે ખ-વર્ગનાં બે ગામોમાં તળાવનું નિર્માણ થયેલ છે, તેમાંથી આ બે ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધાનો ઉપયોગ પીવાના પાણી માટે, પશુઓ માટે કરવામાં આવે છે. તળાવ ખૂબ નાનું હોવાથી અને પાણી થોડું હોવાથી આ તળાવના પાણીનો ઉપયોગ સિંચાઈ માટે અને મત્સ્યપાલન માટે થઈ શકતો નથી.

ઉપરના કોઠાની વિગતો પરથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિકસિત વિસ્તારમાં વિકાસની ગતિ વધવાની શક્યતાઓ વધારે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં વિકાસની તકો નહીવત જોવા મળે છે. કારણે કે પછાત વિસ્તારમાં તળાવનો ઉપયોગ પીવાના પાણી માટે અને પશુઓ માટે થાય છે, તેથી આ વિસ્તારનો મર્યાદિત પ્રમાણમાં વિકાસ અને અલ્પવિકાસ થવાની શક્યતાઓ રહેલી જણાય આવે છે.

૫.૩૪ : સામૂહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અંગે :-

પાણીએ જીવનનું અમૃત છે. આપણી ભૂતકાળની બધી જ સંસ્કૃતિઓ નદી કાંઠે જ વિકસેલી જોવા મળે છે. કારણ સરળ છે કે, પાણી-જળ નહી હોય તો જીવન શક્ય નથી. આપણે કદાચ અમુક દિવસ અનાજ નહી હોય તો ઉપવાસ કરી ને જીવી શકીશું, પરંતુ પાણી વગર બિલકુલ ચાલશે નહી. પાણી આપણને બે સ્વરૂપમાં મળે છે. જમીનની અંદરનું પાણી અને જમીન ઉપરનું પાણી.

ઝરા, ખત: સ્પંદન, ખાઈ કે ગેલેરી અને કૂવા વગેરે જમીનની અંદરનું પાણી છે. જ્યારે નદીઓ, સરોવર, અવાવરું, જલાગાર વગેરે જમીન ઉપરનું પાણી છે.

આ પાણીને સાચવવું ખૂબ જરૂરી છે. દિન પ્રતિદિન ભૂગર્ભના ઊંડા જતાં પાણીના તળને બચાવવા, ઓછા પાણીથી પાક ઉત્પાદનની માત્રામાં વધારો કરવા, ફળદ્રુપ જમીનને પાણીની અછતથી બિનઉપજાઉ થતી રોકવા, અનિયમિત વરસાદથી દુષ્કાળની સ્થિતિમાંથી બચવા, અતિ વરસાદથી થતા વિનાશને નાથવા માટે, કામ ન હોવાથી માનવ વસ્તીનું થતું સ્થળાંતર રોકવા, ઘાસચારા અને પાણીની તંગીથી પશુધનને મરતું બચાવવા, પાણીની તંગીથી જમીન અને જંગલ ઉજાડ થાય છે તે બચાવવા, માનવ વસ્તીના વિકાસમાં પાણી એક પ્રથમ સ્થાન ભજવે છે. તો વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પાણીનો સંગ્રહ કરવો અતિ જરૂરી છે.

પાણી સંગ્રહમાં કુદરતી પાણીના સંગ્રહનો સમાવેશ થાય છે. જળસ્ત્રાવ યોજના હેઠળ કૃત્રિમ આડબંધો દ્વારા જમીન ધોવાણ અટકાવવું, તળાવ ઊંડા કરવવા તથા પાણીનો સંગ્રહ કરવો વગેરે વધુ પાણી સંગ્રહની પદ્ધતિઓ છે. જળસ્ત્રાવ અંતર્ગત વધુ પાણી સંગ્રહ પદ્ધતિના અમલી કરણને વધારે પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી છે.

વિવિધ પાણીસંગ્રહની પદ્ધતિઓ દ્વારા પાણીનો જમીન અંદર કે બહાર સંગ્રહ કરીને આ પાણીનો ઉપયોગ સમગ્ર ગામજનો માટે કરવામાં આવે છે. આપણા અભ્યાસ હેઠળના ગામોમાં સામુહિક સિંચાઈના સંદર્ભમાં કેવી પરિસ્થિતિ રહેલી છે તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૫૨માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૫૨

સામુહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અંગે

તાલુકાઓ	સુવિધા મેળવતા ગામોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ	યોજનાનું નામ	
ક— વર્ગ	૩	૫૦ %	નાની નહેરો	કૂવાઓ
ખ— વર્ગ	૩	૫૦ %	નાની નહેરો	—

કોઠા નં. ૫.૫૨ પરની વિગતો પરનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, ક—વર્ગમાં સામુહિક સિંચાઈની યોજના હેઠળ ત્રણ ગામોને આવરી લેવામાં આવેલા છે અને બાકીના ત્રણ ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા જોવા મળતી નથી. તથા ખ—વર્ગમાં

સામૂહિક સિંચાઈની યોજના હેઠળ ત્રણ ગામોને આવા પ્રકારની સુવિધા મળે છે. તેમાં પણ બાકીના ત્રણ ગામો આવી સુવિધા વિનાના આવેલા છે. આ બાબતને બીજી રીતે કહીએ તો વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં સામૂહિક સિંચાઈ સુવિધા ધરાવતાં હોય તેવા ગામોનું પ્રમાણ ૫૦ % આવેલ છે. અને પછાત વિસ્તારના ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા ધરાવતા ગામોનું પ્રમાણ પણ ૫૦ % જેટલું આવેલું છે. સામૂહિક સિંચાઈની યોજનાઓ જેવી કે, મુખ્ય નહેર, નાની નહેર, કૂવાઓ અને અન્ય પ્રકારની સુવિધાઓ વગેરે પૈકી વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં નાની નહેર અને કૂવાઓની યોજના અમલમાં છે. બાકીની કોઈ પણ પ્રકારની આવી યોજનાની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી. તેમાં પણ પછાત વિસ્તારના ગામોમાં માત્ર એક જ નાની નહેરની યોજના અમલમાં છે. અન્ય કોઈ યોજના જોવા મળતી નથી.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, બંને વિસ્તારમાં સામૂહિક સિંચાઈની સુવિધાઓ મધ્યમ પ્રકારની હોય બંને વિસ્તારના ગામોમાં વિકાસની શક્યતાઓ અતિમર્યાદિત બની જાય તે બહુ સ્વાભાવિક છે. તેમાં પછાતમાં વિસ્તારમાં અતિ કંગાળ સ્થિતિ જોવા મળે છે, જે બાબત ખૂબ નોંધપાત્ર બને છે.

૫.૩૫ : વનિકરણ અને જમીન સંરક્ષણ સુવિધા :-

૫.૩૫.૧ : વનિકરણ :-

આ કાયદ્દમનો પાયાનો હેતુરૂપ પર્યાવરણનો મુખ્ય આધાર વૃક્ષોનો ઉછેર અને તેની જાળવણી છે. વનિકરણ યોજનાથી ગ્રામીણ વિસ્તારની પડતર જમીનો અને બિન ઉપયોગી સરકારી જમીનોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વૃક્ષો વવાય તે ખૂબ જ ઈચ્છનીય છે. જમીન સંરક્ષણની કરેલ કામગીરીઓ સંપૂર્ણ રીતે વૃક્ષોથી આવરી લેવી પણ એટલી જ જરૂરી છે. જેમ કે ખેતરમાં થયેલ પાળાબંધી, કેન્ટૂર પાળાઓ વગેરે ઉપર પણ વૃક્ષોનું વાવેતર થવું જરૂરી છે. તળાવ—ચેકડેમ માટેના ખાડાઓમાં પણ વૃક્ષો ઉગાડવા જોઈએ. વૃક્ષો કાયમી રીતે જમીન સંરક્ષણનું કામ કરશે અને મૂળ દ્વારા પાણીને જમીનમાં ઉતારશે. ઉપરાંત તેનાથી લાકડું, બળતણ અને આડપેદાશોથી પણ ઘણો ફાયદો થઈ શકે છે. સાથે—સાથે પડતર જમીનામાં ઘાસના વાવેતરથી તેનું ઘોવાણ અટકશે, અને પશુઓને સારી ગુણવત્તાવાળું ચરિયાણ મળી રહેશે.

વનિકરણમાં વૃક્ષોની પસંદગીમાં ઘણી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે, જેમકે હવામાનને અનુકૂળ હોય તેવા વૃક્ષો, જમીન , ફળદ્રુપતા પ્રાપ્ત કરી શકાય એટલો

ભેજ, નિંદામણ દ્વારા થનારી દખલો, ઉત્પાદનની બજારમાં માંગ , વેચાણ વ્યવસ્થા માટેની સગવડો, ઉચ્ચતમ નફો વિગેરે.

જ્યાં માટીનું સ્તર પાતળું હોય, ત્યાં ઉંચા વૃક્ષો ઉગાડવા મુશ્કેલ પડે છે, કારણ કે તેના મૂળ ખૂબ ઊંડાઈમાં ફેલાય છે. આમાં તાડ વર્ગના વૃક્ષો અપવાદરૂપ છે. આ કારણથી ઉંચાઈ પ્રાપ્ત કરનારા વૃક્ષો ઉંડી માટીમાં ઉગાડવા પડે છે. ઓછી ઉંચાઈ વાળા વૃક્ષોને પાતળા માટીના સ્તર ચાલી શકે છે, એટલે એ રીતે ઓછી ઉંચાઈ મેળવનારા ઝાડ આવી જમીનો માટે વાવવા હિતાવહ છે.

સારી માટીવાળી જમીનમાં જ્યાં પુરતા પ્રમાણમાં પાણી મળે છે ત્યાં ફળો આપનારાં, સારું લાકડું આપનાર ઝાડ ઉછેરવા જોઈએ, એટલે એ રીતે સારું વળતર મળી રહે. જે વૃક્ષો સારું ઈમારતી લાકડું ન આપે તેવા હોય તેમના ફળો, કાચલાવાળા ફળો(જેવા કે સોપારી અને અખરોટ) તેલીબીયાં આપનારાં, ગુંદર અને ટેનીન આપનારા વૃક્ષો નિયમિત આવક આપે છે. આ માટે જરૂરી વ્યવસ્થા અને બજાર ઉભુ કરવું જોઈએ.

વૃક્ષો બે પ્રકારના હોય છે , લાકડું આપનાર વૃક્ષો — જેવા કે દેશી બાવળ, ગાંડો બાવળ, લીમડો, ખીજડો, સુબાબુલ, સવન, પીલુડો, ઈઝરા, ઈલી બાવળ, બંગાળી બાવળ, અરડુસો, ખેર, મહુડો, કણજી, નીલગીરી, સીસમ, શીશું, સરુ, વાંસ, કાસીદ— વગેરે વૃક્ષોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

જ્યારે ફળઝાડમાં ચીકુ, નાળીયેર, જામફળ, દાડમ, લીબુ, પપૈયા, કેળા, બોર, ખારેક, આંબા, આંબીલા, સીતાફળ, ખાટી આંબલી, ગોરસ આંબલી, જાંબુ, કરમદાં, બીલા, ગુંદા, ફણસ, ચણીયાબોર વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય છે.

દરિયા કિનારાની ખારી જમીનનાં ફળઝાડમાં ખજૂરી, દાડમ, અંજીર, દ્રાક્ષ, લીબુ ,નારંગી, નાળીયેરી, બોરડી, ખારેક, જામફળ, કેળા, ચીકું વગેરે વૃક્ષોનું વાવેતર કરવું જોઈએ.

૫.૩૫.૨ : જમીન સંરક્ષણ :-

જમીન એ એવો કુદરતી સ્ત્રોત છે કે જેને આપણે વધારી શકીએ નહી, પરંતુ

ઓછા ઉપયોગથી મહત્તમ ફાયદો લઈ શકીએ. દિવસે — દિવસે જમીન ઘણા પ્રકારે ઘટી રહી છે, જેમ કે ઉદ્યોગોમાં, રહેઠાણમાં, રણમાં, રણને આગળ ધપાવવામાં અને અન્ય ઘણાં પ્રકારે જમીનનું ધોવાણ થાય છે. આનાથી ખેતી લાયક જમીનને અસર થાય છે. અને તેનાથી ખેત ઉત્પાદનને અસર થાય છે. ખેતી વધારવી હોય, ખેતીની ઉપજ વધારવી હોય તો જમીનનો વિસ્તાર એટલો જ રહેવાનો છે પરંતુ તેના સુધારણાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જેથી કરીને ઉત્પાદનક્ષમતા વધે. જમીનની ઉત્પાદનક્ષમતા ઘટાડવા માટેના પરિબળોમાં જમીનનું ધોવાણ તે એક મહત્વનું પરિબળ તરીકે પણ ભાગ ભજવે છે . જમીનનું ધોવાણ થવાથી ફક્ત ઉત્પાદન ક્ષમતા ઘટતી નથી. પરંતુ સાથે—સાથે જમીનનો પણ ક્ષય થાય છે. જમીનનું ધોવાણ કરવામાં બે પરિબળો વધારે કામ કરતા જોવા મળે છે, પવન અને પાણી. આ બે પરિબળોથી જમીનનું ધોવાણ થાય છે, માટે તેનું રક્ષણ કરવું જરૂરી બની જાય છે.

જમીન સંરક્ષણમાં વનસ્પતિનાં ઉપયોગની જેમ કાચાપાયાના બાંધકામ પણ ઉપયોગી છે. જે સસ્તા હોય, બિનઉપયોગી વસ્તુઓમાંથી બનાવવા, તેમાં વપરાતો માલસામાન સ્થાનિક રીતે મળી રહેતો હોય, બનાવવામાં ખાસ કારીગરી, આવડતની જરૂરત ન પડતી હોય અને નિભાવ ખર્ચ ઓછું આવતું હોય તેવા પ્રકારનું બાંધકામ કરવું જોઈએ.

જમીન સંરક્ષણમાં જમીનને બે રીતે સુધારણામાં લઈ જઈ શકાય. જેમ કે જમીનને ખેડી—ખોદીને બીજી જગ્યાએ લઈ જવી અને બીજી રીત પ્રમાણે જમીનને જે—તે સ્થળે જુદી—જુદી રીતે માટીની ફેરફાર વગર સુધારવી. આ જમીન સુધારણા કાર્યક્રમમાં મુખ્યત્વે સ્થાનિક, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તે ખૂબ જરૂરી છે.

જ્યારે જમીનની ફળદ્રુપતા ઓછી જણાય અથવા ઉત્પાદન ક્ષમતા ઓછી લાગે, ત્યારે જમીનમાં રાસાયણિક ફેરફાર કરીને એટલે કે જમીનમાં જે જરૂરી છે એવા જુદા—જુદા ઘટકોનો ઉમેરો કરવો. આ ઘટકોમાં ખાતર, કૃત્રિમ ખાતર અથવા અન્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરીને જમીન સુધારી શકાય છે. જેને રાસાયણિક ફેરફારની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખી શકાય.

બીજી પદ્ધતિ આકાર બદલાવવાની છે. તે રીત મુજબ ઢાળને આડી દિશામાં

ખેડાણ અને વાવણી, કન્ટૂર પાળા બનાવવા, ઢાળની આડી દિશામાં સળંગ કન્ટૂર પાળા બનાવવા, ઢાળની આડી દિશામાં તૂટક—તૂટક પાળાનું આયોજન કરવું, કન્ટૂર ખાઈ બનાવવી, જેથી પાણી ખાઈમાં રોકાય અને પાણી વહેવાની ગતિ ઘટે, આ પ્રમાણે જમીનનું સંરક્ષણ કરવું ખૂબ અગત્યનું છે.

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાએ વનિકરણની કોઈપણ પ્રકારની કામગીરી, પસંદગીના કોઈપણ તાલુકાના ગામમાં કરેલ નથી. તેવી જ રીતે જમીન સંરક્ષણની સુવિધા પણ પુરી પાડેલ નથી. વનિકરણની યોજના વન વિભાગ દ્વારા પસંદગીના વિકસિત વિસ્તારના ત્રણ ગામોમાં ઉપલબ્ધ બનાવેલ છે. પછાત વિસ્તારના એક પણ ગામમાં આવા પ્રકારની યોજના કે સુવિધા અમલમાં જોવા મળતી નથી. આમ છતાં વન વિભાગની વનિકરણ યોજનાથી પર્યાવરણ પર અને વનસ્પતિ પર અસરો થયેલી જોવા મળે છે. જેની હવે વિગતવાર ચર્ચા કરીશું.

૫.૩૫.૩ : વનિકરણની પર્યાવરણ પર થયેલી અસરો. :-

મોટાભાગનાં ગામડાંના ગરીબો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જંગલ પર આધારિત હોય ત્યાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાની પર્યાવરણની જાણકારી આપવા બદલ તેઓના વિચારમાં અંકુશ આવ્યો છે. આવા લોકો જીવન નિર્વાહ માટે વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરતા હતા, પરંતુ જમીનની માંગમાં વધારો થતા વૃક્ષો કાપીને ખેતી કરવામાં આવે છે. સરકારી વનિકરણ વાળી જમીનમાં ઢોર ચરાવવામાં આવે છે, તેનાં પરિણામે પ્રકૃતિની સ્થિરતા ભયમાં મૂકાય છે.

અન્ય એશિયાઈ દેશોની જેમ ભારતમાં જંગલોનો વિસ્તાર ઝડપથી ઘટી રહ્યો છે. જંગલો સળગી જતા હોય તેવી પરિસ્થિતિનું પણ સર્જન થયેલું છે. પરિણામે જંગલોના પ્રાણીઓ મુશ્કેલીમાં મુકાય ગયેલા જોવા મળે છે. પૃથ્વી પરનું પ્રદુષણ વધતા ઋતુઓ અનિયમિત બની છે. પૃથ્વી પરના તાપમાન પર તેની અસર પડતા તાપમાનમાં ઘટાડો કે વધારો નોંધાયો છે. સમયસર પગલાંઓ લેવામાં નહીં આવે તો વનવિભાગ રણ ક્ષેત્રમાં ફેલાઈ જશે.

માનવી પોતાના લાભ માટે કુદરતી સંપત્તિનો બેફામ ઉપયોગ કરી રહ્યો છે,

તેમા ખાસ કરીને ખેતી, પવન, પાણી, અવાજ, અવકાશી પ્રદુષણ, રંગ—રસાયણનો ઉદ્યોગ, પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગ વગેરેનો બેહદ ઉપયોગ થવાને લીધે પર્યાવરણ પર નુકશાનકારક અસરો પડી છે. તેના પરિણામે પર્યાવરણ નષ્ટ થતા સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. આ પર્યાવરણને બચાવવું હોય તો પર્યાવરણ પ્રત્યે ખૂબ જ કાળજી દાખવવી પડશે. નહિતર તેની ખરાબ હાનિકારક અસર સહન કરવા તૈયાર રહેવું પડશે.

પ.૩૫.૪ : વનિકરણની વનસ્પતિ પર થયેલી અસરો :-

વનિકરણની યોજનાનો અમલ થવાથી સરકારે ૧૯૫૦થી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં નાણાંકીય સાધનો ફાળવીને તેના વિકાસ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપેલ છે. તેના પરિણામે ઘણી અનુકૂળ અસરો ઉત્પન્ન થયેલી છે, જેમ કે વૃક્ષોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે, વનસ્પતિનો વૃદ્ધિદર વધ્યો છે. સરકારી પડતર જમીનનો ઉપયોગ શક્ય બન્યો છે. વૃક્ષોની સંખ્યા વધવાથી ફળફળાદીવાળા વૃક્ષોથી આવકમાં વધારો થયેલો છે. તેના પરિણામે રોજગારીનું સર્જન થયેલ જણાય આવે છે. વનિકરણના કારણે તેમાં બિનજરૂરી ઘાસ હોય તેનો ઉપયોગ પશુઓના ખોરાક તરીકે કરવામાં આવેલો છે, આથી પશુપાલનનો ધંધો વિકસ્યો છે. ટૂંકમાં વનિકરણથી વૃક્ષોની સંખ્યા વધી છે, અને તેના વૃદ્ધિદરમાં વધારો થતા સમગ્ર ગ્રામીણ વિસ્તારના અર્થતંત્ર પર અનુકૂળ અસરો પડેલ છે.

પ.૩૬ : પંચાયત ઘર અને સહાય :-

પસંદ કરવામાં આવેલ બંને વિસ્તારના બધા ગામોમાં ગ્રામ પંચાયત આવેલ છે, અને દરેક ગ્રામ પંચાયતને પોતાની માલિકીનું મકાન એટલે કે ગ્રામ પંચાયત ઘર છે. તેની વિશેષ વિગતો કોઠા નં. ૫.૫૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫૩

પંચાયત ઘર અને સહાય અંગે

તાલુકાઓ	પંચાયત ઘરમાં સહાય મળેલ હોય તેવા ગામોની સંખ્યા	વર્ષ	રકમ (રૂ.માં)
ક— વર્ગ	—	—	—
ખ— વર્ગ	૨ (૩૩.૩૩ %)	૯૨—૯૩ અને ૯૫—૯૬	૪૦,૦૦૦

કોઠા નં. પ.૫૩ ની વિગતો તપાસતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ક—વર્ગના એક પણ ગામને પંચાયત ઘર બાબતે સહાય આ યોજના હેઠળ મળેલ નથી, અને ખ—વર્ગના બે ગામો એટલે કે ૩૩.૩૩ % ગામોને આ બાબતે સહાય મળે લ છે. બાકીના ચાર ગામોને સહાય મળતી નથી. આ દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે, આ સંદર્ભમાં મર્યાદિત વિકાસની શક્યતાઓ રહેલી છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યોજનાની આ બાબત મળતી સહાય ઓછી હોવાથી પંચાયત ઘર બાંધી શકાતું નથી. જે સૌથી મહત્વની સમસ્યા કે બીના છે.

પ.૩૭ : ગ્રામ સેવક અંગેની વિગત :-

ગ્રામ સેવક, તાલુકા પંચાયતના માર્ગદર્શન પ્રમાણે તેને સોંપેલ કામગીરી બજાવે છે. દરેક ગામમાં ગ્રામ સેવકની નિમણૂક થયેલ હોય છે. આ ગ્રામ સેવક નિયમિત અને સમયસર દરરોજ ગામમાં પોતાની ફરજ બજાવે છે કે કેમ તે અંગેની વિગત કોઠાનં. પ.૫૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. પ.૫૪

ગ્રામ સેવક અંગેની વિગત

તા લુ કા ઓ	ગામ	ગ્રામ સેવક નિયમિત હોય તેવા ગામોની સંખ્યા	ગ્રામ સેવક અનિયમિત હોય તે અંગેની વિગત		
			ગામની સંખ્યા	કેટલા દિવસે આવે છે.	કેટલી કલાક રોકાય છે.
ક—વર્ગ	૬	૪ (૬૬.૬૭ %)	૨ (૩૩.૩૩ %)	૩ થી ૪	૩
ખ—વર્ગ	૬	૨ (૩૩.૩૩ %)	૪ (૬૬.૬૭ %)	૬ થી ૩૦	૧

કોઠાનં. પ.૫૪ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, ક—વર્ગના ૪ ગામોમાં અને ખ—વર્ગના ૨ ગામોમાં ગ્રામસેવક પોતાની કામગીરી બજાવવા માટે દરરોજ આવે છે. આ બાબતને ટકાવારી રીતે જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામોમાં ગ્રામ સેવકની સેવા નિયમિત સ્વરૂપમાં મળે છે. અને પછાત વિસ્તારના ગામોમાંથી ૩૩.૩૩ % ગામોમાં આવા પ્રકારની સેવા ગ્રામ સેવકની પ્રાપ્ત થતી જોવા મળે છે.

ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગરીબ લોકો મોટાભાગની અભણ હોવાથી લાભોની સુવિધા બાબતે અજાણ હોવાથી તે અંગેની સઘળી માહિતી ગ્રામ સેવક દ્વારા મળતી રહે તે ખુબ જરૂરી છે. પરંતુ બંને વિસ્તારોમાં ઘણાં ગામો એવા છે કે તેમાં આવા પ્રકારની અને લાભોની માહિતી ગ્રામ સેવક દ્વારા માહિતીના સ્વરૂપ માં અને કામગીરીના સ્વરૂપમાં નિયમિત મળતી હોતી નથી. વિકસિત વિસ્તારના ૨ ગામોમાં અને પછાત વિસ્તારના ૪ ગામોમાં આવા પ્રકારની ગ્રામ સેવક તરફથી અનિયમિત સ્વરૂપમાં મળે છે.

જ્યારે ગ્રામ સેવક ગામની મુલાકાત લેવા આવે ત્યારે વિકસિત વિસ્તારના ગામોના ગ્રામ સેવકો સામાન્ય રીતે એવી સ્થિતિ જોવા મળે છે કે તેઓ ત્રણ – ચાર દિવસે આવે છે. અને આવે ત્યારે અંદાજે ત્રણ કલાક રોકાણ કરીને પોતાની કામગીરી કરી જતા રહે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારોના ગામોના ગ્રામ સેવકો સામાન્ય રીતે ૯ થી ૩૦ દિવસે એક વખત ગામની મુલાકાતે આવે છે. અને આટલા સમયમાં પોતાની ફરજ બજાવીને, કાર્ય સમેટીને જતા રહે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી તેવું તારણ ફલિત થાય છે કે ગ્રામ સેવકની ગામમાં આવવાની નિયમિતતા, ગામમાં આવવાના દિવસો અને આવે ત્યારે લોકોને મુલાકાત માટે આપવામાં આવતો સમય અને કલાકો વગેરેની બાબતોમાં વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં ખાસ કંઈ મુશ્કેલી જણાતી નથી પણ પછાત વિસ્તારોના ગામોમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા, સુવિધા અને સગવડ બાબતમાં ઘણી મહત્વની કહેવાય તેવી ઉણપ જોવા મળતી હોવાથી અને અનિયમિતતાના કારણે માહિતીના અભાવથી લાભો મળવાની શક્યતાઓ ઘટી જાય છે. ટુંકમાં આવા પછાત વિસ્તારમાં આ ગ્રામ સેવકોની અનિયમિતતાના કારણે અને તેઓ તરફથી મળતા સમયના સર્દભ માં જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે આવા વિસ્તારમાં વિકાસની તકો વધવાની ઘણી મર્યાદિત શક્યતાઓ રહેલી જણાય આવે છે.

૫.૩૮: તલાટી મંત્રી અંગેની વિગત :-

ભારતના દરેક ગામમાં ગામની કામગીરીને ધ્યાનમાં લઈને એક કે બે તલાટી મંત્રીઓની નિમણૂક કરવામાં આવેલી છે. આ અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૫૫ માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૫.૫૫
તલાટી – મંત્રી અંગેની વિગત

તા લુ કા ઓ	ગામ	તલાટી મંત્રી દરરોજ આવતા હોય તેવા ગામ	ન આવતા હોય તેવા ગામ	તલાટી મંત્રી દરરોજ ન આવતા હોય તે અંગેની વિગત	
				કેટલા દિવસે આવે છે.	કેટલી કલાક રોકાય છે.
ક-વર્ગ	૬	૬ (૧૦૦ %)	—	દરરોજ	૬
ખ-વર્ગ	૬	૨ (૩૩.૩૩ %)	૪ (૬૬.૬૭ %)	૬	૪ ગામોમાં ૧ કલાક ૨ ગામોમાં ૬ કલાક

કોઠા નં. ૫.૫૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક – વર્ગમાં પૂરેપૂરા અને બધાજ ગામોમાં તલાટી – કમ – મંત્રી નિયમિત અને સમયસર પોતાની ફરજ બજાવે છે. અને સાથે-સાથે બધાજ ગામોના મંત્રીઓ પૂરા ૬ કલાક સુધી રોકાઈને વહિવટી સંદર્ભ ની કામગીરી કરે છે. પણ ખ – વર્ગના બે ગામોમાં જ મંત્રીશ્રીઓ દરરોજ ગામમાં કામગીરી માટે નિયમિત પણે આવે છે. અને તેઓ પૂરો સમય એટલે કે ૬ કલાક સુધી રહીને વહિવટી સંદર્ભની સેવા બજાવે છે. બાકીના આ વિસ્તારના ચાર ગામોમાં મંત્રીઓ અઠવાડિયામાં એક દિવસ એટલે કે ૬ દિવસે એક વખત કામગીરી કરવા માટે ગામની મુલાકાત લે છે. અને માત્ર એક જ કલાક સમય ફાળવીને બે ગામના મંત્રીઓ નિકળી જતા હોય છે તેવું આપણા અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં તલાટી મંત્રીઓ ખુબ જ નિયમિત છે અને પૂરેપૂરો સમય નોકરી માટે આપે છે. તથા વફાદારી પૂર્વક કામ કરે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારના ગામોમાં મંત્રીઓની હાજરી અનિયમિત જોવા મળે છે. અઠવાડિયે મુલાકાત લેતી વખતે થોડો જ સમય રોકાતા હોવાથી આવા વિસ્તારોમાં વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જતી હોય છે.

૫.૩૯ : પસંદગીના ગામોમાં બેંકની સુવિધા :-

દેશના આંતરમાળખાના વિકાસમાં બેંકનો ફાળો અગ્રગણ્ય ગણાય છે. આ પ્રકારની વ્યાપારી બેંકો બે પ્રકારની જોવા મળે છે. જેમાં સરકારી બેંકો અને સહકારી

બેંકો. આ બેંકો અંગેની સ્થિતિ ગામમાં કેવા પ્રકારની છે. તેની વિગતો કોઠા નં. ૫.૫૬ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫૬

ગામોમાં બેંકની સુવિધા અંગેની વિગત

તાલુકાઓ	ગામો	બેંક અંગેની વિગત	
		બેંકનું નામ	બેંકની સંખ્યા
ક-વર્ગ	૧. મેસવાણ	જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી બેંક	૧
	૨. અજાબ	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર	૧
	૩. શાપુર	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર,	૧
	''	બેંક ઓફ બરોડા,	૧
	''	જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી બેંક	૧
	૪. ઘંઘુસર	બેંક ઓફ બરોડા,	૧
	કુલ		૬
ખ-વર્ગ	૧. જુથળ	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર,	૧
	''	જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી બેંક	૧
	૨. શીલ	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર,	૧
	૩. માળીયા	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર,	૧
	હાટીના	જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી બેંક,	૧
	''	જમીન વિકાસ બેંક	૧
	૪. ગડુ	સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર,	૧
	કુલ		૭

કોઠા નં. ૫.૫૬ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાય આવે છે કે, ક-વર્ગના ચાર ગામોમાં સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, બેંક ઓફ બરોડા, જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી વગેરે શાખાઓ ધરાવતી કુલ ૬ બેંકોની સુવિધા આવેલી છે. જ્યારે બાકીના ૨ ગામો બેંકિંગની સુવિધા વિનાના જોવા મળે છે. અને ખ-વર્ગના પણ ૪ ગામોમાં સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર, જૂનાગઢ જિલ્લા સહકારી બેંક, જમીન વિકાસ બેંક વગેરે શાખાઓ ધરાવતી કુલ ૭ બેંકોની સુવિધાઓ છે. તેમાં પણ બાકીના ૨ ગામોમાં બેંકિંગની સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલી નથી.

ઉપરની માહિતી પરથી તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને વિસ્તારના ૬૬.૬૭ % ગામોમાં બેંકિંગની સુવિધાઓ આવેલી છે. અને ૩૩.૩૩ % બંને વિસ્તારના ગામો

આવી સુવિધા વિનાના હોવાથી આ ગામના લોકો આવા પ્રકારની સેવા બેંકિંગની સુવિધા ધરાવતા ગામોમાંથી મેળવે છે.

પ.૪૦ : ગ્રામ સભા અને આયોજન :-

સરકારશ્રીના નીતિ નિયમો પ્રમાણે દરેક ગ્રામ પંચાયતમાં ગ્રામ સભા ભરવાની હોય છે. તે નિયમ મુજબ પસંદ કરેલા ૬ — વર્ગ અને ૫ — વર્ગના સઘળા ગામોમાં ગ્રામસભા ભરવામાં આવે છે. એક પણ ગામમાં આ પ્રકારની કામગીરી ન થતી હોય તેવું જોવા મળેલ નથી. આ ઉપરાંત ગ્રામસભામાં ગામના પ્રશ્નો, અગત્યના કાર્યો , સુવિધા કેવા પ્રકારની વધારવી જરૂરી છે, કેવી સગવડો ઊભી કરવી જોઈએ, મુખ્ય જરૂરિયાતો કઈ —કઈ બાબતોની છે તે અંગે વિગતોની ચર્ચા કરીને નોંધ કરીને, કાર્યસૂચિ બનાવવામાં આવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી તારણ નિકળે છે કે, પસંદ કરેલ તમામ ગામોમાં ગ્રામસભા ભરાય છે અને આયોજન પણ કરવામાં આવે છે. જેને સારી બાબત કહી શકાય.

પ.૪૧ : વેતન અને અનાજની ગુણવત્તા :-

“જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ” નો મુખ્ય હેતુ ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર વ્યક્તિને રોજગારી આપવાનો છે. રોજગારીનું વેતન નાણાંના અને અનાજના સ્વરૂપમાં આ યોજના હેઠળ આપવામાં આવે છે. દરેક શ્રમિકને જરૂરી અડધા વેતન ની રકમ નાણાંમાં અને અડધા વેતનની રકમ અનાજના સ્વરૂપમાં આપવામાં આવે છે. આપણા અભ્યાસનાં ગામોમાં જે અનાજ વેતનના બદલામાં આપવામાં આવે છે તેની ગુણવત્તા ખૂબ નબળી જોવા મળે છે. સાધારણ પ્રકારનું પણ અનાજ હોતું નથી. જે આ રોજગારીનો સૌથી ચિંતાનો વિષય બન્યો છે. આવું અનાજ લેવા ગરીબ લોકો પણ તૈયાર હોતા નથી. જે બાબત સૌથી નોંધપાત્ર છે.

પ.૪૨ : પસંદગીના ગામના લોકોનું ધાર્મિક જીવન :-

માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં ઉન્નત મસ્તકે જીવવા માટે માણસે અનેક પ્રકારના સદગુણો કેળવવા પડે છે. આ સદગુણો તેને જીવનદ્રષ્ટિ આપે છે. સદગુણોમાંથી ધર્મનું સર્જન થાય છે. ધર્મ માનવીને સત્યના માર્ગે લઈ જાય છે. સાચો ધર્મ ઈશ્વર પ્રત્યે સદભાવ જન્માવે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાંથી આગળ જતા પ્રકૃતિપુજા, દેવપુજા, પ્રેતપુજા વગેરે ઉદભવે છે. એ પછી તેમાં તત્વજ્ઞાન અને કર્મકાંડ ઉમેરાય છે.

“ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ પરથી જાણવા મળે છે કે, શૌર્યકર્તા, યાદવો, આનર્તા વગેરે પ્રજા સૌરાષ્ટ્રમાં વસતિ આવી છે. તેમાંથી વ્યક્તિ સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હશે અને પ્રાચિનકાળમાં તિર્થદ્વારની ભાવના વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તરી હશે. આમ ગુજરાતમાં આર્યોના સમયથી હિન્દુ ધર્મ દ્રઢ થયેલો જણાય છે. ગુજરાતમાં મુસ્લિમોની વસ્તિ અનુમંત્રક કાળથી શરૂ થઈ. આશરે ગુજરાતમાં તેઓની વસ્તી ઘણી છે. અહિં સીયા અને સુન્ની પંથના મુસલમાનો વસે છે. જોકે મુસ્લિમો ધર્મ ‘ઈસ્લામ’ તરીકે ઓળખાય છે. જેનો ઉદ્ભવ એશિયા ખંડના અરબસ્તાન માંથી થયો હતો. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની શરૂઆત સૌ પ્રથમ સિંધ પ્રાંતમાં હતી. આજે સારાયે ભારતમાં અને ગુજરાતમાં મુસ્લિમો વસે છે. ”^(૬)

પ.૪૩: પસંદગીના ગામોમાં અન્ય સુવિધાઓ :-

પ.૪૩.૧ : નિયંત્રિત બજાર:-

પસંદ કરેલ ગામોમાંથી માત્ર એક પછાત વિસ્તારના માળીયાહાટિના ગામમાં “ નિયંત્રિત બજાર ” ની સુવિધા અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. આથી તેના ખેડૂતોને કૃષિના માલનો યોગ્ય ભાવ મળી રહેવાનાં સંજોગો પ્રાપ્ત થયેલ જણાય આવે છે.

પ.૪૩.૨ : પ્રાચિન સ્થાપત્ય :-

પસંદ કરવામાં આવેલા તાલુકાના લાભાર્થી બંને વિસ્તારના ગામોમાંથી ૪૦ % ગામોમાં પ્રાચિન મંદિરો તથા સ્થાપત્યના સ્થાનો આવેલા છે. આ સ્થળો જુની સંસ્કૃતિના વારસા સમાન ગણાવી શકાય.

પ.૪૩.૩ : સ્થેચ્છિક સંસ્થાઓ :-

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં મુખ્યત્વે કેટલીક કલ્યાણક્ષી, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધારવામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કે સંગઠનો કામગીરી બજાવતા હોય છે. આવી સંસ્થાઓ કે સંગઠનોમાં યુવા મંડળ, સ્વાધ્યાય કેન્દ્ર, મહિલા મંડળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિકસિત વિસ્તારના મોટાભાગના ગામોમાં યુવક મંડળ, મહિલા મંડળ અને સ્વાધ્યાય કેન્દ્ર વગેરે પ્રકારની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આવેલી જોવા મળે છે. તેના દ્વારા બહેનોને પ્રશિક્ષણ, ભાઈચારા, ધાર્મિક જાગૃતિ, સ્વાવલંબન, નિઃસ્વાર્થ સેવા વગેરે જેવા બોધપાઠો આવા લોકોની જાગૃતિ અને વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. યુવા મંડળો, સાંસ્કૃતિક સેવા જેવી કે નવરાત્રી અને ગણેશ ઉત્સવ તથા જન્માષ્ટમીમાં કૃષ્ણજન્મ જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

૫.૪૪: સાર સંક્ષેપ:-

મજબુત અર્થતંત્ર માટે પૂરતી આંતરમાળખાકીય સવલતો જરૂરી છે. આંતરમાળખાકીય સવલતો આર્થિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. અને તેનો વિકાસ એ પાયાની અગત્યતા છે. આથી આ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં “ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધી યોજના” એ આંતરમાળખાકીય ક્ષેત્રે સુવિધાની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરી છે. આંતરમાળખાને સંગીન બનાવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. આંતરમાળખાકીય સેવા સંદર્ભે સરકારશ્રીએ આ યોજના હેઠળ મૂડીરોકાણ ફાળવીને માર્ગવ્યવહાર, પૂલના બાંધકામ અને રસ્તાઓની વ્યવસ્થા, વીજળીની સુવિધા, પીવાના યોજના પાણીની સુવિધા, હવાઈ મથક, બંદર, રેલ્વે, શૌચાલય, ગટ્ટર સુવિધા, તાર, ટપાલ, ટેલીફોન, ઈન્ટરનેટ, મોબાઈલ, ફેક્સ, ટેનેક્સ વગેરે જેવી સંદેશા વ્યવહારોને અને માહિતી સંચાર વગેરે માટે પ્રારૂપ તૈયાર કરવામાં આવેલું છે.

સૌના માટે આરોગ્યની વ્યવસ્થા પુરી પાડવા માટે ગામોગામ પ્રાથમિક આરોગ્યની સ્થાપના કરેલ જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ સમાનતાના ધોરણે અને ઓછા ખર્ચે પ્રાપ્ત થાય તે માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રના સર્પુણ વિકાસ અને સર્વાંગી પ્રગતિ માટે જરૂરી એવા શિક્ષણની જરૂરિયાત પર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવેલો છે. જ્ઞાન, કૌશલ્ય, અનુભવ, ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ કરવા માટે શિક્ષણની સુવિધા વધેલ છે અને સાક્ષરતામાં વધારો થવા પામ્યો છે.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો આંતરમાળખાકીય સેવાઓનું ગ્રામ્ય સ્તરે નિર્માણ કરવાના પ્રયાસો જે.જી.એસ.વાય. હેઠળ થયેલ છે. એના પરિણામે આંતરમાળખાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ બનેલ છે. પરંતુ વિકસિત વિસ્તારના તાલુકાઓમાં નાણાંકીય ફાળવણી, લાભાર્થીની સંખ્યા, રોજગારીનું સર્જન વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલ છે. અને પછાત વિસ્તારના તાલુકામાં આવા પ્રકારની સુવિધાઓ અલ્પ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય બની છે. પરિણામે આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવાનું સરકારશ્રીનું ધ્યેય સિધ્ધ થવાને બદલે આ સમસ્યાની તિવ્રતામાં વધારો થયો હોય તેવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે. કેમકે વિકસિત તાલુકાના ક્ષેત્રે વધુ લાભ પ્રાપ્ત થયો છે.

યોજનાનો મુખ્ય હેતુ રોજગારીની તકોનું નિર્માણ કરવાનો હતો. તેમાં સફળતા મળે પરંતુ જોઈએ તેટલો ફાયદો ગ્રામીણ ક્ષેત્રે થયેલ જણાય આવતો નથી. આમ આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વધેલ છે. પરંતુ લાભોની દ્રષ્ટિએ વિકસિત અને પછાત તાલુકાઓમાં તફાવત હોવાનો સ્પષ્ટ સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

૫.૪૫ : સંદર્ભસૂચિ :-

૧. ડગલી, વાડીલાલ., “રંકનું આયોજન.” આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૩.
૨. દેસાઈ, એન. જે., “સામાજિક વસ્તી શાસ્ત્ર.” પ્રકાશન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૫.
૩. સુબ્રમણિયમ્, આર., “રૂરલ ડેવલપમેન્ટ :—એન ઈનસાઈડ લુક એટ પ્રોબ્લેમ્સ એન્ડ પ્રોસ્પેક્સ.” યતન પબ્લીકેશન, મદ્રાસ, વર્ષ, ૧૯૮૮ પાના નં.—૩૧૪.
૪. ખાન, મુમતાઝ અલી., “શિડયુલ્ડ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.” ઉપાલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યુ દિલ્હી, વર્ષ—૧૯૮૦, પાના નં.—૨૨૩.
૫. સ્ટેફમ લીન્ડ બેર્ગ., “બોમ્બે પોવર્ટી ધ સોશયલ ઈન્ફોર્મેશન ઈન તામીલનાડુ વિલેઝ બોમ્બે. વર્ષ, ૧૯૭૫, પાના નં.—૮૧.
૬. આચાર્ય, નવિનચંદ્ર., “ગુજરાતના ધર્મ સંપ્રદાયો.” પ્રકાશન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, વર્ષ, ૧૯૮૩, પાના નં. ૪ અને ૧૪૩.

પ્રકરણ-૬

લાભાર્થી કુટુંબો પર થયેલી અસરો

- ૬.૧ : પ્રસ્તાવના
- ૬.૨ : લાભાર્થી કુટુંબનું કદ
- ૬.૩ : કુટુંબોમાં પુરુષ—સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ
- ૬.૪ : કુટુંબોનું વયજૂથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ
- ૬.૫ : કુટુંબોનું વયજૂથ અને જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ
- ૬.૬ : વૈવાહિક દરજ્જાની સ્થિતિ
- ૬.૭ : લગ્નની વય મર્યાદા સંબંધિ સ્થિતિ
- ૬.૮ : જાતિના મહત્વ અંગે કુટુંબોના વલણો
- ૬.૯ : કુટુંબ નિયોજન સંબંધી વલણો
- ૬.૧૦ : લાભાર્થી કુટુંબોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ
- ૬.૧૧ : શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અંતર્ગત લાભ મેળવતા કુટુંબો
- ૬.૧૨ : શૈક્ષણિક આર્થિક સહાય અંગેના કાર્યક્રમો
- ૬.૧૩ : મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ
- ૬.૧૪ : સહાય વિનાના મકાન અંગેની સુવિધાઓ
- ૬.૧૫ : સહાયવાળા મકાન અંગેની સુવિધા
- ૬.૧૬ : સ્વમાલિકીના મકાનમાં પાયાની સુવિધાઓ
- ૬.૧૭ : ભાડાના મકાનની સુવિધા અંગે
- ૬.૧૮ : સ્વમાલિકી અને ભાડાના મકાનમાં બળતણની વ્યવસ્થા
- ૬.૧૯ : તબીબી વિષયક સુવિધાઓ
- ૬.૨૦ : કમાનાર સભ્યોનું પ્રમાણ
- ૬.૨૧ : લાભાર્થી કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય

- ૬.૨૨ : લાભાર્થી કુટુંબોનો ગૌણ વ્યવસાય
- ૬.૨૩ : લાભાર્થી લોકોનું ક્ષેત્રવાર વ્યવસાયોનું સ્વરૂપ
- ૬.૨૪ : લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે વ્યવસાયના ક્ષેત્રો
- ૬.૨૫ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અને ગૌણ વ્યવસાયના લાભાર્થીઓ
- ૬.૨૬ : તાલીમ સંબંધિ સ્થિતિ
- ૬.૨૭ : વ્યવસાયમાં હરિફાઈનું પ્રમાણ
- ૬.૨૮ : લાભાર્થી લોકોની રોજગારીની સ્થિતિ
- ૬.૨૯ : શ્રમિકોની વ્યવસાયિક ગતિશીલતા
- ૬.૩૦ : આર્થિક વિકાસને પ્રેરક અસરો અંગે અવકાશ
- ૬.૩૧ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનું અમલીકરણ
- ૬.૩૨ : કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ અંગેની વિગત
- ૬.૩૩ : લાભાર્થી કુટુંબોની આવકનું ધોરણ
- ૬.૩૪ : કુટુંબોની માથાદીઠ આવક
- ૬.૩૫ : કામ કરનારાનું સભ્યદીઠ આવક પ્રાપ્તિનું ધોરણ
- ૬.૩૬ : આવક પ્રાપ્તિના સ્ત્રોતો
- ૬.૩૭ : જીવનનિર્વાહ ખર્ચ અંગેની વિગત
- ૬.૩૮ : દેવાદાર કુટુંબની વિગત
- ૬.૩૯ : દેવા પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશો
- ૬.૪૦ : દેવાદાર કુટુંબદીઠ દેવાનું પ્રમાણ
- ૬.૪૧ : કરજ પ્રાપ્તિ માટેની જામીનગીરીની વિગત
- ૬.૪૨ : મુદલ અને વ્યાજ પરત કરવાની પદ્ધતિ
- ૬.૪૩ : સાર સંક્ષેપ

પ્રસ્તાવના : ૬.૧ :—

ગ્રામીણ વિકાસમાં “જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના”ની ગ્રામીણ લોકો પર અસરો તપાસવા પર પ્રકાશ પાડવા માટે આ અભ્યાસ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ અભ્યાસનું પ્રાદેશિક વિસ્તારનાં ધોરણે સંશોધન હાથ ધરવાનું છે, તેના અનુસંધાને ગુજરાત રાજ્ય, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ, જૂનાગઢ જિલ્લો અને અભ્યાસ માટે આ જિલ્લાના પસંદ કરેલ ચાર તાલુકાઓને લગતી સામાન્ય માહિતી પ્રકરણ—૨ અને ૩ તથા ૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ સમગ્ર માહિતી તથા વિગતો ગૌણ માહિતી પર આધારિત હતી.

આ અભ્યાસમાં જે ગામોની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મુલાકાત દ્વારા પ્રાથમિક પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત કરીને ગામોની સામાન્ય વિગતો અને ગામોનાં આંતરમાળખાનાં વિકાસ પર થયેલી અસરો તપાસવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ પ્રકરણ—૫ માં કરવામાં આવેલ છે. તેમાં મુખ્યત્વે લાભાર્થી ગામમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા પ્રાથમિક માહિતી છે. આ અભ્યાસમાં લક્ષમાં લીધેલા લાભાર્થી ગામની સઘળી માહિતી અને તેના આંતરમાળખાનાં વિકાસનો ખ્યાલ આપે છે. આ માહિતી પરિશિષ્ટિ—૧ દ્વારા લાભાર્થી ગામની પ્રશ્નાવલી બનાવીને ગામની રૂબરૂ મુલાકાત લઈને લાગતા વળગતા વ્યક્તિઓ જેવા કે સરપંચ, તલાટી—કમ—મંત્રી, ગ્રામ સેવક વગેરે દ્વારા મેળવીને એકઠી કરવામાં આવેલ છે. આમ આ પ્રકરણ પણ પ્રાથમિક માહિતી આધારિત હતું.

સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રતિનિધિરૂપ જૂનાગઢ જિલ્લાનાં ૪—તાલુકાઓનાં કુલ ૧૨ ગામોમાં “જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના”નાં કુલ લાભાર્થી કુટુંબોમાંથી ૩૩.૩૩% લાભાર્થી કુટુંબોને નમુના પસંદગીમાં સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. આ રીતે કુલ ૧૨ ગામોમાંથી ૧૫૦ લાભાર્થી ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર કુટુંબોનું સેમ્પલ બનવા પામેલ છે. આ કુટુંબોનો ગામોમાં વ્યક્તિગત સંપર્ક સાધી નિયત પરિશિષ્ટિ—૨ ની પ્રશ્નાવલીમાં પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવેલ છે. તાલુકાવાર ‘ક’વર્ગનાં કેશોદ તાલુકાનાં ૪૨ કુટુંબો તથા વંથલી તાલુકાનાં ૩૮ કુટુંબો મળી કુલ ૮૦ કુટુંબોનું એકમ વિકસિત તાલુકાઓના લાભાર્થી કુટુંબોનું બનેલ છે. જ્યારે “ખ” વર્ગનાં માંગરોળ તાલુકાનાં ૩૭ કુટુંબો અને માળીયાહાટિના તાલુકાનાં ૩૩ કુટુંબો મળી કુલ ૭૦ કુટુંબોનું એકમ પછાત તાલુકાઓનાં લાભાર્થી કુટુંબોનું બનેલ છે. આ રીતે બંને વર્ગનાં કુટુંબોની

સંખ્યા ૧૫૦ થતા આપણું કુલ ૧૫૦ લાભાર્થી કુટુંબોનું સેમ્પલ બનવા પામેલ છે. આવા પસંદ કરેલા કુટુંબોની સામાન્ય પ્રકારની માહિતી પ્રકરણ—૫ માં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

સરકારશ્રીનાં વિવિધ કાર્યક્રમો અંતર્ગત જે.જી.એસ.વાય. કાર્યક્રમ અનેક દ્રષ્ટિએ મહત્વ ધરાવે છે. આ સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રસ્તુત પ્રકરણ — ૬ માં આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત લાભાર્થી કુટુંબો પર થયેલી અસરો અંગેનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. આ પ્રકરણના સંશોધન અભ્યાસનાં હાર્દ સમાન છે. કુટુંબોની પ્રત્યક્ષ મૂલકાત યોજી અનુસૂચીને આધારે લાભાર્થી કુટુંબોને પ્રાપ્ત થયેલ વિવિધ માહિતીને વિવિધ સારણી (કોષ્ટક) તેમજ સંદર્ભ સાથે જોડીને પ્રાપ્ત કરેલ સમગ્ર માહિતીનું ‘ક’ અને ‘ખ’ વિભાગ અંતર્ગત વિશ્લેષણ કરેલ છે. પ્રસ્તુત વિશ્લેષણ બંને વર્ગનાં કુટુંબોની તુલનાત્મક અભ્યાસકીય બાબતો રજૂ કરે છે.

૬.૨ : લાભાર્થી કુટુંબનું કદ :-

કોઈપણ અભ્યાસ માટે વસ્તી સંબંધિત માહિતી મેળવવા માટે જે તે ક્ષેત્રની કુટુંબવાર યાદી અને તેમાં કુટુંબદીઠ દરેક વ્યક્તિને આવરી લઈ માહિતીની નોંધ કરવામાં આવે છે. વસ્તી વિષયક ઘટનાઓની નોંધમાં જન્મ, મૃત્યુ, ઉંમર, જાતિ વગેરે બાબતોની નોંધ કરવામાં આવે છે. કોઈપણ સમાજના સામાજિક — આર્થિક આયોજન માટે પણ જન્મદર, મૃત્યુદર, વિવાહ, પુનઃલગ્ન વગેરે આંકડાકીય માહિતી ઉપયોગી બને છે. આવી આંકડાકીય માહિતીના આધારે ભવિષ્ય માં વિકાસનાં સાધનોને કઈ દિશામાં ગતિશીલ કરી શકાય તે માટે અગાઉથી વિશ્લેષણ કરી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે કુટુંબોની સભ્ય સંખ્યા વધુ હોય તો કુટુંબ મોટા કદનું બને છે. તેમાં પુખ્ત વયનાં કમાનાર વધુ સભ્યો હોય તો આવક કમાવાની શક્યતા પણ વધુ રહે છે. બીજી બાજુ નાનું કદ હોય તો કુટુંબનો નિભાવ ખર્ચ ઓછું આવતા ઓછા સભ્યો દ્વારા કામ કરી આવક મેળવવાની અનુકૂળતા રહે છે. આ દ્રષ્ટિએ કુટુંબનું કદ સભ્યોની વય પ્રમાણે તપાસવાથી આવક કમાવવાની સંભવિત તકો અંગે અંદાજ કાઢી શકાય અને આવકના સ્તર સાથે કુટુંબના કદનો સંબંધ જોડી શકાય. આ સંદર્ભમાં કુટુંબનાં કદ સંબંધી ક—વર્ગ અને ખ—વર્ગની માહિતી કોઠાનં. ૬.૧ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૬.૧

કુટુંબોના કદનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	ગામો	કુલ કુટુંબો	કુલ સભ્ય સંખ્યા	કુટુંબોનું કુલ કદ
ક-તાલુકાઓ	૦૬	૮૦	૪૧૧ (૫૦.૬૮ %)	૫.૧
ખ-તાલુકાઓ	૦૬	૭૦	૪૦૦ (૪૮.૩૨ %)	૫.૭
કુલ =૪	૧૨	૧૫૦	૮૧૧ (૧૦૦ %)	૫.૪

કોઠા નં. ૬.૧ માં રજૂ કરવામાં આવેલ વિગતો પરથી જણાય છે કે, “ક” અને “ખ” વર્ગનાં લાભાર્થી કુટુંબોનું સરેરાશ કદ અનુક્રમે ૫.૧ અને ૫.૭ સભ્યોનું જોવા મળે છે. આ કદને સમાન ગણી શકાય નહીં. બહુ મોટા કદથી કેટલીક જવાબદારીઓ અને કુટુંબનું નિભાવ ખર્ચ વધી જતું હોય, નાનું કુટુંબ કે સપ્રમાણ કુટુંબ આદર્શ કુટુંબ ગણી શકાય.

કુલ સભ્યોમાંથી “ક” વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૫૦.૬૮ % સભ્યો તથા “ખ” વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૪૮.૩૨ % સભ્યો વહેંચાયેલા છે. ક-વર્ગમાં વધુ કુટુંબો હોય વધુ સભ્યોની સંખ્યા હોય તે સ્વાભાવિક બીના ગણી શકાય.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત વિસ્તારમાં કુટુંબનું સરેરાશ કદ કરતાં નાનું કદ હોવાથી હજુ પણ વધારે વિકાસ થવાની શક્યતાઓ જણાય આવે છે. પણ પછાત વિકાસમાં વસ્તી ગીચતાને કારણે કુટુંબનું કદ મોટું હોવાથી વધુ સમસ્યાઓ તથા જવાબદારીઓનાં કારણે વિકાસ હજુ પણ રૂંધાય તેવું જણાય આવે છે.

૬.૩ : કુટુંબોમાં પુરૂષ-સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ :-

કુટુંબનાં સભ્યોની વિગતોમાં પુરૂષ-સ્ત્રીઓની સભ્ય સંખ્યાનું પ્રમાણ કેટલું છે, તે બાબત પણ અતિ મહત્વ ધરાવતી બિના છે. પુરૂષોની સભ્ય સંખ્યા વધુ હોય તેવા કુટુંબોમાં કમાનાર વ્યક્તિઓ વધુ હોય તેવી શક્યતા રહેલી છે, તેમ માની શકાય તથા આવી શક્યાતાનાં કારણે આવા કુટુંબોનું આવકનું સ્તર ઊંચું હોવાનો પણ વિશેષ અવકાશ હોઈ શકે. આમ પુરૂષોની વધુ સભ્ય સંખ્યાના કારણે આવક

માટેનું વધુ અનુકૂળ પરિબળ હાજર હોવાનો અણસાર મળે છે. જો કે પછાત અને દલિત સમાજનાં કુટુંબોમાં ખાસ કરીને ખેત મજૂરોમાં પુરૂષોની સાથે—સાથે સ્ત્રીઓ પણ કામ કરતી જોવા મળે છે. આપણાં આ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કુટુંબોમાં પુરૂષ—સ્ત્રીઓનાં પ્રમાણ અંગે એકઠી કરેલ વિગતોને કોઠા નં. ૬.૨ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨

કુટુંબના સભ્યોનું પુરૂષ—સ્ત્રી પ્રમાણે વર્ગીકરણ

તાલુકાઓ	પુરૂષનું પ્રમાણ	સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ	કુલ જાતીદર (૧૦૦૦)
ક—તાલુકાઓ	૨૨૬	૧૮૫	૪૧૧૮૧૯
(ટકા)	(૫૪.૯૯)	(૪૫.૦૧)	(૧૦૦)
ખ—તાલુકાઓ	૨૨૭	૧૭૩	૪૦૦૭૬૨
(ટકા)	(૫૬.૬૫)	(૪૩.૨૫)	(૧૦૦)

કોઠા નં. ૬.૨ માં દર્શાવેલ માહિતી પરથી જાણવા મળે છે કે, બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોનું પ્રમાણ વધુ છે. આમ છતાં બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુરૂષ સ્ત્રીઓનાં ટકાવારી પ્રમાણમાં ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી. પછાત વિસ્તારોમાં વધારે પુરૂષો હોવાનું કારણ એ હોઈ શકે કે સંતાનમાં પુત્રને આવકનું સાધન ગણવામાં આવે છે. તેથી આવકનાં એક સાધન તરીકે તેનો જન્મ અને ઉછેર કરવામાં આવતો હોય તેવું લાગે છે. તેથી પુરૂષોની સંખ્યા વધતી જાય છે. જ્યારે વિકસિત વિસ્તારનાં કુટુંબો કુટુંબનિયોજનને અપનાવતા હોય તથા આધુનિક વિચારસરણી મુજબ નાનું કુટુંબ તે સુખી કુટુંબ જેવા મત સાથે સહમત હોય, નાના કુટુંબને વધારે પ્રાધાન્ય આપતા જોવા મળે છે. નાના કુટુંબ પર જવાબદારીઓ ઓછી હોવાથી તેના દ્વારા થયેલ આવકમાંથી બચત વધવાની શક્તિઓ વિશેષ રહેલી જણાય આવે છે. આથી તેઓનું જીવનધોરણ ઊંચું રહેવા પામ્યું છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારનાં કુટુંબમાં વસ્તી ગીચતાના કારણે અને પુરૂષોનું પ્રમાણ વધારે હોવા છતાં રોજગારીની તકોનો અભાવ હોવાથી અને બેકારીના

કારણેવધુ આવક મળવાની અનુકૂળતાઓ જણાતી નથી. તેની તુલનામાં ક—વર્ગના કુટુંબોમાં વધારે રોજગારીની અનુકૂળતાઓ જણાય છે. આથી આ પ્રકારે અને કારણે ક—વર્ગનાં કુટુંબોની અનુકૂળ સ્થિતિની શક્યતાઓનો નિર્દેશ કરે છે. આમ છતાં પુખ્ત વયના લોકો વધુ કામ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આમ બંન્ને વર્ગનાં કુટુંબોમાં કામ કરી શકે તેવા લોકોનું પ્રમાણ કેટલું જોવા મળે છે તે અંગેની બાબતો કુટુંબોનું વય જુથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવાથી વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. અત્રે કુટુંબોનું વયજુથ પ્રમાણે સભ્યો અંગેની એકત્રિત કરેલ વિગતોની ચર્ચા હવે પછી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

૬.૪ : કુટુંબોનું વયજુથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ :-

કુટુંબનાં સભ્યોનું કદ અને પુરૂષો—સ્ત્રીની સંખ્યા આવક અને જીવન ધોરણ નિર્ભર રહેવાની શક્યતાઓ છે. પરંતુ તેની સાથે—સાથે કુટુંબમાં કમાઈ શકવા શક્તિમાન સભ્યો કેટલા અને તેના પર આધાર રાખનાર કેટલા સભ્યો છે તે બાબત પર પણ આવકના સ્તરનો આધાર રહેલો હોય છે. જે વિસ્તારમાં વધુ કામ કરવા શક્તિમાન હોય તેવા પુખ્તવયનાં સભ્યો વધુ હોય તો તેવા પર નિર્ભર હોય તેવા અશ્રિત સભ્યો ઓછા હોઈ વધુ કમાઈ શકે તેવા સભ્યોને કારણે વધુ આવક મળવાની શક્યતાઓ જણાય આવે છે અને આવક વધુ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં વયજુથ પ્રમાણેની વિગતો એકઠી કરવામાં આવેલ છે, જેની રજૂઆત કોઠા નં. ૬.૩ માં કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩

કુટુંબનાં સભ્યોનું વયજુથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ

વયજુથ	ક—તાલુકાઓ		ખ—તાલુકાઓ	
	કુટુંબો	ટકાવારી	કુટુંબો	ટકાવારી
૧૫ વર્ષથી નીચેની	૧૪૭	૩૫.૭૭	૧૬૨	૪૦.૫૦
૧૫ વર્ષથી ૬૦ વર્ષ સુધીના	૨૪૩	૫૮.૧૨	૨૩૪	૫૮.૫૦
૬૦ વર્ષથી ઉપરની	૨૧	૫.૧૧	૪	૧.૦૦
કુલ	૪૧૧	૧૦૦%	૪૦૦	૧૦૦%

કોઠા નં. ૬.૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ માહિતી પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગ અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૧૫ થી ૬૦ વર્ષની વયજૂથમાં આવતા હોય તેવાં સભ્યોનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૫૯.૧૨ % અને ૫૮.૫૦ % રહેવા પામેલ છે. આ સંદર્ભમાં ચોરવાડ ગામનાં એક અભ્યાસમાં એવું જણાવ્યું છે કે, “ કુટુંબનું સરેરાશ કદ ૬ સભ્યોનું છે. તથા વયજૂથ મુજબ ૧૫ વર્ષથી ૬૦ વર્ષના કામ કરી શકતા લોકોની ટકાવારી ૬૦.૩૫ % ની છે.”^(૧) આ વિધાનની સાથે આપણા અભ્યાસનું તારણ સુસંગત ગણી શકાય તેવું છે.

કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કામ કરી શકે તેવા સભ્યોનું પ્રમાણ અશ્રિતોનાં પ્રમાણ કરતાં વિશેષ રહેલ છે. આમ વધુ પુખ્ત વયનાં સભ્યોને કારણે આવક વધુ ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા, કામ કરી શકનાર લોકોની સંખ્યા મોટી હોઈ આવક વધુ કમાવવાનો અવકાશ ઊભો થાય તેવું દ્રષ્ટિપાત સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ આ બાબત વાસ્તવિક કામ કરતાઓની વિગત દ્વારા આ શક્યતા પર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાશે. આ માટે કુટુંબોનું વયજૂથ અને જાતિ પ્રમાણે વર્ગીકરણ તપાસવું જરૂરી છે. કેમકે મુખ્યત્વે તેમાં પુરૂષો કામ કરવામાં રોકાતા હોઈ કમાનાર વ્યક્તિઓમાં તે વર્ગનું વિશેષ પ્રદાન હોય શકે આ બાબતની ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવેલ છે.

૬.૫ : કુટુંબોનું વયજૂથ અને જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ :-

પસંદ કરવામાં આવેલ લાભાર્થીઓમાં વયજવયજૂથ પ્રમાણે કામ કરી શકે તેવા અને કામ ન કરી શકે તેવા લોકોનું પ્રમાણમાં પુરૂષોની સંખ્યા કેટલી છે અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી છે, તે બાબત ખુબ મહત્વ છે. આ વિગત પરથી ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે વિસ્તારમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ વિશેષ હોય તે વિસ્તારનાં લોકો આર્થિક વિકાસમાં યોગદાન વધારે કામ કરીને આપી શકે તેમ છે, તેવું કારણ નીકળી શકે છે. જ્યારે ઓછા પુરૂષોનું પ્રમાણ હોય તે વિસ્તારના લોકો આર્થિક વિકાસમાં ઓછું યોગદાન આપી શકે તેવા પ્રકારની વિગત કોઠા નં. ૬.૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૪

કુટુંબોનાં વયજૂથ અને જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ

૧૫ વર્ષથી નીચેની (ટકા)	ક-વર્ગ			ખ-વર્ગ		
	પુરૂષ ૮૨ ૩૬.૨૮	સ્ત્રી ૬૫ ૩૫.૧૪	કુલ ૧૪૭ ૩૫.૭૭	પુરૂષ ૮૪ ૪૧.૪૧	સ્ત્રી ૬૮ ૩૮.૩૧	કુલ ૧૫૨ ૪૦.૫૦
૧૫ વર્ષથી ૬૦ વર્ષ સુધીની (ટકા)	૧૩૧ ૫૭.૮૭	૧૧૨ ૬૦.૫૪	૨૪૩ ૫૮.૧૨	૧૩૧ ૫૭.૭૧	૧૦૩ ૫૮.૫૪	૨૩૪ ૫૮.૫૦
૬૦ વર્ષથી ઉપરની (ટકા)	૧૩ ૫.૭૫	૮ ૪.૩૨	૨૧ ૫.૧૧	૨ ૦૦.૮૮	૨ ૧.૧૬	૪ ૧.૦૦
કુલ (ટકા)	૨૨૬ ૫૪.૮૮	૧૮૫ ૪૫.૦૧	૪૧૧ (૧૦૦)	૨૨૭ ૫૬.૭૫	૧૭૩ ૪૩.૨૫	૪૦૦ (૧૦૦)

કોઠા નં. ૬.૪ માં વસ્તીનું જાતીવાર જુદી-જુદી વયજૂથ અનુસાર વર્ગીકરણ કરતાં તેનું પ્રમાણ દર્શાવેલું છે. આ કોઠાનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગમાં અને ખ-વર્ગમાં કુટુંબોમાં ૧૫ વર્ષ સુધીની વયજૂથમાં આવતા હોય સ્ત્રી-પુરૂષોનું પ્રમાણ અનુક્રમ ૧૪૭ અને ૧૬૨ છે. તેમાંથી ક-વર્ગમાં કુમારો ૮૨ અને કન્યાઓ ૬૫ આવેલ છે. પણ ખ-વર્ગમાં કુમારો ૮૪ અને કન્યાઓ ૬૮ આવેલ છે. આમ આ જૂથમાં ક-વર્ગનાં કુટુંબો કરતાં ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં કુમાર-કન્યા બંનેનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે.

ટકાવારી રીતે તપાસીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે, ૧૫ વર્ષથી નીચેનાં વયનાં સભ્યોનું કુટુંબમાં પ્રમાણ ક-વર્ગમાં ૩૫.૭૭ % છે અને ખ-વર્ગમાં ૪૦.૫૦ % આ પ્રમાણ સ્ત્રી-પુરૂષો બંનેનો સમાવેશ થયેલ જોવા મળેલ છે. તેમાં ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં કુમારો ૩૬.૨૮ % અને કન્યાઓ ૩૫.૧૪ % છે. અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં આ પ્રકારનાં કુમારો ૪૧.૪૧ % અને કન્યાઓ ૩૮.૩૧ % છે, આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગનાં કુટુંબો કરતાં ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં કુમાર-કન્યા બંનેનું ટકાવારી પ્રમાણ ઉચું રહેવા પામેલ છે. આ વર્ગનાં સભ્યો કુટુંબનાં અન્ય સભ્યો આશ્રિત કે નિર્ભર હોય છે. તેઓનો કુટુંબોની આવકમાં અને આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ જ ફાળો

હોતો નથી. તેથી જે વિસ્તારમાં આવા પ્રકારનાં સભ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ હોય તેના વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જતી હોય તેવું લાગે છે. કારણ કે આવા પ્રકારનાં બાળકો કામ કરી શકતા નથી. તેથી તેનાં વડે આવક મળવાની શક્યતાઓને અવકાશ રહેતો નથી.

કોઠા નં. ૬.૪ માં દર્શાવેલ વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાય છે કે, ક-વર્ગનાં અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૧૫ વર્ષથી ૬૦ વર્ષ સુધીની વયજૂથ આવતા હોય તેવા સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ બંને વર્ગમાં અનુક્રમે ૨૪૩ અને ૨૩૪ નું જોવા મળે છે. આમ ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં કામ કરી શકે તેવા સ્ત્રી-પુરુષ સભ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે. આ પ્રમાણને સ્ત્રી-પુરુષની જાતિ અનુસાર વર્ગીકરણ તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગમાં કુટુંબોમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ૧૩૧ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૧૨ જેટલું રહેવા પામેલ છે. જ્યારે ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ૧૩૧ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૦૩ જેટલું છે. બંનેમાં પુરુષ સભ્યની સંખ્યા સરખી રહેલી જોવા મળે છે. જ્યારે ખ-વર્ગમાં કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી રહેવા પામેલ છે. આ અભ્યાસ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં કામ કરી શકે તેવા પુખ્ત વયનાં સભ્યનું પ્રમાણ ખ-વર્ગનાં કુટુંબનાં સભ્યો કરતાં વિશેષ રહેવા પામેલ છે. આમ આવા પ્રકારનાં સભ્યોનાં વધારે પ્રમાણને કારણે વધુ આવકનું સર્જન થાય છે. વધુ આવકએ વિકાસની પુર્વશરત છે, જે ક-વર્ગમાં જોવા મળે છે. તેથી તે કુટુંબોનું જીવનધોરણ ઊંચું હોવાની અને વિકાસ વધવાની શક્યતાઓ જણાય આવે છે.

આ બાબતને ટકાવારી રીતે તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૧૫ વર્ષથી ૬૦ વર્ષ સુધીનાં સ્ત્રી-પુરુષ સભ્યનું ટકાવારી પ્રમાણ ૫૮.૧૨ % છે, અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં આવા સ્ત્રી-પુરુષો સભ્યોનું ટકાવારી પ્રમાણ ૫૮.૫૦ % છે. આમ સ્ત્રી-પુરુષોની ટકાવારીમાં પણ ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં વિશેષ ઊંચી રહેલ જણાય આવે છે. તેમાં બંને વર્ગમાં અનુક્રમે પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું ટકાવારી ૫૭.૮૭ % અને ૬૦.૫૪ % તથા ૫૭.૭૧ % અને ૫૮.૫૪ % રહેલ છે. આ સ્ત્રી-પુરુષોનાં સભ્યોની ટકાવારી પણ ક-વર્ગનાં પુરુષોની ટકાવારી ઊંચી જોવા મળે છે. જે આર્થિક વિકાસમાં અને આવક પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષ યોગદાન રહેલ હોવાની શક્યતાને દર્શાવે છે.

૬૦ વર્ષથી વધુ વયજૂથનું પ્રમાણ બંને વર્ગમાં ખુબ નીચું જોવા મળે છે. તેમાં પણ ખ-વર્ગમાં આવા પ્રકારનાં સભ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ ઓછું જોવા મળે છે, તેનું કારણ એ છે કે પછાત વિસ્તારમાં નબળું આરોગ્ય, માંદગી વખતે યોગ્ય સારવારનો અભાવ, આરોગ્ય સુવિધાઓનો અભાવ, વાહનવ્યવહારની સમસ્યાઓ, બિમારી દૂર કરવા માટે દેવી-દેવતા, ભુવા, દાણા, દોરા-ઘાગા વગેરે અંગેની ખોટી માન્યતાઓ બિનઆરોગ્યપ્રદ પછાત વિસ્તારોનું વાતાવરણ વગેરે કારણોસર અહીં મૃત્યુ દર વધુ છે અને સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદા નીચી રહી છે. આમ ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં અનુકૂળ સ્થિતિની શક્યતાઓનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. પુરૂષ વધુ કામ કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોવા છતાં તેના પર રહેલી જવાબદારીઓ અને ફરજો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વિવાહિત અને અવિવાહિત સભ્યોની વિગત પરથી આ બાબત વધુ સારી રીતે જાણી શકાશે. અહીં વિવાહિત અને અવિવાહિત સભ્યો અંગેની એકત્રિત કરેલ વિગતોની ચર્ચા હવે પછી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

૬.૬ : વૈવાહિક દરજ્જાની સ્થિતિ :-

કુટુંબમાં વિવાહિત અને અવિવાહિત સભ્ય ઉપર કમાવાની જવાબદારી સામાજિક દ્રષ્ટિએ અલગ-અલગ સ્વરૂપની હોય છે. સામાન્ય રીતે જ અવિવાહિત કરતાં વિવાહિત કુટુંબ નિભાવ માટે સતેજ અને જાગૃત રહી જવાબદારીઓ વ્યક્ત કરવી પડે છે. આપણાં દેશમાં પુરૂષ પ્રધાન સમાજની આ લાક્ષણિકતા પુરૂષ મુખ્ય કમાનાર વ્યક્તિ હોય તેવું પ્રતિપાદિત કરે છે. પરિણામે અવિવાહિતની તુલનામાં વિવાહિત વ્યક્તિ પર વિશેષ જવાબદારી હોવાની શક્યતા રહેલી છે. તેથી વિવાહિત વ્યક્તિ વધારે આવક મેળવવા વધુ મહેનત કરવા પ્રયત્ન કરશે. એવી પણ શક્યતા રહેલી છે કે, અવિવાહિત પુરૂષ વ્યક્તિ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં રોકાયેલ હોય તો કુટુંબોમાં તે સમયે આવક કમાવીને આપવાને બદલે, કુટુંબની આવકમાંથી ખર્ચ કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય તો કુટુંબની આવકમાં તે વ્યક્તિનાં કારણે ઘટાડો થાય છે. આ રીતે બંને પ્રકારની શક્યતાઓ છે કે સંભાવનાં છે. તેમ છતાં વિવાહિત અને અવિવાહિત સભ્યોનું મનોવલણ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાની શક્યતા રહેલી છે. આ બાબતોની વિગત કોઠા નં. ૬.૫ માં વિવાહિત દરજ્જાનાં સંદર્ભમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૫

કુટુંબનાં સભ્યોનું વિવાહિત દરજ્જા મુજબ વર્ગીકરણ

તાલુકાઓ	વિવાહિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ	અવિવાહિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૨૪૫(૫૬.૭૧ %)	૧૬૬(૪૦.૩૮ %)	૪૧૧ (૧૦૦ %)
ખ- તાલુકાઓ	૧૬૫ (૪૧.૨૫ %)	૨૩૫ (૫૮.૭૫ %)	૪૦૦ (૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૫ માં રજૂ કરવામાં આવેલ વિગતો પરથી જાણી શકાય છે કે, બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં વિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા અને અવિવાહિત સભ્યોની સંખ્યામાં ઘણો મોટો તફાવત જોવા મળે છે. તેથી આવા પ્રકારનો ભેદ ખૂબ મહત્વનો બની જતો જોવા મળે છે. ક-વર્ગનાં કુટુંબોનાં કુલ સભ્યોમાંથી ૨૪૫ વિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા છે અને અવિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા ૧૬૬ જેટલી છે. આમ વિવાહિત સભ્યોની સંખ્યાનું પ્રમાણ આ વર્ગમાં વિશેષ રહેલ છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો વિવાહિત સભ્યોની ટકાવારીનું પ્રમાણ ૫૬.૬૧ % છે, જ્યારે અવિવાહિત સભ્યોનું પ્રમાણ તેનાં કરતા ઓછું એટલે કે ૪૦.૩૮ % રહેલું છે. આ અવિવાહિત સભ્યોની ખ-વર્ગની સાથે તુલના કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, તેમાં મોટો તફાવત રહેલો જણાય આવે છે. ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં વિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા ૧૬૫ છે અને અવિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા ૨૩૫ જેટલી છે. આમ વિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા કરતા અવિવાહિત સભ્યોની સંખ્યા આ વર્ગનાં કુટુંબોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. આ બાબતને ટકાવારીની રીતે તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, આ વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૪૧.૨૫ % વિવાહિત સભ્યોનું ટકાવારી પ્રમાણ છે અને અવિવાહિત સભ્યોનું ટકાવારી પ્રમાણ ૫૮.૭૫ % છે. આમ અવિવાહિત સભ્યોની ટકાવારી ઊંચી રહેવા પામેલ છે. આ ખ-વર્ગમાં અવિવાહિત સભ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવાનું કારણ એ છે કે, ગરીબીનાં કારણે તેઓ અભ્યાસમાં રોકાયેલ નથી, પરંતુ બેકારીનાં કારણે કામની શોધમાં કે વ્યવસાયની શોધમાં રોકાયેલા હોય, કમવવાની તકો શોધતા હોય તેવું લાગે છે. આ બધા અવિવાહિત સભ્યોનો ખર્ચનો બોજો કુટુંબનાં અન્ય વડીલ સભ્યો જેવા કે, પિતા, ભાઈ વગેરે ઉપાડતા હોય તેવી પણ શક્યતા રહેલી છે. આમ અવિવાહિત સભ્યો આ રીતે આવકની સપાટીને ઊંચે લઈ જવામાં બાધારૂપ

બને છે. આવા ખ-વર્ગનાં વિસ્તારમાં કે પછાત વિસ્તારમાં વૈકલ્પિક વ્યવસાય કે રોજગારીની તકોનો અભાવ હોવાના પરિણામે આ વર્ગનાં કુટુંબનાં અવિવાહિત સભ્યો કામની શોધમાં ભટકે છે. અને વધુ સમય તેના માટે બગાડે છે. આ દ્રષ્ટિએ તેઓનાં માટે વિકાસની અને વધુ આવકની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જાય છે.

૬.૭ : લગ્નની વયમર્યાદા સંબંધી સ્થિતિ :-

સામાન્ય રીતે કુટુંબનાં આર્થિક પાસાંની ચર્ચા કરતી વખતે સામાજિક પાસાંઓ પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડે છે. આ દ્રષ્ટિએ લગ્ન વયમર્યાદા સંબંધી વલણ તપાસવાનું જરૂરી ગણતા આ અંગે પણ માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. સામાન્ય રીતે પછાત કે દલિત સમાજ રૂઢિચુસ્ત સમાજ વ્યવસ્થા સ્વીકારે છે, તે મંતવ્ય મુજબ બાળલગ્ન આવા સમાજની રૂચી હોવા અંગે એક અભિપ્રાય જોવા મળે છે. આ અભ્યાસમાં પસંદ કરેલ કુટુંબોનું આ અંગે શું માનવું છે, તે અંગે વિશેષ માહિતી અત્રે રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત એક બીજી અગત્યની બાબત એ છે કે, કુટુંબનાં કદને કેવડું રાખવું ? એટલે કે કુટુંબ નિયોજન સ્વીકારવા અંગેનો મત, આ બાબત પણ સામાજિક હોવા છતાં આર્થિક મદ્દને સ્પષ્ટ કરે છે. આ દ્રષ્ટિએ લગ્ન વય મર્યાદા અંગેની વિગત મહત્વની હોય આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૬ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૬

સંતાનોની લગ્ન વયમર્યાદા સંબંધી કુટુંબોની સ્થિતિ

લગ્ન વયમર્યાદા	ક-તાલુકાઓ	ખ-તાલુકાઓ
પુત્રની લગ્ન વયમર્યાદા		
(૧) ૨૧ થી ૨૩ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૨૦ ૨૫.૦૦%	૦૭ ૧૦.૦૦%
(૨) ૨૪ થી ૨૬ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૫૨ ૬૫.૦૦%	૪૬ ૬૫.૭૧%
(૩) ૨૭થી ૨૮ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૦૮ ૧૦.૦૦%	૧૭ ૨૪.૨૮%
કુલ =	૮૦ ૧૦૦%	૭૦ ૧૦૦%
પુત્રીની લગ્ન વય મર્યાદા		
(૧) ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૨૪ ૩૦.૦૦%	૧૪ ૨૦.૦૦%
(૨) ૨૧ થી ૨૩ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૫૩ ૬૬.૨૫%	૪૫ ૬૪.૨૮%
(૩) ૨૪ થી ૨૬ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબો	૦૩ ૦૩.૭૫%	૧૧ ૧૫.૭૧%
કુલ =	૮૦ ૧૦૦ %	૭૦ ૧૦૦ %

સંતાનોનાં લગ્ન કઈ ઉંમરે થવા જોઈએ તે બાબતે આ કુટુંબો શો અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે અંગે અભ્યાસક્ષેત્રમાં દરેક ગામની જુદી-જુદી લાભાર્થી વ્યક્તિઓ સાથે રૂબરૂ મુલાકાત યોજી, વાતચિતનાં માધ્યમ દ્વારા ચર્ચાઓ કરી, પુછાયેલ પ્રશ્નો માટે એકઠી કરેલી વિગતો કોઠા નં. ૬.૬ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી છે. આ કોઠાનો અભ્યાસ કરતા એક બાબત સ્પષ્ટ જણાય આવે છે, બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુત્ર માટે વય મર્યાદા ૨૪ થી ૨૬ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા કુટુંબોનું વિશેષ પ્રમાણ રહેવા પામે છે. બંને વર્ગમાં અનુક્રમે ૬૫.૦૦ % અને ૬૫.૭૧ % હોવાનું જણાય આવે છે. અને માત્ર બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુત્રનાં લગ્ન ૨૧ થી ૨૩ વર્ષની વયે કરતા હોય તેનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૨૫.૦૦ % અને ૧૦.૦૦ % જોવા મળે છે ખ-વર્ગ નાં કુટુંબોનાં સભ્યોમાં નાની ઉંમરે લગ્ન ઓછા થતા હોય તેવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે. જે ગરીબીનાં સંકેતને અનુમોદન આપે છે. જ્યારે બંને વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુત્રનાં ૨૭ વર્ષ કરતાં વધારે ઉંમર થતા હોય તેનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૧૦ % અને ૨૪.૨૮ % જેટલું છે. આમ ખ-વર્ગમાં આવા સભ્યનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે , મોટી ઉંમરે પછાત વર્ગનાં લોકોનાં લગ્ન થાય છે જે ગરીબીનાં પ્રમાણનો નિર્દેશ કરે છે.

કોઠા નં. ૬.૬ ઉપરનાં વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે પુત્રીનાં લગ્નની બાબતનાં ક-વર્ગનાં અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબો અનુક્રમે ૬૬.૨૫ % અને ૬૪.૨૮ % કુટુંબો ૨૧ થી ૨૩ ની વયે પુત્રીનાં લગ્ન કરતાં હોય તેવું લાગે છે. આમ બંને વર્ગનાં કુટુંબમાં પુખ્ત વયનાં બાળકો થયા બાદ એટલે કે પગભર થવાની ક્ષમતા પર પહોંચે તે ઉંમરે પરણાવતા હોય તેવું લાગે છે.

પુત્રીની બાબતમાં બંને વર્ગનાં કુટુંબો ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે લગ્ન કરતાં હોય તેવું પ્રમાણ ક-વર્ગમાં ૩૦ % અને ખ-વર્ગમાં ૨૦ % જોવા મળે છે, તેનાં પરથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે પુત્ર કરતા પુત્રીને પહેલા પરણાવી દેવામાં આવે છે. પછાત વિસ્તાર કરતા વિકસિત વિસ્તારમાં આવા પ્રકારની સ્થિતિ વધારે જોવા મળે છે. બંને વર્ગમાં પુત્રીના ૨૪ થી ૨૬ વર્ષની વયે લગ્ન કરતા હોય તેનું પ્રમાણ ક-વર્ગમાં ૩.૭૫ % અને ખ-વર્ગમાં ૧૫.૭૧ % જેટલું છે. આમ આ પ્રમાણમાં મોટો તફાવત રહેવા પામેલ છે. આ ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં પુત્રીને મોટી ઉંમરે પરણાવવા પાછળનું જવાબદાર કારણ એ છે કે ગરીબીનાં કારણે યોગ્ય ઉંમરે લગ્ન

થઈ શકતા નથી, જે પછાતપણાનો નિર્દેશ કરે છે. આમ છતાં બંને વર્ગના કુટુંબની બાળ લગ્નની વિચારસરણી અંગે આ ઓછી આવક વાળા અને પછાત હોવા છતાં આધુનિક દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર કરતાં હોય તેવું જણાય આવે છે.

૬.૮ : જાતિના મહત્વ અંગે કુટુંબોના વલણો :-

સામાન્ય રીતે પછાત વર્ગમાં એક એવી માન્યતા જોવા મળે છે કે, આ પછાત અને ગરીબ કુટુંબો પુરુષ સંતાનોને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતા હોય છે. કેમ કે આવા પછાત લોકો વધારે રૂઢીચુસ્ત હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આ સંબંધી સઘળી માન્યતાઓ એકઠી કરવામાં આવેલી છે, તેના પરથી આ બાબતોનો અણસાર પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષ સંતાન વૃદ્ધાવસ્થામાં માતા-પિતાને ભરણપોષણ પુરૂ પાડે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં માતા-પિતાને સાચવે, તે ભાવનાથી આ મત દ્રઢ બને છે. આ પુરુષ સંતાન પ્રત્યેનું આકર્ષણ એક સામાજિક તેમજ આર્થિક સલામતીની બાબતમાં સ્થાન પામે છે. આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસ દરમ્યાન એકઠી કરેલ માહિતીને આ સંદર્ભે કોઠા નં. ૬.૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૬.૮.૧ : સંતાનોને શિક્ષણ આપતાં કુટુંબો :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્ર વિવિધ પ્રકારની શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને સવલતો મુખ્યત્વે ગ્રામીણ ગરીબ અને તેમાં મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જાતિનાં સંતાનો માટે વિવિધ કાર્યક્રમો અંતર્ગત આપવામાં આવી રહી છે. આવા કુટુંબો પોતાના સંતાનોને આવી સવલતોનો લાભ અપાવી આગળ વધારવા પ્રયત્નશીલ રહે તો પોતાના સંતાનો સારૂ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આગળ વધી શકે તથા તેના દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આગળ વધી શકે તથા તેના દ્વારા ઉચ્ચ સિધ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી સારી ઊંચી આવક આપતા સારા મોભાવાળા કે સામાજિક દરજ્જાવાળા સ્થાન પર પ્રગતિ કરી પહોંચી શકે. આ હેતુથી ઘણા માતા-પિતા પોતાનાં સંતાનોનાં શિક્ષણમાં અંગત રસ લેતા હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ કુટુંબોનાં મોટી ઉંમરવાળા સભ્યો કે માતા-પિતા બહુ શિક્ષણ મેળવેલા ન હોવા છતાં આવી ઉચ્ચ ભાવનાથી બાળકોના શિક્ષણ માં રસ લેતા હોય તો આવા લાભો પ્રાપ્ત કરી શકે તેમજ બાળકો આગળ વધી શકે. આમ આવા પ્રકારનાં લાભો મેળવી ઉન્નતિનાં પંથે આગળ વધી શકે તે માટે વિશાળ તકોના ભાગીદાર બનવા પામે છે. આપણા આ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા

કોઠા નં. ૬.૭

પુરુષ-સ્ત્રી સંતાનોનાં મહત્વ અંગે કુટુંબનાં વલણો

તાલુકાઓ	પુરુષ સંતાનને મહત્વ આપતા કુટુંબો	સ્ત્રી સંતાનને મહત્વ આપતા કુટુંબો	બંને સંતાનોને સમાન મહત્વ આપતા કુટુંબો
ક- તાલુકાઓ	૨૨ (૨૭.૫૦)	—	૫૮ (૭૨.૫૦)
ખ-તાલુકાઓ	૨૮ (૪૧.૪૩)	—	૪૧ (૫૮.૫૭)

કોઠા નં. ૬.૭ માં દર્શાવેલી વિગતો ઉપરથી જાણવા મળે છે કે, ક- વર્ગનાં કુટુંબોમાં સૌથી મોટા હોય તેવા વડીલોમાંથી ૨૭.૫૦ % અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૪૧.૪૩ % પુરુષ સંતાનને અગ્રતા અને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીનાં કુટુંબો ક-વર્ગનાં ૭૨.૫૦ % અને ખ-વર્ગનાં ૫૮.૫૭ % કુટુંબો પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સમાન મહત્વ આપતા હોય તેવું જોવા મળે છે. કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મોટા ભાગનાં મોટેરાઓ કે વડીલ પુરુષ અને સ્ત્રી સંતાનો સંબંધી ભેદભાવ ન રાખવાનું વલણ ધરાવતા જોવા મળે છે. આમ સામાજિક દ્રષ્ટિએ પછાત કે દલિત ગણાતા આ અનુસૂચિત જાતિનાં લોકો આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતા જોવા મળે છે. આમ સામાન્ય મંતવ્ય કે જેમાં પુરુષ સંતાનને મહત્વ અપાય છે, તે બાબત કરતાં આ અભ્યાસમાં આવરી લીધેલ પછાત કુટુંબો આધુનિકરણની દિશામાં જવા માટે તત્પર હોય તેવો મત વ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે. આધુનિકરણની દિશામાં જવાના અણસાર રૂપે કુટુંબનિયોજન અંગેનાં મંતવ્યનું પણ તાજેતરનાં વર્ષોમાં મહત્વ વધી રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. હવે આ આધુનિકરણને આ બંને વર્ગનાં લોકો કેટલું અનુમોદન આવે છે, તે બાબત સંબંધી ચર્ચા હવે પછીના કુટુંબ નિયોજન સંબંધી વલણોનાં મદદ મુદ્દામાં કરશું.

૬.૮ : કુટુંબ નિયોજન સંબંધી વલણો :-

ભારત સરકારે વસ્તીને અંકુશમાં રાખવા માટે તેનું નિયંત્રણ કરવા કુટુંબ નિયોજનનું સાધન અમલમાં મુકેલ છે. આમ કુટુંબ નાનું રાખવા માટેની સરકારની કુટુંબ નિયોજન નીતિનાં સંદર્ભમાં એવું અભિપ્રેત થાય છે કે, વસ્તીનું ભારણ વધુ હોય નિયંત્રણ રાખવું જરૂરી છે. કુટુંબની દ્રષ્ટિએ “નાનું કુટુંબ સુખી કુટુંબ” તેવો મત વધુ દ્રઢ બનવા પામેલ છે. આર્થિક જવાબદારીનામા કુટુંબમાં ઓછી રહે,

પરિણામે મર્યાદિત બાળકોની સાર—સંભાળ લેવાનું, ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનું અને આર્થિક ઉત્પાદનની દિશામાં આગળ વધવા તેઓને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવાનું નાના કુટુંબમાં વધુ શક્ય બને છે. આ દ્રષ્ટિથી કુટુંબ નિયોજન આવકાર્ય ગણાય છે. આમ નાના કુટુંબોમાં મર્યાદિત સભ્ય વચ્ચે આવકની વહેંચણી થતા માથાદીઠ આવક ઊંચી જવાનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ દ્રષ્ટિને આ ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર લોકો તથા ગ્રામીણ અનુસૂચિત જાતિનાં લોકોમાં કેટલે અંશે આવકાર મળેલ છે તથા તેનું કેટલે અંશે અમલીકરણ થવા પામ્યું છે, તે બાબત પ્રશ્નાવલીમાં સમાવિષ્ટ કરાયેલ છે. તેનાં આધારે પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી કોઠા નં. ૬.૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૮

કુટુંબ નિયોજન અપનાવેલ કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	કુટુંબ નિયોજન અપનાવેલ કુટુંબો	કુટુંબ નિયોજન નહિ અપનાવેલ કુટુંબો	કુલ
ક—તાલુકાઓ	૬૧ (૭૬.૨૫ %)	૧૮ (૨૩.૭૫ %)	૮૦ (૧૦૦ %)
ખ—તાલુકાઓ	૫૦ (૭૧.૪૩ %)	૨૦ (૨૮.૫૭ %)	૭૦ (૧૦૦ %)

(કૌંસમાં આપેલા આંકડાઓ ટકાવારીનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.)

કોઠા નં. ૬.૮માં દર્શાવેલ કુટુંબ નિયોજન સંબંધી માન્યતાઓ અને લોકોનાં વલણો રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. માન્યતાની રીતે જોતા દરેક કુટુંબો કુટુંબ નિયોજનની નીતિમાં સંમત થતા જોવા મળે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આવી નીતિનો અમલ કરનાર લોકો અંગેની માહિતી પરથી જાણી શકાય છે કે, ક—વર્ગનાં ૭૬.૨૫ % અને ખ—વર્ગનાં ૭૧.૪૩ % કુટુંબોમાં આ નીતિનો અમલ થયેલ જોવા મળે છે. કોઠાનું તારણ એવું નીકળે છે કે, અમલીકરણની બાબતમાં મોટા ભાગનાં લોકો કુટુંબ નિયોજન અપનાવતા જોવા મળે છે. એટલે કે આ બાબતમાં પણ ઊંચું પ્રમાણ રહેવા પામેલ છે. પરંતુ એક વાત રૂબરૂ ચર્ચામાં જાણવા મળેલ છે કે મોટા કુટુંબ બાદ આ નીતિનો અમલ થયો છે, બે બાળકો પછી આ નીતિનો અમલ થયો હોય તેવું લાગતું નથી. તેથી મોટા ભાગે લોકો આર્થિક ભેટો વગેરે પ્રલોભનને કારણે આ નીતિને અનુસરવાની શક્યતા વધુ પ્રબળ બનતી જોવા

મળે છે. તેથી કુટુંબ નાનું રાખવાનાં સંદર્ભમાં આ નીતિનું મૂળ હાર્દ જળવાતું નથી તેમ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. આમ છતાં સરેરાશ કદ માફકસરનું ૫.૪ % જેટલું હોય આ નીતિનો અમલ કદાચ નાનું કુટુંબ રાખવામાં થયો ન હોવા છતાં કુટુંબનું કદ મોટું ન થવામાં અને માફકસર બનાવી રાખવામાં આ નીતિ ઉપયોગી બની હોય તેમ લાગે છે. આ દ્રષ્ટિએ એવું ફલિત થાય છે કે આ સાધનના કારણે વસ્તીએ વધવાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરેલ નથી તેઓ સંકેત મળેલ છે. ઉપરોક્ત વિવિધ બાબતો અને મુદ્દાઓ મુખ્યત્વે વસ્તીલક્ષી માહિતીપ્રદ હોવા છતાં આર્થિક અને સામાજિક બંને પાસાઓને સમાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણા પ્રસ્તુત અભ્યસમાં મુખ્ય લક્ષ ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરોનાં મુદ્દાને અપાયુ હોઈ રોજગારી અને આવકનાં સ્તર પર વસ્તીનાં કેટલાક પરીબળો અસર કરતાં હોય તેને પણ અભ્યસમાં સમાવિષ્ટ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયુ છે. જેમાં મુખ્યત્વે શિક્ષણનું પ્રમાણ, શિક્ષણનાં વિવિધ પ્રકારો—સ્વરૂપો, શિક્ષણ અંગેનાં વલણો, સંતાનોને શિક્ષણ આપતા અને ન આપતા કુટુંબોનું પ્રમાણ, શૈક્ષણિક આર્થિક સહાયનાં કાર્યક્રમો, અભ્યાસ કરતા સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાય અંગેના વલણો તથા રહેઠાણ સંબંધી સુવિધાઓ અને કમાનાર વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ તથા જાતિ પ્રમાણનું પ્રમાણ વગેરે મુદ્દાઓ આવક અને રોજગારીને અસર કરતા હોય કે આર્થિક સ્તરને અસર કરતા હોઈ આવા મુદ્દાઓ અગે પણ પ્રકાશ પાડવાનો અત્રે પ્રયત્ન કરવામાં આપેલો છે. હવે પછીની ચર્ચામાં આ મુદ્દાઓને સ્થાન અપાયુ છે.

૬.૧૦ : લાભાર્થી કુટુંબોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ :-

કોઈપણ દેશનાં ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે શિક્ષણ એક ચાવીરૂપ પરિબળ છે. દેશનાં ભાવિ વિકાસનો આધાર તે દેશનાં શૈક્ષણિક સ્તર પર રહેલો છે. આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ સાથે સાક્ષરતા ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. અલ્પવિકસિત દેશોની સરખામણીએ વિકસિત દેશોમાં ત્યાંની સામાજિક , આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે.

સમાજનાં લોકો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, સભ્યતા શીખી સંસ્કારી બને છે. તેથી સમાજ વધુ આદર્શ બનવા પામે છે. સમાજનાં જુદા—જુદા વર્ગો વચ્ચે સુમેળ અને નિખાલસ સંબંધો પ્રસ્થાપિત કરવામાં શિક્ષણનો બહુમૂલ્ય અને નોંધપાત્ર

ફાળો છે. સમસ્યા વિહિન અને સંઘર્ષ રહિત સમાજની રચના કરવામાં શિક્ષણ ઘણું મોટું યોગદાન આપે છે. આમ આદર્શ સમાજ વ્યવસ્થાનાં નિર્માણમાં શિક્ષણનું મોટું પ્રદાન હોય આઝાદી બાદ શિક્ષણ સંબંધી ઘણી જ પ્રગતિશીલ નીતિ અપનાવાઈ રહી છે.

સામાજિક દ્રષ્ટિએ તો શિક્ષણનું મહત્વ છે. પરંતુ તેથી વિશેષ આર્થિક દ્રષ્ટિએ મહત્વ રહેલું છે. વ્યક્તિનાં કાર્યક્ષમતા અને કાર્યદક્ષતામાં સુધારો કરવા તથા જ્ઞાનનો વ્યાપ વિશાળ બનાવવામાં તથા વધારવામાં શિક્ષણ મહામૂલ્ય ફાળો આપે છે. શિક્ષણ કામ કરવાની આગવી સૂઝ અને આવડત વધારવામાં મહત્વનો ભાગ ભવજે છે. આ દ્રષ્ટિથી વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતા અને કામ કરવાની આવડતની વૃદ્ધિ દ્વારા વ્યક્તિની અર્થ ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં મહત્વની પ્રેરણા પુરી પાડે છે. અશિક્ષિત વ્યક્તિ કરતા શિક્ષિત વ્યક્તિનું શ્રમ બજારમાં વિશેષ મૂલ્ય આંકવામાં આવે છે. ઊંચું વેતન મેળવવાની પાત્રતા શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ઉચ્ચશિક્ષણ અને સ્થળાંતર સંબંધી એક અભ્યાસનું મંતવ્ય ખૂબ અગત્યનું અને મહત્વનું નોંધપાત્ર છે કે, “શિક્ષણ યોગ્ય જ્ઞાન અને જાણકારી દ્વારા યુવાનોને સજ્જ કરે છે કે જેના દ્વારા તે શ્રમ બજારમાં રોજગારીની તક પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”^(૨) આમ આ વિધાન પરથી શિક્ષણનું મહત્વ અને દેશનાં શ્રમ બજારમાં રોજગારીમાં તેનું મહત્વ વિશેનો ખ્યાલ પ્રાપ્ય બને છે.

સામાન્ય રીતે આર્થિક દરજ્જો ઊંચો જતાં વ્યક્તિનાં શિક્ષણને લીધે સામાજિક દરજ્જો પણ ઊંચો જવા પામે છે. આ રીતે માનવમૂડીનાં વિકાસમાં શિક્ષણનું પ્રદાન ઘણું ઊંચું મૂલ્યવાન ગણવામાં આવે છે. વર્તમાન અભ્યાસમાં કમાનાર વ્યક્તિઓ અને શિક્ષણનાં સ્તરને લક્ષમાં લઈ માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. આ સંદર્ભની શિક્ષણ સંબંધી સઘળી માહિતી કોઠા નં. ૬.૮ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૬.૯

શિક્ષિત સભ્યોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	શિક્ષિત સભ્યો	અશિક્ષિત સભ્યો	કુલ
ક-વર્ગ	૨૫૯ (૬૩.૦૨ %)	૧૫૨ (૩૬.૯૮ %)	૪૧૧ (૧૦૦ %)
ખ-વર્ગ	૧૯૩ (૪૮.૨૫ %)	૨૦૭ (૫૧.૭૫ %)	૪૦૦ (૧૦૦ %)

(કૌંસમાં આપેલા આંકડાઓ ટકાવારીનું પ્રમાણ બતાવે છે.)

શિક્ષણને વિકાસનું એન્જિન ગણવામાં આવે છે. ગ્રામીણ વિકાસના ગરીબ અને બેકાર કુટુંબોમાંના કેટલાક સભ્યોએ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે બાબત પર કોઠા નં. ૬.૯ માં પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે. વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગવાન બનાવવામાં જેમ ભૌતિક મૂડી અનિવાર્ય છે તે રીતે જ માનવમૂડીનું પણ એટલું જ નહીં બલકે તેથી વિશેષ મહત્વ રહ્યું છે. ભૌતિકમૂડીના કાર્યક્ષમ ઉપયોગનો આધાર મુખ્યત્વે માનવમૂડીની ગુણવત્તા પર જ રહેલો છે. આ સંદર્ભમાં એક વિદ્વાન જણાવે છે કે “ માનવમૂડી વિકાસના બે હેતુઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જેમાં ,જ્ઞાન અને જાણકારીનું ઘડતર કરવું તેમજ વણવપરાયેલી માનવશક્તિ માટે રોજગારીની તકો ઊભી કરવી.”^(૩) આ વિધાન અને મંતવ્ય મુજબ માનવમૂડી વિકાસની પ્રક્રિયા મહત્વનો ફાળો આપે છે. આમ વિકાસની માનવમૂડી રૂપી શિક્ષણનું પ્રદાન અમૂલ્ય ગણાય છે. ગ્રામીણ, ગરીબ અને બેકાર લોકો કે કુટુંબો આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ જીવન પ્રાપ્ત કરવાની કાળજી અને ખેવના રાખે છે કે નહીં ? આ બાબત અંગેની યોગ્ય સજાગતા ધરાવે છે કે નહિ ? આ તમામ પ્રશ્નોનાં જવાબ શિક્ષણ પ્રાપ્તિ માટેની તત્પરતા કેટલી છે ? તેનાં પર આ બાબતનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આ લોકોમાં શિક્ષિત અને અશિક્ષિત લોકોનું કેટલું પ્રમાણ છે તે બાબત આ પ્રશ્નનાં જવાબ આપવામાં ઉપયોગી બને તેમ છે. આવી બધી જ વિગતો કોઠા નં. ૬.૯ માં રજૂ કરવામાં આવી છે. તેનો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાય છે કે ક-વર્ગનાં કુટુંબનાં સભ્યોમાં ૬૩.૦૨ % સભ્યો અને ખ-વર્ગનાં કુટુંબોનાં સભ્યોમાંનાં ૪૮.૨૫ % સભ્યો શિક્ષિત છે. આ રીતે જોતા ખ્યાલ આવે છે કે ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાં બધા જ કરતા વિશેષ લોકો શિક્ષિત છે. જ્યારે ખ-વર્ગનાં કુટુંબોમાં આ બધા કરતા ઓછા લોકો શિક્ષિત છે.

કોઠાનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે અશિક્ષિત સભ્યોની સંખ્યા સૌથી

વિશેષ ખ-વર્ગનાં કુટુંબમાં જોવા મળે છે. આ વર્ગમાં તેનું પ્રમાણ ૫૧.૭૫% જેટલું જોવા મળે છે. જે અડધાથી પણ વધારે છે. જ્યારે ક-વર્ગનાં કુટુંબોમાંનાં ૩૬.૮૮ % સભ્યો જ અશિક્ષિત છે. આમ આવા પ્રકારનાં સભ્યોનું પ્રમાણ અડધાથી પણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે.

શિક્ષણ પ્રાપ્તિને કારણે જે ક્ષેત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક્ષેત્રમાં વ્યવસાય મેળવવાની આવડત અને લાયકાતને કારણે વ્યક્તિને તકો મેળવવાનો અવકાશ ઉભો થાય છે. આ સિવાયનાં અશિક્ષિત લોકો માટે માત્ર શારીરિક શ્રમવાળા ક્ષેત્રમાં અનિવાર્યપણે કામ કરવાનું આવશ્યક બની જાય છે. આ સંદર્ભમાં એક વિધાન નોંધ પાત્ર છે કે “ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રોજગારીની તકો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે કોઈપણ વ્યવસાયમાં વ્યક્તિને જોડવાનો આધાર વ્યક્તિ કે પદવી ધરાવે તેનાં પર રહેલો છે.”^(૪) આમ શિક્ષણ પરથી જ રોજગારીની કક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે અને કક્ષા પ્રમાણે કામ મળે છે.

સામાન્ય રીતે વધુ આવક પ્રાપ્તિની તકો શિક્ષિત લોકોમાં વધુ જોવા મળે છે. સ્થિર આવક અને ઊંચી આવક તથા આગળ બઢતીનાં અવકાશોનાં કારણે ઊંચું જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરવામાં શિક્ષણની ઉચ્ચ પદવીઓ અમૂલ્ય ફાળો આપે છે. સરકારનાં પછાત વર્ગનાં લોકો માટેની અને અનુસૂચિત જાતિનાં લોકો માટેની વર્તમાન શિક્ષણ નીતિ આ વર્ગનાં લોકો માટે અનેકવિધ પ્રોત્સાહનો પુરા પાડે છે. તેથી આવી અનેકવિધ સુવિધાઓનો લાભ મેળવી નોકરીઓ માટેની સરકારી અરક્ષિત જગ્યાઓ ઉપર સ્થાન મેળવવાનો વિશાળ અવકાશ શિક્ષિત ને કારણે ઉભો થાય છે ત્યારે આ વર્ગનું શિક્ષણ પ્રત્યેનું વલણ ઉદાસીન હોય તો કાર્યક્ષમતા વધારી સારી આવકવાળા ક્ષેત્રમાં સ્થાન મેળવવા માટે પણ અવકાશ મર્યાદિત બની જાય તેમ છે જો ઊંચા પ્રમાણમાં લોકો અશિક્ષિત રહેતા હોય તો ઉચ્ચ પદવી તો શું અક્ષરજ્ઞાનથી પણ આ લોકો વંચિત રહે છે. તેઓનાં માટે ઊંચી આવક પ્રાપ્તિનો અવકાશ મર્યાદિત બની જાય તે સ્વાભાવિક છે.

બીજી અગત્યની બાબત એ છે કે માત્ર આટલી માહિતીથી વિશેષ પ્રકાશ પાડવાનું શક્ય ન હોય જુદી-જુદી કક્ષા કે પ્રકાર મુજબ શિક્ષણ મેળવનારા કેટલા છે તે જાણવાથી પણ વધુ પ્રકાશ પાડી શકાય. આ અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૧૦ માં

દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૧૦

શિક્ષિત સભ્યોનું શિક્ષણના સ્વરૂપ અનુસાર વર્ગીકરણ

શિક્ષણનું સ્વરૂપ	ક-તાલુકાઓ		ખ-તાલુકાઓ	
	કુટુંબ	ટકાવારી	કુટુંબ	ટકાવારી
૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૪૧	૫૪.૪૪	૧૩૮	૭૨.૦૨
૨. માધ્યમિક શિક્ષણ	૮૨	૩૫.૫૨	૪૮	૨૪.૮૭
૩. ઉચ્ચતર મા. શિક્ષણ	૧૮	૭.૩૪	૦૪	૨.૦૭
૪. ઉચ્ચ શિક્ષણ	૦૭	૨.૭૦	૦૨	૧.૦૪
કુલ =	૨૫૮	૧૦૦%	૧૮૩	૧૦૦%

કોઠા નં. ૬.૧૦ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, શિક્ષિત સભ્યોની સંખ્યા શિક્ષણનાં સ્વરૂપ, પ્રકાર, કક્ષા અનુસાર કેવી જોવા મળે છે ? વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ કેટલા સભ્યોએ મેળવેલ છે ? વગેરે બાબતો પર પ્રકાશ પાડીને શિક્ષણનું પ્રદાન સમાજમાં કેવું છે ? તેનો ખ્યાલ મળે છે. કોઠામાં વિવિધ સ્વરૂપનાં શિક્ષણમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કે જેમાં કોલેજ અને યુનિવર્સિટીનો બંનેનો સમાવેશ થતાં આવા ચાર પ્રકારનાં સભ્યોનું સ્વરૂપ અનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે. આ સમગ્ર માહિતી ખૂબ રસપ્રદ તારણ તરફ આપણને દોરી જાય છે, જેથી તેનો અભ્યાસ ખૂબજ ગંભીરતા સાથે અને ઉડાણથી કરીને નોંધપાત્ર હકિકતો રજૂ કરવી જોઈએ કે આ શિક્ષિત લોકોમાંથી અડધા કરતા વધારે એટલે કે મોટા ભાગનાં સભ્યો ક-વર્ગમાં ૫૪.૪૪ % અને ખ-વર્ગમાં ૭૨.૦૨ % સભ્યો માત્ર પ્રાથમિક પ્રકારનાં શિક્ષણ સુધીનું જ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલા છે. આ પરથી એ બાબત ફલિત થાય છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ પછી વધારે આગળનાં અભ્યાસમાં નહીં જનારાનું પ્રમાણ ઘણું જ મોટું જોવા મળે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે ખ્યાલ આવે છે કે આ પ્રાથમિક શિક્ષણનો ભાગ માત્ર અક્ષરજ્ઞાન કે હિસાબની ગણતરી કરવા સુધીનાં સામાન્ય પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર તે આપે છે. આમ આવા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવનારાઓ નો વર્ગ ઘણોજ મોટો હોય આ વર્ગ કોઈ જ જાતનાં માનવમૂડી વિકાસનાં લાભો મેળવવાથી પૂરેપૂરા વંચિત રહે છે.

બીજા પ્રકાર મુજબ માધ્યમિક શિક્ષણમાં આ માધ્યમિક શિક્ષણ સુધી જનારા સભ્યો ક—વર્ગમાં ૩૫.૫૨ % અને ખ—વર્ગમાં ૨૪.૮૭ % જેટલા છે. એક શક્યતા એવી જોવા મળે છે કે મેટ્રિકની પરિક્ષામાં અનુત્તીર્ણ સભ્યો આ પ્રકારમાં ઘણાં જ વધારે હોય જેથી કરીને તેઓ વધારે આગળ શિક્ષણ મેળવવાનું માંડી વાળે અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે ત્યાર પછીનાં પ્રકારમાં એટલે કે ઘો.૧૨ સુધીમાં પ્રકારમાં કે ઉચ્ચતર માધ્યમિક નાં પ્રકારમાં શિક્ષણ મેળવનારાઓનું પ્રમાણ ઘટી જતું જોવા મળે છે. ક—વર્ગમાં શિક્ષિત સભ્યોમાંથી માત્ર ૭.૨૪ % અને ખ—વર્ગમાં શિક્ષિત સભ્યોમાંથી માત્ર ૨.૦૭ % ઉચ્ચતર માધ્યમિક પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવનારા છે. આમ આવા પ્રકારનું શિક્ષણ લેનારા સભ્યોનું પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું જોવા મળે છે.

હવે છેલ્લા પ્રકાર મુજબ કે જેમાં સ્નાતક કે અનુસ્નાતક તથા પી.ટી.સી., બી.એડ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેવા પ્રકારનાં શિક્ષણની પદવીઓ સારી અને ઉચ્ચ કક્ષાની તકો પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી ગણવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ ખુબ જ અગત્યનું અને વધારે મહત્વનું સાબિત થાય છે. સરકારી આરક્ષિત જગ્યાઓ મુખ્યત્વે આવી પદવીવાળાઓ માટે વધુ ઉજ્જવળ ભવિષ્યની તકો પૂરી પાડે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે શિષ્યવૃત્તિ, શિક્ષણની વિવિધ પ્રકારની ફીમાં રાહત, શિક્ષણમાં આરક્ષણ વગેરે સવલતો દ્વારા ગરીબ ગ્રામીણ અને અનુસૂચિત જાતિના વર્ગમાં શિક્ષણનો વિશેષ ફેલાવો થવા પામે તે માટે અનુકૂળતા કરી આપવાની સરકારશ્રીની નીતિ સ્વીકારવામાં આવેલ છે. ક—વર્ગનાં શિક્ષિત સભ્યો માંથી ખુબ જ ઓછા સભ્યો ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે કે કોલેજ કે યુનિવર્સિટી પ્રકારનું શિક્ષણ કહી શકાય તેવું શિક્ષણ લગભગ નહિવત્ કહી શકાય તેટલા લોકોએ જ આવા પ્રકારનું શિક્ષણ લેતા જોવા મળે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી પહોંચેલા સભ્યોનું પ્રમાણ ક—વર્ગમાં ૨.૭૦% અને ખ—વર્ગમાં ૧.૦૪% નું છે. આમ સ્નાતક પદવી અને અનુસ્નાતક પદવીમાં તથા અન્ય આવા પ્રકારની પદવીમાં શરૂઆતમાંજ અટકી જઈ આગળનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય પ્રાપ્ત કરનારા ઘણાં ઓછા સભ્યો જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં રાવ અને અબ્દુલ અઝીઝ નામના અર્થશાસ્ત્રીઓનો ક્ષાર્કટ રાજ્યનો અભ્યાસ પણ આ વાતને સમર્થન અને અનુમોદન આપે છે. તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં જણાવે છે કે, “અનુસૂચિત જાતિના લોકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું નીચું છે, અને આ બાબતમાં ક્ષાર્કટ કોઈ અપવાદ રૂપ નથી.”^(૫) આ પ્રમાણે કુલ શિક્ષિત સભ્યોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનાં

પ્રકાર સુધી પહોંચી ઉજજવળ ભવિષ્ય માટે કારકિર્દી બનાવી ઘણું સારું આર્થિક જીવન પ્રાપ્ત કરનારા ઘણા મર્યાદિત શિક્ષિત સભ્યો છે. કોઠાપરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, શિક્ષણ દ્વારા વધુ કમાવા માટેની ઉજજવળ તકો પ્રાપ્ત કરનારોનું પ્રમાણ આ ગ્રામીણ ગરીબો અને બેકારો કુટુંબોમાં ઓછું હોય શિક્ષણ, કોઈ મહત્વનું યોગદાન આ લોકોમાં આપી શકેલ હોય તેમ કહી શકાય તેવું નથી. આ અન્ય બાબત આ હકીકતને છતી કરે છે. તેને ઘણી ગંભીર ગણી શકાય તેમ છે. આમ આ એક આવા પ્રમારની નોંધપાત્ર બીના જોવા મળે છે કે, આટ—આટલી સુવિધાઓ આપવા છતાં કોઈ અસર થઈ હોય તેવું લાગતું નથી.

૬.૧૧ : શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અંતર્ગત લાભ મેળવતાં કુટુંબો :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આર્થિક અને સામાજિક પછાતપણું તેમજ શિક્ષણનો અભાવ એક બીજા સાથે જોડાયેલા જોવા મળે છે. શિક્ષણનાં અભાવને કારણે આર્થિક વિકાસ સાધવાનો અવકાશ કે આવક વધારવાની શક્યતા મર્યાદિત બની જાય છે. જે સામાજિક દરજ્જાને પણ અસર કરે છે. આ રીતે આ લોકો પર અનુકૂળ અસરો પાડવા માટે શિક્ષણનાં લાભો આપીને ઉચ્ચ કક્ષાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવાનું જરૂરી ગણવામાં આવતા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અંતર્ગત વિવિધ લાભો અને સુવિધાઓ આપવાનું જરૂરી ગણાયું. આ નીતિ અન્વયે આ વર્ગનાં બાળકો કે સંતાનોને શિક્ષણની વિપુલ સુવિધા આપવાના હેતુથી અનેક પ્રકારની નાણાકીય સહાય તેમજ સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે. આવા કાર્યક્રમો દ્વારા આ લોકો શિક્ષણ પામી ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકવાને શક્તિમાન બનેલા છે કે નહિ તે બાબત પર આ અભ્યાસમાં આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરનાર છીએ. આ સંદર્ભે પ્રશ્નાવલી રૂપે પરિશિષ્ટ—૨ માં અનેક મુદ્દાઓ સમાવિષ્ટ કરી આ અંગે રૂબરૂ લાભાર્થી ગામોની મૂલાકાત લઈ રૂબરૂ લાભાર્થી વ્યક્તિઓ સાથે ચર્ચા કરી, વાતચીત કરી એકઠી કરવામાં આવેલી માહિતી પર આ પ્રકારનું સમગ્ર વિશ્લેષણ આધારિત છે. આ અંગેની વિવિધ બાબતો અંગે આવા કાર્યક્રમો દ્વારા આ લોકોને કેટલા લાભો પહોંચ્યા અને તેનાં પર કેવી અસરો પડી તેના પર પ્રકાશ પાડવાનું આ જુદા જુદા વિભાગો દ્વારા શક્ય બને છે. તેથી આ અંગેની વિગતવાર અને વિસ્તૃત ચર્ચા હવે પછીનાં વિવિધ વિભાગો કે ભાગોમાં વહેંચવામાં આવેલ છે અને વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેવાનો તેમાં પ્રયાસ કરવામાં

આવેલ છે. આ છઠ્ઠા પ્રકરણની સમગ્ર ચર્ચા, આ યોજનાની ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરો અને તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલ રોજગારી, આવક, કે અન્ય લાભો અંગે કોઈ સમગ્ર વિશ્લેષણ મૂલ્યાંકનલક્ષી બનવા પામેલ છે.

કુટુંબોમાં કેટલા કુટુંબો આવો અભિગમ અપનાવે છે. તે અંગે એકત્ર કરેલ માહિતીને કોઠા નં. ૬.૧૧ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૬.૧૧

સંતાનોને શિક્ષણ આવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	શિક્ષણ મેળવતા સંતાનોવાળા કુટુંબ	શિક્ષણ નહીં મેળવતા સંતાનોવાળા કુટુંબ	કુલ કુટુંબો
ક-તાલુકાઓ	૪૨(૫૨.૫૦%)	૩૮ (૪૭.૫૦%)	૮૦ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૨૭ (૩૮.૫૭%)	૪૩ (૬૧.૪૩%)	૭૦ (૧૦૦%)

અનેક પ્રકારની શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને અન્ય વિવિધ પ્રકારની સુવિધાઓનો લાભ લેવા પોતાનાં સંતાનોને હાલ શિક્ષણ આપવા શાળાએ મોકલતા કુટુંબોની માહિતી કોઠા નં. ૬.૧૧ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે. આ વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં બે બાબતો જાણવા મળે છે એક બધા કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ મેળવવા શાળાએ મોકલતા નથી. આ અંગેનાં કારણો પર દ્રષ્ટિ પાત કરવો જરૂરી છે. તે અંગે હવે પછીનાં મુદ્દામાં પ્રકાશ પાડવામાં આવેલા છે. બીજી બાબત એ છે કે લાભ લેવા મોકલતા કુટુંબોનું પ્રમાણ ક-વર્ગનાં વિકસિત તાલુકાઓમાં વિશેષ જોવા મળે છે. એટલે કે અડધા કરતાં વધારે કુટુંબો પોતાના બાળકોને શાળાએ મોકલતા હોય છે. અને ખ-વર્ગનાં તાલુકાઓ પછાત હોય છે, તેથી તેમાં સંતાનોને શિક્ષણ માટે મોકલતા કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું રહ્યું છે, એટલે કે અડધા કરતાં પણ ઓછા બાળકોને શાળાએ શિક્ષણ લેવા માટે મોકલવામાં આવે છે.

આમ વિકસિત તાલુકાઓમાં સુવિધાઓ વધારે હોય તેમજ લાભ વધારે મળતો હોય ઉપરાંત વિકાસના ફૂલો સર્વગ્રાહી રીતે વહેંચાતા હોઈ આપોઆપ આવા વિસ્તારના લોકો આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત થવા જાય છે.તેથી વધુ કુટુંબો પોતાના બાળકોને શિક્ષણ મેળવવા શાળાએ મોકલતા જોવા મળે છે.વિકસિત

તાલુકાઓમાં માતા-પિતા પોતાના સંતાનોને સારું શિક્ષણ મળે તે અંગેની કાળજી લેતા હોય તેવું પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જણાય આવે છે. આ રીતે જોતાં પછાત કે ઓછા વિકસિત તાલુકાઓમાં વધુ પ્રમાણમાં માતા-પિતા પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ આપવા માટે કાળજી લેતા નથી. તેમ સ્પષ્ટ રીતે કોઠા નં. ૬, ૧૧ પરની વિગતો પરથી ફલિત થાય છે.

આ બાબતને બીજી રીતે તપાસીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે વિકસિત તાલુકાઓના કુટુંબોમાંના ૪૭.૫૦ % કુટુંબોમાં બાળકો અભણ છે અને પછાત તાલુકાઓના કુટુંબોમાંના ૬૧.૪૩ % કુટુંબોમાં બાળકો અભણ છે. કોઠાના તારણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અભણ બાળકોની સૌથી વિશેષ સંખ્યા વિકસિત તાલુકાઓના કુટુંબો કરતા પછાત તાલુકાઓના કુટુંબોમાં વધારે જોવા મળે છે. આમ પછાત તાલુકાઓમાં અભણ કુટુંબો વધારે હોવાથી વિવિધ પ્રકારની શૈક્ષણિક સુવિધાઓ તથા સગવડોના લાભો તેના કુટુંબોને ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. જ્યારે વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોમાં આવા અભણ કુટુંબો ઓછા હોવાથી આવા પ્રકારના લાભો અને સુવિધાઓ પછાત કુટુંબોના પ્રમાણમાં ઓછા કુટુંબોને મળતી હોય તેવું જણાય છે.

૬.૧૧.૨ સંતાનોને શિક્ષણ ન મેળવી શકવાનાં કારણો :-

કુટુંબનાં સંતાનને શાળાએ નહીં મોકલવા માટે નાં જવાબદાર કારણો ઘણા હોઈ શકે. પરંતુ તેમાં મુખ્ય કારણોમાં કારણ કુદરતી હોય તો તેને અવગણી શકીએ પણ કુટુંબનાં વડીલ લોકો કે માતા-પિતાની ઈચ્છા કે મજબુરી એ વિશિષ્ટ કારણ છે. આ પ્રકારનાં કારણોમાંથી માતા-પિતા કયા કયા કારણોસર પોતાના બાળકોને શિક્ષણ આપતા નથી તે જાણી શકાય તો આ બાબત પર વધુ સારી રીતે પ્રકાશ પાડી શકાય. આવા કારણો સબબ અંગે કોઠા નં. ૬.૧૨ માં માહિતી રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કોઠા નં. ૬.૧૨

સંતાનને શિક્ષણ ન આપી શકવાના કારણો

	ક-તાલુકાઓ		ખ-તાલુકાઓ	
	કુટુંબો	ટકાવારી	કુટુંબો	ટકાવારી
(૧) અભ્યાસ માટે નાની ઉંમર	૧૯	૫૦.૦૦	૧૪	૩૨.૫૬
(૨) ઘરકામમાં પ્રવૃત્ત	—	—	૦૨	૪.૬૫
(૩) પૂરક આવક માટે શિક્ષણનો ત્યાગ	૧૮	૪૭.૩૭	૨૨	૫૧.૨૬
(૪) શિક્ષણ ખર્ચ પરવડે તેમ નથી.	—	—	૦૨	૪.૬૫
(૫) સંતોનો ભણે તેમાં આશંકા	૦૧	૨.૬૩	૦૩	૬.૯૮
કુલ =	૩૮	૧૦૦.૦૦	૪૩	૧૦૦.૦૦

આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ક-વર્ગનાં તાલુકાઓમાં કુલ ૮૦ કુટુંબો માંથી ૩૮ કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ મેળવવા માટે શાળાએ બાળકોને મોકલતા નથી. અને ખ-વર્ગનાં તાલુકાઓમાં કુલ ૭૦ કુટુંબોમાંથી ૪૩ કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ મેળવવા શાળાએ બાળકોને મોકલતા નથી તો આવા નહીં મોકલનારા કુટુંબોમાંથી ક-તાલુકાનાં ૫૦ % કુટુંબોમાં સંતાનોની ઉંમર કે વય નાની હોવાથી શાળાએ મોકલવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. કેમ કે શાળામાં નાની ઉંમરે નિયમાનુસાર દાખલ થઈ શકે નહીં. ખ-તાલુકાઓમાં આ કારણસર ૩૨.૫૬ % કુટુંબો સંતાનોને શિક્ષણ માટે શાળાએ મોકલતા નથી. આમ ક-વર્ગનાં નાના સંતોનોવાળા કુટુંબોનું પ્રમાણ મોટું જોવા મળે છે. જે કુદરતી નિયમ મુજબ ન મોકલી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. તેથી આ બંને વર્ગમાં આવા સંતાનોનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.

બીજા કારણોમાં ઘરકામ ખાસ કરીને સ્ત્રી સંતાનો- કન્યાઓ પ્રવૃત્ત રહે તો ભણી ન શકે. તે કારણ અગત્યનું ગણાતુ હોય છે. ક-તાલુકાઓમાં આવા કુટુંબો એક પણ નથી. જ્યારે ખ-તાલુકાઓમાં આવા ૪.૬૫ % કુટુંબો પોતાના સંતાનોને ઘરકામ માટે કે ઘર સંભાળવાની જવાબદારીમાં મૂકે છે આમા ઘર સંભાળવાની કે ઘરકામ કરવાનું સોંપીને પોતાના વ્યવસાય- મજૂરીએ જતા ઘરે રહેલા સંતાનોએ

નાની ઉમરે ઘરકામમાં પ્રવૃત થવું પડે છે. તેથી ભણવાની ઉમરે શિક્ષણ મેળવવા શાળાએ જઈ શકતા નથી.

ત્રીજું સૌથી વધારે મહત્વનું કારણ પુરક આવક પ્રવૃત્તિ માટે સંતાનોને નાની ઉમરે મજૂરી કરાવવા મોકલે છે. આજે આ બાળ મજૂરીનો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો અને ગંભીર બની ગયેલો છે. બાળકો પુખ્ત વયના ન થાય તે પહેલા તેને ગ્રામીણ ક્ષેત્રનાં ગરીબ અને પછાત વર્ગનાં લોકો પૂરક આવક મેળવવા માટે ખેતમજૂરી જેવા વ્યવસાયમાં મોકલવાનું વલણ ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં ધરાવતા માલુમ પડે છે. ઓછી આવક ગરીબીને કારણે કુટુંબોમાં પૂરક આવક કમાઈ આપવા સંતાનોને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખવાનું આવા ગરીબ કુટુંબો માટે જરૂરી હોઈ સંતાનો શિક્ષણનાં લાભોથી વંચિત રહે છે. આ સ્થિતિ આવા કુટુંબોની આર્થિક મજબૂરીમાંથી ઊભી થતી જોવા મળે છે. વિકસીત ક— તાલુકાઓમાં શિક્ષણ નહિ અપાવતા કુટુંબોમાં ૪૭.૩૭% કુટુંબો અને ખ—વર્ગનાં તાલુકાઓમાં આવા ૫૧.૧૬% કુટુંબો પોતાના સંતાનોને પૂરક આવક કમાવવા માટે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકતા જોવા મળે છે. આ મજબૂરીની હાલતને લીધે પછાત તાલુકાઓમાં અળઘા કરતા વધારે કુટુંબો એટલે કે ૫૧.૧૬% કુટુંબોનાં સંતાનો શિક્ષણનાં લાભો મેળવવાથી વંચિત રહી જતા જોવા મળે છે. આ એક ઘણી ગંભીર સમસ્યા છે. એક વખત ગરીબીને કારણે આવા કુટુંબોની આર્થિક લાચારીનો ભોગ બની આવા કુટુંબોનાં સંતાનો યોગ્ય ઉમરે શિક્ષણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો નિરક્ષર રહેતા સંતાનોને મોટી ઉમરે પણ શ્રમપ્રધાન, ઓછી આવક આપતા, હલકા મોભાવાળા વ્યવસાયમાં ફરજિયાત રીતે મજૂરી કરવી પડે છે. અને રોજગારી મેળવવી પડે છે. આ દૃષ્ટિએ આવા કુટુંબોનાં સંતાનોને માટે ભવિષ્ય જરા પણ ઉજ્જવળ દેખાતું નથી.

ચોથા કારણમાં શિક્ષણ આપવા માટે બાળકો પાછળ કરવો પડતો ખર્ચ છે. બાળકોને શાળાએ શિક્ષણ લેવા માટે મોકલવા માટે બાળકોનાં કપડા, બુટ—ચંપલ, દફતર અન્ય સામગ્રી વગેરે પાછળ થોડા ઘણા અંશે ખર્ચ કરવો પડે છે. આવો ખર્ચ કુટુંબો કરી શકે તેમ હોય તો આ કારણસર સંતાનો શિક્ષણ મેળવી શકતા નહિ હોય તેવું બનશે નહિ. પરંતુ જે કુટુંબો આવા પ્રકારનું ખર્ચ કરી શકે તેમ ન હોય કે શિક્ષણ ખર્ચ પરનો તેમ ન હોય તેવા પ્રકારનાં કુટુંબો આ કારણસર પોતાના સંતાનોને

શાળાએ શિક્ષણ લેવા માટે મોકલતા નથી. આ કારણ મળવાની પરિસ્થિતિ કોઠામાં તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે ક—વર્ગનાં વિકસિત તાલુકાઓમાં આવા પ્રકારનું ખર્ચ કરી શકે તેમ ન હોય કે શિક્ષણ ખર્ચ પરવડે તેમ ન હોય તેવું જોવા મળતું નથી. જ્યારે પછાત ખ—વર્ગનાં તાલુકાઓનાં કુટુંબોમાં આ કારણસર સંતાનો શાળાએ જતા ન હોય તેવું જોવા મળતું નથી. જ્યારે પછાત ખ—વર્ગનાં તાલુકાઓમાં આવા પ્રકારનું ખર્ચ કરી શકે તેમ ન હોય કે શિક્ષણ ખર્ચ પરવડે તેમ ન હોય તેવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ૪.૬૫% જેટલું જોવા મળે છે. આ કારણસર આટલા કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શાળાએ મોકલી શકતા નથી. અને તેનાં સંતાનો આ કારણ ભણી શકતા નથી કે શિક્ષણ મેળવી શકતા નથી. આ દ્રષ્ટિએ એવું ફલિત થાય છે કે પછાત વિસ્તારનાં કુટુંબો ને શિક્ષણ ખર્ચ પરવડે તેવી પણ તેઓની સ્થિતિ નથી તેઓ મજૂરી જ કરતાં હોવાથી આર્થિક રીતે ખૂબ જ પછાત અવસ્થામાં આવેલા છે.

પ્રકીર્ણ કારણમાં સંતાનો ભણે તેમાં શંકા છે. માતા—પિતા કે કુટુંબો પોતાના બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં ઈચ્છા ધરાવે છે. પણ સંતાનો ભણે તેવું લાગતું નથી. આ કારણ પણ ખાસ મહત્વનું નથી. ક—વર્ગનાં કુટુંબોમાંનાં ૨.૬૩% કુટુંબો અને ખ—વર્ગનાં કુટુંબોમાં ૬.૮૮% કુટુંબો પોતાના સંતાનોને આ કારણસર શિક્ષણ આપવા શાળાએ મોકલતા નથી. બન્ને વિસ્તારનાં તાલુકાઓમાં આ કારણસર પોતાના બાળકોને કુટુંબો શિક્ષણ આપવાની ઈચ્છા ધરાવતા નથી. આ પ્રમાણ પણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે.

આ રીતે વિવિધ કારણોસર માતા—પિતા પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ પ્રાપ્તિ માટે શાળાએ મોકલતા નથી. આ ગ્રામીણ વિસ્તારના પછાત અને ગરીબ લોકો કે ખેતમજૂરી સાથે સંકળાયેલા ખેતમજૂરી કે જેઓ ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા છે. તેવા લોકો માટેનાં એક અભ્યાસમાં પણ આવા તારણ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે. આવો અભ્યાસ નોંધે છે કે ‘મોટા ભાગના સંતાનોને વિવિધ કારણસર નિશાળે મોકલવામાં આવતા નથી. કારણ કે આર્થિક કટોકટી, સામાજિક સમસ્યાઓ અપૂરતી આવક સહાય વગેરે કારણોને લીધે સંતાનોને શાળાએ મોકલવામાં અનુમોદન આ વિદ્વાનના મંતવ્ય દ્વારા મળતું હોય તેવું લાગે છે.

આ કોઠાના અભ્યાસને આપણે મહત્વના તારણ તરીકે જોઈએ તો એક સ્પષ્ટ થાય છે કે ગરીબીને કારણે આર્થિક ભીસને હળવી કરવા માટે મોટા ભાગનાં કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ નહીં આપવા સતત આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં બાળમજૂરી કરાવીને રોકી રાખે છે. ભણવાની ઉંમરે ખેતમજૂરીમાં રોકતા સંતાનોનાં કુલ ગુણાવી સ્વપ્ન ચોળાઈ જાય છે. આવા સંતાનો શિક્ષણ વિહીન હોઈ સ્થળાંતર કરી શહેરોમાંસારા કામ ધંધામાં કે વ્યવસાયમાં રોજી મેળવવા શક્તિમાન બની શકતા નથી. તથા અંતે મોટા થઈ પોતાના ગામમા જ પરંપરાગત ખેતમજૂરીનાં વ્યવસાયમાં કે બાલકલ્યાણથી પ્રવૃત્ત રહ્યા હોય તેવા ઓછી આવક આપતા વ્યવસાયમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આવા પ્રકારના લોકોમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં એક નોંધ ટાંકવા જેવી છે. જે જણાવે છે કે ‘અનુસૂચિત જાતિનાં’ લોકોની ઊંચી ટકાવારી આધારે તેઓનાં પોતાના ગામમા જ રહે છે. કારણ કે તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ ધરવતા નથી. તેમ છતાં પણ મોટા ભાગનાં લોકો એ પોતાના ગામમાં રહેવું પડે છે. અને ત્યાં જ પોતાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી પડે છે.’’^(૭) આમ આવા પ્રકારનાં કુટુંબોના સંતાનોનું ભાવિ અંધકારમય કે નિરાશાજનક જ રહેવા પામે છે તેમ કહેવું અયોગ્ય નહીં ગણાય વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા શિક્ષણ આપવાની અને શિક્ષણ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ પર અનુકૂળ અસરો સોંપવાનો સર કરવા માટે અનુકૂળતા આ ગરીબ અને પછાત અનુસૂચિત જાતિના લોકો માટે અતિ મર્યાદિત બની જતી જોવા મળે છે. આમ આવા કુટુંબોનાં સંતાનો આવા લાભો મેળવવાથી વંચિત રહ્યા છે. આવા કુટુંબોનાં સંતાનો કયા સ્તર સુધી અભ્યાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત છે તે બાબત આવા શિક્ષણ મેળવતા સંતાનો માટે ઉજ્જવળ ભાવિ નિર્માણ કરવામાં ઘણી અગત્યની છે. તેથી આ બાબતને આપણા અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં કુટુંબો પોતાના બાળકોને શિક્ષણ મેળવવા માટે શાળાએ મોકલે છે. તેમાં પોતાનાં બાળકો કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવે છે તે અંગેની સઘળી વિગતોને વિસ્તૃત ચર્ચા હવે પછીના મુદ્દામાં હાથ ધરવામાં આવેલી છે.

૬.૧૧.૩ : શિક્ષણ મેળવતા સંતાનોનું શિક્ષણનાં પ્રકાર અનુસાર પ્રમાણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આવરી લેવામાં આવેલા કુટુંબો પોતાના સંતાનોને શાળાએ મોકલે છે. આ સંતાનોની સંખ્યા ક—તાલુકાઓમાં ૮૬ તથા ખ—તાલુકાઓમાં ૫૭ની થવા જાય છે. આમ કુલ શાળાએ જતા સંતાનોમાના ક—તાલુકાઓમાં ૬૦.૧૪%

તથા તથા ખ—તાલુકાઓનાં ૩૯.૮૬% સંતાનો શિક્ષણ મેળવે છે. અહિંયા ક—તાલુકાઓનાં શિક્ષણ મેળવતા સંતાનોનું પ્રમાણ આ રીતે વિશેષ રહેવા પામેલ છે. પરંતુ હવે દરેક વર્ગનાં તાલુકાઓમાં લાભાર્થી ગામોમાનાં કુટુંબોનાં સંતાનો જે શિક્ષણ મેળવી રહેલ છે તે કઈ કઈ કક્ષાકે કેવા પ્રકારનાં શિક્ષણ સુધી પહોંચેલા છે તે બાબત તપાસવાથી અભ્યાસ છોડી દેનાર તથા અભ્યાસ ચાલુ રાખી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી પહોંચનારા સંતાનોનો અંદાજ કાઢી શકાય. આવા શિક્ષણનાં પ્રકાર અનુસાર વર્ગીકરણ કરવાથી સંતાનોનું ભાવિ કેટલું ઉજ્જવળ બનશે તેનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

આગળ જોયું તે મુજબ કુટુંબનાં સભ્યોમાં શિક્ષિત વ્યક્તિઓએ શિક્ષણનાં સ્વરૂપ — પ્રકાર અનુસાર કેવું શિક્ષણ મેળવેલું છે તે અંગે રજૂ કરેલ માહિતી અને વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવ્યો છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ કે જેમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતકની ઉપધિ કે કોલેજ અને યુનીવર્સિટીના શિક્ષણની ઉપધિ ધરાવતા લોકોની સંખ્યા ખુબ અલ્પ પ્રમાણમાં કે નહિવત જેવા પ્રમાણની જોવા મળતી હતી. એટલે કે મોટા ભાગનાં લોકોએ પ્રાથમિક પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવીને અભ્યાસ અટકાવી દીધો છે. આગળ અભ્યાસ કરનારાઓનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી નોકરીમાં રોકાયેલા લોકો આવા કુટુંબમાં બિલકુલ જોવા મળતા નથી. લગભગ બધા લોકો ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં ખેતીલક્ષી શ્રમપ્રધાન નીચી, અનિયમિત અને અનિશ્ચિત તથા ખુબ અલ્પ અને અપૂરતી આવક મળે તેવા પ્રકારના રોજીમાં રોકાયેલા હોય એટલે કે ખેતમજૂરીમાં રોકાયેલ હોય તેઓ માટે ઉજ્જવળ ભાવિનો અવકાશ માર્ચદિત રહે તે સમજી શકાય તેમ છે. આ કુટુંબોમાં સંતાનો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આગળ વધે તો આ સંતાનો ઉજ્જવળ ભાવિ બનાવી શકે. આ અંગે સંતાનોના શિક્ષણનાં સ્વરૂપ કે પ્રકાર સંબંધી માહિતી કોઠા નં. ૬.૧૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૧૩

શિક્ષણ મેળવતા સંતાનોનું શિક્ષણનાં સ્વરૂપ પ્રમાણે વર્ગીકરણ

શિક્ષણનું સ્વરૂપ	ક—તાલુકાઓ		ખ—તાલુકાઓ	
	સંખ્યા	ટકાવારી	સંખ્યા	ટકાવારી
(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ	૩૩	૩૮.૩૭	૩૭	૬૪.૮૧
(૨) માધ્યમિક શિક્ષણ	૨૪	૨૭.૮૧	૧૧	૧૮.૩૦
(૩) ઉચ્ચતર મા.શિક્ષણ	૧૭	૧૯.૭૭	૦૭	૧૨.૨૮
(૪) ઉચ્ચ શિક્ષણ	૧૨	૧૩.૮૫	૦૨	૩.૫૧
કુલ	૮૬	૧૦૦%	૫૭	૧૦૦%

કોઠાનં. ૬.૧૩ તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલ કુટુંબોમાંથી ક-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૫૭ સંતાનોને માતા-પિતા શિક્ષણ આપી રહ્યા છે. આ અભ્યાસ દ્વારા ખ્યાલ આવે છે કે ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૩૮.૩૭ % અને ખ-વર્ગના ૬૪.૮૧ % સંતાનો પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રકારનું જ શિક્ષણ મેળવી શકે છે. એટલે કે પછાત વર્ગના કુટુંબોના સંતાનો પ્રાથમિકકક્ષાનું શિક્ષણ મેળવીને મોટાભાગના સંતાનો અભ્યાસ કરવાનું બંધ કરી દે છે. બાકીના બંને વર્ગના કુટુંબો માધ્યમિક પ્રકારનું શિક્ષણ અનુક્રમે ૨૭.૮૧ % અને ૨૮.૩૦ % અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક પ્રકારનું અનુક્રમે ૧૮.૭૭ % અને ૧૨.૨૮ % સંતાનો શિક્ષણ મેળવતા જોવા મળે છે. અને છેલ્લે ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવતા સંતાનો ક-વર્ગમાં ૧૩.૮૫ % અને ખ-વર્ગમાં ૩.૫૧ % વેટલા સંતાનો જ જોવા મળે છે.

કોઠા પરથી એવું તારણ નીકળે કે, વિકસિત ક-તાલુકાની તુલનાએ પછાત ખ-તાલુકામાં મોટા ભાગના સંતાનો ઓછા ધોરણ સુધી શિક્ષણ મેળવી ત્યારબાદ અભ્યાસ છોડી દેવાની ઈચ્છા ધરાવતા હોવાનું સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

૬.૧૨ શૈક્ષણિક સહાયના કાર્યક્રમો :-

શૈક્ષણિક આર્થિક સહાયના કાર્યક્રમોના મુદ્દા અંતર્ગત શૈક્ષણિક આર્થિક સહાય મેળવતા ગ્રામીણ ક્ષેત્રના ગરીબ કુટુંબોના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ, વિવિધ પ્રકારની શૈક્ષણિક ફી, સહાયનું પ્રમાણ, વિદ્યાર્થી દીઠ શૈક્ષણિક સહાયનું વાસ્તવિક પ્રમાણ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચાને અત્રે સ્થાન આપેલ છે.

૬.૧૨.૧ શૈક્ષણિક આર્થિક સહાય મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ :-

આપણા અભ્યાસમાં શિક્ષણ મેળવી આગળ આવવાની ધગશથી સંતાનોને શાળામાં દાખલ કરવાની વૃત્તિ બહુ ઓછા માતા-પિતા ધરાવે છે. તેવી અંગત મુલાકાત દરમ્યાન થયેલી ચર્ચા પરથી મોટાભાગના માતા-પિતાનો મત જાણી શકાયો છે. મોટાભાગના માતા-પિતાઓ પ્રાથમિક કક્ષાએ માત્ર સરકારી શૈક્ષણિક સહાયની લાલચથી પોતાના સંતાનોને શાળામાં દાખલ કરે છે. પરંતુ જ્યારે શાળામાં શિષ્યવૃત્તિ કે આર્થિક સહાયની વિતરણની પ્રવૃત્તિ વખતે જ મોટાભાગના આવા સંતાનો શાળાએ હાજરી આપે છે. અને ચાલુ શૈક્ષણિક વર્ષ દરમ્યાન ગેરહાજર રહે છે.

હાજરી ઓછી તેમજ અનિયમિત હોવા અંગે જાણવા મળે છે. તે પરથી સંતાનોની રૂચી શિક્ષણમાં ન હોય પરિણામે આગળ વધવાની પોતાની ધગશના અભાવે તેમજ માતા-પિતાની પણ કામકરવાની લાલચભરી વૃત્તિ હોવાથી આ સંતાનોને શિક્ષણ તરફ આગળ વાળવામાં આવતા નથી. છતાં તેનામાં થોડા ઘણાં સંતાનો આગળ ઉચ્ચશિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહિત બને અને ઉજ્જવળ કારકિર્દી બનાવવા પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ નોકરી ભાગ્યે જ મળે છે. આ બાબત પરથી એવા તારણ પર આવી શકાય કે માત્ર કાર્યક્રમની આર્થિક સહાય સંબંધી જોગવાઈઓનો નાણાકીય લાભ લેવા સિવાયના કુટુંબો શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં બીજો કોઈ વિશેષ રસ લઈ સંતાનોને આગળ ભણાવવામાં પ્રોત્સાહિત કરવાનું ભાગ્યે જ વિચારતા જોવા મળે છે. આ અંગેની વિગતો કોઠાનં ૬.૧૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૧૪

વિવિધ શૈક્ષણિક સુવિધાઓનો લાભ લેતા સંતાનોનું પ્રમાણ

શૈક્ષણિક સુવિધાની વિગત	ક-તાલુકાઓના સવલત મેળવતા સંતાનો	ખ-તાલુકાઓના સવલત મેળવતા સંતાનો
૧. શિષ્યવૃત્તિ	૧૦૦	૧૦૦
૨. શિક્ષણ ફી	૧૯.૦૪	૧૫.૧૦
૩. પરીક્ષા ફી	૩૯.૧૭	૪૩.૧૫
૪. અન્ય ફી	૨૧.૨૭	૧૪.૨૫
લાભાર્થી કુલ સંતાનો	૮૬(૧૦૦%)	૫૭(૧૦૦%)

ગ્રામીણ વિસ્તારના પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના સંતાનો તથા ગરીબ સંતાનો શિષ્યવૃત્તિ, શિક્ષણ ફી, પરીક્ષા ફી અને અન્ય પ્રકારની ફી સ્વરૂપે વિવિધ પ્રકારની આર્થિક સહાય મેળવવાના હેતુસર શિક્ષણ મેળવે છે. “સામાન્ય રીતે શિક્ષણ રાજ્ય સરકારના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે. તેમ છતાં કેન્દ્ર સરકાર પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુ. જનજાતિના લોકોના શૈક્ષણિક વિકાસ માટે બહોળા ભંડોળ ની ફાળવણી કરે છે.”^(૮)

બીજા પ્રકારની સહાયમાં પરીક્ષા ફી પેટે રોકડ નાણાકીય સ્વરૂપમાં સહાય મેળવે છે. ક-વર્ગના તાલુકાઓના કુટુંબના ૧૯.૦૪% અને ખ-વર્ગના તાલુકાઓના કુટુંબના ૧૫.૧૦ % સંતાનો શિક્ષણ ફી પેટે નાણાકીય સહાય મેળવે છે. આમ તેમાં કોઈ પાયાનો તફાવત જોવા મળતો નથી. પરીક્ષા ફી ની બાબતમાં ક-તાલુકાઓમાંના

૩૮.૧૭ % સંતાનો અને ખ-તાલુકાઓમાંના ૪૩.૧૫ % સંતાનો પરિક્ષાફી પેટે પ્રાપ્ત કરતા જણાય છે. અન્ય પ્રકારની ફીની સુવિધા ધરાવતા સંતાનોનું પ્રમાણ ક-તાલુકાઓમાંના ૨૧.૨૭% સંતાનોને ખ-તાલુકાઓમાંના ૧૪.૨૫% સંતાનોને આવા અન્ય પ્રકારની ફી પેટે સહાય પ્રાપ્ત કરતા જણાય છે.

આમ કોઠાના અભ્યાસના તારણથી જણાય આવે છે કે શિષ્યવૃત્તિ એ દાખલ થવા સાથે શરૂ થતી મળવા પાત્ર અભ્યાસક્રમના સમયગાળા દરમ્યાન અપાતી આર્થિક સહાય છે. જે આવા તમામ લાભાર્થી કુટુંબોના સભ્યોને મળે છે. આ બધાજ કુટુંબો ગરીબ અને પછાત વર્ગના છે. જ્યારે અન્ય પ્રકારની આર્થિક સહાય બધા જ સંતાનોને મળતી તેવું જોવા મળતું નથી, આ કારણસર સંતાનો અભ્યાસ છોડી દેતા હોય તેવું ફલિત થાય છે.

અન્ય પ્રકારની ફીમાં પુસ્તકો મધ્યમ ભોજન થોજનાનો લાભ, લાઈબ્રેરી ફી, હોસ્ટેલ ફી, રમતગમત ફી, વિકાસની ફી, વગેરે ફી સ્વરૂપે આર્થિક સહાય આપતી હોય છે. આવો લાભ મેળવનારાઓનું પ્રમાણ પણ ખુબ ઓછું જોવા મળે છે. આમ સર્વાંગીય રીતે તમામ પ્રકારની ફીના સ્વરૂપમાં બધાજ કુટુંબોના આ અભ્યાસ દ્વારા ફલિત થાય છે.

૬.૧૨.૨ : વિવિધ પ્રકારની શૈક્ષણિક ફીની સહાયનું વાસ્તવિક પ્રમાણ :-

જુદા-જુદા પ્રકારની ફી ગ્રામીણ વિસ્તારના ગરીબ અને પછાત જાતિના કુટુંબોના સંતાનોને વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમ્યાન મળતી રહે છે. તેના પરિપાક રૂપે આ બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં અભ્યાસ કરતાં કુલ સંતાનોમાંથી લાભ મેળવી રહેલા સંતાનો દીઠ આવી સહાયનું કેટલું પ્રમાણ મળેલ છે, તેની માહિતી એકત્રીત કરેલ છે, આ સમગ્ર માહિતી એકઠી કરીને તેને કોઠા નં. ૬.૧૫ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ કુલ સહાયની રકમ આવા લાભ લેતા સંતાનો માટેની સહાય બંને તાલુકાઓમાં કેવા પ્રકારની રહેવા પામી છે તેનો ખ્યાલ આ કોઠા પરથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઠા નં. ૬.૧૫

કુલ શૈક્ષણિક સહાયની રકમ

સહાયની વિગત	ક— તાલુકાઓ	ખ— તાલુકાઓ
૧. કુલ શિષ્યવૃત્તિ રૂ.માં	૩૩૨૦૪	૨૪૮૬૦
૨. કુલ શિક્ષણ ફી રૂ.માં	૧૩૨૦	૧૧૫૦
૩. કુલ પરીક્ષા ફી રૂ. માં	૧૦૩૦	૬૮૦
૪. કુલ અન્ય ફી રૂ. માં	૩૨૫	૨૮૦
કુલસહાય રૂ. માં	૩૫૮૭૯	૨૭૦૮૦

કોઠાનં. ૬.૧૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ક—તાલુકાઓમાં શૈક્ષણિક સહાયના ભાગરૂપે રૂ/— ૩૫૮૭૯ અને ખ—તાલુકાઓના ભાગે રૂ/— ૨૭૦૮૦ ની શૈક્ષણિક સહાય મળે છે. વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવતાં સંતાનોને શૈક્ષણિક સહાય વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થીઓને આટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ સહાય આ બંને વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં સમગ્ર વિદ્યાર્થીની કુલ વાસ્તવિક સહાય છે.

કોઠા નો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, ક—તાલુકાઓના સંતાનોના ફાળે શૈક્ષણિક સહાય વધારે આવે છે જ્યારે ખ તાલુકાઓના સંતાનોના ફાળે આવા પ્રકારની સહાય ઓછી પ્રાપ્ય બને છે. આ ઉપરાંત ક—તાલુકામાંના કુલ શિષ્યવૃત્તિ ૩૩૨૦૪ રૂપિયા મળે છે. જ્યારે પછાત ખ—તાલુકાઓમાં આ કુલ શિષ્યવૃત્તિ રૂ.૨૪૮૬૦ જેટલી છે. કુલ શિક્ષણ ફી, કુલ પરીક્ષા ફી અને અન્ય પ્રકારની વગેરે વિકસિત તાલુકામાં સહાયરૂપે વધારે મળે છે. જ્યારે આવા પ્રકારની ફી પછાત તાલુકાઓમાં ઓછા પ્રમાણમાં મળતા હોય છે. આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાના સંતાનો વધારે અભ્યાસ કરે છે. અને વધારે પ્રમાણમાં ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી ક—વર્ગ તાલુકામાં આવા પ્રકારની સહાયનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં ગરીબીના કારણે સંતાનો આગળ અભ્યાસ ઘણાં કારણો સબબ કરી શકતા નથી. આ ઉપરાંત આવા તાલુકાના સંતાનો ઉચ્ચશિક્ષણ પણ ખૂબ ઓછા પ્રમાણ મેળવી શકતા હોવાથી આવી શૈક્ષણિક સહાય પ્રમાણ નીચું રહેવા પામેલ છે. બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં આ બાબત માં ઘણોમોટો તફાવત જોવા મળે છે.

પરંતુ આમ છતાં બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ લક્ષ્મમાં રાખીને સરેરાશ કાઢીએ તો ખ્યાલ આવશે સરેરાશ સહાયનો લાભ વધારે કોને પ્રાપ્ત થાય છે તે મુજબ તપાસીએતો ક-વર્ગ તાલુકાઓમાં કુલ ૮૬ સંતાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. અને કુલ શૈક્ષણિક સહાય રૂ. ૩૫૮૭૯ છે. તેથી વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ સહાય રૂ. ૪૧, ૭૨૦ મળે છે. જ્યારે ખ-તાલુકાઓમાં કુલ ૫૭ સંતાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. અને કુલ સહાય પેટે રૂ. ૨૭૦૮૦ મળે છે. તેથી વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ સહાય રૂ. ૪૭૫૨૬ મળે છે. આમ પછાત વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓને આ બંને તાલુકાઓમાંથી પછાત તાલુકાઓના સંતાનોને વધુ શૈક્ષણિક સવલત ની જરૂર છે. તથા આવી સવલત વધુ આપવાના હેતુથી આવી પ્રોત્સાહનરૂપે અપાતી શૈક્ષણિક સહાય વધુ પ્રમાણમાં અપાતા જોવા મળે છે. આ બાબત આવકાર્ય ગણી શકાય શૈક્ષણિક પ્રોત્સાહનની નીતિ વાસ્તવમાં ઘણી વિધેયાત્મક વલણ દર્શાવતી નીતિ ગણાય. તે અંગે અપાતી સહાય સામે દિશાનુ પગલુ ગણી શકાય.

૬.૧૨.૩ : કુટુંબોના શિક્ષણ અંગેના વલણો :-

માતા-પિતાઓ બાળકોના શિક્ષણ અંગે કેવા પ્રકારના વલણો ધરાવે છે. તે બાબત પરથી શિક્ષણનું મહત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. આ બાબતે વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ જેવુકે વિનયન, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, ગૃહવિજ્ઞાન માં ઉપરાંત ઈજનેર કે અન્ય પ્રકારનું શિક્ષણ વગેરેનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. લાભાર્થી કુટુંબોના વડાને આ બાબતે પુછેલ પ્રશ્નનો જવાબ બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં સરખો મળેલો જોવા મળે છે કે માત્ર વધારે સહાયરૂપે લાભ મળે છે. કોઠાના તારણ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય આવે છે કે વિનયન પ્રકારનું જ શિક્ષણ આપવું જોઈએ ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું ન જોઈએ કારણ કે સરકારી નોકરી તો મળવાની શક્યતા નથી આરક્ષણ હોવા છતાં અનુસુચિત જાતિને ઘણા ક્ષેત્રો વિપુલ જગ્યાઓ હોવા છતાં સરકારશ્રી દ્વારા ભરવામાં આવતા નથી કારણ ગમે તે હોઈ શકે પણ આરક્ષણ નો સંપૂર્ણ લાભ મળતો નથી. ત્યારબાદ વાણિજ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવા માંગે છે. આ દષ્ટિએ એવુ ફલિત થાય છે કે પછાત વિસ્તારના કુટુંબ કરતા વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબો તેથી આગળ વધીને થોડુ વધારે ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવવા માંગે છે. આમ વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબનો વલણ થોડુ અનુકુળ લાગે છે.

૬.૧૨.૪ : સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાય અંગેના વલણો :-

ગ્રામીણ વિકાસ અને યોજનાની અનુકુળ અસરો પડવાનો આધાર શિક્ષણના પ્રમાણ પર રહેલા છે. તેના દ્વારા યોગ્ય પ્રકારની લાયકાત મેળવીને વ્યક્તિ આવક નું સર્જન ઉંચા ધોરણે હાંસલ કરી શકે છે. આમ ઉચ્ચ જીવનધોરણ અને આર્થિક આબાદીનો અનુભવ શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારના મોટાભાગના લોકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત હોય તેથી પુખ્ત વયના લોકો માટે હવે આવો અવકાશ ભાગ્યેજ ઉભો થઈ શકે પરંતુ કુટુંબ પોતાના સંતાનોને શિક્ષણ આપીને આ ભાવિ પેઢી માટે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે અવકાશ ઉભો કરી શકે તેવી શક્યતા રહેલી છે. તેથી આજે નહિ પરંતુ આવા આર્થિક સહાયના શૈક્ષણિક કામો કાર્યક્રમો દ્વારા ભાવિ પેઢીને સારા વ્યવસાયોમાં આ માતા-પિતા નં સ્થિર કરવામાં રસ ધરાવતા થયા છે. આમ પોતેતો ખેત મજૂરી અને અન્ય પ્રકારની મજૂરી કરે છે. પરંતુ પોતાના સંતાનોને મજૂરી કરાવવા માંગતા નથી આ અભ્યાસ દરમ્યાન સંતાનોને શિક્ષણ આપતા માતા-પિતા જે રીતે આવા કાર્યક્રમો અંતર્ગત પ્રાપ્ત થતા વિવિધ પ્રકારના શૈક્ષણિક લાભો પ્રાપ્ત કરે છે. તેની માહિતી બાદ આવા માતા-પિતા ભાવિ સંબંધી કયા પ્રકારની આશા અને અપેક્ષાઓ રાખે છે. તે સંબંધી તેઓના મનોવલણો પર એક દ્રષ્ટિ નાખવાથી આર્થિક વિકાસ માટે ભવિષ્ય માં કેવી શક્યતાઓ છે તેનો અણસાર મળી શકે છે. આ અંગે મેળવેલ વિગતોને કોઠાનં ૬.૧૬માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં ૬.૧૬

સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાય સંબંધી અપેક્ષાઓ

ભાવિ વ્યવસાયની પસંદગી	ક-તાલુકાઓ		ખ-તાલુકાઓ	
	સંખ્યા	ટકાવારી	સંખ્યા	ટકાવારી
૧. સરકારી નોકરી	૨૨	૫૨.૭૮	૧૫	૫૫.૧૫
૨. નસીબ પર આધાર	૧૧	૨૬.૧૯	૦૭	૨૫.૯૩
૩. કોઈ અપેક્ષા નહી	૯	૨૧.૪૩	૦૫	૧૮.૫૨
કુલ	૪૨	૧૦૦%	૨૭	૧૦૦%

દરેક માતા—પિતા પોતાના સંતાનોને જ્યારે શિક્ષણ આવવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે પોતાના આર્થિક ગુંજાઈસ ન હોવા છતાં સંતાનોના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય અંગે સતત ચિંતાતુર રહેતા હોય છે. આર્થિક ગરીબીમાં પીળાઈ રહેલા કુટુંબો આવા પ્રકારની વિટંબણા ભર્યા જીવનમાં બહાર આવવા સતતમથી રહેલા અને પ્રયત્ન કરી રહેલા જાવા મળે છે. આવા પ્રયાસમાં પોતાને આછા શિક્ષણ કે શિક્ષણના અભાવને કારણે અવકાશ ન હોય ત્યારે વધુને વધુ લક્ષ્ય સંતાનોના ભાવિ વિકાસ પર તેઓ રાખે છે. આ સંદર્ભમાં જ્યારે સરકાર પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા ગ્રામિણ ગરીબ અને પછાત વર્ગના અનુસુચિત જાતિ અને અનુસુચિત જનજાતિ ના શિક્ષિત યુવકો કે યુવતીઓ માટે સરકાર નોકરીઓમાં આ રક્ષણ અંગે સ્પષ્ટ નીતિ ધરાવે છે. ત્યારે આવા નીતિનો લાભ લઈને પોતાના સંતાનો ઉજ્જવળ ભાવિ બનાવે તેવી અપેક્ષા દરેક સમાજના સમજુ માતા—પિતાની હોય છે. આવા વ્યવસાય—ધંધાના ક્ષેત્રો જાણવા માટે અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. તેમાં ક—તાલુકાના શિક્ષણ આપતા ૪૩ કુટુંબોમાંથી ૨૨ કુટુંબો અને ખ— તાલુકાના શિક્ષણ આપતા ૨૭ કુટુંબોમાંથી ૧૫ કુટુંબો પોતાના સંતાનો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવીને સરકારી નોકરીમાં સ્થિર કરવાનો ઈરાદો ધરાવતા જાવા મળે છે. એટલે કે બંને વિસ્તારના કુલ કુટુંબોના અનુક્રમે ૫૨.૩૮% કુટુંબો અને ૫૫.૫૫% કુટુંબો ભાવિ વ્યવસાયની પસંદગીના સરકારી નોકરીના પસંદગી કરતા જાવા મળે છે. પોતાના સંતાનોને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાવીને સારી સરકારી નોકરીને ગોઠવવાના ઈચ્છા ધરાવતા જોવા મળે છે. આ અપેક્ષા ખરેખર સરકારી નીતિનાં સંદર્ભમાં ઘણી જ યાજબી ગણી શકાય તેમ છે. આવી અપેક્ષા કે ઈરાદો તેઓના બૌદ્ધિક નિર્ણયનો સંકેત આપે છે. આ બાબતમાં બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં કોઈ મોટો ભેદ કે તફાવત જોવા મળતો નથી.

સામાન્ય રીતે કેટલાક માતા—પિતા આવો સ્પષ્ટ ઈરાદો કે મંતવ્ય વ્યક્ત કરી શકતા નથી. કેમ કે પોતાના સંતાનો વ્યવસ્થિત પૂરતું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે તે અંગે પણ દ્રિધામાં રહેતા હોય તેવા અહેસાસ થાય છે. આવા કુટુંબો ક—તાલુકાઓમાં કુલ કુટુંબોમાંના ૧૧ અને ખ—તાલુકાના કુલ કુટુંબોમાંના ૭ કુટુંબો આવેલા છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ આ બાબત ને જોઈએતો વિકસિત તાલુકાઓના કુલ કુટુંબોમાંના ૨૬, ૧૮% કુટુંબો અને પછાત તાલુકાઓના કુલ કુટુંબોમાંના ૨૫, ૮૩% કુટુંબો પ્રારબ્ધવાદિ

વિચારશ્રેણી ધરાવતા જોવા મળે છે. આવા કુટુંબોનું મંતવ્ય સંતાનોના ભાવિ સંદર્ભમાં એવું જોવા મળે છે. કે પોતાના સંતાનનું ભાવિ તેનું નસીબ નક્કી કરશે. આમ તેમના મતે નસીબ પર સંતાનોનું ભાવિ નિર્ભર છે. તેવું મંતવ્ય તેઓ વ્યક્ત કરે છે. આ બાબતમાં આવા કુટુંબોના ગરીબીમાંથી ઉભી થતી નિરાશા તથા લઘુતાગ્રંથી નો અણસાર મળે છે.

સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાયની પસંદગી બાબતમાં એક છેલ્લું મંતવ્ય જાણવા મળ્યું છે. તેમાં આ પ્રકારના મંતવ્યો વ્યક્ત કરતા કુટુંબો કઈક જુદા જ પ્રકારનો મત ધરાવે છે. આ લોકોમાના ઘણાખરા ભાવિ અંગે તદ્દન અનિશ્ચિતતા ધરાવે છે. આ માતા-પિતા નું એવું માનવું છે. સંતાનોના ભાવિ અંગે કોઈ નક્કી કરેલ નથી. જે થવાનું હશે તે થશે ખબર નહીં, જે થાય તે ખરું તેઓ આગળ વધેતો ઠીક અને પોતાની માફક ખેત મજૂરી કે અન્ય પ્રકારની મજૂરીમાં પડ્યા રહે તો પણ ઠીક તેઓ ભાવ અને સુજ વ્યક્ત કરતા આવા માતા પિતા કરતા જોવા મળે છે. ક-તાલુકાના ૯ અને ખ-તાલુકાના ૫ કુટુંબો સંતાનોના ભાવિ અંગે કોઈ ચોક્કસ મત પર આવિ શકતા નથી. આ બાબતને ટકાવારી રીતે તપાસીએ તો વિકસિત તાલુકાના ૨૧.૪૩% કુટુંબોને અને પછાત તાલુકાના ૧૮.૫૨% કુટુંબોના પોતાના સંતાનોના ભાવિ વ્યવસાય અંગે કોઈપણ પ્રકારનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરતા નથી આવો સંકેત તેઓના ઉત્તર દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

આમ ત્રણેય પ્રકારના મંતવ્યો પરથી પ્રથમ પ્રકારનું મંતવ્ય વધુ યોગ્ય અને સ્પષ્ટ છે. કોઈપણ માતા પિતા સરકારી નોકરી સિવાયની અન્ય નોકરી કે ખાનગી નોકરીનો મત વ્યક્ત કરતા નથી. સરકારી નોકરીમાં શિક્ષણ, સિંચાઈ, વિજળી, બેંક, વિમાં કંપની, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે પ્રકારની નોકરી અંગેનો મત વ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે. આમ માત્ર આરક્ષણ નિતિના લાભ અનુસુચિત જાતિના લોકોને મળતા હોવાથી તે અન્વયે ભાવિ ઉજ્જવળ એટલે કે સરકારી નોકરી મળી જવાનો ખ્યાલ હોવાથી આ લોકો આવા પ્રકારનો મત ધરાવતા હોય તેમ જણાય છે. તે આપણા વિકાસમાં અર્થતંત્રમાં રોજગારીની અનેક વિવિધ વિશાળ તકો ઉભી થઈ હોય તેની માહિતી ન હોય કે તે અંગેની જાણકારીનો અભાવ હોય તેઓ અણસાર આવે છે. આમ તેઓનું વિકાસલક્ષી માનસ છતુ થતું નથી. આ અનામત માત્ર પછાત

વર્ગના લોકો માટે જ છે. કે સરમારી નોકરી સારી છે. અને સલામત છે. તેવું મંતવ્ય દરેક ધરાવતા હોય છે. પ્રથમ ખ્યાલ મુજબ આવું દ્રષ્ટિપ્રાત થાય છે.

જ્યારે બીજો ખ્યાલ કે મંતવ્યો કુટુંબો દ્વારા જે ખ્યાલને વ્યક્ત કરે છે. તે બિલકુલ અનિશ્ચિત ભાવિ અંગેનું અભણ માનસનો પરિચય કરાવે છે. તેઓ પુરુષાર્થને બદલે પ્રારબ્ધને પ્રાધાન્ય આપતા હોય તેવું જણાય આવે છે. આવા કુટુંબોના સંતાનોનું ભાવિ અંધકારમય બની જતું હોય તેવું ફલીત થાય છે.

માનવીની મુખ્ય જરૂરિયાતોમાં રોટી,કપડાં અને મકાન આ ત્રણ જરૂરિયાતોને ગણવામાં આવે છે.આ ત્રણમાં મકાન એ સારા જીવનધોરણ માટેનું મહત્વનું સાધન ગણવામાં આવે છે. પોતાની માલિકીનું રહેણાંક હોયતે સદભાગ્યની બાબત ગણાય મકાન એક માત્ર રહેણાકના સાધન તરીકે નહિં મીલકત તરીકે આર્થિક અને સામાજિક દરજ્જાના માપદંડ સમાન ગણાય છે.મીલકત તરીકે પછાત કે ગ્રામીણ સમાજમાં ઉચ્ચ મોભા તરીકે મકાન ધરાવવાની બાબત દૂરની ગણાય તેમ છતાં સામાન્ય રહેણાક સુવિધાના અંગ તરીકે ગ્રામીણ વિસ્તારના ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા લોકો આ સાધન ધરાવે તે બાબત એકઠી કરેલ તે માહિતીને રજૂ કરવાથી આવા ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબો સારા જીવનધોરણ પ્રાપ્તિની બાબતમાં આવી સુવિધા અંગે પ્રકાશ પાડી શકાય આ સંદર્ભમાં મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ, મકાનનું સ્વરૂપ તથા મકાનમાં રહેલી પાયાની સુવિધા ઓ ઓરડાઓની સંખ્યા વગેરે અંગેની ચર્ચા અહિં કરવામાં આવેલી છે.

૬.૧૩ મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ :—

વિકસીત તાલુકાઓ અને પછાત તાલુકાઓના કુટુંબોમાંથી કેટલા કુટુંબો પોતાની માલિકીનું મકાન ધરાવે છે.તેમજ કેટલા કુટુંબો ભાડાના મકાનમાં રહે છે.તેઅંગેની એકત્ર કરેલ માહિતી ને કોઠા નં ૬.૧૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં ૬.૧૭

મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	સ્વ માલિકીનું મકાન ધરાવતા કુટુંબો	ભાડાના મકાનમાં રહેતા કુટુંબો	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૭૬ (૮૫.૦૦%)	૪ (૫.૦૦%)	૮૦ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૬૦ (૮૫.૭૧%)	૧૦ (૧૪.૨૮%)	૭૦ (૧૦૦%)

(કૌસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં. ૬. ૧૭ માં દર્શાવ્યા મુખ્ય ક-વર્ગના ૮૫ % કુટુંબો અને ખ-વર્ગના ૮૫.૭૧ % કુટુંબો પોતાની સ્વમાલિકીનું મકાન ધરાવે છે. જ્યારે બંને વર્ગના અનુક્રમે ૫ % કુટુંબો અને ૧૪.૨૮ % કુટુંબો ભાડાના મકાનમાં રહે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગરીબ લોકોમાં અનુસૂચિત જાતિના લોકોનું પ્રમાણ વિશેષજોવા મળે છે. આ અનુસૂચિત જાતિના લોકોનો ઘટ અક્કીસાથે ગામ બહાર વાસમાં આવેલા હોય છે. આ લોકો પરંપરાગત રીતે કુટુંબના વારસાઈ દ્વારા પોતાની માલિકીના ઘરમાં રહેવાની પ્રણાલિકા ચાલતી જોવા મળે છે. મોટા ભાગે આ લોકો પોતાના વાસ સિવાયના ગામોમાં અન્ય કોઈ વિસ્તારમાં મકાન લઈ શકતા નથી. તથા કોઈ સવર્ણો વાસમાં ઘર ખરીદતા નથી. આ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિના કારણે લે-વેંચ થતી નથી.

આ ઉપરાંત ગ્રામીણ ગરીબ લોકોમાં અન્ય પછાત વર્ગના કુટુંબોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાં આપણા અભ્યાસમાં ગ્રામીણ ગરીબોમાં બક્ષીપંચમાં સમાવેશ થયેલ કોળી લોકોના કુટુંબો અભ્યાસમાં સામેલ થયેલા જોવા મળે છે. કારણ કે જૂનાગઢ જિલ્લામાં કોળી લોકોની જ્ઞાતિ વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલ છે આ લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારના અનુસૂચિત જાતિની જેમ અલગ પોતાના કોળી વાસ બનાવીને રહે છે. આ કોળી વાસમાં પણ સંવર્ણો મકાન ખરીદતા નથી. તેથી વંશ પરંપરાગત રીતે કુટુંબોમાં વારસા દ્વારા પોતાની માલિકીના ઘરમાં રહેવાની પ્રણાલિકા ચાલતી જોવા મળે છે.

૬.૧૪ : સહાય વિનાના મકાન અંગેની સુવિધાઓ :-

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિકસીત તાલુકાઓ અને પછાત તાલુકાઓમાં ગરીબ ગ્રામીણ કુટુંબોમાંથી પોતાની માલિકીની સહાય વિનાનું મકાન ધરાવતા કેટલા કુટુંબો છે. અને આવા પ્રકારના મકાનનું સ્વરૂપ તથા સવિધા કેવી છે? તે અંગેની ચર્ચા અહિં કરવામાં આવેલ છે.

૬.૧૪.૧ : સહાય વિનાના મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ : -

સહાય વિનાના સ્વમાલિકી અંગેના મકાન ધરાવતા કુટુંબોની વિગતો કોઠા નં. ૬.૧૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬. ૧૮

સહાય વિનાના મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	સહાય વિનાનું મકાન ધરાવતા	સહાય વાળું માલિકીનું મકાન ધરાવતા કુટુંબો	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૩૧ (૪૦.૭૮%)	૪૫ (૫૮.૨૧%)	૭૬ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૩૩ (૫૫.૦૦%)	૨૭ (૪૫.૦૦%)	૬૦ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠામાં ૬.૧૮ માં દર્શાવ્યા મુજબ ક-વર્ગના ૪૦.૭૮% કુટુંબો અને ખ-વર્ગના ૫૫.૦૦% કુટુંબો સહાય વિનાનું પોતાની માલિકી ના ઘર ધરાવે છે. આ મકાન માં કોઈપણ પ્રકારના સરકારની કે અન્ય ની સહાય લઈને બનાવેલ નથી કે ખરીદેલ નથી તેવું તારણ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. આ મકાનમાં બાંધકામ કેવા પ્રકારના છે. તે અંગે ચર્ચા કરીશું.

૬.૧૪.૨ : સહાય વિનાના મકાનના બાંધકામ નું સ્વરૂપ :-

સ્વ માલિકના સહાય વિના મકાનનું બાંધકામ કેવા પ્રકારનું છે તે અંગેની વિગતો કોઠાનં. ૬.૧૯માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૧૯

સહાય વિનાના મકાનના બાંધકામનું સ્વરૂપ

બાંધકામનું સ્વરૂપ	ક-તાલુકાઓ		ખ-તાલુકાઓ	
	મકાન	ટકાવારી	મકાન	ટકાવારી
૧. ઝુપડું	૧	૩.૨૩	૩	૯.૦૯
૨. કાચું	૪	૧૨.૯૦	૯	૨૭.૨૭
૩. અર્ધપાકું	૨૦	૬૪.૫૨	૧૯	૫૭.૫૮
૪. પાકું	૬	૧૯.૩૫	૨	૬.૦૬
કુલ	૩૧	(૧૦૦%)	૩૩	(૧૦૦%)

કોઠા નં. ૬.૧૯નો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ક-વર્ગમાં અર્ધ પાકા મકાનો ૬૪.૨ % ધરાવે છે. અને ખ-વર્ગમાં આવા પ્રકારના મકાનો ૫૭.૪૮ % કુટુંબો ધરાવે છે. તેથી તેમાં ખાસ બહુ મોટો તફાવત રહેવા પામેલ નથી.

ઝુપડું અને કાચા મકાનો વિકસિતા વિસ્તારનાં કુટુંબો કરતા પછાત વિસ્તારના કુટુંબોમાં વધારે જોવા મળે છે. અને પાકા મકાનોનું પ્રમાણ વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોમાં વિશેષ રહેલ જણાય આવે છે. જે વિકાસની કક્ષાને સ્પષ્ટ કરે છે.

૬.૧૪.૩ : સહાય વિનાના મકાનમાં ઓરડાઓ :-

સ્વમાલિકીના સહાય વિનાના મકાનમાં ઓરડાઓની સંખ્યા કેટલી છે? તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૨૦ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૨૦

સહાય વિનાના મકાનમાં ઓરડાઓનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	એક ઓરડો ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ	એકે ઓરડા ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ	ત્રણ ઓરડા ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ	કુલ
ક- વર્ગ	૩ (૯.૬૮)	૨૩ (૭૪.૧૯)	૫ (૧૬.૧૩)	૩૧ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૨૪ (૭૨.૭૩)	૮ (૨૪.૨૪)	૧ (૩.૦૩)	૩૩ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં.૬.૨૦ ના અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક-વર્ગના કુટુંબોમાં બે ઓરડા ધરાવનાર ૭૪.૧૯% ઘરો સહાય વિનાના માલિકીના જોવા મળે છે. અને બાકીના ઘરોના ઓરડામાં એક કે ત્રણ આવેલા છે. જ્યારે ખ-વર્ગના કુટુંબોમાં બે ઓરડા ધરાવતા અને ત્રણ ઓરડા ધરાવતા ઘરો ઓછા જોવા મળે છે. અને સોથી વધારે ઘરો એટલે કે ૭૨.૭૩% ઘરો એક જ ઓરડા ધરાવતા સહાય વિનાના માલિકીના ઘરો આવેલા છે. જે પછાત પણાનો અગુંલી નિર્દેશ કરે છે.

૬.૧૫ : સહાયવાળા મકાન અંગેની સુવિધાઓ :-

પોતાની માલિકીના મકાનો બે પ્રકારના આવા બંને વિસ્તારોના કુટુંબોમા જોવા મળે છે. એક આગળ ચર્ચા કરી તે પ્રકારનું સહાય વિનાનું મકાન અને બીજું સરકારશ્રી તરફથી આપવામાં આવેલી આર્થિક નાણાકીય સહાયથી બનાવેલ મકાન છે. તે પણ પોતાના માલિકીનું જ છે. ઘણા વર્ષોથી ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ અંગેનું ‘‘ઈન્દીરા આવાસ યોજના’’ અમલમાં મુકેલી જોવા મળે છે. ૧૯૮૮માં ‘‘જવાહર રોજગાર યોજના’’માં તેને ભેળવી દેવામાં આવેલી છે. ફરી આજે આ યોજના અલગ કરેલ જોવા મળુલ છે. હવે તાજેતરના વર્ષોમાં તેનું નામ ઈન્દીરા આવાસ યોજનામાંથી બદલીને આવાસ યોજના એવું રાખવામાં આવેલ છે. આ યોજના પેટે મકાન વિહોણા પછાત વર્ગના દલિત સમાજના કુટુંબોના ઘર માટે પ્લોટ માં અને બાંધકામની સુવિધા સાથે રહેણાંક મકાન પુરા પાડવાની નીતિ અમલી બનવા પામેલ હોઈ આ કુટુંબો પોતાના માલિકીના ઘર મેળવી શકે તેવી અનુકુળ સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. કદાચ આવા પ્રકારની સુવિધા અસ્તિત્વમાં ન હોતતો ઘણાં કુટુંબો મકાન વિહોણા જોવા મળે તેવું લાગે છે. આમ સરકારશ્રી સહાયથી બનાવેલ મકાન અંગેની ચર્ચા અહિં કરવામાં આવેલ છે.

૬.૧૫.૧ સહાયવાળા મકાન ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ અને સહાય :-

સરકારશ્રીની આવાસ યોજના દ્વારા સહાય મકાન માટે બે સ્વરૂપમાં આપવામાં આવે છે. રોકડ નાણા ના રૂપે અને પ્લોટના રૂપે આ બંનેમાંથી કોઈપણ સહાયનો લાભ લઈને આ બંને વિસ્તારના પછાત ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોએ પોતાના માલિકીના મકાન બનાવેલ જોવા મળે છે. તેમાંથી વિકસિત વિસ્તારના ૪૫ કુટુંબો એ આવા

પ્રકાર ની સહાય મેળવેલ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારના ૨૭ કુટુંબોએ આવા પ્રકાર ની કાર્ય સહકાર ની સહાય મેળવેલ છે.

આ બાબત ને ટકાવારીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાઓના કુલ કુટુંબોમાંથી માલિકીનુ મકાન ધરાવતા ૫૬.૨૧% કુટુંબોઓએ સહાય વડે મકાનના સુવિધા ઉપલબ્ધ કરેલ છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના કુલ કુટુંબોમાંથી માલિકીનુ મકાન ધરાવતા ૪૫% કુટુંબોઓએ સહાય વડે મકાનની સુવિધા પ્રાપ્ત કરેલ છે. આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છેકે વિકસિત વિસ્તારમાં સરકારની સહાય વધારે મળેલ હોવાનું સર્મથન મળે છે. જ્યારે આવા પ્રકારની સહાય પછાત વિસ્તારનીમાં અલ્પ પ્રમાણમાં મળુલ છે.

૬.૧૫.૨ : સહાય ધરાવતા મકાનના બાંધકામનું સ્વરૂપ :-

સહાયથી બનાવેલ મકાનનું બંને વિસ્તારમાં કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ છે? તે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૨૧ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠાનં. ૬.૨૧

સહાય ધરાવતા મકાનના બાંધકામનું સ્વરૂપ

બાંધકામનું સ્વરૂપ	ક-તાલુકાઓ		ખ-તાલુકાઓ	
	મકાન	ટકાવારી	મકાન	ટકાવારી
૧. ઘુપડું	—	—	૧	૩.૭૦
૨. કાચું	૨	૪.૪૫	૧૩	૪૮.૧૫
૩. અર્ધપાકું	૬	૧૩.૩૩	૧૧	૪૦.૭૪
૪. પાકું	૩૭	૮૨.૨૨	૨	૭.૪૧
કુલ	૪૫	૧૦૦%	૨૭	૧૦૦%

કોઠા નં. ૬.૨૧નો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ક-વર્ગમાં સહાયથી બનાવેલ પાકા મકાનો ધરાવતા ૮૨.૨૨ % કુટુંબો આવેલા છે. વ્યારે ખ-વર્ગમાં આવા પ્રકારના મકાનની સુવિધા વાળા માત્ર ૭.૪૧ % કુટુંબો જ જોવા મળે છે. પછાત વિસ્તારમાં સોથી વધારે સહાયવાળા કાચા મકાનો ધરાવતા કુટુંબો ૪૮.૧૫ % વેટલા છે. જ્યારે વિકસિત વિસ્તારમાં આવા પ્રકારના ધરાવતા કુટુંબ માત્ર ૪.૪૫ % જેટલા જ છે. આ દૃષ્ટિએ એવું જાણવા મળે છે કે સહાય વડે બનાવેલ મકાનના પ્રકાર મુજબ

વર્ગીકરણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોએ વધારે સુવિધા વાળા મકાન બનાવેલ છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારના લોકોએ ઓછી સુવિધાવાળા મકાન સહાય વડે બનાવેલ છે. આમ પછાત વિસ્તારના કુટુંબો વધારે ગરીબ હોવાના ખ્યાલને દર્શાવે છે.

૬.૧૫.૩ સહાયવાળા મકાન ઓરડાઓ

સ્વમાલિકીના સહાય વાળા મકાનમાં ઓરડાઓની સંખ્યા કેટલી છે? તે અંગે વિગતો કોઠા નં. ૬.૨૨ રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠાનં. ૬.૨૨

સહાયવાળા મકાનમાં ઓરડાઓનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	એક ઓરડો ધરાવતા	બે ઓરડા ધરાવતા	ત્રણ ઓરડા ધરાવતા	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૭ (૧૫.૫૫)	૩૧	૭ (૧૫.૫૬)	૪૫ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૨૧ (૭૭.૭૮)	૫	૧ (૩.૭૦)	૨૭ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં. ૬.૨૨ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરવાથી ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગના કુટુંબોમાં બે ઓરડા ધરાવતા ૬૮.૮૮ % કુટુંબો આવેલા જોવા મળે છે, જ્યારે ખ-વર્ગના કુટુંબો આવા પ્રકારની સુવિધા મેળવતા હોય તેવા માત્ર ૧૮.૫૨ % કુટુંબો જ છે.

એક રૂમ કે ઓરડાની સુવિધા ધરાવતા ક-વર્ગમાં ૧૫.૫૫ % કુટુંબો છે, જ્યારે ખ-વર્ગમાં ૭૭.૭૮ % કુટુંબો જોવા મળે છે. આમ, અલ્પ સુવિધાવાળા વધારે પડતા કુટુંબો પછાત વિસ્તારોમાં આવેલા છે. આમ, લાભની દ્રષ્ટિએ પછાત વિસ્તારમાં સરકાર તરફથી મળેલ ઓછા લાભથી આર્થિક અસમાનતા ચાલુ રહેલી છે. બે કરતાં વધારે રૂમ કે ઓરડા ધરાવતા બંને વર્ગના કુટુંબોમાંથી સૌથી વધારે કુટુંબો વિકસિત તાલુકાઓમાં જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓમાં આવા કુટુંબોમાંથી માત્ર એક જ કુટુંબ પાસે આવા પ્રકારની સુવિધા આવેલ છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ ફલીત થાય છે કે, આ યોજના પૂરી પાડેલઆવા પ્રકારની સગવડથી આર્થિક અસમાનતાનું નિવારણ થયેલું જણાય આવતું નથી.

૬.૧૫.૪ : મકાન સહાયથી થયેલ સંતોષ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કેટલાક લાભાર્થી કુટુંબોને ‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’ની મકાન સહાય મળેલ હોય આવા કુટુંબોને સહાયથી સંતોષ થયો છે કે નહિ ? અને જો સંતોષ ન થયો હોય તો તેનું કારણ શું છે ? વગેરે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૨૩માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨૩

મકાન સહાયથી સંતોષ ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	મકાન સહાયથી સંતોષ ધરાવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ	મકાન સહાયથી સંતોષ ન થયેલ કુટુંબોનું પ્રમાણ	કુલ
ક-વર્ગ	૧૮ (૪૦.૦૦%)	૨૭ (૬૦.૦૦%)	૪૫ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૧૩ (૪૮.૧૫%)	૧૪ (૫૧.૮૫%)	૨૭ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા ૬.૨૩ પરથી જણાશે કે, યોજનાની મકાન સહાયથી ક-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૪૦ % કુટુંબોને અને ખ-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૪૮.૧૫ % કુટુંબોને મળેલ આવા પ્રકારની સહાય અને મદદથી સંતોષ પ્રાપ્ત થયેલ છે અને બાકીના વધેલા ક-વર્ગના ૬૦ % અને ખ-વર્ગના ૫૧.૮૫ % કુટુંબોની આવા પ્રકારની સહાયથી પૂરેપૂરો સંતોષ થયેલ નથી. એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને વિસ્તારના મોટા ભાગના લોકોને મકાન સહાયથી સંતોષ પ્રાપ્ત થયો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે રહેણાંક એ પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુ છે પણ આવા પ્રકારની સુવિધા ઉભી કરવા સરકારની યોજનાની સહાય માત્ર પૂરક સાધન તરીકે ની જ બની રહે છે. કેમકે આ સહાયની રકમ કરતાં અનેકગણી વધારે નાણાંકીય જરૂરિયાતોની જરૂર પડે છે. આટલી અલ્પ અને વિલંબવાળી સહાયથી જરૂરિયાત પણ તૃપ્ત થઈ શકતી નથી અને સંતોષ પણ મળી શકતો નથી. બીજું અગત્યનું કારણ એ છે કે સહાય મળવાથી ખાસ કાંઈ લાભ થયેલો જણાઈ આવતો નથી. આ પ્રકારની સહાય મેળવવાની ખૂબ લાંબી વિધિ, સહાયમાં ઘણો લાંબો સમય અને માત્ર નામની જ રકમ બંને વિસ્તારના લાભાર્થી તાલુકાઓના લાભાર્થી ગામોને મળતી હોવાથી તેઓને સંતોષ થયેલ જણાય આવતો નથી તે બાબત ખૂબ સ્વાભાવિક છે.

૬.૧૬ : સ્વમાલિકીના મકાનમાં પાયાની સુવિધાઓ :-

પોતાની માલિકીનું મકાન સહાયવાળું હોય કે, કોઈ પણ પ્રકારની સરકારની સહાય વિનાનું હોય તેને સ્વમાલિકીનું મકાન કહેવાય. આ પ્રકારના મકાનો સુવિધાદાયક છે કે નહિ તે દ્રષ્ટિથી આ મકાનોનું મૂલ્યાંકન કરી કુટુંબનો સુખાકારીમાં તે શું ફાળો આપી શકે કે તેનું શું પ્રદાન હોઈ શકે તે અંગેનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે. સામાન્ય રીતે રહેણાંક મકાનની વિવિધ સુવિધાને જીવન સગવડ ભર્યું જીવી શકાય અને આરોગ્યપ્રદ રીતે જીવી શકાય તે બાબતની દ્રષ્ટિએ મૂલવવાનું જરૂરી છે. આ પ્રકારની ચર્ચા માટે આવા મકાનોમાં કેવી સુવિધા છે તે અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી હોય આવી પ્રાપ્ય માહિતીને રજૂ કરવાનો અહિ પ્રયત્ન કરેલ છે. આ સંદર્ભમાં મુખ્ય ચાર પ્રકારની સુવિધા આર્થિક માપદંડ તરીકે નહિ પરંતુ આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ અને સગવડભર્યા જીવનની દ્રષ્ટિએ મહત્વની ગણીશકાય તેમ છે. આવી સુવિધાથી સ્વચ્છતાનું વાતાવરણ નિર્માણ થઈ શકે તેમ છે અને કુટુંબના સભ્યોછ આરોગ્યપ્રદ જીવન ગુજારી શકે છે. સંક્ષેપ્તમાં કહીએ તો આવા પ્રકારની સુવિધાઓ આર્થિક કે સામાજિક મોભા તરીકે નહિ પરંતુ આરોગ્યના અભિગમથી તપાસવી અતિ આવશ્યક ગણાશે.

૬.૧૬.૧ : રસોડાની સ્વતંત્ર સુવિધા :-

આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ રસોડાની સ્વતંત્ર સુવિધા હોવી જરૂરી છે. આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૨૪માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૨૪

રસોડાની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો

તાલુકાઓ	સ્વતંત્ર રસોડું ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર રસોડું નહિ ધરાવતા કુટુંબો	કુલ
ક-વર્ગ	૫૬ (૭૩.૬૮%)	૨૦ (૨૬.૩૨%)	૭૬ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૧૭ (૨૮.૩૩%)	૪૩ (૭૧.૬૭%)	૬૦ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

મકાન જો એક જ ઓરડાવાળું હોય તો એક ખૂણામાં સાથે જ રસોડા માટે જગ્યાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય છે, જે અગવડતા ભર્યું બને છે. એટલું જ નહિ આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ પણ ઈચ્છનીય ન ગણી શકાય. આ અંગેની કોઠા નં. ૬.૨૪ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી માહિતી પરથી જોઈ શકાય છે કે ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૭૩.૬૮ % અને ખ-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૨૮.૩૩ % કુટુંબો ઘરના રહેણાંક ઓરડાથી સ્વતંત્ર રસોડાની સુવિધા ધરાવે છે. આ રીતે ક-વર્ગના કુટુંબોમાં આવી સુવિધા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય છે. કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓને રસોઈ કામ માટે મોકળાશ, બાળકોને કનડગત વિના કામ કરવાની શક્યતા તેમજ કામ કરનાર સ્ત્રીઓ માટે એકાંત વગેરે બાબતો વગેરેની દ્રષ્ટિએ સ્વતંત્ર રસોડું આવકાર્ય છે. આ બાબતમાં ક-વર્ગના કુટુંબો વધુ સારી સ્થિતિમાં જીવન ગુજારે છે. કેમકે સ્વતંત્ર સુવિધાને કારણે ભોજન વધુ આરોગ્યપ્રદ બને છે. તે બાબત વધુ મહત્વની ગણવામાં આવે છે. આ અભિગમને વર્ગની આબાદી અંગે સારો અણસાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેવું માનવું ઉચિત છે.

કોઠા નં. ૬.૨૪ તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૨૬.૩૨ % અને ક-વર્ગના ૭૧.૬૭ % કુટુંબો ઘરનાં રહેણાંક ઓરડામાં સ્વતંત્ર રસોડાની વ્યવસ્થા અને સુવિધા ધરાવતા નથી. આ રીતે ક-વર્ગના કુટુંબો કરતાં ખ-વર્ગના કુટુંબોમાં આવી સુવિધા વિનાના કુટુંબોનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે રસોડાની સ્વતંત્ર સુવિધાઓની બાબતમાં વિશેષ તફાવત મળુમ પડે છે. અને વિકસિત તાલુકાઓના ગામોના કુટુંબો આવા પ્રકારની સુવિધા વધારે અને પછાત તાલુકાઓના ગામોના કુટુંબો આવી સુવિધા ઓછા પ્રમાણમાં ધરાવે છે, તેવું ફલિત થાય છે.

૬.૧૬.૨ : શૌચાલયની સ્વતંત્ર સુવિધા :-

બીજી અગત્યની આરોગ્યપ્રદ સુવિધામાં શૌચાલયની સુવિધાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની સુવિધા ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિશેષ પ્રચલિત નથી. કેમકે પરંપરાગત રીતે આવી સુવિધા વિના ચલાવી લેવા લોકો ટેવાયેલા હોય છે પરંતુ માહિતી આરોગ્ય સંબંધિ અગત્યતા ધરાવે છે તેથી તે અંગે ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે આ અંગેની એકઠી

કરેલ માહિતીને કોઠા નં. ૬.૨૫ માં રજૂ કરેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨૫

શૌચાલયની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો

તાલુકાઓ	સ્વતંત્ર શૌચાલયની સુવિધા ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર શૌચાલયની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૯ (૧૧.૮૪%)	૬૭ (૮૮.૧૬%)	૭૬ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૪ (૬.૬૭%)	૫૬ (૯૩.૩૩%)	૬૦ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં. ૬.૨૫ માં બતાવેલી વિગતો પરથી કહી શકાય કે મોટા ભાગના ગરીબ અને દલિત કુટુંબોમાં રહેણાંકની જ અપૂરતી જગ્યા હોય ત્યાં આવી શૌચાલયની સ્વતંત્ર સુવિધાની વાત કરવી અસ્થાને ગણાય તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગમાં ૧૧.૮૪ અને ખ-વર્ગમાં ૬.૬૭ % કુટુંબો જ સ્વતંત્ર શૌચાલયના સુવિધા ધરાવે છે. બાકીના મોટા ભાગના એટલે કે ક-વર્ગમાં ૮૮.૧૬ % અને ખ-વર્ગમાં ૯૩.૩૩ % કુટુંબો આવી સ્વતંત્ર સુવિધા ધરાવતા નથી. કુટુંબો શૌચાલય માટે ગામનાં પાદરનાં અસુરક્ષિત સ્થળોનો બહાર ખેતરનો કે ખુલ્લી જગ્યામાં બનાવેલ વાડાનો ઉપયોગ કરતાં જણાય આવે છે. આ દ્રષ્ટિએ કહી શકાય કે આરોગ્યપ્રદ સૌથી અગત્યની શૌચાલયની સુવિધા બંને વિસ્તારના કુટુંબોમાં મર્યાદિત કે નહિવત હોય આરોગ્ય વારંવાર જોખમાતું હોય માંદગી વધારે હોય, તેવું ફલિત થાય છે.

૬.૧૬.૩ : સ્નાનગૃહ સ્વતંત્ર સુવિધા :-

ત્રીજી અગત્યની આરોગ્યપ્રદ સુવિધા સ્નાનની વ્યવસ્થા અંગેની છે. તે અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૨૬માં રજૂ કરેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨૬

સ્નાનગૃહની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો

તાલુકાઓ	સ્વતંત્ર સ્નાનગૃહ ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર સ્નાનગૃહ ન ધરાવતા કુટુંબો	કુલ
ક-વર્ગ	૧૮ (૨૩.૬૮%)	૫૮ (૭૬.૩૨%)	૭૬ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૪ (૬.૬૭%)	૫૬ (૯૩.૩૩%)	૬૦ (૧૦૦%)

કોઠા નં. ૬.૨૬ પરની વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૨૩.૬૮ % અને ખ-વર્ગના ૬.૬૭ % કુટુંબોના ઘરમાં સ્નાનાગૃહની સ્વતંત્ર સુવિધા ધરાવે છે અને બંને વર્ગના કુટુંબોમાં અનુક્રમે ૭૬.૩૨% અને ૯૩.૩૩% કુટુંબો આવા પ્રકારની સુવિધાથી વંચિત રહેલા જોવા મળે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, આ મોટા ભાગના લોકો બહાર ખુલ્લામાં, બહાર ખુલ્લી ચોકડી, ગામના પાદરે આવેલ કૂવો કે અવેડાનો ઉપયોગ સ્નાન માટે કરતા હોય તેવું જણાઈ આવે છે. આવી કંગાળ સ્થિતિ હોય તો આબાદી ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

૬.૧૬.૪ : પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા :-

આમ જનતાની મૂળભૂત જરૂરીયાતમાં જાહેર સુવિધામાં પીવાના પાણીની સુવિધા પાયાની ગણવામાં આવે છે. આજે મોટા ભાગના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પીવાના ચોખ્ખા પાણીની સમસ્યા ઘણી વિકટ બનતી જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા ભાગ્યે જ સુખી કુટુંબોમાં હોઈ શકે. આ સ્વતંત્ર સુવિધા ડંકી, ડીપવેલ, કૂવા દ્વારા પ્રાપ્ત બની શકે છે. જે વાસ્તવમાં મોટો ખર્ચ માંગી લે છે. જો ઘરે-ઘરે પંચાયત દ્વારા નળ આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોય તો પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા પ્રાપ્ય બની શકે. પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા અંગે એકઠી કરેલ માહિતીને કોઠા નં. ૬.૨૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨૭

પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધાવાળા કુટુંબો

તાલુકાઓ	પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા વાળા કુટુંબો	પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા વિનાના કુટુંબો	કુલ
ક-વર્ગ	૧૪ (૧૮.૪૨%)	૬૨ (૮૧.૫૮%)	૭૬ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૫ (૮.૩૩%)	૫૫ (૯૧.૬૭%)	૬૦ (૧૦૦%)

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં. ૬.૨૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ક-વર્ગના કુટુંબોમાં ૧૮.૪૨ % અને ખ-વર્ગના કુટુંબોમાં ૮.૩૩ % કુટુંબો પીવાના પાણીની સ્વતંત્ર સુવિધા ધરાવે છે. જ્યારે બાકીના ક-વર્ગમાં ૮૧.૫૮ % અને ખ-વર્ગમાં ૯૧.૯૭ % કુટુંબો પીવાના પાણીની જાહેર સુવિધા ઉપર નભે છે. આ કુટુંબો પાસે પીવાના પાણીના સ્વતંત્ર સાધનો નથી.

પીવાના ચોખ્ખા પાણીની સુવિધા એ એક ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં એક મહત્વની સમસ્યા બનવા પામી છે. આજે આઝાદીના ૫૭ વર્ષો બાદ પણ હજુ અનેક ગામડાંઓના લોકોએ ૧ થી ૩ કિ.મી. દૂરના વિસ્તારોમાં જઈ પાણી લાવવું પડે છે. સ્ત્રીઓ માટે શ્રમદાયક જ નહિ સમય માગી લેતી પ્રવૃત્તિ છે. જ્યારે દૂરથી પાણી લાવવું પડે ત્યારે કરકસરયુક્ત ઉપયોગ થાય તે બાબત ઘણી જરૂરી બની જાય છે. સ્વતંત્ર સુવિધાનો આધાર ભૂગર્ભ જળસંગ્રહની પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે. જૂનાગઢ જિલ્લો ગુજરાતના ઘણાખરા જિલ્લાઓ કરતાં ભૂગર્ભ જળની બાબતમાં ઘણો સદ્ભાગી જિલ્લો છે. દરિયાકિનારાના વિસ્તારોમાં ભૂગર્ભ જળ છે, પરંતુ જમીનના તળનું પાણી દરિયાઈ ખારાશને કારણે ખારા પાણીની સમસ્યા ઉભી થઈ છે. તેથી આવા વિસ્તારોમાં પાણી સૌથી વિકટ સમસ્યા જાહેરરૂપ બની છે. આ ખારાશ સતત વધતી જતાં લાંબા ગાળે પાણી કડવું કે મોળું કે ભાંભરું થતું જાય છે. તેથી આ વિસ્તારના પછાત અને દલિત કુટુંબોમાં ભાગ્યે જ કેટલાક કુટુંબો સ્વતંત્રસુવિધા આવા પ્રકારની ધરાવતા હોય અને પીવાનું ચોખ્ખું પાણી મળતું હોય. જો આ સુવિધા હોય અને પાણી મીઠું હોય તો એ સારી બાબત છે, બાકી જાહેર સુવિધાનો લાભ મોટા ભાગના કુટુંબોના લોકો લેતા જોવા મળે છે.

જ્યારે વિકસિત વિસ્તારના તાલુકાઓ દરિયાથી દૂરના વિસ્તારમાં આવેલ હોવાથી ખાસ તેને ખારાશની સમસ્યા નડતી હોય તેવું જોવા મળતું નથી. પરંતુ આવા વિકસિત વિસ્તારમાં પાણીનું તળ ૨૦૦ થી ૫૦૦ ફૂટના ઊંડાણે આવેલ હોવાથી સુવિધા માટે વાસ્તવિક ખર્ચ ખૂબ વધી જતાં ગ્રામીણ ગરીબ અને પછાત વર્ગના લોકોને આ સુવિધા ઉભી કરવી પરવડતી નથી. તેથી તેઓ પણ જાહેર સુવિધા વાળા સાધનોનો પીવાના પાણી માટે ઉપયોગ કરતા હોય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, બંને વર્ગના મોટા ભાગના કુટુંબો જાહેર સાધનોનો પીવાના પાણી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તેથી જાહેર સુવિધા અંગે જે કેટલાક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે તેનો આ લોકોએ સામનો કરવો પડે છે. જેમાં કેટલાક અસ્પૃશ્યતા અંગેના પ્રશ્નોના કારણે સંઘર્ષ થવાના પ્રશ્નો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ તેનો કોઈ ઉકેલ જણાતો નથી.

૬.૧૭ : ભાડાના મકાનની સુવિધા અંગે :-

પોતાની સ્વમાલિકીનું મકાન ન હોય તેવા પ્રકારના લોકો ભાડાના મકાનમાં વસવાટ કરે છે. આ ભાડાના મકાન અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૨૮ માં દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૨૮ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જાણી શકાય છે કે, ક—વર્ગના તાલુકાઓના કુટુંબોમાંના કાયું મકાનની ૭૫ %, સ્વતંત્ર રસોડાની ૭૫ %, સ્વતંત્ર શૌચાલયની ૫૦ %, સ્વતંત્ર સ્નાનાગૃહની ૫૦ %, પીનાના પાણીના સાધનોને ૨૫ %, સુવિધાવાળા કુટુંબો ભાડાના મકાનો ધરાવે છે. જ્યારે ખ—વર્ગના તાલુકાઓના કુટુંબોમાંના કાયું મકાનની ૩૦ % સ્વતંત્ર રસોડાની ૩૦ %, શૌચાલયની ૧૦ % સ્વતંત્ર સ્નાનાગૃહની ૨૦ %, પીનાના પાણીના સ્વતંત્ર સાધનોની ૧૦ % સુવિધાવાળા કુટુંબો ભાડાના મકાનો ધરાવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વિકસિત તાલુકાઓમાં કુટુંબો ભાડાના મકાન અંગેની વધારે સુવિધા ધરાવતા રહેણાંકમાં રહે છે, પણ પછાત વિસ્તારના ભાડાના મકાન અંગેની આવા સઘળા પ્રકારની સુવિધાઓ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. તેથી તેઓ પછાત અવસ્થામાં રહેલા જોવા મળે છે અને તેઓના માટે વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જાય છે.

કોઠા નં. ૬.૨૮

ભાડાના મકાન અંગેની સુવિધાઓ

તાલુકાઓ	ભાડાના મકાન ધરાવતા કુટુંબો	ભાડાના મકાનમાં પાયાની સુવિધાઓ અંગે											
		મકાનનો પ્રકાર		રસોડા અંગે		શૌચાલય અંગે		સ્નાનાગૃહ અંગે		પીવાના પાણી અંગે		સ્વતંત્ર પીવાના પાણીની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર પીવાના પાણીની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો
		કાચું મકાન ધરાવતા કુટુંબો	પાકું મકાન ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર રસોડાની સુવિધા ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર રસોડાની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર શૌચાલયની સુવિધા ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર શૌચાલયની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર સ્નાનાગૃહની સુવિધા ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર સ્નાનાગૃહની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર પીવાના પાણીની સુવિધા ધરાવતા કુટુંબો	સ્વતંત્ર પીવાના પાણીની સુવિધા ન ધરાવતા કુટુંબો		
ક-વર્ગ (ટકા)	૪	૩ (૭૫%)	૧ (૨૫%)	૩ (૭૫%)	૧ (૨૫%)	૨ (૫૦%)	૨ (૫૦%)	૨ (૫૦%)	૨ (૫૦%)	૧ (૨૫%)	૩ (૭૫%)		
ખ-વર્ગ (ટકા)	૧૦	૩ (૩૦%)	૭ (૭૦%)	૩ (૩૦%)	૭ (૭૦%)	૧ (૧૦%)	૯ (૯૦%)	૨ (૨૦%)	૮ (૮૦%)	૧ (૧૦%)	૯ (૯૦%)		

૬.૧૮ : સ્વમાલિકી અને ભાડાના મકાનમાં બળતણની વ્યવસ્થા :-

સ્વમાલિકી અને ભાડાના મકાનમાં બળતણની શી વ્યવસ્થા છે ? તે અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૨૯ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૨૯

સ્વમાલિકી અને ભાડાના મકાનમાં બળતણની સુવિધા

બળતણની સુવિધાની વિગતો	ક- તાલુકાઓ		ખ- તાલુકાઓ	
	કુટુંબોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ	કુટુંબોની સંખ્યા	ટકાવારી પ્રમાણ
૧. છાણા	૨૧	૨૬.૨૫	૪૫	૬૪.૨૯
૨. કરાંઠી	૧૦	૧૨.૫૦	૦૯	૧૨.૮૬
૩. લાકડાં	૧૨	૧૫.૦૦	૦૪	૦૫.૭૧
૪. કોલસા	૧૧	૧૩.૭૫	૦૪	૦૫.૭૧
૫. કેરોસીન	૧૮	૨૨.૫૦	૦૬	૦૮.૫૭
૬. ગેસ	૦૮	૧૦.૦૦	૦૨	૦૨.૮૬
કુલ =	૮૦	(૧૦૦ %)	૭૦	(૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૨૯ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય આવે છે કે, મકાનમાં બળતણ તરીકે ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૨૬.૨૫ % છાણાનો, ૧૨.૫૦ % કરાંઠીનો ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે જ્યારે ખ-વર્ગના ૬૪.૨૯ છાણાનો અને ૧૨.૮૬% કરાંઠીનો ઉપયોગ કરતા કુટુંબો આવેલા છે. તેના પરથી ગરીબીના પ્રમાણનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

બળતણમાં કિંમત વધારે ચૂકવવી પડે તેવી વસ્તુઓ પર દ્રષ્ટિ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે, ૧૫ % લાકડાનો, ૧૩.૭૫ % કોલસાનો, ૨૨.૫૦ % કેરોસીનનો, ૧૦ % ગેસનો વિકસિત ક-વર્ગના કુટુંબો બળતણ તરીકે આવા પ્રકારની સુવિધાનો ઉપયોગ કરે છે. પણ પછાત વિસ્તારના ખ-વર્ગના ૫.૭૧ % લાકડાનો, ૫.૭૧ % કોલસાનો ૮.૫૭ % કેરોસીનનો, ૨.૮૬ % ગેસનો કુટુંબો આવા પ્રકારની વસ્તુઓનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરતા જોવા મળેલ છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, પછાત વિસ્તારના કુટુંબો

તીવ્ર ગરીબ હોવાથી રસોઈ બનાવવા માટે ખર્ચાળ બળતણ કે કિંમતી સાધનોનો અલ્પ ઉપયોગ કરતા માલુમ પડે છે, જ્યારે તેના કરતાં વિકસીત વિસ્તારના કુટુંબોમાં ગરીબીની ઓછી તીવ્રતા હોય તે પછાત વર્ગના લોકો કરતાં આવા પ્રકારના સાધનોનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. આ બંને માટે વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત હોવાનો સંકેત મળી આવે છે.

ગામડાંઓમાં આવાસોની વધતી જતી જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ ગ્રામ આવાસના જંગી કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા છે. ગામડાંના આવાસો માટે સરકારે પૂરેપૂરી કે અંશતઃ સબસીડી માટે નાણાંકીય ભંડોળ ફાળવેલ છે. પરંતુ તેમ છતાં મકાનની અછત અને તેની સુવિધાઓ આંશીક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય બની છે. ગામડાના આવાસોની ગંભીર સમસ્યા હલ કરવા માટે બે મુખ્ય પગલાંની આવશ્યકતા જણાતી હોય તેવું લાગે છે. તેમાં આવાસ માટે બાંધકામના સસ્તા માલસામાનનું સંશોધન ચાલુ રાખી તેનો વિકાસ કરવો અને સ્થાનિક કક્ષાએ ઉપલબ્ધ માલસામાનનો ઉપયોગ કરવો તથા ગામડાને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે એના અર્થતંત્રને સંગીન કરવું.

૬.૧૯ તબીબી વિષયક સુવિધાઓ :-

માનવ વિકાસ માટે તબીબી વિષયક સુવિધાઓ તે પાયાની બાબત છે. લોકોના સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક આરોગ્ય સેવા જરૂર પડે ત્યારે તાત્કાલિક મળી રહે, તે ગ્રામ્ય કક્ષા સુધી આરોગ્ય માટે માળખાકીય સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાઈ છે. માનવ વિકાસ અહેવાલમાં વિકાસના એક મહત્વના ધ્યેય તરીકે આરોગ્યને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આરોગ્યની રોગ કે ઉણપની માત્ર ગેર હાજરી જ નહિ પરંતુ તેને શારીરિક કે, માનસિક અને સામાજિક વગેરેના પૂર્ણતા, સારું જીવન સાથે સાંકળવામાં આવે છે.

આપણે આપણી પરંપરાગત તબીબી પદ્ધતિઓ આયુર્વેદ અને યોગની સાથેતાલ મીલાવીને આધુનિક પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર જેવી પદ્ધતિઓની સુવિધા ગામડે—ગામડે પૂરી પાડીને ગરીબોને પોશાય તેવી આરોગ્ય સેવાઓ અને સંભાળ આપવા સરકાર દ્વારા પ્રયાસો થયેલા છે. લોકોની સ્વાસ્થ્ય સુધારણા કરવાના પગલાં લેવા એ ભારતની

વસ્તીની સુખાકારી તરફનું મહત્વનું પગલું છે. આ નીતિને અનુસરીને સ્વતંત્ર ભારતમાં આરોગ્ય સેવાઓ અને તેની યોજનાઓ દ્વારા જુદા જુદા રોગો પર અંકુશ મુકવાના પ્રયાસો પર ખાસ ધ્યાન અપાયું છે. તેમાંય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોના આરોગ્યને રક્ષણ પુરું પાડવા, આરોગ્યની જાળવણી માટે, દવાખાના, સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો, તબીબી શિક્ષણ અને તાલીમ કેન્દ્રો, સંશોધન કેન્દ્રો વગેરે વિકસાવવાની બાબતને સ્વાસ્થ્ય યોજનાઓમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે. આવા કેન્દ્રો શરૂ કરવા અને ચલાવવા માટે સરકાર તરફથી નાણાંકીય ખર્ચ કરવામાં આવે છે. આરોગ્ય સુધારણા દ્વારા મૃત્યુંદર ઘટાડવા માટે પોષણયુક્ત આહાર આપવાની યોજનાઓ દેશના ઘણા ભાગોમાં અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આવી આરોગ્ય સુવિધાઓ વિકસીત જિલ્લા કે તાલુકા સ્થળે વધુ પ્રમાણમાં કેન્દ્રિત થતી જાય છે. પરંતુ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રોમાં આવા કેન્દ્રોની બધી જ જરૂરીયાતો પૂર્ણ થઈ નથી. આપણી જુદી-જુદી આરોગ્ય લક્ષી યોજનાઓમાં લોકોના સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણી રકમ ખર્ચવામાં આવતી હોવા છતાં ગામના મુખ્ય લોકોનો ઈલાજ અને ચેપી રોગો તથા ગંભીર બિમારીઓની જડમૂળથી નાબૂદી કરવાના અભિયાનના ભાગ રૂપે ગામેગામ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં રસીકરણની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાઈ હોવા છતાં તેમાં સફળતા મળી ખરી ? વગેરે અંગેની ચર્ચા અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

૬.૧૯.૧ : પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધા :-

પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળનું આંતર શુદ્ધ માળખું વસ્તી અને આરોગ્ય સંભાળ લેનારાઓ વચ્ચેનો સૌપ્રથમ સંપર્ક છે. રાજ્યોએ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આધુનિક તબીબી પદ્ધતીના ઉભા કરેલા સંભાળ માળખાઓમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, સાર્વજનિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને પેટા કેન્દ્રોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા કુટુંબો :-

પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા કુટુંબો અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૩૦ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૦

પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રનો ઉપયોગ કરતાં કુટુંબો

તાલુકાઓ	આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાનો ઉપયોગ કરતાં કુટુંબો	આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાનો ઉપયોગ કરતાં કુટુંબો	કુલ
ક-તાલુકાઓ	૭૦ (૮૭.૫૦%)	૧૦ (૧૨.૫૦%)	૮૦ (૧૦૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૫૭ (૮૧.૪૩%)	૧૩ (૧૮.૫૭%)	૭૦ (૧૦૦%)

કોઠા નં. ૬.૩૦ પરનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગના ૮૭.૫૦ % કુટુંબો અને ક-વર્ગના ૮૧.૪૩ % કુટુંબો પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા જણાય છે. બાકીના બંને વિસ્તારના અનુક્રમે ૧૨.૫૦% અને ૧૮.૫૭ % કુટુંબો પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા નથી, કેમકે બંને વિસ્તારોના આવા પ્રકારની સંપૂર્ણ સુવિધા ન હોવાથી આરોગ્ય કેન્દ્રના અભાવે તેઓ આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

(૨) આરોગ્ય કર્મચારીઓની નિયમિતતા :-

પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં આરોગ્ય કર્મચારીઓ જેવાકે ડોક્ટર, નર્સ, લેબોરેટરી ટેકનિશિયન અને અન્ય કર્મચારીઓની નિયમિતતા કેવા પ્રકારની છે ? તે અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૩૧ માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૩૧

આરોગ્ય કર્મચારીઓની હાજરી અને નિયમિતતાનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	આરોગ્ય કર્મચારીઓની સમયસર હાજરી અને નિયમિતતાથી સુવિધા મેળવતા કુટુંબો	આરોગ્ય કર્મચારીઓની ગેરહાજરી અને અનિયમિતતાથી સુવિધા ન મેળવતા કુટુંબો	કુલ
ક-વર્ગ	૬૬ (૮૪.૨૮%)	૪ (૫.૭૧%)	૭૦ (૧૦૦%)
ખ-વર્ગ	૪૩ (૭૫.૪૪%)	૧૪ (૨૪.૫૬%)	૫૭ (૧૦૦%)

કોઠા નં. ૬.૩૧ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, ક-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૮૪.૨૮ % અને ખ-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૭૫.૪૪ % આરોગ્ય વિષયક સેવાઓ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી મેળવી શકેલ છે. કેમકે આટલા પ્રમાણમાં આરોગ્ય કેન્દ્રમાં આરોગ્ય કર્મચારીઓ સમયસર અને નિયમિત હાજર હોય છે. જ્યારે બાકીના બંને વિસ્તારોમાં અનુક્રમે ૫.૭૧ % અને ૨૪.૫૬ % કર્મચારીઓ નિયમિત ન હોવાના કારણે કુટુંબો આવા પ્રકારની સુવિધાઓ સમયસર મેળવી શકતા નથી.

ઉપરની માહિતીનું એવું તારણ નીકળે છે કે, આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધાવાળા ગામોમાં આરોગ્ય કર્મચારીઓ મોટાભાગે નિયમિત સેવા આપતા જોવા મળે છે.

(૩) રસી મુકાવતા કુટુંબો : -

વિકસિત તાલુકાના અને પછાત તાલુકાના સઘળા કુટુંબો પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર રસીકરણ માટે કેમ્પો ગોઠવે છે. મોટાભાગના ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા કુટુંબો લેતા થયા છે. રસીકરણની બાબતમાં બારમાંથી કોઈ ગામના કુટુંબો બાકાત રહેલા નથી.

(૪) દવાખાનાની સુવિધા :-

સામાન્ય રીતે કીમાર વ્યક્તિને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી સામાન્ય બીમારીના તમામ દવાઓ કુટુંબો ને આપવામાં આવે છે. તાવ, શરદી, ઉધરસ, માથાનો દુખાવો, પેટનો દુખાવો, કમળો, શીતળા વગેરે રોગોની સંપૂર્ણ કેન્દ્રોમાંથી કુટુંબોને પુરેપુરી આપવામાં આવે છે. તેવો મત બંને વિસ્તારમાં કુટુંબોનો જોવા મળે છે. પરંતુ મોટી બીમારી જેવી કે કિડનીની તકલીફ, હૃદયની ખામી, એચ.આઈ.વી. જેવા ચેપી રોગ વગેરે ની સારવાર અને તે અંગેની દવાઓ કેન્દ્ર માંથી કુટુંબોને બિલકુલ મળતી નથી.

(૫) પ્રાથમિક રોગની સારવાર :-

પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી કુટુંબોમાં મુખ્ય રોગ જોવા મળતા હોય તેવી સારવાર મળે છે કે નહીં વગેરે બાબતોમાં સ્વાસ્થ્ય માટે ખુબ અગત્યતા ધરાવે છે. વિકસિત અને પછાત વિસ્તારોના ગામોમાં કુટુંબોને મુખ્ય પથરી, પેટનો દુખાવો, ચામડીના રોગો, મેલેરીયા, વગેરે રોગો મુખ્યત્વે થયેલ જોવા મળે છે. પરંતુ બંને વિસ્તારના કોઈપણ કુટુંબને આવા મુખ્ય રોગની સારવાર પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી મળતા નથી. માત્ર સામાન્ય પ્રકારની બિમારી અંગેની સુવિધા મળે છે. આ મુખ્ય રોગની સારવાર માટે બહુ જ કુટુંબો નજીકના તાલુકાના શહેરો કે જિલ્લાના શહેરોના પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં જઈ સારવાર મેળવે છે.

(૬) કુટુંબ નિયોજનના સાધનોનો કેન્દ્રમાંથી ઉપયોગ :-

પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં કુટુંબ નિયોજનના સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય પણ કુટુંબના લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે કે નહિ ? કુટુંબ નિયોજન કેટલા ટકા

લોકો અપનાવે છે ? વગેરે અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૩૨માં દર્શાવવામાં આવેલા છે.

કોઠા નં. ૬.૩૨

કુટુંબ નિયોજનના સાધનોનો કેન્દ્રમાંથી ઉપયોગ કરતા કુટુંબો

તાલુકાઓ	કુટુંબ નિયોજન અપનાવેલ કુટુંબો	આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી કુટુંબ નિયોજનના સાધનોનો ઉપયોગ કરતા કુટુંબો	આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી કુટુંબ નિયોજનના સાધનોનો ઉપયોગ નહિ કરતા કુટુંબો
ક-વર્ગ	૬૧ (૧૦૦ %)	૫૮ (૯૬.૭૨ %)	૦.૨ (૩.૨૮ %)
ખ-વર્ગ	૫૦ (૧૦૦ %)	૫૦ (૧૦૦ %)	— —

(કૌંસમાં આપેલ આંકડાઓ ટકાવારી પ્રમાણ બતાવે છે.)

કોઠા નં. ૬.૩૨ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, કુલ કુટુંબોમાંથી ક- વર્ગના ૬૧ કુટુંબોએ કુટુંબ અપનાવેલ છે. તેમાંથી ૫૮ કુટુંબો એટલે કે ૯૬.૭૨ % કુટુંબો કુટુંબ નિયોજનના સાધનો પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં મફત મેળવે છે અને કુલ કુટુંબોમાંથી ખ-વર્ગમાં ૫૦ કુટુંબો એટલે કે ૧૦૦ % કુટુંબો કુટુંબ નિયોજનના સાધનોનો ઉપયોગ મફત આવા કેન્દ્રમાંથી કરે છે. આવા પ્રકારના સાધનો કોઈ કિંમત વગર વિના મૂલ્યે કુટુંબોના લોકોને આપવામાં આવે છે.

૬.૧૯.૨ : ખાનગી દવાખાનાની સુવિધા :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કૂદકેને ભૂશકે ખાનગી દવાખાનાઓ ખુલતા જાય છે તેનું મુખ્ય કારણ આરોગ્ય વિષયક પ્રશ્નો છે. જેના પરિણામે આવા ડોક્ટરોનું પ્રમાણ સતત વધતું ગયું છે. આ ખાનગી દવાખાના ધરાવતા મોટા ભાગના ડોક્ટરો શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા હોતા નથી. શહેરી વિસ્તારોમાં લાયકાત વાળા ડોક્ટરો પાસે કમ્પાઉન્ડર તરીકેની સર્વિસ કરીને આવા લોકો ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પોતાનું સ્વતંત્ર દવાખાનું શરૂ કરતા હોય તેવું મોટા ભાગે જોવા મળે છે. બહુ ઓછા ગામોમાં લાયકાત વાળા ખાનગી ડોક્ટરો હોવાનું માલૂમ પડેલ છે. જે ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની વ્યવસ્થા જોવા મળતી નથી તે ગામના બંને વિસ્તારના કુટુંબો ગામના ખાનગી દવાખાને ડોક્ટર પાસે સારવાર અર્થે જાય છે. તેમાં વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબો વધારે ખાનગી દવાખાને ડોક્ટરની સારવાર મેળવે છે અને પછાત વિસ્તારના કુટુંબો માત્ર નહિવત પ્રમાણમાજ આવા પ્રકારની સારવાર લેતા હોય છે કેમકે તેઓ ખૂબ જ ગરીબ હોવાથી

આર્થિક રીતે તેઓને પરવળતું નથી.

બિમાર વ્યક્તિને બન્ને વિસ્તારના કુટુંબો મોટા ભાગે તેઓના લોકો ચાલીને દવાખાને જતા હોય છે. તેની પાસે પોતાની માલિકીના સ્વતંત્ર વાહનો નથી. અને ભાડાના વાહનો તેઓને પોસાય તેમ નથી. તેથી તેઓ બિમાર વ્યક્તિને ચાલી ને કે સાયકલ પર લઈ જતા જોવા મળે છે.

૬.૧૯.૩ : આરોગ્ય સુવિધાની સ્વાસ્થ્ય પર થયેલી અસર :-

ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોનો સિંહફાળો રહેલો જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રના કુટુંબોને આ પ્રકારની સુવિધાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય બની છે. તેમ છતાં ગ્રામીણ કક્ષાએ પ્રાપ્ય સુવિધાઓ અને જરૂરીયાતો વચ્ચે બીજી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાંથી વધારે સુવિધા મળે છે જ્યારે તેના પ્રમાણ કરતા પછાત વિસ્તારના કુટુંબોને ઓછી સુવિધા મળે છે. આમ આરોગ્યના સંદર્ભમાં વિકસિત ગ્રામીણ વિસ્તાર અને પછાત ગ્રામીણ વિસ્તાર વચ્ચે તીવ્ર અસમાનતા પ્રવર્તમાન છે. આમ, લાભોની દ્રષ્ટિએ ફાળવણી અસમાન થતી હોય અને સુવિધાઓમાં ભેદભાવ રહેતો હોય તો આવી પરિસ્થિતિનું સર્જન થવામાં તે જવાબદાર પરિબળ બને છે.

૬.૨૦ : કમાનાર સભ્યોનું પ્રમાણ :-

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કુટુંબોમાં આવક પ્રાપ્તિની વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉપયુક્ત અનેકવિધ શક્યતાઓને કમાવા માટે કેટલા લોકો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ખરેખર રોકાયેલા છે. તે બાબત વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પૂર્ણ વયના લોકો, સ્ત્રી-પુરુષની સભ્ય સંખ્યા, શિક્ષણ મેળવનારા લોકો, રહેઠાણની સુવિધા, તબીબી વિષયક સુવિધાઓ વગેરે બાબતોને કમાવવાની અંગે શક્યતાનો નિર્દેશ કરનારા પરિબળો તરીકે જોવામાં આવે છે. કામ કરવા માટે ખરેખર આ લોકોમાંના કેટલાક પ્રવૃત્ત થયેલા છે તે બાત વાસ્તવમાં આવક પ્રાપ્તિની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલઆપે છે. તેથી આ સભ્યોમાં કામ કરનારા સભ્યોનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણવું ઘણું અગત્યનું છે. આ સંદર્ભમાં એકત્રીત કરેલી માહિતી કોઠા નંબર ૬.૩૩ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૩

કુટુંબોમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	કમાઉ સભ્યોનું પ્રમાણ	બિનકમાઉ સભ્યોનું પ્રમાણ	કુલ
ક— તાલુકાઓ	૨૮૦(૭૦.૫૬ %)	૧૨૧(૨૯.૪૪ %)	૪૧૧(૧૦૦ %)
ખ— તાલુકાઓ	૨૮૬ (૭૪ %)	૧૦૪ (૨૬ %)	૪૦૦ (૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૩૩ માં દર્શાવેલ માહિતી પરથી જણાય છે કે, ક—વર્ગના કુટુંબોના ૭૦.૫૬ % સભ્યો અને ખ—વર્ગમાં કુટુંબોના ૭૪ % સભ્યો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા છે. આ સભ્યો કમાનારા સભ્યો તરીકેનો દરજ્જો ધરાવે છે. અગાઉ કામ કરનાર જૂથ તરીકે ૧૫ થી ૬૦ વર્ષ સુધીના સભ્યો (૨૪૩ અને ૨૩૪) ના પ્રમાણ કરતા આ પ્રમાણ વધારે છે. આ બાબત એવો નિર્દેશ કરે છે કે ખરેખર આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારાઓમાં પુખ્ત વયના સભ્યો ઉપરાંત બાળ વયના અને વૃદ્ધ વયના સભ્યો પણ સમાવિષ્ટ થયા હોય તેમ જણાય છે, કેમ કે ક— વર્ગ અને ખ—વર્ગના કુટુંબોમાં ૧૫ થી ૬૦ વર્ષના જૂથમાં કામ કરી શકે તેવા અનુક્રમે ૨૪૩ એટલે ૫૮.૧૨ % અને ૨૩૪ એટલે ૫૮.૫૦ % સભ્યો આવે છે. જ્યારે વાસ્તવિક રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણ તેનાથી વધુ જોવા મળે છે. આ રીતે ક—વર્ગમાં અને ખ—વર્ગમાં અનુક્રમે ૧૧.૪૪ % અને ૧૫.૫૦ % આશ્રિત જૂથવાળા અશક્ત (બાળ વયના અને વૃદ્ધ વયના) લોકો પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આમ, કામ કરવા શક્તિમાન સભ્યો ઉપરાંત અશક્ત સભ્યોને પણ કામ કરવાની ફરજ પડે તેમ છે. તેમ આ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી—પુરુષ કામ કરનારાઓની વિગત દ્વારા પણ આ બાબત માં વધુ પ્રકાશ પાડી શકાય, તેથી આવી એકઠી કરેલ માહિતીને કોઠા નં. ૬.૩૪માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૪

કુટુંબમાં કમાઉ પુરૂષ-સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	કમાઉ પુરૂષોનું પ્રમાણ	કમાઉ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ	કુલ
ક- તાલુકાઓ	૧૬૨(૫૫.૮૬ %)	૧૨૮(૪૪.૧૪ %)	૨૯૦(૧૦૦ %)
ખ- તાલુકાઓ	૧૬૦(૫૪.૦૫ %)	૧૩૬ (૪૫.૯૫ %)	૨૯૬(૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૩૪ની માહિત પરથી કહી શકાય કે પુખ્ત વય અને શિક્ષણની બાબતોને કમાવાની શક્તિ કે ક્ષમતાને સંદર્ભમાં તપાસવામાં આવે તો સામાન્ય મત મુજબ પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં ખાસ કરીને પુરૂષો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં વધારે રોકાયેલા જોવા મળે છે. પરંતુ જો શિક્ષણના અભાવના કારણે પુરૂષ ઉચી આવકની પ્રાપ્તિ માટે સક્ષમ ગણાતા ન હોય તો ઓછી આવકના કારણે કુટુંબ નિભાવ માટે સ્ત્રીઓએ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાય કમાવવામાં પોતાનો સહયોગ આપવાનું જરૂરી બની જતું હોય છે. આ અંગે સૌરાષ્ટ્રમાં મહિલા સંસ્થાઓ અંગેના એક અભ્યાસમાં આ બાબત અંગે પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે કે, “ મહિલા સંસ્થાઓમાં તાલીમ મેળવેલી ૭૮ % મહિલાઓ ઘરે અથવા ઘર બહાર કોઈ ને કોઈ આવક આવે તેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ કે વ્યવસાયમાં રોકાયેલ છે. ”^(૯) ગ્રામિણ ક્ષેત્રે પછાત અને દલિત સમાજના કુટુંબોમાં આવી શક્તા ઘણી વિશેષ હોય છે. તે માન્યતાને આપણાં અભ્યાસ દ્વારા પણ અનુમોદન મળે છે.

ખન્ના અને વર્ગીઝનો અભ્યાસ પર આ વાતને સમર્થન આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે, “નીચના વર્ગની મહિલાઓ માત્ર આર્થિક કારણોસર રોજગારી શોધે છે. આર્થિક જરૂરિયાત તેને કામ કરવા ફરજ પાડે છે. ”^(૧૦) આ વિધાન ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી ગરીબી અને નીચી આવકનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં ક-વર્ગના કુટુંબોમાંથી કમાનાર સભ્યોમાં ૫૫.૮૬ % પુરૂષો અને ૪૪.૧૪ % સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. અને ખ-વર્ગના કુટુંબોમાં આ પ્રમાણ ૫૪.૦૫ % પુરૂષોનું અને ૪૫.૯૫ % સ્ત્રીઓનું રહેલા પામેલ છે. આ બંને વર્ગના કુટુંબોમાં આ બાબતમાં કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત

જોવા મળતો નથી. આ રીતે સ્ત્ર સભ્યોએ પણ આર્થિક ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલું રહેવું પડે છે. સવર્ણોની બાબતોમાં માત્ર કૃષિ ક્ષેત્રમાં આવી શકતાઓ થોડી ઘણી જોવા મળે છે. બાકીના ક્ષેત્રોમાં આવી શક્યતાઓ ઘણી ઓછી જોવા મળે છે. મોટા ભાગે ગ્રામિક ક્ષેત્ર રોજગારનું સાધન ગરીબ વર્ગ માટે માત્ર કૃષિ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરી જ હોય આ મહિલાઓ મુખ્યત્વે ખેતમજૂરીમાં કામ મેળવતી જોવા મળે છે તેનું પ્રમાણ વધી રહેલું જણાય છે. આ સંદર્ભમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો નોંધપાત્ર તારણ રજૂ કરે છે. આ અભ્યાસ મુજબ જોઈએ તો જણાશે કે, “ મોટાભાગના રાજ્યોમાં અનુસૂચિત જાતિની મહિલાઓનું ખેતમજૂરી તરીકે પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. મહિલાઓના ખેતમજૂરી તરીકે રોજગારીમાં વધારો થયો તે સ્વૈત્પાદકની કક્ષામાંથી વેતન કમાનારના કક્ષામાં નીચે ઉતરવું તેવો અર્થ થાય છે.” (૧૧)

આમ, આપણાં અભ્યાસના કુટુંબોમાં કમાનારાઓની સભ્ય સંખ્યા માત્ર પુરૂષો પુરતી મર્યાદિત નથી. પુખ્ત વયના કામ કરવા શક્તિમાન હોય તેવા સભ્યો ઉપરાંત અશક્ત આબાલ વૃદ્ધ સભ્યોમાંના કેટલાક વધુમાં સ્ત્રી સભ્યોનો હિસ્સો પણ પુરૂષ સભ્યોની ઘણી નજીક ગણી શકાય તેવો જોવા મળે છે. જો પુરૂષ સભ્યો ઘણાં શિક્ષીત હોય અને ઉચ્ચ પદવી ધારણ કરેલ હોય તો ઉચ્ચ આવક આપી શકે તેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય અન્ય સભ્યોને કમાવાની ફરજ પડતી નથી, પરંતુ ગરીબી રેખા નીચે આવેલા આ કુટુંબો હોવાથી કોઈ સભ્યોની ખૂબ ઉચ્ચ આવક હોતી નથી. આમ, ગ્રામ્ય ક્ષેત્રના પછાત વર્ગના ગરીબ કુટુંબોમાં બાળકો, વૃદ્ધો તેમજ સ્ત્રીઓએ એ સૌએ સહિયારો પુરુષાર્થ કરી કુટુંબના નિભાવની જવાબદારી વહન કરવાની ફરજ પડે છે. મોટાભાગના આ સઘળા સભ્યોને અશિક્ષીત હોવાને કારણે અને અૂબ ગરીબ હોવાના કારણે શારિરીક શ્રમવાળી પ્રવૃત્તિમાં રોકાવાની ફરજ પડે તે સમજી શકાય તેમ છે. આમ છતાં પુખ્ત વયના પુરૂષોના ઉપરાંત બાળકો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ કમાવવામાં યોગદાન આપે છે તે બાબત બે શક્યતાઓનો નિર્દે કરે છે. જેમાં પ્રથમ શક્યતા મુજબ વધુ વ્યક્તિઓ કમાનાર હોય આ લોકોનું આવકનું સ્તર ઘણું ઉચું હોવાનો સંભવ છે અથવા બીજી શક્યતા મુજબ આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી નબળી છે કે, તીવ્ર ગરીબીના બે છેડા ભેગા કરવા માટે કુટુંબના જીવન નિર્વાહ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે પુરૂષો ઉપરાંત મોટાભાગના બાળ, વૃદ્ધ અને સ્ત્રી સભ્યોએ

પોતાની મુખ્ય આવક કમાવવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાવું પડે છે. તેઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રોકાવાને બદલે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોતરાવું પડે છે. આપણાં અભ્યાસના કુટુંબોની બાબતમાં આ બીડ શક્યતા વિશેષ રહેલી હોય તેવું બનવા જોગ છે. કેમ કે આ તમામ કુટુંબો ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોવાથી આ શક્યતા વધારે બનવા જોગ છે.

સામાન્ય રીતે કુટુંબોનો મુખ્ય વડિલ કે પુરૂષ સભ્ય ઘણાં ઉંચા આર્થિક દરજ્જા વાળી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય તો કુટુંબોના અન્ય આશ્રીત સભ્યો જેવા કે, બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાવાનું જરૂરી બને અને તેઓ પોતાની વય મુજબની કે જાતિ મુજબની પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ શકે. પરંતુ આપણાં અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ થયેલા બધા જ કુટુંબો ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોવાના કારણે કોઈ કુટુંબની વધારે આવક આવા પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિથી સંભવી શકે નહીં. બાળકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ગૃહકાર્ય છે. અને વૃદ્ધોની નિવૃત્તિ સમયની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક અથવા તો સમાજીક કાર્યોમાં રોકાયેલા રહેવા અંગેની હોય શકે. જ્યારે કુટુંબની ખૂબ નબળી આર્થિક સ્થિતિના કારણે કુટુંબ નિભાવની જવાબદારી વહન કરવાનું અશિક્ષિત પુરૂષોના કારણે વધું મુશ્કેલ બનતું હોય ત્યારે આ ત્રણેય વર્ગના સભ્યો બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓએ પણ કમાવવાની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ફરજિયાત રીતે સામેલ થવું પડે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રના આ દલિત સમાજમાં અને પછાત વર્ગના લોકોની નબળી આર્થિક સ્થિતિના કારણે કુટુંબના સભ્યોના ભરણ પોષણ કરવાની મુખ્ય જવાબદારી વહન કરવા શક્ય તેટલા વધુ સભ્યોએ કમાવવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાવું પડે છે. આ સંજોગોના કારણે બાળકો પ્રાથમિક કક્ષાથી આગળ અભ્યાસ કરવાનું ટાળે છે. આ સંદર્ભમાં ચોરવાડના ગરીબ કુટુંબના અભ્યાસ પણ બાળકોના અભ્યાસ સંબંધી આવું તારણ જોવા મળે છે કે, ૭૧ % બાળકો પ્રથમિક પછી અભ્યાસ છોડી દે છે, શિક્ષણ યોગ્ય કક્ષાનું ન મેળવવાને કારણે આ બાળકોનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ સંભવિ ન શકે તથા કુટુંબ પણ ભવિષ્યમાં ઉંચું જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરી ન શકે.^(૧૨) આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વધુ મર્યાદિત કે નહિવત સભ્યો જવા પામે છે અને ફરીથી અંતે પડે છે. શિક્ષણના કારણે ઓછી આવક મળે તેવી શારીરીક શ્રમવાળી પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ સભ્યોએ રોકાવવું પડે છે. આમ આવું એક વિષયક ચાલું રહેવા પામે છે. તેથી તેઓ ગરીબી રેખાની

ઉપર આવી શકતા નથી આર્થિક સ્તર ઉચું લાવવા શિક્ષણની વ્યવસ્થાનો પૂરતો લાભ લેતા થાય, ઉચ્ચશિક્ષણી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી પછાત વર્ગના સભ્યો ચારત્રિત કે હરિફાઈ વાળી ખુલ્લી જગ્યા પડે આવી નોકરીઓમાં વધુ ને વધુ સભ્યો જતા થાય તો જ આ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા પામે અને ગરીબી રેખાની ઉપર આવી શકે. પરંતુ આમ ન હોવાના કારણે અશિક્ષિત ગરબી તથા અનુસૂચિત જાતિના લોકોએ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે સ્થાનિક ધોરણે શ્રમ યુવાન—ખેતમજૂરી સ્વીકારવી પડે. આવા ગ્રામીણ ગરીબ લોકોમાં પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લોકોનું પ્રમાણ વિશેષ રહેવા પામેલ છે. આ સંદર્ભમાં મુમતાઝ અલી ખાનના અભ્યાસ દ્વારા પણ આ બાબતને અમર્થન મળેલ છે. તેઓએ જણાવ્યું છે કે, “ અનુસૂચિત જાતિના ઉચી ટકાવારી પોતાના ગામમાં રહે છે. કારણ કે તોઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતા નથી.”^(૧૩) આ ગરીબ લોકોકમં ગ્રામીણ ગરબોમાં અનુસૂચિત જાતિના લોકોનું વ્યવસાય અંગેનું દ્રષ્ટિબિંદુ ગ્રામીણ શારિરીક શ્રમ લક્ષીરહેવા પામેલ છે.

૬.૨૧ : લાભાર્થી કુટુંબોનો મુખ્ય વ્યવસાય :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રે નબળા અને પછાત વર્ગમાં મુખ્ય વય સિવાય બાળકો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં સારી આવમ મેળવી શકતા ન હોવાથી બાળકો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધોએ આવક ઉપાર્જનની ચિંતા કરવી જરૂરી બની જાય છે. આમ ગ્રામીણ પછાત અને દલિત વર્ગના કુટુંબોને આર્થિક આવકની રીતે નબળા વર્ગના કુટુંબો કે ગરીબ કુટુંબો તરીકે ઓળખાવી શકાય. સામાન્ય રીતે આવકનું સ્તર નક્કી કરવા મુખ્યત્વે રોજગારીના સ્વરૂપનો અગત્યનો ફાળો હોય છે. કેમ કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રોજગારી પ્રાપ્ત થાય તે મુજબ રોજગારી મેળવનારને આવક ઓછી કે વધુ મળતી હોય છે. આમ રોજગારીના સ્વરૂપ અંગેની વિગતવાર માહિતી દ્વારા આ વર્ગના લોકોના આર્થિક સ્તર અંગેના સંકેતો સાંપડી શકે છે. આ રીતે આ ચર્ચા ઘણી મહત્વની છે. કેમ કે “ વ્યક્તિનો સામાજિક મોભાએ વ્યવસાયના સ્વરૂપથી નક્કી થાય છે કે જેમાંથી પોતાનો જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. ”^(૧૪) આ રીતે જીવન નિર્વાહ માટે જે વ્યવસાય મોટાભાગની આવક આપે છે. તેના પર આર્થિક સ્તર નિર્ભર રહે છે. અને જો આવી આવક ઉચી હોય તો વ્યક્તિનો સામાજિક દરજ્જો પણ ઉચો ગણાય છે. જ્યારે આવક ઘણી ઓછી હોય તો ગરીબીની સ્થિતિમાં કે ખૂબજ આવક નીચી

હોય તો તીવ્ર ગરીબી કે કંગાલીયતની સ્થિતિમાં જીવન નિર્વાહ ચલાવનારનો સામાજિક દરજ્જો નીચો ગણાય છે. આમ, મુખ્ય વ્યવસાયનું સ્વરૂપ તેના આવક અને રોજગારીન આસર કરનારું મહત્વનું બને, પાયાનું સ્થાન ધરાવતું પરીબળ છે.

ગ્રામીણ ભારતમાં ઘણા લાંબા સમયથી વ્યવસાયો પર આધારિત વર્ણ અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા ઉભી થવા પામી છે. તેથી મોટાભાગના વ્યવસાયો પરંપરાગત રીતે જ વિકાસ પામે છે. સમાજના જુદા-જુદા વર્ણો અને વર્ણો વચ્ચે સમવિભાજન થવાનું વલણ આપણાં ભારતીય સમાજમાં વિશેષ ગણાય છે. ‘‘ સદીઓથી ભારતમાં જોવા મળતી વર્ણ વ્યવસ્થા વ્યક્તિના વ્યવસાયને આધારે ગણવામાં આવે છે. પરિણામે આ લોકો સમાજમાં સૌથી નીચું સ્થાન ભોગવતા જોવા મળે છે. ’’ ^(૧૫) આ રીતે પછાત અને ગરીબ વર્ગ મુખ્યત્વે તેના માટે નક્કિ થયેલા પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા હોય તે ઘણું સ્વાભાવિક છે, અને તેમાં પણ ગ્રામ અર્થ વ્યવસ્થામાં આવું વિશેષ સ્વાભાવિક છે. પરંપરાગત ક્ષેત્રોની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો શ્રમ આપી આર્થિક ઉપાર્જન કરવાનું અને કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાનું ગ્રામ્ય સમાજમાં ઘણું સ્વાભાવિક ગણાય છે. આમજ ગ્રમ સમાજમાં ખાસ કરીને પછાત ગ્રામિણ વર્ગમાં અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબો અને ગરીબ કુટુંબો કયા વ્યવસાયમાં રોકાયેલા છે તેની પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી માહિતી દ્વારા આ લોકોના વિકાસ અંગેની સંભાવનાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં મદદ મળી શકશે. આમ, વ્યવસાય લક્ષી બાબતોની ચર્ચા દ્વારા આર્થિક અને સામાજિક મોટા વર્ગમાં અણસાર મળી રહેવા સંભવ હોઈ આ પ્રકારની ચર્ચા આ અભ્યાસ માટે ઘણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ચર્ચા માટે તો પ્રથમ વર્ગના લોકોના મુખ્ય વ્યવસાયો સંબંધી માહિતી રજૂ કરવી ઉચિત ગણાય છે. તેથી કોઠા નં. ૬.૩૫માં આવી માહિતી દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૫ પરની વિગતો તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે, કોઈ પણ વ્યવક્તિના આવક નિર્ધારીત કરવામાં વ્યક્તિનો વ્યવસાય થવાનું સ્થાન ધરાવે છે. ચાલુ આવકનો આધાર સામાન્ય રીતે રોઝીદા વ્યવસાય પર રહેલો હોય છે. જો વ્યક્તિ કાયમી ઉચી આવક આપતા સ્થિર વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ હોય તો તેનું સ્તર ઉચું હોય છે. પરંતુ ગ્રામિણ લોકોને અસ્થિર આવક મળે, ઓછી આવક મળે તેવા વ્યવસાયોમાં રોકાયો હોય તો સ્વાભાવિક રીતે આવો વર્ગ ઘણાં નિમ્ન સ્તરનું જીવન ધોરણ જીવતો હોય છે.

કોઠા નં. ૬.૩૫
લાભાર્થી કુટુંબોના મુખ્ય વ્યવસાયો

વ્યવસાયનું સ્વરૂપ	ક-વર્ગના કુટુંબો		ખ-વર્ગના કુટુંબો	
	કુટુંબો	ટકાવારી	કુટુંબો	ટકાવારી
૧. પશુપાલન	૨	૨.૫૦	૪	૫.૧૭
૨. ગ્રામ્ય વિસ્તાર	૯	૧૧.૨૫	૭	૧૦.૦૦
૩. ખેતમજૂરી	૬૪	૮૦.૦૦	૫૭	૮૧.૪૩
૪. બિનખેતમજૂરી	૫	૬.૨૫	૨	૨.૮૬
કુલ પ્રમાણ =	૮૦	૧૦૦ %	૭૦	૧૦૦ %

આમ, જીવન ધોરણ નીચું છે કે ઉંચું તે નકિક કરવામાં વ્યવસાય અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અને નિમ્ન સ્તરના વ્યવસાયોમાં ગરીબ અને દલિત સમાજના લોકોએ રોકાવું પડે છે. વિશેષ કરીને અશિક્ષિત, દલિત અને ગ્રામીણ ગરીબો અને ગ્રામીણ દલિતો માટે આવા નિમ્ન સ્તરની આવક વાળા પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં રોકવાનું અભિવાર્ય બની જતું હોય છે. આ અગાઉ થયેલ અભ્યાસમાંના એક અગત્યના અભ્યાસમાં પણ આવું મંતવ્ય વ્યવક્ત થયેલું છે તે અનુસાર “ આ મોટાભાગે બિહુશળ સ્વરૂપવાળા વ્યવસાયો છે કે જેમાં તેઓ સામાન્ય રીતે રોકાયેલા છે. તેઓની રોજગારી મોટે ભાગે ખેતી સ્વરૂપની છે. અને તે અનિયમિત છે, ઋતુ-મોસમ પર આધારીત છે, અને છૂટક છે.”^(૧૬) આપણા અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીનું કોઠા નં. ૬.૩૫માં નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. તે પરણી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેતા ગરીબ અને પછાત અનુસૂચિત જાતિના લોકો ક-વર્ગમાં ૨.૫૦ % અને ખ-વર્ગમાં ૫.૭૧ % લોકો પશુપાલન તરીકેનો વ્યવસાય કરે છે. ક-વર્ગમાં ૧૧.૨૫ % અને ખ-વર્ગમાં ૨.૮૬ % બિનખેત મજૂરી કરતા કુટુંબોના વ્યવસાય જોવા મળે છે. આ પશુપાલન ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને બિનખેત આ ત્રણેય મળીને ક-વર્ગના ૨૦% કુટુંબો અને ખ-વર્ગના ૧૮.૫૭ % કુટુંબો આવા પ્રકારનો વ્યવસાય કરે છે. જ્યારે બીકના ૮૦ % ક-વર્ગમાં અને ૮૧.૪૩ % ખ-વર્ગમાં લોકો ખેતમજૂરીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ છે. આમ ત્રીજા ભાગ કરતા વધારે લોકો ખેત મજૂરી તરીકેનો વ્યવસાય કરે છે. બહુ થોડા કુટુંબો પશુપાલન ગ્રામ્ય કારીગર અને

બિનખેતમજૂર વ્યવસાયો સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. આ રીતે મોટાભાગના વ્યવસાયોમાં ખેતમજૂરી આધારીત વ્યવસાય ક્ષેત્રો છે તેમાં ભાગ્યેજ નિયમિત અને સમયસર રોડ મળે છે. છુટક અને પરચૂરણ રોજગારીના કારણે સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન એક ધારી સ્થિર આવક પ્રાપ્ત કરવાનું આ લોકો માટે અતિ કઠીન છે. આવા સંજોગોમાં ચાલુ જીવન નિર્વાહ માટે રોજિંદી આવક મળવવાની ગંભિર સમસ્યામાં આ લોકો ડુબેલા છે. તેથી કાં તો અપૂરતો ખોરાક , અપોષયણ યૂક્ત ખોરાક મેળવી શું દયા જનક જીવન વ્યતિત કરતા હોય છે. કાં તો જો શક્યતા હોય તો અન્ય પૂરક અથવા ગૌણ વ્યવસાયોમાં મેળવી ઘરતી આવક પ્રાપ્ત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરતા હોય છે. આમ તેટલો સરકારી યોજનાઓ દ્વારા અપાતી રોજગારી પર આધાર રાખીને વસે છે. હવે મુખ્ય વ્યવસાય કે પરંપરાગત વ્યવસાયની વિગતે વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

૬.૨૧.૧ : ખેત મજૂરી અંગેની પ્રવૃત્તિ :-

કોઠા નં. ૬.૩૫નો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે આવમ સર્જનનો મુખ્ય આધાર વ્યવકિત કયા પ્રકારની રોજગારી પ્રાપ્ત કરે છે. આવક આપવાની દ્રષ્ટિએ કેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ રોકાયેલા છે તે બાબત તેના કૌશલ્ય અને આવડત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિક્ષણનું સ્તર આ બાબત મહત્વનો ભાગ ભજવતું પરિબળ બની જતું હોય છે. આગળ જાણવા મળેલ છે કે મોટાભાગના સભ્યો પ્રાથમિકથી વધુ આગળ અભ્યાસ કરતા નથી. માધ્યમિક, ઉચ્ચતર કે સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર લગભગ ઘણાં ઓછા હોય મોટાભાગના ઓછા ભણેલા કે અશિક્ષિત લોકો માટે કોઈ જાતની તાલીમ કે જાણકારી , આવડત અંગે વિશેષ પ્રયત્ન થયા ન હોય ત.વા રોજી મેળવનાર માટે બિન પરંપરાગત, આધુનિક ટેકનીકવાળા ક્ષેત્રોમાં રોજગારીનો અવકાશ રહેતો નથી. આ સંજોગો ઓછી આવક આપે તેવા પરંપરાગત અને મુખ્ય વ્યવસાયમાં તેઓએ શ્રમ આપીને આર્થિક ઉપાર્જન ધ્યાન કેન્દ્રીત કરજવું પડે છે. આ અંગે અન્ય અભ્યાસોમાં પણ અનુમોદન પ્રાપ્ત થાય છે. મુમતાઝ અલીખાનના અભ્યાસમાં પણ આવું તારણ નીખરતું જોવા મળે છે. તે જણાવે છે કે “રૂઢિગત વ્યવસાયો છ મોટેભાગે અભણ વ્યક્તિઓ દ્વારા અનુસરાય છે. તથા માત્ર પ્રાથમિક સુધી જાણેલાઓ રૂઢિગતમાંથી હલકી પ્રતિષ્ઠાવાળા અરૂઢિ ગત મુખ્ય વ્યવસાયોમાં પણ જતાં જોવા મળે છે.”^(૧૭) આ વિધાન મોટાભાગના

મુખ્ય વ્યવસાયોમાં ઘણાં રૂઢિગત છે, જ્યારે ઘણાં બિનરૂઢિગત જણાંતા હોવા છતાં આવક સર્જનની દ્રષ્ટિએ નીચલી કક્ષાના ગણી શકાય તેવા છે.

સામાન્ય રીતે આવા પ્રકારના કુટુંબોના લોકો આર્થિક શોષણનો ભોગ બનતા હોય છે. મુર્તિ અને નારાયણ પણ પોતાના અભ્યાસમાં આ વર્ગ આર્થિક શોષણનો ભોગ બનતા હોવાનો નિર્દેશ કરતા જણાવે છે કે, ‘સામાન્ય રીતે ખેતમજૂરીનો વર્ગ અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિનો જ હોય છે. આ લોકોને પોતાના વ્યવસાય અંગે કોઈ સલામતી નથી અને આ લોકો પછાત હોવાથી અવાર નવાર આર્થિક શોષણનો ભોગ બની રહ્યા છે.’^(૧૮) આ વિધાન મુજબ ગ્રામીણક્ષેત્રના બંને વિસ્તારના મોટા ભાગના કુટુંબો પરંપરાગત ખેતમજૂરીનો વ્યવસાય મુખ્ય તરીકે પસંદ કરે છે. તેમાં રોકાયેલ પ્રમાણ બંને વિસ્તારોના સૌથી વધારે કુટુંબોનું જોવા મળે છે.

૬.૨૧.૨ : બિનખેતમજૂરી અંગેની પ્રવૃત્તિ :-

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતી ક્ષેત્ર છે. મોટાભાગના લોકો ખેતી ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે. પરંતુ કેટલાક કુટુંબોના લોકો બિનકૃષિ ક્ષેત્ર કે ખેતી ક્ષેત્ર સાથે સંચાલિત જોવા મળે છે. કોઠા નં. ૬.૩૫ પરની વિગતો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, ૬-વર્ગમાં ૬.૨૫ % અને ૫-વર્ગમાં ૨.૮૬% કુટુંબો બિનખેત મજૂરી તરીકેનો મુખ્ય વ્યવસાય કરતા જોવા મળે છે. ગ્રામીણક્ષેત્રે બિનખેતક્ષેત્રનો નૈવત વિકાસ થયેલો હોવાથી આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ નીચું રહેવા પામેલ છે. કુટીર ઉદ્યોગો, ગ્રામોદ્યોગ, ગૃહ ઉદ્યોગ, વગેરેમાં મજૂરી મેળવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હોય છે. આવા ક્ષેત્રમાં પૂરતો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી તેની સાથે સંકળાયેલા લોકોને આ વ્યવસાયમાંથી યોગ્ય વેતન ન મળતા ઓછી આવક પ્રાપ્ય બને છે. આમ તેના વિકાસની તકો પણ ખૂબ મર્યાદિત રહેવા પામેલ છે.

૬.૨૧.૩ : ગ્રામ્ય કારીગર અંગેની પ્રવૃત્તિ :-

ગ્રામ્ય કારીગર અંગેની પ્રવૃત્તિને રોજગારી બાબત પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. ગ્રામીણ સમાજમાં ખેતીક્ષેત્રની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતીક્ષેત્રની જોવા મળે છે. તેના સિવાયના વ્યવસાયમાં રોજગારી મેળવનારા લોકો પણ મહત્વના ક્ષેત્ર તરીકે

કામગીરી બજાવે છે. આપણા દેશમાં આ સ્વરોજગારી વાળા ક્ષેત્રોમાં મોટેભાગે કારીગર ક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે. “ ગ્રામીણ જનતામાં ગ્રામીણ કારીગરોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન રહેલું છે. પરંતુ તાજેતરના ગાળામાં ફેક્ટરી ક્ષેત્રના આધુનિકરણની પ્રક્રિયાને કારણે કારીગર વર્ગનું સ્થાન ગંભીર રીતે અસર પામ્યું છે.”^(૧૯) કોઠા નં. ૬.૩૫ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ક-વર્ગમાં ૧૧.૨૫ અને ખ-વર્ગમાં ૧૦.૦૦ કુટુંબો સ્વરોજગારી — કારીગર ક્ષેત્ર રોકાયેલા જોવા મળે છે. આમ, વિસ્તારના તાલુકાઓમાં ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે કારીગર ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવતા લોકોનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. મોટાભાગના સ્વરોજગારી વાળા ક્ષેત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના કારીગર વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રામ્ય કારીગરોમાં મોચીકામ, કડિયા કામ અને વિવિધ પ્રકારના ફેરીયા કામ જેવા કે ચર્મફેરી, ફળ અને શાકભાજી, બુટ પ્રકારના ફેરીયા કામ જેવા કે ચર્મફેરી, ફળ અને શાકભાજી, બુટ-ચંપલ ફેરી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેની વિગતે ચર્ચા અત્રે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગ્રામ્ય કારીગરોમાં સૌથી વિશેષ મોચી કામના લાભાર્થીઓ રહેલા છે. મોચી કામ કરતા કુટુંબો બુટ-ચંપલ બનાવવા, સાંધવા અને મરામત કરવા, વેંચવા, પોલીશ કરવા વગેરેનું સંયુક્ત કામ જોવા મળે છે. આવા પ્રકારના કામમાં વળતર મર્યાદિત વળતર મળવાનો અવકાશ રહે છે.

બીજા પ્રકારના કારીગરોમાં કડીયા કામ કરતા કુટુંબો જોવા મળે છે. માત્ર કડીયા કામ કરતા કુટુંબો બંને વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. તેનું પ્રમાણ ખૂબ અલ્પ છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિકસિત તાલુકાઓમાં આબાદીની સ્થિતિના કારણે બાંધકામ પ્રવૃત્તિ વેગવમન બનતી હોય છે. આ પ્રવૃત્તિ વિકાસના પરિણામો સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં નવા રહેણાંક ઘરો અને જૂના અને સુધારા વધારા, મરામત વગેરે જાળવણી માટેની બાંધકામ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલતી રહે તેવા સંજોગો જોવા મળે છે. વિકાસ લક્ષી જાહેર બાંધકામ પ્રવૃત્તિ પણ હાથ ધરાય તેથી આવા રસ્તાઓ વગેરે બાંધકામ પણ થાય છે. પછાત વિસ્તારોમાં પણ વિકાસના ગતિશીલ પ્રક્રિયાના ચિન્હો જોવા મળે છે. તેથી સાથે-સાથે ધીમે-ધીમે બાંધકામ પ્રવૃત્તિ આગળ વધતી હોવાના સંકેતો મળે છે. સમગ્ર ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં બાંધકામ ક્ષેત્રે કામ કરી શકે તેવા કારીગરોની માંગ રહેતી હોય છે. મોટાભાગે બાંધકામનું મુખ્ય ઈજનેરી કામ

અવર્ણ કડીયા કે કોન્ટ્રાક્ટરો વગેરેના અન્ય લોકોના હાથમાં હોવા છતાં ચાલુ ચણતર કામના ક્ષેત્રમાં સારા પ્રમાણમાં રોજી મળવાનો અવકાશ રહેલો છે. કોઈ પણ જાતના શિક્ષણ કે તાલીમ વિના આ ક્ષેત્રમાં માત્ર અનુભવ દ્વારા કામ મેળવી શકાય છે. તથા પાવરધા બની સારી આવક મેળવી શકાતી હોય છે. આ લોકોને પલતાનું કામ કરી શકે તે માટે પ્રાથમિક કક્ષાના સાદા ઓજારો જરૂરી હોય છે. બીજું આ કામમાં થોડા તૈયાર થાય તો શહેરી ક્ષેત્રમાં પણ આવી રોજી મેળવવાની તકો રહેલી હોય છે. આવા ઓજારોની કિંમત પણ મોટી હોતી નથી આ રીતે કારીગરોનો વિકાશ ઝડપથી થઈ શકે તેમ છે.

૬.૨૧.૪ : પશુપાલન અંગેની પ્રવૃત્તિ :-

ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગરીબ અને દલિત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોમાંથી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં કુટુંબો મોટાભાગના સભ્યોએ રોકવું પડે છે. આ પરિસ્થિતિ આ વર્ગની નબળી આર્થિક સ્થિતિ હોવાનો સંકેત આપે છે. નબળી આર્થિક સ્થિતિના કારણે આવકની પ્રાપ્તિ અથવા અથવા નિભાવ ખર્ચમાં કાઢી શકાય તે હેતુસર કુટુંબો અન્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાવતા હોય છે. જેના જેના દ્વારા આર્થિક ઉપાર્જન માટે પૂરતી મદદ મળી શકે. આવી ગ્રામ્ય વિસ્તારની આવવા કુટુંબો માટે મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પશુ પાલનની છે. ખાસ કરીને પશુપાલન પ્રવૃત્તિ એ દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી ફાળો આપી શકે છે. જો દુધાળા પશુઓનું પાલનકરવામાં લોકો રોકાયેલા હોય તો સંખ્યા મુજબ દુધ ઉત્પાદનમાંથી આવક પ્રાપ્ત કરવાની વિશેષ શક્યતા ઉભી થાય છે. ઓછા પશુઓ હોય , એકાદ બેની સંખ્યામાં નહિ પરંતુ તે કરતા વધારે સંખ્યામાં પશુઓને રાખીને પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ કરીને આવા પશુઓનો આર્થિક પ્રવૃત્તિ સબબ ઉપયોગ કરી શકાય છે. અને આવક મેળવવામાં આ પશુધન સહાયરૂપ બને છે. કોઠા નં. ૬.૩૫ માં બનાવ્યા મુજબ ખૂબ ઓછા લોકો પશુપાલનની વ્યવસાયમાં જોડાયેલ છે. ક—વર્ગના કુટુંબો કરતા ખ—વર્ગમાં બમણા કુટુંબો પશુપાલનનો વ્યવસાય કરે છે. આ કુટુંબોના મુખ્ય આવા પ્રકારનો વ્યવસાય રહેલો છે. વિકસિત તાલુકાના કુટુંબો કરતા પછાત તાલુકાના કુટુંબો પશુપાલન સાથે વધારે સંકળાયેલા રહેવા પામેલ છે. આનો અર્થ એમ થવા સંભવ છે કે વિકસિત તાલુકામાં આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે અન્ય ક્ષેત્રોમાં વૈકલ્પિક તકો વિશેષ હોય વધારાની આવક મેળવવાનો અવકાશ રહે છે. તેથી પશુપાલનના મુખ્ય વ્યવસાય પર નભનારા ઓછા હોય તેવું પણ બનવા જોગ છે.

આ મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલન સાથે સંકળાયેલ લોકો માત્ર દુધાળા પશુઓ જેવા કે, ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટાં વગેરે જેવા પાળવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે છે. આમ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે આવા પશુઓનું યોગદાન મહત્વનું ગણી શકાય તેમ છે.

૬.૨૨ : લાભાર્થી કુટુંબોનો ગૌણ વ્યવસાય :-

આવક સર્જનનો મુખ્ય આધાર મુખ્ય વ્યવસાયના પ્રકાર મુજબ આધારિત છે. તે મુજબ આવકની પૂર્તિ માટે કયા પ્રકારનો ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવામાં આવેલ છે. તેના પર પુરક આવક પ્રાપ્તિનો આધાર છે. જો ગૌણ આવકનું ક્ષેત્ર આર્થિક ઉપાર્જન માટે સધ્ધર હોય તો આવી પુરક આવક પ્રાપ્તિ માટે સારો અવકાશ રહેતો હોય છે. અને જો તે પૂરક આવકના સ્ત્રોતો સક્ષમ ન હોય તો માત્ર કહેવા પુરતી આવી વધારાની આવક મેળવી શકાય છે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે પરંપરાગત કે મુખ્ય વ્યવસાયમાં પુરતી આવક પ્રાપ્તિ થતા હોઈ મોટાભાગના સભ્યો પુરક આવક મેળવવા ગૌણ વ્યવસાયોનો આશ્રય લેતા હોય તેમ સમજી શકાય તેમ છે. મુમતાઝ અલી ખાન નો અભ્યાસ આ અંગે પ્રકાશ પાડતા જણાવે છે કે “ગૌણ વ્યવસાયો અનુસુચિત જાતિના લોકો માટે ભાગ્યે જ ઉપલબ્ધ છે. તેમ છતાં પણ તેઓને આ વ્યવસાયની ખુબ જ જરૂર પડે છે. કેમકે ઋતુઓ અને અને મોસમને લગતા અનિયમિત રોજગારીના સ્વરૂપને કારણે તેઓને ગૌણ વ્યવસાય ની જરૂર પડે છે.”^(૨૦) આમ મુખ્ય વ્યવસાયની સાથે-સાથે ગૌણ વ્યવસાયમાં રહેવાનું આ વર્ગના લોકો માટે ફરજિયાત બની જતું હોય તેવું જણાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મુખ્ય વ્યવસાય જેવા કે પશુપાલન, કારીગરો, બિન ખેત મજૂરો અને ખેતમજૂરો વગેરે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને કામ દ્વારા આવક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન શીલ બને છે. આમાના મોટાભાગના ખેતમજૂરો છે. આ લોકોને વ્યવસાયોમાંથી અપુરતી, અનિશ્ચિત આવક મળતી હોવાથી ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવો પડે છે. અને ગૌણ વ્યવસાય દ્વારા પુરક આવક મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી બની જો છે. આ સઘળા લાભાર્થી કુટુંબો ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોવાથી સરકારના “ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ” માં રોજગારી મેળવી આવા પ્રકારનો ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારી આવકનું સર્જન કરતો જોવા મળે છે.

૬.૨૩ લાભાર્થી લોકોનું ક્ષેત્રવાર વયવસાયોનું સ્વરૂપ :-

જુદા-જુદા પ્રકારના વ્યવસાયોને જો મુખ્ય આર્થિક ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે તો ગ્રામ્ય ક્ષેત્રના દૃષ્ટિએ જેમાં ખેતમજૂરી, બિનખેતમજૂરી ગ્રામ્ય કારીગર અને પશુપાલન આ ચાર મુખ્ય ક્ષેત્રો ગણાવી શકાય આ ક્ષેત્રમાં ખેતી ક્ષેત્ર ગ્રામ્ય વિસ્તારનું પરંપરાગત ક્ષેત્ર ગણાય છે. આજે પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગરીબ અને પછાત અનુસુચિત જાતિના લોકો નો મોટો વર્ગ ખેતમજૂરી ક્ષે સાથે સંકળાયેલા છે. અને પોતાના કુટુંબના જીવન નિર્વાહ માટે ખેતમજૂરીની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી રાવ અને અઝીઝનો અભ્યાસ આપણા અભ્યાસને અનુમોદન આપે છે. તે અભ્યાસ મુજબ ‘‘મોટાભાગના અનુસુચિત જાતિના કામ કરનારા લોકો ખેતી અને આનુષંગિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય છે. અનુસુચિત જાતિના કામ કરનારાઓમાં ના ૮૦ % કરતા વધુ લોકો મુખ્યત્વે ખેતી, માછીમાર, વન્ય પ્રવૃત્તિ, પશુપાલન વગેરે પ્રવૃત્તિમાં કેન્દ્રીત થયેલા જોવા મળે છે. લોકો કયા ક્ષેત્રમાં રોજી પ્રાપ્ત કરી શકે તેનો આધાર જે ક્ષેત્રમાં જે પ્રકારની સેવા શ્રમ કે કૌશલ્યની જરૂર પડે છે. તેવા શ્રમિકોની માંગ ઉભી થાય છે. ખેતીક્ષેત્રમાં કેટલાક આધુનિક કહી શકાય તેવા પરિવર્તનો અનેક દાયકાથી આવી રહ્યા છે. તેમ છતાં ખેતીક્ષેત્રની મુલ્યવાન પ્રવૃત્તિ પરંપરાગત આકાશી ખેતવાળી રહેલી હોય વિશેષ કૌશલ્ય, જાણકારીનો હજુ પશ્ચિમી દેશો જેવા અવકાશ આપણા દેશમાં સર્જાયો નથી. પરિણામે તે ક્ષેત્રમાં રોજી મેળવવાસામાન્ય નવી જાણકારી પ્રાપ્ત થતાં અવકાશ વધે છે. હરિયાણી ક્રાંતીના અનુભવ પરથી જાણવા મળે છે કે વિસ્તારમાં તે માટે સારો અવકાશ ઉભો થયો હોય ત્યાં રોજગારીની વિશેષ તકો પ્રાપ્ત થઈ શકી છે. એક કરતા વધુ મૌસમ દરમિયાન એક કરતા વધુ પાકો થઈ શકવાની શક્યતા વધતા રોજગારીની નવી ક્ષિતિજો વિસ્તારતી જોવા મળે છે. આમ, ગ્રામ વિકાસ એટલે કૃષિ વિકાસ એવો પર્યાય વાંચી શબ્દ બની ગયેલ હોય વિકસતા ખ્યાલો જે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિસ્તરે છે તે મુખ્ય કૃષિલક્ષી હોય તે સ્વાભાવિક છે. બીજું પરિબળ બિનકૃષિ ક્ષેત્રમાં મજૂરીની પ્રવૃત્તિનું જોવા મળે છે. આ બિનકૃષિ ક્ષેત્ર પણ આનુષંગિક પ્રવૃત્તિવાળું ક્ષેત્ર જોવા મળે છે. બિનકૃષિક્ષેત્રમાં મોટા કે મધ્યમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં ન હોય મુખ્યત્વે કૃષિક્ષેત્ર સાકળાયેલી કેટલીક આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ જે જરૂરી બને છે. જેમાં ગ્રામ્ય નાના ઉદ્યોગો જેવા કે ગૃહઉદ્યોગો કુટીર ઉદ્યોગો, ગ્રામઉદ્યોગો વગેરેની વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ આવા ગ્રામ્ય

ક્ષેત્રના વિકાસમાં બિનકૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં આધુનિકરણ દાખલ થયું હોવાનો ભાગ્યેજ નિર્દેશ મળે છે. હરિયાણી ક્રાંતીના સંદર્ભમાં વિજ્ઞાન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ગોત્યો હોય તે પુરતું બિનકૃષિ ક્ષેત્ર પણ આધુનિક બને છે. તેથી વિશેષ અવકાશ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ ક્ષેત્રનો ઉભો થયો નથી.

ત્રીજું ગામ કારીગર ક્ષેત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિવાળું ક્ષેત્ર જોવા મળે છે. બાંધકામની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા કડીયા, શ્રમિકો, મોચીકામ કરતાં લોકો, શાકભાજીનો સ્વવ્યવસાય કરતાં લોકો, રીપેરીંગ કામ સાથે સંકળાયેલા લોકો વગેરેનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઉત્પાદન મુખ્ય છે. ગામ કારીગર વર્ગ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતું હોય છે. ખેતી ક્ષેત્ર નવા આધુનિક યંત્ર ઓજારોનો વપરાશ વધી રહ્યો છે. તેનું સમારકામ, જાળવણી, મરામત સંબંધી સ્વરોજગારીની પ્રવૃત્તિ વિકસવાનો નવો અવકાશ ઉભો થયો છે. તેથી ગ્રામ્ય કારીગર વર્ગમાં આવા નવા ટ્રક તરફ વળવાની શક્યતાઓ વધી છે. આ સીવાય વિશેષ આધુનિકરણ કે નવિની કરણ કે સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિઓ વિકસવાનો અવકાશ જોવા મળતો નથી.

આ સિવાયનું છેલ્લું ક્ષેત્ર પશુપાલન છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કૃષિક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ આનુંબંગિક પ્રવૃત્તિઓ સંકળાયેલી જોવા મળે છે. પશુપાલન ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા લોકો પશુઓને પાડીને તેનો ઉછેર કરીને તેના દુધની પવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. આ દુધનું વેચાણ કરીને આવક મેળવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા જોવા મળે છે. કૃષિ ક્ષેત્ર કુદરત પર આધારિત અને અનિયમિત તથા અનિશ્ચિત વરસાદના કારણે પશુપાલન વ્યવસાય ગંભીર મુશ્કેલીમાં મુકાય જાય છે. પશુઓ માટે જરૂરી ચારો નિયમિત ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે થી સમયસર મળી રહેતો નથી તેથી આ ક્ષેત્રના વિકાસને શક્યતાઓ પણ ખુબ મર્યાદિત રહેવા પામી હોય તેવું લાગે છે. ટુકમાં આ ક્ષેત્રના વિકાસનો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વ્યાપ ઘણો મર્યાદિત હોય તે સ્વયં સ્પષ્ટ છે. કેમ કે આવી પવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે શહેરી વિસ્તારને ખુબ નજીકના વિસ્તારોમાં વિશેષ હોય તે જરૂરી છે. કેમ કે દુધ વગેરેનું વેચાણ ખાવા શહેરોમાં તાત્કાલીક ધોરણે કરી શકાય છે. જ્યારે આ ગ્રામ્ય ક્ષેત્ર શહેરોથી દુર હોવાથી પશુપાલનની પ્રવૃત્તિની વિકાસની તકો મર્યાદિત બની જાય છે. આ ક્ષેત્રનું મર્યાદિત

પ્રદાન હોય ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેમાં રોજગારી પ્રાપ્તીનો કે તેની સાથે સંકળાયેલા લોકોને રોજગારી પ્રાપ્તીનો અવકાશ પણ મર્યાદિત બને તે બહુ સીધી વાત છે. આપણાં અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા કુટુંબો રોડ મેળવવા લોકો ચાર ક્ષેત્રોમાં કેટલા પ્રમાણમાં રોકાયેલા છે. તે અંગે ચર્ચા કરવાથી વિવિધ આર્થિક ક્ષેત્રોના વિકાસની શક્યતાનો અણસાર પ્રાપ્ત થઈ શકશે. તેમજ ગ્રામીણ ગરીબ અને પછાત અનુસૂચિત જાતિના લોકોના આર્થિક વિકાસ માટેના દ્વારો કેટલી ઝડપથી ખુલી રહ્યા છે. તેનો અણસાર મેળવી શકાય છે. જો આવું તીવ્ર ગતીએ બનવાના સંકેત પ્રાપ્ત થતા હોય તો આ લોકોના વિકાસ માટેની નવી ક્ષિતિજો ખુલી રહી છે. તથા આ લોકોની ગરીબી દૂર થવા માટે આશા કિરણો જાવા મળે છે. અને તેઓ ગરીબી રેખા પર આવશે તેમ કહી શકાય. કોઠા નં. ૬.૩૬માં ચાર ક્ષેત્રોની રોજગારીની માહિતી આપેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૩૬

લાભાર્થી લોકોના વ્યવસાયિક ક્ષેત્રો

વ્યવસાયનું સ્વરૂપ	ક-વર્ગના કુટુંબો		ખ-વર્ગના કુટુંબો	
	સભ્યો	ટકાવારી	સભ્યો	ટકાવારી
૧. ખેત મજૂરી	૨૫૬	૮૮.૨૮	૨૬૨	૮૮.૫૧
૨. બિનખેતમજૂરી	૧૦	૩.૪૫	૭	૨.૩૭
૩. ગ્રામ કારીગર	૧૪	૪.૮૨	૧૦	૩.૩૮
૪. પશુપાલન	૧૦	૩.૪૫	૧૭	૫.૭૪
કુલ પ્રમાણ =	૨૮૦	૧૦૦	૨૯૬	૧૦૦

કોઠા નં. ૬.૩૬નો અભ્યાસ કરતા જાણી શકાય છે કે, આર્થિક ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં વિકાસની શક્યતાઓનો પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે. ક-વર્ગના તાલુકાઓ વિકસિત હોય અને ખ-વર્ગના તાલુકાઓ ઓછા વિકસિત હોય – અલ્પ વિકસિત હોય બંને પ્રકારના તાલુકાઓની વિકાસ પ્રક્રિયાનો પડઘોતેના પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોના પ્રાધાન્ય પર પડે છે. બંને કૃષિ ક્ષેત્રના વિસ્તારો છે કેમ કે ક-વર્ગના ૮૮.૨૮ % લોકો અને ખ-વર્ગના ૮૮.૫૧ % લોકો કૃષિ ક્ષેત્રની મજૂરી દ્વારા રોજી મેળવે છે. બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં આ બાબતમાં ખાસ કોઈ મોટો ફેરફાર કે તફાવત નથી. થાડું પ્રમાણ પછાત તાલુકા અને વધારે જોવા મળે છે. જે વિકાસ યાત્રાની

માત્રાનો અણસાર આપે છે. કૃષિ ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય ક-વર્ગમાં થોડું ઓછું હોય વિકાસના લાભો અન્ય ક્ષેત્રોના પ્રવૃત્તિ સુધી વિકસી રહ્ય હોવાનો પણ અણસાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ક-વર્ગના કુટુંબો માંથી ૩.૪૫ અને ખ-વર્ગના કુટુંબો માંથી ૨.૩૭ % બિનકૃષિ ક્ષેત્રની બિનખેતમજૂરીની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આ પ્રમાણ અ-વર્ગના કુટુંબોના સભ્યોનું બ-વર્ગના સભ્યો કરતાં થોડું વધારે છે. તે પણ વિકાસની યાત્રાનો માત્ર અણસાર તફાવત દ્વારા આપે છે. કેમ કે બિનકૃષિ ક્ષેત્રનો વિકાસ વિકસિત તાલુકાઓ વધારે થયેલ હોવાનો પણ અણસાર આ સ્થિતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ , અ-વર્ગમાં વિકાસની પ્રક્રિયા થોડી તેજીલી હોવા સંભવ છે. જેના પરિણામે વધુ લોકો બિન કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ આર્થિક ઉપાર્જન માટે પ્રવૃત્ત રહેતા જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય કારીગરમાં ક-વર્ગના કુટુંબોના ૪.૮૨ % સભ્યો અને ખ-વર્ગના કુટુંબોના ૩.૩૮ % સભ્યો આ વ્યવસાયમાં સંલગ્ન જોવા મળે છે. વિકસિત તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણ થોડું વધારે જોવા મળે છે. કેમ કે વિકાસની પ્રક્રિયાઓ થોડી વધારે હોવાથી આ શક્યતા અસ્તિત્વમાં આવેલી જણાય આવે છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં આવી શક્યતાઓ મર્યાદિત હોવાનો અણસાર પ્રાપ્ત થાય છે.

લાભાર્થી કુટુંબોના સભ્યો પશુપાલનના વ્યવસાયમાં ક-વર્ગમાં ૩.૪૫ ૩ અને ખ-વર્ગમાં ૫.૭૪ % જોવા મળે છે. પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ વિકસિત તાલુકાના સભ્યો કરતા પછાત તાલુકાના સભ્યો વધારે કરે છે. કેમ કે પછાત વિસ્તારનાં બિજા ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકોનો અભાવ હોય અને માત્ર ખેતી ક્ષેત્ર માંજ રોજગારી મળતી હોઈ અન્ય વિકલ્પ ન હોય એક માત્ર કૃષિ સાથે સંલગ્ન પશુપાલન વ્યવસાય કરતાં જોવા મળે છે.

ખેતમજૂરો અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલા સભ્યો બંને કૃષિ ક્ષેત્રના વ્યવસાય સાથે સંલગ્ન છે તેમ કહેવાય તેમજ વિકસિત વિસ્તારના સભ્યો કરતા પછાત વિસ્તારના સભ્યો એટલે કે ક-વર્ગના સભ્યો કરતા ખ-વર્ગના સભ્યો ૨.૫૨ % વધારે જોવા મળે છે. જે વિસ્તાર વધુ પછાત પણાનો નિર્દેશ કરે છે. તેવા સંકેતો અંહી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ કાયમી સ્થિર આવક મળી રહે તેવા વ્યવસાયમાં લોકો

રોકાયેલા ન હોય બધા લોકો મુખ્યત્વે પરંપરાગત, તેમજ ઓછી આવક આપતા બિન પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા હોય તેઓની આવક ખૂબ નીચી, અપૂરતી તેમજ અસ્થિર રહે તેવી શક્યતાઓ વિશેષ છે. બંને વિસ્તારના લોકો મુટા ભાગે મજૂરી સંકળાયેલા હોય છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ખેત મજૂરીમાં વધારે લોકો રોકાયેલા હોય છે. આ વ્યવસાય મોસમી વ્યવસાય હોવાના કારણે અપૂરતી રોડ મળતી હોવાથી આ વર્ગમાં ગરીબીની સમસ્યા હલ થવા પામી નથી. એટલું જ નહીં ઘણા કિસ્સાઓમાં વધુ ગંભિર બનતી જાવા મળે છે. આવા ક્ષેત્રોમાં ખેતમજૂરી કે બિન ખેતમજૂરી કે વ્યવસાયોમાં વિશેષ આર્થિક ઉપાર્જનોનો અવકાશ જોવા મળતો નથી. આમ, આપણાં અભ્યાસમાં આવરી લેવામાં આવેલા લાભાર્થી કુટુંબોમાં આર્થિક સર્જનના સંજોગો બહુ ઉજજવળ જણાતા નથી. તેથી આવા પ્રકારના લાભાર્થી કુટુંબો ગરીબી રેખા ઉપર આવે તેવી શક્યતાઓ મર્યાદિત હોવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

આ લાભાર્થી લોકોમાં પુરૂષો અને સ્ત્રી બંનેનો સમાવેશ થયેલો હોય મુખ્ય પુરૂષ વ્યક્તિ દ્વારા આવક પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી હોય આ આવક અપૂરતી હોવાના કારણે અન્ય સ્ત્રી સભ્યોએ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાવું પડે છે. આ મુખ્યત્વે કામ કરવા સક્ષમ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આ સભ્યોમાંના આ સભ્યોમાંના મોટાભાગના સભ્યો ખેતમજૂરી સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. આ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યવક્ત કરવા વિવિધ વ્યવસાયોમાં પ્રવૃત્ત રહેલા પુરૂષ-સ્ત્રીઓના પ્રમાણ અંગે વિગતો તપાસવી જરૂરી છે. આપણાં અભ્યાસ દરમ્યાન કામ કરનારા વ્યક્તિ ક્યાં ક્યાં વ્યવસાયમાં કેટલા પુરૂષો અને કેટલી સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત રહેલી છે તેવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવાથી આવી વિગતો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ અંગેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૩૭માં દર્શાવવામાં આવી છે.

૬.૨૪ : લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે વ્યવસાયના ક્ષેત્રો :-

લાભાર્થી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની જાતિ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાયોના ક્ષેત્રોની ફાળવણી કોઠા નં. ૬.૩૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૭

લાભાર્થી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની જાતિ પ્રમાણે વ્યવસાયના ક્ષેત્રો

કુટુંબો	ખેત મજૂર પુરૂષ સ્ત્રી	બિનખેત મજૂર પુરૂષ સ્ત્રી	ગ્રામ કારીગર પુરૂષ સ્ત્રી	પશુપાલન પુરૂષ સ્ત્રી	કુલ પુરૂષ સ્ત્રી	વ્યવસાયના ચારેય ક્ષેત્રોમાં રોકાયેલા કુલ—પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ
ક—વર્ગના કુટુંબો (ટકા)	૧૪૦ ૧૧૬ (૮૬.૪૨) (૯૦.૬૩)	૭ ૩ (૪.૩૨) (૨.૩૪)	૧૨ ૨ (૭.૪૧) (૧.૫૬)	૩ ૭ (૧.૮૫) (૫.૪૭)	૧૬૨ ૧૨૮ (૫૫.૮૬)(૪૪.૧૪)	૨૯૦ (૧૦૦)
ખ—વર્ગના કુટુંબો (ટકા)	૧૪૧ ૧૨૧ (૮૮૧૩) (૮૮.૯૭)	૬ ૧ (૩.૭૪) (૦.૭૪)	૯ ૧ (૫.૩૬) (૦.૭૪)	૪ ૧૩ (૨.૫૦) (૯.૫૬)	૧૬૦ ૧૩૬ (૫૪.૦૫)(૪૫.૯૫)	૨૯૬ (૧૦૦)

પુરૂષો માટે પણ બિનખેતી ક્ષેત્રે થોડો અવકાશ છે. ક-વર્ગના કુલ કામ કરનારાઓમાં ૫૫.૮૬ % પુરૂષો તથા ખ-વર્ગમાં ૫૪.૦૫ % પુરૂષો છે. જેમાંના અનુક્રમે ૮૬.૪૨ % અને ૮૮.૧૩ % પુરૂષો ખેતી ક્ષેત્રની ખેત મજૂરી સાથે સંકળાયેલા અને બાકીના બિન ખેતિ વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં ક-વર્ગના ૪.૩૨ % અને ખ-વર્ગના ૩.૭૪ % ગ્રામ કારીગરમાં ક-વર્ગના ૭.૪૧ % અને ખ-વર્ગના ૫.૬૩ % તથા પશુપાલનમાં ક-વર્ગમાં ૧.૮૫ % અને ખ-વર્ગમાં ૨.૫૦ % સભ્યો જોડાયેલા છે. આ વર્ગના લોકો આ સિવાયના ક્ષેત્ર જેમ કે નોકરીનું છે પરંતુ તેમાં કોઈ સભ્ય નોકરીમાં રોકાયેલા હોતા નથી. કેમ કે મોટાભાગના નોકરીના ક્ષેત્રમાં અનામત પદ્ધતિના કારણે આરક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં આવી નોકરીઓની વિપુલ તકો ગામડાંમાં હોતી નથી. આ ઉપરાંત આવી નોકરીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની પદવીની અનિવાર્યતા હોય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના અભાવોના કારણે આ કામ કરનારા પુરૂષોમાં પણ આ ક્ષેત્ર માટે ઉજ્જવળ તકો હોતી નથી. માત્ર બિનખેતિ ક્ષેત્ર અને ગ્રામ કારીગર ક્ષેત્ર તથા પશુપાલન જેવી આનુંખાંગિક હલકા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માં કેવા મુખ્ય વ્યવસાયમાં આ પુરૂષો માટે પ્રાપ્ત હોય કે ક્ષેત્રના વધુ અવકાશ રહેતો ન હોઈ માત્ર કુટુંબના જીવન નિર્વાહ તરીકે જ આ ક્ષેત્ર પુરક આવક માપવામાં મદદગાર થઈ શકે. પશુપાલન ક્ષેત્રમાં ગ્રામ વિસ્તારમાં મોટાભાગની પ્રવૃત્તિ ખેતિક્ષેત્રની સંલગ્ન હોય અને બિનકૃષિ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ પણ ખેતિ ક્ષેત્રની સાથે સંકળાયેલ હોય તથા ગ્રામ કારીગરની પ્રવૃત્તિ પણ ખેતિ ક્ષેત્રની આનુંખાંગિક પ્રવૃત્તિ હોય, મોટાભાગના મૌસમિ કામકાજનો અવકાશ હોય છે. આમ, પુરૂષો માટે ખેતિ ક્ષેત્રના ખેતમજૂરો સિવાય બિનખેતિ ક્ષેત્ર, પશુપાલન, ગ્રામ્ય કારીગર ક્ષેત્રમાં આવક ઝડપથી વધે તેવો અવકાશ જોવા મળતો નથી. આમ ગ્રામિક ક્ષેત્રનો વિકાસ તથા ખેતિ ક્ષેત્રની આબાદી પર ક-વર્ગના ખેત મજૂરો પુરૂષો અને મહિલાઓની આજીવિકાનો આધાર હોય ઉચું સ્થિર આવકનું સ્તર પ્રાપ્ત કરવાનો આ વર્ગના કાર કરનારાઓ માટે શક્ય નથી. પરિણામે નીચી અસ્થિર મૌસમિ આવક વાળા ક્ષેત્રોના કારણે ગરીબોને ગરીબીમાંથી પોતાની જાતે બહાર આવવું આ લોકોને માટે અતી કઠીન હોય તેમ આ ચર્ચા પરથી ફલિત થાય છે. આ વિધાન વધુ પડતું વહેલું ગણી શકાય તેમ નથી કેમ કે આ ક્ષેત્રનું પ્રદા આવકમાં મુખ્ય છે. જો કે એક મત મુજબ ગુજરાત રાજ્યમાં જુનાગઢ જિલ્લાની ખેતિ ઘણી સારી અને પિયતવાળી હોય ખેતિ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરી તરીકે રોજી

મેળવવા માટે ગુજરાત રાજ્યના ખેડા જિલ્લાને કે ચરોતર વિસ્તારોને બાદ કરતા જૂનાગઢ જિલ્લાના લોકો વધુ સદ્ભાગી છે. તેથી આપણાં અભ્યાસના લોકો માટે તે રીતે વિસ્તાર પસંદગીની દ્રષ્ટિએ વધુ સારી કે વર્ષમાં વધુ દિવસો સુધી રોજગારી કે રોજી મેળવવાનો સંભવ વિશેષ રહી શકે તેવી સંભાવના ગણી શકાય છે. આ દ્રષ્ટિએ જોવા આ લોકોના રોજગારીના દિવસો વગેરે માહિતી પરથી આવક ઉપાર્જનની શક્યતા અંગે વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય ગ્રામિણ વિકાસના કાર્યક્રમો અને કૃષિ વિકાસના કાર્યક્રમો દ્વારા આ ગ્રામિણ વિસ્તારના ગરીબ અને પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લોકો કે આ વર્ગની આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિ ગતિમાન બનવામાં ઉપયોગી બને એ રીતે અમલી બને તો વધુ આવકનો અવકાશ ઉભો થવા માટે તે સમજી શકાય તેમ છે. અને આ વાતને સ્વાભાવિક પણ ગણી શકાય તેમ છે.

કોઠા નં. ૬.૩૭ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે વિકાસ લક્ષી પ્રયાસોના આર્થિક લાભોની સારી અસરો સમાજના નીચલા સ્તરના લોકો સુધી પહોંચે અને આ લોકો ગરીબી રેખાની ઉપર આવે તે આપથી વ્યૂહ રચનાના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આર્થિક વિકાસના લાભોની અસરો નીચલા સ્તરના લોકો સુધી પહોંચવાની એક મહત્વની સાબિતી એ હોઈ શકે કે કુટુંબો નિભાવ માટે મુખ્ય વ્યક્તિ દ્વારા પરિચાપ્ત પ્રમાણમાં આવક ઉપાર્જન થઈ શકે તથા આવી સ્થિર આવક પ્રાપ્તિના કારણે અન્ય સભ્યોએ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાવાની ફરજ ન પડે ગ્રામિણ ગરીબ અને પછાત અનુસૂચિત જાતિના લોકો દલિત કે પછાત હોય, આવકનું અપુરતું નિમાર્ણ તેઓ માટે બે સ્થિતિ નિર્માણ કરે છે, એક તો મુખ્ય વ્યક્તિ કે પુરૂષ ઉપરાંત સ્ત્રીઓએ પણ કામરવાની ફરજ પડે છે. જ્યારે બિજી મહત્વની વાત જેની આગળના મુદ્દામાં નોંધ લીધી છે. તે પરંપરાગત મુખ્ય વ્યવસાયમાંથી અપુરતી આવક મળતા સરકારી કાર્યક્રમ જેવા ગૌણ વ્યવસાયમાં રોજગારી લોકોએ મેળવી વધુ આવક પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્ત રહેવું પડે છે. પુરૂષોની સાથે—સાથે સ્ત્રીઓએ કમાવવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાવું પડે છે. પરંતુ શિક્ષણના અભાવના કારણે મુખ્યત્વે તેઓએ કૃષિ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરી તરીકે જ કામ કરવું પડે છે. ખેતમજૂરી તરીકે કામ કરવા સિવાય આ મહિલાઓ માટે અન્ય વિકલ્પ મર્યાદિત છે. અ—વર્ગમાં કુલ કામ કરનારાઓમાં ૪૪.૧૪ % મહિલાઓ છે. જેમાંના ૮૦.૬૩ % તથા ખ—વર્ગના ૪૫.૮૫ % માંના ૮૮.૮૭ % ખેતિક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરી તરીકે કાર્યમાં રોકાયેલા છે.

પશુપાલનમાં ૮.૫૬ % અને બિનખેતમજૂરી અને ગ્રામ કીરગર ક્ષેત્રમાં માત્ર ૦.૭૪ % અને ૦.૭૪ % જ સ્ત્રી સભ્યો રોકાયેલા છે. આમ, ખેતિક્ષેત્ર અને પશુપાલન ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરી કે પ્રવૃત્તિમાં આ અશિક્ષિત મહિલાઓને કામ મળે છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબ ઘરના મહિલાઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો સમય આણે છે. પરંતુ મોટાભાગની શહેરી પ્રવૃત્તિ બિનખેતિ ક્ષેત્રની કે અન્ય પ્રકારની હોય છે. આમા શહેરી મહિલાઓમાં પણ પછાત વર્ગની મહિલાઓ શિક્ષિત કે તાલીમ માટે ન જવા અંગેનું વલણ હોય છે. મહિલા સંસ્થાઓમાં સૌરાષ્ટ્રના આવા એક અભ્યાસમાં આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, “નીચલી જાતીઓની મોટાભાગની મહિલાઓ અશિક્ષિત છે અને શિક્ષિત મહિલાઓ નીચા પ્રમાણને લીધે નીચલી જ્ઞાતિની મોટાભાગની સ્ત્રીઓ શ્રમ પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં જાય છે. ”^(૨૧) શહેરોમાં પણ જો આમ હોય તો ગામડાંઓની વાત ક્યાં કરવી ? આ દ્રષ્ટિથી ગ્રામીણ મહિલાઓ ઓછું વળતર આપની મૌસમિ, અનિશ્ચિત, અસ્થિર આવક આપતી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ હોય આવક સર્જન માટે આ મહિલાઓને વિશેષ ઉચી આવક પ્રાપ્તિનો અવકાશ ઘણો મર્યાદિત બની જતો જોવા મળે છે. શિક્ષિત વિસ્તારના પ્રમાણ પર મહિલાઓની ખેતમજૂરીનો આધાર છે. વળી, ખેતમજૂરીમાં પુરૂષો પણ મોટાભાગે રોકાતા જોવા મળે છે. આમ આ એક માત્ર અગત્યના ક્ષેત્રમાં જરૂર કરતા વધુ પુરવઠાની સ્થિતિ સર્જાયતો વેતન પર પણ માઠી અસર પડવા સંભવ છે.

૬.૨૫ : જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અને ગૌણ વ્યવસાયના લાભાર્થીઓ. :-

ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ અંતર્ગત જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અમલી બનાવાય છે. આ યોજના હેઠળ ગ્રામીણ ગરીબો અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના વિકાસ માટે આપણાં અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા બધા કુટુંબો એક-એક સભ્યને રોજગારી આપવામાં આવે છે. અભ્યાસના તમામ લાભાર્થી કુટુંબો જુદી-જુદી પ્રકારની ઓછા કે વધતાં પ્રમાણમાં રોજગારી મળેલ છે. આવા પ્રકારની રોજગારીને ગૌણ વ્યવસાય તરીકે લાભાર્થી કુટુંબોએ અપનાવેલ છે. આ રીતે ગૌણ વ્યવસાય સરકારી સહાય વાળા હોવાથી તેના દ્વારા મળેલી રોજગારીની આવકનું ઉપાર્જન કરી મુખ્ય વ્યવસાયમાંથી મળેલ પુરતી આવકમાં મળીને પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવા માટે

પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આમ આ ગૌણ સહાયવાળા વ્યવસાયથી લાભાર્થીની રોજગારીમાં કેટલો વધારો થાય છે અને આ રોજગારીની આવકથી ગરીબ અને બેકાર લોકો ગરીબી રેખા ઉપર બધા આવી શકે છે કે નહીં એટલે કે આ બધા ગરીબો બિન ગરીબ બનાવવામાં આ ગૌણવ્યવસાય કેટલા અંશે સફળ થયેલો છે તે બાબત પર પ્રકાશ અહીં પાડવામાં આવેલો છે.

૬.૨૫.૧ : લાભાર્થીઓને પ્રાપ્ત થયેલ કુલ માનવહિત રોજગારી :-

ગ્રામીણ અને ગરીબ કુટુંબો જે ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોય તેઓને કેટલા દીવશ રોજગારી મળી છે તે અંગેના પુછેલા પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં માહિતીઓ એકઠી કરીને તેની વિગતો કોઠા નં. ૬.૩૮માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે. તેના દ્વારા કુલ માનવહિત રોજગારી પ્રાપ્ત થયેલ છે તે અંગે જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

કોઠા નં. ૬.૩૮

કુટુંબોની રોજગારીથી થયેલ માનવહિત રોજગારીનું સર્જન

તાલુકા	કુલ માનવ દિવસ રોજગારીનું થયેલ સર્જન દિવસ ટકાવારી પ્રમાણ	કુલ કલાકોનું થયેલ સર્જન કલાકો ટકાવારી પ્રમાણ
ક- તાલુકા	૭૦૮ ૫૨.૫૬	૪૮૬૩ ૫૨.૫૬
ખ-તાલુકા	૬૪૦ ૪૭.૪૪	૪૪૮૦ ૪૭.૪૪
કુલ =	૧૩૪૮ (૧૦૦%)	૯૩૪૩ (૧૦૦%)

ગ્રામીણક્ષેત્રે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટે ગરીબી નાબૂદી અને માનવીય સાધનોનો પૂર્ણ વિયોગ કરવાનું અનિવાર્ય બની રહે છે. અને તે રોજગારીની તકોના વિસ્તરણ દ્વારા જ થાય બને છે. માટે ગ્રામીણક્ષેત્રે ગૌણ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકો કે કુટુંબોની રોજગારીમાં વધારો કરવો આવશ્યક છે. આમ રોજગારીની તકોનું વિસ્તરણ એ ગ્રામીણ ગરીબી અને બેકારી નાબુદી માટેની પૂર્વશરત છે. કુટુંબોના આર્થિક વિકાસનું કેન્દ્રબિંદુ આર્થિક ઉપાર્જનના પ્રક્રિયામાં રોજગારીની તકોમાં વૃદ્ધિ કરવાનું છે. આ માટે આ ક્ષેત્ર રોજગારીનું નિર્માણ કરવાનું સ્વપ્ન છે. અને તે દિશામાં એક કદમ માંડવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. તે સફળ થયો છે કે નહિ આ પ્રયાસ અતિશયોકિત ભરેલોતો નથી ને આ બાબતે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે.

કોઠા નં ૬.૩૮ પરની વિગતોના અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગના કુટુંબોને મળેલ લાભાર્થી કુલ ૭૦૯ માનવદિન રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલું જણાય આવે છે. અને ખ-વર્ગના કુટુંબોને મળેલ લાભાર્થી કુલ ૬૪૦ માનવદિન રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલ છે. આમ બન્ને વિસ્તારના લાભાર્થી કુલ કુટુંબોને મળીને સામુહિક ૧૩૪૯ માનવદિન રોજગારીની તકોનું સર્જન થયેલ છે. લાભની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોની એટલે કે ક-વર્ગના કુટુંબોને ખ-વર્ગના કુટુંબો કરતા ૬૯ વધુ માનવદિન રોજગારી મળી શકે છે.

આ બાબતને ટકાવારીની રીતે તાપાસીને તો ખ્યાલ આવે છે કે ક-વર્ગના કુટુંબોને કુલ રોજગારીમાંથી ૫૨.૫૬ % રોજગારી મળે છે. અને ખ-વર્ગના કુટુંબોને કુલ રોજગારીમાં હિસ્સો ૪૭.૪૪ % જેટલો રહેવા પામેલ છે. આમ કુલ રોજગારીનું સર્જન થયેલ તેમા ક-વર્ગને હિસ્સો કે લાભ વધારે મળેલ છે. અને ખ-વર્ગને હિસ્સો કે લાભ ઓછો મળે છે. આમ રોજગારીના સર્જનમાં ભેદભાવ હોવાનું જણાય આવે છે. આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગ્રામીણક્ષેત્રમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન કરીને ગરીબ અને બેકાર લોકો તથા પછાત અનુસુચિત જાતિના લોકો કામ મળી રહે તેવો હેતુ રાખવામાં આવેલ તે સિધ્ધ થયેલો જણાય આવે છે. પરંતુ આવી રોજગારીનો લાભ વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોને વધારે મળેલ છે. અને પછાત વિસ્તારના કુટુંબોને ઓછો મળે હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આમ રોજગારીના લાભની દ્રષ્ટિએ વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબો ઓછો મળતાં આર્થિક અસમાન વહેંચણી થઈ હોય તેવો સંકેત મળે છે. આમ વિકસિત વિસ્તારમાં વિકાસની તકો વિપુલ અને પછાતમાં વિકાસ તકો મર્યાદિત હોવાનું જણાય આવે છે.

કોઠા નં ૬.૩૮ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ક-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૪૯.૬૩ માનવકલાકોનું રોજગારી દ્વારા સર્જન થયેલ છે અને ખ-વર્ગના તાલુકાઓમાં ૪૪૮૦ માનવ કલાકોનું રોજગારી દ્વારા સર્જન થયેલ જોવ મળે છે. આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક-વર્ગના વિસ્તારમાં કુટુંબોને ખ-વર્ગ કરતાં ૪૮૩ માનવકલાકો જેટલું વધારે કામ મળેલ છે. આટલો માનવ કલાકોમાં ભેદભાવ જોવા મળે છે.

આ બાબતને ટકાવારીના રીતે તપાસીએતો ખ્યાલ આવે છેકે ક-વર્ગના કુટુંબોનો કુલમાનવ ક્લાકોમાં હિસ્સો ૫૨.૫૬ % રહેલો છે અને ખ-વર્ગના કુટુંબોનો હિસ્સો ૪૭.૪૪ % જેટલો રહેલો જણાય આવે છે. તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબો વધુ કલાકરોજગારી મળેલ છે અને પછાત તાલુકના કુટુંબોને ઓછીમાનવ કલાક રોજગારી પ્રાપ્ત થાઈ છે. આમ, ક-વર્ગના કુટુંબોને ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ ક-વર્ગના કુટુંબો કરતાં ૫.૧૨ % વધુ માનવ કલાકો કામ મળેલ છે. આમ માનવકલાકોની દ્રષ્ટિએ રહેવાય કે વિકસિત વિસ્તારમાં કુટુંબોને વધારે અને પછાત વિસ્તારના કુટુંબો ઓછી માનવ કલાકો રોજગારી મળેલ હોઈ પછાત વિસ્તારનો તથા તેના કુટુંબોનો વિકાસ થવાની શક્યાતાઓ તેટલા અંશે ઘટી જાય છે. આમ રોજગારી અસમાન ફાળવણી થયેલ જણાય આવે છે.

૬.૨૫.૨ : લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે રોજગારીનું પ્રમાણ :-

લાભાર્થી કુટુંબોને જે રોજગારી મળેલ છે તેમા કેટલા પુરૂષો ક-સ્ત્રીઓ છે ? અને તેમને કેટલા માનવદિવસ અને માનવ કલાક રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકેલ છે તે અંગે વિગતો કોઠા નં ૬.૩૯ માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૩૯

લાભાર્થીઓની જાતિ પ્રમાણે

રોજગારી	ક-વર્ગ કુટુંબો પુરૂષ કુટુંબ સ્ત્રી કુટુંબ કુલ	ખ-વર્ગના કુટુંબો પુરૂષ સ્ત્રી કુલ કુટુંબ કુટુંબ કુટુંબ
માનવદિન રોજગારી (ટકા)	૪૬૧ ૨૪૮ ૭૦૯ (૬૫.૦૨) (૩૪.૯૪)(૧૦૦)	૩૭૬ ૨૬૪ ૬૪૦ (૫૮.૭૫) (૪૧.૨૫) (૧૦૦)
માનવ કલાકો (ટકા)	૩૨૨૭ ૧૭૩૬ ૪૯૬૩ (૬૫.૦૨) (૩૪.૯૪)(૧૦૦)	૨૬૩૨ ૧૮૪૮ ૪૪૮૦ (૫૮.૭૫) (૪૧.૨૫) (૧૦૦)

કોઠા નં ૬.૩૯ પરથી વિગતોનો અભ્યાસ ક-વર્ગ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ક-વર્ગમાં કામ કરનાર પુરૂષ કુટુંબો ૬૫.૦૨ % અને ખ-વર્ગમાં કામકરનાર પુરૂષ કુટુંબોને ૫૮.૭૫ % માનવદિન રોજગારીપ્રાપ્ત થયેલ છે. આમ ક-વર્ગમાં

વધારે પુરુષ કુટુંબોને ખ—વર્ગ કરતાં વધુ માનવદિન રોજગારી આપવવામા આવેલો છે. અને ક—વર્ગમાં કામકરતનાર સ્ત્રી કુટુંબોને ૩૪.૮૪ % અને ખ—વર્ગમાં કામકરનાર સ્ત્રી કુટુંબોને ૪૧.૨૫ % માનવદિન રોજગારી મળેલ જોવા મળે છે. આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છેકે ટકાવારી રીતે બંનેમાં પુરુષ કામકરનારનો વધારે જોવા મળે છે. તેમાં પણ ક—વર્ગના કુટુંબો માં પુરુષ કુટુંબોને વધારે અને તેના કરતાં ખ—વર્ગના કુટુંબો માં પુરુષ કુટુંબો ઓછી માનવદિન રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ છે. આમ, વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોમાં પુરુષ કુટુંબોને વધુ માનવદિન રોજગારીનો લાભ મળેલ છે. આ લાભ ખ—વર્ગના પુરુષ કુટુંબો કરતાં ૮૫ માનવદિન રોજગારી વધુ મળેલ હોવાનું જણાય આવે છે.

ક—વર્ગના તાલુકાઓમાં ખ—વર્ગના તાલુકાઓ કરતાં પુરુષ કુટુંબોને ૫૮૫ વધુ માનવ કલાકો કામ મળે છે. અને સ્ત્રી કુટુંબોને ક—વર્ગ કરતાં ખ—વર્ગમાં ૧૧૨ વધુ માનવ કલાકો કામ મળે છે. તેના દ્વારા ફલિત થાય છે કે પછાત વિસ્તારોમાં કામ કરનારાની સંખ્યા વિકસિત વિસ્તાર કરતાં વધારે જોવા મળેલ હોઈ પછાત વિસ્તારની સ્ત્રીઓએ પણ જીવન નિર્વાહ માટે આવક મેળવવી જરૂરી હોઈ કામ કરી રોજી મેળવી ગુજરાન ચલાવવું પડે છે. જ્યારે વિકસિત વિસ્તારના કુટુંબોની સ્થિતિ તેના કરતાં થોડી વધારે સારી હોવાની હકિકત તરફ અંગુલિ નિર્દેશ કરે છે. સમયના પરિવર્તનની સાથે પણ બંને વિસ્તારમાં કુટુંબના ભરણપોષણ માટે અલપ આવક પુરુષો દ્વારા પ્રાપ્ય બનતાં પુરક આવક મેળવવા સ્ત્રીઓએ રોજી દ્વારા આવક ઉભી કરી આર્થિક ગુજરાન ચલાવવામાં ભાગીદાર બનેલ છે. પરંતુ પછાત વિસ્તારની સ્થિતિ વધારે કંગાલીયત હોવાનું સ્પષ્ટ થઈ કેમકે તે વિસ્તારની સ્ત્રીઓ વધારે કામ કરતાં જોવા મળે છે. જેને જીવનનિર્વાહ માટે વધુ આવકની જરૂર હોય તેવા સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે વિસ્તારના વિકાસની શક્યતાઓ મર્યાદિત બની જાય છે.

૬.૨૬ : તાલીમ સંબંધી સ્થિતિ :—

ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં મજૂરીની પ્રવૃત્તિ કુટુંબો રોકાયેલા હોય કામ કરવાની આવડત, કુશળતા, જાણકારી કે જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રશ્ન અગત્યનો બનતો હોય છે. સામાન્ય રીતે ખેતમજૂરીમાં બાળપણથીજ ખેતી સાથે સંકળાયેલા હોવાથી

આપો—આપો જ જાણકારી અને કુશળતા મેળવતા થાય છે. તેને માટે વિશિષ્ટ તાલીમ તેઓ જરૂરી ગણતા નથી. કારીગર ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદકિય કે સેવાકીય પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યાં પણ મોટે ભાગે અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબો વિશેષ કરીને પરંપરાગત—રૂઢિગત પદ્ધતિનો ઉપયોગનો કરતા જોવા મળે છે. તાલીમ સંબંધી બાબતે જોહન સ્ટન તથા કિલ્લબીનો અભ્યાસ આપણા અભ્યાસને સમર્થન આપે છે. તે અભ્યાસ મુજબ, “ કુટુંબ રહેઠાણની સાથે જ કારીગરો તથા તેના સહકાર્યકરોનું પોતાનું કામનું સ્થળ રહેલું હોય છે. આ કારીગરોએ વધુમાં વધુ પ્રાથમિક શિક્ષણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે. અને પોતાના કામ ધંધાની પરંપરાગતની તાલીમ સિવાય કોઈ વિશેષ તાલીમ મેળવેલ હોતી નથી. ”^(૨૨) આ પ્રમાણે પરંપરાગત કારીગર વ્યવસાયવાળાને પણ તાલીમ ની વિશેષ ઉપયોગિતા જણાતી નથી. એવા મંતવ્ય નીચે મોટાભાગના આ લોકો જીવે છે. તેથી ધંધા કીય તાલીમ અંગે પૂછાયેલા પ્રશ્નમાં આવા બંને વર્ગના કુટુંબોમાંથી કોઈ પણ વિશિષ્ટ તાલીમ કે સામાન્ય પ્રકારની તાલીમ પ્રાપ્ત કરેલા કુટુંબોના સભ્યો નોંધાયેલા જોવા મળ્યાં નથી. તેના પરથી કહી શકાય કે આવા પ્રકારના સભ્યોને તાલીમની આવશ્યકતા બિલકુલ નથી.

આપણા અભ્યાસમાં કુલ ૧૫૦ લાભાર્થી કુટુંબના સભ્યોમાંથી ૫૮૬ પુરૂષ—સ્ત્રી સભ્ય એટલે કે ૭૨.૨૬ % સભ્યો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. સરકાર દ્વારા વિવિધ પ્રકારના ખેતીમજૂરી ગ્રામ્ય કારીગર, પશુપાલન ઈત્યાદી ક્ષેત્રો માટે તાલીમનો સંચાલન કરવામાં આવતું હોવા છતાં આ કામ કરતા પુરૂષ—સ્ત્રી સભ્યોમાંથી કોઈ પણ આ તાલીમ પ્રાપ્ત કરેલ જણાતા નથી. ખાનગી ક્ષેત્રે પણ આ સભ્યોએ તાલીમ મેળવેલ નથી. કેમકે ગરીબી અને પછાત પણાના કારણે તેઓને પરવળે તેમ નથી. અ સિવાય સામાન્ય રીતે શિક્ષણની ઉપયોગીતાની દ્રષ્ટિએ સંસ્થાગત તાલીમ અભ્યાસક્રમો સ્ટાઈપેન્ડ લઈ વ્યવસાયી પ્રમાણ પત્ર મેળવાના પ્રયત્ન કરેલા સભ્યો પણ જાણવા મળ્યાં નથી. આ બાબતમાં પ્રગતિશીલ કે પછાત તાલુકાની બાબતમાં કોઈ ભેદભાવ દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી. આ બાબતમાં બંને પ્રકારના તાલુકાઓના કુટુંબો સમાન પરિસ્થિતિમાં રહેલા જોવા મળે છે. આ અંગે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમની વિશેષ અગત્યતા ન હોવા અંગે કામ્બલે નું મંતવ્ય આપણા અભ્યાસના તારણ સાથે સુસંગત જણાય છે. તેમના જણાવ્યાં મુજબ “ ગ્રામીણ પ્રવૃત્તિ

મુખ્યત્વે કૃષિ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તથા કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે સંલગ્ન કે પૂરક પ્રવૃત્તિ હોય છે આ પ્રવૃત્તિઓમાં ભારતના સંજોગોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ કે તાલીમની જરૂરત જણાતી નથી.”^(૨૩) આમ ભારતીય અથતંત્રમાં ગ્રામીણ સમાજમાં કૃષિ ક્ષેત્ર કે કૃષિ ક્ષેત્ર સંલગ્નમાં ખેતમજૂરી કે વ્યવસાયની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરંપરાગત જાણકારીની જરૂરત હોય વિશિષ્ટ તાલીમ આવા ક્ષેત્રમાં જરૂરી જણાતી નથી. તેઓ મત લગભગ બધાં કુટુંબો ધરાવતા હોય તવું આ હક્કિત પરથી નિષ્પન્ન થાય છે.

ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે પુરુષ કામકરનારોઓની સાથે—સાથે સ્ત્રી કામકરનારોઓની સંખ્યાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું જોવા મળે છે. આ અંગે સવિસ્તાર ચર્ચા વિભાગ ૬.૩૭ અંતર્ગત કરવામાં આવેલી છે. તેમ છતાં જ્યારે તાલીમ સંબંધી ચર્ચા હાથ ધરીયે છીયે ત્યારે આ અંગે મહિલા કામકરનારોઓની બહુ મોટી સંખ્યા હોય ત્યારે શહેરી ગ્રામીણ મહિલાઓની પ્રવૃત્તિઓનો તફાવત લક્ષમાં લઈને તાલીમ અંગે પણ કેટલી નિખાલસ સ્પષ્ટતા જરૂરી બને છે. શહેરે વિસ્તારના અનેક મહિલા મંડળો વિવિધ પ્રકારની તાલીમને લગતા અભ્યાસક્રમો ચલાવે છે. તેમજ આવી તાલીમ પામેલી આર્થિક રીતે જરૂરતમંદ મહિલાઓ શહેરી નગર વિસ્તારોમાં પગારદાર નોકરી કે સોવ દ્વારા પૂરક આવક ઉપાર્જન કરી આપવામાં યોગદાન આપી શકે છે. આર્થિક વિટંબણાઓ કે સામાજિક સમસ્યાઓમાં અટવાયેલ મહિલાઓને સ્વાવલંબી બનવવામાં આવી તાલીમ પ્રવૃત્તિનું ઘણું મોટું યોગદાન રહેલું છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં મહિલા મંડળો દ્વારા વિવિધ કાર્યક્રમ અંતર્ગત આવી તાલીમ પ્રવૃત્તિનું મહત્વ સ્વીકારઈ રહ્યું હોવા છતાં આપણા અભ્યાસ દરમ્યાન મહિલા કામકરનારોઓનું ઘણું મોટું પ્રમાણ હોવા છતાં આવી મહિલાઓ ખેતમજૂરીમાં રોકાયેલ હોઈ આવી તાલીમ માટે ઉત્સાહી જણાતી નથી. આમ અભ્યાસ દરમ્યાન તાલીમ પામેલ કામકરનારોઓનું પ્રમાણ લગભગ નહીવત જણવા મળ્યું છે.

મહિલાઓ માટેના એક અભ્યાસ મહિલાઓની તાલીમની અગત્યતાને સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવે છે. કે આઝાદી ચળવળના સામાજિક કાર્યકરોએ અનેક મહિલા સંસ્થાઓ સ્થાપેલી હતી.તેઓનું માનવું હતું કે, “ મહિલાઓને કોઈ પૂકારનું શિક્ષણ કે તાલીમ આપવાથી તેઓને સ્વાવલંબી કે આત્મનિર્ભર બનાવી શકાય છે. અને તેના દ્વારા સામાજિક અડચણ યૂક્ત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં સઘર્ષ કરવામાં મહિલાઓને

મદદ મળે છે. ’’(૨૪) ગ્રામીણ સમાજમાં પણ અનેક પ્રકારની સામાજિક વિટંબણાઓને આર્થિક કઠિન પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓ જોવા મળે છે. પરંતુ આવા સંઘર્ષમય જીવનમાં લડી શકવા આવી મહિલાઓ શક્તિમાન બનતી નથી. તથા મુખ્યત્વે શિક્ષણ તાલીમ વિહિન મહિલાઓએ પણ કોઈ બિનપરંપરાગત પ્રવૃત્તિમાંથી આવક ઉપાર્જન કરવાના બદલે માત્ર ખેતમજૂરી પર નભવું પડે છે. આ રીતે જોઈએ તો પુરૂષ કે સ્ત્રીઓ ગ્રામીણ પછાત કુટુંબોમાં તાલીમ વિહિન હોવાથી આર્થિક ઉપાર્જન માટે તેઓનાં સંજોગો ઘણાં ઘુંઘળા બની જતા જોવા મળે છે. તેમ કહેવું અત્રે ઘણું ઉચિત ગણાશે. કેમકે વિશિષ્ટ જાણકારી વિના આધુનિકરણનો પ્રસાર શક્ય નથી અને આધુનિકરણની ત્વરિત ગતિએ અપનાવવાની પ્રક્રિયા વિના ગ્રામીણ અનુસૂચિતજાતિ તથા પછાત અને ગરીબ લોકોના આર્થિક ઉપાર્જન માટે ઉજજવળ સંજોગોની કલ્પના કરવી વધુ પડતી ગણી શકાય પુરૂષ વર્ગ પણ ખેતમજૂરી સિવાય થોડો વર્ગ બિનખેતી વિષયક વ્યવસાય અને કારીગર તથા પશુપાલન ક્ષેત્રોમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આવા પ્રકારના બિનખેતી વિષયક વ્યવસાયોમાં કુટુંબના વડા કે અન્ય સગા સંબંધી પાસે આવી જાણકારી મેળવી કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના વંશ—પરંપરાગત વ્યવસાયમાં સરળતાથી દાખલ થઈ શકે છે. તેથી તાલીમની અભ્યાસમાં પણ આ પ્રકારનાં તારણોથી આપણા અભ્યાસના તારણને પુષ્ટિ મળવાની સંભાવના ઘણી વધી જાય છે. સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ કારીગરોના અભ્યાસમાં કારીગર ક્ષેત્ર અંગે મંતવ્ય વ્યક્ત કારાયું છે કે ‘‘ વંશ પરંપરાગત તાલીમ આવા વ્યવસાયની જાણકારી તથા આવડત માટે મુખ્ય સ્ત્રોત છે કારણકે આવા વ્યવસાયો પરંપરાગત પદ્ધિતી વાળા હોઈ તેમાં વિશેષ ફેરફારમાં નો અવકાશ નથી. તેથી કૌટુંબિક કક્ષાએ મેળવેલ તાલીમ આ વ્યવસાયમાં શ્રમિક કે કારીગર તરીકે દાખલ થવા પર્યાપ્ત ગણવામાં આવે છે. ’’(૨૫) આ દ્રષ્ટિએ આપણા અભ્યાસમાં પણ કોઈ તાલીમ પામેલ કામકરનાર પુરૂષ કે સ્ત્રી સભ્ય જોવા મળતા નથી. જેકોઈ વ્યવસાયમાં દાખલ થાય છે તે કૌટુંબિક સભ્યની જાણકારી કે આવડત મેળવી સરળતાથી દાખલ થઈ શકે છે. આધુનિક તત્વના અભાવના કારણે આવું શક્ય બને છે. જે બીજી બાજુ આ વર્ગની આવક સર્જનના સ્તરને નીચું રાખવામાં એક મહત્વનો જવાબદાર પરિબળ બની જવા પામે છે. તેમ કહેવું પણ તેટલું જ યોગ્ય છે.

૬.૨૭ : વ્યવસાયમાં હરિફાઈનું પ્રમાણ :-

વ્યવસાય માટે હીરફાઈનું પ્રમાણ કે તત્વ ખૂબ જ અગત્યનું ગણાય છે હરિફાઈના કારણે ઉત્પાદક કે શ્રમિક હમેશા જાગૃતિ રહે છે. ઉત્પાદક હોય તો પોતાના ઉત્પાદન માલના વેચાણમાં બજારમાં હરિફાઈનો સામનો કરવો પડે અને શ્રમિક હોય તો રોજગારીની શોધ માં તથા વેતનમાં હરિફાઈ થતી જોવા મળે છે. બંને વિસ્તારના મોટાભાગના કુટુંબોમાં સામાન્ય હરિફાઈનો અનુભવ કરતા જોવા મળે છે. આ હરિફાઈની સ્થિતિ વધુ પ્રકાશ પાડતા કહી શકાય કે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વ્યવસાયી હરિફાઈનું સ્વરૂપ શહેરી વિસ્તાર કરતા જરા જુદા પ્રકારનું હોય છે મુખ્યત્વે ગ્રામીણ કારીગરો અને પશુપાલન કરતા કુટુંબો આ પ્રકારના હરિફાઈના સંજોગોમાં મુકાતા વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે ખેતમજૂરો અને બિનખેતમજૂરો કામની શોધને હરિફાઈ કરતા માલુમ પડે છે. મોટાભાગના લાભાર્થીઓ અનુસૂચિત જાતિના હોવાથી તેઓને અમુક પ્રકારની સમાસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે, જેમ કે અસ્પૃશ્યતાનું ભૂત માત્ર ધાર્મિક સ્થળોનેજ અસર કરે છે. તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મજૂરી કરવામાં પણ અસ્પૃશ્યતા વિધનો ઉત્પન્ન કરે છે. અને પ્રવૃત્તિમાં રૂકાવટ દાખલ કરે છે. આમ સામાન્ય રીતે પછાત વર્ગના લોકોને અસ્પૃશ્યતાને કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારના સર્વશોની હરિફાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ જણાઈ છે. આ રીતે હરિફાઈના તત્વને પણ આવક સર્જનનીશક્યતા માટે લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. હરિફાઈનું તત્વ કેટલીક વાર સવર્ણ નીચલા ગરીબ વર્ગની ખેતમજૂરીની પ્રવૃત્તિમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વર્ગ વ્યવસ્થા, જ્ઞાતિપ્રથા વગેરે સામાજિક દૂષણને કારણે પણ કેટલીક પછાત ન હોય તેવી જ્ઞાતિના ગરીબ વર્ગના લોકોને સ્થાનિક—ગામમાં ખેતમજૂરીની રોજીમાં વિશેષ પસંદગી અપાતી હોવાના અનુભવોથી પણ આ ખેતમજૂરોનો વર્ગ હરિફાઈની વ્યવસાયિક સ્થિતિનો સામનો કરતા જોવા મળે છે. આમ આ હરિફાઈનું સ્વરૂપ સામાજિક પ્રકારનું હોવાનો વિશેષ સંકેત મળેલ છે. આ રીતે ગ્રામીણ ગરીબ અને પછાત વર્ગના વિવિધ વ્યવસાયોમાં આ હરિફાઈના તત્વના કારણે આવક સર્જનની ઉજ્જવળ શક્યતાઓ પર મોટી મર્યાદા આવી જતી જોવા મળે છે. આ સંજોગોમાં આ વર્ગ મુખ્યત્વે આર્થિકની સાથો સાથ સામાજિક સ્વરૂપની હરિફાઈથી વિશેષ પીડાતો જોવા મળે છે. આમ હરિફાઈની સ્થિતિ આ વર્ણના લોકોની આવકને નીચી રાખવામાં પોતાનો નકારાત્મક ભાગ ભજવતી જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે

હરિફાઈનું તત્વ વિકાસ પ્રગતિ માટે આવકારીય ગણાતું હોય છે. તેના થી ઉત્પાદન અને કામની ગુણવત્તા સુધરે છે, પરંતુ તદ્દરસ્ત હરિફાઈ દ્વારા જ આવું શક્ય બને છે. ગ્રામીણ પછાત વર્ગના વ્યવસાયની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા લોકોએ વિચિત્ર પ્રકારની હરિફાઈની સ્થિતિમાં પોતાના આર્થિક વ્યવહારો ગોઠવવા પડે છે. જે તેઓને હર્મેશા શોષણની સ્થિતિમાં જીવવા મજબુર કરે છે. આમ ગ્રામીણ સમાજમાં પછાત વર્ગના લોકોની પ્રવૃત્તિમાં શોષણની સ્થિતિને પોષણ મળે છે. શોષણ યૂક્ત અર્થવ્યવસ્થામાં જ્યારે આ વર્ગના મોટાભાગના લોકો જીવન વ્યતિત કરતા હોય ત્યારે આર્થિક રીતે ઘણું ઉન્નત જીવન પ્રાપ્ત કરવાનું આ વર્ગના લોકો માટે ઘણું કઠિન ગણી શકાય. આ કેટલાક મુદ્દાઓ વ્યવસાયી લક્ષી પ્રવૃત્તિમાંથી લાભકારક અસરો પડવાનો અવકાશ આ વર્ગના લોકો માટે રહેલો છે. તે બાબત પર પ્રકાશ પાડનારા ગણી શકાય તેમ છે. આ ચર્ચાના પરિણામમે કહી શકાય કે આ મોટાભાગના લોકોનું એવું છે કે આર્થિક અસરોથી ઊંચું જીવન પ્રાપ્ત કરવું કેટલું કઠિન છે તે બાબત સમજાવવામાં ઉપયોગી બને છે. હવે પછીના મુદ્દામાં આર્થિક અનુકૂળ અસરો ના સંજોગો કેટલા કઠિન છે કે ઉજજવળ છે તે બાબત પર રોજગારીના સ્વરૂપ દ્વારા પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે. આ મુદ્દાની ચર્ચા હવે હાથ ધરવામાં આવશે.

૬.૨૮ : લાભાર્થી લોકોની રોજગારીની સ્થિતિ :-

આર્થિક પ્રવૃત્તિનું વ્યવસાયોનું ક્ષેત્ર વ્યક્તિની આવક સર્જનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જ્યાં હલકા વ્યવસાયોમાં લોકો પ્રવૃત્તિ હોય આવકનું સ્તર ખૂબ નીચું રહેવા પામે તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. મોટાભાગના લોકો ખેતમજૂરી, બિનખેતમજૂરી, પશુપાલન ને ગ્રામ્ય કારીગરી જેવા ઓછી આવક આપતા ક્ષેત્રોમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. ઉપરાંત આ લોકો ગૌણ વ્યવસાય બધા કુટુંબો સ્વીકારે છે. પરંતુ તે પણ ઓછી આવક આપનાર વ્યવસાય છે. વ્યવસાય લક્ષી બાબતોમાં અનેક મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી આ લોકોના આવક સર્જનના અવકાશ અંગે વિશદ્ છણાવટ કરી છે. આ તત્વની સાથે સાથે આવક આપવા માટે આ ક્ષેત્રો કેટલા સમય માટે વર્ષ દરમ્યાન આ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી શકે છે. તે બાબત પર પ્રકાશ પાડવાથી આવક સર્જનની પરિસ્થિતિ સંબંધી જાણકારી મેળવી શકાય જેના પરથી આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિનાં સમયગાળાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આ

બાબતની ચર્ચા મુખ્ય વ્યવસાયની અલગ—અલગ રીતે કરવી વધુ હિતાવહ છે. કેમકેઆથી સચોટ રોજગારીની સ્થિતિનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

૬.૨૮.૧ મુખ્ય વ્યવસાયોમાં રોજગારીની સ્થિતિ :-

ખેતમજૂરી અને પશુપાલનની પ્રવૃત્તિમાં રોજગારીને આધાર કૃષિક્ષેત્ર અને સંલગ્ન પરિસ્થિતિ પર રહેલો છે. ખેતી આકાશી પ્રવૃત્તિ ગણાંતા તેમા કામની શક્યતા અને ઉત્પાદનની શક્યતા કુદરત પર આધિન હોય જેના પરિણામ સ્વરૂપ અનિશ્ચિતતા—અસ્થિરતતા આ ક્ષેત્ર માટે એક સામાન્ય ઘટના બની જતી હોય છે. વિશેષ માં ખેતીની પ્રવૃત્તિ મોસમ પૂરતી મર્યાદિત હોવાથી ખેતી ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ વિના આ લોકોએ કામ વિના રહેવું પડે તેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. ખેતીક્ષેત્ર આ રીતે મોસમી રોજગારી આપનારું ક્ષેત્ર છે. આ ખેતી જે સિચિંત વિસ્તારવાળી હોયતો મોસમના વધુ તબક્કાઓ ઉત્પાદનમાં આવરી લેવાનું શક્ય બને છે. અને રોજના દિવસો તે રીતે વધી કે છે. આમ ખેતીના પોતાની સ્થિતિ કેવી છે. તે પર ખેતીલક્ષી રોજગારી નિર્ભર છે. તે સંલગ્ન—પશુપાલન કે બિનપરંપરાગત વ્યવસાય લક્ષી પ્રવૃત્તિ પણ મુખ્યત્વે મોસમી સ્વરૂપની બની જતી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પૂર્ણ સમય સૂધી બારેમાસ રોજ મેળવી રહેવાના સંજોગો બહુ ઉજજવળ હોતા નથી. આ લોકોની આ સૌથી મોટી કમનસીબ છે. મુખ્ય વ્યવસાયની રોજગારી લક્ષી સ્થિતિની વિગત કોઠા નં. ૬.૪૦માં રજૂ કરેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૪૦

મુખ્ય વ્યવસાયોમાં કુટુંબોની રોજગારીની સ્થિતિ

રોજગારીની સમયગાળો	“ક” વર્ગ		‘ખ’ વર્ગ	
	કુટુંબો	ટકવારી	કુટુંબો	ટકાવારી
૧ થી ૪ માસ	૧૧	૧૩,૭૫	૧૪	૨૦,૦૦
૫ થી ૮ માસ	૫૨	૬૫,૦૦	૪૬	૬૫,૭૧
૯ થી ૧૨ માસ	૧૭	૨૧,૨૫	૧૦	૧૪,૨૯
કુલ=	૮૦	૧૦૦,૦૦	૭૦	૧૦૦,૦૦

કોઠા નં ૬.૪૦ ની વિગતોનો તપાસતા સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકસિત તાલુકાવાળા કુટુંબોના ની રોજગારી અંગે સ્થિતિ ‘બ’ વર્ગના પછાત તાલુકાવાળા કુટુંબો કરતા કંઈક વિશેષ સારી જોવા મળે છે. આમ ‘ક’ વર્ગના કુટુંબોના ૧૩.૭ કુટુંબોના કામ કરતા સભ્યો વર્ષ પર્યત માત્ર ૪ માસ દરમ્યાન જે રોજગારી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને ‘ખ’ વર્ગના કુટુંબોમાંના ૨૦ % કુટુંબના કામ કરતા સભ્યો છે. આમ, પછાત તાલુકાવાળા કુટુંબોના સભ્યો ૪ માસ સુધી રોજગારી મેળવતા હોય તેવા લોકોનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. આમ, પછાત તાલુકા કરતાં વિકસિત તાલુકાઓમાં રોજી અંગેની સ્થિતિ વધુ સારી જણાય છે.

બીજું ૫ થી ૮ માસ પર્યત રોજી મેળવવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ‘ક’ વર્ગમાં ૬૫ % અને ‘ખ’ વર્ગમાં ૬૫.૭૧ % નું છે. આ રીતે વર્ષ પર્યત ૫ થી ૮ મહિના સુધી રોજી મેળવતા કુટુંબો બંને વર્ગમાં સામાન્ય રીતે સરખા જોવા મળે છે. ‘અ’ વર્ગમાં થોડું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. ખાસ કોઈ બહુ કોઈ મોટો તફાવત નથી. બંને વિસ્તારના કુટુંબોના આ સભ્યો ૪ માસ સુધી બેકાર રહે છે.

ત્રીજી બાજુ ૯ થી ૧૨ માસના એટલે કે લગભગ સમગ્ર વર્ષ પર્યત રોજી મેળવતા કુટુંબો ‘ક’ વર્ગના જૂથમાં ૨૧.૨૫ % છે. અને ‘ખ’ વર્ગના જૂથમાં માત્ર ૧૪.૨૮ % કુટુંબોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. આમ, વિકસિત વિસ્તારમાંના કુટુંબો પર્યત ‘બ’ વર્ગના કુટુંબો કરતાં—કરતાં વધુ રોજગારી પ્રાપ્ત કરી શકવા શક્તિમાન હોવાના કારણે વધુ સારી સ્થિતિમાં હોવાનો સંભવ છે. ‘ક’ વર્ગના બાકીના ૭૮.૭૫ % અને ‘ખ’ વર્ગના ૮૫.૭૧ % વર્ષ પર્યત સુધી રોજી મેળવી શકતા નથી. આ પ્રમાણ ‘ક’ વર્ગમાં નીચું જોવા મળે છે. ગરીબીની માત્ર જેમ વધુ સમય રોજી વિહિન દિવસો ગાળવાં પડે તેમ વધુ ઉચું જોવા મળે તે આ પરથી સમજી શકાય છે.

આ દ્રષ્ટિથી ૮ માસવાળા વધુ ગંભિર સ્થિતિમાં હોવાનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળી રહે છે. ૮ માસ રોજીના મળવાના કારણે આ કુટુંબો સંપૂર્ણ બેહાલ દશામાં ગરીબી રેખા નીચે પણ તળીયાની સપાટીએ જીવનના કુટુંબો ગણી શકાય આ વર્ગને આબાદ બનાવવાની વાત તો બાજુએ રહી બે છેડા ભેગા કરવાનું પણ

મુશ્કેલ બને છે. અર્ધા ભૂખ્યા અને અપોષણ યૂક્ત ખોરાકવાળા આ કુટુંબોમાં પણ અતિ ગરીબ કંગાળ કહી શકાય તેવા કુટુંબો ગણી શકાય.

આવકના સર્જનનો આધાર રોજગારી પર નિર્ભર છે. સ્વાભાવિક રીતે જ વિકાસની પ્રક્રિયા વેગવાન બને તો વૈકલ્પિક ખેતી ક્ષેત્રની સાથે સાથે બિન ખેતી ક્ષેત્રના વ્યવસાયો ઝડપથી વિકાસ પામી શકે અને આવા ક્ષેત્રોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં રોજગારીનો અવકાશ ઉભો થઈ શકે છે. આપણા અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા કુટુંબોની પ્રાપ્ત માહિતી પરથી એકવાત રોજગારીના દિવસો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે કે મોટાભાગના લોકો સમગ્ર વર્ષ પર્યત નિયમિત કે લાભકારક રોજી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી મોટાભાગના લોકો બીજા જૂથમાં આવે છેકે જેઓ ચાર માસ પર્યત બેકાર રહે છે. તે સિવાય સારા પ્રમાણમાં લોકો પ્રથમ જૂથમાં ૮ માસ પર્યત બેકાર રહે છે. રોજગારીની ઉપલબ્ધ જ આવક સર્જન માં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ દ્રષ્ટિએ લોકોનું આર્થિક આવકનું સ્તર ઘણું નીચું હોવાનો આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. આવું હોવા છતાં શા માટે આવી દુઃખદ અવસ્થામાં જીવન વ્યતિત કરવાનું ચાલું રાખે છે. તે બાબત પર પ્રકાશ પાડવાથી તેઓનું ભાવિ કેટલું ઉજ્જવળ બની શકે તે અંગે અણસાર મેળવી શકશે. આ ભાવિ અવકાશ કે વિકાસ માટેની ભાવિ તકો કેવી છે તે અંગે સંક્ષેપમાં હવે પછી ચર્ચા કરવામાં આવશે. જે આ વર્ગના ભાવિ અંગે અંદાજ બાંધવા માટે ઉપયોગી બનશે.

૬.૨૮.૨ : ગૌણ વ્યવસાયમાં રોજગારીની સ્થિતિ :-

જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના કાર્યક્રમમાં ગરીબ અને બેકાર કુટુંબને રોજગારી આપવવામાં આવે છે. આ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રના ગરીબ કુટુંબો આ પ્રકારી કામગીરી સ્વીકારી ને ગૌણ વ્યવસાય દ્વારા કાર્યક્રમ રોજગારી મેળવે છે પરંતુ આ રોજગારી કેટલી પ્રાપ્ત થાય છે તે બાબત ખૂબ અગત્યની છે કેમકે આ રોજગારી દ્વારા આવક સર્જન થાય છે. આમ, આવકમાં વૃદ્ધિ અને સર્જન થવાનો આધાર રોજગાર પર રહેલો છે. યોજનાની પ્રવૃત્તિ સમય પર અને નિયમિત ન હોવાના પરિણામે નિયમિત તથા ચોક્કસ સમયે રોજગારી આ ક્ષેત્ર દ્વારા મળતી હોય તેવું જોવા મળતું નથી. રોજગારીનો આધાર યોજનાના કાર્ય અને નાણાં ભંડાળ પર

નિર્ભર છે. આવા પ્રકારની દિવસ મુજબની પ્રવૃત્તિ પર આધારિત તેઓ રોજગારી મેળવતા જોવા મળે છે. આથી ગૌણ પ્રવૃત્તિમાં પણ પૂર્ણ સમય સુધી બારેમાસ નિયમિત રોજગારી મળી રહેવાની પરિસ્થિતિવાળા ઉજળા સંજોગો બહુ હોતા નથી. જે આ યોજનાની સૌથી મોટી નબળાઈ છે. આ રોજગારી અંગેની સ્થિતિના વિગતો કોઠા નં ૬.૪૧ માં દર્શાવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં ૬. ૪૧

ગૌણ વ્યવસાયમાં કુટુંબની રોજગારીની સ્થિતિ

રોજગારીના દિવસો	‘ક’ વર્ગ કુટુંબો ટકાવારી	‘ખ’ વર્ગ કુટુંબો ટકાવારી
૧ થી ૬ દિવસ	૪૫ ૫૬.૨૫	૧૨ ૧૭.૧૪
૭ થી ૧૨ દિવસ	૨૧. ૨૬.૨૫	૩૫ ૫૦.૦૦
૧૩થી ૧૮ દિવસ	૧૪. ૧૭.૫૦	૨૩ ૩૨.૮૬
કુલ=	૮૦ ૧૦૦.૦૦	૭૦ ૧૦૦.૦૦

કોઠા નં ૬.૪૧ ની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય આવે છે કે, વિકસિત તાલુકાવાળા કુટુંબોની રોજગારી અંગેની સ્થિતિ ‘ખ’ વર્ગના પછાત તાલુકાવાળા કુટુંબો કરતા કંઈક વિશેષ વિકટ જોવા મળે છે. ‘ક’ વર્ગના કુટુંબોમાં ૫૬.૨૫ % કુટુંબોના કામ કરતા સભ્યો મહિના પર્યત માત્ર ૬ દિવસ દરમિયાન જ રોજગારી પ્રાપ્ત કરી કે છે. આ પ્રમાણે ‘ખ’ વર્ગના કુટુંબો માટે માટે ૧૭.૧૪ % ટકા કુટુંબોવાળા સભ્યોનું છે. આમ પછાત તાલુકાવાળા કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. આ બાબત વિકસિત તાલુકા કરતાં પછાત તાલુકાઓમાં રોજ અંગે સ્થિતિ વધુ સારી જણાય આવતી બાબતનો નિર્દેશ કરે છે.

બીજા વિભાગ ૭ થી ૧૨ દિવસ રોજ મેળવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ ‘ક’ વર્ગમાં ૨૬.૨૫ % તથા ‘ખ’ વર્ગમાં ૫૦ % નું છે. આ રીતે માસ પર્યત ૭ થી ૧૨ દિવસ સુધી રોજગારી મેળવતા વધુ કુટુંબો ‘ખ’ વર્ગના જૂથવાળા છે. જે પછાત વિસ્તાર છે. આ સભ્યોને મહિનાના માત્ર દિવસો બેકાર રહેવું પડે છે.

અને છેલ્લે ૧૩ થી ૧૮ દિવસ માસ પર્યત રોજગારી મેળવતા કુટુંબ ‘ક’ વર્ગના જૂથમાં ૨૧.૨૫ % અને ‘ખ’ વર્ગના જૂથમાં માત્ર ૧૪.૨૮ % કુટુંબોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. એટલેકે કોઈ પણ વર્ગમાં આખા માસ કે સમગ્ર માસ પર્યત રોજગારી મળી શકી નથી. જે આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારી સ્થિતિ હોવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થતો નથી.

ગરીબી માત્ર જેમ ઓછા દિવસ રોજગારી મળે તેમ વધુ ઉચું સપાટી જોવા મળે તે આ પરથી સમજી શકાય તેમ છે. ક—વર્ગના કુટુંબોને એક માસમાં માત્ર એક અઠવાડિયા પૂરતું જ રોજી મળી હોય તેનું પ્રમાણ ૫૬.૨૫ % કુટુંબોની રહેલું છે. જ્યારે બાકીના વર્ષ પર્યતના ૩૬૫ દિવસોમાંથી ૭૫૮ દિવસો બેકાર રહેવું પડે છે. ‘ખ’ માં ૧૭.૧૪ % કુટુંબોનું પ્રમાણ આવી સ્થિતિવાળું જોવા મળે છે. ક—વર્ગના કુટુંબોનો બીજા જૂથ મુજબ ૨૬.૨૫ % અને ખ—વર્ગના કુટુંબોના બીજા જૂથ મુજબ ૫૦ % સભ્યોને બે અઠવાડિયા સુધી રોજી મળેલ છે. બાકીના વર્ષ પર્યતના કુલ દિવસોમાંથી ૩૫૩ દિવસો બેકારીમાં કાઢવા પડે છે. ત્રીજી સ્થિતિ મુજબ ‘ક’ વર્ગમાં ૧૭.૫૦ % અને ‘ખ’ વર્ગ ૩૨.૮૬ % કુટુંબોના સભ્યો ત્રણ અઠવાડિયા રોજગારી મેળવે છે. બાકીના વર્ષ પર્યતના ૩૪૭ દિવસો બેકારીમાં વિતાવવા પડે છે. આ દ્રષ્ટિથી એક અઠવાડિયા વાળા રોજી મેળવતા કુટુંબો ખૂબ ગંભીર પરિસ્થિતિ ભોગવી રહ્યા હોવાના સંકેત આવે છે. સામાન્ય રીતે બધાજ કુટુંબો પૂરેપૂરા ગૌણ વ્યવસાયની દ્રષ્ટિએ તબળી સ્થિતિ અને બેહાલ દશામાં ગરીબી રેખાની નીચે અને તેમાં પણ ખૂબ તીચેના તળીયાની સપાટીએ જીવનારા કુટુંબો ગણી શકાય. વર્ગના લોકો વર્ષ પર્યતના ૧૦૦ દિવસ રોજગારી આપવાનું સબકારશ્રીનું લક્ષ્યાંક છે. તે સાવ નકારૂ સાબિત થવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આવે છે. આવર્ગને રોજગારી આપીને આબાદ બનાવવાની બાબતનો એક બાજુ એ રહી પણ આટલા દિવસની રોજગારીના ગૌણ વ્યવસાયની કશું જ થઈ શકે તેમ નથી અને જીવન ચલાવવું ખૂબ કઠિન બને છે. આમ ગૌણ વ્યવસાયની માત્ર ક્ષણિક રોજગારીથી ખૂબ નાની આવકવાળા આ કુટુંબોમાં મોટાભાગના અતિ ગરીબ કંગાળ કહી શકાય તેવા કુટુંબો વિશેષ હોવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

રોજગારી દ્વારા આવકનું સર્જન થતું હોવાથી આ વર્ગના કુટુંબોની સારી સ્થિતિનો આધાર રોજગારીના દિવસ પર નિર્ભર હોય છે. સરકારની યોજનાથી વિકાસની પ્રયાના ભાગરૂપે કુટુંબોને રોજગારીનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આપણા

અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા કુટુંબોની પ્રાપ્ત માહિતી દ્વારા રોજગારીના દિવસો સંબંધી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છેકે, બધાજ કુટુંબો ખેતમજૂરી બિનખેતમજૂરી, ગ્રામ કારીગર, પશુપાલન જેવી મુખ્ય વ્યવસાયોમાંની પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા આ પરથી એવું ફલિત થાય છેકે આ લોકો મુખ્ય વ્યવસાયોમાંથી પણ પૂરતા દિવસો રોજી મળતી હોતી નથી. આમ મોસમી મોટાભાગના લોકો ગરીબીમાં અને બેકારીમાં વસવાટ કરવાના હોવાનો સ્પષ્ટ સંદેહ આપે છે.

૬.૨૯ : શ્રમિકોની વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા :-

ગ્રામીણ વિસ્તારના લાભાર્થી લોકો મુખ્યત્વે ખેતમજૂર, બિનખેતમજૂર અને પશુપાલન તથા ગ્રામ કારીગર ના વ્યવસાયમાં સાથે સંકળાયેલા ગરીબ અને પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લોકો છે. એમ સંક્ષેપમાં તેને કહેવાય અને તેની મૂળભૂત બાબતો પર પ્રકાશ પાડી શકાય. મર્યાદિત પ્રમાણમાં પરંપરાગત બિનખેતી અને પશુપાલન તથા ગ્રામીણ કારીગર વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત છે. આ લોકો અશિક્ષિત હોઈ તેમજ શૈક્ષણિક સિવાયની તાલીમ સુવિધાથી વંચિત હોઈ પોતાના જ પરંપરાગત વ્યવસાયિક ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આ રીતે શિક્ષણ વ્યક્તિને પોતાના કામના વ્યવસાયકે સ્થળમાંથી સ્થળાંતર કરાવવા માટે ઉપયોગી પ્રોત્સાહક પરિબળ બને છે. ત્યાં શિક્ષણને કારણ વ્યક્તિની રોજગાર ક્ષમતા વધે છે. તેથી તે વધુ ગતિશીલતા બની વધુસારી આવક પ્રાપ્ત કરવા સ્થળાંતર જરૂરી ગણે છે. આ બાબતે સમર્થન અપતો એક જે.પી.સિંગ ના અભ્યાસ જણાવે છે. “શિક્ષણ સ્થળાંતર સાથે વિદ્યાત્મક સંકળાયેલ છે. જેમ શિક્ષણનું સ્તર ઉચું તેમ પોતાના ઘરમાંથી બહાર સ્થળાંતર કરવા લોકો વધું શક્યતા ધરાવે છે.”^(૨૬) આ વાત આપણા અભ્યાસને પુષ્ટી આપે છે.

સમાજના લોકો અનેકવિધ કારણોસર ગતિશીલતા સ્વીકારતા જોવા મળતા નથી. ગૌણ વ્યવસાયમાં સ્વીકારવામાં મુખ્ય કારણ અન્ય વ્યવસાયમાં અલ્પ આવક મળતી હોવાથી જીવનનિર્વાહ ચલાવવા માટે રોજી મેળવતા જોવા મળે છે. આ દ્રષ્ટિથી આધુનિક ક્ષેત્રો બિનપરંપરાગત ક્ષેત્રોમાં આ વર્ગની ગતિશીલતા જોવા મળતી નથી. કોઈપણ સમાજનું કોઈપણ અંગ સ્થગિતતા સ્વીકારે એટલો તેનો વિકાસ

દર ધીમો પડી જાય, અટકી જાય અથવા અવરોધાવા પામે છે. આમ સ્થગિતતાએ ‘ ગરીબીના વિષ ચક્રમાં ’ ફસાય રહેવા માટે જવાબદાર પરિબળ ગણી શકાય. પ્રગતિ શબ્દમાં પણ ગતિ શબ્દ સંકળાયેલ છે. તેથી જો ગતિરશીલતાનો અભાવ હોયતો પ્રગતિની કઈ રીતે શક્યતા ઉભી થઈ શકે ? સ્વાભાવિક રીતે જ આર્થિક વિકાસના વિવિધ ખ્યાલો કે વિભાવનાઓમાં સમાજની ગતિશીલતાને ખાસ સ્થાન અપાયું છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિકારી પ્રગતિ માટે ગતિશીલતાને ખ્યાતનામ અર્થસાસ્ત્રીઓએ પાયાની જરૂરત ગણાવેલ છે. આ રીતે સ્થગતિતામાંથી બહાર આવવા ગતિનો સંચાર થાય તે આવશ્યક બિના છે.

લોકોની શ્રમની ગતિશીલતા અર્થતંત્રના વિકાસનની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરતી બાબત છે. તેથી જ વિકાસની પ્રક્રિયા દરમ્યાન ખેતી ક્ષેત્ર પરની રોજી પર ઉપર આધારિત લોકોની ટકાવારીમાં ઝડપી ઘટાડો થાય તો ત્યાંથી શ્રમગતિશીલ બની બિનપરંપરાગત ક્ષેત્રોમાં ઝડપથી જવા પામેલ તે પ્રક્રિયા વિકાસની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ બાબત સમગ્ર અર્થતંત્રની માફક સમાજના કોઈપણ ભાગકે વર્ગને લાગુ પડે છે. આવા સમાજના કોઈ પણ વર્ગમાંથી કામકરતાં સભ્યો જેમ—જેમ પરંપરાગત વ્યવસાયોમાંથી બિનપરંપરાગત વ્યવસાયોમાં ઝડપથી સ્થાળાંતર કરે કે ગતિશીલ બની વ્યવસાય બદલેતો ગતિશીલતાના કારણે સમાજનો આવો વર્ગ વિકાસના લાભો પણ ઝડપથી પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન બને છે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં આધૂનિકરણ અનિવાર્ય ગણાય છે. અને આવો આધૂનિકરણ ગતિશીલતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. જેથી સ્થગિતતા પરંપરાગત વ્યવસાયમાંથી અર્થતંત્રના મહત્વના અંગ તરીકે શ્રમીકોને બહાર લાવી આધૂનિક ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગી પ્રદાન માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. આ રીતે ગતિશીલતા આધૂનિકરણના ઝડપી અમલ માટે જરૂરી ગણાય છે. કેટલીક વાર વિકાસ કે પ્રગતિ માટે સમાજના માનવ સાધનોની ઈચ્છાને ઘણું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ઉન્નત બનવાની ઈચ્છા કે મહેચ્છા માનવીને વધુ ગતિશીલ બનવા પ્રયત્ન કરતું મહત્વનું પરિબળ ગણવામાં આવે છે. આ રીતે આવી મહેચ્છા કે ઈચ્છાનો જન્મ ઘણી વખત સ્થગિત સ્થિતિમાં અસંતોષ કે દુઃખ જનક ન હોવાને કારણે સ્થગિતતામાંથી બહાર આવવા તે ઉત્સુક નથી. તેમ કહી શકાય. કેટલીક વખત સંજોગોથી તે સંતુષ્ટ ન હોય ઈચ્છા હોવા છતાં સ્થગિતતાની સ્થિતિમાંથી છુટી

ન શકવા માટે કેટલી ફરજિયાત પરિસ્થિતિ તેને તેમાં રહેવા મજબુર કરે ત્યારે પણ ગતિશીલતાનો અભાવ સર્જવા પામેલ છે. આ રીતે ગતિશીલતા ને અવરોધવામાં સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ સ્થિતિ તેમજ તેવી સ્થિતિમાં રહેવા મજબુર કરતાં સંજોગો કરતા એમ બે બાબતો પર જવાબદાર ગણાવી શકાય. સામાન્ય રીતે વધુ મળતરની સંભાવનાથી પ્રરાય લોકો ગતિશીલતાની સ્થિતિ સ્વીકારતા હોય છે. આમ, આબાદ બનવા માટે વધુ આવકનું પ્રલોભન મહત્વનું પ્રોત્સાહન પુરૂ પાડતું પરિબળ ગણાય છે. “ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્થાળાંતર ” અભ્યાસમાં આવકના પ્રોત્સાહનને ગતિશીલતા, સ્થાળાંતર માટે અગત્યનું પરિબળ ગણાવાયું છે. તે અભ્યાસ મુજબ “ એક વ્યક્તિ એક સ્થળે સ્થાળાંતર ત્યારેજ કરશે કે જ્યારે તે સાપેક્ષ રીતે સ્થાળાંતર દ્વારા વધુ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. ”^(૨૭)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રના ગરીબ અને પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લોકો મુખ્યત્વે ખેતમજૂર, બિનખેતમજૂર અને પશુપાલન તથા ગ્રામ્ય કારીગર ક્ષેત્રના છે. આ પરંપરાગત ગ્રામીણ સમાજના શ્રમપ્રધાનન વ્યવસાયી પ્રવૃત્તિવાળ ક્ષેત્રો છે. કારીગર વર્ગ પણ પરંપરાગત વ્યવસાયવાળા ક્ષેત્રોમાં જ આવે છે. આવો વર્ગ પણ પોતાના વ્યવસાયમાં ચાલુ રહેવા માટે પ્રવૃત્ત હોય છે. આવા પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં મુખ્યત્વે આ વર્ગના લોકો ટકી રહેવાનું પસંદ કરતા હોય ત્યારે તેઓ ગતિશીલતાનો સ્વીકાર કરવાનું સ્વેચ્છાએ ટાળવા હોય તેવું અર્થઘટન તેઓનાં આવા વલણ પરથી કહી શકાય. જો તેઓને કોઈ ફરજિયાત પરિબળો આવી ગતિશીલતા માટે અવરોધતા હોયતો ઈચ્છા હોવા છતાં જવાનું તેઓ માટે સંભવ નથી તેવું મનોવલણ તેઓનું હોવાનું અર્થઘટન થઈ શકે. આ અંગેના પ્રશ્નોમાંથી માહિતી કોઠા નં ૬.૪૨ માં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૪૨ ની વિગતોનો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છેકે પરંપરાગત મુખ્ય વ્યવસાયોમાંથી અન્ય વ્યવસાયો તરફ વળવા માટે ક્યાં સંજોગોથી પ્રેરાઈ સ્થાળાંતર કે ગતિશીલ ન બનવાનું તેનું વલણ જણાવે છેકે તે અંગેના વિવિધ ખુલાસાઓમાં આવા કામ કરનારા સભ્યોથી આપણાં વ્યવસાયોમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આપણા અગાવના વિભાગના કરેલ ચર્ચા મુજબ જોઈ કે સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન અન્ય વ્યવસાયો પ્રત્યે ઉદાસીન વલણો ધરાવતાં

કોઠા નં ૬. ૪૨
મુખ્ય વ્યવસાયમાં સ્થગિતતાના કારણો

સ્થગિતતાના કારણો	‘ક’ વર્ગ કુટુંબોની ટકાવારી	‘ખ’ વર્ગ કુટુંબોની ટકાવારી
૧. અન્ય વ્યવસાયો પ્રત્યે ઉદાસીન વલણો	૪૫ ૩૭.૫૦	૪૮ ૪૫.૭૧
૨. સંપૂર્ણ રોજગારી	૨૧ ૧૭.૫૦	૧૧ ૧૦.૪૮
૩. અભણ-અશિક્ષિત	૧૮ ૧૫.૦૦	૧૮ ૧૭.૧૪
૪. વિશિષ્ટ કુશળતાના અભાવ	૧૫ ૧૨.૫૦	૧૬ ૧૫.૨૪
૫. પૂરતી આવક	૯ ૭.૫૦	૩ ૨.૮૬
૬. કૌટુંબિક કારણ પર	૧૨ ૧૦.૦૦	૯ ૮.૫૭
કુલ=	૧૨૦ ૧૦૦.૦૦	૧૦૫ ૧૦૦.૦૦

હોવાના કારણો ચાલુ વ્યસાયોમાં જકડાયેલા જોવા મળે છે. આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ અને વલણો આ વર્ગના દ્વંદ્વ બની જવા પામે છે. જે નવા વ્યવસાયમાં જવા તૈયાર થતાં નથી. અને ચાલુ વ્યવસાયમાં નીચે ચિપકી રહેવા પસંદ કરતો ઘણો મોટો વર્ગ છે. ‘ક’ વર્ગના કુટુંબોમાંથી કામકરનારાઓ સભ્યોના ૩૭. ૫૦ % સભ્યો અન્ય વ્યવસાયોની ઉદાસીનતાના કારણે અન્ય વ્યવસાયમાં જવાનું જરૂરી ગણતા નથી. અને ‘ખ’ વર્ગમાં આ કારણો સરના સભ્યો ૪૫.૭૧ % છે. આમ, તેઓ પણ આ કારણસર અન્ય વ્યવસાયમાં જવાનું પસંદ કરતા નથી. આમ, આ કારણ લગભગ બંને પ્રકારના સભ્યોનું મુખ્ય અને પ્રધાન કારણ દર્શાવવામાં આવે છે. જ્યારે આ કારણ ગાઢ સંબંધ ધરાવતું બીજું મહત્વનું કારણ સંપૂર્ણ રોજગારીનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મોટાભાગના ‘ક’ વર્ગના ૧૭. ૫૦ % સભ્યો અને ‘ખ’ વર્ગના ૧૦.૪૮ % સભ્યો સંપૂર્ણ રોજગારીના કારણે ચાલુ વ્યવસાય છોડવા તૈયાર થતા નથી. આ બંને કારણો સબબ અન્ય વ્યવસાયમાં આથી વધારે શું મળી જવાનું છે. ? રોજગારીતો અહિંથી પણ પૂરતી મળી રહે છે. તે કારણસર ઉદાસીન વૃત્તિ આ વર્ગના આવા કેટલાક સભ્યો ધરાવે છે. તેનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. આ બંને પ્રકારના કારણો કદાજ આ રાજ્યોના નકારાત્મક મનોવલણો પરિચય કરવાતા હોઈ તેવા ગણી શકાય. અન્ય કારણોમાં કેટલાક સભ્યો અશિક્ષિત અને વિશિષ્ટ કુશળતાના અભાવ વાળા હોવાથી તેઓ ચાલુ વ્યવસાય પસંદ કરતા હોઈ તેવા કારણો વ્યક્ત કરેલ

છે. 'ક' વર્ગના ૧૫ % અને 'ખ' વર્ગના ૧૭.૧૪ % સભ્યો શિક્ષિતન હોવું અને બંને અનુક્રમે ૧૨.૫૦ % અને ૧૫.૨૪ % સભ્યો વિશિષ્ટ કુશળતાનો અભાવ હોવાનું કારણ દર્શાવે છે. આમ, આ બંને વર્ગના સભ્યો આ કારણો થી મુખ્ય વ્યવસાય ચાલુ થયેલ હોવાનો મત ધરાવે છે. હવે પોતાના વ્યવસાયથી આર્થિક કારણોસર ચાલુ રાખવાનું પસંદ કરતા હોય તેવા કારણો વ્યક્ત કરેલ છે. ચાલુ વ્યવસાયની આવકથી સંતુષ્ટ હોવાનો મત 'ક' વર્ગના ૭.૫૦ % અને 'ખ' ૨.૮૬ % સભ્યો ધરાવે છે. આ સભ્યોને ચાલુ વ્યવસાયમાંથી પૂરતી સંતોષકારક અવક મળી રહેતી હોવાનો કારણોસર પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય છોડવા તૈયાર થતા નથી.

અંતિમ કારણ કૌટુંબિક કારણ દર્શાવવામાં આવેલ છે તે મુજબ 'ક' વર્ગના ૧૦ % અને 'ખ' વર્ગના ૮. ૫૭ % સભ્યો મુખ્ય વ્યવસાયમાં ચાલું રહેવાનું યોગ્ય ગણાવે છે. કૌટુંબિક જવાબદારી કે સંયુક્ત કુટુંબોની ભાવનાના કારણે આ સભ્યો સ્થળાંતર કરીને અન્ય વ્યવસાય બે સ્થળે ગતિશીલતા કરતા ન હોવાનો ખુલાસો પ્રાપ્ત થાય છે. પૂરતી આવક સિવાયના તમામ કારણો નકારાત્મક વળણ ધરાવતા હોવાનો મત સભ્યો ધરાવતા હોવાથી પોતાના વ્યવસાયમાં સ્થગિત રહેવાનું મનોવલણ ધરાવતા હોય તેમ આ ચર્ચા પરથી જણાય આવે છે. આ ખુલાસો તેઓનાં અગતિશીલતાનો સંકેત આપનાર ગણી શકાય. આ પરિસ્થિતિમાં તેઓ વધુ સારી આવક પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરાય અને ઉજજવળ—આબાદ આર્થિક જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરે તેવી શક્યતા આ લોકો માટે ઘણી કુંઠિત થઈ જતી જોવા મળે છે.

મુખ્ય વ્યવસાયમાં ટકી રહેવા માટેના જુદા—જુદા ખુલાસાઓ તેઓનાં વ્યવસાય પ્રત્યેના લગાવ ને વ્યક્ત કરે છે. આમ, છતાં પોતાના વ્યવસાયોમાંથી અપૂરતી આવક પ્રાપ્ત થવાના કારણે અનેક સભ્યોએ એટલેકે દરેક કુટુંબના એક—એક સભ્યોએ ગૌણ વ્યવસાયમાં જોડાઈને પૂરક આવક પ્રાપ્તિ માટે વળવું પડતું હોય છે. અમૂક સભ્યોનું માનવું છે કે પૂરતી આવક મુખ્ય વ્યવસાયમાં મળી રહેતી હોવાથી અન્ય પ્રકારનો વ્યવસાય કરવાની જરૂર નથી તેવું જણાવે છે પરંતુ આ વાત ખોટી હવાનું અહીં સાબીત થાય છે. આ રીતે જીવન નિર્વાહ ચલાવવા માટે ઝયારે મુખ્ય વ્યવસાય અપૂરતી આવક આપતો હોય તેમ છતાં તેને સંપૂર્ણપણે છોડી ન દેતા ગતિશીલતા

બન્યા વિના આવક સર્જન માટે મુખ્ય વૈકલ્પિક વયવસાયો તરફ કામચલાઉ ધોરણે વળીને પોતાની ઘટતી આવક ઉપાર્જન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે મુખ્ય વ્યવસાયમાં ટકી રહેવામાં આવી પૂરક આવક આપણા વયવસાયો કરનાર કુટુંબોને ટેકારૂપ બની રહે છે. આમ કાયમી ધોરણે ગતિશીલતા બનાવવામાંથી આવા સભ્યોને ટોકતા જોવા મળે છે. આ રીતે પૂરક આવક આપવામાં કે મુખ્ય વ્યવસાયની કેટલીક તકલીફોમાં મદદરૂપ બનવામાં આ ગૌણ વ્યવસાય સરકારી રોજગારી યોજનાની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી છે. આ રીતે મુખ્ય વ્યવસાયમાં ટકી રહેવામાં આવી પૂરક આપણા વ્યવસાય ટેકારૂપ ભાગ ભજવે છે. અને તેને કાયમી ધોરણે ગતિશીલતા બનાવવામાંથી આવા સભ્યોને રોકતા જોવા મળે છે. આ રીતે પૂરક આવક આપવામાં કે મુખ્ય વ્યવસાયી કેટલીક તકલીફોમાં મદદરૂપ બનવામાં આ ગૌણ વ્યવસાયોની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ આપણે અગાઉ જોયા મુજબ ગૌણ વ્યવસાય માત્ર એક, બે કે ત્રણ અઠવાડિયો જેટલીજ રોજગારી આપનો વ્યવસાય હોવાથી કાયમી ધોરણે તેઓના પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં ઉપયોગી ભાગ ભજવી શકે તેમ નથી. માત્ર થોડી ઘણી સહાય મળી રહે તેવું લાગે છે. આ રીતે ગૌણ વ્યવસાય આ વર્ગની સમસ્યાઓનું કામચલાઉ નિવારણ ગણી શકાય. કોઠા નં. ૬.૪૩ માં ગૌણ વ્યવસાય કે જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની રોજગારી ક્યાં કારણોસર સ્વીકારવામાં આવે છે. તે અંગે માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૪૩

ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવા માટેના કારણો

કારણો	‘ક’ વર્ગ કુટુંબોની ટકાવારી	‘ખ’ વર્ગ કુટુંબોની ટકાવારી
૧. મુખ્ય વ્યવસાયની પૂરક આવક	૫૨ ૬૫.૦૦	૪૧ ૫૮.૫૭
૨. ગરીબી અને બેકારી	૨૪ ૩૦.૦૦	૨૭ ૩૮.૫૭
૩. અન્ય ગૌણ કારણો	૦૪ ૦૫.૦૦	૦૨ ૦૨.૮૬
કુલ	૮૦ ૧૦૦.૦૦	૭૦ ૧૦૦.૦૦

કોઠા નં. ૬.૪૩ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવાનું સીધું મુખ્ય કારણ પોતાના વ્યવસાયની અપુરતી આવકને ગણાવવા વાળા અને ગરીબી તથા બેકારીને જવાબદાર ઠેરાવવા વાળા મોટા ભાગના

કુટુંબો જોવા મળે છે. તે મુજબ ક-વર્ગમાં આ બંને કારણલસર અનુક્રમે ૬૫ % અને ૩૦ % સભ્યો તથા અ-વર્ગમાં ૫૮.૫૭ % અને ૩૮.૫૭ % કુટુંબો આ કારણને જવાબદાર ગણાવે છે. તેના પરિણામે સરકારી યોજનાના ગૌણ વ્યવસાયને સ્વીકારવાનું જરૂરી ગણાવે છે. અ રીતે વર્ષ દરમ્યાન રોજગારી અપૂરતી મળવાના કારણે પૂરક રોજગારીની જરૂરત આ કુટુંબોને રહેતી હોય છે. કુટુંબની ગરીબી અને બેકારીની તીવ્રતા હળવી કરવા તથા રોજગારી મેળવી આવક દ્વારા ગુજરાન ચલાવવા ગૌણ રોજી મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. આવા પ્રકારના વ્યવસાયમાંથી છૂટક રોજગારી પ્રાપ્ય બનતાં પરચૂરણ આવક મળી રહેતી હોવા છતાં આવા ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારીને બધા જ કુટુંબો પૂરક આવક પ્રાપ્તિ માટે સ્વીકારતી જોવા મળે છે. અન્ય કારણો પણ છે. પરંતુ તેનું પ્રમાણ ક-વર્ગના કુટુંબોને ૫ % અને ખ-વર્ગના કુટુંબોને ૨.૮૬ % માનવું એવું છે કે અન્ય કારણ સર ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવામાં આવે છે. આમ મુખ્યત્વે ઓછી આવક, ગરીબીને અને બેકારીને કારણે ગૌણ વ્યવસાય લોકોને સ્વીકારવાની ન છૂટકે ફરજ પાડે છે.

૬.૩૦ : આર્થિક વિકાસને પ્રેરક અસરો અંગે અવકાશ :-

(૧) આર્થિક વિકાસ પર અનુકુળ અસરોનો અનુભવ:-

આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મુખ્ય ધ્યેય અને લક્ષ ગ્રામીણ વિકાસની જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના અમલીકરણ દ્વારા ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે ગરીબ અને બેકાર લોકો તથા અનુસુચિત જાતિના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પર અસરો થવાની શક્યતા કેવી રહી છે. તે તપાસવા પર ધ્યાન આપવામાં આવેલું છે. આ દ્રષ્ટિબિંદુથી આ કાર્યક્રમોના અમલીકરણની પ્રક્રિયાની વિશદતાપૂર્વક છણાવટ કરવાનો આ પ્રકરણમાં ઘનિષ્ટ પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે. આ વિવિધ મુદ્દાઓની થયેલી વિરાદ છણાવટ પરથી જે કેટલીક સર્વાંગીય અસર ઉપજાવે તેવી બાબતને સંકલિત રૂપે રજૂ કરવામાં આવે તો આવા કાર્યક્રમની આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં અસરકારકતા પર પ્રકાશ પાડી શકાય. આ પ્રકારનો પ્રયાસ આ વિભાગમાં કરવામાં આવેલ છે. આ વિભાગમાં ખાસ કરીને યોજના અંતર્ગત લાભાર્થીઓને અનુકુળ અસરો થયેલી છે કે કેમ તે અંગે તેઓના અનુભવ અન્ય મંતવ્યો દ્વારા જ સાચું મુલ્યાંકન આ યોજનાનું થઈ શકે તે હેતુથી આ પ્રકારના મૂલ્યાંકનનો અણસાર આ લાભાર્થીઓના જવાબમાંથી

મળી રહે તો સાચુ મૂલ્યાંકન થયુ ગણી શકાય કોઠા નં ૬.૪૪ માં આવા લાભાર્થી કુટુંબોના મંતવ્યો વ્યક્ત કરવા પર ધ્યાન અપાયું છે.

કોઠા નં ૬.૪૪
આર્થિક વિકાસ પર અસરો સંબંધી મંતવ્યો

તાલુકાઓ	યાજનાની આર્થિક સ્થિતિ પર અનુકૂળ અસરો થઈ હોવાનો અનુભવ કરતા કુટુંબો	આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો ન થયો હોય તેવો અનુભવ કરતા કુટુંબો
ક-તાલુકાઓ	૬૬ (૮૨.૫૦ %)	૧૪ (૧૭.૫૦%)
ખ-તાલુકાઓ	૫૧ (૭૨.૮૬%)	૧૮ (૨૭.૧૪%)

ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચના એક મહત્વના અંગ તરીકે વ્યૂહરચનાના એક મહત્વનાં અંગ તરીકે ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના આર્થિક વિકાસ માટે ખાસ પ્રયાસો પર ધ્યાન આપતું રહ્યું છે. જેના પરિણામે સ્વરૂપ આ લોકો આ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનો લાભ ઉઠાવે છે. તેને લીધે જે આ કુટુંબને ગરીબીના વિષયચક્રમાંથી બહાર લાવવાનો મુખ્ય હેતુ રહ્યો છે. આવક સર્જનને વેગ ઝડપી બને તો આવું શક્ય બની શકે. આ દ્રષ્ટિએ નજરમાં રાખીને જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસના સંદર્ભમાં રોજગારી પર અનુકૂળ અસરો પડે અને આવક સર્જનનાં વેગ ઝડપી બને તેવા પગલાઓ પર વિશેષ ભાર અપાઈ રહ્યો છે. આ યોજનાએ આવા પ્રયત્નો જે હાથ ધરેલ છે. તેની વિગત વાર છણાવટના પરિવાક રૂપે આવો લાભ મેળવનાર કુટુંબોનું જીવન સુધરી રહ્યું હોવાનો અનુભવ થયો હોય તેવા મંતવ્ય કે આપણે મૂલ્યાંકન માટે મહત્વ આપવું પડે કોઠા નં ૬.૪૪ માં આ પ્રકારનાં મંતવ્યો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. આવા પગલાઓની અસરોના પરિણામે આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોવાનો જે લોકો અનુભવ ધરાવે છે. તેઓના વિધેયાત્મક પ્રતિભાવોની નીતિ અંગે સાંપડયા છે. કોઠા નં ૬.૪૪ માં જણાવ્યા મુજબ ‘ક’ વર્ગના તાલુકાના કુલ અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા કુટુંબોમાંથી ૮૨.૫૦ % કુટુંબો આવી યોજના ના લાભાર્થી હોવાનાં નાતે આવી યોજનાને કારણે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ પર અનુકૂળ અસરોથવાથી સ્થિતિનાં માત્ર ૧૭.૫૦ % લોકોનું માનવું છેકે તેઓની

આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થવા પામ્યો નથી અને આવી યોજનાથી તેઓની સ્થિતિ સુધારવામાં અસરો મદદગાર બની શકે તે અંગે શંકા ધરાવે છે. એટલુ જ નહિં આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં તેની અસરો કોઈ મોટો ભાગ ભજવી શકે તેમ હોય તેમ તેઓ માનતા નથી.

કોઠા નં ૬.૪૪ પરથી જણાશે કે, ‘ખ’ તાલુકામાં પછાત વિસ્તારનાં કુટુંબોની આવી યોજનાનો વિશેષ લાભ મળવો જોઈએ. તોજ તેઓ વિકસિત તાલુકાના લોકોની હરોળ કે કક્ષામાં આવી શકે અને સમાનતાનો અનુભવ કરી શકે. વાસ્તવમાં ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં ‘ખ’ તાલુકાઓમાં પણ અનુકૂળ અસરો પાડવાથી લાભ મેળવી શક્યા છે. તેમ છતાં ‘ક’ તાલુકાઓ કરતાં આ કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. આમ ‘ખ’ તાલુકાના ૭૨.૨૮ % કુલ લાભાર્થી કુટુંબોને પર અનુકૂળ અસરો થવાથી તેઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો હોવાનું આ કુટુંબો સ્વીકારે છે. આ લાભાર્થીઓના મત મુજબ યોજના અમલી બનતાં અનેક નવી દિશાઓ ખુલવા પામી છે. અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં જે ભીષણ ગરીબી ઓ બેકારીમાં આ કુટુંબો જીવી રહ્યા હતાં, તેમાં આવા પ્રકારની યોજનાના પ્રક્રિયાના અમલને કારણે અનુકૂળ અસરોથી સારી એવી રાહત થતાં આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો અનુભવી શકાયો છે. આ દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો પછાત વિસ્તારના કુટુંબો પણ આવી યોજનાનું વધુ મહત્વ આંકે છે. આવા તાલુકાઓમાંથી ૨૭.૧૪ % કુટુંબોની સ્થિતિમાં અનુકૂળ અસરોન થવાથી આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો ન હોવાનું જણાવે છે. આમ ક-વર્ગમાં કુટુંબોની તુલનામાં આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારોનો અનુભવ નહિ કરતા કુટુંબોનું પ્રમાણ ‘ખ’ વર્ગમાં કુટુંબોનું પ્રમાણ વધુ છે. જે એક આવા કુટુંબને જેને વધુ મદદની જરૂર હોય તેવા કુટુંબોને પૂરેપૂરા લાભ મળવો જરૂરી ગણાય. વેડછી સેવા સમિતિના મંતવ્ય મુજબ “ મોટાભાગના અંત્યોદય કુટુંબોને આવિવિધ કાર્યક્રમો હેઠળ આવરી એવામાં આવ્યાં છે. એમાંથી કુટુંબોની આવકમાં વધારો થયો છે તેમ છતાંય જરૂરી અનુકાર્ય સતત થતું નથી. પરિણામે કેટલાક કુટુંબો આ લોકોનો ઉપયોગ કરી શક્યા નથી. ” (૨૮)

આ દ્રષ્ટિથી જોઈએતો આ બંને પ્રકારનાં તાલુકાઓમાં વિકસિત તાલુકાઓમાં વધુ કુટુંબોની સિથિતિ સુધરી હોવાનો અભિપ્રાય જાણવા મળ્યો છે. તેઓના કુટુંબો પર વધારે અનુકૂળ અસરો પડી છે. જ્યારે તેની તુલનામાં ખ-તાલુકાઓમા ઓછા

કુટુંબોમાં આવા સુધારા અંગે અનુભવ થયો છે. તેઓના કુટુંબો પર ઓછી અનુકૂળ અસરોની વહેંચણી વિકસિત તલુકાઓની તરફેણમાં વધુ થઈ હોવાનો સંકેત આ મતના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સંકેતનો મુખ્ય ફલિતાર્થ એ ગણી શકાય કે વિકસિત ની તુલનામાં પછાતના ઓછા કુટુંબોની આવક સુધરી હોવાનાં કારણે અસમાનતા ઘટાડવાની દિશામાં આ યોજના સફળ થઈ હોવા અંગે ખાત્રીપૂર્વક કશી શકાય તેમ નથી. એટલું જ નહીં કદાચ સમાનતા સ્થાપવવાને બદલે અસમાનતા વધારવામાં આવી યોજના ભાગ ભજવી રહી હોય તો લાંબાગાળામાં આર્થિક વિકાસ બંને તાલુકાઓમાં સમાન ધોરણે થવા ન પામે અને બંને પ્રકારનાં તાલુકાઓના આવા લાભાર્થી કુટુંબો વચ્ચે પણ અસમાનતા વધવાની સ્થિતિ નિર્માણ થવા પામે. આવું બને તો કમનસીબ બાબત ગણી શકાય આ અંગ કર્ણાટક રાજ્યોનો અભ્યાસ પુષ્ટી આપના બની રહે છે. “ ગરીબોમાં પણ પહોંચવાના બાકી છે. અસમાનતા વધવા પામી છે. આ વલણ સારું ગણી શકાય તેવું નથી. ”^(૨૯)

(૨) : કાયમી રોજગારી સંબંધી સુધારો :-

ગ્રામીણ વિસ્તારના ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના આ કુટુંબો ભીષણ ગરીબીમાં જીવી રહ્યાં હોઈ તેના માટે આર્થિક સુધારાની અનુકૂળ અસરો થવા માટે જે યોજના અમલી બની છે. તેના પરિણામે આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોવાનું જણાવાયું છે. તેમ છતાં આવો સુધારો કાયમી ધોરણે પ્રસ્થાપિત થાય અને આર્થિક આબાદી કે ઉન્નતિ કાયમી ધોરણે જળવાઈ રહે. ગરીબીના તળીયેથી કાયમી ધોરણે આ લોકો ઉઠવા પામે અને કાયમી વિકાસની અસરોનો અનુભવ કરે તો આવી યોજનાનું કાયમી ફળ મળી શકે, નહિંતર કામચલાઉ ધોરણે લાભ દેખાવા છતાં લાંબાગાળામાં તે લોપ થઈ જાય તવું પણ બને એક હકિકત સત્ય છે કે “ હંગામી ઉપાયો આ લોકોને કામચલાઉ ધોરણે રાહત આપી શકે છે. પરંતુ લાંબાગાળા માટે તેઓનું કૌશલ્ય વધારવું તથા માનવ મૂળી વિકાસની સુવિધા વધારવી એજ લાંબાગાળાનો ચારીરૂપ ઉપાય છે. ”^(૩૦) આ દ્રષ્ટિથી કાયમી ધોરણે લાભ મળે તો કાયમી રોજગારીની વિશાળ તકો આપી શકાય. તેવી યોજનામાંથી નિશ્ચિત અને ચોક્કસ સ્વરૂપની અનુકૂળ અસરોથી આવક વૃદ્ધિનો અનુભવ કરીને ગરીબ કુટુંબો ગરીબી રેખામાંથી કાયમી ધોરણે ગરીબી રેખા ઉપરની કક્ષામાં લાવી શકાય. આ દ્રષ્ટિથી કાયમી રોજગારી

આપવા આવી યોજનાની ઉપયોગિતા તપાસથી જરૂરી બને છે. પરંતું જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના ગ્રામીણ ગરીબીની રેખા નીચે આપેલા કુટુંબોને ઓછામાં ઓછી વર્ષ પર્યત માં ૧૦૦ દિવસ રોજગારીઆપવવાનો લક્ષ્યાંક રાખેલ છે. તો આવા ગરીબ કુટુંબોને ૧૦૦ દિવસ રોજગારી મળી શકેલ હોય તેવાને કાયમી રોજગારી મળેલ છે. તેમ માનીને આ મુદ્દા ને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. આ બાબતને કોઠા નં ૬.૪૫ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૪૫

કાયમી રોજગારી સંબંધી અસરો

તાલુકાઓ	કાયમી રોજગારી મેળવી શકેલ કુટુંબો	કાયમી રોજગારીથી વંચિત રહેલા કુટુંબો
ક-તાલુકાઓ	—	૮૦ (૧૦૦ %)
ખ-તાલુકાઓ	—	૭૦ (૧૦૦ %)

યોજનાને કારણે કામ કરવાની ક્ષમતામાં સુધારો થવા પામે કે નવા રોજગારીના અવકાશો ઉભા થતાં કાયમી ધોરણે વધુ સારી આવક મળેતેવી રોજી કુટુંબો મેળવી શકે, તો ચોક્કસ પણે કાયમી લાભો આ લોકોને મળી રહ્યાં છે. તથા અનુકૂળ અસરો સતત પડતા હોવાથી આવા લાભો ટકી રહેવાના છે. તેવું પ્રતિપાદન કરી શકાય. આ દ્રષ્ટિથી કાયમી રોજગારી વધારવામાં આવી યોજના ઉપયોગિતા કેવી રહી છે. તેઅંગે મંતવ્યો સાચી સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડી શકે કોઠા નં ૬.૪૫ પરની વિગતોનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ક-વર્ગના અને ખ-વર્ગના બંને વિસ્તારનાં એક પણ કુટુંબને કાયમી રોજગારીના લાભો પહોંચી શક્યા નથી. સરકારશ્રીનું લક્ષ્યાંક ૧૦૦ દિવસ ગરીબ કુટુંબને વર્ષમાં રોજગારી આપવાનું છે તે મુજબ પણ એક પણ કુટુંબને આટલા દિવસ રોજગારી મળી હોવાનો અનુભવ થયેલ નથી. આમ કાયમી રોજગારીની તકો પ્રાપ્ત બની હોય તેવા મત ખરેખર ઘણો ચિંતાજનક સ્થિતિનો અહેસાસ કરાવે છે. બંને તાલુકાઓમાં આ સ્થિતિ સરખા પ્રકારની જોવા મળે છે. આમ બધા કુટુંબોની કાયમી રોજગારી પ્રાપ્તિ સંબંધી સ્થિતિ ઘણી જ કફોડી કે દયાજનક હોય તો આ કુટુંબો ગરીબી રેખા ઉપર આવવામાં તથા ગરીબીનું

કાયમી ધોરણ વિવરણ અને તેને તળીયેથી બહાર કાઢી કાયમી ધોરણે આર્થિક વિકાસ પર અનુકુળ અસરો થવા પર આયોજન બિલકુલ ઉપયોગી બની હોવાના સંકેતો મળતા નથી. “પુર્ણ રોજગારી નીતિના અમલ બાબત સત્તાધારી વર્ગની જવાબદારીના અભાવના કારણે રોજગારી પ્રાપ્તિની દિશામાં નિષ્ફળતા મળેલી જોવા મળે છે.”^(૩૧)

(૩) સંતાનોના ઉજ્જવળ ભાવિ અંગે અવકાશ :-

વર્તમાન સમયમાં આવી યોજનાની અનુકુળ અસરો પડવાથી કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં મદદગાર બની રહી તેવી બાબત યોજના આવકાર્ય ગણાય તેમ છે. કાયમી રોજગારીની તકો ઉભી કરાવામાં આયોજના સંપુર્ણ નિષ્ફળ ગઈ છે. તેમ છતાં આ યોજનામાં ખાસ કરીને પ્રાથમિક જરૂરીયાતની સુવિધાઓ જેવી કે રહેઠાણ ની સવલત શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે માં સહાયમાં ઇત્યાદિ તથા ઉપરાંત ગરીબ કુટુંબોને રોજગારી અને અસ્ક્યામતો જેવી સુવિધાઓ અને સગવડો પુરી પાડવા જેઠવા પગલાથી સંતાનોનું ભાવિ ઉજ્જવળ બની શકે તેવા સંજોગો રહેલા છે. એવો મત ધરાવી શકે તેવા કુટુંબોને આ યોજનાની ભાવિ પેઢી માટે ઉપયોગીતા ધણી છે તેમ માને છે, તે બાબતનાં સંદર્ભમાં સઘળા કુટુંબોનું આ અંગે સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે, આવી યોજનાથી સંતાનોનું ભવિષ્ય ચોક્કસપણે ઉજ્જવળ બની શકે તેમ છે. તેથી કદાચ વર્તમાન પેઢી તેના સંપુર્ણ લાભો મેળવી ન શક્યા હોય કે તેના પર સારી અસરો પતન હોય તેમ છતાં જો સંતાનોને યોગ્ય શિક્ષણની સુવિધા, આરોગ્યની સગવડ, મકાનનાં સુવિધા તથા અન્ય પ્રકારની સવલતોથી પોતાના સંતાનોનું ઉજ્જવળ ભાવિ બની શકે તેમ છે. આવું મંતવ્ય સઘળા કુટુંબો ધરાવે છે. આમ આ યોજનાના ભાવિ યોગદાન સંદર્ભ આ કુટુંબો નિરાશાજનક મત દર્શાવતા જોવા મળ્યા નથી તે આ યોજના ની યોગ્યતાનો નિર્દેશ કરે છે.

લાભ મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ :-

સંતાનોનું ભાવિ આવા યોજનાથી ઉજ્જવળ ભાવિ હોવાનું સૌ માને છે. તેમ છતાં આવી યોજનાનો પુરતો લાભ ઉઠાવવામાં આ લોકો અનેક મુશ્કેલીઓનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. અને આ મુશ્કેલીઓના કારણે ભાવિ ઉજ્જવળ માટે

આશંકા જન્માવે છે. અને ભાવિ ઉજ્જવળ માટે મર્યાદાઓ ઊભી થઈ શકે તે બાબતને સમજી શકાય તેમ છે. આમ ભાવિ અવકાશ અંગે આ મુશ્કેલીઓથી ઉભા થતાં અવરોધો ઉજ્જવળ ભાવિ માટે અંધકાર જન્માવે છે. આવી યોજનાનો લાભ ઉઠાવવામાં લાભાર્થી કુટુંબોનો મત મુજબ મુખ્ય મુખ્ય મુશ્કેલીઓ આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય. જેવી કે વહીવટી મુશ્કેલીઓ, રાજકીય પ્રવેશની મુશ્કેલી લાગવગ રોજગારીમાં, અને વેતન ચુકવવામાં ભ્રષ્ટાચાર, રોજગારી આપવામાં લાંચ રૂશ્વતનું પ્રમાણ જરૂરત મંદ ગરીબોને લાભને અભાવ, યોજનાની, જાણકારી અંગેનો અભાવ, સાચી સલાહ કે માર્ગદર્શનનો અભાવ, યોજનાના મુખ્ય લાભનાં ખ્યાલનો અભાવ, મહિલાઓને રોજગારીની અનામત કે પછાત વર્ગને વધારાના લાભ તો ખ્યાલ નથી. રોજગારીનું વેતન રૂપિયામાં મળવાને બદલે અનાજમાં મળે તો નબળું બિન આરોગ્યપ્રદ અનાજના ગુણવત્તાની સમસ્યા, વેતનની દરરોજ ચુકવણીનો અભાવ અલ્પ રોજગારી, નીચું વેતન વગેરે મુશ્કેલીઓ આવા લાભાર્થી કુટુંબો માટે યોજનાના અમલીકરણ માટે અગત્યની રહેલી છે તેમ જણાવે છે.

૬.૩૧ : જવાહર ગ્રામ્ય સમૃદ્ધિ યોજનાનું અમલીકરણ :-

આ યોજનાના અમલીકરણનાં સંદર્ભમાં નીચેના મંતવ્યા સ્પષ્ટ થયેલા છે.

(ક) ગ્રામીણ વિકાસ યોજનાના અમલીકરણ અંગે પ્રતિભાવો :-

ગ્રામીણ વિકાસ વ્યુહરચના અંતર્ગત ખાસ કરીને સામાન્ય પ્રકારના આ યોજનાના સાથે ગરીબ ગ્રામીણ અને પછાત વર્ગ જેવા કે અનુસુચિત જાતિ અને અનુસુચિત જનજાતિ વગેરે લોકોના આર્થિક વિકાસ સંબંધી કાર્યક્રમ ઘડીને તેનો અમલ કરવામાં આવે છે. “ગરીબી નાબુદીના ધ્યેયને ‘તવરિત ક્ષેત્ર’ તરીકે વધુ સારું આયોજન નજીકનું સંચાલન અને મજબૂત વ્યવસ્થા દ્વારા તેના અસરકારક અમલ કરવા પર સાતમી યોજનાથી ભાર અપાયો છે. ”^(૩૨) તેના પરિણામ સ્વરૂપ આ વર્ગના કુટુંબોને વિવિધ પગલાઓ અંતર્ગત જે લાભો, સવલતો પ્રાપ્ત થઈ છે. તેના કારણે આ વર્ગના કુટુંબો આવી યોજનાના અમલીકરણ થી સંતુષ્ટ છે કે કેમ? તે બાબત પર પ્રકાશ પાડવાથી આવી યોજનાના અમલીકરણમાં ત્રુટીઓ હોય તો તેના પર નજર નાખી શકાય તેમજ તેના કારણો જાણી આવી ત્રુટીઓ સુધારવા અંગે

યોગ્ય સુચનો કરી શકાય કે જેથી આવી યોજનાનો સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમતા પૂર્વક અમલ થવા પામે અને તેની અસરોની અસરકારકતા ઉચ્ચ કક્ષાએ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ દ્રષ્ટિથી આ વિભાગમાં જે ચર્ચા આવરી લેવામાં આવી છે. તે આ યોજનાના અનુભવ સંબધી પ્રતિભાવો વ્યક્ત કરે છે. તેથી આવી યોજનાની ઉપયોગીતા તથા તેની નબળાઈઓ, મર્યાદાઓ કે ત્રુટીઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવે આ ચર્ચા ઉપયોગી બને તેમ છે. કોઠા નં. ૬.૪૬ માં આ અંગે પ્રતિભાવો વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કોઠા નં. ૬.૪૬

યોજનાથી સંતુષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ

તાલુકાઓ	સંતુષ્ટ થયેલ લાભાર્થી કુટુંબ	અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં લાભાર્થી કુટુંબ	કુલ લાભાર્થી કુટુંબો
ક- તાલુકાઓ	૨૬(૩૨.૦૫ %)	૫૪(૬૭.૦૫ %)	૮૦(૧૦૦ %)
ખ- તાલુકાઓ	૩૮(૫૪.૨૮ %)	૩૨ (૪૫.૭૧ %)	૭૦(૧૦૦ %)
કુલ બંને વર્ગના લાભાર્થી કુટુંબો	૬૪ (૪૨.૬૭ %)	૮૬ (૫૭.૩૩ %)	૧૫૦ (૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૪૬ માં બંને વિસ્તરના કુલ ૧૫૦ લાભાર્થી કુટુંબોમાના ૪૬.૬૮ % કુટુંબોનુંમાનવું છે કે તેઓ આ કાર્યક્રમથી સંતુષ્ટ છે ત્યાર બાકીના ૫૩.૩૩ % કુટુંબો આ કાર્યક્રમથી સંતુષ્ટ નથી. આમ બંને વર્ગ કે વિસ્તરના લાભાર્થીઓના મોટાભાગના ૫૩.૩૩ % લાભાર્થી કુટુંબો આ યોજનાના અમલીકરણથી પુરેપુરો સંતુષ્ટ નથી. માત્ર ૪૨.૬૭ % લાભાર્થી કુટુંબોએ જ આ અંગે સંતોષ વ્યક્ત કરેલ છે.

વિકસિત અને પછાત બંને વર્ગના તાલુકા જુદા-જુદા કુટુંબોની દ્રષ્ટિથી જોઈએતો ક-વર્ગના તાલુકા ૬૭.૫૦ % એટલે કે ૨/૩ કુટુંબો આ યોજનાના અમલીકરણથી સંતુષ્ટ જણાતા નથી. માત્ર ૩૨.૫૦ % એટલે કે ૨/૩ લાભાર્થી કુટુંબો એ જ આનાથી સંતોષ થયો છે. બીજી બાજુ પછાત તાલુકાઓમાં આ યોજનાની જરૂર હોય ત્યાં તેની ઉપયોગીતા વધતી જતી હોય તે સ્વાભાવીક છે તેથી ત્યાં વધુ સમાન રીતે લાભ વહેંચાય તે આવકાર્ય ગણાય આ દ્રષ્ટિથી ખ-તાલુકાના લાભાર્થી કુટુંબોના મત મુજબ ત્યાં કુલ ૨૮.૫૪ % લાભાર્થી કુટુંબોનેઆ યોજના અમલી કરણથી સંતુષ્ટ છે.

અર્ધ કરતાં થોડા ઓછા ૪૫.૭૧ % લાભાર્થી કુટુંબો જ આનાથી અસંતુષ્ટ છે. આ રીતે વિકસિત તાલુકાઓમાં આ યોજનાની ઉપયોગીતાની તુલનાએ પછાત તાલુકાઓમાં ઉપયોગીતા, જરૂરીયાત મંદ લોકો વધુ હોય વધી જાય ત્યારે તે વિસ્તારનો વિસ્તૃત ફેલાવો થાય અને વધુ કુટુંબોને લાભ આપી શકાય તો આ યોજના સાર્થક બને. આ દ્રષ્ટિથી સંતોષની માત્રાવાળા કુટુંબોનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં માત્ર ૩૨.૫૦ % છે. તેની સામે ખ—તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણ ઘણું ઉચું છે, જે પ્રમાણ ૫૪.૨૮ % નું છે. તે ઘણીસ સારી બાબત ગણી શકાય, તેમ છતાં ઉપર શરૂઆતમાં જણાવ્યા મુજબ બધા પસંદગીના કુટુંબોમાંથી અર્ધ કરતા ઓછા કુટુંબો આ યોજનાના અમલીકરણથી સંતુષ્ટ છે. આમ, જ્યારે અર્ધ કરતાં પણ વધુ કુટુંબો સંતુષ્ટ ન હોય ત્યારે આ યોજનાની સંપૂર્ણ અસરકારકતા અંગે વિધેયાત્મક અભિપ્રાય આપવાનું મુશ્કેલ બની જતું હોય છે. કેમ કે જ્યારે બહુ જાજા કુટુંબોને આથી પૂર્ણ સંતોષ ન હોય ત્યારે આ યોજના ઘણી વખત દેખાવ પૂરતા, પ્રચાર પૂરતા કે માત્ર કાગળ ઉપર કહેવા પૂરતા બની જતા હોય તેનો વાસ્તવમાં કોઈ નક્કર ઠોસ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય તેવો અનુભવ આ કુટુંબો કરી શકતા નહોય આ યોજનાની અસરકારકતા ઘટી જાય તે સ્વાભાવિક છે. આવા લાભાર્થી કુટુંબો માંથી સૌથી વિશેષ પ્રમાણ તો અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોનું છે. આમ “ આઝાદી પછી આપણાં દેશમાં અનુસૂચિત જાતિના વિકાસ માટે જુદી—જુદી ઘણી યોજનાઓ બનાવીને અસ્પૃશ્યોના વિકાસ અર્થે સરસ પ્રમાણતઃ પ્રયત્નો થયેલા છે. પરંતુ આ યોજનાઓની જો ખરેખર મૂલવણી કરવામાં આવે તો આ સમગ્ર યોજનાઓનો ઢાંચો બદલાવવાની જરૂર છે. આર્થિક ઉત્કર્ષ માટે એવી યોજના બનાવવામાં આવે કે જેમાં તેનો પોતાનો ધંધો કરવામાં પૂરતી સહાય મળે તો ખરેખર તેનો ફાયદા ઉઠાવી પગભર બની શકશે. ” (૩૩)

(બ) યોજનાથી અસંતોષ હોવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ :-

આવા અસંતોષ વ્યક્ત કરવા માટે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ પ્રત્યે આ લાભાર્થીઓએ અંગૂલિ નિર્દેશ કર્યો છે, તે મુજબ તેનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરવાથી તે બાબતો પ્રત્યે લક્ષ આપવા માટે ભાવી પગલાઓ વિચારી શકાય.

કોઠા નં. ૬.૪૭

યોજનાથી અસંતોષના મુખ્ય મુદ્દાઓ

મુખ્ય મુદ્દાઓ	બંને વર્ગના સંયુક્ત કુટુંબોનું પ્રમાણ	
૧.કાયમી રોજગારી માટે નિષ્ફળ	86	100 %
૨.લાભની માત્ર જરૂરીયાતના પ્રમાણમાં અલ્પ છે.	81	94.19 %
૩.જરૂરતમંદ કુટુંબોને લાભ મળતો નથી.	76	88.37 %
૪.વહિવટી ઢીલ તથા સમયસર લાભ મળતો નથી.	75	87.21 %
૫.આર્થિક ગરેરીતીઓનો ભોગ બનવું પડે છે.	60	69.77 %
૬.અમલદારોનું વર્તન અને વ્યવહાર અસંતોષ જનક	44	51.16 %
૭. કુલ અસંતુષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબોના મંતવ્યો	86	100 %

કોઠા નં. ૬.૪૭ માં દર્શાવવામાં આવેલ કેટલાક મુદ્દાઓ આ યોજનાથી સંતુષ્ટ એવા લાભાર્થી કુટુંબો જે બાબતો અંગે આ યોજનાના અમલીકર્તા અંગે અસંતોષ રહેલો છે. જુદી-જુદી રીતે અસંતોષ વ્યવક્ત કરવા વાળા ૮૬ લાભાર્થી કુટુંબોમાંના જુદા-જુદા મુદ્દાઓ પર આ યોજના અંગે અસંતોષનો સૂર વ્યક્ત કર્યો છે. તે પરથી કેટલીક યોજનાના અમલીકરણની અસરકારકતા જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. આ મુદ્દાઓ યોજનાની મર્યાદાને સમજવામાં ઉપયોગી બને તેમ છે. કેમ કે મંતવ્યો લાભાર્થી કુટુંબો દ્વારા વ્યવક્ત કરવામાં આવેલ છે. જે કોઈ પણ યતના પૂર્વગ્રહ વિનાઆપેલા, પોતાના અંગત અનુભવ પર આધારિત સ્પષ્ટ મંતવ્યો છે. આ દ્રષ્ટિથી આ મુદ્દાઓનું મહત્વ વધી જાય તે વધુ સ્વાભાવિક હોય તે સમઝ શકાય તેવું છે.

(૧) કાયમી રોજગારીમાં નિષ્ફળ :-

સામાન્ય રીતે કાયમી રોજગારી માટે નિષ્ફળ આ બાધાજ અસંતુષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબો સ્પષ્ટ માને છે કે, કામચલાઉ રાહત માટે આ કાર્યક્રમ ઉપયોગછી બને તેમ છતાં કાયમી રોજગારી પૂરી પાડવામાં તે નિષ્ફળ જણાય છે. આ નિષ્ફળતા અંગે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો એક અભ્યાસ જણાવે છે કે, “ રોજગારી લક્ષી યોજનાના અમલી કરણ બાબતમાં મુખ્યત્વે પરંપરાગત રીતે ખર્ચનો લક્ષ્યાંક પૂર્ણ કરવ પ્રત્યે મુખ્ય લક્ષ અપાયું છે.”^(૩૪) આ વાસ્તવિક પરિણામો અંગે ઉપેક્ષા સેવાઈ છે. આવા કાયમી રોજગારીમાં નિષ્ફળ જનાર કુટુંબોનું પ્રમાણ ૧૦૦% છે.

(૨) અલ્પમાત્રામાં લાભ કે સહાયનું પ્રમાણ :-

લાભાર્થી કુટુંબોની વિવિધ પ્રકારની જરૂરીયાતના સંદર્ભમાં યોજના ઘડાઈ હોય છે. આવા લાભો અંતર્ગત જા પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં સહાય મળે તો જ તેવી સહાયનો અર્થ રહે છે. અલ્પ પ્રમાણમાં લાભો સહાય મળવાથી વાસ્તવિક મુલ્ય તેનું ઘટી જતું જોવા મળે છે. તેથી વાસ્તવિક હેતું સર આવી શકતો નથી અલ્પ પ્રમાણમાં મળતી સહાયથી મોટાભાગના લાભાર્થી કુટુંબો અસંતુષ્ટ રહેલા જણાય છે. આવા અસંતોષ ધરાવતા ૮૪.૧૮ % કુટુંબોએ વ્યક્ત કરેલ છે.

(૩) જરૂરીયાત મંદની અવગણના :-

મોટાભાગના લાભાર્થી કુટુંબો લાગવગ અને રાજકીય સંબંધ વાળા સરપંચ કે ગ્રામપંચાયતના સભ્યો હોવા અંગે અસંતુષ્ટ કુટુંબોનું મંતવ્યવ વ્યવક્ત થયેલ છે. જેથી તેનો કોઈ આવા સંબંધના સ્ત્રોતો હોતા નથી. તેઓ આવા લાભો મેળવવાથી વંચિત રહી જતાં જોવા મળે છે. જરૂરતમંદને લાભ પહોંચતા ન હોવાથી વાસ્તવમાં તિવ્ર ગરીબોને લાભ પહોંચતો નથી. જ્યારે ઘણા કિસ્સાઓમાં સંબંધ કર્તા સ્થિતિવાળા લાભાર્થીઓ આવા લાભો મોટા પ્રમાણમાં ઉઠાવી જતાં જોવા મળે છે. “ લોક તંત્રની યોજના અમલની બિનઅસરકારતા પંચાયતી સભ્યને તેઓની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારી નથી. આનાથી ઉજળીયાત રહિજનોને વધુ લાભ મળ્યો છે કે જેઓ વધુ પડતી હિન્દુ સવર્ણોની બિજા કરતા વધુ વધુ નજીક છે. ” (૩૫) આ અસમાનતા ભરી, ભેદભાવ ભરી અને અન્યાય વાળી નીતીથી મોટાભાગના લાભાર્થી કુટુંબોને આ યોજનાના સઅલી કરણથી અસંતોષરહેલો જોવા મળે છે. આવા અસંતોષવાળા કુટુંબોનું ૮૮.૩૭ % છે.

(૪) વહીવટી ઢીલ :-

મોટાભાગના લાભાર્થી કુટુંબોએ અસંતોષ મુખ્યત્વે સમયસર લાભ ન મળવાની બાબત પ્રત્યે છે. વહીવટી ઢીલ ને કારણે દરેક પ્રક્રિયાને ઢીલમાં નાખવાની વહીવટી નીતિ થીજે કોઈ સહાય મેળવવામાં વિલંબ થતો જોવા મળે છે. અને સમયસર આવા લાભો મળી નહિ શકતા હોવાનો ૮૭.૨૧% જેટલા કુટુંબોએ જણાવેલ છે.

અસંતોષનું મુખ્ય ખુબ વિલંબનીતિ સાથે સંકળાયેલ છે. તેમ આના પરથી જણાય આવે છે. કોઈપણ લાભો વિલંબમાં પડવાથી સાચું મહત્વ માર્યું જાય છે. વહીવટી તુમારશાહી, શિથીલતા આ યોજનાના વાસ્તવિક સાભોની ઘટાડી દે છે.

(૫) આર્થિક ગેરરીતિઓ :-

જ્યાં—જ્યાં આર્થિક રોકડ સ્વરૂપમાં વેતનની ચુકવણી કરવાની થતી હોય તથા માટા ભાગે વહીવટી વિભાગના અધિકારીઓ કે કર્મચારીઓ દ્વારા આવી ચુકવણી કરતી વેળા આર્થિક ગેરરીતિ ભ્રષ્ટ્રનીતિ અપનાવવાનો અને મુલ્યવાન સંપત્તિ કે અસ્કયામતોના નિર્માણ અખતે આર્થિક ગેરબીતિ કે ભ્રષ્ટ્રનીતિ આપનાવવાનો અનુભવ ૬૯.૭૭ % અસંતુષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબોને થયો હોવાનું તેઓ જણાવે છે.

(૬) અમલદરોનું વર્તન :-

મોટાભાગની આ યોજના વહીવટી વ્યવસ્થા સરકારી કચેરીઓ સાથે સંકળ યેલા હોય છે. ત્યાં પછાત વર્ગના ગરીબ લોકો પ્રત્યે ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર કરવા દેવાયેલા ગ્રામ પંચાયતના અધિકારીઓકે અમલદારો આવા ગરીબ લાભાર્થી કુટુંબોની લાચારીમાં સહાયરૂપ થવાને બદલે તેના પ્રત્યે વર્તન અને વ્યવહાર ધૃષ્ટાજનક તથા ધુતકાર ભર્યો વ્યવહાર કરતા હોવાનો ઘણા કુટુંબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. તથા છગઈ ભર્યા વ્યવહાર અંગે અને તેના અન્યાયી વ્યવહાર અંગે નારાજી દર્શાવનાર ૫૧.૧૬ % લાભાર્થી કુટુંબોને આવો અનુભવ થયો છે.

(ક) : સરકારી યોજનાની બિન અસરકારકતા માટેના જવાબદાર

પરિબળો :-

ઉપયુક્ત વિવિધ પ્રકારના કારણોસર આ યોજના વિશેષ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકવામાં મર્યાદિત સર્જાતી જોઈ શકાય છે. અનુભવ જૂથ અભિપ્રાયો દર્શાવી વિવિધ રીતે આ યોજનાની ઓછી અસરકારકતા દર્શાવવાનો લાભાર્થી કુટુંબોએ સંકેત આપેલ છે. કાયમી ધોરણે આ યોજના ગરીબ કુટુંબોને ગરીબી અને બેકારીમાંથી મુક્ત કરી શકાશે કે કેમ ? તે અંગે આથી આ લાભાર્થી કુટુંબો શંકાની દ્રષ્ટિથી આ યોજનાને નિહાળે છે. કદાચ આ યોજનાની વ્યૂહરચના કે નીતિજન્ય ખામી ગણી

શકાય તેમ નથી. પરંતુ તેના અમલમાં કોઈને કોઈ જગ્યાએ ત્રુટિ રહી નવા પામેલ હોઈ છેકે તળીયા સૂધી કે પાયાના માનવી સુધી આ યોજનાના લાભો વિસ્તરી શક્યા નથી આ રીતે આ યોજનાના એક મંતવ્ય મુજબ ‘‘ સરકારી લાભો અનુસૂચિત જાતિમાં વહેંચાવાની હાની પધ્ધતિમાં ભેલ છે.

સગાવાદ, જૂથવાદ, દહાલા—દવલાની નીતિ, આપખુદશશાહી, ભ્રષ્ટાચાર અને સહાનુભુતિનો અભાવ એ વર્તમાન પધ્ધતિના લક્ષણો છે. ’’(૩૬) આપણા અભ્યાસના મંતવ્ય મુજબ બિનઅસરકારકતા માટે મુખ્યત્વે નીચેના પરિબળોને જવાબદાર ગણી શકાય. આ જવાબદાર પરિબળો પ્રત્યે નજર કરવાથી તેના નિરાકરણ માટે યોગ્ય માર્ગો સૂચવવાનું શક્ય બની શકે. આમ આ યોજનાના અમલીકરણની બાબતમાં સર્જાતી બિનઅસરકારકતા માટેનાં જવાબદાર પરિબળો પર નજર નાખવાનું અમે જરૂરી ગણ્યું છે.

(૧) જે હેતુ કે લક્ષ્યાંક માટે યોજના શરૂ કરવા આવી છે તે હેતુસર નાણાંનો ૧૦૦ % ઉપયોગ થતો હોતો નથી. તેથી વાસ્તવિક પરિણામો અપૂરતા મળે છે.

(૨) જરૂરતમંદ કુટુંબો કરતાં પસંદગીવાળા રાજકીય વગ ધરાવતા કુટુંબોને આવી સહાય ઝડપથી વધુ પ્રમાણમાં મળવા પામી હોઈ ગરીબીની તિવ્રતા વાળા અતિગરીબ કુટુંબ સુધી આવી રોજગારીની સહાયનો પ્રભાવ પહોંચી શકેલ નથી. વગદાર લોકો ની લાગવગની અસરથી ઓછાગરીબ લોકોને કુટુંબને લાભ મળવાથી અસમાન વહેંચણી સર્જવા પામેલ છે.

(૩) કેટલાક ગામોમાં વણવાપરીયા વિનાના નાણાં રહી જાયતો પછીના વર્ષ ફાળવેલા નાણાંમાંથી આટલા વણવપરાયેલા નાણાં જેટલી રકમ કાપી લેવામાં આવતી હોવાથી ગ્રામ પંચાયતના રાજકીય અને અમલદારોની હરકતો કારણે લાભાર્થી કુટુંબો માટે ઓછા લાભ સ્થિતિ સર્જાય છે.

(૪) વિકાસલક્ષી આ યોજના વહીવટી અમલદારો દ્વા મી બને છે. પરંતુ વહીવટી અધિકારીઓ અને રાજકીય અમલદારોના તુમારશાહીના કારણે અમલ માં વિલંબ સર્જાય છે. આમ વિલંબ એ આયોજનાની બિનઅસરકારકતાનું મહત્વનું જવાબદાર પરિબળો બની જવા પામેલ છે.

(૫) લાભાર્થીઓને રોજગારી મેળવવામાં ઘણા પ્રયત્નો કરવા પડે છે. આ ઉપરાંત મકાન સહાય મેળવવામાં ગ્રામ પંચાયત અને તાલુકા પંચાયત સુધી દોડધામ કરીને ખર્ચ કરવું પડે છે. અને જાણકારી તથા સમયના અભાવને મેળવવાજે આંટીઘુટીમાંથી પસાર થવું પડે છે. તેનાથી કંટાળી જઈને લાભાર્થી કુટુંબ આવી પ્રક્રિયાની ઝંઝાટમાં ઉતરવાનું ટાળે છે. અને આવો લાભ કે સહાય મેળવવાનું પડતું મૂકી દે છે.

(૬) જે લાભકે સહાય મળે તે લઈ લેવું પણ તેની ઉપયોગીતા મુજબ તેને સાથે બનાવવાની લાભાર્થી કુટુંબની મનોવૃત્તિ પણ આ યોજનાના હેતુને મારી નાખે છે. મફતનું મેળવવાની વૃત્તિ તથા રોજગારીના વખતે કામચોરીની વૃત્તિ વગેરેને કારણે માત્ર આર્થિક લાભ આપવાનાં માનસને છતું કરે છે.

(૭) કાયમી ધોરણે રોજગારી મળતી રહે એવું ‘‘ બાળ ઉદ્યોગના સંરક્ષણ નીતિ ’’ વાળું વલણ મોટાભાગના કુટુંબો ધરાવતા જોવા મળે છે. પરિણામે જ્યાંથી જે સહાય મળે તે મેળવી લેવાની વૃત્તિ અને માનસને કારણે આ ગરીબ અને પછાત રહેવાનું વધુ પસંદ કરે છે. તથા વિકાસ લક્ષી માનસ કેળવવા પ્રયત્નશીલ જણાતા નથી.

(૫) : યોજનાની અસરકારકતા વધારવાના સુચનો :-

વાસ્તવિક અને ઉમદા હેતુઓને ખરેખર સિધ્ધ કરી ગરીબ કુટુંબોને સાચી રીતે આર્થિક વિકાસના દિશામાં ઝડપી ગતિશીલ બનાવવા હોયતો આ યોજનાનો અમલ અસરકારક રીતે થવો જોઈએ અને પાયાના કે તિવ્ર ગરીબ લાભાર્થી સુધી આવા લાભો અને રોજગારી પહોંચાડવી જોઈએ આ અંગે કેટલાક વાસ્તવદર્શી વ્યવહારુ સુચનો નીચે પ્રમાણે કરી શકાય.

- (૧) કાયમી રોજગારી વધે તેવા નક્કર કાર્યક્રમો પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
- (૨) જરૂરતમંદ લોકોને પ્રથમ અને વધુ મહત્વ આપવું.
- (૩) વહીવટી સંકલન સાધવું.
- (૪) જરૂરતમંદ ગરીબ કુટુંબોના લોકોનું નૈતિક સ્તર સુધારવું
- (૫) યોજનાના લાભ અંગે કુટુંબોને યોગ્ય જાણકારી અને માહિતી પૂરી પાડવા અંગે

માર્ગદર્શન આપવું

- (૬) હેતુ સર ઉપયોગ થવા અંગે ચકાસણી કરવી.
- (૭) પૂરેપૂરા નાણાના વપરાશથી થયેલ લાભની લાભાર્થી બાબતને ચકાસણી કરવી.
- (૮) આર્થિક ગેરરીતિઓ અટકાવી.
- (૯) આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, વસવાટ વગેરેને પ્રાધાન્ય આપવું.
- (૧૦) રાજકારણથી યોજનાને અલિપ્ત બનાવવી.
- (૧૧) અધિકારી વલણ અને વહીવટી અભિગમ તે બદલે માનવીય અભિગમને પ્રાધાન્ય આપવું.
- (૧૨) ગરીબી રેખા નીચેના કુટુંબોની યાદીમાં પૂરેપૂરી તકેદારી દાખવવી.

આ બાબતના સંદર્ભમાં એક નોંધપાત્ર મત દર્શાવવો જરૂરી છે. “ જો ગ્રામીણ લોકોનું હિત સુધારવું હોયતો લોકોના સંગઠનની સાથે રાજકીય દ્રઢ ઈચ્છા હોવી જોઈએ તેમજ આવા કાર્યક્રમના અવરોધ રૂપ મધ્યસ્થીઓને દૂર કરી લોકોની જરૂરને લક્ષમાં લઈ કાર્યક્રમો ઘડવા જોઈએ. ”^(૩૭) આ મત દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે આવા અવરોધ દૂર કરવામાં આવે તો આ યોજના અસરકારક સાબીત થઈ શકે.

૬.૩૨ : કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ અંગેની વિગત :-

આ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના દ્વારા કામચલાઉ ધોરણે અને કેટલાક કાયમી ધોરણે આંતર માળખાકીય લાભો તથા માળખાકીય લાભો તથા તથા વ્યક્તિગત લાભો મેળવીને આવા લાભાર્થી કુટુંબોને ગરીબી રેખાથી ઉંચે ઉઠાવવામાં મદદ મળી શકે છે. તે માટે આવી યોજના પર ખાસ લક્ષ રચાયું છે. તેમ આ ગ્રામીણ યોજનાના માળખા પરથી જાગી શકાય છે. આ યોજના દ્વારા ગરીબી અને બેકારી તેમજ પછાત અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોની ગરીબી પર સીધો જ પ્રહાર અને હુમલો કરવા તરફ લક્ષ અપાયું છે. આ પ્રકારની નીતી દ્વારા કુટુંબોની આર્થિક વિકાસની દશા પર અનુકૂળ અસરો થવાથી ગતિમાં ઝડપથી વધારો થવા પર ભાર અપાયો છે. આ યોજનાની કામગીરીની સંભવિત સારી અસરો તથા તેના અમલી કરણમાં મર્યાદાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે. આમ આર્થિક વિકાસ પર અનુકૂળ અસરો થવાથી કેવો અવકાશ ઉભો થયો છે તે બાબત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ

યોજનાની કાયમી ધોરણ નક્કર લાભ થયો હોવાના રોજગનરી વર્ધક સંજોગો નિર્માણ થવાનું જણાતુ નથી. આમ લાભોની વહેંચણી અંગે પણ અસમાનતા પ્રવર્તતી હોવાનું તેમજ સરકારી કક્ષાએ અમલીકરણ અંગે પુરતો સંતોષ ન હોવા અંગે આવા લાભાર્થી કુટુંબોના મંતવ્યો વ્યક્ત કરેલ છે. આમ ટુંકાગાળા લક્ષી સારી અસરો આ યોજનાથી પડી હોવાના સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોજનાથી જીવન ધોરણની સ્થિતિ આવકના સ્ત્રોતો અને તે સંબંધી સ્થિતિ, જીવન નિર્વાહ સ્થિતિ, જીવન નિર્વાહ ખર્ચ માહિતી, કરજ કે દેવા સંબંધી સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડવાનું આવધ્યક હોય આવી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ વિગતોને અંહિ સમાવિષ્ટ કરેલ છે. આ રીતે યોજનાના પરિપાક રૂપ આર્થિક વિકાસ સંબંધી અસરોની વિગતોનું નિરૂપણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જાણી શકાયું છે કે ક-વર્ગના ૮૨.૫૦ % લાભાર્થી કુટુંબો અને ખ-વર્ગના ૭૨.૮૬ % લાભાર્થી કુટુંબોએ આ યોજનાના અમલને લીધે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી હોવાનો અનુભવ કરેલ છે. આ આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં આનુકૂળ અસરો પતી હોવાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરેલ છે. મોટાભાગના કે ઉંચી ટકાવારી પ્રમાણ આ યોજનાની જમા કે ઉધારબાજુ રજૂ કરેલ છે. તેમ છતાં આ સ્થિતિ સુધારવાનો પરિણામે અને અનુકૂળ અસરો થવાથી લાભાર્થી કુટુંબો ગરીબી રેખાથી .પર ઉઠી શકવાની દિશામાં કેવી સફળતા મળી છે તે બાબતે નજર દોડાવતા આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. આ બાબતે આ દિશામાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. તે સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. આ દ્રષ્ટિએ આ યોજનાએ કાયમી ધોરણે વાસ્તવિક લાભો પૂરા પાડેલ ન હોય, કુટુંબને ગરીબી રેખા ઉપર ઉંચે લઈ જવા અને જીવનને ઉંચે લઈ જવામાં આ યોજનાથી વિશેષ મદદ મળી નથી. તેમ જણાય છે. આ દીશામાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. મોટાભાગના ગરીબ અને પછાત વર્ગના કુટુંબો માટે કાયમી રોજગારીમાં નોંધ પાત્ર સુધારો લાવી શકાયો નથી, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, રહેઠાણ વગેરે દ્વારા સંતાનોના ભાવીને ઉજ્જવળ બનાવવાનું નિર્માણ થાવા માટે કોઈ નક્કર પરિણામ લક્ષી ચિન્હો જાવા મળતા નથી. રોજગારી આર્થિક લાભો અલ્પ હોવાથી આવી રોજગારી અને વ્યક્તિગત લાભથી સંગીત વિકાસ થવા પામેલ નથી. તેવું સ્પષ્ટ થાય છે.

યોજનાના લાભો ની માત્ર વર્ગના કુટુંબોમાં જુદી — જુદી રહેવા પામંલ છે.આમ

લાભોની બાબતમાં અસમાનતા જોવામળે છે. આ તફાવત અલ્પ માત્રામાં કોઈ કોઈ મોટી અસમાનતા બંને પ્રકારના વર્ગો વચ્ચે જોઈ શકાતી નથી. કેટલીક બાબતોમાં ક-વર્ગના કુટુંબો પર સારી અસરો થવાથી લાભોના કારણે સ્થિતિ સારી છે. જ્યારે કેટલીક બાબતો ખ-વર્ગના કુટુંબોમાં સારી જોવા મળે છે. કોઈ એક દીશામાં બંને પ્રકારના કુટુંબો વચ્ચે તફાવત ઉભો થયો હોવાનું સ્પષ્ટ થતું નથી. તેમ છતાં વિકસિત ક-વર્ગના તાલુકાના ગામોની અને કુટુંબોની સ્થિતિ વધારે અનુકૂળ અસરોના પીરણામો જોવા મળ્યા હોવાનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના કારણે અસમાનતા કરવા અંગે સ્પષ્ટ તારણ કાઢવું મુશ્કેલ બને છે. અહીં આર્થિક સ્થિતિ તથા વાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. જેથી આર્થિક વિકાસ પર અસરો થવાથી લાભાર્થી કુટુંબોનું જીવન ધોરણ સુધારવાથી ગરીબીની રેખા ઉપર આવ્યો કે નહીં ? કેટલા આર્થિક લાભ થયો ? તે બાબત પર પ્રકાશ પાડી શકાય તેવો પ્રયાસ કરેલ છે. આર્થિક વિકાસ થવાથી સામાજિક દરજ્જામાં સુધારો થઈ શકે છે. આ દ્રષ્ટિથી આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો અંથે ઉભા થયેલ અવકાશના પરિપાક રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ માહિત અંગે રજૂ કરવી જરૂરી છે. અંહિ તેને યથાયોગ્ય સ્થાન આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

૬.૩૩ : લાભાર્થી કુટુંબોની આવકનું ધોરણ :-

આર્થિક વિકાસની અસરો માપવા વાસ્તવિક માપદંડ તરીકે આવકને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. આવકના પ્રવાહ પર તથા તેના સાતત્ય પર કુટુંબોનું જીવનધોરણ નિર્ભર હોય છે. આમ, આવક પ્રાપ્તિ ગરીબી અને જીવનધોરણ નિર્ધારણમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર કુટુંબના પછાત વર્ગના લોકો દ્વારા આવક પ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયો આધારભુત સ્ત્રોતો ગણાય છે. આ આવક વ્યવક્તિની બચત, મુડી રોકાણ, મિલકત, પ્રાપ્તિની શક્યતા વગેરે સઘળી બાબતો પર અસર કરે છે. આકવ પ્રાપ્તિનો આધાર રોજગારીના ધોરણ પર રહેલો છે. કાયમી અને સ્થિર રોજગારીની શક્યતા પર આવક પ્રાપ્તિની નિશ્ચિતતાનો આધાર રહેલો છે. ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના અનુસૂચિત કુટુંબો મુખ્યત્વે પોતાની આવક જે મુખ્ય વ્યવસાય જેવોકે ખેત મજૂરી, બિન ખેતમજૂરી, ગ્રામ કારીગર અને પશુપાલન વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આવા મુખ્ય વ્યવસાય

દ્વારા આવક પ્રાપ્તિ પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં થઈ શકે તેવા સંજોગો ન હોય, સઘળા કુટુંબો ગૌણ વ્યવસાય પુરક આવક મેળવવા માટે આધાર રાખે છે. ગૌણ વ્યવસાયમાં માત્ર સરકારી જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલ રોજગારીનો જ સમાવેશ થાય છે. આ ગૌણ વ્યવસાયથી પુરક આવક પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું કુલ આવક પ્રાપ્તિ સંબંધો વિગતો રૂપે આ વિભાગમાં સમાવિષ્ટ કરીશું. આ કુટુંબોનું આવકનું ધોરણ તથા તેનું તુલનાત્મક ચિત્ર મેળવવા પ્રયત્ન કરીશું. જેથી ગરીબીની રેખાના સંદર્ભમાં તથા રાષ્ટ્રીય સરેરાશ માથાદીઠ આવકના સંદર્ભમાં આપણા અભ્યાસના કુટુંબોની આવકની તુલના શક્ય બની શકે.

ગરીબી રેખાના સંદર્ભમાં આવકનું ધોરણ અંગે સરકારી અંદાજોની સમયાંતરે કોઈ તબક્કાવાર સ્પષ્ટતા મળતી નથી આવા સંજોગોમાં છેલ્લા પ્રાપ્ત અંદાજ દ્વારા નિર્ધારિત કરેલ ધોરણ પર આધારિત વર્તમાન સમય સંદર્ભમાં બુદ્ધિગમ્ય ગણતરી કરી આ સમસ્યાનું નીરાકરણ શોધી શકાય તેમ છે. આ અભિગમને લક્ષમાં લઈ આપણા અભ્યાસ દરમિયાન પ્રાપ્ત કુટુંબોની આવકના ધોરણને ગરીબી રેખાના ધોરણ સાથે તુલના કરવા માટે છેલ્લા ૧૯૮૪-૮૫ના ધોરણને લક્ષમાં લઈ ત્યાર પછીના ૨૦૦૧-૦૨ સુધીના વષ દરમિયાન આ ધોરણ અનુસાર કરેલ આવકને (૮૪-૮૫) રૂપિયા ૧૭૫૦૦ની સમકક્ષ બનાવવા પામે તે મુજબ બુદ્ધિયુક્ત ગણતરી દ્વારા ૨૦૦૧-૦૨ના વર્ષ દરમિયાન કેડલી આવકને ગરીબીના ધોરણ તરીકે માન્ય ગણવી તે પ્રકારની ગણતરી દ્વારા વાસ્તવિક અંદાજ કાઢવાનું જરૂરી ગણ્યું છે. આધાર વર્ષ માટે ફુગાવાના દર, માસિક ભાવવૃદ્ધિનો દર, ગ્રાહક ભાવાંક, ખેતમજૂરો માટેનો ગ્રાહક ભાવાંક તથા માથાદીઠ આવક વૃદ્ધિના દર વગેરે બાબતના જુદા-જુદા અંદાજોનું સંકલન કરી ગણતરી કરી આવકના ધોરણ ગરીબ રેખાના સંદર્ભમાં અંદાજવામાં આવેલું હતું તે માટે ભારત સરકારના નાણાંખાતા દ્વારા વાર્ષિક આર્થિક સર્વેક્ષણ ૧૯૮૪-૮૫ તથા ૮૫-૮૬ વર્ષ ^(૩૮) ક્વાર્ટલી ઈકોનોમીક રીપોર્ટ, જાન્યુઆરી-માર્ચ-૧૯૮૬ ^(૩૯) નેશનલ સ્ટેટીસ્ટીક્સ ૧૯૮૫-૮૬ ^(૪૦) તથા સઘર્ન ઈકોનોમિસ્ટ ^(૪૧) ના જુદા જુદા નિર્દેશકોને લક્ષમાં લઈ તથા ધોરણ ૮૪-૮૫ના મજૂરોના ગ્રાહક ભાવાંકને લક્ષમાં લઈ કુલ પાંચ અંદાજોની સરેરાશ આવક ૧૭૫૧૦ અંદાજવામાં આવી છે. જેને આધારે વર્ષ તરીકેની ગરીબી રેખાના સંદર્ભમાં અંદાજવામાં આવેલી છે. “૧૯૮૪-૮૫ના રૂ. ૧૭૫૧૦ની સમકક્ષ ૨૦૦૧-૦૨ના

વર્ષ માટે આવક બનવા પામે છે. જે ગરીબીની રેખાનું ધોરણ ગણ્યું છે. કુટુંબ દીઠ જો રૂપિયા ૨૪૦૦૦ કુટુંબની આવક ૨૦૦૧-૦૨ના વર્ષ દરમિયાન પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેવા કુટુંબની આવક ૧૯૯૪-૯૫ના ૧૭૫૧૦ સમકક્ષ ગણી શકાય. તેવી બૃદ્ધિયુક્ત ગણતરી કરવામાં મળેલ છે.’’^(જર) આપણા અભ્યાસની આવકની તુલના કરવા માટે સરકારે નક્કી કરેલ છેલ્લું ગરીબીનું ધોરણ રૂ. ૨૪૦૦૦ વાર્ષિક કુટુંબનું સ્વિકારેલ છે. આ આવકથી ઓછી આવક વાળા કુટુંબો ગરીબી રેખાની મર્યાદામાં કે ગરીબી રેખાની નીચે આવી જાય છે. તેથી ઉપરના વધુ આવક જાવા મળતા કુટુંબો બને છે. તેને બિન ગરીબ કુટુંબ કહેવાય છે. આ વિભાજન દ્વારા આપણાં કુટુંબોને મખ્યત્વે પાંચ પ્રકારના આવક જૂથમાં વિભાજિત કરવાનું જરૂરી ગણ્યું છે. આ અભિગમ લક્ષમાં લઈ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક તેમજ દૈનિક ગણતરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે આવકની ગણતરી કર્યા બાદ આ અભ્યાસના કુટુંબો જે પાંચ જૂથમાં વિભાજિત કરવાનું નક્કી કર્યું છે તે મુજબ બંન્ને પ્રકારના તાલુકાના કુટુંબોમાંના કરેલા કુટુંબો કેટલાક પ્રમાણમાં આવક પ્રાપ્ત કરે છે. તેની ગણતરી કરી ગરીબી રેખાના આ નક્કી કરેલ ૨૦૦૧-૦૨ના આપણાં અંદાજ સાથે તથા રાષ્ટ્રીય માથાદીઠ આવક આ વર્ષમાં જે નક્કી થાય છે તેની સાથે આ કુટુંબોનું આર્થિક સ્થિતિની તુલના કરવાનો આ વિભાગમાં જરૂર પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પાંચ જૂથોમાં જૂથ-૧માં રૂપિયા ૧૦૦૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવક પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબો જૂથ-૨માં ૧૦૦૦૧ થી રૂ. ૧૫૦૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવક કમાતા કુટુંબો, જૂથ-૩માં રૂ. ૧૫૦૦૧ થી રૂ. ૨૦૦૦૦ વાર્ષિક આવક કમાતા કુટુંબો, જૂથ-૪માં ૨૦૦૦૧ થી રૂ. ૨૪૦૦૦ સુધી આવક પ્રાપ્ત કરનારા કુટુંબો તથા છેલ્લા પાંચમાં જૂથમાં રૂ. ૨૪૦૦૧ થી વધુ આવક મેળવતા કુટુંબો. એમ કુલ ૫ જૂથમાં આ કુટુંબોને વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારના વિભાજન દ્વારા ગરીબીના આવક ધોરણથી કેટલા તફાવતમાં આપણા અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા કુટુંબો આવક મેળવે છે. તેમજ રાષ્ટ્રીય ચાલુ માથાદીઠ આવકની તુલનામાં સામાન્ય ભારતીય નાગરિક કરતા આ લોકોની આવક કેટલો તફાવત ધરાવે છે, અને કેવા પ્રકારનું જીવન ગુજારે છે, અને તેઓ ગરીબી રેખાથી ઉપર આવ્યા છે કે નહીં તે જાણવાનું શક્ય બને તેમ છે. આવું વિભાજન ઘણું ઉપયોગી બને તેમ છે. અહીં આપણા અભ્યાસમાં આવરી લેવામાં આવેલા કુલ લાભાર્થી કુટુંબો દ્વારા વાર્ષિક અને માસિક કેટલીક આવક પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તે સંબંધી

ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. કોઠા નં. ૬.૪૮માં લાભાર્થી કુટુંબોની કુલ વાર્ષિક આવક એટલે કે આવક જૂથ અનુસાર સરેરાશ વાર્ષિક આવક સંબંધી માહિતી દર્શાવવામાં આવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૪૮

લાભાર્થી કુટુંબોની આવક જૂથ અનુસાર સરેરાશ વાર્ષિક આવક(રૂપિયામાં)

આવક જૂથ	ક—તાલુકા	ખ—તાલુકા	બંને સંયુક્ત
૧. રૂ. ૧૦૦૦૦ સુધી કુલ કુટુંબો (ટકા)	૭૪૩૨ ૧૮ (૨૨.૫૦ %)	૭૧૦૪ ૨૭ (૩૮.૫૭ %)	૭૨૬૮ ૪૫ (૩૦.૦૦ %)
૨. રૂ. ૧૦૦૦૧ થી ૧૫૦૦૦ કુલ કુટુંબો (ટકા)	૧૨૮૨૮ ૧૫ (૧૮.૭૫ %)	૧૨૨૫૦ ૧૭ (૨૪.૨૮ %)	૧૨૫૮૮ ૩૨ ૨૧.૩૩ %
૩. રૂ. ૧૫૦૦૧ થી ૨૦૦૦૦ કુલ કુટુંબો (ટકા)	૧૭૩૦૪ ૧૬ (૨૦.૦૦ %)	૧૫૮૮૦ ૧૨ (૧૭.૧૪ %)	૧૬૬૪૨ ૨૮ (૧૮.૬૭ %)
૪. રૂ. ૨૦૦૦૧ થી ૨૪૦૦૦ કુલ કુટુંબો (ટકા)	૨૧૦૫૦ ૧૭ (૨૧.૨૫ %)	૨૦૭૪૨ ૦૮ (૧૧.૪૩ %)	૨૦૮૯૫ ૨૫ (૧૬.૬૭ %)
૫. ૨૪૦૦૦ થી વધુ કુલ કુટુંબો (ટકા)	૨૬૯૧૦ ૧૪ (૧૭.૫૦ %)	૨૫૪૮૪ ૦૬ (૮.૫૭ %)	૨૬૧૯૭ ૨૦ (૧૩.૩૩)
બધા કુટુંબોની સરેરાશ કુલ કુટુંબો (ટકા)	૧૬૭૩૮ ૮૦ (૧૦૦ %)	૧૩૦૦૮ ૭૦ (૧૦૦ %)	૧૪૮૮૮ ૧૫૦ (૧૦૦ %)

કોઠા નં. ૬.૪૮ માં દર્શાવેલી વિગતો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, ક— વર્ગના તાલુકાઓમાં તાલુકાઓમાં બધા કુટુંબો સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૬૭૩૮ ની છે. અને જ્યારે ખ—વર્ગના તાલુકાઓમાં કુટુંબની સરેરાશ વાર્ષિક આવક આવક રૂ. ૧૩૦૦૮ છે. બંને વર્ગના તાલુકાઓના સઘળા કુટુંબો —આપણાં અભ્યાસના સેમ્પલના ઘણા લાભાર્થી કુટુંબોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૪૮૮૮ છે.

આમ સઘળા કુટુંબોની દ્રષ્ટિએ જોતા લાભાર્થી કુટુંબોની આવક ગરીબી રેખાની મર્યાદાથી નીચે જોવા મળે છે. આ દ્રષ્ટિ આ કુટુંબોની વિકસિત ક—તાલુકાની આવક પછાત તાલુકા ખ—તાલુકા કરતાં વધુ જોવા મળે છે. તેથી વિકસિતમાં વધુ વિકાસને લીધે આર્થિક સ્થિતિ સુધરેલ જોવા મળે છે. પરંતુ વ્યક્તિગત ક—તાલુકાઓના વિકાસની અસર અન્ય વ્યવસાયોના વિકાસ પર થવાને લીધે તેનું પરિણામ પછાત કરતા ઉંચી આવકમાં પરિણમે છે. આમ વિકાસના ફળ તે તાલુકાના પછાત વર્ગના કુટુંબોને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બધા કુટુંબોની રૂ. ૧૪૯૯૯ ની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ગરીબી રેખા કરતા રૂ. ૮૦૦૧ એટલે કે ૩૭.૦૫ % ઓછી છે. આ નીચી આવકમાં વધુ નીચી આવક વાળા જૂથોનો ફાળો મહત્વનો આમ હોવા છતાં કુળાવો કુદરતી પ્રતિકુળતા એન માનવ પ્રતિકુળતા વગેરે વખોમાં આ વધારો—ઘટાડો અસહ્ય બની જાય છે. પાંચ પ્રકારના આવક જૂથોની દ્રષ્ટિએ તુલના કરતા ગરીબી રેખાના સંદર્ભમાં વાસ્તવિક સ્થિતિનો સ્પષ્ટ અણસાર મળી શકે. આ દ્રષ્ટિથી જૂથવાર આવકનું ધોરણ જોવાથી તથા તે જૂથ અંતર્ગત કેટલા પ્રમાણમાં કુટુંબો પોતાની આવક પ્રાપ્ત કરે છે. તે બાબત વધુ મહત્વની છે.

પહેલા જૂથમાં ગરીબી રેખાની નીચે આવક પ્રાપ્ત કરતા હોય તેવા બધા કુટુંબોનો સમાવેશ થાય છે. આ જૂથમાં વિકસિત ક—તાલુકાઓના લાભાર્થી કુટુંબ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૭૪૩૨ તથા ખ—તાલુકાઓના લાભાર્થી કુટુંબ રૂ. ૭૧૦૪ પ્રાપ્ત કરે છે. અને બધા કુટુંબોની સરેરાશ આ જૂથ માટેની આવક રૂ. ૭૨૬૮ જોવા મળે છે. ક—તાલુકાઓ વિકસિત હોવાથી તેની આવક ખ—તાલુકાની આવક કરતા વધુ જોવા મળે છે. અને ક—તાલુકાના ૨૨.૫૦ % કુટુંબો આ જૂથમાં આવી જાય છે. જ્યારે ખ—તાલુકાના ૩૮.૫૭ % કુટુંબો સમાવિષ્ટ થાય છે. આમ વધુ કુટુંબો આ જૂથમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા ખ—તાલુકામાં જોવા મળે છે. તે તીવ્ર ગરીબ કે ભુખમરાની સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા છે. ગરીબી રેખાના રૂ. ૨૪૦૦૦ના ધોરણ કરતા આ બંન્ને જૂથના કુટુંબો અનુક્રમે ૬૯.૦૩ % તથા ૬૯.૭૨ % ઓછી આવક મેળવે છે. આમ આ જૂથમાં રાષ્ટ્રીય ગરીબી રેખાના કુટુંબોની ટકાવારી કરતાં બધા કુટુંબો આવી જાય છે. એટલું જ નહિ આ રેખા કરતાં આવક પણ ઘણી ઓછી મેળવે છે. બીજી વાત એ છે કે સરેરાશ ૬૩.૩૯ % આવક આ જૂથના કુટુંબો મેળવે છે. તે ગરીબી રેખા કરતાં ખૂબ ઓછી મેળવે છે. આમ એકંદરે આ જૂથના લોકોની ગરીબીની

માત્રા ખૂબ વધારે, ઘણી કે તીવ્ર કે અસહ્ય જોવા મળે છે.

બીજા જૂથમાં રૂા. ૧૦૦૦૧ થી રૂા. ૧૫૦૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવક પ્રાપ્ત કરતાં કુટુંબો સમાવિષ્ટ થાય છે. આ જૂથમાં ક—વર્ગમાં ૧૮.૭૫% તથા ખ—વર્ગમાં ૨૪.૨૮% કુટુંબો આવે છે. પ્રથમ જૂથ કરતાં ઓછા કુલ સેમ્પલના કુટુંબો આ બીજા જૂથમાં આવે છે. ૨૧.૩૩ કુટુંબો સઘળા સેમ્પલમાં આ જૂથમાં આવે છે. બીજી મહત્વની બાબત એ છે કે પ્રથમ જૂથમાં ખ— કરતાં ક— માં આવક વધુ છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઓછી આવક વાળા જૂથમાં જે ખેતમજૂરો છે. તે વધુ ‘ક’ વર્ગમાં છે. તેઓને વિકાસને કારણે વધુ રોજગારી મળે છે. તેથી ખ કરતાં ક માં આ જૂથમાં આવક વધુ જણાય છે. જ્યારે બીજા જૂથમાં ખેત મજૂર સિવાયના કુટુંબો જુદા જુદા વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત હોય તેવા કુટુંબો વધુ જોવા મળે છે. આના લીધે ક—તાલુકામાં કુટુંબ દીઠ વાર્ષિક આવક રૂા. ૧૨૮૨૮ છે જે ખ—તાલુકાના રૂા. ૧૨૨૫૦ કરતાં થોડી વધુ છે. બધા કુટુંબોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂા. ૧૨૫૮૮ છે. જે ગરીબી રેખાના રૂા. ૨૪૦૦૦ નાધોરણ કરતાં રૂા. ૧૧૪૧૧ એટલે કે ૪૭.૫૫% વધુ નીચી જોવા મળે છે. ક—તાલુકાની આવક ગરીબી રેખા કરતાં ૪૮.૮૬ % વધુ નીચી છે. મહત્વની બાબત એ છે કે વિકસિત ‘ક’ વર્ગના તાલુકાના કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. અને આ કુટુંબોની આવક પણ ‘ખ’ વર્ગના કુટુંબો કરતાં વધુ સારી હોવાની પ્રતિબિંબ યોજનાની અસરોથી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોવાના સર્વાંગીય અભિપ્રાયને આ ગરીબી રેખાથી ઓછી આવકમેળ આ જૂથના પ્રથમ કરતા ઓછુ હોવાનું અનુમોદન મળે છે. આ દ્રષ્ટિથી યોજનાની લાભ સંબંધી સ્થિતિ સુધારવામાં આ કુટુંબો સદ્ભાગી બન્યા હોવાનો અણસારમળે છે. સરેરાશ બધા કુટુંબોની આવક બધા કરતા નીચી છે. તેમાં પ્રથમ જૂથ કરતા ગરીબ ઓછા છે. આમ સરકારી યોજનાનો લાભ થયો હોય તેવું લાગે છે. અને આ રીતે બિજા જૂથની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજા જૂથમાં થોડા મધ્યમ આવક વાળા કુટુંબોનો સમાવેશ થાય છે. આમ ગરીબી કુટુંબો હોય પણ મધ્યમ ગરીબ કુટુંબોનો સમાવેશ આ જૂથમાં થયેલ છે. વાર્ષિક રૂા. ૧૫૦૦૧ થી ૨૦૦૦૦ સુધીના જૂથમાં આવકનું પ્રમાણ ખ—વર્ગમાં વધારે છે. આ આવક જૂથના બધા કુટુંબો ગરીબી રેખા આવક ધોરણ વધુ ઉચું રાખવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેમ કહી શકાય તેમ છતાં આ જૂથની આવક

ગરીબી રેખા કરતાં નીચી જોવા મળે છે. વિકસિત તાલુકાની આવક પછાત તાલુકા કરતા ઓછી નીચી જોવા મળે છે. આ દ્રષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય વિકાસના પરિણામો આ કુટુંબો સહભાગી થઈ શકવા ભાગ્યશાળ બનતા વધુ અનુકૂળ અસરો થઈ હોય તેમ જણાય છે.

ચોથા જૂથમાં તેથી થોડી વધારે આવકવાળા કુટુંબો સમાવિષ્ટ થયેલ છે. વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦૦૦૧ થી ૨૪૦૦૦ સુધીના જૂથમાં ક-તાલુકાના ૨૧.૨૫ % અને ખ-તાલુકાના ૧૧.૪૩ % કુટુંબો સમાવિષ્ટ થાય છે. આમ, ખ-તાલુકા પછાત હોવાથી આ વર્ગમાં પછાત કુટુંબો જોવા મળે છે. આમ ક-તાલુકાની આવક વિકાસની અસરનું પ્રીતબિંબ પાડે છે. ક-તાલુકાના કુટુંબોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૧૦૫૦ છે, અને ખ-તાલુકાની આવક ૨૦૭૪૨ છે. જ્યારે બિજા તાલુકાની સઘળી સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦૮૮૫ છે. આમ, સરેરાશ વાર્ષિક આવક કરતાં ઓછી આવક ખ-તાલુકાના કુટુંબોની જોવા મળે છે. આટલી આવક મેળવતા કુટુંબોમાં ક-વર્ગના અને ખ-વર્ગના મળીને સઘળા કુટુંબોનું સરેરાશ પ્રમાણ ૧૬.૬૭ % છે. ગરીબીના ધોરણ મુજબ આવક રૂ. ૨૪૦૦૦ મુજબ ક-વર્ગના કુટુંબોની આવક ૧૨.૨૮ % ઓછી જોવા મળે છે, અને ખ-વર્ગના કુટુંબોની ૧૩.૫૮ % ઓછી આવક જોવા મળે છે. આમ, ગરીબી રેખા કરતાં વધુ ઓછી આવક મેળવતા કુટુંબો ખ-વર્ગના તાલુકામાં વધારે જોવા મળે છે. જે પછાત હોવાનો સંકેત આપે છે અને વિકસિત ક-વર્ગના કુટુંબોને વિકાસનો અને યોજનાનો વધુ લાભ થયો હોવાના સંકેતો પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપલી આવક વાળા પાંચમાં જૂથમાં બધું મર્યાદિત પ્રમાણમાં કુટુંબો જોવા મળે છે. કુલ કુટુંબો માંથી ૧૩.૩૩ % કુટુંબો રૂ. ૨૪૦૦૦ થી વધુ આવક ધરાવે છે. આ કુટુંબોની આવક ૨૬૧૮૭ થવા જાય છે. જે સરેરાશ આવક છે. ક-તાલુકામાં વિકાસનું અસરના કારણે ૧૭.૫૦ % કુટુંબો આ જૂથમાં આવે છે. તથા વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૬૮૧૦ની ધરાવે છે. જ્યારે ખ-તાલુકાના વર્ગમાં માત્ર ૮.૫૭ % કુટુંબો જ આ જૂથમાં આવે છે. તથા રૂ. ૨૫૪૮૪ ની આવક ધરાવે છે.

આમ કુટુંબો નાં પ્રમાણ અને આવકનો વધુ પ્રમાણ ની રીતે વિકસિત ક તાલુકો

પછાત ખ તાલુકા કરતાં આગળ છે. આ જૂથની સરેરાશ આવક પ્રથમ જૂથની સરેરાશ કરતાં ૨.૬૦ ગણી વધુ આવક ધરાવે છે. આ દ્રીષ્ટથી આવક અસમાનતા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ગરીબી રેખાનું ધોરણ ૨૪૦૦૦ કરતા ઉપલા જૂથની કૌટુંબીક વાર્ષિક આવક અઢી ગણી કરતા વધારે જોવા મળે છે. ઉચી આવકનું એક અતિ અગત્યનું કારણ યોજનાની રોજગારીનો મળેલો લાભ છે. આ ઉપરાંત રહેઠાણ અને સ્વાસ્થ્ય તથા શિક્ષણની સુવિધામાં વધારો થતા કુટુંબોની કાર્યક્ષમતા અને કાર્યદક્ષતા વધતા ઉત્પાદકતા વધે છે અને વધુ આવક મેળવી શકે છે. આમ આ રીતે ઉચી આવકનો અવકાશ સર્જાય છે.

છેલ્લા જૂથમાં સમાવિષ્ટ બધાજ કુટુંબો વાર્ષિક આવક ગરીબીના ધોરણ કરતાં વધુ જોવા મળે છે. તેથી આ કુટુંબો ગરીબી રેખાની ઉપર આવેલા હોવાથી તેને બિનગરીબ કહી શકાય આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ખ-તાલુકાઓ કરતા ક-તાલુકામાં વધારે જોવા મળે છે. તેના પરથી કહી શકાય કે વિકસિત તાલુકામાં વિકાસના ફળો વધુ પ્રાપ્ય બનાતાં આ કુટુંબોની આવકમાં વધારો થયો હશે તેવો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. હવે કુટુંબ દીઠ વાર્ષિક આવકનું પ્રમાણ જોઈએ. આ અંગેની વિગત કોઠા નં. ૬.૪૯ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૪૯

લાભાર્થી કુટુંબો દિઠ માસિક આવકનું પ્રમાણ (રૂપિયામાં)

આવક જૂથ	ક-તાલુકા	ખ-તાલુકા	બંને સંયુક્ત
૧. રૂ. ૧૦૦૦૦ સુધી	619	592	606
૨. રૂ. ૧૦૦૦૧ થી ૧૫૦૦૦	1077	1021	1049
૩. રૂ. ૧૫૦૦૧ થી ૨૦૦૦૦	1442	1332	1387
૪. રૂ. ૨૦૦૦૧ થી ૨૪૦૦૦	1754	1729	1724
૫. ૨૪૦૦૦ થી વધુ	2243	2124	2184
બધા કુટુંબોની સરેરાશ	1395	1084	1240

કોઠા નં. ૬.૪૮ માસિક આવકનાં આંકડા ૨જૂ કરવામાં આવેલ છે. ૬—તાલુકાના કુટુંબની માસિક સરેરાશ આવક રૂ. ૧૩૮૫ અને ૫—તાલુકાની રૂ. ૧૦૮૪ તથા સઘળા સેમ્પલ કુટુંબોની સરેરાશ માસિક આવક રૂ. ૧૨૪૦ની જોવા મળે છે. આ દ્રષ્ટિએ જો ચાર વ્યક્તિના સરેરાશ એકમ સાથે આ આવકને માપવામાં આવે તો વાર્ષિક માસિક અને દૈનિક વગેરે દ્રષ્ટિથી આવકનાં અંદાજ મળી શકે. પહેલા જૂથમાં બધા તાલુકાની માસિક સરેરાશની આવક ૬૦૬ ની મળે છે. જ્યારે છેલ્લા પાંચમાં જૂથમાં આવક રૂ. ૨૧૮૪ની મળે છે. લગભગ આમ આદમી અથવા શહેરી વિસ્તારના મધ્યમ વર્ગીય કુટુંબો જેટલી માસિક આવક આ પાંચમાં જૂથવાળા કુટુંબો ધરાવે છે. તેમ કહી શકાય. આમ સામાન્ય રીતે વધારે રોજગારી મેળવી શકતા કુટુંબો અને સરકારી યોજનાના લાભો લઈ શકતા કુટુંબોની આટલી વધારે આવક જોવા મળે છે. જ્યારે ગામડાંઓમાં બિજા શહેરી ખર્ચાઓનો અભાવ હોય ત્યારે આટલી આવક સારું જીવન ધોરણ આ પાંચમાં જૂથના કુટુંબોને પુરું પાડી શકે તેટલી ગણાય આ અભ્યાસને લક્ષમાં લઈ માથાદિઠ આવક કેટલી થાય છે તે પર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કરીશું સાથે સાથે માથાદિઠ આવકને વાર્ષિક માસિક અને દૈનિક ધોરણે તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૬.૩૪ : કુટુંબોની માથાદિઠ આવક :-

આ મુદ્દામાં કૌટુંબિક વાર્ષિક આવક તથા માસિક આવમના જૂદા-જૂદા આવક જૂથ મુજબ આવકની સ્થિતિ જોયા બાદ આ મુદ્દામાં કુટુંબના સભ્યોની દ્રષ્ટિએ સભ્યદિઠ માથાદિઠ વાર્ષિક આવક માસિક તથા દૈનિક આવકની માહિતી આ મુદ્દામાં ૨જૂ કરવામાં આવેલ છે. ગરીબી રેખાના આપણે અગાઉ દર્શાવેલ વૃદ્ધિ યુક્ત ગણતરી ઉપર આધારીત ધોરણ મુજબ વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦૦૦ની આવકની ગણતરી એ જોઈએ તો એક કુટુંબમાં ૪ વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે મળતા એક વ્યક્તિની વાર્ષિક માથાદિઠ આવક રૂ. ૬૦૦૦, માસિક આવક રૂ. ૫૦૦ તથા દૈનિક આવક રૂ. ૧૬.૪૪ની થવા જાય છે. આ માથા દિઠ આવક પ્રાપ્ત કરતી વ્યક્તિને ગરબી ગણાવી શકાય. આ માથાદિઠ આવકને જીવન ધોરણના મલહત્વના માપદંડ તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. ચોરવાડની સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અર્થશાસ્ત્ર ભવા દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ ગરીબી પર આધારીત સર્વેક્ષણમાં જણાવ્યું છે કે “ સામાન્ય લોકના જીવન ધોરણના

માપદંડ તરીકે માથાદીઠ આવકને મુખ્ય નિર્દેશક તરીકે ગણવામાં આવે છે. ’ (૪૩)
આ દ્રષ્ટિથી આપણાં અભ્યાસના લાભાર્થી કુટુંબોના અભ્યાસ દીઠ આવક કેટલી
મળે છે તેનો અંદાજો કલઠા નં. ૬.૫૦માં અત્રે રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ અંદાજો
પણ પાંચ પ્રકારના નક્કિ કરેલા અવક જુથ અનુસાર રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૫૦ (અ)

લાભાર્થી કુટુંબોના લોકોની માથાદીઠ આવક (રૂપિયામાં)

આવક જૂથ	ક-તાલુકા			ખ-તાલુકા			સયુંક તાલુકાઓ		
	વાર્ષિક આવક	માસિક આવક	દૈનિક આવક	વાર્ષિક આવક	માસિક આવક	દૈનિક આવક	વાર્ષિક આવક	માસિક આવક	દૈનિક આવક
જૂથ - ૧	1858	155	5.09	1776	148	4.87	1871	151	4.98
જૂથ - ૨	3232	269	8.85	3063	255	8.38	3147	262	8.65
જૂથ - ૩	4326	361	11.85	3995	333	10.95	4161	347	11.40
જૂથ - ૪	5263	439	14.43	5186	432	14.21	5224	435	14.31
જૂથ - ૫	6728	561	18.43	6371	531	17.45	6550	546	17.94
બધા જૂથની સરેરાશ	4185	349	13.38	3252	271	8.91	3750	312	10.27

માથાદીઠ આવક પર ચર્ચા શરૂ કરતા પહેલા ભારતના નાગરીકની સરેરાશ માથાદીઠ આવકના અંદાજો ૧૯૯૩-૯૪ના સ્થિર ભાવોએ રજૂ કરી તેની સામે આપણા સેમ્પલ લાભાર્થી કુટુંબની માથાદીઠ આવકની તુલના કરવાનું ઘણું જરૂરી છે. જેથી ભારતીય નાગરીક તરીકે નાગરીક તરીકે આપણા આપણા લાભાર્થી કુટુંબનો સભ્ય કઈ રીતે જગ્યાએ સ્થાન પામે છે, તેનો અંદાજ આવી શકે છે. ભારતના આર્થિક સર્વેક્ષણ ૨૦૦૩-૦૪ માં જણાવ્યા મુજબ ‘ભારતીય નાગરીકની ૨૦૦૧-૦૨ની સરેરાશ માથાદીઠ આવક વાર્ષિક રૂ. ૧૦૭૭૪ અંદાજવામાં આવી હતી, તે મુજબ માસિક આવક રૂ. ૮૯૮ થાય છે. અને દૈનિક રૂ. ૨૯.૫૨ થવા જાય છે. આ અંદાજ મુજબ ભારતીય નાગરીક જે સરેરાશ જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરતો હોય તે દેશના નાગરીકનો નિર્દેશ આંક બની શકે છે. આ આદર્શ સ્થિતિના સંદર્ભમાં આપણા લાભાર્થીઓની માથાદીઠ આવક સરખાવવાથી તેઓ કેટલી આવક મેળવી કેવું જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ સરખામણી કરતા પહેલા આપણે માથાદીઠ આવકના સંદર્ભમાં ગુજરાત સરકારના

આર્થિક સર્વેક્ષણ પર એક નજર કરી લઈએ ગુજરાત સરકારના આર્થિક સર્વેક્ષણ-૨૦૦૩-૦૪ મુજબ ગુજરાતના નાગરીકની ૨૦૦૧-૦૨ની સરેરાશ માથાદીઠ આવક રૂા. ૧૬૮૨૩ સ્થિર ભાવોએ અંદાજવામાં આવી છે ઉપરોક્ત ચર્ચાના સંદર્ભમાં માથાદીઠ આવકની તુલના કોઠા નં. ૬.૫૦ (બ) માં કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૫૦ (બ)

માથાદીઠ આવકની તુલના

માથાદીઠ આવક	ભારતીય નાગરીક દીઠ માથાદીઠ આવક (રૂા.મા)	અભ્યાસના સભ્ય દીઠ માથાદીઠ આવક (રૂા.મા)	ભારતીય નાગરીક તુલનામાં સભ્યદીઠ આવકનું સ્તર
વાર્ષિક	૧૦૭૭૪.૦૦	૩૭૫૦.૦૦	૩૪.૮૧ %
માસિક	૮૮૮.૦૦	૩૧૩.૦૦	૩૪.૮૬ %
દૈનિક	૨૮.૫૨	૧૦.૨૭	૩૪.૭૮ %

ભારતીય તેમજ ગુજરાતનો નાગરીક ૧૯૮૩-૮૪ના સ્થિર ભાવોએ જે સરેરાશ માથાદીઠ આવક પ્રાપ્ત કરે છે તેની તુલના સેમ્પલના લાભાર્થી કુટુંબોનો સભ્ય માત્ર ૩૪.૮૧ % આવક મેળવે છે. ભારતનો આમ આદમી આવક મેળવે છે તેના કરતાં અભ્યાસના લાભાર્થી કુટુંબોની સભ્ય દીઠ આવક ૬૪ % ઓછી આવકના લીધે તેનું જીવન ધોરણ એટલું નીચું ગયેલું જોવા મળે છે ભારતીય નાગરીકના આ લોકોની માથાદીઠ આવક ઘણી નીચી હોય સામાન્ય જનજીવન કક્ષાનું જીવન ધોરણ પણ તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ સંદર્ભમાં ચોરવાડના ગરીબો અંગેનો સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અર્થશાસ્ત્ર ભવનનો ૧૯૮૭-૮૮ના સંદર્ભ, વર્ષ માટેનો આ સંદર્ભમાં થયેલ અભ્યાસ આ તારણને સમર્થન આપે છે. તેમાં જણાવ્યા અનુસાર “ચોરવાડના ગરીબ કુટુંબની સરેરાશ માથાદીઠ આવક ૪૦ % જેટલી જોવા મળેલ હતી.” (૪૪) ગરીબો માટે સામાન્ય નાગરીક જેટલું જીવન જીવવાનું અતિ કઠીન બની જતું હોય છે. જુદા-જુદા આવક જુથ મુજબ આ તફાવત વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકે તે હેતુથી આપણા કુટુંબોના સભ્યોની વાર્ષિક, માસિક અને દૈનિક માથાદીઠ આવક કોઠા નં. ૬.૫૦ (અ) માં રજૂ કરી છે તેના પર નજર નાખવાનું ઉપયોગી બનશે. પ્રથમ આવક

જૂથના કુટુંબોની આવક જોતાં જણાય છે કે, માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૮૧૭, માસિક આવક રૂ. ૧૫૧ તથા દૈનિક આવક માત્ર રૂ. ૪.૮૮ ની બધા સેમ્પલ કુટુંબો માટે થવા જાય છે. આ સરેરાશ આવકના ધોરણ કરતાં પણ ઘણી નીચી આવક ધરાવતા ઘણા કુટુંબો જોવા મળે છે. ગરીબી રેખાના વાર્ષિક સભ્ય દીઠ આવક રૂ. ૬૦૦૦ ની સામે રૂ. ૧૮૧૭, માસિક આવક રૂ. ૫૦૦ ની સામે રૂ. ૧૫૧ તથા દૈનિક આવક રૂ. ૧૬.૪૪ ની સામે માત્ર રૂ. ૪.૮૮ મેળવે છે. આમ ગરીબી રેખાના ધોરણ કરતાં આ પ્રથમ જૂથના સભ્યદીઠ આવક ખૂબ નીચી જોવા મળે છે. તેથી તેઓને તીવ્ર ગરીબ ગણી શકાય છે. વાર્ષિક માથાદીઠ આવક ગરીબ રેખાના ધોરણ કરતાં પણ ૬૮.૭૨ % નીચી છે. આમ, ગરીબીના ધોરણ કરતાં ૭૦ % ઓછી આવકે જીવનધોરણ ભોગવી રહ્યા છે. વિકસિત તાલુકા ક— ના કુટુંબો કરતાં પછાત તાલુકા ખ— ના કુટુંબોના સભ્યોની આવક ઓછી જણાતી હોવા છતાં તે ઘણો નજીવો તફાવત જણાય છે. વિશેષમાં ક— તાલુકાઓની આવક ખ— તાલુકા કરતાં વધુ હોવા છતાં ગરીબીના ધોરણ કરતાં ખૂબ ઓછી આવક પ્રાપ્ત કરતા જોવા મળે છે.

આ જૂથની આવક ગરીબી રેખા કરતાં પણ ખૂબ ઓછી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આજ જૂથના કુલ કુટુંબોમાં પણ બધા જ કુટુંબો અતિ ગરીબીની સ્થિતિમાં જીવન વ્યર્તિત કરી રહ્યા છે. આ આવક જૂથના કુલ કુટુંબોમાં થી ૩૦ % કુટુંબોની આવક આ ગરીબીના ધોરણ કરતાં ખૂબ નીચી છે. આ કુટુંબને ગરીબોમાં અતિ ગરીબ તરીકે તેને ઓળખાવી શકાય. તાલુકાવાર વિચારતા ક—તાલુકાના આ જૂથના ૨૨.૫૦ % તથા બ — તાલુકાના આ જૂથના કુટુંબોમાંના ૩૮.૫૭ % કુટુંબો ગરીબી રેખા કરતાં પણ ઓછી આવક પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ક— કરતાં ખ—ની આવક વધુ થોડી ઓછી દેખાતી હોવા છતાં એક બાબત નોંધપાત્ર છે કે ગરીબોમાં પણ અતિ ગરીબ કુટુંબોની સંખ્યા ક— કરતાં ખ—ના પછાત તાલુકામાં વધુ જોવા મળે છે. આ કુટુંબો અતિ કંગાળ હાલત ભોગવી રહ્યા હોય તેવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આજકાલ ‘ડીપ્રાઈવ્ડ’ કુટુંબો—કલાસ જેવા શબ્દોથી કંગાલીયતનું જીવન વ્યર્તિત કરતા કુટુંબોને ઓળખવામાં આવી રહ્યા છે. આ જૂથના આ ૩૦ % કુટુંબો આવા ‘નામાભીધાન’ થી ઓળખાવી શકાય તેવા છે. જેઓ ઘણી કંગાળ હાલતમાં જીવન વ્યર્તિત કરી રહ્યા છે. આવા લાભાર્થીઓની લોકોની સભ્યદીઠ દૈનિક આવક રૂ. ૪.૮૮ કરતાં પણ ઓછી

હોવાનો અનુભવ કરતા ૩૦ % કુટુંબો આ જૂથમાં જોવા મળે છે. આમ, ગરીબી નિવારણ યોજનાના લાભો આ જૂથ સુધી ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં પહોંચી શક્યા છે. આમ ગરીબી નિવારણ યોજનાની અસરથી આ જૂથના કુટુંબોને ખાસ લાભ થયો હોવાના સંકેતો સ્પષ્ટ થતા નથી અને તેથી જ આવી યોજના અંગે અન્ય અભિપ્રાયો પણ આ તારણને અનુમોદન આપતાં હોવાનું જણાયું છે, જેમકે રાજેશ્વર મિશ્રાનો એક અભ્યાસ જણાવે છે કે, “એવું ભારપૂર્વક જણાવવું જરૂરી છે કે ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમો માત્ર પોતાની મેળેજ ઝડપથી પૂરતા પ્રમાણમાં ગરીબી નાબૂદ કરી શકે તેમ નથી.” (૪૫)

બીજા જૂથમાં રૂ. ૧૦૦૦૧ થી ૧૫૦૦૦ સુધીની આવક મેળવતા કુટુંબોની વ્યક્તિ દીઠ આવક રૂ. ૩૧૪૭ વાર્ષિક ધોરણે થવા જાય છે. જ્યારે માસિક આવક રૂ. ૨૬૨ તથા દૈનિક આવક રૂ. ૮.૬૨ ની થવા જાય છે. એક વ્યક્તિને જીવવા માટે આ જૂથની વ્યક્તિને રોજના માત્ર રૂ. ૮.૬૨ પ્રાપ્ત થાય છે. આ આવક પણ ભારતીય નાગરીકની સરેરાશ આવક કરતાં ઘણી નીચી જોવા મળે છે. ભારતીય નાગરીકની રૂ. ૧૦૭૭૪ વાર્ષિક આવક સામે માત્ર રૂ. ૩૧૪૭ આ બીજા જૂથની વ્યક્તિદીઠ આવક છે. આમ ભારતીય નાગરીકની આવક કરતાં માત્ર ૨૯ % આવક આ જૂથની વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧ % આવક આ જૂથના વ્યક્તિઓ ઓછી મેળવે છે. બીજી બીતે જોઈએ તો ગરીબી રેખાના ધોરણની વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૦૦૦ તથા માસિક આવક રૂ. ૫૦૦ તેમજ દૈનિક આવક રૂ. ૧૬.૪૪ ની સામે આ જૂથની વાર્ષિક આવક વ્યક્તિગત રૂ. ૪૭.૪૦ % માસિક આવક રૂ. ૪૭.૬૦ % અને દૈનિક આવક રૂ. ૪૭.૫૭ % જેટલી આવક ઓછી મેળવે છે. આમ, ભારતીય નાગરીક કરતાં ખૂબ ઓછી આવક હોવાથી આ લોકો પણ ગરીબી રેખાની ખૂબ નીચે આવેલા જોવા મળે છે. આ કુટુંબોના સભ્યોની આવક ગરીબી રેખાના માપદંડની આવકના લગભગ ૫૦ % જેટલી આવક મેળવતા જોવા મળે છે. બંને તાલુકાઓના કુટુંબોમાં આ તફાવત બહુ ખાસ કંઈ મોટો જોવા મળતો નથી. કુદરતી આફતો તેમજ કુગાવાની પ્રક્રિયા વગેરેમાં આ તફાવત ઓગળી જવાની શક્યતાઓ જોવા મળે છે. આર્થિક સ્થિતિ પહેલા જૂથ કરતાં થોડી સુધરી હોવાનો વિધેયાત્મક જવાબ આપનારા કુટુંબોમાં આ જૂથના કુટુંબોનો સમાવેશ કરી શકાય. આપણા અભ્યાસમાં યોજનાની અસરો સંબંધી

અભિપ્રાયોમાં મોટા ભાગના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો. આવો અભિપ્રાય આપનાર સૌ પ્રથમ આ જૂથના કુટુંબોને ગણાવી શકાય. ‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’ની સારી અસરોના પરિણામે રોજગારી મળતા આવક વધવાથી લોકો તીવ્ર ગરીબાઈમાંથી થોડા ઉપર જવાની સ્થિતિ સર્જાઈ હોવાનું કુટુંબોના અભિપ્રાયોમાં જણાઈ આવે છે. આમ, આ બીજા જૂથમાં આ યોજના થોડી ઘણા અંશે સફળ થઈ હોવા અંગેનું કહી શકાય. પ્રથમ જૂથ કરતાં વધુ બૌદ્ધિક તારણ આ જૂથની આવક અંગે એ છે કે વિકસિત ક—તાલુકાના લોકો પછાત ખ—તાલુકાના લોકો કરતાં વધુ આવક મેળવે છે. વિકસિત તાલુકામાં વધુ આવક વિકાસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ તફાવત ક— માં ખ— કરતાં માત્ર ૫ % વધુ હોય તેમ જણાયું છે. તેમ છતાં આ તફાવત સ્પષ્ટ નિર્દેશ આપે છે કે વિકસિત તાલુકાની આવક પછાત તાલુકા કરતાં વધુ છે.

વિકસિત તાલુકામાં વિકાસના લાભો આપોઆપ આ વિસ્તારના લોકોને તથા લાભાર્થી લોકોને અન્યની માફક લાભ મળે તે તર્ક સાચો ગણાય તેવો છે. કેમકે વિકસિત તાલુકામાં વ્યવસાયની વિવિધતા જોવા મળે છે. પંથમ કરતાં બીજામાં વધુ આવક છે. જે વલણ હવે પછી વધુ ચાલુ રહેલ જોવા મળેલ છે. તેમ કોઠા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આર્થિક વિકાસની તકોનો પડઘો પછાત લોકોમાં સ્પષ્ટપણે વિધેયાત્મક જોવા મળે છે. વિકસિત તાલુકામાં પછાત કરતાં વધુ આવક હોય તે ઘણું સ્વાભાવિક પરિણામ હોઈ શકે. આમ છતાં સામાન્ય ભારતીય તથા ગુજરાતના નાગરીકની તુલનામાં બીજા જૂથની વ્યક્તિગત આવક હજુ પણ ઘણી નીચી જોવા મળે છે. માત્ર આર્થિક સ્થિતિમાં થોડો સુધારો થયો હોવાનો વિધેયાત્મક જવાબ સારું જીવન માણે છે તેની સાબિતીરૂપ ગણી ન શકાય. કેમકે આ જૂથની વ્યક્તિ સામાન્ય નાગરિક જેટલું જીવન ધોરણ પ્રાપ્ત કરી શકેલ નથી. આમ આદમીના જીવન સાથે કદમ મીલાવવામાં આ લોકો હજુ સફળ થયા નથી, તેમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

ત્રીજા જૂથના આવક જૂથના રૂા. ૧૫૦૦૧ થી રૂા. ૨૦૦૦૦ ની આવક પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબો આવે છે. પ્રથમ બે જૂથો કરતાં ત્રીજા જૂથમાં વ્યક્તિગત આવક ઠીક—ઠીક પ્રમાણ જેટલી જોવા મળે છે. મધ્ય ગરીબ વર્ગના લોકો ગણાતા આ જૂથના લોકોની આવક ચોક્કસ ગરીબી રેખાના ધોરણ કરતાં વ્યક્તિદિઠ આવક આ જૂથની વ્યક્તિ

૩૦.૬૫% ઓછી આવક મેળવે છે. સાધારણ ગરીબીની સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા હોવાનો સ્પષ્ટ અહેસાસ આપે છે. આ લોકોને થોડો વધારે યોજનાનો લાભ થયો હોવાથી આર્થિક સ્થિતિમાં અને જીવન ધોરણમાં થોડો સુધારો થયો હોવાના સંકેતો મળે છે. કુલ સેમ્પલ કુટુંબોમાં આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ૧૮.૬૭% છે. જેઓ ગરીબીમાં થોડી થોડી વધુ સારી સ્થિતિમાં જીવન વ્યર્તિત કરી રહ્યાં હોય તેવું લાગે છે. આવા વર્ગના લોકો આગળના જૂથ નંબર-૧ અને જૂથ નં-૨ કરતાં વધુ સારું જીવન માણે છે, તેઓ આત્મસંતોષ મેળવતા જણાયાં છે. તેમ છતાં સામાન્ય ભારતીય નાગરીકની વાર્ષિક આવક રૂા. ૧૦૭૪૭ કરતાં હજુ આ જૂથમાં વ્યક્તિદિઠ આવક રૂા. ૪૧૬૧ એટલે કે ૬૧% જેટલી નીચી આવક મેળવે છે. ભારતીય નાગરીકની હરળોમાં હજુ આ કુટુંબો આવી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. જો કે તેઓ ગરીબી રેખાની ઉપર પણ આવી શકે તેવી સ્થિતિમાં લાગતા નથી. તેથી તેઓ સારું જીવનધોરણ હજુ પણ ભોગવી શકતા નથી, કેમકે ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોવાથી આવો સ્પષ્ટ સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

ચોથા જૂથના આવક જૂથના રૂા. ૨૦૦૦૦ થી ૨૪૦૦૦ ની આવક પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબો આવે છે. પ્રથમ ત્રણ જૂથો કરતા ચોથા જૂથમાં વ્યક્તિગત આવક સાધારણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી થોડી વધારે આવક પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ ગરીબીની રેખાએ પહોંચવા આવેલા જણાય આવે છે. પરંતુ તેઓ ગરીબીની રેખા ઉપર ઉભેલા નથી. આ લોકોની આવક ગરીબીના ધોરણ કરતાં વ્યક્તિદિઠ આવક આ જૂથની ૧૩% જેટલી ઓછી છે. ગરીબોમાં આ વર્ગ સારી સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા હોવાનો સ્પષ્ટ અહેસાસ આપે છે. યોજનાથી આ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ તથા જીવનધોરણમાં ચોક્કસ પણે સુધારો થયેલો છે. અને આ યોજનાના પરિણામે અને અમલના કારણે થોડા ઉંચે આવેલા છે. કુલ સેમ્પલ કુટુંબોમાં આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ માત્ર ૧૩.૩૩% જેટલું છે. જેઓ થોડા વધુ સારી સ્થિતિમાં કે ખૂબ ઓછી ગરીબીની સ્થિતિમાં જીવન વ્યર્તિત કરી રહ્યા હોય એમ નિઃશકપણે કહી શકાય તેમ છે. વધારાના રૂપિયાનું સીમાંત ઉપયોગીતા મૂલ્ય ઊંચું હોય આ વર્ગના લોકો આગલા ત્રણ જૂથના લોકો કરતાં થોડું વધુ સારું જીવન માણે છે, તેવું આત્મ સંતોષ મેળવતા જણાયા છે. પરંતુ તેમ છતાં ભારતીય નાગરીકની વાર્ષિક આવક રૂા. ૧૦૭૭૪ કરતાં હજુ આ જૂથના

વ્યક્તિદીઠ આવક રૂા. ૫૨૨૪ એટલે કે ૫૨% જેટલી નીચી આવક મેળવે છે. ભારતીય નાગરીકની હરોળમાં હજુ આ કુટુંબો આવી શક્યા નથી. જો કે ગરીબીમાંથી બહાર આવે તેવી સ્થિતિએ આ લોકો પહોંચી ગયા છે. તેમ છતાં બિનગરીબ કરતાં આ લોકો હજુ નીચું જીવનઘોરણ ભોગવી રહ્યા છે, તેવો સ્પષ્ટ પણે સંકેત મળે છે.

અંતિમ પાંચમા જૂથમાં સૌથી ઉંચી આવકની પ્રાપ્તિ કરતા કુટુંબો આવે છે. ખૂબ જ મર્યાદિત ટકાવારી ધરાવતા કુટુંબો આ જૂથમાં આવે છે. આ જૂથના કુલ સેમ્પલની દ્રષ્ટિએ વાર્ષિક માથાદીઠ રૂા. રૂા. ૬૫૫૦ ની આવક મેળવતા હોવાનું જણાયું છે. ક—વર્ગના વિકસિત તાલુકામાં માથાદીઠ આવક રૂા. ૬૭૨૮ ની છે. જ્યારે ખ—વર્ગમાં વ્યક્તિદીઠ રૂા. ૬૩૭૧ ની આવક મેળવે છે. ક—માં વિકાસની અસર વધુ તીવ્ર રીતે દ્રષ્ટિગોચર થયેલી જણાય આવે છે. ક— ની વ્યક્તિદીઠ આવક રૂા. ૫.૬ % ખ— કરતાં વધુ છે. બીજી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે સામાન્ય ભારતીય નાગરીકની માથાદીઠ આવક રૂા. ૧૦૭૭૪ ની સામે આ જૂથના ક—તાલુકાની વ્યક્તિગત આવક ૩૭.૫૫ % અને ખ— ની ૪૦.૮૭ % જેટલી ઓછી છે. આ પાંચમાં જૂથની વ્યક્તિ આમ આદમી કરતાં ઘણું નીચું સુખી શહેરી નાગરીક કક્ષાનું જીવન વ્યર્તિત કરી શકવાની સ્થિતિમાં હોવાનો સ્પષ્ટ સંકેત મળે છે. આ રીતે અગાઉના ચાર જૂથોની વ્યક્તિ સામાન્ય નાગરીક કરતાં નીચલી કક્ષાનું જીવન જીવે છે. જ્યારે માત્ર આ પાંચમાં વ્યક્તિ ઘણું સારું જીવન વ્યર્તિત કરે છે પરંતુ આ જૂથમાં કુલ ક—ના માત્ર ૧૭.૫૦ % કુટુંબોના સભ્યો આને ખ—ના માત્ર ૮.૫૭ % કુટુંબોના સભ્યો આવું જીવન જીવતા ભાગ્યશાળી ગણી શકાય તેવા છે.

ગરીબીના ઘોરણના સંદર્ભમાં જોઈએ તો આપણા અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલા ૧૫૦ લાભાર્થી કુટુંબના સભ્યોની માથાદીઠ આવક ગરીબી રેખા કરતાં ઘણી નીચી હોય તેવા ૩૦ % કુટુંબો જે ગરીબોમાં અતિ ગરીબ ગણાય તેવા છે. વિકસિત ક—તાલુકામાં ૨૨.૫૦ % અને પછાત ખ— તાલુકામાં ૩૮.૫૭ % કુટુંબો કુલ સેમ્પલમાંના કુટુંબો તરીકે ગરીબોમાંપણ અતિ ગરીબ ગણીશકાય તેવા છે. ડીપ્રાઈવ્ડ ક્લાસ કે કુટુંબો અતિકંગાળ હાલતમાં જીવન જીવી રહ્યા છે તેનું આપણા અભ્યાસમાંથી તારણ નિષ્પન્ન થાય છે. વી.એમ. આવ અને અબ્દુલ અઝીઝ નો કર્ણાટક રાજ્યનો અભ્યાસ જણાવે છે કે, “ગરીબોમાં અતિ ગરીબ ગણાય તેલોકો સુધી આ લોકો હજુ

પણ પહોંચવાના બાકી છે. આ વલણ સારું ગણી શકાય તેવું નથી. અને ગરીબોમાં અતિ ગરીબ અને કચડાયેલા લોકો પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જરૂરી છે.’’^(૪૬) બીજું વિકસિત અને પછાત તાલુકાની તુલનાની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ જૂથ, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા જૂથમાં ખ— કરતાં ક— ની આવક વધુ જોવા મળે છે. પ્રથમ જૂથમાં ૫.૧૫ % વધુ છે. બીજા જૂથમાં ૫.૫૨ % વધુ છે. ત્રીજા જૂથમાં ૮.૨૮ % વધુ છે. ચોથા જૂથમાં ૧.૪૮ % આવક વધુ છે. જ્યારે પાંચમાં જૂથમાં ક—ની આવક ખ— કરતાં ૫.૬ % વધુ છે. જ્યારે સરેરાશ ખ—કરતાં ક— ની વ્યક્તિદીઠ આવક ૨૮ % વધુ છે. આમ, બધા આવક જૂથમાં વિકસીત તાલુકામાં પછાત તાલુકા કરતાં આવક વધુ છે. આ દ્રષ્ટિ જોતાં કહી શકાય કે સવાંગી અસરોનો લાભ સવર્ણોને મળતો હોય તે વધુ સુખી બનતા હોય છે. તેમ છતાં પછાત લોકો કે ગરીબ લોકોને પણ આ લાભોની પ્રાપ્તિ થોડા ઘણાં અંશે થવાનો અણસાર મળી રહે છે. પછાત તાલુકાઓમાંના કુટુંબોની સરખામણીએ વિકસિત ક—તાલુકાના કુટુંબો વધુ આવક મેળવે છે, તે વલણ પ્રથમ, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા જૂથના આવક અંદાજો સ્પષ્ટ જણાય છે. પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા જૂથમાં આવકનો તફાવત બહુ ગણના પાત્ર કહી શકાય તેવો નથી. ત્રીજા જૂથમાં તે સૌથી વધુ છે. અસમાનતાની રીતે જોતાં આ કુટુંબોની આવકનો તફાવત બહુ વધુ ન હોય લગભગ બધા પછાત કે નબળા કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિમાં ભારતીય નાગરીકતાના જીવન ધોરણની કક્ષા સુધીનો સુધારો માત્ર નામનો જ થયેલો ગણી શકાય તેવો છે. આ બધા જૂથના લોકોની આવક ભારતીય નાગરીકની સરેરાશ માથાદીઠ આવક કરતાં નીચી રહેલી જણાય છે.

ઉપરની માહિતી પરથી આ દ્રષ્ટિએ એવું તારણ નિકળે છે કે, ગરીબોમાંથી બહાર આવવાનો કેટલા કુટુંબોને સારો અનુભવ થઈ રહ્યો હોવાનું જણાય છે. તેમ છતાં તેઓનું જીવન હજુ ભારતીય સરેરાશ નાગરીકતાના જીવન ધોરણ સમક્ષ બની શક્યું ન હોય વિકાસનો ફાળો પૂરતા પ્રમાણમાં મળેલા હોય તથા આ ફાળો લોકોને ભાગે સમાન ધોરણે વહેંચાયા હોવાનો કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ આ અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. યોજના લાભદાયી સાબિત થયી હોવાનું અને તેની સારી અસરો થઈ હોવાનું મોટા ભાગના જણાવતા હોવા છતાં આમ આદમી જેવું રાષ્ટ્રીય કક્ષાના

સમાન ધોરણની પ્રાપ્તિ હજુ ઘણી દૂર હોય તેવું આ વર્ગના હાલના આવક પ્રાપ્તિના સંજોગો પરથી ફલીત થાય છે. કેમકે લાંબા ગાળામાં આવક ઉંચી લઈ જવામાં શિક્ષણ—તાલીમનું પ્રાધાન્ય ગણાય છે. એ દ્રષ્ટિએ આ કુટુંબના સભ્યો કે બાળકો ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રત્યે વિશેષ રુચી ધરાવતા નથી, તેનું પ્રમાણ નજીવું હોય ભાવિ ઉજ્જવળ બનવા માટે અનામતની નીતિનો આ મહત્તમ લાભ ઉઠાવી ઉંચી આવક કાયમી ધોરણે પ્રાપ્તિ કરવાનું શક્ય જણાતું નથી. વ્યવસાયોની વિવિધતામાં પણ મજૂરી વાળા અને હલકી આવક વાળા વ્યવસાયોની સ્થિતિ જોવા મળે છે, તેમાં પણ વિશેષ આવક પ્રાપ્તિના અવકાશો નથી. આમ, દરેક રીતે જોતા કાયમી ઝડપી ગતિથી આ લોકોની આવકની સ્થિતિમાં નોંધપાત્ર સુધારો થવાનો અવકાશ ઘણો મર્યાદિત જણાય છે.

૬. ૩૫ કામ કરનારાનું સભ્યદીઠ આવક પ્રાપ્તિનું ધોરણ:-

કુટુંબના સભ્યોમાં કમાનાર સભ્યોનું પ્રમાણ અને તેનો ક્યાં પ્રકારના વ્યવસાયમાં કેટલા દિવસો સુધી રોજગારી મેળવી શકેલ છે. તેના પર કામનાર સભ્યની આવકનો આધાર રહેલો છે. આ મુદ્દામાં કામનાર સભ્યો દીઠ કેટલી આવક પ્રાપ્ત થાય છે તે સંબંધી માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવમાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે આપણાં પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં મુખ્ય કમાનાર પુરૂષ વ્યક્તિ પોતાના મુખ્ય વ્યવસાયોમાંથી આવક પ્રાપ્ત કરે તે આવક કુટુંબના નિભાવ ખર્ચ માટે અપૂરતી હોય તો તેના માટે બે વિકલ્પો રહેતા હોય છે. એક તે પોતે જ અન્ય પૂરક વ્યવસાયોની આવક મેળવે અને કુટુંબના અન્ય સભ્યો ખાસ કરીને સ્ત્રી સભ્યોને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાવાનું મુનાસિબ માને અને તેઓ મારફત આવક મેળવવા પ્રયત્ન કરે. આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કુટુંબમાંથી પુરૂષ કમાનાર સાથે સ્ત્રી કમાનાર સભ્યો આવી આવક પ્રાપ્તિમાં શું ફાળો આપે છે. તે બાબત પર અહિં માહિતી રજૂ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે બહુ ગરીબ કુટુંબોની મહિલા સિવાય મધ્યમ ઉંચી આવકવાળા સર્વજનોએ મહિલાઓને રોજી પર મોકલવાની જરૂરત ઓછી રહેતી હોય છે. જ્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારના આ ગરીબ અને પછાત વર્ગના કુટુંબોએ પુરતી આવક મેળવવા પુરૂષો ઉપરાંત મહિલાઓને પણ શ્રમપ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં રોજી મેળવવા મોકલવા પડે છે. આ અંગે વિગતવાર ચર્ચા અગાઉ થઈ હોવાનું તેનું પુનરાવર્તન જરૂરી નથી આવા કમાનાર સભ્યો કેટલા

પ્રમાણમાં રોજ મેળવવા જાય છે.તથા કેટલા પ્રમાણમાં કુટુંબોની આવકમાં હિસ્સો આપે છે. તે બાબત ને અત્રે રજુ કરવાનું જરૂરી ગણ્યું છે.કુટુંબના પુરૂષ સભ્યો શિક્ષિત ન હોય તથા ઉંચી આવક વાળા વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા ન હોય કે મોટાભાગના ખેતમજૂરો કરતા હોય ત્યારે આવું વિશેષ બને છે. અને મહિલાઓએ વધુ કામ કરવું પડે છે. કોઠા નં. ૬.૫૧માં કમાનાર સભ્યોની આવકની વિગત રજુ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં.૬.૫૧

કમાનાર સભ્યોમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

આવક સંબંધિ વિગત	ક-તાલુકાના કુટુંબો	ખ-તાલુકાના કુટુંબો	સંયુક્ત તાલુકા ઓના કુટુંબો
૧. કુટુંબદીઠ કમાનાર સભ્યો	૩.૬૩	૪.૨૩	૩.૮૩
૨. કુલ કમાતા સભ્યો	૨૮૦	૨૮૬	૫૬૬
૩. કમાનાર પુરૂષ સભ્યો	૧૬૨	૧૬૦	૩૨૨
૪. ટકાવારી પ્રમાણ	૫૫.૮૬ %	૫૪.૦૫ %	૫૪.૮૬ %
૫. કમાનાર મહિલા સભ્યો	૧૨૮	૧૩૬	૨૬૪
૬. ટકાવારી પ્રમાણ	૪, .૧૪ %	૪૫.૮૫ %	૪૫.૦૪ %
૭. કુટુંબની કુલ આવકમાં પુરૂષોનો ફાળો	૬૫ %	૫૮.૫૦ %	૬૨.૨૫ %
૮. કુટુંબની કુલ આવકમાં મહિલાઓનો ફાળો	૩૫ %	૪૦.૫૦ %	૩૭.૭૫ %

કોઠાનં. ૬.૫૧માં રજુ કરવામાં આવેલ વિગત પરથી જાણવા મળે છે કે કુટુંબ દીઠ કુલ સરેરાશ ૩.૮૩ % સભ્યો આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા છે. આમાના ૫૪.૮૬% પુરૂષો સભ્યો છે. જ્યારે બાકીના ૪૫.૦૪ % સ્ત્રી સભ્યો રોકાયેલા છે. આ રીતે કુલ કમાનાર સભ્યોમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ વધારે છે. પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં આવી સ્થિતિ હોય તે સ્વભાવિક છે. સામાન્ય રીતે શહેરી સમાજમાં મુખ્યત્વે પુરૂષ વ્યક્તિ જ કમાતી હોય છે. તથા કુટુંબ દીઠ સભ્યોનું પ્રમાણ આટલું મોટું જોવા મળતું ન હોય. જ્યારે આ ગરીબ લોકોની આવકની કક્ષા ઘણી નીચી હોય તે આવક મેળવવા અપૂરતી આવકને કારણે પુરૂષો ઉપરાંત મહિલાઓએ પણ ફાળો આપવો પડે છે. પુરૂષ સભ્યોનું કુલ કમાનાર સભ્યોમાં જે પ્રમાણ છે તેના કરતા સાપેક્ષ રીતે તેઓ

કુટુંબની કુલ કમાણીમાં વધારે ફાળો આપતા જણાય છે. તેઓને કુલ કમાણીના ૬૨.૨૫ % ફાળો રહ્યો છે. જે મહિલાઓના ફાળા કરતા વધુ પ્રમાણને બતાવે છે.

બંને વિસ્તારના વિકસિત અને પછાત 'ક' અને 'ખ' તાલુકાઓના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ય વિગતો બંનેની વિકાસ પ્રક્રિયાનો પડઘો પાડે છે. વિકસિત ક — તાલુકાઓમાં નજીવા વધારા સાથે બધા કમાનાર સભ્યો પુરૂષ સભ્યોનો ફાળો દરેકમાં દરેક રીતે વિકાસનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. જો કે આ વધારો ગણના પાત્ર નથી માત્ર 'ક' માં નજીવું દરેક બાબતમાં વધારાનું પ્રમાણ તથા વિકાસને કારણે વધુ તકો હોવાનો સંકેત માત્ર આપે છે છે. પરંતુ પછાતો સુધી આ વિકાસના પુરતા લાભો વહેંચતા નથી. તેથી આ વધારો નગણ્ય કહી શકાય તેવો છે. 'ક' માં કુલ સભ્યો ૩.૬૩ % જ્યારે 'ખ' માં ૪.૨૩ સભ્યો કામ કરે છે. કામ કરનારાઓમાં પુરૂષ સભ્યોનું પ્રમાણ 'ક' માં ૫૫.૮૬ % જ્યારે 'ખ' માં ૫૪.૦૫ % છે. પુરૂષોના કમાણીમાં ફાળો 'ક' માં ૬૫ % જ્યારે 'ખ' માં ૫૯.૫૦ % છે. આમ દરેક બાબતમાં બહુ નજીવા વધારા સાથે ક — તાલુકાના કુટુંબો વિકાસની વધુ તકોનો લાભ જાળવી શકે છે. તેવું જણાય છે. એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે મુખ્ય વ્યવસાય મુખ્યત્વે પુરૂષ પ્રધાન સમાજ હોઈ કુલ કમાનારા સભ્યોમાં સ્ત્રીઓ કરતા પુરૂષોનું પ્રમાણ વધુ છે. તેમ છતાં આવકમાં ફાળાની દૃષ્ટિએ 'ક' ના કુટુંબ તથા 'ખ'ના કુટુંબ વચ્ચે ખાસ્સું અંતર જોવા મળે છે. મહિલા સભ્યોનું ફાળો વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોમાં ૩૫ % નો છે. જે ફાળો પછાત તાલુકાના કુટુંબોમાં ૪૦.૫૦ % છે. આમ ક — તાલુકા કરતા ખ — તાલુકામાં મહિલાઓનું કુલ કમાણીમાં પ્રધાન વધું જોવા મળે છે. વિકસિતમાં પુરૂષોની પ્રવૃત્તિ વધુ સક્રિયક હોય મહિલાઓનો ફાળો ઓછો છે. તેમ છતાં ગરીબીનું પ્રમાણ સવિશેષ કે ખુબ મોટું હોવાથી તેમાં ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી. જ્યારે પછાતમાં પુરૂષોને પણ આવક ઓછી મળે છે. અને બેકારીને કારણે પૂરતા રોજગાર કે પછાતના કારણે અલ્પ રોજગારી મળતી હોવાથી મહિલાઓએ પણ ગમે ત્યાં કામ કરીને વધુ મહિલાઓએ વધુ આવક મેળવવી છે. પછાત તાલુકામાંની પછાત સ્થિતિનું તે પ્રતિબિંબ પાડે છે. બીજી રીતે જ્યારે ક — તાલુકામાં પુરૂષ પ્રધાન વ્યવસાયોની વિવિધતા જોવા મળે છે. ખ — તાલુકાઓ પછાત હોવાના કારણે તેમાં ઓછી હોય છે. પરીણામે અશિક્ષિત મહિલાઓએ માત્ર શ્રમપ્રધાન પ્રવૃત્તિ કે ખેત મજૂરી કરી આર્થિક ઉપાર્જન કરવું પડે છે. મહિલાઓનું આવક પ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય લક્ષ્ય કુટુંબમાં

પૂરક આવક દ્વારા મદદગાર થવાનું હોય છે. મુખ્ય કમાનાર તરીકે જવાબદારી વહન કરવાનું નથી તેથી કુલ આવકમાં તેઓનો ફાળો આપોઆપ પૂરક આવકની દ્રષ્ટિથી નિભાવમાં મદદરૂપ થવાના હેતુથી આપવામાં આવે છે. આ આવક મેળવવામાં રોજગારીની તકો તથા રોજીના દરો બંને બાબતો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આપણાં કુટુંબોમાંથી કામ કરનારા સભ્યો કેટલા પ્રમાણમાં ફાળો આપે છે તેની વિગતો ૬.૫૨ માં દર્શાવેલી છે.

કોઠા નં. ૬.૫૨

કમાનાર સભ્યદીઠ આવકનું પ્રમાણ

વિગત	ક-તાલુકાના કુટુંબો	ખ-તાલુકાના કુટુંબો	કુલ કુટુંબો
કમાનાર પુરુષની સભ્યદીઠ વાર્ષિક આવક	૪૬૧૮	૩૦૮૫	૩૮૬૧
કમાનાર સ્ત્રીની સભ્યદીઠ વાર્ષિક આવક	૩૮૮૩	૩૦૫૫	૩૫૦૮
બધા કમાનારદીઠ વાર્ષિક આવક	૪૬૧૮	૩૦૭૬	૩૮૩૮
બધા સભ્યોની માથાદીઠ આવક	૩૨૫૮	૨૨૭૭	૨૭૭૪
માસિક કમાણી પુરુષો	૩૮૫	૨૫૮	૩૨૨
માસિક કમાણી સ્ત્રીઓ	૩૩૨	૨૫૫	૨૮૨
દૈનિક કમાણી પુરુષો	૧૨.૬૫ પૈસા	૮.૪૮ પૈસા	૧૦.૫૮ પૈસા
દૈનિક કમાણી સ્ત્રીઓ	૧૦.૮૪ પૈસા	૮.૩૬ પૈસા	૯.૬૧ પૈસા
સ્ત્રી કરતા પુરુષની આવકનું પ્રમાણ	૧૨ %	૧૦ %	૧૧ %
કુટુંબદીઠ વાર્ષિક આવક	૧૬૭૩૮	૧૩૦૦૮	૧૪૮૮૮

કોઠાનં. ૬.૫૨ માં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની આવક રોજીના તફાવતની સ્થિતિ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. સરેરાશ આવક વાર્ષિક ધોરણે પુરુષો બંને તાલુકાના સેમ્પલ કુટુંબોમાં રૂ. ૩૮૬૧ મેળવે છે. તેની સામે સ્ત્રીઓ સભ્ય દીઠ રૂ. ૩૫૦૮ મેળવે છે. આમ સ્ત્રીઓ કરતા પુરુષો ૧૧ % વધુ આવક મેળવે છે. તાલુકાના સંદર્ભમાં વિચારતા જણાય છે કે વિકસિત ક - તાલુકાના કુટુંબોમાં મહિલા સભ્યો કરતા પુરુષ સભ્યો ૧૨ % વધુ આવક કે કમાણી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે પ્રમાણ પછાત વિસ્તારના ખ - તાલુકાના કુટુંબમાં ૧૦ % રહેવા પામેલ છે. આમ આ પ્રમાણમાં ખ માં ઓછું રહ્યું

છે. આ વિકસિત તાલુકાઓમાં વિકાસની તકોનો લાભને કુટુંબના પુરૂષ સભ્યોના મુખ્ય વ્યવસાયોમાં વધુ પ્રમાણમાં મળી શકે તેવા સંજોગોને આભારી ગણી શકાય પછાત તાલુકામાં સ્ત્રીઓ કરતા પુરૂષ સભ્યોની આવક માત્ર ૧૦% વધુ છે. આ ૧૨% અને ૧૦% વચ્ચેનો તફાવત આવકની દૃષ્ટિએ તથા નબળા લોકો માટે નોંધપાત્ર બની શકાય તથા વિકાસનો સ્પષ્ટ પડઘો પાડનાર તેમ સ્પષ્ટ પણે જણાય છે.

કોઠાનં. ૬.૫૨ પરની વિગતોના અભ્યાસ કરતા જણાયો છે કે કમાનાર સભ્યો દીઠ કમાણી, કુટુંબની માથાદીઠ આવક તથા સ્ત્રીની તુલનામાં પુરૂષની વધે આવકના સંદર્ભમાં વિકસિત તાલુકાની અગ્રેસર સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. આમ છતાં સ્ત્રીઓનો ફાળો પછાત તાલુકાઓમાં ઓછો છે. એટલું જ નહીં પરંતુ પછાત ખ — તાલુકાની કામ કરતી સ્ત્રીઓ કરતાં તેઓની ક — તાલુકાની સ્ત્રીઓની દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક કમાણી વધુ જોવા મળે છે. આમ 'ખ' કરતાં 'ક' તાલુકાની મહિલાઓને કામ કરવાના સંજોગો વધુ અનિવાર્ય જણાયા છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ કાયમી આવક, ઉચ્ચ આવક આપતિ પ્રવૃત્તિ, પૂર્ણ સમયની પ્રવૃત્તિ માં રોકવાનું તેઓ માટે જરૂરી બને છે. ક — તાલુકાઓની મહિલાઓને વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૮૮૩ ની સામે ખ — તાલુકાની મહિલાઓને વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦૫૫ ની કમાણી કરે છે. જે ખ — તાલુકાની મહિલાઓના કમાણી કરતાં ૩૧% વધુ છે. અને રોજની સરેરાશ આવક ક — તાલુકાની મહિલાઓ રૂ. ૧૦.૮૪ કમાય છે. તેની સામે ખ — તાલુકાની મહિલાઓ રૂ. ૮.૩૬ પૈસા કમાય છે. આ એક નોંધ પાત્ર પરિસ્થિતિ હોવાનો સંકેત આપે છે. ક — તાલુકાની મહિલાઓ વધુ રોજગારી અને વિકાસના કારણે વધુ વેતન મેળવવા પ્રયત્ન શીલ છે. આમ 'ક' વિસ્તાર વિકસીત હોય વધુ આવક મળવાની સંભાવના છે. જ્યારે 'ખ' માં વધારે સ્ત્રીઓ વ્યવસાયમાં રોકાયેલ હોય જેમાં સ્ત્રીઓ વધુ સમય માટે રોજી મેળવવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે. પરંતુ બેકારીના કારણે કે પછાતના કારણે અવકાશ સ્ત્રીઓ માટે મર્યાદિત હોય સ્ત્રીઓ રોજી મેળવવા વધુ અનિયમિત બને છે. તેમજ ઓછી આવક વાળી રોજગારી સ્વીકારવી પડે છે. આ તફાવતને પણ નોંધ પાત્ર કહી શકાય આમ બે તાલુકાઓ વચ્ચે આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાની સંભાવના પર તે પ્રકાશ પાડે છે. કુટુંબ દીઠ અને માથા દીઠ આવક પરથી કુટુંબોની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. અને મોટા ભાગના

લોકો ગરીબ હોવાનો ખ્યાલ આવે છે. આ બાબતમાં વિકસીત અને પછાત તાલુકાઓની સ્થિતિ વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત હોવા છતાં આ તફાવાને ગૌણ ગણી શકાય તેવો છે. આમ ક — તાલુકાના વધારે કુટુંબો ગરીબી રેખા ઓળંગી શક્ય હોય ત્યાં ગરીબ અને પછાત વર્ગના બેકાર કુટુંબો પર આ યોજનાની સાનુકુળ અસરોના ફળ મળ્યા હોય તેમ જણાય છે. અને પછાત વિસ્તારના કુટુંબો પણ થોડા ઘણાં ગરીબી રેખા પર આવી શક્યા હોય તેના કુટુંબોને પણ આ યોજનાના ફળો મળ્યા હોય તેમ જણાય છે. આમ તે એંગે આ સ્થિતિ સુધાર્યાનો એહસાસ કરનાર કુટુંબોનું પ્રમાણ બંને પ્રકારના તાલુકાઓમાં સારું એવું ઉચું જોવા મળે છે. તેમ અગાઉ કહેવાય ગયું છે ક — ના ૮૨.૫૦% અને 'ખ' ના ૭૨.૮૬ % કુટુંબોએ આ યોજના આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં મદદગાર બની હોવાનો અનેભાવ કે વીધેયાત્મક પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરેલો છે. આમ બંને વચ્ચે વિકાસની અને પછાત પણાની બાબતમાં મૂળભૂત કોઈ વિશેષ નોંધપાત્ર ફેરફાર જણાતો નથી. કેમ કે એકંદરે આવકના ધોરણ બાબતમાં બંને પ્રકારનાં તાલુકાઓ વચ્ચે કોઈ વિશેષ ગણનાપાત્ર તફાવત જોઈ શકાતો નથી. કમાણીની દ્રષ્ટિએ લગભગ બંને પ્રકારના કમાનાર સભ્યો લગભગ ઘણા નજીક આવક ધરાવતાં હોય તેવું જણાય છે. ક — માં ખ — કરતાં મહિલાઓની કમાણી ૩૧ % વધે છે. તેની સામે ક — માં ખ — કરતાં પુરૂષોની કમાણી ૪૮ % વધુ છે. પરંતુ એકંદરે ક — કરતાં ખ — ના કમાનાર સભ્યોની સરેરાશ કમાણી વચ્ચે કોઈ ગણનાપાત્ર તફાવત જણાતો નથી. 'ક' કરતા 'ખ' ના કમાનાર સભ્યોની સરેરાશ કમાણી વચ્ચે કોઈ ગણનાપાત્ર તફાવત જણાતો નથી. 'ક' કરતા 'ખ' ના સરેરાશ કમાનાર સભ્યની કમાણીપાત્ર ૧.૧૫ % જ વધુ છે. આ રીતે જોતા બંને વચ્ચે કમાનાર સભ્યો દીઠ સરેરાશ કમાણી વચ્ચે ઘણો નજીવો તફાવત જોવા મળે છે. આ દ્રષ્ટિએ વિચારના વિકસિત તેમજ પછાત એ બંને વચ્ચેની ભેદરેખા ઘણી જ પાતળી જોવા મળે છે. કદાચ આ ભેદરેખા કુદરતી સંજોગોની પ્રતિકુળતા કે કુળાવાની સ્થિતિ કે દુષ્કાળ જેવા સંજોગોમાં ઝડપથી નિર્મુળ થઈ શકે તેવી પાતળી ભેદરેખા જણાય છે. આ દ્રષ્ટિએ કમાનાર સભ્યની કમાણીનો તફાવત આપો આપ લુપ્ત થઈ જાય તેવો પાતળો ગણી શકાય

આમ કામ કરનાર સભ્યદીઠ કમાણી કે આવકનું ધોરણ ઘણું નીચું જોવા મળે છે. તથા સરેરાશ દૈનિક આવક ઘણી નીચું જણાય છે. તેનું અતિ મહત્વનું કારણએ

છે કે આ લોકોને સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન રોજી મળતી નથી તેથી તે રોજી મળે તેને વર્ષની ગણતરીએ માસિક કે દૈનિક સરેરાશ કાઢતા ઓછી હોય તેવી કુલ વાર્ષિક આવકને દૈનિકમાં ગણતા આવક ઘણી નીચી જણાય છે. નોંધપાત્ર બાબત છે. આ નીચી આવક અર્ધ બેકારી કે મોસમી બેકારીની ગેભીર સ્થિતિ પેદા કરે છે. રોજગારના દિવસો અંગે અગાઉ ચર્ચા વિસ્તૃત રીતે થઈ ગઈ છે. તેમ છતાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો તફાવત વેતન દર તથા અન્ય કારણોસર આભારી છે. મહિલાઓ કરતા પુરુષો ઓછી રોજી મેળવે છે. માત્ર ગૌણ વ્યવસાય સરકારી આ યોજના હોવાથી સમાન વેતન મળે છે. બાકી અન્યમાં શારીરિક ઓછી ક્ષમતાને જવાબદાર ગણાય છે. જ્યારે શિક્ષિત પુરુષ – સ્ત્રી વચ્ચે આવો ભેદ શહેરી વિસ્તારના ક્ષેત્રોમાં જોવા મળતો નથી. માત્ર અન્ય વ્યવસાયોમાં જ જોવા મળે છે.

૬.૩૬ : આવક પ્રાપ્તિના સ્ત્રોતો :-

સામાન્ય રીતે પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચેના ભેદભાવ વેતનદર હોવાના સંબંધી જણાય છે. તેમ છતાં મહિલાઓ આવકમાં સહાયક થવા માટે કામ કરે છે. આમ મહિલાઓ પૂરક આવક મેળવવા માટે રોજગારી મેળવતી હોય છે. આમ વ્યવસાયની આવકને લક્ષમાં લેવાનું જરૂરી બંને છે. મુખ્યત્વે મુખ્ય વ્યવસાયમાં અપૂરતી આવક મળે ત્યારે ગૌણ વ્યવસાયમાંથી પૂરક આવક પ્રાપ્તિ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આપણા અભ્યાસના સેમ્પલ કુટુંબો માંથી આવક માટે મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયોનું શું મહત્વ છે. તેના પર પ્રકાશ પાડવાનું અત્રે જરૂરી ગણ્યું છે. તેથી આ અંગેની માહિતી કોઠા નં. ૬.૩૫ અને મુદ્દા નં. ૬.૨૧ માં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં વ્યવસાયલક્ષી વર્ગીકરણ અંતર્ગત મુખ્ય વ્યવસાય અને ગૌણ વ્યવસાયો સઘળા ૧ એટલે કે ૧૫૦ કુટુંબો પૂરેપૂરા રોકાયેલા છે. જેની માહિતીનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કર્યું હતું આ ચર્ચાની ફલશ્રુતિ રૂપે જણાવેલ કે બધા કુટુંબોની નબળી આર્થિક સ્થિતિ ને કારણે તથા પછાત અને દલિત સમાજના કુટુંબો હોવાથી આ સઘળા કુટુંબો મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયમાં સંકળાયેલા જોવા મળે છે. આમ 'ક' વર્ગના ૮૦ કુટુંબોમાંના સઘળા કુટુંબો મુખ્ય અને ગૌણ તથા 'ખ' વર્ગના કુટુંબોમાંના સઘળા કુટુંબો મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાયો કરતા જોવા મળે છે. આમ બંને વિસ્તારોના વ્યવસાયોની શક્યતા સરખા પ્રમાણમાં રહેલી છે. બંને માં આવકની પૂર્તિ માટે મુખ્યની સાથે ગૌણ વ્યવસાયો

વિશેષ સહાયભુત બની રહે છે. 'ક' વર્ગના કુટુંબોને મુખ્ય વ્યવસાય માંથી જેટલી આવક મળે છે તેના કરતા 'ખ' વર્ગના કુટુંબોને મુખ્ય વ્યવસાય માંથી ઓછી આવક મળે છે. તેમ છતાં બંનેને પુરી આવક મળતી ન હોવાથી ગૌણ વ્યવસાય ફરજયાત પણે સ્વીકારવો પડે છે. આમ વિકસિત અને પછાત બંને વર્ગના તાલુકાઓમાં લાભાર્થીઓને ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવાની અનુકૂળતાઓ વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. આમ માત્ર રોજી મેળવવા પોતાના વ્યવસાય સિવાય ગૌણ વ્યવસાય પર આધાર રાખે છે. આ પરથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને વિસ્તારના કુટુંબો અપૂરતી આવક પર નયતા હોવાથી ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારવો અનિવાર્ય બની જાય છે. આ દ્રષ્ટિથી પણ ગૌણ વ્યવસાયોનું પ્રદાન હોવાના કારણે નીચી આવક પ્રાપ્તિથી વિકસિત અને પછાત તાલુકાઓમાં ગૌણ વ્યવસાય અનિવાર્ય બની જાય છે. હવે ગૌણ વ્યવસાયો આટલા અગત્યના હોય ત્યારે તે સ્ત્રોતોની આવક મેળવવાની બાબત અગત્યની બની જાય છે. આવક જૂથ મુજબ મુખ્ય અને ગૌણ વ્યવસાય વાળા કુટુંબોની વિગત આ બાબત પર વધુ પ્રકાશ પાડી શકશે.

કોઠા નં. ૬.૫૩

આવક જૂથ મુજબ વ્યવસાયમાં રોજી

જૂથ	ક—તાલુકામાં રોકાયેલા કુટુંબો		ખ—તાલુકામાં રોકાયેલા કુટુંબો		કુલ કુટુંબો	
	મુખ્ય વ્યવસાય	ગૌણ વ્યવસાય	મુખ્ય વ્યવસાય	ગૌણ વ્યવસાય	મુખ્ય વ્યવસાય	ગૌણ વ્યવસાય
જૂથ-૧	૧૮	૧૮	૨૭	૨૭	૪૫	૪૫
જૂથ-૨	૧૫	૧૫	૧૮	૧૮	૩૨	૩૨
જૂથ-૩	૧૬	૧૬	૧૨	૧૨	૨૮	૨૮
જૂથ-૪	૧૭	૧૭	૦૮	૦૮	૨૫	૨૫
જૂથ-૫	૧૪	૧૪	૦૬	૦૬	૨૦	૨૦
સંયુક્ત જૂથ	૮૦	૮૦	૭૦	૭૦	૧૫૦	૧૫૦

કોઠાનં. ૬.૩૫ નો અભ્યાસ કરતા જ્યાં આવે છે કે, ક — વર્ગના આવક જૂથ ૧ — ૫ જૂથવાળા બધા કુટુંબો મુખ્ય વ્યવસાયની સાથે ગૌણ વ્યવસાય માં પણ રોજી મેળવે છે. ખ — વર્ગના આવક જૂથ ૧ — ૫ જૂથવાળા પણ બધા કુટુંબો મુખ્ય અને

ગૌણ વ્યવસાય માં પણ રોજી મેળવે છે.આમ વધુ આવક જુથ વાળા અને આછી આવક જુથ વાળા બંને પ્રકારના કુટુંબો બંને વિસ્તારોમાં કુટુંબો પોતાના મુખ્ય વ્યવસાયોમાંથી પૂરતી આવક પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.તેથી સઘળા કુટુંબો ગૌણ વ્યવસાયમાંથી આવક મેળવે છે. આ રીતે ગરીબીનું પ્રમાણ કુટુંબોમાં હોવાથી અને સઘળા કુટુંબો ગૌણ વ્યવસાય સ્વીકારે ત્યારે ગરીબી રેખાની નીચે આવેલા હોવાથી આ વ્યવસાયોનું ખાસ મહત્વ કુટુંબ નિભાવ માટે પુરક આવક પ્રાપ્તિ માટે રહેલું જોવા મળે છે. આ રોજગારી બંને વિસ્તારના કુટુંબોને જે.જી.એસ.વાય દ્વારા પ્રાપ્ય બને છે. મુમતાઝ અલી ખાન જણાવે છે કે “અનિશ્ચિત રોજગારીના સ્વરૂપને કારણે તેઓને ઋતુઓને લગતા ગૌણ વ્યવસાયની જરૂર પડે છે. ”^(૪૭) આમ આવક જૂથ મુજબ વ્યવસાયવાળા બધાજ કુટુંબો ગૌણ વ્યવસાયની પ્રવૃત્તિ કરે છે. કુલ આવકમાં ગૌણ સ્ત્રોતો કેટલો ફાળા આપે છે. તે અંગેની વિગત કોઠા નં ૬.૫૪ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં ૬.૫૪

કુલ આવકમાં જુથવાર ગૌણ વ્યવસાયનો ફાળો

રોજગારીના દિવસો	ક-વર્ગના કુટુંબો	ક-વર્ગના કુટુંબો
૧ થી ૬ દિવસ	૧૩૫૦૦ (૫૬ %)	૧૩૫૦૦ (૫૬ %)
૭ થી ૧૨ દિવસ	૧૫૧૨૦ (૨૬ %)	૧૫૧૨૦ (૨૬ %)
૧૩ થી ૧૮ દિવસ	૧૨૬૦૦ (૧૮ %)	૧૨૬૦૦ (૧૮ %)
કુલ = ૧૩૪૮	૪૧૨૦૦ (૧૦૦ %)	૪૧૨૦૦ (૧૦૦ %)

કોઠા નં ૬.૫૪ ની માહિતી પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ક-વર્ગના કુટુંબોને કુલ રૂા. ૪૧૨૮૦ ગૌણ વ્યવસાયની રોજગારીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ખ-વર્ગના કુટુંબોને કુલ રૂા.૩૮૭૨૦ ગૌણ વ્યવસાયની રોજગારીમાંથી મળે છે. આમ આવકની દ્રષ્ટિએ વિકસિત તાલુકાના કુટુંબો થોડી વધારે આવક પછાત તાલુકાના કુટુંબો કરતા મળી હોય તેવું જણાય આવે છે. ક-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૫૬ % કુટુંબોને ૧ થી ૬ દિવસ ગૌણ વ્યવસાયમાંથી રોજગારી મળે છે. અને આ રોજગારી ની આવક રૂા. ૧૩૫૦૦ થાય છે. અને ખ-વર્ગના કુટુંબોમાંના ૧૭ કુટુંબોને જ આટલા દિવસ

રોજગારી મળે છે. અને તેની આવક રૂ. ૩૬૦૦ થાય છે. આમ ઓછી રોજગારી પછાત વર્ગ કરતા વિકસિત વર્ગનાં કુટુંબોને વધારે મળે છે. કેમ કે પછાત વિસ્તારનાં કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી તેને વધારે રોજગારીની આવશ્યકતા હોય તે વિસ્તારના કુટુંબોને વધુ રોજગારી પુરી પાડવી જોઈએ પરંતુ તેવી સ્થિતિનું સર્જન થયેલ જણાતુ નથી. તેથી આવકની સમાનતા વહેંચણીનો હેતુ સિધ્ધ થવા ને બદલે આવકની વહેંચણી અસમાન બને તેવી શક્યતાઓ થય હોવાનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. જે દુઃખદ બિના છે.

૭ થી ૧૨ દિવસ જેટલી રોજગારી ક—તાલુકાના ૨૬ % અને ખ—તાલુકાના ૫૦ % કુટુંબોને મળે છે. જેની આવક અનુક્રમે રૂ. ૧૫૧૨૦ અને ૧૬૮૦૦ જે પછાત વિસ્તાર માટે વધુ સારી બાબત ગણી શકાય તેવી છે. અને છેલ્લે ૧૩ થી ૧૮ દિવસ સુધીની રોજગારી ક—તાલુકાના ૧૮ % અને ખ—તાલુકાના ૩૩ % કુટુંબોને મળે છે. આમ વધુ રોજગારી ટકાવારીની રીતે આ ગૃપમાં પણ પછાત વર્ગના કુટુંબોને વધારે મળે છે. પરંતુ સમગ્ર રીતે જાઈએ તો વિકસિત તાલુકાના ૮૦ કુટુંબોને રોજગારી મળે છે. અને પછાત તાલુકાના ૭૦ કુટુંબોને રોજગારી મળે છે. તથા વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોને રોજગારી પેટે કુલ રૂાઉ ૪૧૨૦૦ મળે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાને કુલ રૂ. ૩૮૭૨૦ મળે છે. આમ વધુ લાભની દ્રષ્ટિએ ભેદભાવ કે અસમાનતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ દ્રષ્ટિથી પુરક વ્યવસાય આવક મેળવવા માટે ઘણો મહત્વનો બની જાય છે. કદાચ આવી આવક વિના અર્ધભુખ્યા હાલતમાં આ કુટુંબોને જીવવું પડયુ હોત કે કેટલાક તેના લાભ વિના ગરીબી તે ખર્ચને પહોચી વળવા માટે ગૌણ વ્યવસાય ની જે આવક મળે તેટલી પુરક આવક વિના કદાચ બહુ કંગાલીયત ભરી સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા હોત કે ગરીબી રેખા ઉપર આવી શક્યા ન હોત તે દ્રષ્ટિએ આ આવક મહત્વની ગણી શકાય.

૬.૩૭ : જીવન નિર્વાહ ખર્ચ અંગેની વિગત :-

માનવીએ જીવનને ટકાવી રાખવા માટે અને સારા જીવનની પ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય વસ્તુઓમાં ખાદ્ય વસ્તુઓ કપડાં અને વ્યવસ્થિત રહેણાંકનું મકાન વગેરેની જરૂરીયાત રહે છે. આમ, રોટી, કપાડાં અને મકાન અગત્યના છે. પરંતુ મકાન સંઘંધિ વિગતો

તપાસી તેમાં આ કુટુંબો પાસે વ્યવસ્થિત અને યોગ્ય સુવિધાપૂર્ણ મકાનો જોવા મળતા નથી, તેવું પ્રતિપાદિત થયું છે. હવે રોજિંદી જરૂરીયાતોમાં રોટી, કપડાં અને અન્ય સુવિધા જીવનઘરોણની માત્રા નક્કી કરવા માટે જરૂરી ગણાય છે. આ પ્રકારની જરૂરીયાતમાં અનાજ, કપડાં, તબીબી સેવાઓ, શિક્ષણ, વીજળી—બળતણ, સામાજિક ખર્ચ, પ્રવાસ—યાત્રા, મકાન મરામત, મનોરંજન તથા પ્રકીર્ણ ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. આ દ્રષ્ટિથી આપણા લાભાર્થી કુટુંબો જે વિવિધ બાબતો પેટે ખર્ચ કરે છે, તેની પ્રાપ્ત માહિતી આ વિભાગમાં—મુદ્દામાં રજૂ કરવાનું આવશ્યક ગણ્યું છે. આ નિભાવખર્ચ અંગેની વિગત કોઠા નં. ૬.૫૫ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

કોઠા નં. ૬.૫૫

લાભાર્થી કુટુંબોનું સરેરાશ વાર્ષિક નિભાવ ખર્ચ

ખર્ચની વિગત	ક—કુટુંબો		ખ—કુટુંબો		સંયુક્ત બધા કુટુંબો	
	રૂપિયા	ટકા	રૂપિયા	ટકા	રૂપિયા	ટકા
૧. અનાજ	૭૧૬૬	૪૧.૩૧	૭૦૨૫	૪૭.૭૦	૭૧૦૦	૪૪.૦૩
૨. કપડાં—પગરખાં	૩૬૨૯	૨૦.૯૨	૨૯૫૦	૨૦.૦૩	૩૩૧૨	૨૦.૫૪
૩. આરોગ્ય	૧૦૧૩	૦૫.૮૪	૬૯૦	૦૪.૬૮	૮૬૨	૦૫.૩૪
૪. શિક્ષણ	૭૦૦	૦૪.૦૪	૪૧૦	૦૨.૭૮	૫૬૫	૦૩.૫૦
૫. વીજળી—બળતણ	૧૦૦૨	૦૫.૭૮	૯૦૨	૦૬.૧૨	૯૫૫	૦૫.૯૨
૬. સામાજિક ધાર્મિક બાબતો	૧૦૦૮	૦૫.૮૧	૭૨૦	૦૪.૮૯	૮૭૪	૦૫.૪૨
૭. પ્રવાસ—યાત્રા	૬૦૨	૦૩.૪૭	૨૦૯	૦૧.૪૨	૪૧૯	૦૨.૬૦
૮. મનોરંજન	૩૩૦	૦૧.૯૦	૨૧૦	૦૧.૪૩	૨૭૪	૦૧.૭૦
૯. મકાન મરામત	૬૨૦	૦૩.૫૭	૫૧૧	૦૩.૪૭	૫૬૯	૦૩.૫૩
૧૦. વ્યસન	૩૮૦	૦૨.૧૯	૨૬૫	૦૧.૮૦	૩૨૬	૦૨.૦૨
૧૧. અન્ય પ્રકીર્ણ	૮૯૮	૦૫.૧૭	૮૩૭	૦૫.૬૮	૮૭૦	૦૫.૪૦
કુલ =	૧૭૩૪૮	૧૦૦%	૧૪૭૨૯	૧૦૦%	૧૬૧૨૬	૧૦૦%

કોઠા નં. ૬.૫૫ માં વિવિધ પ્રકારના ખર્ચમાં પ્રમાણ અનુસાર વિગતો રજૂ કરવામાં આવે છે. જીવન નિર્વાહ માટે જરૂરી ખર્ચ કરવું અનિવાર્ય હોય છે. લાભાર્થી કુટુંબો દ્વારા જે મુખ્ય શિર્ષક હેઠળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે મુજબની વિગત રજૂ થઈ છે તેના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૌથી વધુ ખર્ચ અનાજ પાછળ થાય છે. તે સંયુક્ત

તાલુકાઓના રૂપિયા ૧૬૧૨૬ કુલ વાર્ષિક સરેરાશ ખર્ચના ૪૪.૦૩ % જેટલુંખર્ચ અનાજ પાછળ થતું જોવા મળે છે. આ પછી ક્રમ કપડાં—પગરખાં પાછળ થતા ખર્ચનો આવે છે, જેનું પ્રમાણ ૨૦.૫૪ % નું છે. ત્રીજા ક્રમમાં આરોગ્ય ખર્ચનું સ્થાન જોવા મળે છે, જેનું પ્રમાણ ૫.૩૪ % જેટલું જોવા મળે છે. પ્રથમ બે પ્રકારના ખર્ચનો કુલ ખર્ચમાં હિસ્સો ઘણો મોટો જોવા મળે છે. અનાજ અને કપડાં—પગરખાં પાછળનું કુલ ખર્ચમાં પ્રમાણ ૬૪.૫૭ % જેટલું ઊંચું જોવા મળે છે. બાકી ૩૫.૪૩ % માં અન્ય સઘડા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં શિક્ષણનું ૩.૫૦ %, વીજળી—બળતણનું ૫.૮૨%, સામાજિક—ધાર્મિક બાબતોનું ૫.૪૨ % જેટલું છે. આમ, કુલ આ છ શીર્ષક હેઠળ કુલ નિભાવ ખર્ચ ૮૪.૭૫ % જેટલો જોવા મળે છે. પ્રવાસ—યાત્રા, મનોરંજન, મકાન—મકામત, વ્યસન તથા અન્ય પ્રકીર્ણ ખર્ચ પાછળ ૧૫.૨૫ % ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું ફલીત થાય છે કે, મોટા ભાગના ખર્ચમાં ખાદ્ય ખોરાક તથા કપડાં—પગરખાં બંને વિસ્તારના કુટુંબો માટે અનિવાર્ય ખર્ચ ગણી શકાય તેવા છે. જેના માટે કુલ આવકની મોટા ભાગની રકમ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. બાકીની અન્ય રકમ અન્ય વસ્તુઓ માટે બચે છે. આ વસ્તુ સીવાયનું બાકી ખર્ચ, બાકી આવકના બાકી પ્રમાણ કરતાં ઘણું મોટું છે. તે અંતે આવક કરતાં ખર્ચને વધારે છે. જેનું પરિણામ ખાદ્યમાં આવે છે. આ હકીકત કોઠા નં. ૫.૫૬ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૫.૫૬

કુટુંબની સરેરાશ વાર્ષિક આવક—ખર્ચની વિગત

કુટુંબો	કૌટુંબિક કુલ આવક	કૌટુંબિક કુલ ખર્ચ	(+) બચત કે (-) ખાદ્ય
ક—કુટુંબો	૧૬૭૩૮	૧૭૩૪૮	(-) ૬૦૮
ખ—કુટુંબો	૧૩૦૦૮	૧૪૭૨૮	(-) ૧૭૨૦
સંયુક્ત બધા કુટુંબો	૧૪૮૮૮	૧૬૧૨૬	(-) ૧૧૨૭

ભૂખ્યા, કે વધુ કંગાળ હાલતમાં જીવવાનું લોકો જરૂરી ગણે છે. લાભાર્થી કુટુંબો તથા લોકો માટે અને તેમાં પણ આ પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લોકો માટે આવકવૃદ્ધિનો આવા ગામડાંઓમાં વિશેષ અવકાશ હોતો નથી. શક્ય તેટલું ખર્ચ નીચું રાખવાની કોશિષ કરે પરંતુ જ્યારે ન છૂટકે ખર્ચ પણ ફરજિયાત રીતે કરવું પડે ત્યારે ઉધાર લઈ દેવું કરવાની સ્થિતિ ઉભી થતી હોય છે. ચાલુ નિભાવ ખર્ચમાટે દેવું કરવાનો આ કુટુંબોમાં સામાન્ય વલણ જોવા મળ્યું છે. આ અંગે કે.સી.બોરાનો ત્રણ ગામનો એક અભ્યાસ જણાવે છે કે બાઘ ગામ, ભકિતદ્વાર તથા કમલપુર એમ ત્રણ ગામોમાં મોટા ભાગના કુટુંબોએ ઉપભોગ માટે દેવું મેળવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ ખાદ્ય વસ્તુઓ અનાજ વગેરે ખરીદ કરવામાં થતો જોવા મળે છે.’’^(૪૮) આ અંગે પ્રાપ્ય માહિતી આ પછીના વિભાગમાં રજૂ કરવાનું જરૂરી હોય વિગતે ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અતિ ગરીબ ગણી શકાય તેવા પ્રથમ આવક જૂથ વાળા કુટુંબોની શરેરાશ વાર્ષિક ગરીબી રેખાના ધોરણની આવક રૂ. ૨૪૦૦૦ કરતાં પણ નીચી છે. આ સરેરાશ આવક રૂ. ૭૨૬૮ની જોવા મળે છે. આ આવકમાંથી અનાજ અને કપડાં પગરખાનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦૪૧૨ પણ તેઓ સરભર કરી શકે તેમ નથી. આવ કુટુંબો અર્ધ ભૂખ્યા કે કંગાળ હાલતમાં જ વે છે. વળી અન્ય આરોગ્ય, શિક્ષણ, વીજળી—બળતણ, સામાજિક—ધાર્મિક, પ્રવાસ—યાત્રા, મનોરંજન, મકાન મરામત, વ્યસન અને અન્ય પ્રકીર્ણ વગેરેમાંનો તેઓને રસ પડે તેવી દશા ન હોય ઊંચું જીવન જીવવાનોતો અવકાશ જ નથી. આ દ્રષ્ટિથી જોતાં ઘણાં કુટુંબો આવું ખર્ચ કરતા નથી. તેનાથી દૂર રહે છે. એકંદરે જોતાં જીવન નિભાવના ખર્ચની બાબતમાં મોટા ભાગના કુટુંબો આવક કરતા વધુ ખર્ચ કરતા પ્રેરાય છે. ત્યારે ખાદ્ય સર્જાતા તેને પહોંચી વળવા દેવું કરવાનું જરૂરી ગણે છે.

સરેરાશ કુટુંબ દીઠ ખર્ચ રૂ. ૧૬૧૨૬નું વાર્ષિક થતું જોવા મળે છે. તેના કરતાં વધુ આવક મેળવતા કુટુંબોમાં માત્ર ૧૩.૩૩ % કુટુંબો જ જોવા મળ્યા છે. બાકીના ૮૭ % કુટુંબોની આવક આ નિભાવ ખર્ચ કરતાં ઓછી અથવા સમકક્ષે વા મળેલ છે. ગરીબીરેખાની આવક આસરેરૂ. ૨૪૦૦ની આવક પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબોની

આવક લગભગ સરભર થતી ગણીએ તો રૂ. ૨૪૦૦૦ ની આવકવાળા કુલ કુટુંબો બીજા ૫.૫૬ % જેટલા કુટુંબો છે. આ બંને મળી ૧૮.૮૮ % કુટુંબો થાય છે. જેની આવક કાંતો સરભર થાય છે અથવા ખર્ચ કરતાં વધુ છે. બાકીના ૮૧.૧૧ % કુટુંબો ખાદ્યમાં જીવે છે. ૮૧.૧૧ % કુટુંબો નિભાવ ખર્ચના સંદર્ભમાં સતત ખાદ્ય અનુભવતા કુટુંબો છે. જેની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૪૦૦૦ કરતા પછાત છે. તેથી નિભાવ ખર્ચ સરભર કરવા આ આવક અપૂરતી હોય ખાદ્ય વાળું જીવન જીવવા આ કુટુંબોને મજબૂર કરે છે. મોટાભાગે નિભાવ ખર્ચ વધુ હોય તેવા આ કુટુંબો અનિવાર્ય પણે કાંતો દેવામાં સપડાય છે. અથવા કંગાલીયત-ભૂખમરામાં જીવવાનું સ્વીકારે છે. સરેરાશ ખર્ચ કરતાં ઓછી આવક મેળવતા કુટુંબોમાં ૮૧.૧૧ % કુટુંબો જોવા મળેલ છે. પ્રથમ જૂથવાળા ગરીબી રેખા કરતાં ઓછી આવક ધરાવતા ક- અને ખ-તાલુકાઓમાં સઘળા કુટુંબો તથા બીજા આવક જૂથમાંના અને ત્રીજા આવક જૂથમાંના સઘળા તથા ચોથા આવક જૂથમાંના ઘણાં મળી કુલ સેમ્પલના ૮૧.૧૧ % કુટુંબોની આવક ખર્ચ કરતાં ઓછી જોવા મળે છે. ક- તાલુકાઓ જે વિકસિત છે તેમાંના ૬૮.૭૮ % કુટુંબો અને પછાત ખ- તાલુકાઓમાંના ૮૧.૩૦ % માંની આવક-ખર્ચ કરતાં ઓછી જોવા મળે છે. બંને પ્રકારના કુલ સેમ્પલવાળા સઘળા કુટુંબોમાંથી ૮૧.૧૧ % ની આવક ખર્ચ કરતા ઓછી છે જ્યારે બાકીના ૧૩.૩૩ % કુટુંબોની આવક ખર્ચ કરતા વધારે છે. અને બાકીના ૫.૫૬ % કુટુંબોની આવક ખર્ચ જેટલી છે, તથા સરભર થઈ રહે છે. આ બંને જૂથના લોકોને ખાદ્યનો પ્રશ્ન રેતો નથી. આવા ૧૮.૮૮ % કુટુંબોને બાદ કરતાં બાકીના ૮૧.૧૧ % કુટુંબો સતત ખાદ્યમાં જીવતા જોવા મળ્યા છે. ક-તાલુકામાં ૬૮.૭૮ % કુટુંબો અને ખ-તાલુકાઓમાં ૮૧.૩૦ % કુટુંબો આ પ્રકારની ખાદ્ય અનુભવતા જોવા મળ્યા છે. આવા કુટુંબોની સરેરાશ આવક રૂ. ૧૪૮૮૮ ની થવા જાય છે. જે નિભાવખર્ચ રૂ. ૧૬૧૨૬ કરતાં તે રૂ. ૧૧૨૭ની ખાદ્ય હોવાનું જણાવે છે. આવા કુટુંબોને કાંતો દેવું અથવા ભૂખમરામાં જીવવા મજબૂર કરે છે.

ખર્ચ કરતાં આવક ઓછી ધરાવતા આવા ૮૧.૧૧ % કુટુંબોની આવક-ખર્ચની તુલનામાં ૭.૫૧ % નીચી જોવા મળે છે. આ લોકો માટે બે વિકલ્પો રહે છે, કાંતો દેવું પ્રાપ્ત કરી ખચૂ કરવું કાં તો ભૂખમરો સ્વીકારવો. પૂરક સહીત સઘળા વ્યવસાયોમાંથી આવક મેળવી લીધી હોય દેવું કરવું જ વિકલ્પ રહે છે. જો દેવું મળી ન શકે તો ન

છૂટકે કંગાલીયતમાં જીવવું પડે છે. દેવા સંબંધી માહિતી અભ્યાસ દરમ્યાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે જેના દ્વારા કેટલા કુટુંબો દેવું કરે છે ? કેવા સ્ત્રોતોમાંથી મેળવે છે? કેટલા પ્રમાણમાં દેવું મેળવે છે ? કેટલા વ્યાજના દરો ચૂકવે છે? ક્યા ઉદ્દેશો માટે દેવું કરે છે ? કેવી રીતે પરત કરે છે ? વગેરે બાબતોને લક્ષમાં લઈને દેવાના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનું જરૂરી હોય આવી વિગતોને હવે પછીના મુદ્દામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે વિકસિત તાલુકાના કુટુંબો કરતા પછાત તાલુકાના કુટુંબોનો ખર્ચ ઓછો છે તેથી તેના પછાતપણાનો સંકેત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૬.૩૮ : દેવાદાર કુટુંબની વિગતો :-

આપણાં અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ લાભાર્થી કુટુંબોમાંના માત્ર ૧૮.૮૮ % કુટુંબો પોતાની આવક ખર્ચ જેટલી તથા વધુ મેળવી શકે છે. જ્યારે બાકીના મોટા ભાગના ૮૧.૧૧ % કુટુંબો પોતાના ખર્ચ કરતા ઓછી આવક મેળવવાની સ્થિતિમાં જીવન વ્યતિત કરે છે. જે માટે દેવું કરવાનું આવા કુટુંબો માટે જરૂરી બની જતું હોય તેમ લાગે છે. જીવન નિર્વાહ ખર્ચ કરતાં ઓછી આવક પ્રાપ્ત કરતાં કુટુંબો ઉપભોગ માટે દેવું કરતા પ્રેરાતા જોવા મળે છે. આવા કુટુંબો આ સિવાય પણ અન્ય ઉદ્દેશો માટે દેવું કરતા હોય છે. જ્યારે વિકાસ લક્ષી આ યોજના અમલમાં મૂકવાની નીતિ સરકારે ગરીબી અને બેકારી નિવારણ કાર્યક્રમો અંતર્ગત અમલી બનાવી છે. તેમાં ગ્રામ પંચાયત દ્વારા આવા ગરીબ અને બેકાર લોકો કે જે ગરીબી રેખાના નીચે આવેલા હોય તેઓને રોજગારી અને વ્યક્તિગત કાર્યો દ્વારા આવા કુટુંબોને સ્વનિર્ભર બનાવવામાં મદદ કરવી આમ, આર્થિક વિકાસ પર અસર યોજના દ્વારા પાડી, આર્થિક રીતે ઉન્નત બનાવવાનો અવકાશ આ લોકો માટે સર્જાય તેવા પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે. આ દ્રષ્ટિએ આ યોજનાની અસરો આવકાર દાયક ગણી શકાય છે, પરંતુ તેમ છતાં જીવન નિર્વાહ માટેનું પૂરતું ખર્ચ આવકમાંથી નિકળી શકતું નથી. તેથી કુટુંબોએ દેવું કરવું પડે તેમ છે. આ દેવું ખાનગીક્ષેત્ર અને સરકારી ક્ષેત્ર બંનેમાંથી કરતા કુટુંબો જોવા મળે છે. માત્ર વિકાસલક્ષી દેવું જ જાહેર સ્ત્રોતોમાંથી મેળવવામાં આવે છે. ત્યારે વપરાશી ખર્ચ માટેનું મોટાભાગનું દેવું ખાનગીક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આપણા અભ્યાસમાં દેવું નહિ મેળવનારા કુટુંબો ખૂબ ઓછા હોય તેવી

સ્થિતિ નિર્માણ થયેલી જોવા મળે છે, તેમાં પણ પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોની સ્થિતિ ખૂબ નબળી હોવાથી તેઓ મોટાભાગે દેવાદાર જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં મુમતાઝ અલીખાનનીનો અભ્યાસ જણાવે છે કે ‘‘દેવાદાર વૃત્તિ હજુ પણ અનુસૂચિત જાતિમાં આજે પણ સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં જોવા મળે છે. કારણ કે લગભગ ૨/૩ લોકો દેવામાં ડુબેલા છે.’’^(૪૯) આ અંગે જે આવરી લઈ દેવું આવા લાભાર્થી કુટુંબો માટે કેટલું બોજારૂપ ગણી શકાય તેમ છે તેનો અણસાર પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

કોઠા નં. ૬.૫૭

દેવાદાર કુટુંબોની વિગત

વિગત	ક—તાલુકા	ખ—તાલુકા	કુલ કુટુંબો
દેવું કરતા કુટુંબો	૯૭.૫૦%	૯૪.૨૯%	૯૬.૦૦%
દેવું નહિ કરતા કુટુંબો	૦૨.૫૦%	૦૫.૭૧%	૦૪.૦૦%
કુલ =	(૮૦) ૧૦૦.૦૦%	(૭૦) ૧૦૦.૦૦%	(૧૫૦) ૧૦૦.૦૦%

કોઠા નં. ૬.૫૭ માં રજૂ કરવામાં આવેલ માહિતી પરથી ફલીત થાય છે કે, ક—તાલુકાના ૯૭.૫૦% તથા ખ—તાલુકાના ૯૪.૨૯% કુટુંબો દેવું કરતા જોવા મળે છે. બધા જ સેમ્પલ કુટુંબોમાંના ૯૬% કુટુંબો દેવાદાર જણાય છે. માત્ર ૪% કુટુંબો દેવાથી મુક્ત જણાયા છે. ખ—કરતાં ક—ના વધુ કુટુંબો દેવું કરતા જણાયા છે. વિકસિત તાલુકાઓ વિકાસની વિશેષ તકો હોય દેવું મેળવવાની સાનુકૂળતા તથા પરત કરવાની શક્તિને કારણે ક—ના વધુ કુટુંબો દેવું કરતા જણાયા છે. આ ઉપરાંત બીજું કારણ પણ જવાબદાર હોય શકે, કેમકે વિકાસના કારણે મોંઘવારી ઉંચી હોવાથી પણ ફરજિયાત જીવન ચલાવવામાં નિર્વાહ ખર્ચ કરવું જરૂરી હોવાથી અલ્પ આવકને કારણે ફરજિયાત દેવું કરવું પડતું હોય છે. પરંતુ ખ—કરતાં ક—ના કુટુંબોનું આ પ્રમાણમાં બહુ ગણનાપાત્ર તફાવત જણાતો નથી. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આપણા લાભાર્થી કુટુંબો અને તેમાં પણ પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના મોટા ભાગના કુટુંબો દેવાદાર જણાયા છે. આ સ્થિતિ આ વર્ગની ગંભિર આર્થિક અવદશાનો ખ્યાલ આપવા પૂર્તિ છે. કે.સી.બોરાનો અભ્યાસ જણાવે છે કે, ‘‘બાઘ ગામના લગભગ ૮૬.૮૪% કુટુંબો તથા ભકિતદ્વારા અને કમલપૂર ગામોમાંના ૭૫% કુટુંબો દેવાદાર જણાયા છે.’’^(૫૦) આમ આવા દેવાદાર કુટુંબોનું પ્રમાણ આપણા અભ્યાસના કુટુંબોમાં

વધારે જોવા મળે છે. તે બાબત પર આ અભ્યાસ વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકે છે. આ પ્રકારના દેવાની પ્રાપ્તિ કયા સ્ત્રોતોમાંથી આ કુટુંબો કરે છે તે અંગેની વિગત કોઠા નં. ૬.૫૮ માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૫૮
કરજ પ્રાપ્તિના સ્ત્રોતો

વિગત	ક—તાલુકા	ખ—તાલુકા	કુલ કુટુંબો
માત્ર ખાનગી સ્ત્રોતોના દેવાદારો	(૭૫) ૮૬.૧૫ %	(૬૪) ૮૬.૮૬ %	(૧૩૯) ૮૬.૫૩ %
માત્ર જાહેર સ્ત્રોતોના દેવાદારો	(૨) ૦૨.૫૬ %	(૧) ૦૧.૫૨ %	(૩) ૦૨.૦૮ %
જાહેર—ખાનગી સંયુક્ત દેવાદારો	(૧) ૦૧.૨૮ %	(૧) ૦૧.૫૨ %	(૨) ૦૧.૩૮ %
કુલ =	(૭૮) ૧૦૦ %	(૬૬) ૧૦૦ %	(૧૪૪) ૧૦૦ %

(એક કરતા વધારે જવાબ મળેલ છે.)

કોઠા નં. ૬.૫૮ માં દર્શાવેલી માહિતી પરથી જાણી શકાય છે કે, કુલ દેવું મેળવનારા કુટુંબોમાંથી કેટલા કુટુંબો કયા સ્ત્રોતમાંથી દેવું પ્રાપ્ત કરે છે તે અંગેની વિગત રજૂ થઈ છે. ક— તાલુકામાંના કુલ દેવાદાર કુટુંબોમાંના ૮૬.૧૫ % કુટુંબો માત્ર ખાનગી સ્ત્રોતોમાંથી દેવું પ્રાપ્ત કરતા જણાય છે જ્યારે ખ—તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૮૬.૮૬ % જેટલું જોવા મળે છે. સેમ્પલના બધા કુટુંબોમાંથી ૮૬.૫૩ % કુટુંબો આ સ્ત્રોતોમાંથી સંયુક્ત રીતે દેવું મેળવતા જણાયા છે. ક—તાલુકાના ૨.૫૬ % તથા ખ—તાલુકાના ૧.૫૨ % કુટુંબો માત્ર જાહેર સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરે છે. આમ, ક—તાલુકાના ખ— કરતાં જાહેર સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરતા લોકો વધુ જોવા મળે છે. જે વિકસિત તાલુકાના વિસ્તારમાં વિકાસલક્ષી સંજોગો હોવાથી જાહેર ક્ષેત્રમાંથી થોડા વધારે લોકો દેવું મેળવે તેવી નીતિનું પરિણામ હોવાનો કે વિકાસના કારણે થોડી વધારે સારી સ્થિતિના કારણે દેવું કરતા હોવાનો સંભવ છે. ક—તાલુકામાંના કુટુંબોમાંના ૧.૨૮ % કુટુંબો જાહેર સ્ત્રોતો અને ખાનગી સ્ત્રોતો એમ બંને સ્ત્રોતોમાંથી દેવું કરતા જણાય છે. જ્યારે ખ—તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૧.૫૨ % છે આમ બંનેમાં આ પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. બંને વિસ્તારના કુટુંબો બંને સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કુટુંબોમાંથી

૧.૩૯% કુટુંબો દેવું મેળવતા જણાય છે. આમ મોટા ભાગનું દેવું ખાનગી સ્ત્રોતોમાંથી મેળવેલું હોવાના સંકેત જણાય આવે છે. આ ખાનગી સ્ત્રોતોમાંના કુલ દેવું લેતા કુટુંબોમાંના ૮૨.૧૪% કુટુંબો પોતાના ધંધા કે રોજગારી આપતા માલિક પાસેથી દેવું મેળવે છે. ૭.૮૬% પોતાના સગાઓ પાસેથી દેવું મેળવે છે. જ્યારે જાહેર સ્ત્રોતોમાં બધા જ ૧૦૦% માત્ર બેંકો પાસેથી જ દેવું મેળવે છે. જાહેર સ્ત્રોતમાં સબસીડી વાળી લોન સુવિધાને કારણે આવું દેવું કરતા જણાય આવે છે. દેવું પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશો સંબંધિ પ્રાપ્ત થયેલ માહિતી રજૂ કરવાનું અત્રે જરૂરી ગણાશે.

સામાન્ય રીતે દેવું પ્રાપ્ત કરવા માટે દેવાદારની વિવિધ જરૂરીયાતો મુજબ હેતુઓ રહેલા હોય છે. જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ આવક કરતા વધુ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે ઉપભોગલક્ષી દેવું કરવાની સ્થિતિમાં આવા કુટુંબો મુકાતા હોય છે. જો આવક વધે તો આવું દેવું કરવાની જરૂરત નિવારી શકાય, પરંતુ આવક વધવાના ઉજવળ સંજોગો જ્યારે ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોના હોતા નથી ત્યારે આવું દેવું અનિવાર્ય ગણાય છે. જો આર્થિક વિકાસનો હેતુ ધરાવે તો ચાલુ ધંધાના વિકાસ માટે તેમજ નવા ધંધાની શરૂઆત કરવા માટે આવું દેવું કરવાનું જરૂરી બને છે. અને કમાણી આર્થિક ઉપાર્જનની સ્થિતિમાં સુધારો થતા આવું દેવું ભરપાઈ કરી કરાતું હોય છે, પરંતુ આ મોટા ભાગના કુટુંબો મજૂરી કરતા હોય આવા હેતુ સબબ—ચાલુ ધંધાના વિકાસ માટે ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં દેવું કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં પી. પેરરાજુ શર્માનો આંધ્રપ્રદેશનો એક અભ્યાસ જણાવે છે. “સમાજના એક વર્ગના આર્થિક પરિવર્તન આંક તરીકે દેવાને ગણવામાં આવે છે. ઉંચું દેવું એ સામાન્ય રીતે આર્થિક દુર્દશાનો નિર્દેશ કરે છે.”^(૫૧) તેથી દેવું અધોગતિરૂપ ગણાય તેવું સ્પષ્ટ થાય છે. હવે પછીના મુદ્દામાં દેવું કરવા માટેના ઉદ્દેશોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૬.૩૯ : દેવા પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશો :-

સામાન્ય રીતે અગાઉ જીવનનિર્વાહ માટેના દેવા પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું હોય છે અને પ્રસંગોપાત અન્ય હેતુઓ સબબ પણ દેવું કરવામાં આવતું હોય છે. કોઠા નં. ૬.૫૯ માં દેવું કરવા માટેના ઉદ્દેશો સંબંધિ વિગતો રજૂ કરવામાં આવેલ છે. કુલ દેવું કરનારા, કયા વિવિધ હેતુઓસર દેવું કરે છે તે દર્શાવાય છે.

કોઠા નં. ૬.૫૯
ઉદ્દેશો પ્રમાણે દેવાદાર કુટુંબોનું દેવું

વિગત	ક-તાલુકા	ખ-તાલુકા	કુલ કુટુંબો
ઉપભોગ ખર્ચ માટે	(૭૪) ૯૪.૮૭%	(૬૪) ૯૬.૯૭%	(૧૩૮) ૯૫.૮૩%
સામાજિક-ધાર્મિક ખર્ચ માટે	(૩૧) ૩૯.૭૪%	(૨૯) ૪૩.૯૪%	(૬૦) ૪૧.૬૭%
મિલકત ખર્ચ માટે	(૨૦) ૨૫.૬૪%	(૧૯) ૨૮.૭૯%	(૩૯) ૨૭.૦૮%
વ્યાપાર-ધંધા ખર્ચ માટે	(૩) ૦૩.૮૫%	(૨) ૦૩.૦૩%	(૦૫) ૦૩.૪૭%
કુલ =	(૭૮)	(૬૬)	(૧૪૪)

(૧) ઉપભોગલક્ષી દેવું :-

ગરીબ કુટુંબો માટે ખાસ કરીને આવક ઘણી નીચી હોય તેમજ આવી આવક ઘણી અનિશ્ચિત હોય ત્યારે જીવન નિર્વાહ પેટે કરવું પડતું ખર્ચ ઘણા કુટુંબો માટે આવક કરતા પણ વધુ જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં ચાલુ ખર્ચ માટેની ખાદ્ય પૂરવા માટે દેવું કરવું જરૂરી બને છે. મોટા ભાગે સગા સંબંધિ, માલિકો તથા વેપારી કે શાહુકાર કે ખાનગી ધિરનારાઓ વગેરેની પાસેથી આવું દેવું કરવામાં આવતું હોય છે. આવા દેવા માટે પરત કરવાનો આધાર ભવિષ્યમાં આવક મેળવી શકવાની શક્યતા પર રહેલો છે. જો આવું દેવું પરત ન થાય તો ફરી નવું દેવું આપતા ધિરનાર શંકોચાય છે. તેથી વધુ આવક મેળવીને આવા ખર્ચને પહોંચી વળવા પર ધ્યાન આપવું પડે છે. ગરીબ વર્ગને ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દેવું કર્યા સિવાય અવકાશ રહેતો નથી. આ અંગે સત્યેન્દ્ર ત્રિપાઠી જણાવે છે કે ‘‘ ગ્રામીણ દેવું એ ઊંડા મૂળ વાળી એક ગંભિર સામાજિક સમસ્યા છે. કુટુંબની આર્થિક દુર્દશામાં કે મૂશ્કેલીઓમાં ખેતી માટે, લગ્ન માટે, મૃત્યું માટે, બીમારી માટે, ગ્રામીણ ગરીબો હંમેશા દેવાનો આશ્રય લેતા જણાયા છે. ’’^(૫૨) આવું દેવું અનિવાર્ય હોવા છતાં બિનઉત્પાદકીય ગણાય છે. કેમકે તે ચાલુ ઉપભોગ ખર્ચ માટેનું હોઈ પરત કરવાનું મૂશ્કેલ હોય છે.

તેથી આવા કુટુંબો વધુને વધુ દેવામાં સપડાતા જાય છે. ખેતી પર આધારિત રોજગારીના કારણે આ કુટુંબોને ઘણી વખત ઉપરાઉપર વર્ષો નબળા જતા રોજગારી ન પ્રાપ્ત થાય તો વધુ આવક મેળવવાનું પણ મૂશ્કેલ બને છે. તેથી આવું દેવું વધતું જાય છે. સૌથી વધુ દેવાદાર કુટુંબો આ હેતુસર દેવું કરતા જોવા મળ્યા છે. દેવાદાર કુટુંબોમાના ૮૫.૮૩ % કુટુંબો આ હેતુસર દેવું કરતા જણાયા છે. એક વખત દેવામાં સપડાયેલા કુટુંબો મોટાભાગે તેમાંથી બહાર નિકળી શકતા નથી. પરિણામે વર્ષની ખાદ્ય કરતાં વર્ષો વર્ષ વધતા દેવાને કારણે કુલ દેવું પણ વધતું જતું જોવા મળે છે. તેથી કુલ દેવાનું પ્રમાણ આવા કુટુંબોમાં વર્ષોવર્ષની ખાદ્યને કારણે ઊંચું જતું હોય છે.

(૨) સામાજિક-ધાર્મિક દેવું :-

સામાન્ય રીતે કેટલીકવાર કુટુંબમાં લગ્ન, જન્મ, મૃત્યું વગેરે માટે ધાર્મિક તથા અન્ય સામાજિક પ્રસંગો આવતા હોય ત્યારે આવા પ્રસંગો પણ પાર પાડવા માટે દેવું કરવાનું આવા કુટુંબો માટે જરૂરી બની જાય છે. સામાજિક-ધાર્મિક પ્રસંગોનું દેવું પણ બિન ઉત્પાદકીય કક્ષાનું ગણાતું હોય છે. આ પ્રકારનું દેવું કરનારા કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. કુલ દેવામાં આવા પ્રકારના હેતુસર દેવાનો ભીજો કમ આવે છે. અને તેની પાછળ આ હેતુસર ૪૧.૬૭ % કુટુંબો દેવું કરતા જણાયા છે.

(૩) મિલ્કત દેવું :-

ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો અંતર્ગત અનુસૂચિત જાતિના લોકો માટે આવાસ યોજના હેઠળ રહેણાંક અને પ્લોટ માટે સહાય આપવામાં આવતી હતી. આ આવાસ યોજના પહેલા 'જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના'નો એક ભાગ હતી. હાલમાં તે અલગ સ્વતંત્ર યોજના તરીકે અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. ગરીબ અને પછાત વર્ગના લોકો મકાન બનાવવા માટે આવા પ્રકારનું દેવું કરતા જોવા મળે છે. સરકાર આ લોકોના વિકાસ માટે અને મકાન સહાય પેટે અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોને મફત પ્લોટ કે મકાન બાંધકામ પેટે અમૂક પ્રમાણમાં સહાય આપે છે. બાકીનો વધારાનો ખર્ચ લાભાર્થી કુટુંબે પોતાની રીતે કરવો પડે છે. આમ પ્લોટ પર મકાનનું નિર્માણ કે બાંધકામ કરવા માટે આ કુટુંબો દેવું કરતા જણાયા છે. મકાન બાંધકામ માટે વધારે નાણાંની જરૂરીયાત હોવાથી

સહાય ઓછી પડતાં આ સહાયના લાભ વડે અને વધારાનું નાણાં દેવા વડે પ્રાપ્ત કરીને મકાનનું બાંધકામ કરવામાં આવે છે. મકાન દેવું મિલ્કત પ્રકારનું ગણાય છે. તેની ગણના પ્રાથમિક જરૂરીયાતવાળી વસ્તુમાં કરવામાં આવતી હોય આવું દેવું વિકાસલક્ષી ગણી શકાય છે. પરંતુ તેમાંથી કોઈ આવકનું ઉપાર્જન થઈ શકતું નથી. તે દ્રષ્ટિએ બિન વિકાસ લક્ષી ખર્ચ ગણાય છે. તેની પાછળ ૨૭.૦૮ % જેટલું કુલ કુટુંબો દેવું કરતા હોવાનું જણાય આવે છે.

(૪) વ્યાપાર-ધંધા માટે દેવું :-

ચાલુ ધંધાના વિકાસ માટે પશુપાલનના ધંધા કે સ્વરોજગારીની પ્રવૃત્તિ કરતા કારીગર વર્ગના કુટુંબો પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખવા કે જરૂરી સાધનો કે સામગ્રી લેવા માટે દેવું કરતા હોય છે. આવું દેવું ચાલુ ધંધાને ટકાવી રાખવા જરૂરી ગણાતું હોય છે. આવું દેવું કામ કરનાર માલિક કે શાહુકાર કે સગા સંબંધિ પાસેથી લઈ ચાલુ વ્યવસાય કરવાનો પ્રયાસ થતો હોય છે. જો જામીનગીરી આપવામાં આવે તો સરકારી રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો પણ આવા પ્રકારનું દેવું આપતા જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં આવું દેવું ચાલુ મૂડી તરીકે ભાગ ભજવે છે. તેથી આવું દેવું આર્થિક કે ઉત્પાદકીય કક્ષાનું ગણી શકાય. ચાલુ ધંધા—વ્યાપારને ચાલુ રાખવા કે ટકાવી રાખવા કે નિભાવી રાખવા માટે આવું દેવું કરનારા કુટુંબોનું કુલ દેવાદાર કુટુંબોમાંનું પ્રમાણ ૩.૪૭ % જેટલું જણાયું છે. તેનું પ્રમાણ ખૂબ અલ્પ જોવા મળે છે. આ રીતે આવા કુટુંબો માટે ચાલુ ધંધાને નિભાવી રાખવા આવું દેવું અનિવાર્ય ગણાય છે.

કોઠા નં. ૬.૫૮ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપભોગ અને સામાજિક—ધાર્મિક આ બે પ્રકારે મોટાભાગે દેવું કરવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ ક—વર્ગ અને ખ—વર્ગ બંનેમાં જોવા મળતી હોય આ સમગ્ર દેવું બિન ઉત્પાદકીય ગણાય છે. જે ભવિષ્યમાં બોજારૂપ બનતું હોય તેવા સંજોગોનો નિર્માણ કરતું હોવાનો નિર્દેશ આપે છે. જ્યારે મિલ્કત અને વ્યાપાર—ધંધા માટેનું દેવું આર્થિક કે વિકાસ લક્ષી કે ઉત્પાદકીય હોવાથી ભવિષ્યમાં આવા પ્રકારના દેવાની ચૂકવણીની અનુકૂળતા જળવાઈ રહે છે. કેમકે વિકાસના પરિણામે આર્થિક ઉપાર્જન થવાથી દેવું ચૂકવવાની શક્તિમાં વધારો થવાના સંકેતો ઉભા કરે છે, જેથી ભવિષ્યમાં બોજા ઘટાડી શકાય છે.

૬.૪૦ : દેવાદાર કુટુંબદીઠ દેવાનું પ્રમાણ :-

દેવા પ્રાપ્તિના સ્થાન તથા ઉદ્દેશો અંગેની વિગત જાણ્યા બાદ દેવાદાર કુટુંબોએ જુદા-જુદા સ્ત્રોતોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ દેવાની રકમ કેટલી છે તે બાબત જાણવી પણ જરૂરી છે. ખાનગી સ્ત્રોતો અને સરકારી જાહેર સ્ત્રોતો બેકો પાસેથી મેળવેલ કરજ મુખ્યત્વે જુદા ઉદ્દેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ દ્રષ્ટિએ મોટા ભાગે ખાનગી દેવું ઉપભોગલક્ષી હોવાનો અભિપ્રાય મળેલ છે. તથા જાહેર દેવું મુખ્યત્વે ઘંઘા વિકાસ અથવા આર્થિક ઉન્નતિ માટે ઉપાદકીય વિકાસલક્ષી યોજના સંબંધી જોવા મળે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે રકમની દ્રષ્ટિએ ખાનગી - ઉપભોગલક્ષી દેવા કરતા ઉત્પાદકીય હેતુ વાળું દેવું ઓછું હોવા સંભવ છે. ગરીબીના કારણે આવા કુટુંબો ઉપભોગ અને સામાજિક-ધાર્મિક કારણોસર દેવું કરતા હોય બિન વિકાસલક્ષીનો વ્યાપ વિસ્તૃત હોવાનો અણસાર આપે છે. કોઠા નં. ૬.૬૦ માં દેવાની રકમ સંબંધિ વિગતો રજૂ કરેલ છે.

કોઠા નં. ૬.૬૦

દેવાદાર કુટુંબદીઠ દેવાનું પ્રમાણ

વિગત	ક-વર્ગ રૂા.	ખ-વર્ગ રૂા.	કુલ રૂા.
ખાનગી-સગા-સંબંધિ, માલિકો વેપારી, શાહુકારો વગેરે	૬૫૯૪	૭૧૨૦	૬૮૫૭
જાહેર-બેકો વગેરે	૪૦૦	૧૯૦	૨૯૫
કુલ =	૬૯૯૪	૭૩૧૦	૭૧૫૨

દેવું પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉદ્દેશોની ચર્ચા બાદ દેવાદાર કુટુંબદીઠ કેટલું દેવું છે. તે અંગેની વિગત કોઠા નં. ૬.૬૦ માં દર્શાવેલ છે. તે પરથી જાણવા મળે છે કે, ક-કરતા ખાનગી કુટુંબોનું દેવું વધુ છે. ક-ના કુટુંબ દિઠ શરેરાશ રૂા. ૬૯૯૪ છે. જ્યારે ખ-માં તે રૂા. ૭૩૧૦ નું છે. બહુ મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી. આ કુલ દેવામાં ખાનગી દેવાનું પ્રમાણ વધારે છે. ક- માં રૂા. ૬૫૯૪ ખાનગી અને રૂા. ૪૦૦ જાહેર સ્ત્રોતોનું દેવું જણાયું છે. ખ-માં રૂા. ૭૧૨૦ ખાનગીનું પ્રમાણ

છે. અને જાહેરનું પ્રમાણ રૂા. ૧૯૦ છે.

આમ, ખાનગી દેવું ૬૮૫૭ સંયુક્ત કુટુંબનું છે. જેમાંથી બધા દેવાદાર કુટુંબો ખાદ્યને પૂરે છે. આવક અપૂરતી હોવાથી નિભાવ માટે ખર્ચ કરવા બિનઉત્પાદકીય દેવું કરવું પડે છે. આ ઉપરાંત સામાજિક ખર્ચ કે અન્ય પ્રકારના ખર્ચમાંથી કાચી મૂડીને દેવાને ઘટાડીને આગલા વર્ષમાં ખેંચવામાં આવે છે. આ રીતે મોટાભાગનું ખાનગીદેવું ચાલુ વર્ષની દર મહિને આવક કરતાં ખર્ચ વધુ હોય પડતી ખાદ્યને પહોંચી વળવા ઉપયોગી બનતું હોય તેની અગત્યતા નકારી ન શકાય આ દેવું બિનઉત્પાદકીય હોવા છતાં જીવન નિભાવ કરવા માટે અનિવાર્ય ગણાય તેવું છે. જ્યારે જાહેર સ્ત્રોતનું દેવું મુખ્યત્વે વિકાસલક્ષી છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. વિકાસ લક્ષી તાલુકામાં વધારે અને પછાત તાલુકામાં આવા પ્રકારના દેવાનું પ્રમાણ ઓછું છે. આમ, આવકની વહેંચણી સમાન બનવાને બદલે વધુ અસમાનતા વાળી બનવા પામે તેવી સંભાવનાનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે આવા પ્રકારનું દેવું વિકાસ લક્ષી હોવાથી વિકાસની શક્યતાઓ વધારે છે. આવું પ્રમાણ ક—વર્ગમાં વધારે છે, જે આવકાર્થ છે. જ્યારે બિનવિકાસલક્ષી દેવું પછાત તાલુકાઓમાં પછાતપણું વધારે હોવાથી વધારે હોવાનો સંકેત આપે છે. આ એક બિન આવકાર્થ દાયક બાબત ગણી શકાય. કેમકે આવું દેવું બિન વિકાસલક્ષી કે મોટાભાગનું ઉપભોગ પ્રકારનું હોવાથી આ બોઝો વધારે છે. આ સંદર્ભમાં આંધ્રપ્રદેશનો એક અભ્યાસ જણાવે છે કે, “ગરીબી રેખાની નીચે જીવતા ગ્રામીણ ગરીબો દ્વારા ઉપભોગ માટે મોટા પ્રમાણમાં દેવાની રકમ લેવામાં આવે છે. જ્યારે ગરીબી રેખાથી ઉપર જીવતા લોકોમાં ઉત્પાદકીય હેતુઓ માટે લેવાતા દેવાનું પ્રમાણ મોટું જોવા મળે છે.” (૫૩)

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પણ શાહુકારો દેવા બાબતે વર્યસ્વ ધરાવતા હોય તેવું જણાય આવે છે. હવે કરજ આપવા માટે કોઈ વસ્તુ કે જામીનગીરી લેવામાં આવે છે કે નહિ તે અંગેની ચર્ચા કરીશું.

૬.૪૧ : કરજ પ્રાપ્તિ માટેની જામીનગીરીની વિગત :-

મોટા ભાગે ઉછીની રકમ મેળવી દેવું કે કરજ પ્રાપ્ત કરવું કે લેનાર અને દેનાર બંને માટે સલામતીનો પ્રશ્ન બનતો હોય છે. દેવું લેનાર સમયસર દેવું પરત કરે તે

ખૂબ જરૂરી છે. કેમકે આવું દેવું ફરીથી યોગ્ય સમયે મળી રહે આ હેતુએ પરત કરવાની યોગ્ય સમયે ખૂબ જરૂરીયાત છે. પરંતુ જામીનગીરી વિના દેવું અપાય તો પરત મેળવવામાં મૂશ્કેલી સર્જાય શકે છે. રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો જામીનગીરીનો આગ્રહ રાખે છે, પરંતુ ખાનગી દેવામાં મોટા ભાગે આવા ગરીબ લોકો જામીનગીરી ન હોવાથી આપી શકતા નથી. તેથી આગ્રહ રાખવામાં આવતો નથી. જામીનગીરીનું મહત્વ ઘટાડવા પર આ વર્ગ ભાર આપી રહ્યો છે. આ દ્રષ્ટિથી ધિરાણ કરતી વેળા દેવું લેનારનો શુભ હેતુ તેનું દેવું ભરપાઈ કરવાની શક્તિ કરતાં પણ શુભ દાનત કે વૃત્તિને તથા વચ્ચે રહી બાહેધરી આપનારની પ્રતિષ્ઠાને દેવું આપતી વેળાં જામીનગીરી કરતાં વિશેષ મહત્વ આપવાનું હવે સ્વીકારાયું છે. ગરીબ, બેકાર અને પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબો દલિત હોય, જામીનગીરીની સમસ્યા આવા ગરીબ કુટુંબોને ગંભીર રીતે નડતર રૂપ બની શકે છે. આપણા અભ્યાસના કુટુંબોએ દેવું પ્રાપ્ત કરતી વેળાં કેવા પ્રકારની જામીનગીરી તરીકે બાહેધરી આપી છે અને કઈ રીતે ઓછું દેવું, કેવા અવેજ સામે મેળવી શકે છે, તે અંગે વિગતો આ મુદ્દામાં આવરી લેવામાં પ્રયત્ન કરેલ છે. આ અંગેની વિગતો અહિં જામીનગીરીના સંદર્ભમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સામાન્ય રીતે ચાલુ આવક સામે રોજિંદુ દેવું, મકાન જામીનગીરી ઉપર આપેલું દેવું, દાગીના જામીનગીરી ઉપર આપેલું દેવું, સ્ટેમ્પ પેપરના લખાણ ઉપર બાહેધરી સામે આપેલું દેવું કે બાહેધરી વિના આપેલું દેવું વગેરેના સંદર્ભમાં અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલ કુટુંબોમાના દેવાદાર કુટુંબો ધિરાણ કે કરજ કે દેવું કરતા જોવા મળે છે. ચાલુ આવકને લક્ષમાં લઈ લગભગ એકાદ મસની આવક કે વધુ મર્યાદામાં આવી ઉધાર રકમ અપાતી હોય છે. ખાસ કરીને ઉપભોગતાલક્ષી આવી ઉધારી ચાલુ રોજિંદી નિભાવ ખર્ચની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા જ્યારે આવા કુટુંબો મેળવે છે, ત્યારે માત્ર ચાલુ આવક મળવાની શક્યતાને આધારે પરંપરાગત રીતે આવી ઉધાર રકમ અપાતી હોય છે. મોટાભાગની આવી ઉધાર રકમ રોકડના બદલે માલના સ્વરૂપમાં હોવાની પણ વિશેષ સંભાવના જોવા મળે છે. રોજિંદા ખર્ચના સંદર્ભમાં આવી ઉધાર રકમ મેળવે છે ત્યારે કુટુંબના નિભાવની જવાબદારી કુટુંબનો વડો ખાતે ઉધાર માલ મેળવે છે. તે પરત કરવાની ચાલુ આવક પર આધારિત ક્ષમતા શુભ વૃત્તિ સાથે આવું દેવું સંબંધ ધરાવે છે.

સામાજિક હેતુ જેવાકે, બિમારી, મૃત્યું, જન્મ, લગ્ન, ધાર્મિક વિધિ કે અન્ય પ્રસંગ માટે આવું દેવું કેટલીક વખત લેવામાં આવે છે. ત્યારે આવું દેવું તુરત ભરપાઈ ન થવાનો ખ્યાલ વધુ અગત્યનો બને છે. આવા સંજોગોમાં મોટા ભાગે દેવું આપનાર જામીનગીરીનો આગ્રહ રાખે છે. તેના માટે અભ્યાસના દેવાદારના કુટુંબો દાગીના કે મકાન ગીરવે મુકવાનું સ્વીકારતા હોય છે. કેટલીક વખત પશુપાલન કે કારીગર વર્ગના વયવસાય સાથે સંકળાયેલા કુટુંબો પણ મકાન, દાગના ગીરવે મૂકીને દેવું મેળવતા હોય છે. સામાન્ય રીતે મકાન પોતાની માલિકીનું હોવા છતાં તેનું મૂલ્ય બહુ વિશેષ ન હોય દાગીનાનો આગ્રહ વધારે રાખવામાં આવે છે. પરંતુ આ કુટુંબો ગરીબ હોવાથી વધારે દાગીના તેઓની પાસે હોતા નથી, આમ ગરીબો માટે આવી મહત્વની જામીનગીરીઓ ગીરવે મૂકી દેવું મેળવવું જરૂરી બને છે. જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો મકાન કે દાગીના વિના કે અન્ય જામીનગીરી વિના દેવું આપતી નથી આથી ખાનગી ક્ષેત્રમાંથી લગભગ બધું દેવું લેવામાં આવે છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, આ કુટુંબો મોટા ભાગનું દેવું ખાનગી ક્ષેત્રમાંથી લેતા હોય તેવું અર્થઘટન સ્પષ્ટ થાય છે. અને ખાનગીક્ષેત્રનું દેવું ઉપભોગ કે સામાજિક, ધાર્મિક માટેનું હોય તેવા કુટુંબો જાત જામીન પર, ચાલુ આવક સામે ઉધાર મેળવવાની જૂની પદ્ધતિનો વિશેષ ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. હવે આ દેવાથી મુદલ અને વ્યાજની ચૂકવણી અંગેની ચર્ચા કરીશું.

૬.૪૨ : મુદલ અને વ્યાજ પરત કરવાની પદ્ધતિ :-

સામાન્ય રીતે જાહેર ક્ષેત્રનું દેવું ૮ થી ૧૨ % જેટલું વ્યાજે મળતું હોય છે. અને ખાનગી સ્ત્રોતનું દેવું ૧૮ થી ૨૪ % વ્યાજે મળતું હોય છે. બેંકોએ રાહતવાળી આપેલી લોનમાં હપ્તો દર મહિને નિયમિત વ્યાજ – મુદલ સાથેનો ચૂકવવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ થતો હોય છે. આમ, વિકાસ લક્ષી દેવું હપ્તા દ્વારા ચૂકવવા પાત્ર બને છે. તેથી તે વિશેષ બોજારૂપ નથી, જ્યારે ખાનગી દેવું ઘણીવખત આર્થિક દબાણોના કારણે અને એક સામટું પરત કરવાનું હોવાથી તથા વધુ વ્યાજનો બોજો સહન કરવાનો હોવાથી આ દેવું દેવાદાર કુટુંબોને મૂશ્કેલીમાં અને મજબૂરીમાં મુકી દેનાર બને છે.

ઉપરની માહિતી પરથી એવું તારણ નિકળે છે કે, ખાનગી સ્ત્રોતના દેવા કરતા

જાહેર સ્ત્રોતનું દેવું વધુ ઉપકારક અને ઓછા બોજારૂપ ગણી શકાય એમ છે. પરંતુ આપણા અભ્યાસના દેવાદાર કુટુંબો ગરીબ હોવાથી જામીનગીરી કે મિલકતના અભાવને કારણે જાહેર સ્ત્રોતોમાંથી દેવું મેળવી શકતા નથી. તેથી મોટા ભાગના કુટુંબોની ખાનગી સ્ત્રોતો ઉપર નિર્ભર રહેવું પડે છે. આમ, તેઓના માટે આ દેવું બોજારૂપ બનતું હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આપે છે.

૬.૪૩ : સારસંક્ષેપ :-

આ પ્રકરણમાં આ યોજનાના રોજગારી લક્ષી કાર્યક્રમના પરિણામે તથા અન્ય લાભોના પરિણામે લાભાર્થી કુટુંબોને રોજગારી મળેલી છે. તેના પરિણામે આવકનું ધોરણ ઊંચું આવતાં આ કુટુંબોના જીવનનિર્વાહ ખર્ચનું ધોરણ પણ ઊંચું આવ્યું છે. યોજનાના લાભને કારણે રહેઠાણ જેવી પ્રાથમિક જરૂરીયાતની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ બની છે. યોજનાના અમલીકરણથી વ્યવસાયીક ગતિશીલતામાં થોડો ઘટાડો થયેલો છે. ખાદ્ય તથા દેવા અંગે કેટલું પ્રમાણ આ લોકો ધરાવે છે. તે બાબતને દર્શાવવાનો આ છઠા પ્રકરણમાં પ્રયાસ થયેલો છે. આ દ્રષ્ટિથી આ છઠું પ્રકરણ આ સંશોધન અભ્યાસના મુખ્ય તારણ સ્વરૂપ એક અતિ મહત્વના પ્રકરણ તરીકે ગણાવી શકાય, કેમકે ગરીબી રેખાની ઉપર ઉઠી શકેલ કુટુંબો છે કે નહિ તથા જીવન નિર્વાહ માટે પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં આવક ગૌણ વ્યવસાયના કારણે પ્રાપ્ત થઈ શકી છે કે નહિ તે બાબત આ યોજનાની અસરકારકતાનો પડઘો પાડે છે. તેથી આ બાબતોને સમાવિષ્ટ કરતું આ છઠું પ્રકરણ ઘણું મહત્વનું બનવા પામેલ છે.

આ છઠા પ્રકરણમાં વિવિધ મુદ્દાઓ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ મુદ્દાઓ પરથી વિકાસના લાભો આ ગરીબ કુટુંબો અને બેકાર કુટુંબો સુધી પહોંચ્યા હોવા છતાં તેનો વ્યાપ ઘણો મર્યાદિત રહ્યો છે. તથા ગરીબી નિવારણની દિશામાં કોઈ નોંધ પાત્ર સિધ્ધિ હાંસલ થઈ શકી હોય તેમ કહી શકાય એવું નથી. લોકોની આવક વધે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી પૂરતી અને કાયમી રોજગારી મળે નહિ ત્યાં સુધી રોજીમાંથી પૂરતી આવક મળે નહિ. અને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી રોજગારી મેળવી કાયમી ધોરણે સારી આવક પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી આર્થિક વિકાસ અંગે કાયમી ઉધ્વગતિ ચાલુ રહેવાનો કોઈ સ્વતંત્ર અણસાર ચાલુ રહેવાનો અણસાર પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

આમ, કામ ચલાવ તથા પૂરક રોજગારી વધવાના પ્રયાસોથી ગરીબીનું કાયમી નિવારણ લાવવું ખૂબ મૂશ્કેલ જણાય છે. અને આ કુટુંબો કાયમી ધોરણે દેવાની સ્થિતિમાં સંપળાયેલા રહે છે. તેથી આ કુટુંબો આવી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળે તો આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક આબાદીના ફળો સુધી પહોંચી શકે.

૬.૪૪ : સંદર્ભસૂચિ :-

- (૧) પંડયા, બી.એ., “ સોસ્યો ઈકોનોમિક સર્વે ઓફ ચોરવાડ.” અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૭.
- (૨) પંડયા, બી.એ., “ એજ્યુકેશન એન્ડ માઈગ્રેશન ઈન સૌરાષ્ટ્ર.” આઈ.સી.સી.એસ.આર. રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ, અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૨.
- (૩) હરબીસન, ફેડરીક., “ એજ્યુકેશન મેઈન પાવર એન્ડ ઈકોનોમિક ગ્રોથ.” ઓક્સફર્ડ ઈન્ડિયા બુક હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૭૦, પાના નં.—૬.
- (૪) પંડયા, બી.એ., “ એજ્યુકેશન એન્ડ માઈગ્રેશન ઈન સૌરાષ્ટ્ર.” આઈ.સી.સી.એસ.આર. રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ, અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૪.
- (૫) રાવ, વી.એમ. એન્ડ અઝીઝ, અબ્દુલ. “પોવર્ટી એલીવીએશન ઈન ઈન્ડિયા.” આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૧૭૪.
- (૬) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૨૨.
- (૭) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૭૮.
- (૮) રાવ, ઉષા., “ ડીપ્રાઈવ્ડ કાસ્ટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.” ચગ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૧૫૧.
- (૯) ખન્ના, ગીરીજા. એન્ડ વર્ગીઝ, મરીઅજમા., “ ઈન્ડિયન વિમેન ટૂ ડે.” વિકાસ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૭૮, પાના નં.—૧૭૭.

- (૧૦) પંડયા, બી.એ., “ વિમેન ઓગેનાઈઝેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ.” ઈલસ્ટ્રેટેડ બુક પબ્લીસર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૪, પાના નં.—૧૦૫.
- (૧૧) પંડયા, બી.એ., “ સોસ્યો ઈકોનોમિક સર્વે ઓફ ચોરવાડ.” અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૧૦.
- (૧૨) પંડયા, બી.એ., “ સોસ્યો ઈકોનોમિક સર્વે ઓફ ચોરવાડ.” અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૧૦.
- (૧૩) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૩૮.
- (૧૪) પાઘે, કિશોરચંદ્ર., “ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ઈન મોડર્ન ઈન્ડિયા.” બી.આર. પબ્લીશીંગ કોર્પોરેશન, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૬, પાના નં.—૨૩૨.
- (૧૫) રાવ, ઉષા., “ ડીપ્રાઈવ્ડ કાસ્ટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.” ચગ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૨૩૨.
- (૧૬) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૨૩.
- (૧૭) જાની, વી.કે. એન્ડ પંડયા, બી.એ., “ રૂરલ આર્ટીઝન્સ ઈન સૌરાષ્ટ્ર.” ઈલસ્ટ્રેટેડ બુક પબ્લીસર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૪, પાના નં.—૧૮.
- (૧૮) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૧૪.
- (૧૯) મૂર્તિ, એન.એલ. એન્ડ નારાયણ, કે.વી., “ રૂરલ ઈકોનોમી ઓફ ઈન્ડિયા.” મિત્તલ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૧૪૮.
- (૨૦) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.,” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૧૨૫.
- (૨૧) પંડયા, બી.એ., “ વિમેન ઓગેનાઈઝેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ.” ઈલસ્ટ્રેટેડ બુક પબ્લીસર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૪, પાના નં.—૭૨.
- (૨૨) બ્રસ, જોહનસ્ટન, એન્ડ કિલ્બી, પિટર., “ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ સ્ટેકચરલ ટ્રાન્સફોર્મેશન.” ઓક્સફર્ડ, યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ન્યૂયોર્ક, વર્ષ, ૧૯૭૫, પાના નં.—૩૬૧.

- (૨૩) કાંબલે, એન. ડી., “ લેબર માઈગ્રેશન ઈન ઈન્ડિયા સ્ટેટસ.” આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૩, પાના નં. ૫૬.
- (૨૪) પંડ્યા, બી.એ., “ વિમેન ઓગેનાઈઝેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ.” ઈલસ્ટ્રેટેડ બુક પબ્લીસર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૪, પાના નં.—૩.
- (૨૫) જાની, વી.કે. એન્ડ પંડ્યા, બી.એ., “ રૂરલ આર્ટીઝન્સ ઈન સૌરાષ્ટ્ર.” ઈલસ્ટ્રેટેડ બુક પબ્લીસર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૪, પાના નં.—૬૭.
- (૨૬) સિંગ, જેપી., “ પેટર્ન ઓફ રૂરલ—અર્બન માઈગ્રેશન ઈન ઈન્ડિયા.” ઈન્ટર ઈન્ડિયા, પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૬, પાના નં.— ૧૯૮.
- (૨૭) પંડ્યા, બી.એ., “ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સ્થળાંતર.” આઈ.સી.સી.એસ.આર. રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ, અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૯, પાના નં.—૫.
- (૨૮) ચતુર્વેદી એ.આર. અને. શાહ, ઘનશ્યામ., “ ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે, ગ્રામીણ વિકાસ એક મૂલ્યાંકન.” નવજીવન પ્રકાશન, વર્ષ, ૧૯૮૩, પાના નં.—૮૩.
- (૨૯) રાવ, વી.એમ. એન્ડ અઝીઝ, અબ્દુલ. “ પોવર્ટી એલીવીએશન ઈન ઈન્ડિયા.” આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૯, પાના નં.—૧૭૪.
- (૩૦) રાવ, વી.એમ. એન્ડ અઝીઝ, અબ્દુલ. “ પોવર્ટી એલીવીએશન ઈન ઈન્ડિયા.” આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૯, પાના નં.—૧૮૭.
- (૩૧) પ્રસાદ, કામતા., “ પ્લાનિંગ ફોર પ્રોવર્ટી.” એગ્રીકોલ પબ્લીશીંગ એકેડમી, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૫, પાના નં. ૧૪૬.
- (૩૨) સુબ્રમણ્યમ, આર., “ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ — એન્ડ ઈનસાઈડ લૂક એટ પ્રોબ્લેમ્સ એન્ડ પ્રોસ્પેક્ટ્સ.” ચેતન પબ્લીકેશન, મદ્રાસ, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં. ૩૩.
- (૩૩) ચાવડા, શાંતાબેન., “ અનુસૂચિત જાતિના વિકાસ માટેની કલ્યાણ યોજનાઓ, અમલીકરણ, મૂલ્યાંકન.” અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પરિસંવાદ, સમાજશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, માર્ચ, ૧૯૮૭, પાના નં. ૧૦૯.

- (૩૪) પ્રસાદ, કામતા., “પ્લાનિંગ ફોર પોવર્ટી.” એગ્રીકોલ પબ્લીશીંગ એકેડમી, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૫, પાના નં. ૧૪૬.
- (૩૫) પાઘે, કિશોરચંદ્ર., “ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ઈન મોર્ડન ઈન્ડિયા.” બી.આર. પબ્લીશીંગ કોર્પોરેશન, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૬, પાના નં.—૨૧૯.
- (૩૬) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્સ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા.” ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૨૩૪.
- (૩૭) ગુપ્તા, એસ.સી.(સંપાદન) “પ્રોબ્લેમ્સ ચેલેન્જ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ઇકોનોમી.” આર. બી. એસ. એ. પબ્લિશર્સ, જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૨, પાના નં.—૫૧.
- (૩૮) ભારત સરાર., “ ઇકોનોમીક સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૮૫—૮૬.” મીનીસ્ટ્રી ઓફ ફાઈનાન્સ, ઇકોનોમિક રિવિઝન, ન્યૂ, દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૬ પાના નં. ૧૫૮.
- (૩૯) “ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઓપીનીયન.” ક્વાટલી ઇકોનોમીક રિપોર્ટ, વર્ષ, જાન્યુઆરી—માર્ચ, ૧૯૮૬, પાના નં. ૩૪—૩૫.
- (૪૦) ભારત સરકાર., “ નેશનલ એકાઉન્ટ્સ સ્ટેટીસ્ટીક્સ” વર્ષ, ૧૯૮૫, સ્ટેટમેન્ટ—૩ પાના નં.—૯
- (૪૧) સઘર્ન ઇકોનોમિસ્ટ., “ ઇકોનોમીક સર્વે ૧૯૮૫—૮૬.” વર્ષ, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬, પાના નં. ૬
- (૪૨) ગુજરાત સરકાર., “ સામાજિક —આર્થિક સમિક્ષા ૨૦૦૦—૦૧.” અર્થશાસ્ત્ર અને આકાશાસત્ર નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, વર્ષ—જૂલાઈ, પાના નં. ૬૩.
- (૪૩) પંડ્યા, બી.એ., “ સોસ્યો ઇકોનોમિક સર્વે ઓફ ચોરવાડ.” અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૧૭.
- (૪૪) પંડ્યા, બી.એ., “ સોસ્યો ઇકોનોમિક સર્વે ઓફ ચોરવાડ.” અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, વર્ષ, ૧૯૮૧, પાના નં.—૨૧.
- (૪૫) મિશ્રા રાજેશ્વર., “ ઇકોનોમિક ઓફ પોવર્ટી.” દીપ એન્ડ દીપ, પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ , ૧૯૮૮, પાના નં. ૧૩૪.
- (૪૬) રાવ, વી.એમ. એન્ડ અઝીઝ, અબ્દુલ. “પોવર્ટી એલીવીએશન ઈન ઈન્ડિયા.” આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૮, પાના નં.—૧૦૯.

- (૪૭) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્રસ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા., ”
 ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૧૨૮.
- (૪૮) બોરા કે. સી., “ ઈન્કમ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ સેવિંગ ઈન રૂરલ ઈન્ડિયા.”
 મિત્તલ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૫, પાના નં.—૧૬૩.
- (૪૯) ખાન, મુમતાઝ, અલી., “ શિડયુલ કાસ્ટ્રસ એન્ડ ઘેર સ્ટેટ્સ ઈન ઈન્ડિયા., ”
 ઉપ્પલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૦, પાના નં.—૧૨૮.
- (૫૦) બોરા કે. સી., “ ઈન્કમ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ સેવિંગ ઈન રૂરલ ઈન્ડિયા.”
 મિત્તલ પબ્લીકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૫, પાના નં.—૧૬૩.
- (૫૧) શર્મા, પી. પેરરાજૂ., “ ડાયમેન્સન્સ ઓફ રૂરલ પોવર્ટી.” દયા પબ્લીકેશન્સ
 હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૭, પાના નં.—૨૫૧.
- (૫૨) ત્રિપાઠી, સત્યેન્દ્ર., “ ડેવલપમેન્ટ ફોર રૂરલ પુઅર.” રાવત પબ્લીકેશન્સ,
 જયપુર, વર્ષ, ૧૯૮૭, પાના નં. ૧૫૩.
- (૫૩) શર્મા, પી. પેરરાજૂ., “ ડાયમેન્સન્સ ઓફ રૂરલ પોવર્ટી.” દયા પબ્લીકેશન્સ
 હાઉસ, ન્યૂ દિલ્હી, વર્ષ, ૧૯૮૭, પાના નં.—૨૫૭.

પ્રકરણ-૭

સારાંશ, તારણો અને સૂચનો

- ૭.૧ : પ્રસ્તાવિક
- ૭.૨ : પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય તારણો
- ૭.૩ : પરિકલ્પનાઓની ચકાસણી
- ૭.૪ : હેતુઓની સિદ્ધિ
- ૭.૫ : નીતિ વિષયક સૂચનો
- ૭.૬ : વિશેષ સંશોધન સંભાવનાઓ

૭.૧ : પ્રાસ્તાવિક

ભારતે આઝાદી બાદ વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર તરીકે આર્થિક વિકાસ સાધવા, આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવી છે. તેમાં પ્રાપ્ત કરેલ ફળો સમાજના નીચલા વર્ગ સુધી એટલે કે ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના કુટુંબો અને લોકો સુધી પહોંચે અને અનુકૂળ અસરો પડે તે વિષય પરત્વે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી રહી છે. ગ્રામીણ વિકાસને સૌથી વિશેષ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે કેમકે, રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સૌથી વિશેષ ફાળો ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો રહેલો છે. આથી ગ્રામીણ સમાજના વિકાસ તથા ગામડાંઓના આંતરમાળખાના વિકાસ માટે ગરીબી નાબૂદી અને રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમોમાં વિકેન્દ્રિત આયોજન પદ્ધતિ ને મહત્વ આપીને પંચાયતી-રાજ વ્યવસ્થા દ્વારા ચલાવવામાં આવેલા છે. આમ, ગામડાંઓમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વધારવા તથા ગરીબી રેખા નીચેના બેકાર અને પછાત અનુસૂચિત જાતિ કુટુંબોમાં રોજગારી નું નિર્માણ કરવાના શુભઆશયથી જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાને ખાસ લક્ષ અપાઈ રહ્યું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીની ફિલોસોફી પ્રમાણે ગ્રામીણ વિકાસ, આર્થિક સમાનતા અને ગરીબી, બેકારી, શોષણ, ભુખમરો જેવા પ્રશ્નો હલ કરવા, રોજગારીની થયેલી ખરાઈ તપાસવા અને તેના ભાવિ અવકાશ પર પ્રકાશ પાડવા માટે પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરીને તેને યોગ્ય અંજલી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનામાં ગ્રામીણ કુટુંબોનું, રોજગારી અને વ્યક્તિગત કાર્યો તથા ભૌતિક સંપત્તિ અને સુવિધાઓમાં વધારો કરીને ઉચું જીવનધોરણ લાવવા તથા ગરીબ લોકોને શોષણ માંથી મુક્ત કરવાની બાબત પ્રત્યે લક્ષ અપાઈ રહ્યું છે. આર્થિક અને સામાજિક શોષણ અટકાવવા આર્થિક વિકાસ પર અસરો પડવી અનિવાર્ય ગણાય છે. તેના થકી જ આ યોજના દ્વારા આર્થિક વિકાસ પર થયેલી અસરો તપાસવાના વિશિષ્ટ પ્રયાસો હાથ ધરાઈ રહ્યા છે. આ વર્ગના કુટુંબોની આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ ગરીબી, બેકારી ઉપરાંત વિશિષ્ટ પ્રકારની હોઈ તે માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની યોજનાની અનિવાર્યતા આ વ્યૂહરચના અંતર્ગત ખાસ સ્વીકારાઈ છે. તથા આવી યોજનાના ઘડતર અને અમલીકરણ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે. ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન સ્વ.રાજીવ ગાંધીએ સૂચવેલ આ

ગરીબ વર્ગ માટેની નીતિ અંતર્ગત ૧૯૮૯ ના ફેબ્રુઆરીના અંદાજપત્રથી જ નાણાંકીય ખર્ચની ફાળવણી કરીને ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબોના લાભ માટે ઉપયોગમાં લેવાનું નક્કી થયું અને ખાસ આ સંદર્ભમાં નહેરુ રોજગાર યોજનાની સૌ પ્રથમ જાહેરાત કરાઈ, જે આજે જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનામાં પરીણમી છે.

આ યોજના અન્વયે ભારત સરકારે ગ્રામીણ રોજગારી સર્જનમાં વધારો કરેલ અને ગામડાઓનું આંતરમાળખું વિકસીત બનેલ, તેમ છતાં આજે આઝાદીના આઠલા વર્ષો બાદ પણ ગરીબી અને બેકારીની સમસ્યાને હલ કરવામાં મર્યાદિત સફળતા મળી શકી છે. આ પ્રશ્નને મૂળમાંથી સંપૂર્ણપણે હલ કરી શક્યા નથી, કેમકે શરૂઆતના તબક્કાઓમાં આયોજકોનો મત એવો હતો કે આર્થિક વિકાસનો દર વધશે તો આપોઆપ તેની ફલશ્રુતિરૂપે રોજગારીની નવી તકો પેદા થતી રહેશે. પરંતુ તેમ બન્યું નહીં. આથી આ યોજના દ્વારા રોજગારી અને આર્થિક સમાનતા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવેલા છે. ગરીબોને રોજગારી મળે, ગરીબોને રહેઠાણ જેવી પ્રાથમિક સુવિધા મળી રહે ઉપરાંત પ્રાથમિક આરોગ્ય, શિક્ષણ, ગટરની સુવિધા, પીવાનું ઓખું પાણી, પાકા રસ્તાઓ, વિજળી, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહારની સુવિધા પ્રાપ્ય થાય તો સમગ્ર ગામડાંઓનો વિકાસ શક્ય બને અને અંતે સાચા અર્થમાં સમગ્ર દેશનો વિકાસ થાય તેવા પ્રયાસ કરવામાં આવેલા છે. આમ, સમગ્ર યોજના દ્વારા ગામડાંઓના આંતરમાળખાકિય વિકાસ અને ગરીબ, બેકાર અને પછાત વર્ગના કુટુંબો પર થયેલી અસરો તપાસવાના પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

૭.૨ : પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય તારણો :-

પ્રથમ પ્રકરણમાં આર્થિક વિકાસને લગતી સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા પ્રસ્તુત કરવાનું જરૂરી ગણ્યું છે. આર્થિક વિકાસના વિવિધ અભિગમોની ચર્ચા કરી ભારતમાં વિકાસની વ્યૂહરચના અંતર્ગત ગ્રામીણ વિકાસને અને ગામડાંઓના આંતરમાળખાકીય વિકાસ તથા ગરીબ, બેકાર, નબળા, પછાત કુટુંબોના વિકાસ પર થયેલી અસરો સંબંધી સવિસ્તાર રૂપરેખા પણ રજૂ કરવામાં આવી છે. સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ ગરીબીનો ખ્યાલ તથા આયોજનગાળા દરમ્યાનનું ગરીબીનું પ્રમાણ અને તેમા ખાસ કરીને

અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિમાં ગરીબીનું પ્રમાણ, જુદા-જુદા રાજ્યોમાં તેનું પ્રમાણ વગેરે ગ્રામીણ ગરીબીના પ્રમાણ સંબંધી સવિસ્તાર આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામીણ ગરીબો અને બેકારો તથા પછાત અનુસૂચિત જાતિના લોકો અંગે જે કાંઈ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેની સંક્ષેપમાં સમીક્ષા રજૂ કરી આપણો અભ્યાસ કઈ રીતે મહત્વનું પ્રદાન કરનાર બની રહે તે અંગે પણ સ્પષ્ટ છણાવટ કરવાનો આ પ્રકરણમાં પ્રયાસ થયો છે. ભારતમાં બેકારી, ગ્રામીણ વિકાસની જરૂરીયાત અને નીતિ સમસ્યાઓ, કાર્યક્રમો વગેરે બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ઔચિત્ય, અભ્યાસના હેતુઓ, અભ્યાસનું મહત્વ, અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ અને અભ્યાસની પદ્ધતિઓ તથા અન્ય આવરી લેવામાં આવેલાં મુદ્દાઓ અંગે પણ આ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. આપણો આ અભ્યાસ સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ જિલ્લાના ચાર તાલુકાઓના બાર ગામોમાંથી યોજના ના ૧૫૦ લાભાર્થી કુટુંબોને આવરી લઈને હાથ ધરવામાં આવેલ છે. પસંદ કરવામાં આવેલ ચાર તાલુકાઓ પૈકી બે તાલુકાઓ વધુ વિકસિત અને બે તાલુકાઓ પછાત છે. આપણા અભ્યાસમાં કેટલાંક ગૌણ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ થયો હોવા છતાં આપણો સમગ્ર અભ્યાસ મુખ્યત્વે પ્રાથમિક માહિતીનો આધાર લઈ વિશ્લેષણ રજૂ કરનાર બને છે. તેથી આ અભ્યાસ એક સ્વતંત્ર અને આગવા પ્રદાનરૂપ બની રહેશે તેમ માનવું ઉચિત ગણાશે.

આ સમગ્ર પ્રકરણમાં વિવિધલક્ષી ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરીને અનેક વિકાસલક્ષી બાબતોને ભારતના સંદર્ભમાં આવરી લઈને વિસ્તૃત ચર્ચા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી છે. આઝાદી બાદ ભારતમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા ૫૩ વર્ષથી અમલી બની હોવા છતાં આજે પણ ગામડાંઓનું આંતરમાળખું સંપૂર્ણ વિકસિત બની શક્યું નથી કે ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોની દયનીય સ્થિતિમાં કોઈ મોટો સુધારો કરી શક્યા નથી, તથા ગ્રામીણ રોજગારી સર્જનમાં મોટી સફળતા મળી હોય તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ શકેલ નથી. આમ, ગ્રામીણ ગરીબ-બેકાર અને પછાત વર્ગના અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિના કુટુંબોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ માં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારાલક્ષી પરિવર્તન આવેલ હોય કે વિશેષ પ્રગતિ નોંધાઈ હોવાના ચિહ્નો જણાતા નથી. જ્યારે બીજી બાજુ ગ્રામીણ વસ્તી શહેરી વિસ્તારના પ્રમાણ કરતાં વિશેષ છે અને ભારતમાં આ કુટુંબોની સ્થિતિ દિવસે-દિવસે દયનીય બનતી જાય છે. આમ ગ્રામીણ વિકાસની યોગ્ય વ્યૂહરચનાના સઘન અને સુચિત અમલીકરણ

દ્વારા તે માટેની યોજનાઓનો અસરકારક અમલ કરવાથી જ આવા ગરીબ-શોષિત અને બેકાર વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ પર અસરો પાડી શકાશે. આમ, આવા કુટુંબો — લોકોની આર્થિક વિકાસની શક્યતાઓ તપાસવાથી અને તેના પર થયેલી અસરો તપાસવાથી આ વર્ગના કુટુંબોને ખરેખર આર્થિક વિકાસના ફળો પ્રાપ્ત થયા છે કે કેમ તે અંગે અણસાર મેળવી શકાય. આમ આ પ્રકરણ, આ અભ્યાસના પાયાની અને મહત્વની બાબતો તથા મુદ્દાઓ અંગે સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા પૂરી પાડવાનું મુખ્ય કામ કરે છે. આમ, આ સૈદ્ધાંતિક અભિગમનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરવામાં આ પ્રથમ પ્રકરણ અતિ ઉપયોગી સાબિત થયું છે.

બીજું પ્રકરણ મુખ્યત્વે ગૌણ માહિતિ પર આધારિત છે. ગ્રામીણ અર્થતંત્ર ભારતની વિશાળ લઘુમતિ અને ભૌગોલિક વિસ્તારના પ્રતિનિધિત્વનો પડઘો પાડતો હોઈ, પ્રધાન અર્થવ્યવસ્થા, ગ્રામીણ વ્યવસ્થા હોઈ ગ્રામીણ વિકાસના મહત્વના પાસાઓની ચર્ચા કરીને અગત્યના મુદ્દાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ તથા ખ્યાલની વૈચારિક અને સૈદ્ધાંતિક બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલી છે. ગ્રામીણ વિકાસમાં કૃષિ ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય, બિન કૃષિક્ષેત્રનો અલ્પ વિકાસ, માન્યતાઓ, અલ્પશિક્ષણ, વિશાળ જમીન, વિવિધ સગવડો વગેરે લક્ષણો પર વિસ્તૃત ચર્ચાઓ કરવામાં આવેલી છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં ગ્રામીણ વિકાસની ગરીબી નિવારણ અને બેકારી નાબૂદી, આર્થિક અસમાનતા તથા અન્ય સમસ્યાઓના નિવારણ માટેની ખાસ જરૂરીયાત માટેની સ્પષ્ટતા કરાઈ છે.

દેશના ગામડાંઓમાં વિકાસની ગતિ વધારવા માટે રાષ્ટ્રનું તથા ગામડાંઓનું આંતરમાળખું વિકસિત બનાવવા શિક્ષણ, વાહનવ્યવહાર, સંદેરાવ્યવહાર, વીજળી, તબીબી સુવિધાઓ, વનિકરણ, જમીન સંરક્ષણ, પીવાનું ચોખ્ખું પાણી તથા પાણી સંગ્રહ તથા સિંચાઈની સુવિધાઓ , બેંકો અને વિમા બેંકો, માર્કેટીંગ-યાર્ડો વગેરે બાબતો કઈ રીતે પોતાનો ફાળો આપી શકે, તેના પર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલો છે. ગ્રામીણ વિકાસ પાછળ થયેલા હેતુઓની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલ છે. એકવીસમી સદીમાં ગ્રામીણ વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટેના મોડલની વિગતવાર ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. ગ્રામીણ વિકાસના— આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી બાદના— અભિગમોની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગ્રામીણ વિકાસમાં ખૂબ મોટા

સુધારાલક્ષી પરિબળો અમલમાં મૂકવા છતાં સંપૂર્ણ પણે આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ સાધી શકાયો હોય તેવી નોંધપાત્ર સ્થિતિ કે વિશેષ પ્રગતિ નોંધાઈ હોવાના ચિહ્નો જણાતા નથી. આમ, ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચના, આટલા લાંબા ૫૩ વર્ષના સમય બાદ પણ સફળ થયેલી જણાય આવતી નથી. તેથી ગ્રામીણ વિકાસની યોગ્ય વ્યૂહરચનાના ઝડપી અમલીકરણ તથા સઘન પ્રયાસો દ્વારા આયોજનાનો અસરકારક અમલ કરીને ગ્રામીણ વિકાસની ઝડપ વધારી આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરી શકાય. આમ, ગામડાંઓના વિકાસની શક્યતા તપાસવાથી આ વિસ્તારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા ઉદ્દેશથી ગ્રામીણ વિસ્તારના અભિગમોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરવા આ પ્રકરણ ખૂબ માર્ગદર્શકરૂપ અને ઉપયોગી સાબિત થયેલું છે.

ત્રીજું પ્રકરણ પણ મુખ્યત્વે ગૌણ માહિતી પર નિર્ભર છે. જેમાં “જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના”ની વિશાળ માળખાકીય બાબતોની ગહન ચર્ચા કરેલી છે. યોજના પાછળ રાખવામાં આવેલા ઉદ્દેશો તથા તેની વિશાળ રૂપરેખા પર સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલ છે. સમાજના નબળા કુટુંબો માટે વહીવટી ખાસ આરક્ષણની જોગવાઈઓ, વહીવટી માળખું, ફંડના ધારા ધોરણો, તેની ફાળવણી કરવા અને ઉપયોગ કરવા બાબત, આકસ્મિક ખર્ચ અને અસ્કયામતો જાળવણી અંગેની જોગવાઈ, યોજનાઓ દ્વારા હાથ ધરી શકાય તેવા કાર્યો, વેતન, વ્યક્તિગત કાર્યો અને અન્ય યોજનાઓ સાથે કઈ રીતે તાલમેલ સાધી શકાય વગેરે જેવી બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલ છે.

યોજના પૈકી ઈન્દીરા આવાસ યોજના અને દસ લાખ કૂવાની યોજના, સહાયક યોજના તરીકે કેટલી સફળ થઈ છે ? આયોજન ગાળા દરમિયાન યોજનાની પ્રગતિ, લાભો તથા રહી ગયેલ મર્યાદાઓની સ્પષ્ટતા કરાઈ છે . તેથી વધુઅસરકારક અમલ દ્વારા યોજનાને સંપૂર્ણ સફળ બનાવી શકાય તે બાબત પરત્વે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ચોથું પ્રકરણ મુખ્યત્વે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. જેમાં સૌરાષ્ટ્રનાં અર્થકારણના કેટલાંક મહત્વના પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ભારત દેશ, ગુજરાત રાજ્ય, સૌરાષ્ટ્ર, પ્રદેશ, જૂનાગઢ જિલ્લો તથા પસંદ કરેલા તાલુકાઓની સામાન્ય માહિતી રજૂ કરવાનું આ પ્રકરણમાં જરૂરી ગણ્યું છે. આ પ્રદેશમાં કે વિસ્તારમાં આવેલ કુટુંબો અને તેના લોકોનું સ્થાન અને તેમાંથી ગરીબ, બેકાર અને પછાત અનુસૂચિત જાતિના તથા અનુસૂચિત જનજાતિના લોકોમાં આવેલ પરિવર્તન અંગેની વિગતો રજૂ કરવામાં આવેલ છે. તેના ઉપરથી જણાય આવે છે કે, ગુજરાતમાં કુલ વસ્તીમાં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૧ દરમિયાન ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટવા પામ્યું છે. શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું છે. સૌરાષ્ટ્ર તેમજ જૂનાગઢ કરતા જિલ્લામાં પણ ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ઘટવા પામ્યું છે. ગુજરાતમાં શહેરી વિસ્તારનું પ્રમાણ ૨૦૦૧માં ૩૭% હતું જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રમાણ ૪૦.૫૩% હતું. આમ ગુજરાત કરતાં સૌરાષ્ટ્રમાં શહેરી કરણ ઝડપી જણાયું છે. પરંતુ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર કરતા જૂનાગઢ જિલ્લામાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે. ૨૦૦૧માં તે ૨૮.૫% નું હતું જેનું પ્રમાણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર કરતા નીચું છે. અને ગ્રામીણ વસ્તીનું જૂનાગઢ જિલ્લામાં પ્રમાણ ૨૦૦૧માં ૭૦.૮૫% જેટલું સૌથી ઉંચું જોવા મળે છે. આમ, ગ્રામીણ વસ્તીનું વધુ પ્રમાણ હોવાથી આપણા અભ્યાસમાં જૂનાગઢ જિલ્લાની પસંદગી કરાઈ છે. ગ્રામીણ વસ્તીનું ઉંચું પ્રમાણ અને ગરીબ, બેકાર તથા પછાત કુટુંબોનું ઊંચું પ્રમાણ આ બાબત નોંધપાત્ર તફાવત ઉભો કરે છે.

આપણા અભ્યાસ માટે તાલુકાઓની અવસ્થા દર્શાવતા નિર્દેશકોના આધારે બે તાલુકાઓ વધુ વિકસિત અને બે તાલુકાઓ પછાત, એ રીતે ચાર તાલુકાઓ અભ્યાસમાં આવરી લેવાયા છે. વધુ વિકસિત તાલુકાઓમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે. અને પછાત તાલુકાઓમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે. આમ, વિકસિત કરતા પછાત તાલુકાઓમાં ગ્રામીણ વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને જૂનાગઢ જિલ્લાની માફક તાલુકાઓમાં કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રીઓ કરતા પુરૂષોનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. આમ, કેટલાક વસ્તીલક્ષી મદ્દાઓ પર પ્રકાશ પાડી અભ્યાસ માટેના ભૌગોલીક ક્ષેત્રની માહિતી રજૂ કરવાનો ચોથા પ્રકરણમાં પ્રયાસ થયો છે. આ સઘળી વિગતોની ચર્ચા ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, જૂનાગઢ જિલ્લો અને પસંદ કરેલ તાલુકાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કે જેમાં સ્થાન, સીમા, ભૂસ્તરરચના, આબોહવા, વરસાદ, નદીઓ,

જંગલો, પર્વતો, ખનીજો, બંદરો, ઉદ્યોગો, વિજળી, વાહનવ્યવહાર, જોવા લાયક સ્થળો, ખેતી, પશુપાલન, મત્સ્યઉદ્યોગ, બાગાયત, સિંચાઈ, શિક્ષણ અને સાક્ષરતાનું પ્રમાણ, કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ વગેરે વિષેની કરેલ ચર્ચા ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. તે દ્રષ્ટિએ વિસ્તારની વિશેષ જાણકારી પુરી પાડવામાં આ પ્રકરણ ઘણું ઉપયોગી બની રહેલ છે. પસંદ કરેલ તાલુકાઓમાં જે ગામોમાંથી પ્રાથમિક માહિતી એકઠી કરવામાં આવેલ છે, તે અંગેની તથા તે માટેના પસંદગીના ઉત્તરદાતાઓની કેટલીક સામાન્ય વિગતો પર પાંચમાં પ્રકરણમાં આગળ વધવા યોથું પ્રકરણ પૂર્વ ભૂમિકા પુરી પાડે છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં પસંદ કરેલા તાલુકાઓના દરેકના ત્રણ ગામો પસંદ કરેલ છે. આમ કુલ ૧૨ ગામોમાં ગ્રામીણ વિકાસ વ્યૂહરચના અંતર્ગત જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના અંતર્ગત આંતરમાળખાકીય વિકાસ અને સુવિધા સંબધી હાથ ધરવામાં આવેલા કાર્યક્રમોની ચર્ચા કરેલ છે. યોજનાનો અમલ થતા ગામડાંઓના વિકાસમાં અનુકૂળ અસરો થાય તેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાઈ છે. આમ, ગ્રામીણ વિસ્તાર માટે આ યોજના હાથ ધરાઈ છે. તથા તેનો ગામડાંઓને કેટલો લાભ થયેલો છે, તેની અસરો આંતરમાળખાકીય સુવિધા અને સગવડ પર કેવી પડેલ છે, તે બાબતો પર પાંચમાં પ્રકરણમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવેલો છે. આ અંગેના તારણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય છે.

(૧) પસંદગીના ૧૨ ગામોમાં સૌથી વધુ યોજનાના મૂડી ભંડોળનો લાભ વિકસિત તાલુકાઓના ગામોને થયેલ છે. જેનું ભંડોળમાં પ્રમાણ ૫૪.૦૩ % જેટલું રહેવા પામે છે. જ્યારે પછાત તાલુકાઓના ગામોનું ભંડોળ ૪૫.૮૭ % નું છે.

(૨) વિકસિત ગામોમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવનાર ગામમાં અનુસૂચિત જાતિના લોકોનું પ્રમાણ ૧૩.૨૮ % જેટલું નીચું છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવનાર ગામમાં અનુસૂચિત જાતિના લોકોનું પ્રમાણ ૨૨.૮૪ નું છે.

(૩) વિકસિત ગામમાં સૌથી ઓછા કુટુંબ ધરાવતા ગામોમાં ગરીબ કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે, જે ૧૭.૮૮ % નું છે. પછાત ગામોમાં સૌથી ઓછા કુટુંબો ધરાવતા ગામોમાં ગરીબ કુટુંબોનું પ્રમાણ વધારે છે, જે ૩૩.૧૦ % નું છે.

(૪) વિકસિત ગામોમાં સૌથી વધુ ગરીબ કુટુંબો ધરાવનાર ગામોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૫૨.૨૦ % નું છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં સૌથી વધુ ગરીબ કુટુંબોનું આ પ્રમાણ ૫૩.૧૨ % નું છે.

(૫) વિકસિત ગામોમાં સૌથી વધુ ગરીબ કુટુંબો ધરાવનાર ગામોમાં લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ વધુ છે, જે ૮.૮૭ % નું છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં સૌથી વધુ ગરીબ કુટુંબો ધરાવનાર ગામમાં લાભાર્થી કુટુંબો ધરાવનાર ગામમાં લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. જે માત્ર ૨.૭૭ % નું છે.

(૬) વિકસિત ગામોમાં સૌથી ઓછા લાભાર્થી કુટુંબો ધરાવનાર ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ વધુ છે, જે ૭૭.૭૮ % નું છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં સૌથી ઓછા લાભાર્થી કુટુંબો ધરાવનાર ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિના લાભાર્થી કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે, જે માત્ર ૨૩.૫૩ % નું છે.

(૭) વિકસિત ગામોમાં મુખ્ય જ્ઞાતિ પટેલ લોકોની છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં મુખ્ય જ્ઞાતિ કોળી લોકોની છે.

(૮) વિકસિત ગામોમાં આ યોજના સિવાય અન્ય સરકારી જુદા-જુદા કુલ ૧૩ કાર્યક્રમો અમલમાં છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં આ યોજના સિવાયના અન્ય ૧૧ કાર્યક્રમો અમલમાં છે.

(૯) વિકસિત ગામોમાં માથાદિઠ રકમની ફાળવણી સૌથી વધુ થઈ છે, જેનું પ્રમાણ રૂા. ૧૭૩૬ છે. જ્યારે પછાત ગામમાં માથાદિઠ રકમની ફાળવણી સૌથી નીચી રહેલી છે. જેનું પ્રમાણ માત્ર રૂા. ૧૨૪૪નું છે.

(૧૦) વિકસિત ગામમાં અનુસૂચિત જાતિના સૌથી ઓછા લાભાર્થીઓમાં માથાદિઠ રકમનું પ્રમાણ વધુ છે, જેનું પ્રમાણ રૂા. ૨૩૨૩નું છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં સૌથી વધુ લાભાર્થી હોય તેમાં તેનું માથાદિઠ રકમનું પ્રમાણ રૂા. ૬૮૪નું છે.

(૧૧) અનુસૂચિત જાતિના કુટુંબો પાછળ ફાળવેલ લાભાર્થી રકમનું વિકસિત ગામોમાં કુલ પ્રમાણના ૫૭.૭૬ % અને પછાત ગામોમાં ૪૨.૨૪નું છે.

(૧૨) વિકસિત વસ્તીના સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા ગામોમાં શ્રમિકોને કામના ૧૮ દિવસોનું છે. જ્યારે પછાત ગામના સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા ગામમાં શ્રમિકોને તેના પ્રમાણમાં ઓછા દિવસો રોજગારી મળી છે. જેનું પ્રમાણ માત્ર ૧૩ દિવસોનું જ છે.

(૧૩) વિકસિત ગામમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા ગામમાં કુલ માનવીદન રોજગારી વધુ મળી છે. જેનું પ્રમાણ ૫૪૦ માનવદિનનું છે. જ્યારે પછાત ગામમાંથી વધુ વસ્તી ધરાવનાર ગામમાં કુલ માનવદિન રોજગારી તેના કરતા ઓછી મળી છે. જેનું પ્રમાણ ૩૮૦ માનવદિનનું છે.

(૧૪) પસંદગીના ગામોમાંથી વિકસિત ગામોમાં કાચારોડ ઉપરાંત પાણીની સુવિધાઓ, તળાવનું કામ, શોષ આડાઓ, શૈયાલય, રોડની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં સહાય પાકા રસ્તાઓ પર લાદીનુંકામ, સ્મશાનગૃહ જેવાં આંતરમાળખાકીય સુવિધા વાળા કાર્યો થયેલા છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં મોટા ભાગે કાચા રોડ અને થોડા ઘણાં પ્રમાણમાં પાણીની સુવિધા, શોષખાડા, શૈયાલય, તળાવનું કામ, પંચાયત વંડો, વૃક્ષારોપણ, સ્મશાનવંડી જેવા કાર્યો થયેલા છે.

(૧૫) પસંદગીના ગામોમાં બને વિસ્તારોમાં કુલ જમીનના ૧૪ % જમીન ગૌચરની જમીન આવેલ છે.

(૧૬) વિકસિત ગામોમાં કુલ ૧૦૧૪૨ અને પછાત ગામોમાં કુલ ૧૨૫૫૭ પશુધન આવેલ છે. પછાત ગામમાં પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ વધારે વિસ્તરેલી હોવાથી આ પ્રમાણ વધારે છે.

(૧૭) પસંદગીના ગામોમાં પંચાયત ઘરો, સઘળા ગામોમાં આવેલ છે, અને તેમાં માહિતી પ્રસારણના સાધનો બંને વિસ્તારોમાં ૫૦ % પંચાયત ઘરોમાં છે.

(૧૮) આ વિસ્તારોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઘણો મર્યાદિત વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. માત્ર દુધ સહકારી મંડળી જ વિકસી છે. બાકી કોઈ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિવાળી મંડળી વિકસી નથી. તેમ છતાં જુદા-જુદા પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ અને તેની શાખાઓ જાણીને કુલ સુવિધાની ૫૮.૨૬ % મંડળીઓ વિકસિત ગામોમાં જોવા મળ

છે. જ્યારે બાકીની ૪૦.૭૪ % મંડળીઓ પછાત ગામોમાં આવેલી છે.

(૧૯) પસંદ કરેલા ગામોમાં બાલવાડી કેન્દ્રની જે સુવિધા જોવા મળે છે, તે બંને વિસ્તારની મળીને કુલ ૨૬ બાલવાડીમાંથી વિકસિત ગામોમાંથી ૧૬ (૬૧.૫૪ %) પછાત ગામોમાં ૧૦ (૩૮.૪૬ %) બાલવાડી કેન્દ્રો અમલમાં આવે છે. તેમાં માત્ર વિકસિત ગામોમાં એકજ બાલવાડીને પોતાના માલિકીનું મકાન છે. બાકીના તમામ બાલવાડી કેન્દ્રો ભાડાના મકાનોમાં ચલાવાય છે.

(૨૦) વિકસિત ગામોમાંથી ૮૩.૩૭ % ગામો બાલવાડી કેન્દ્રની સુવિધા ધરાવે છે, અને પછાત ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામો બાલવાડી કેન્દ્રની સગવડ ધરાવે છે. અને બંને વિસ્તારના ગામોમાં એક તેથી વધારે બાલવાડી કેન્દ્ર છે.

(૨૧) બંને વિસ્તારના બધાંજ ગામોમાં આંગણવાડી કેન્દ્રની સુવિધા આવેલ છે. કુલ ૪૬ આંગણવાડીમાંથી વિકસિત ગામોમાં ૨૭ એટલેકે ૫૮.૭૦ % અને પછાત ગામોમાં ૧૯ એટલેકે ૪૧.૩૦ % આંગણવાડી કેન્દ્રો આવેલા છે.

(૨૨) સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત બનાવેલ હોવાથી બંને વિસ્તારના ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ આવેલી છે, પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણની સુવિધા વિકસિત ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામો સુવિધા ધરાવે છે, જ્યારે વિસ્તારના પછાત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામો સુવિધાવાળા છે. ઉચ્ચતર માધ્યમિકની સુવિધા વિકસિત ગામોમાં ૫૦ % અને પછાત ગામોમાં ૩૩.૩૩ % તથા અન્ય શિક્ષણની સુવિધા બંને વિસ્તારના ગામોમાં ૧૬.૬૭ % જેટલું પ્રમાણ છે. આમે ઉચ્ચશિક્ષણની સુવિધા ઘટતી જતી હોય તેવું જણાય આવે છે.

(૨૩) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યામાં બંને વિસ્તારના ગામોમાં ખાસ કોઈ મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી. તેમાંથી મોટાભાગની પ્રાથમિક શિક્ષણની સંસ્થા બંને વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

(૨૪) શિક્ષણના પ્રકાર મુજબ શિક્ષણ મેળવતા કુલ વિદ્યાર્થીઓમાં બંને વિસ્તારમાં ૫૦ % કરતા વધારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક પ્રકારનું જ શિક્ષણ મેળવતા જોવા મળે છે. બધા ગામોમાં આ સ્થિતિ સરખા પ્રમાણ હોવાનું માલુમ થતું હોવાનું જણાય છે.

(૨૫) કુલ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના બંને વિસ્તારમાં થઈને કુલ શિક્ષિકોના ૫૨.૧૦ % શિક્ષકો વિકસિત ગામોમાં અને ૪૭.૮૦ % શિક્ષકો પછાત ગામોની સંસ્થામાં નોકરી કરતાં જણાય છે.

(૨૬) વિકસિત ગામોમાં શાળાને મકાન માલિકીનું હોય તેવી ૧૦૦ % શાળાઓ આવેલી છે. પછાત ગામોમાં કુલ શાળાઓની ૮૪.૨૮ % શાળાઓ માલિકીનું મકાન ધરાવે છે.

(૨૭) બંને વિસ્તારમાં આવેલ શૈક્ષણિક શાળાઓનાં કુલ ઓરડાની સંખ્યામાંથી ૫૦% કરતાં વધુ ઓરડાઓ પ્રાથમિક શાળાનાં જ્યારે બાકીના અન્ય શાળાના છે.

(૨૮) શાળાનાં કુલ ઓરડાઓમાંથી ૫૨.૬૦ ઓરડાઓ વિકસિત ગામોમાં અને ૪૭.૪૦ % ઓરડાઓની સંખ્યા પછાત ગામોમાં છે.

(૨૯) અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓમાં બંને વિસ્તારમાં ૧૦૦% ગામો મધ્યાહ્ન ભોજનની સુવિધા ધરાવે છે. પાણીની સુવિધા, વિકસિત ગામોની ૧૦૦ % શાળાઓ ધરાવે છે, પછાત ગામોની ૭૭.૧૪ % શાળાઓમાં છે. વિકસિત ગામોની શાળાઓમાં શૌચાલયની સુવિધા ૧૦૦ %, લાયબ્રેરી ૮૩.૮૪ % , રમત-ગમતનું મેદાન ૧૦૦% અને પ્રસારણનાં સાધનો ૮૬.૮૭ % જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત ગામોની શાળામાં શૌચાલયની સુવિધા ૮૪.૨૮ %, લાયબ્રેરી ૫૪.૨૮ % , રમત-ગમતનું મેદાન ૭૭.૧૪ % અને પ્રસારણનાં સાધનો ૮૪.૨૮ % હોવાનું માલુમ પડે છે.

(૩૦) જુદી-જુદી વિદ્યાશાખાનાં પ્રકાર મુજબ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવતા હોય તેવા વિકસિત ગામોનાં ૧૦૦% ગામોના બધી જ વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી આર્ટ્સ અને કોમર્સમાં ૧૦૦ % વિદ્યાર્થીઓ બધા જ ગામોમાં છે. પરંતુ તે સિવાયની અન્ય વિદ્યાશાખાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ૫૦ % ગામોમાં જ જોવા મળે છે. બાકીના ગામોમાંથી આ પ્રકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ મેળવતા નથી.

(૩૧) બંને વિસ્તારનાં ગામોમાંથી કોલેજનાં અંતરમાં બહુ મોટો તફાવત જોવા મળેલ નથી. મોટા ભાગે કોલેજ બહુ દૂર આવેલ નથી.

(૩૨) સામાન્ય—જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મહત્વનાં સાધન તરીકે શાળાઓનો ઉપયોગ તથા અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા વાંચન શક્તિ અને પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થતા વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકોનાં વાંચનથી વ્યક્તિનાં ઘડતરનો વિકાસ થાય છે. આવા પ્રકારની સુવિધાઓ બંને વિસ્તારનાં ૧૬.૬૭ % જેટલા સરખા ગામોમાં આ સુવિધા છે. બાકીનાં ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા નથી.

(૩૩) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સુવિધાઓ પછાત હોવા છતાં બધા ગામોમાં શિક્ષણ પર ખાસ કોઈ અનુકૂળ અસરો જોવા મળતી નથી.

(૩૪) વિકસિત વિસ્તારમાં પાકા રસ્તાઓની સુવિધા ધરાવતા ૧૦૦ % ગામો છે. જ્યારે પછાત વિસ્તારમાં પાકા રસ્તાઓની સુવિધા વાળા ૮૩.૩૩ % ગામો આવેલા છે.

(૩૫) ગામના બંને રસ્તાની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણની સુવિધા હોય તેવા વિકસિત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામો છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી માત્ર ૧૬.૬૭ % ગામોમાં જ રસ્તાઓની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણની સુવિધા ધરાવે છે.

(૩૬) રસ્તાઓની બંને બાજુના વૃક્ષારોપણમાં આ યોજનાએ આપેલ બધા ગામોમાં કુલ સહાય માંથી વિકસિત ગામોને ૬૩.૦૫ % હિસ્સો અને પછાત ગામોને ૭૬.૦૫ % હિસ્સો સહાય પેટે આપેલ છે.

(૩૭) બારમાસની બસની સુવિધા વિકસિત ગામોમાંથી ૧૦૦ % ગામોમાં આવેલી જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામોમાં બારમાસી બસની સુવિધા છે.

(૩૮) વિકસિત ગામોમાંથી રેલ્વેસ્ટેશનની સુવિધા હોય તેવા ૧૬.૬૭ % ગામો છે. જ્યારે પછાત ગામોમાંથી રેલ્વેસ્ટેશનની સુવિધા વાળા ૩૩.૩૩ % ગામો આવેલા છે. બાકીના બધા ગામોમાં આવા પ્રકારના સુવિધા ધરાવતા નથી.

(૩૯) પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી વાહનોની આવેલી કુલ સંખ્યામાંથી વિકસિત ગામોમાં ૫૭.૧૫ % ખાનગી વાહનો આવેલા છે, જ્યારે પછાત ગામોમાં ૪૨.૮૫ % ખાનગી વાહનોનું પ્રમાણ જોવા મળે છે.

(૪૦) પસંદગીના બધા જ ગામોમાં બસસ્ટેશન અંગેની સુવિધા જોવા મળે છે, અને બધા જ બસ સ્ટેન્ડ સરકારી સહાય વડે બંધાયા છે, તેમાં વિકસિત અને પછાત ગામોની સહાયમાં ખાસ કોઈ તફાવત જોવા મળતો નથી.

(૪૧) ગામડાંઓ, અન્ય ગામડાંઓ અને શહેરોથી જોડાઈ તે માટે ગ્રામીણ સડકોનું બાંધકામ આ યોજનાથી તેને આંતરમાળખાકીય એક ઘટક બનાવી દેવાયું છે. આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસમાં માર્ગવ્યવહારનું મહત્વ સવિશેષ છે. આ યોજના એ પસંદગીના ગામોમાં રસ્તા બાંધકામના કાર્યક્રમો દ્વારા ગરીબી નિવારણનો એક અસરકારક વ્યૂહ બતાવ્યો છે. આ યોજના હેઠળ મોટા ભાગના ગામોમાં કાચા અને પાકા રસ્તાનું નિર્માણ કરવામાં આવેલું જણાય આવે છે.

(૪૨) પસંદગીના બધા ગામોમાં સરકારી નીતિને લીધે ગામેગામ વીજળીકરણ કરેલ હોય તેની પ્રવૃત્તિના ફેલાવારૂપે વીજળીની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થયેલ જણાય છે. એક પણ ગામ આ સુવિધા વિનાનું જોવા મળતું નથી, કે પસંદગીના કુટુંબોમાંથી બધા કુટુંબોને વીજળીની સુવિધા પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત બની શકેલ જોવા મળે છે. વિકસિત વિસ્તારના ગામોમાં રસ્તાઓ પર વીજળીની સુવિધા વાળા ૧૦૦ % ગામો આવેલા છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં આવા પ્રકારની સુવિધા ધરાવતા ગામોનું પ્રમાણ ૬૬.૬૭ % છે.

(૪૩) પસંદગીના ગામોમાં આંતરમાળખાકીય સુવિધા તરીકે સંદેશાવ્યવહારની અને માહિતીસંચાર સાધન અતિ મહત્વનું હોય તેમાં પોષ્ટ ઓફિસ, તાર-ટપાલ, ટેલીફોન, ફેક્સ, મોબાઈલ, ઈન્ટરનેટે હરણફાળ ભરેલી જોવા મળે છે. વિકસિત ગામોમાંથી ૧૦૦ % ગામોમાં પોષ્ટ ઓફિસ અને તેમાં ૮૩.૩૩ % ગામોમાં તારની સુવિધા છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારના ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામોમાં પોષ્ટ ઓફિસ અને તેમાં ૩૩.૩૩ % ગામોમાં તારની સુવિધા છે, અને ખાનગી ટેલીફોનની સુવિધા પસંદગીના બધા ગામોમાં છે. તથા સરકારી ટેલીફોનની સુવિધાનો પસંદગીના ગામોમાં ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી.

(૪૪) વિકસિત ગામોમાં ૧૦૦ % ગામોમાં ઘોરી બારમાસી માર્ગોની સુવિધા પ્રાપ્ત છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામો ઘોરી બારમાસી માર્ગોની સુવિધા ધરાવે છે.

(૪૫) વિકસિત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામો પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધા ધરાવે છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્યકેન્દ્રો આવેલા જોવા મળે છે. આથી બંને વિસ્તારમાં ૧૬.૬૭ % ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો આવેલા નથી. આમ આ પ્રકારની સુવિધા સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(૪૬) વિકસિત ગામોમાંથી ખાનગી દવાખાનાની સુવિધા ૧૦૦ % ગામોમાં આવેલી છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી આવા પ્રકારની સુવિધા ૮૩.૩૩ % ગામો ધરાવે છે.

(૪૭) વિકસિત ગામોમાંથી પશુદવાખાનાની સુવિધા ધરાવતાં ૧૦૦ % ગામો છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામોમાં પશુદવાખાનું આવેલું જોવા મળે છે.

(૪૮) પસંદગીના દરેક વિસ્તારના ગામોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં નર્સ કે ડોક્ટરની સમયસર નિયમિતતા જોવા મળે છે. તેમાં કોઈ ખાસ તફાવત જોવા મળતો નથી.

(૪૯) પસંદગીના ગામોમાંથી આરોગ્ય કેન્દ્રની સુવિધા ધરાવતાં ગામોમાં નર્સનું રહેઠાણ મોટાભાગે ગામમાં આવેલું જોવા મળે છે, જે સરસ બાબત ગણાય.

(૫૦) પસંદગીના ગામોમાં ખાનગી અને પશુદવાખાનાની સુવિધા ન ધરાવતા હોય તેવા ગામના લોકોએ ૭ કિલોમીટરના અંતરે આ પ્રકારની સુવિધા પ્રાપ્ય બનેલ છે.

(૫૧) પસંદગીના બંને વિસ્તારના ૬૬.૬૭ % ગામોમાં મેડીકલ સ્ટોરની સુવિધા છે.

(૫૨) આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ ગામોમાં પ્રાપ્ત બનતા ગરીબ અને પછાત વર્ગના કુટુંબોને માંદગી અને બીમારી વખતે સારવાર મળી શકેલ છે, આથી ગામડાંઓમાં મૃત્યુ આંક ઘટેલો જણાય આવે છે.

(૫૩) વિકસિત ગામોમાંથી ૮૩.૩૩ % ગામોમાં ગટરની વ્યવસ્થા જોવા મળે છે જ્યારે પછાત ગામોમાંથી માત્ર ૩૩.૩૩ % ગામોમાંજ ગટરની સુવિધા ધરાવે છે.

(૫૪) વિકસિત ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામોમાં શોષખાડાઓ આવેલા છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૧૬.૬૭ % ગામોમાંજ શોષખાડાઓની સુવિધા છે.

(૫૫) પસંદગીના ગામોમાંથી ફાળવેલ શૌચાલયની સુવિધા માટેની સહાયમાંથી

વિકસિત ગામોમાં ૬૭.૪૩ % અને પછાત ગામોમાં ૩૨.૫૭ % સહાય મળેલી આવેલી છે.

(૫૬)કામ વગરની વસ્તુઓ કે વધારાની વસ્તુઓ કે ખરાબ વસ્તુઓના નિકાલ માટેની જાહેર સ્થળોએ આવેલ કચરાપેટીની વ્યવસ્થા મોટાભાગના એટલે કે બંને વિસ્તારના ૬૬.૬૭ % ગામોમાં કચરાપેટીની સુવિધા છે.

(૫૭)માનવીઓની મૂળભૂત જરૂરિયાતમાં પીવાના પાણીની સુવિધા પાયાની ગણવામાં આવે છે, તેમાં પીવાનું મીઠું પાણી વિકસિત ગામોમાંથી ૫૦ % ગામોમાં છે અને બાકીના ૫૦ % ગામોમાં મોળું પાણી જોવા મળે છે. જ્યારે પછાત ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામોમાં ખારા પાણીની સુવિધા આવેલ છે, જ્યારે બાકીના ૩૩.૩૩ % ગામોમાં મીઠું પાણી મળી રહે છે. આમ પછાત વિસ્તારના ગામોમાં આજ દિવસ સુધી પીવાના મીઠા પાણીની સુવિધા પણ પ્રાપ્ય થઈ શકેલ નથી.

(૫૮)વિકસિત ગામોમાં મીઠાં પાણીની સુવિધા ધરાવતા ગામોમાં પાણીનું જમીનના તળમાં ઊંડાણ ૨૧૦ ફૂટથી ૫૦૦ ફૂટનું આવેલ છે, જ્યારે પછાત ગામોમાં ખારાપાણીની સુવિધા ધરાવતા ગામોમાં પાણીનું તળ ૨૫ ફૂટથી ૮૦ ફૂટનું જોવા મળે છે.

(૫૯)પાણી પીવાના જાહેર સાધનોના પ્રકારો જેવાકે,કૂવા,બોર,ડંકી,સ્ટેન્ડ,નદી, તળાવ, વગેરે મળીને કુલ આવી સુવિધા વિકસિત ગામોમાં ૩૩ પ્રકારની છે. જ્યારે પછાત ગામોમાં આવા પ્રકારની કુલ સુવિધા ૩૦ પ્રકારની જોવા મળે છે.

(૬૦)ઉનાળામાં પાણી પીવા માટેની વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો બંને વિસ્તારના ગામોએ કરવો પડે છે, તેમાં પીવાના પાણીની બહારથી ટેન્કર દ્વારા મંગાવીને કે અન્ય કોઈ રીતે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.

(૬૧)જલસંગ્રહની તળાવની સુવિધા વિકસિત ગામોમાં ૫૦ % ગામો આવા પ્રકારની સુવિધા ધરાવે છે, જ્યારે પછાત વિસ્તારના ૩૩.૩૩ % ગામોમાં જલસંગ્રહની તળાવની યોજના અમલમાં આવેલી જોવા મળે છે.

(૬૨)વિકસિત ગામોમાં તળાવની સુવિધાનો ઉપયોગ પીવાના પાણી માટે, પશુઓ

માટે અને સિંચાઈ માટે કરવામાં આવે છે, જ્યારે પછાત ગામોમાં તળાવનો ઉપયોગ પીવાના પાણી માટે અને પશુઓ માટે જ કરવામાં આવે છે.

(૬૩)જલસંગ્રહ માટે ફાળવેલ સહાયની વિકસિત ગામોમાં ૬૮.૭૦ % રકમ ફાળવેલ છે, જ્યારે પછાત ગામોમાં ૩૧.૩૦ % રકમ ફાળવેલ જોવા મળે છે.

(૬૪)પસંદગીના ૫૦ % ગામોમાં સામૂહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા અમલમાં છે.

(૬૫)પર્યાવરણનો મુખ્ય આધાર વૃક્ષોનો ઉછેર અને તેની જાણવણી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારની પડતર જમીન તથા બિનઉપયોગી જમીન પર વનિકરણ યોજના અમલમાં મૂકેલ છે. બંને વિસ્તારમાં આ યોજના હેઠળ વનિકરણના કાર્યો થયેલા જણાતા નથી.

(૬૬)જમીનનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવા માટે જમીનનું સંરક્ષણ કરવું જરૂરી છે.આ યોજના હેઠળ જમીન સંરક્ષણ કાર્યો થયેલ નથી.

(૬૭)ગ્રામ સેવકની નિયમિત સુવિધા વિકસિત ગામોમાંથી ૬૬.૬૭ % ગામોમાં આ સુવિધા જોવા મળે છે, જ્યારે પછાત ગામોમાંથી માત્ર ૩૩.૩૩ % ગામોને ગ્રામસેવકને નિયમિત સુવિધા મળેલી છે. બાકીના ગામોમાં ગ્રામ સેવક સમયસર અને નિયમિત આવતા નથી.

(૬૮)તલાટી—કમ—મંત્રીઓનો ગામોના કાર્યો માટે સમયસર અને નિયમિત આવતા હોય તેવા વિકસિત ગામોમાંથી ૧૦૦ % ગામો આ સુવિધા ધરાવતા જોવા મળે છે જ્યારે પછાત વિસ્તારના ગામોમાંથી માત્ર ૩૩.૩૩ % ગામોમાં નિયમિત મંત્રીઓ કામગીરી સબબ નિયમિત આવતા હોય તેવું જોવા મળે છે.

(૬૯)પસંદગીના ગામોમાંથી બંને વિસ્તારના ૬૬.૬૭ % ગામોમાં બેંકોની સુવિધા આવેલી છે.

(૭૦)પસંદગીના દરેક ગામમાં ગ્રામસભા ભરાય છે, અને આયોજન પણ કરવામાં આવે છે.

(૭૧)સદ્ગુણોથી ધર્મનું સર્જન થાય છે. આમ મુખ્ય હિન્દુ અને મુસ્લિમ ધર્મ

પસંદગીના ગામોમાં જોવા મળે છે.

(૭૨)પછાત વિસ્તારના એકજ ગામમાં નિયત્રિત બજારની વ્યવસ્થા છે, બાકીના કોઈ ગામોમાં આ સુવિધા નથી.

(૭૩)સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જેવી કે મહિલા મંડળો,યુવામંડળો,સ્વાધ્યાયમંડળો, વિકસિત અને પછાત ગામોમાં આવા મંડળો મોટાભાગે જોવા મળે છે. તેના દ્વારા શિક્ષણ, નિસ્વાર્થ, ધાર્મિક જાગૃતિ,સ્વાવલંબન વગેરે જેવા બોધપાઠો મળે છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં પસંદ કરેલ લાભાર્થી કુટુંબો પર ગ્રામીણવિકાસની આ યોજના દ્વારા થયેલ અસરો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલો છે. આ અંગેના તારણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

(૧)ક—તાલુકામાં ૫.૧ સભ્યો અને ખ—તાલુકામાં ૫.૭ સભ્યોનું કુટુંબ કદ જોવા મળે છે, જેને સપ્રમાણ કહી શકાય.

(૨)ક—તાલુકામાં ૫૪.૮૮ % પુરૂષો અને ૪૫.૦૧ % સ્ત્રીઓ તથા ખ—તાલુકામાં ૫૬.૭૫ % પુરૂષો અને ૪૩.૨૫ % સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ કુટુંબોમાં છે.

(૩)વય જૂથ મુજબ ૧૫ થી ૬૦ વર્ષ વચ્ચે કામ કરવા શક્તિમાન હોય તેવા સભ્યોનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં ૫૮.૧૨ % અને ખ—તાલુકાઓમાં ૫૮.૫૦ % નું છે, આ રીતે આશ્રિતોનું પ્રમાણ ઓછું જણાય છે.

(૪)કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ કરતા પુરૂષોનું પ્રમાણ વધુ હોઈ કામ કરનારાઓનાં વર્ગમાં પણ પુરૂષોનું પ્રમાણ વિશેષ રહ્યું છે.

(૫)કુટુંબોમાં વૈવાહિક સભ્યોનું પ્રમાણ ક—તાલુકામાં—૫૬.૬૧ % ઓ ખ—તાલુકામાં ૪૧.૨૫ % જેટલું રહેલું છે.આ તફાવત વિશેષ હોઈ વધુ મહત્વ ધરાવે છે.

(૬)આ કુટુંબો પુરૂષ અને સ્ત્રી સંતાનોના બાળલગ્નની તરફેણ કરતા નથી, જે આધુનિક વિચારધારાનો સ્વીકાર કરવા અંગેનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે.

(૭)આ કુટુંબો પુરૂષો અને સ્ત્રી સંતાનો વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ જોતા નથી જે આધુનિકરણની દિશામાં બીજી મહત્વની બાબતનો સ્વીકાર કરે છે. ક—તાલુકામાં

૭૨.૫૦ % અને ખ-તાલુકામાં ૫૮.૫૭ % કુટુંબો આવો ભેદભાવ ધરાવતા ન હોવાનું જણાવે છે.

(૮)કુટુંબ નિયોજનમાં સઘણા કુટુંબો વિશ્વાસ ધરાવે છે.આમાંથી ક-તાલુકાના ૭૬.૨૫ % અને ખ-તાલુકાના ૭૧.૪૩ % કુટુંબો કુટુંબનિયોજનની નીતિનો અમલ કરે છે.જેને વસ્તી નિયંત્રણની દ્રષ્ટિએ અગત્યનું ગણી શકાય.

(૯)અભ્યાસનું કુલ લાભાર્થી કુટુંબોમાંના ક-તાલુકામાં ૬૩.૦૨ % અને ખ-તાલુકામાં ૪૮.૨૫ % સભ્યો શિક્ષિત છે. તેમાં ક-તાલુકામાં ૫૪.૪૪ % અને ખ-તાલુકામાં ૭૨.૦૨ % સભ્યો માત્ર પ્રાથમિક સુધી જ અભ્યાસ કરેલ જણાય આવેલા છે. આમ મોટાભાગના ઉચ્ચશિક્ષણના અભાવે ઊંચી આવક મેળવવામાંથી વંચિત રહેલા હોઈ માત્ર શારીરિક શ્રમની જ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે.

(૧૦)આ કુટુંબો પોતાના સંતાનોના શિક્ષણ મેળવતા હોય તેઓને પ્રાથમિકથી વધુ આગળ અભ્યાસ કરાવતા નથી. આમ બાળકોનું ભવિષ્ય રુધાચ તેવું વર્તન કરે છે.

(૧૧)અભ્યાસ કરતાં બધા બાળકો શૈક્ષણિક સહાયમાં શિષ્યવૃત્તિ મેળવે છે. જ્યારે બાકીની શૈક્ષણિક સહાય બધા બાળકો મેળવી શકતા નથી. આ સહાયનો મુખ્ય હેતુ વધુ આગળ અભ્યાસ ને પ્રોત્સહન આપવાનો છે, જે હેતુ સિધ્ધ થયેલ જણાતો નથી.

(૧૨)વિદ્યાર્થી દીઠ પરીક્ષા,શિક્ષણ, અન્ય ફી તથા શિષ્યવૃત્તિ વગેરેની રકમ ક-કરતા ખ-કુટુંબોના સંતાનોને વધારે મળે છે. પછાત તાલુકાના બાળકોને આ રીતે વધુ રકમ મળી રહે છે, જે સારી બાબત ગણાય.પરંતુ આ રકમ ખૂબજ ઓછી હોઈ આર્થિક રીતે ખાસ ઉપયોગી બની શકતી નથી.

(૧૩)ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી આ સંતાનો પહોંચતા હોતા નથી પરંતુ અનામતની નીતિથી આકર્ષાઈ આ માતા-પિતા પોતાના સંતાનોને સરકારી નોકરી કરાવવા માટે ઉત્સુક જોવા મળે છે.જ્યારે થોડા માતાપિતાએ પોતાના સંતાનોના વ્યવસાયિક ભાવિ અંગે કોઈ આયોજન કરેલ નથી.

(૧૪)વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારાઓમાં ૫૫.૮૬ % પુરૂષો અને

૪૪.૧૪ % સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું છે. ઉંમરની દ્રષ્ટિએ કમાઉ સભ્યોમાં બાળકો અને વૃદ્ધો પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા જોવા મળે છે. આમ બાળ મજૂરોનું અસ્તિત્વ રહેલું છે. તથા વધુને વધુ આશ્રિત સભ્યોએ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈને જીવનનિર્વાહ ખર્ચને પહોંચી વળવા કામ કરવું પડે છે.

(૧૫)કુલ કુટુંબોના મોટાભાગના કુટુંબો ખેતમજૂર તરીકે કામગીરી કરતાં જોવા મળ્યાં છે.ક—તાલુકાઓના ૮૦% તથા ખ—તાલુકાઓના ૮૧.૪૩% કુટુંબો ખેતમજૂર તરીકે કામ કરે છે. આમ મોટા—ભાગનાનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતમજૂરી છે.

(૧૬)આ કુટુંબોનો પરંપરાગત બીજો મુખ્ય વ્યવસાય ગ્રામકારીગરનો જોવા મળ્યો છે. ક—તાલુકા ઓના ૧૧.૨૫% તથા ખ—તાલુકાઓના ૧૦% કુટુંબો ગ્રામ કારીગર તરીકે કામ કરે છે. આમ મુખ્ય વ્યવસાયમાં ખેતમજૂરી પછી ગ્રામકારીગર તરીકેનો વ્યવસાય આવે છે.

(૧૭)આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં બિનખેતમજૂર તરીકે કામગીરી કરતા પણ જોવા મળ્યાં છે. ક—તાલુકાઓના ૬.૨૫% ખ—તાલુકાઓના ૨.૮૬% કુટુંબો બિન ખેતમજૂર તરીકે કામ કરે છે.આમ ખૂબ ઓછા લોકોનો આ પ્રકારનો મુખ્ય વ્યવસાય છે.

(૧૮)આર્થિક ઉપાર્જન પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ સહયોગ મેળવતા આ કુટુંબો જોવા મળ્યા છે. ક—તાલુકાઓના ૨.૫૦% અને ખ—તાલુકાઓના ૫.૭૧% કુટુંબો પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ તરીકે કામ કરે છે. આમ આવા પ્રકારના વ્યવસાયમાં ખૂબ ઓછા કુટુંબો કામ કરે છે.

(૧૯)આ કુટુંબો પરંપરાગત મુખ્ય વ્યવસાય ખેતમજૂરીમાંથી અપૂરતી આવક મેળવે છે. તેથી જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની છૂટક મજૂરીનો વ્યવસાય કરે છે. અભ્યાસમાં પસંદ કરેલા બધાજ કુટુંબો આ પૂરક વ્યવસાયમાં જોડાયેલા જણાય છે. આમ આ સંદર્ભ ક અને ખ—તાલુકાઓના ૧૦૦% કુટુંબો પૂરક વ્યવસાય કરે છે.

(૨૦)ખેતમજૂર અને પશુપાલન પ્રવૃત્તિ ખેતીક્ષેત્ર સાથે સાંકળાયેલ છે. પરંતુ ખેતીક્ષેત્રમાં જમીન ધરાવનાર કોઈ કુટુંબો જોવા મળ્યા નથી.આમ ખેતી સાથે સંકળાયેલ બધાજ કુટુંબો બિનખેડૂત છે.આમ ખેતમજૂરી અને પશુપાલન મળી કુલ ખેતીક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિમાં ક—તાલુકાના ૮૨.૫૦% અને ખ—તાલુકાના ૮૭.૧૪% કુટુંબો

સંકળાયેલા છે. શિક્ષણના અભાવે ખેતીક્ષેત્રમાં શ્રમ પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓમાં મોટાભાગના કુટુંબોએ રોકાવું પડે છે તેમ જણાયું છે.

(૨૧)ગ્રામકારીગર અને બિનખેતમજૂર એટલે બિનકૃષિક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિમાં ઓછા કુટુંબો રોકાયેલા છે. તેઓનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં ૧૭.૫૦ % અને ખ—તાલુકાઓમાં ૧૨.૭૬ % કુટુંબો આ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલ છે. આમ બિનકૃષિક્ષેત્રનો ઓછો વિકાસ થયેલ હોવાથી તેમાં ઓછા કુટુંબોને રોજી મળતી હોય તેવું જણાયું છે.

(૨૨)કૃષિક્ષેત્રના ખેતમજૂર અને પશુપાલન પ્રવૃત્તિ જેવા વિભાગના ક્ષેત્રમાં પુરૂષોના પ્રમાણ કરતા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું છે.ક—તાલુકાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ૮૮.૨૭ % તથા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૮૬.૧ % છે.જ્યારે ખ—તાલુકાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ૮૦.૬૩ % અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૮૮.૫૪ % જેટલું રહેલું છે. આમ અહીં અશિક્ષિત મહિલાઓનું પ્રાધાન્ય છે.

(૨૩)બિનકૃષિક્ષેત્રના ગ્રામકારીગર અને બિનખેતમજૂર જેવા વિભાગના ક્ષેત્રમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ રહ્યું છે. જેમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં ૧૧.૭૩ % અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૩.૮ % તથા ખ—તાલુકાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ ૮.૩૭ % અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧.૪૮ % જેટલું રહેલું છે. આમ અહીં બિનકૃષિક્ષેત્રમાં પુરૂષોનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે.

(૨૪)ખેતમજૂર અને બિનખેતમજૂરની પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વધારે કુટુંબો રોકાયેલા છે. અને સ્વરોજગારીવાળા ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિમાં ઓછા કુટુંબો રોકાયેલા જોવા મળેલ છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે બંને વર્ગના તાલુકાઓના આ કુટુંબો ખૂબ પછાત અવસ્થામાં આવેલા છે. તેઓની પાસે આવકનું કોઈ સ્વતંત્ર સાધન ભોટાભાગના કુટુંબો પાસે જોવા મળતું નથી માત્ર મજૂરી કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવતા જોવા મળ્યાં છે.

(૨૫)ગૌણ વ્યવસાયની છૂટક મજૂરી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કુલ માનવ દિવસ રોજગારીનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓના કુટુંબોમાં ખ—તાલુકાના કુટુંબો કરતાં ૧૦.૭૮ % વધુ રહેવા પામેલ છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ક—તાલુકાના આવા કુટુંબો રોજગારી તથા આવક પ્રાપ્તિની વધુ તકો ધરાવે છે. તેથી ગૌણ વ્યવસાયમાં છૂટક મજૂરી મેળવતા કુટુંબોની દ્રષ્ટિએ ખ—પછાત કરતા ક—વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોની વધુ સારી સ્થિતિ હોવાની શક્યતા ધરાવે છે.

(૨૬) ગૌણ વ્યવસાયની છૂટક મજૂરી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કુલ માનવદિવસ રોજગારીમાં બંને વિસ્તારના તાલુકાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ વધારે રોજગારી અને સ્ત્રીઓને ઓછી રોજગારી મળેલ છે. પરંતુ કુલ માનવદિવસ રોજગારી ક—તાલુકાના કુટુંબો કરતા ખ—તાલુકાના કુટુંબોને ૬.૪૫ % વધુ બોજગરી મેળવતા જોવા મળે છે. આમ પછાત તાલુકાઓની મહિલાઓ વિકસિત તાલુકાઓની મહિલાઓ કરતાં વધુ માનવદિવસ રોજગારી મેળવે છે.

(૨૭) મુખ્ય વ્યવસાય કરનારા કૃષિક્ષેત્ર કે બિનકૃષિક્ષેત્ર બંનેમાંથી કોઈ ક્ષેત્રની ધંધાકીય સરકારી તાલીમ મેળવનારાઓ જોવા મળ્યા નથી. ખાનગી તાલીમ પણ મેળવેલી માલુમ થયેલી નથી. મુખ્ય વ્યવસાયમાં ખેતીક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય છે પરંતુ પરંપરાગત ખેતમજૂરી કરતા હોવાથી વિશેષ કોઈ તાલીમની જરૂરિયાત આવશ્યક બનતી ન હોઈ આવા કુટુંબો કે સભ્યો તાલીમની ઉપયોગિતા સ્વીકારતા નથી. અને બિનકૃષિક્ષેત્રના વ્યવસાયોનું મહત્વ ઓછું હોઈ તેઓ પણ આવી તાલીમની ઉપયોગિતા સ્વીકારતા નથી.

(૨૮) મુખ્ય વ્યવસાયમાં સ્થાનિક કક્ષાએ જ રોજગારી મળતી હોઈ કે માલનું સ્થાનિક વેચાણ થતું હોઈ સ્થાનિક ધોરણો સામાન્ય પ્રકારની હરિફાઈનું તત્વ રહ્યું છે. તીવ્ર હરિફાઈનો સામનો કરતા જણાયા નથી. આમ તેઓના મુખ્ય વ્યવસાયમાં પણ આવા પ્રકારની હરિફાઈ સાથે ઓછા સંકળાયેલા છે.

(૨૯) ગૌણ વ્યવસાયમાં છૂટક મજૂરી મળતી હોય છતાં તેમાં પણ સામાન્ય પ્રકારની હરિફાઈ થતી હોય છે. રોજગારી મેળવવા માટે ખેંચતાણ થતી જોવા મળે છે. પરંતુ તીવ્ર હરિફાઈનો સામનો કરતા જણાયા નથી.

(૩૦) રોજગારી પ્રાપ્તિની બાબતે બંને પ્રકારના તાલુકાઓના કુટુંબો અંગે કહી શકાય કે રોજગારી પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબોના સંદર્ભમાં સૌથી નબળી સ્થિતિ ખ—તાલુકાઓના કુટુંબોમાં જોવા મળે છે. જેમકે મુખ્ય વ્યવસાયમાં ૨૦ % કુટુંબો વર્ષમાં ૮ માસ માટે રોજગારી મેળવવામાં નિષ્ફળ સાબિત થાય છે. આ પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં ૧૪ % જેટલું લગભગ રહેવા પામેલ છે. આમ ૮ માસ માટે રોજગારીથી વંચિત રહેવાથી કુટુંબના જીવનનિર્વાહ માટે આવા કુટુંબોએ દેવા ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો પડે છે અથવા કંગાલિયતાનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

(૩૧)ગૌણ વ્યવસાયમાંથી બંને પ્રકારના તાલુકાઓના કુટુંબોને એક થી ત્રણ અઠવાડિયા સુધી રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંદર્ભમાં સૌથી નબળી સ્થિતિ એટલે કે ઓછા દિવસ રોજગારી ક—કુટુંબોના ૫૬.૨૫ % કુટુંબોને મળે છે. જેની રોજગારીનું પ્રમાણ એક અઠવાડિયા જેટલું લગભગ છે, જ્યારે આ પ્રમાણ ખ—તાલુકાઓમાં લગભગ ૧૭ % જેટલું રહેવા પામેલ છે અને ત્રણ અઠવાડિયા સુધીના રોજગારી મેળવાતા કુટુંબો ક—તાલુકાઓના લગભગ ૧૮ % કુટુંબો અને ખ—તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણ ૩૩ % જેટલું લગભગ જોવા મળે છે. આમ બંને વિસ્તારના તાલુકાઓના કુટુંબોની ખૂબ ઓછી રોજગારી આ ગૌણ સરકારી યોજના દ્વારા પ્રાપ્ય બનેલ છે. તથી આ છૂટક રોજગારીથી આર્થિક સ્થિતિમાં ખાસ કોઈ મોટો સુધારો થયેલો જણાય આવતો નથી.

(૩૨) વૈકલ્પિક વ્યવસાયમાં સંપૂર્ણ રોજગારીના અભાવે અને આવા પ્રકારનાં વ્યવસાયમાં પૂરતી સુવિધાના અભાવે પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં ટકી રહેવાનું મોટાભાગના કુટુંબો પસંદ કરતા હોવાનું જણાયું છે.

(૩૩)જે કુટુંબો ગૌણ વ્યવસાયની છૂટક મજૂરીનો વ્યવસાય સ્વીકારે છે, તેઓ મોટાભાગે અપૂરતી આવકના કારણે સ્વીકારતા હોવાનું જણાવ્યું છે. ક—તાલુકાઓના ૬૫ % કુટુંબો અને ખ—તાલુકાઓના ૫૮ % અપૂરતી આવકને કારણે પરંપરાગત વ્યવસાયની સાથે—સાથે પૂરક કે ગૌણ વ્યવસાય પણ કરવા પ્રેરાય છે.

(૩૪)આ યોજનાથી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોવાનો ક—તાલુકાના ૮૩ % અને ખ—તાલુકાના ૭૩ % કુટુંબોએ અનુભવ કર્યો છે, આ ખૂબ સારી બાબત ગણાય.

(૩૫)કાયમી રોજગારી વધવાના બંને પ્રકારના તાલુકાઓમાં કુટુંબોના અનુભવ અંગે કહી શકાય કે કાયમી રોજગારી વધવાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરતા કુટુંબોના સંદર્ભમાં ૧૦૦ % કુટુંબોને નિષ્ફળતા મળેલનો અનુભવ કરેલ છે. આમ આ યોજના કાયમી પણ બિલકુલ ઉપયોગ નિવળેલ નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાયમી રોજગારી વધવામાં સદંતર નિષ્ફળ સાંપડેલ જોવા મળે છે.

(૩૬)આ યોજનાથી સંતુષ્ટ થનાર ૪૩ % લાભાર્થીઓ છે. જ્યારે ૫૭ % લાભાર્થીઓએ અસંતોષ વ્યક્ત કરેલ છે. આવા સંતુષ્ટ થનારનું પ્રમાણ ક—તાલુકાઓમાં ૩૩ %

કુટુંબોનું અને ખ-તાલુકાઓમાં ૫૪ % કુટુંબોનું રહેવા પામેલ છે.આવા વિકસિત તાલુકા કરતા પછાત તાલુકાઓમાં સંતુષ્ટનું પ્રમાણ વિશેષ રહેલું છે. જેથી પછાતપણાના કારણે વૈકલ્પિક વ્યવસાયની તકો ખૂબ મર્યાદિત હોવાથી કાયમી બેકારીમાં જીવન વ્યર્તિત કરવું પડે છે.જે વધુ ગરીબી અને બેકારીની તિવ્રતાને સ્પષ્ટ કરે છે.આવા અસંતોષના મુખ્ય મુદ્દાઓમાં કાયમી ધોરણે ફાયદો નહિ,અલ્પ સહાય,જરૂરિયાતમંદની અવગણના,વહિવટી ઢીલ,આર્થિક ગેરરીતિઓ,અમલદારોનું વર્તન વગેરે બાબતો છે.

(૩૭)આ સરકારી યોજના પૂરેપૂરી અસરકારક બની શકેલ નથી.આવી બિનઅસરકારકતા માટેનાં અનેક કારણો જોવા મળે છે.આ નિર્મૂળ કરવાથી જ આ લોકોને કાયમી ધોરણે આ યોજના ઉપયોગ બની શકે તથા કાયમી ધોરણે આર્થિક વિકાસ પર સહાયભૂત અસરકારકતા પાડી શકે.તેમન થાય તો આ વર્ગના આર્થિક વિકાસનો કાયમી ધોરણે ઉકેલ આવવાઓ અવકાશ ઘણો મર્યાદિત જણાય છે.

(૩૮)બધા સેમ્પલ કુટુંબોની સરેરાશ આવકની દ્રષ્ટિએ જોતા આપણા સેમ્પલનાં લાભાર્થી કુટુંબોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ.૧૪૮૮૮ ની થવા જાય છે. જૂથવાર આવક જોતા નીચી આવકવાળા જૂથ અને સૌથી વધુ ઊંચી આવકવાળા જૂથ વચ્ચે ઘણો ગંભીર તફાવત જોવા મળે છે. તેથી આ સરેરાશ આવક ગરીબીની રેખાના માપદંડ કરતા ૭૩.૫ % નીચી આવક જણાય છે.

સૌથી નીચી આવકવાળા જૂથમાં સરેરાશ આવક ગરીબી રેખા કરતા ૭૦ % નીચી છે તથા કુલ સેમ્પલનાં ૩૦ % કુટુંબો આ જૂથમાં આવતા જણાય છે.આ યોજના અમલમાં હોવા છતાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ ગરીબીની તિવ્રતાની દ્રષ્ટિએ વિશેષ હોવાનું જણાય આવે છે. છતાં મોટાભાગના લાભાર્થી કુટુંબો એટલે કે ૮૭ % કુટુંબો ગરીબી રેખાની નીચે જીવે છે. તેમાં ક-તાલુકામાં ૮૩ % અને ખ-તાલુકામાં ૮૨ % કુટુંબોનું પ્રમાણ છે. આમ વિકસિત તાલુકાના કુટુંબો કરતા પછાત તાલુકાના કુટુંબોમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોનું પ્રમાણ વિશેષ રહેલું જોવા મળે છે. આમ પછાત તાલુકાના આ લાભાર્થી કુટુંબો ગરીબી રેખાની નીચે જીવી રહ્યાં છે.

(૪૦)આપણી ગરીબી રેખાની સરકારની ગણતરી મુજબની નક્કિ કરેલી રૂ.૨૪૦૦૦ની આવક સામે પાંચમા જૂથના કુટુંબો ૧૩ % છે તેઓ વધુ આવક મેળવવાતા જણાયા છે.આ પાંચમા જૂથની આવક ગરીબી રેખાના માપદંડ કરતા વધારે છે. આ કુટુંબ બિનગરીબ છે. બનેલા જોવા મળે છે.તેને બાદ કરતા યોજનાથી સારી અસરો થઈ છે, તેવું મંતવ્ય ધરાવતા મોટાભાગના બીજા,ત્રીજા અને ચોથા જૂથની આવકવાળા કુટુંબો ગણાવી શકાય.આ કુટુંબનું પ્રમાણ ૫૭ % થવા જાય છે. જેને યોજનાથી સાધારણ ફાયદો થયો હોય તેવું લાગે છે.

(૪૧)વિકસિત અને પછાત તાલુકાના કુટુંબોની તુલના કરતા બીજી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પહેલા,બીજા,ત્રીજા,ચોથા અને પાંચમા જૂથનાં કુટુંબોમાં ક—કુટુંબોની આવક ખ—તાલુકાઓનાં કુટુંબોની આવક કરતા વધુ જોવા મળે છે. વિકાસની અસર વિકસિત ક—તાલુકાઓમાં વિશેષ જણાય છે.વધતી આવકે વિકસિત તાલુકાના કુટુંબોનુ વધુ અને પછાત તાલુકાના કુટુંબોને ઓછો લાભ મળવાથી અવકની અસમાનતા વધવાના ચિહ્નો જણાય છે.

(૪૨)સરેરાશ ભારતીય નાગરિક તથા ગુજરાતનાં નાગરિકની ૨૦૦૧—૦૨ના વર્ષ માટેની વાર્ષિક આવક અનુક્રમે રૂ. ૧૦૭૭૪ તથા રૂ. ૧૬૯૨૩ જણાઈ છે. તેની તુલનામાં આપણા લાભાર્થી કુટુંબોની વાર્ષિક આવક માત્ર રૂ.૩૭૫૦ ની હતી. જે ભરતીય નાગરિકની તુલનામાં માત્ર ૩૪.૭૧૦% હોવાની ગણતરી છે.આમ સરેરાશ નાગરિક કરતા આપણા કુટુંબો ૬૫.૧૯ % નીચી માથાદીઠ આવક મેળવતા જણાય છે. દૈનિક ભારતીય નાગરિકની સરેરાશ આવક રૂ.૨૯.૫૨ ની સામે આપણા કુટુંબનો સભ્ય માત્ર રૂ.૧૦.૨૭ દૈનિક આવક મેળવી રહ્યા હોવાનું જણાયું છે.

(૪૩)બંને તાલુકાઓમાં પુરૂષોનું પ્રમાણ સ્ત્રીઓ કરતા વધુ છે. પરંતુ ‘ક’ કરતા ‘ખ’ ની સ્ત્રીઓની કામ કરનારાઓની ટકાવારી ઊંચી છે. તેમજ કુલ કુટુંબોની આવકમાં ફાળો જોઈએ તો ક—કુટુંબો કરતા ખ—કુટુંબોની સ્ત્રીઓ વધુ યોગદાન આપતી જણાય છે. આ સ્થિતિ માટે વિકાસનો તબ્બકો જવાબદાર ગણી શકાય. વિકસિત તાલુકાઓમાં રોજની પુરૂષ પ્રધાન વૈકલ્પિક તકો વિશેષ હોઈ ઓછી સ્ત્રીઓએ કામ કરવું પડે છે. તેની સામે પુરૂષ પ્રધાન વૈકલ્પિક વ્યવસાયોની તકો ખ—પછાત વિસ્તારોમાં ઓછી હોય છે. તેથી ખેતમજૂરી તથા પશુપાલનમાં વધુ

મહિલાઓએ જવું પડે તેવી સ્થિતિ સર્જાય હોવાનું જણાય આવે છે.

(૪૪) બીજી બાજુ પુરૂષોની કમાણી કરતા સ્ત્રીઓની દૈનિક કમાણી નીચી જોવા મળેલ છે. પુરૂષોની સરેરાશ દૈનિક કમાણી રૂ. ૧૦.૫૮ ની સામે સ્ત્રીઓ રૂ. ૮.૬૧ ની કમાણી મેળવે છે. પુરૂષોની સરેરાશ કમાણી રૂ. ૩૮૬૧ ની સામે મહિલાની સરેરાશ વાર્ષિક કમાણી રૂ. ૩૫૦૮ થવા જાય છે.

(૪૫) બધા કુટુંબો પરંપરાગત વ્યવસાયમાંથી આવક પ્રાપ્ત કરે છે. તે અપૂરતી હોઈ પૂરક કે ગૌણ વ્યવસાય પર ૧૦૦ % કુટુંબોએ આ આધાર રાખે છે. આમ ગૌણ વ્યવસાયના આધાર વિના આ કુટુંબોનું સામાન્ય જીવનધોરણ ટકાવવાનું પણ અતિ કઠિન બની જાય છે, તેવું ચિત્ર જોવા જાય છે. આ મોટાભાગના કુટુંબો ખૂબ દયનિય સ્થિતિમાં જીવતા હોય તેવું સ્પષ્ટ થાય છે. આમ બધા કુટુંબો સરેરાશ કુટુંબના કદને પોષણ આપવા નિભાવ ખર્ચ જેટલી આવક પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા ન હોઈ ખાદ્ય અનુભવે છે. તે આ વર્ગની સૌથી મોટી ક્લેમતાના ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરે છે.

(૪૬) આપણા સેમ્પલ કુટુંબનું સરેરાશ વાર્ષિક નિભાવ ખર્ચ કુટુંબ દીઠ રૂ. ૧૬૧૨૬ થતું હોવાનું જણાયું છે. તેની સામે આવા કુટુંબોને સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૪૮૮૮ ની છે. તેથી સરેરાશ ખાદ્ય રૂ. ૧૧૨૭ ની રહેતી હોવાનું જણાયું છે.

(૪૭) વાર્ષિક આવક કરતા વધુ નિભાવ ખર્ચ થાય તેને પહોંચી વળવા ઉછીના—ઉધાર દેવાની પ્રાપ્તિની સુવિધા મળવવાના પ્રયત્નો કરવા પડે, જો તેમ ન શક્ય બનતું હોય તો પછી ઓછો ખર્ચ કરી જીવનધોરણ નીચું કંગાલયતની કક્ષાએ લઈ જવાની ફરજ પડે છે. આમ ખૂબ ભૂખમરાની સ્થિતિમાં જીવન વ્યર્તિત કરવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ રહેતો જણાતો નથી. આપણા અભ્યાસમાં સેમ્પલના બધા જ કુટુંબોમાંના ૮૭ % કુટુંબો એવા છે કે, જેની આવક નિભાવ ખર્ચ કરતા પણ ઓછી જણાઈ આવે છે. ૫.૫૬ % કુટુંબો એવા છે કે, જેની આવક ખર્ચ જેટલી સરભર થઈ રહે છે. આવા કુટુંબો પણ દુષ્કાળ કે ખરાબ વર્ષમાં ઓછી આવક મેળવતા થાય, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ખાદ્યનો અનુભવ કરવા લાગે તેવું જીવન વ્યર્તિત કરે છે. બાકી ૭.૪૪ % કુટુંબોની આવક ખર્ચ કરતા વધુ છે, જેને આવો ભય રહેતો નથી. આમ માત્ર ૭.૪૪ % કુટુંબો જ સુખી કે સારું જીવન જીવી રહ્યા હોવાનું જણાયું છે.

(૪૮)ઉપભોગ ખર્ચમાં સૌથી મોટો હિસ્સો અનાજ—કપડાં—પગરખાં પાછળ થતું હોવાનું જણાયું છે. તેના પ્રમાણમાં અનાજ પાછળનું ૪૪%ખર્ચ તથા કપડાં—પગરખાં પાછળનું ૨૧ % ખર્ચ થાય છે.આમ જીવન જરૂરી ખર્ચ ૬૫ % જેટલું થાય છે. તેથી અન્ય સુવિધા

વિકાસ,આરોગ્ય,શિક્ષણ,મકાન,ઉચ્ચજીવન પ્રાપ્તિ માટે ભાગ્યે જ અવકાશ રહે છે.

(૪૯)આવક કરતાં વધુ ખર્ચ કરવો પડે તેવી સ્થિતિ મોટાભાગના કુટુંબો માટે જોવા મળે છે.આ ખાદ્યને પહોંચી વળવા દેવું અનિવાર્ય બની જતું જણાયું છે. આપણા સેમ્પલના ૯૬%કુટુંબો દેવું કરતા જોવા મળ્યાં છે. કુલ દેવાદારોમાંથી માત્ર ૧.૩૯ % કુટુંબો જ માત્ર જાહેર અને ખાનગી બંને સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરે છે. ૨.૦૮ કુટુંબો માત્ર જાહેર સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરે છે. બાકીનાં ૯૬.૫૩ % કુટુંબો ખાનગી સ્ત્રોતનો દેવા પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગ કરતા હોવાનું જણાયું છે.આમ લગભગ મોટાભાગના લોકો ખાનગી દેવાના સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરતા હોવાનો સંકેત જણાય આવે છે.

(૫૦)દેવાના ઉદ્દેશ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતા જણાયું છે કે ૯૬ % કુટુંબો ઉપભોગના હેતુ માટે દેવું પ્રાપ્ત કરવાનું જરૂરી ગણ્યું છે. પરંતુ સાથે—સાથે ૪૨ % સામાજિક અને ધાર્મિક દેવું પણ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૨૭ % મિલકતના હેતુ માટે કે વિકાસલક્ષી દેવું પણ કુટુંબો મેળવવા જોવા મળ્યાં છે. ૩ % વ્યાપાર— ધંધા માટે કે વિકાસલક્ષી અન્ય દેવું મેળવતા કુટુંબો જોવા મળેલ છે. આમ મુખ્ય હેતુ દેવા પ્રાપ્તિનો ઉપભોગ જણાયો છે. આ ખાદ્ય ને પહોંચી વળવા દેવું કરે છે, તથા દેવું મળે તો ફરજિયાત કંગાલીયતમાં ઘડેલાઈ જાય છે. અને ભૂખમરાની સ્થિતિમાં જીવન વ્યર્તિત કરવું ફરજિયાત બની જાય છે. આમ દેવું અભિશાપ રૂપ બનેલ છે.

(૫૧)કુટુંબ દીઠ રૂ.૭૧૫૨ નું હોવાનું જણાયું છે.ક—તાલુકાના કુટુંબો કરતા ખ—તાલુકાના કુટુંબોનું દેવું ઊંચું હોવાનું જણાયું છે. પરંતુ પછાત તાલુકાના આ કુટુંબો દેવું વધુ પ્રમાણમાં જાહેર સ્ત્રોતોનું વિકાસલક્ષી હોવાનું જણાયું છે. કુટુંબ દીઠ દેવામાં ખાનગી સ્ત્રોતનો ફાળો ૯૫.૮૮ % અને જાહેર સ્ત્રોતનો ફાળો ૪.૧૨ % રહ્યો હોવાનું જણાયું છે. ખાનગી સ્ત્રોતનો ઉપભોગનો હેતુ જણાયો છે,જ્યારે જાહેર સ્ત્રોતનો વિકાસલક્ષી હેતુ જણાયો છે.

(૫૨)જામીનગીરીનો પ્રશ્ન દેવા માટે વધુ મહત્વનો છે. ખાનગી દેવા માટે ચાલુ કમાણી કે આવક મોટાભાગે માલિકો પાસેથી જામીનગીરી રૂપે ગણાય છે. તે ઉપરાંત મકાન, દાગીના, સ્ટેમ્પ પેપર, કે વ્યક્તિગત બાહેધરી સામે વગેરેનાં જામીનગીરીરૂપે ઉપયોગ થતો જોવા મળેલ છે. જાહેર સ્ત્રોત જામીનગીરી અને અન્ય જામીનની બાહેધરી સામે જ ધિરાણ આપે છે. તેથી તેમાં બાહેધરીનું મહત્વ વધારે છે. આમ જાહેર સ્ત્રોતમાંથી બાહેધરી સામે દેવું મેળવનાર નહિવત પ્રમાણમાં અને આવક સામે દેવું મેળવનાર મોટાભાગનો કુટુંબો જોવા મળેલનો સંકેત દ્રષ્ટિગોચર થયેલો છે.

૭.૩ : પરિકલ્પનાઓની ચકાણી :-

આપણા અભ્યાસને હાથ ધરતી વેળા આપણે કેટલેક પૂર્વધારણાઓ કે પરિકલ્પનાઓ રજૂ કરેલ છે. તે બાબતે આપણો અભ્યાસ શું પ્રકાસ પાડી શકે તેમ છે, તે જોવું આવશ્યક બની રહે તેમ છે. આપણે રજૂ કરેલ પરિકલ્પનાઓ ચકસવાથી પ્રાપ્ત થતા સંક્ષિપ્ત તારણો નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

(૧) ગ્રામીણ વિકાસમાં ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ એક મહત્વની અસરો પાડતું પરિબળ છે. આ પરિકલ્પનામાં સરકારી યોજનાની અસરકારકતા આ ગામડાંઓના આર્થિક વિકાસ માટે સ્વીકારાઈ છે. અભ્યાસ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ યોજનાથી ગ્રામીણ વિકાસ થયો હોવાનો નિર્દેશ મળે છે. આ યોજના હાથ ધરાય ન હોત તો ગ્રામીણ ક્ષેત્રની સ્થિતિ હજૂ પણ નબળી અને વધુ ખરાબ હોત, તેથી આ પરિકલ્પના સ્વીકાર્ય બની હોવાનું આપણા અભ્યાસ પરથી જણાયું છે.

(૨)ગ્રામીણ લોકોના વિકાસમાં આ યોજના એક મહત્વની અસરો પાડતું પરિબળ છે. ગ્રામીણ વિકાસ માટે આ યોજના અમલી બનાવાઈ હોવાથી તેનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ લાભ ગ્રામીણ લોકોને મળેલો જોવા મળે છે. સુવિધાઓ અને સગવડો વધતા ગ્રામીણ લોકોના વિકાસ પર સાનૂકૂળ અસરો પડે છે. તેથી આ પરિકલ્પના સ્વીકાર્ય બની હોવાનું આપણા અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૩)આ યોજનાથી સમગ્ર દેશમાં આર્થિક વિકાસ પર અસરો પડેલ છે. ગ્રામીણ વિકાસ થતા ગામડાંઓ અને ગ્રામીણ લોકોના વિકાસ પર અસરો પડે છે. અભ્યાસ પરથી

સ્પષ્ટ થાય છે કે, મોટાભાગનો વિસ્તાર અને ત્રીજાભાગની વસ્તી આ ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં આવેલી હોવાથી અને આ યોજનાનો લાભ અને સહાય મળેલ હોવાથી, તેની સમગ્ર દેશમાં આર્થિક વિકાસ પર અસરો પડેલી છે. તેથી આ પરિકલ્પના પણ સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય બની છે.

(૪)આ કાર્યક્રમથી ગ્રામીણ શિક્ષણ પર અસરો પડેલ છે. આ યોજનાએ આપણા અભ્યાસમાં શાળાઓ, ઓરડાઓ, શૌચાલય, પાણીની વ્યવસ્થા તથા અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ પૂરી પાડેલ હોવાથી, શિક્ષણનો વિકાસ અને ફલાવો થયેલ જણાય આવે છે. તેથી આ યોજનાની ગ્રામીણ શિક્ષણ પર અસરો પડેલ હોવાથી, આ પરિકલ્પના સ્વીકારી હોવાનું જણાય આવે છે.

(૫)આ યોજનાથી ગ્રામીણ આંતરમાળખા પર અસરો થયેલી છે. યોજનાના કાર્યક્રમથી આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વધેલી છે. તેમાં શિક્ષણ, વાહનવ્યવહાર, પાકા રસ્તાઓ, આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ, ગટર વ્યવસ્થા, શોષખાડાઓ, કચરાપેટીની વ્યવસ્થા, પીવાના ચોખ્ખા પાણીની વ્યવસ્થા, જમીન સરંક્ષણ, પાણીનો સંગ્રહ, સામૂહિક સિંચાઈની સુવિધા, વનિકરણની યોજના, શૌચાલય વગેરે જેવી સુવિધાઓ અને સગવડોનો મળેલ હોવાથી આ યોજનાની ગ્રામીણ આંતરમાળખાકીય સુવિધા ઊભી કરવા પર અસરો પડેલ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી આ પરિકલ્પના આપણા અભ્યાસમાં સ્વીકાર્ય બની હોવાનું જણાય આવે છે.

(૬) આ યોજનાથી રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરિબળો પર અસરો થયેલ છે. આ યોજનાથી ગ્રામીણ વિકાસ અને થોડા અંશે વધેલો જણાય આવે છે. પરિવર્તન દ્વારા વિકાસ શક્ય બને છે. અને આ પરિવર્તનની રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક પરિબળો પર અસરો પડે છે. તેથી આ પરિકલ્પના સાચી બનતા સ્વીકાર્ય બની હોવાનું આપણા અભ્યાસ પરથી જણાયું છે.

(૭)આ યોજનાથી ગ્રામીણ ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકો પર અસરો થયેલી છે. આ યોજનાનો લાભ ગરીબી હેઠળ જીવતા કુટુંબોને આપવવામાં આવેલો હોવાથી, આવા ગરીબ કુટુંબોના લોકો પર અનુકૂળ અસરો પડી હોવાથી, આ પરિકલ્પના સ્વીકાર્ય બની હોવાનું આપણા અભ્યાસ પરથી જણાય આવે છે.

(૮)આ યોજનાથી ગ્રામીણ ગરીબો અને બેકારોના જીવનધોરણ પર અસરો થયેલી છે. આપણા અભ્યાસમાં આ યોજનાએ ગરીબ અને બેકાર તથા પછાત વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે, મકાનની સુવિધા માટે સહાય તથા પ્લોટ માટે સહાય કે વ્યક્તિગત લાભો કે સંપત્તિના કે નિર્માણ માટે સગવડો મળતી હોવાથી લોકોના જીવનધોરણ સારી અસરો પડી છે, તેથી આ પરિકલ્પના સ્વીકાર્ય બની હોવાનું આપણા અભ્યાસ પરથી જણાય આવે છે.

(૯)આ યોજનાથી ગ્રામીણ લોકોના વ્યવસાય પર અસરો પડેલ છે. આપણા અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ થયેલ છે કે, આ યોજનાએ ગરીબ કુટુંબોને રોજગારી આપેલ છે. આ રોજગારી મેળવવા કુટુંબોને આ યોજનાને ગૌણ વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારેલ છે. આમ ૧૦૦ % કુટુંબોએ આપણા અભ્યાસમાં ગૌણ વ્યવસાય તરીકે આ યોજનાની રોજગારી સ્વીકારી હોવાથી આ પરિકલ્પના સ્વીકૃત બની હોવાનું જણાય આવે છે.

(૧૦)આ યોજનાથી ગ્રામીણ બચત અને મૂડીરોકાણ પર અસરો થયેલી છે. આ યોજનાનો લાભ ગ્રામીણ ગરીબોને મળેલ છે. પરંતુ તેઓની સ્થિતિ એટલી બધી સારી ન હોવાથી તેઓ બચત કે મૂડીરોકાણ કરી શકતા નથી. પરંતુ તેમ છતાં આ યોજનાના લાભથી બિનગરીબ બનેલ કુટુંબ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં બચત અને મૂડીરોકાણ કરી શકેલ હોવાથી આ પરિકલ્પના સ્વીકાર્ય બની હોવાનું જણાયું છે.

આ અભ્યાસની બધી જ પરિકલ્પનાઓની ચકાસણી કરતા તે સાચી જણાતા સ્વીકાર્ય બની છે.

૭.૪ : હેતુઓની સિદ્ધિ :-

આ અભ્યાસના નક્કિ કરેલા હેતુઓ સિદ્ધ થયા છે, જેની આ રીતે સમજૂતી આપી શકાય.

(૧)આ અભ્યાસનો પ્રથમ હેતુ ‘‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’’ નો ખ્યાલ મેળવવો, તેની શરૂઆત કે અમલીકરણ, કામગીરી અને અસરો ગ્રામીણ વિકાસ પર તથા ગ્રામીણ લોકો પર કેવી પડેલ છે, તેનું નિરૂપણ કરવું. પ્રકરણ—૩ માં આ અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(૨)અભ્યાસનો બીજો હેતુ અન્ય કાર્યક્રમો કરતા જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિની યોજનાની

ગ્રામીણ વિકાસ પર અને ગ્રામીણ લોકો પર કેવી અસરો પડી છે, તે તપાસવું પ્રકરણ-૧ ના મુદ્દા નં ૧.૮ માં તથા ૧.૯ માં આ અંગે વિશદતાથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે.

(૩)અભ્યાસનો ત્રીજો હેતુ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાની સમગ્ર ગ્રામીણ વિકાસ પર અસરો પડેલ છે, તે તપાસવાનો રહેલો છે. પ્રકરણ-૭ ના મુદ્દા નં ૭.૨ માં પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય તારણોમાં આ અંગે તલસ્પર્શી તારણો રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

(૪)અભ્યાસનો ચોથો હેતુ ગ્રામીણ લોકોના તમામ પાસાંઓને અસર કરે છે, તે જાણવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. પ્રકરણ ૫ અને ૬ ગ્રામીણ લોકોના તમામ પાસાંઓને આ યોજના અસર કરે છે. તેની વિગતોને વિસ્તારથી તપાસવામાં આવેલ છે.

(૫)અભ્યાસનો પાંચમો હેતુ ગ્રામીણ લોકોના વ્યવસાય પર કેવી અસરો પડેલ છે, તે તપાસવાનો રહેલ છે. પ્રકરણ ૬ મુદ્દા નં ૬.૨૪ માં આ અંગે વિસ્તારથી છણાવટ કરેલ છે.

(૬)આ અભ્યાસનો છઠ્ઠો હેતુ દેશની કુલ રોજગારી સર્જનમાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના દ્વારા કેટલા પ્રમાણમાં રોજગારી આપી શકાય છે, તે તપાસવાનો રહેલ છે. પ્રકરણ ૬ ના મુદ્દા નં ૬.૨૪.૧ માં પ્રાપ્ત થયેલ કુલ માનવ દિન રોજગારીમાં આ અંગે ચર્ચા કરેલી છે.

(૭)અભ્યાસનો સાતમો હેતુ ગ્રામીણ ગરીબી અને બેકારીને હળવી કરવામાં જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાનો કેટલો ફાળો છે. તે તપાસવાનો રહેલો છે. પ્રકરણ-૬ ના મુદ્દા નં ૬.૩૩ માં આ અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

(૮)અભ્યાસનો આઠમો હેતુ આ યોજના મુખ્ય રોજગારીને મદદરૂપ થવામાં પૂરક રોજગારી તરીકે કેટલી ઉપયોગી થઈ શકે, તેની તપાસ કરવાનો છે. પ્રકરણ ૬ ના મુદ્દા નં ૬.૨૭.૧ તથા ૬.૨૭.૨ માં આ અંગે વિગતવાર ચર્ચા કરેલ છે.

(૯)આ અભ્યાસનો નવમો હેતુ લાભાર્થીઓની આવકમાં કેટલો વધારો થયો છે, તેની તપાસ કરવી. પ્રકરણ-૬ ના મુદ્દા નં ૬.૩૨ માં આવકના ધોરણમાં આ

બાબતની ચર્ચા કરેલ છે.

(૧૦)અભ્યાસનો દસમો હેતુ ગામડાંઓના આંતરમાળખા પર થયેલી અસરો તપાસવી. પ્રકરણ—૫ માં આ બાબતની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

(૧૧)અભ્યાસનો અગિયારમો હેતુ લાભાર્થીઓની આર્થિક અને સામાજિક જીવન પર થયેલી અસરો તપાસવી. પ્રકરણ — ૬ ના મુદ્દા નં ૬.૩૧ માં આ અંગે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

(૧૨)આ અભ્યાસનો બારમો હેતુ જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજનાના અમલીકરણમાં રહેલી ક્ષતિઓ શોધવી અને કાર્યક્રમના અસરકારક અમલીકરણ અંગે સૂચનો કરવા. પ્રકરણ—૬ ના મુદ્દા નં ૬.૩૦ ના (ક) તથા (ડ) માં આ અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

૭.૫ : નીતિવિષયક સૂચનો :-

નક્કી કરવામાં આવેલા તમામ હેતુઓની સિદ્ધિ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિસ્તૃત રીતે છણાવટના રૂપમાં થયેલ છે. આ ઉપરાંત અભ્યાસમાં પૂર્વધારણા કે પરીકલ્પનાઓ સંબંધી સ્પષ્ટતા કર્યા બાદ એક અગત્યની બાબત આ અભ્યાસના તારણ પરથી ફલિત થાય છે કે આ લાભાર્થી લોકોના આર્થિક વિકાસ પર સારી અસર પડવાનો અવકાશ મુખ્યત્વે યોજનાની સ્વીકૃતિ તથા સક્રિય સમીકરણ પર રહેલો છે. આ યોજના વિના આ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકવાનું તથા ગરીબી અને બેકારી ઘટાડી શકવાનું શક્ય બન્યું ન હોત આવી આર્થિક સ્થિતિ વધુ નબળી બની હોત અને ગરીબી તથા બેકારી માં વધારો થયો હોત. તેમ કહી શકાય આ દ્રષ્ટિથી આ યોજના આ લોકોના ઉધ્ધાર માટે અનિવાર્ય છે. પરંતુ તેમ છતાં તેની અસરોની અસરકારકતા મર્યાદિત સ્વરૂપમાં લાભ અને રોજગારી આપનારી સાબિત થઈ હોય આ બિલંબ કે ઢીલાસ કે અલ્પ સફળતાના કારણે એના લાભો કે રોજગારીના ફાયદાઓ નષ્ટ થઈ જવાની કક્ષાએ પહોંચી જતા જણાયા છે. આજે પણ આ કુટુંબો માંના ૮૭ % કુટુંબો ગરીબી રેખાથી નીચે જીવી રહ્યા છે, તેને લાભ થયો છે. પરંતુ આવક કરતા ખર્ચ વધુ હોય આવા કુટુંબોનું પ્રમાણ ૮૭% રહ્યું છે. આમ જીવનનિર્વાહ ખર્ચ ને પહોંચી વળવા પર્યાપ્ત આવક પ્રાપ્ત કરવાનું આ ૮૭ % કુટુંબો માટે અતિ

મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. માત્ર ૫.૫૬ % કુટુંબો લગભગ સરભર આવક ખર્ચ કરી શકે છે. પરંતુ દુષ્કાળ કે કુળાવામાં તેઓ પણ મુશ્કેલી અનુભવે છે. આ વર્ગ ને ગરીબી રેખા ઉપર ઉભેલા વર્ગ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતે આશરે ૮૩ % કુટુંબો આર્થિક વિટંબણામાં જીવે છે. માત્ર ૭ % કુટુંબો આવક કરતા ખર્ચ આછું કરે છે. જે સારી સ્થિતિ માં ગણાય આ રીતે એકદરે મોટા ભાગના કુટુંબો આવક ખર્ચનું પાસુ સમાન બનાવી શકવા પણ સમર્થ નથી આમ ગરીબીની સમસ્યા તથા ઉપભોગ ખર્ચ માટે દેવાની સમસ્યા કાયમી રોજગારીના અભાવની સમસ્યા ને કારણે આ વર્ગનું ભવિષ્ય વિશેષ ઉજ્જવળ બનવાની કોઈ સંભાવના દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી બીજી બાજુ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા તથા તાલીમ વગેરે દ્વારા વૈકલ્પિક ઊંચી આવક આપતી સ્વરોજગારી મેળવવાની શક્યતાઓ પણ નહિવત જણાય છે. તેથી પણ ભાવિ અવકાશ રૂંધાય તેવું જોવા મળ્યું છે. આ રીતે આર્થિક વિકાસ પર સારી અસરોનો ઉજ્જવળ અવકાશ આ લોકો માટે વિશેષ પ્રમાણમાં ન હોવાની સંભાવના વધી જાય તેવું ચિત્ર જોવા મળે છે. હજુ લાંબો સમય આવી યોજના અમલી રહે તો પણ આ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ ઘણીજ ઝડપથી સુધરી જાય અને તઓ રોજગારી મેળવી ગરીબી રેખાની ઉપર આવી જાય તેવી શક્યતાઓ અંગે બહુ આશાવાદ સેવી શકાય તેવું નથી. આ પરિસ્થિતિ સુધારવા કેટલાક નીતિ વિષયક સૂચનો કરવાનું અત્રે જરૂરી ગણવામાં આવ્યું છે.

ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનાના ભાગ રૂપે ‘જવાહર ગ્રામ સમૃદ્ધિ યોજના’ ગરીબ— બેકાર ગ્રામીણ કુટુંબોના આર્થિક વિકાસ પર કાયમી રીતે અનુકુળ અસરો પાડનાર નિવડે તે બાબતની અગત્યતતા ગંભીર રીતે સ્વીકારાય તે અતિ જરૂરી છે. માત્ર યોજનાના લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવાની નીતિના સ્થાને સઘન અમલીકરણ તથા તેનું અવારનવાર પુનઃમૂલ્યાંકન થતું રહે તો જ આ યોજનાથી તબક્કાવાર આ વર્ગ પર અનુકુળ અસરો પાડવાની દિશામાં નિર્ધારિત ધોરણે આગળ વધી શકાય અને આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકાય. મૂળભૂત બાબતોનો સ્વીકાર થાય તે પ્રાથમિક જરૂરત ગણાય તો આ યોજના સાચા અર્થમાં ઉપયોગી નિવડી શકશે. બાકી માત્ર સમય જતાં ધ્યેય પ્રાપ્તિ માત્ર કાગળ ઉપર દેખાશે. પરંતુ વાસ્તવિક ફળોથી આ વર્ગ વંચિત રહેવા પામેલ હશે. તેવી સ્થિતિ સમાજના મુલ્યવાન સાધનોના વ્યય સમાન

ગણાશે. એટલુજ નહિ પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીની અંતરની મહેચ્છા જે ગ્રામીણ વિકાસ, ગરીબી નાબુદી તથા આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાની હતી તે દિશામાં આઝાદી પછી ૫૩ વર્ષ પણ કોઈ પ્રગતી નહિ થઈ હોય તો આપણા આ સ્વર્ગસ્થ આત્માને દુઃખ પહોંચાડનારી ગણાશે, તેમ માનવું અનુચિત નહિ ગણાય. તથી આ વર્ગની કે લોકોની સ્થિતિને સુધારવા નીચેના સુચનો કરી શકાય.

(૧) યોજનાની અમલીકરણની અસરકારકતા દીર્ઘકાલીન બને તે માટે વિવિધ સ્તરો એ વહિવટી સંકલનની સ્થાપના કરવી.

(૨) અધિકારીઓનું વલણ માનવીય અભિગમવાળું બને તે માટે પ્રયત્નો કરવા.

(૩) આ ગરીબ લોકો કે કુટુંબો જે કુટુંબો જે વિસ્તારમાં રહેતા હોય તે આ યોજનાથી અજ્ઞાત જણાતા હોય આ યોજનાની રકમ વણવપરાયેલી રહી જતી હોવાનો સંભવ છે. તેથી તે વિસ્તારની મુલાકાત અધિકારીઓ દ્વારા લેવામાં આવે અને યોજનાની સંપૂર્ણ માહિતી આપે. સહાય કે લાભના નિયમો સમજાવવા જોઈએ. ગરીબ વિસ્તારોમાં મિટિંગો યોજી યોજનાની પુરી સમજ આપવી જોઈએ. તોજ આ યોજનાનો સાચા લાભાર્થીઓ ને લાભ મળી શકશે.

(૪) સાચા લાભાર્થીની ઓળખ મહત્વની છે. જિલ્લા પંચાયત દ્વારા ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબો કે જેમની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૪૦૦૦ થી ઓછી અને જેમનું નામ બિલો પોવર્ટી લાઈન (BPL) ની યાદીમાં હોય તેવા કુટુંબોને આ યોજનાનો લાભ મળી શકશે. લોકોની સમસ્યા ઓ સમજવી જોઈએ વ્યવસાય, આવક, જીવનધોરણ તપાસવું જોઈએ. પુછપરછ કરી નિષ્ઠાપૂર્વક માહિતી મેળવીને બી. પી. એલની યાદી બનાવી તેમાંથી સૌપ્રથમ અતિ ગરીબી કે અત્યંત ગરીબ કુટુંબોને સૌપ્રથમ લાભ આપવો જોઈએ.

(૫) ગૌણ રોજગારી માટે સહાય આપત્તિ વખતે ગરીબ કુટુંબોની સરપંચ, તલાટીમંત્રીશ્રી, વહીવટી કમિટિના સભ્યો, ગ્રામ પંચાયતના અન્ય સભ્યો કે ગામના રાજકીય વ્યક્તિઓ વગેરે આ વર્ગના ભાગ્યે જ રૂબરૂ મુલાકાત લે છે. તેથી ઓછા ગરીબ લાભાર્થી પસંદ થાય છે.

(૬)આ યોજના કાયમી રોજગારી વધે તે બાબત પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. કેમકે આ યોજનાથી માલિક રોજગારી પણ મળતી નથી. તેથી આ વર્ગમાં બેકારીની સમસ્યાએ સૌથી ગંભીર સમસ્યા છે.

(૭) નકકી કરેલો હેતુ માત્ર કાગળ પુરતો જ સિધ્ધ થતો જોવા મળે છે. કારણ કે મોટા ભાગના ગામમાં રસ્તાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવા છે. તેમાં પણ મેટલ રોડ બનાવેલા છે. જે ચલમાસામાં ધોવાઈ જતા ફરી આજ સમસ્યા ઉભી થાય છે. તેથી વાસ્તવિક પરીણામો મળતા નથી તેથી નકકર પરીણામો લક્ષી અસ્કયામતો ઉભી કરવી જોઈએ. આંતરમાળ ખાકીય વિકાસ શક્ય બની શકે.

(૮) માત્ર આર્થિક સહાય લેવા પુરતા જ આ યોજના સાથે સંબંધ રાખે છે. આ સિવાય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને આર્થિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિકાસ સાધવા પ્રયત્નશીલ બનતા નથી. તેથી આવા કુટુંબોમાં લોકોનું નૈતિક સ્તર સુધારવું જોઈએ. શિક્ષણનું મહત્વ તેના સંતાનોના વિકાસ માટે જરૂરી છે. તેમ સમજાવવું જરૂરી છે.

(૯) વ્યક્તિગત લાભ આપતી વેળાએ નબળા, કંગાળ, જરૂરતમંદ કુટુંબોને સૌથી પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ.

(૧૦)આ યોજનાનો લાભ લેવા જનાર મોટાભાગના અશિક્ષિત ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોકે નબળા વર્ગના કુટુંબો, રાજકીય ભ્રષ્ટનીતિ રિતિઓનો આર્થિક ભોગ બનતા હોવાનું જણાયું છે. જેને ખાસ વિશેષ રોજગારી કે સહાયની જરૂર હોય તેની પાસેથી આંચકી લેવાની આ સરકારી વહીવટી તંત્રની નીતિમાં કુટુંબોની શ્રદ્ધા ઉઠી જવા પામે તેવા સંજોગોમાં તેને મુકે છે. આમ ગેરરીતિ, લાગવગ, સગાવાદ, ભ્રષ્ટચાર, અટકે તે આ વર્ગની નાની જરૂર છે. એટલું જ નહિ મુખ્ય આ ભલામણ પણ છે.

(૧૧)ગામના આંતરમાળખાકીય સેવાઓની તથા સુવિધાઓની પસંદગીમાં પણ રાજકીય દબાણનો પ્રયાસ વહીવટીમાંથી નિર્મૂળ થવા જોઈએ. રાજકીય માથાભારે વ્યક્તિઓ દબાણથી પોતાની વિસ્તારને અનૂકૂળ આવે તેવું ખોટું કામ કરાવે છે. તેથી યોગ્ય કાર્યની પસંદગી થઈ શકતી નથી. તેથી રાજકીય દબાણ ઘટે તેવા પ્રયાસ થવા જરૂરી છે. જેથી કામની સાચી પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા મળે.

(૧૨)રોજગારી આપતી વેળાએ રાજકીય વગ વાળા કુટુંબો વધું લાભમેળવતા હોવાનું જણાયું છે. આ સમગ્ર વહીવટી રાજકીય અસરથી થતો હોવાથી લાગવગ વાળા કુટુંબોને વિશેષ લાભ મળે છે. તેથી યોગ્યતા, પાત્રતાના ધોરણો અનુસાર નબળા કુટુંબોને લાગવગ ન હોવા છતાં વિશેષ લાભ મળે તે બાબતની અધિકારીઓ અને રાજકીય લોકોએ કાળજી લેવી જોઈએ.

(૧૩)આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં સૌથી વિશેષ અગત્યતતા હોય તેને સૌથી પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ તે મુજબ શિક્ષણ, આરોગ્ય, વસવાટ, પાકા રસ્તાઓ, વીનકરણ, પીવાનું ચોખ્ખું પાણી, સિંચાઈની વ્યવસ્થા, ગટર વ્યવસ્થા, શૌચાલય, વનિકરણ યોજના વગેરે ને પ્રાધન્ય આપવું જોઈએ.

(૧૪)ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતા લોકોમાં સૌથી દયનિય સ્થિતિ પછાત વર્ગના અનુસૂચિતજાતિના કુટુંબોની છે. સામાજિક દ્રષ્ટિએ ગામના અન્ય કુટુંબો તથા સવર્ણોમાં અનુસૂચિત જાતિના લોકો પોતાના સમજનું એક અંગ છે. તેવી ભાવના વિકસે તે બાબત પરત્વે ગ્રામ સેવકોએ ખાસ જહેમત ઉઠાવવી જોઈએ. કેમકે સમાજનાં સુધારાવતી વલણ સિવાય આ લોકોની વાસ્તવિક રીતે સ્થિતિ સુધારવાનું ખૂબ કઠિન છે.

(૧૫)યોજનાના સહાયથી કુટુંબોને લાભ થયો હોય તેવા આ યોજનાની ઉપયોગિતતા અન્ય કુટુંબોને સમજાવવાની જવાબદારી સોંપવી જોઈએ. પરિણામે અન્ય કુટુંબો તેનું અનુકરણ કરતાં થાય.

(૧૬)આ ગરીબો લઘુતાગ્રંથીની ભાવનાથી પીડાતા હોય છે. તેથી તેઓના કુટુંબોનેકે ,સ્વાવલંબન, આત્મવિશ્વાસ, પરિશ્રમ, વગેરે જેવા ઉમદા દ્રષ્ટિકોણ તરફ વાળવની જવાબદારી વૌધિ અને શિક્ષિત વર્ગો એ જહેમત ઉઠાવવી જોઈએ પરિણામે આ વર્ગ વિકાસ માટે અને પગભર થવા માટે પોતાની શક્તિથી પરિચિત બની, વિધેયાત્મક વલણ અપનાવતા થાય આમ વિધેયાત્મક વલણ વિકસે તો જ આ ગરીબ કુટુંબોને પોતાની વિકાસની સાચી દિશા મળી શકે અને સફળતા હાસલ કરી શકે.

(૧૭)વિકસિત અને પછાત તાલુકાઓમાં પણ થોડી અસમાનતા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વધુ પછાત વિસ્તારમાં વધુ આર્થિક રીતે કંગાળ જણાતા લોકો માટે ખાસ વધારે

લાભ વાળી યોજના અમલીબને તે પણ ખૂબ જરૂરી છે. કેમ કે આવા તફાવતથી પછાત વિસ્તારોને લાભ ઘણી બાબતોમાં ઓછો મળતો હોવાનો મત અભિપ્રાય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો જણાયો છે.

(૧૮) મુખ્ય વ્યવસાયના ક્ષેત્રો જેવાકે કૃષિ, અને બિનકૃષિ ક્ષેત્રો તરફ અભિરૂચિ કેળવાય તે બાબત પ્રત્યે પોતાના બાળકો માટે વડીલોને તૈયાર કરી કાર્યરત બને તે પણ ખૂબ જરૂરી છે.

(૧૯) કાયમી રોજગારી ન મળતી હોય તેવા અવકાશન હોય તેવા કુટુંબ કે લોકોએ બેકાર રહેવાને બદલે મૌસમી રોજગારી માટે શહેરોમાં સ્થાળાંતર કરવા તરફ રૂચિ કેળવવી જોઈએ.

(૨૦) આર્થિક શોષણનો સામનો કરી શકે તે માટે ગરીબોના સંગઠનો રચી સ્થાનિક ધોરણે નેતા ગીરી વિકસે તે જરૂરી છે.

(૨૧) ખાનગી દેવાના ચૂગાલમાંથી આવ કુટુંબોને છોડાવવા અને વિકાસલક્ષી આર્થિક આબાદી પ્રાપ્ત કરી શકવાની શક્યતાથી માહિતગાર કરી આ વર્ગને જાહેર દેવાના સ્ત્રોત તરફ વાળવા જોઈએ.

(૨૨) આ યોજનાને રોજગાર યોજના કહેવામાં આવે છે તો વાસ્તવમાં અન્ય રોજગાર યોજના સાથે તેનું સંકલન હોવું જોઈએ. જેથી તેની યોગ્ય સમીક્ષા થઈ શકે.

(૨૩) ગ્રામ વિકાસ માટે પાયાની માનવ જરૂરીયાતોના સંતોષનો અભિગમ અપનાવવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં પાયાની જરૂરીયાતો સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ.

(૨૪) દરિયા કિનારાના વિસ્તારોમાં કે જ્યાં સ્થાનિક પાણી ક્ષારવાળું હોય, દુષ્કાળ વધુ પડવાની શક્યતા હોય, ત્યાં આયોજનો હેઠળ સિંચાઈની સુવિધાને વધારે પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી બને છે. આથી રોજગારીની વૈકલ્પિક તકો સર્જાય છે.

૭.૬ : વિશેષ સંશોધન સંભાવનાઓ :-

આપણો અભ્યાસ સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ જિલ્લાના ચાર તાલુકાઓના ભૌગોલિક ક્ષેત્રને લક્ષમાં લઈને હાથ ધરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસ કે સંશોધન એ

અવિરત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આ અભ્યસમાંથી વધુ આગળ અભ્યાસ માટે કેટલીક વિશેષ સંશોધન સંભાવનાઓ નિષ્પન્ન થતી જોવા મળે છે. સંશોધન કામગીરી હાથ ધરનાર ભવિષ્યના સંશોધકો માટે સંશોધન અભ્યાસ માટે કેટલીક સંભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે સૂચવી શકાય. જેના ઉપર વધુ સંશોધનોના અવકાશ રહેલો છે.

(૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસ સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ જિલ્લાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આવા જ અભ્યાસ ગુજરાતના અને અન્ય રાજ્યના જિલ્લાઓ અને તે ગામના ગરીબ કુટુંબોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધરવાનો એક વિશાળ અવકાશ રહેલો છે.

(૨) આ અભ્યાસ સમગ્ર ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોના તુલનાત્મક અભ્યાસ છે. ત્યારે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના ગરીબ કુટુંબો અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય છે.

(૩) આ અભ્યાસ ગ્રામીણ વિકાસ પર થયેલી અસરોમાં ગામડાંઓના આંતરમાળખાકીય સૂવિધાઓ અને ગામોમાં ગરીબ કુટુંબ પર થયેલી અસરો તપાસવામાં આવેલ છે. જ્યારે આ ક્ષેત્રે વધુ વિસ્તૃત હોય તો બંનેનો જુદા-જુદા વર્ગોના સંદર્ભમાં પણ આવક કરવા માટે અવકાશ રહેલો છે.

(૪) ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકાર કુટુંબના આર્થિક વિકાસ પર સારી અસરોનો આધાર શિક્ષણ પર રહેલો છે. તો કાયમી વિકાસ સાધવાના પરિબળોના સંદર્ભમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્તિની આર્થિક વિકાસ પરની અનુકૂળઅસરો તપાસવાનો અવકાશ રહેલો છે.

(૫) ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કેટલીક આંતરમાળખાકીય સમસ્યાઓ છે. જે શહેરી ક્ષેત્રોમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી. શહેરી વિસ્તારમાં કદાચ આ મળખું વધુ સારી સ્થિતિમાં હોવાની સંભાવના હોય તેના સંદર્ભમાં સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિશેષ અવકાશ રહેલો છે.

(૬) સરકારી જાહેર ક્ષેત્રમાં આરક્ષણની નીતિના સંદર્ભમાં શિક્ષણ અને વિવિધ વ્યવસાયોમાં આરક્ષણને કેટલા અંશે સફળતા મળે છે ? વગેરે બાબત પર પ્રકાશ પાડવા અવકાશ રહેલો છે.

(૭) ગ્રામીણ ક્ષેત્રો કરતાં શહેરી ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિશેષ અવકાશ રહેલો છે. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરી, પદવી મેળવી ચૂકેલાઓની વ્યવસાય અંગેની સંભવિત સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડવાનો અવકાશ રહેલો છે.

(૮) આપણાં અભ્યાસમાં કન્યા કેળવણીની પ્રવૃત્તિ મંદ થતી જણાય આવે છે. શહેરી ક્ષેત્રોમાં કન્યા કેળવણી સંબંધી આ ગરીબ અને બેકાર કુટુંબો પર શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તે અંગે પણ વિશેષ અભ્યાસ હાથ ધરવાનો એક વિસ્તૃત અવકાશ રહેલો છે.

(૯) શહેરી ક્ષેત્રોમાં વૈકલ્પિક રોજગારીની તકો ખાનગી બિનકૃષિક્ષેત્રોમાં વિશાળ રહેલી છે. આ ક્ષેત્રો જેવા કે ઔદ્યોગિકક્ષેત્રો, વ્યાપાર, વાણિજ્ય, વાહનવ્યવહાર, ખાણ, બાંધકામ, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે ક્ષેત્રોમાં આ ગરીબ કુટુંબો માટે આ ક્ષેત્રોમાં રોજગારીના શક્યતાઓ તપાસવાથી રોજની શક્યતાઓ પર પ્રકાશ પાડવાનો વિશેષ અવકાશ રહેલો છે.

(૧૦) દરેક ગરીબ કુટુંબોના યુવકોના સંદર્ભમાં શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બેરોજગારીની સમસ્યા પર પ્રકાશ પાડવા માટે સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરવાનો અવકાશ રહેલો છે.

(૧૧) ગ્રામીણક્ષેત્રના ગરીબમાંથી સંમૃદ્ધ થયેલા કુટુંબો કેવા પ્રકારના વ્યવસાય અને આવકના સ્ત્રોતો દ્વારા આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ? તેનો અભ્યાસ હાથ ધરી જરૂરી બાબતો પર પ્રકાશ પાડી ગરીબ અને પછત વર્ગોના ગરીબ કુટુંબો આ પદ્ધતિ અપનાવી શકે તેમ છે કે નહિ, તે સંદર્ભમાં સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરવાનો વિસ્તૃત અવકાશ રહેલો છે.

પરિશિષ્ટ-૧

**" THE IMPACTS OF JAVAHAR GRAM SAMRIDHI YOJANA ON
RURAL DEVELOPMENT IN SAURASHTRA "**

વિસ્તાર : જૂનાગઢ જિલ્લો

ગામના આંતરમાળખાના વિકાસ અંગેની માહિતી

(૧) પ્રાથમિક માહિતી

૧.૧ ગામ :.....૧.૨ તાલુકો.....૧.૩ જિલ્લો

૧.૪ ગામની કુલ વસ્તી ૨૦૦૧ મુજબ:—

(૧) કુલ પુરુષો (૨) કુલ સ્ત્રીઓ.....

(૩) અનુસૂચિત જાતી અને અનુસૂચિત જનજાતીની સંખ્યા

૧.૫ ગામમાં કુલ કુટુંબો :—

(૧) ગરીબી રેખા હેઠળનાં લાભાર્થી કુટુંબો

(૨) ગરીબી રેખા હેઠળનાં બિનલાભાર્થી કુટુંબો.....

(૩) ગરીબી રેખા ઉપરનાં કુટુંબો

૧.૬ ગામમાં મુખ્ય જ્ઞાતિઓ :—

(૧) (૨) (૩)

(૪) (૫) (૬)

(૭) (૮)

૧.૭ જે.જી.એસ.વાય. નો લાભ ક્યાં વર્ષથી મળે છે ?

૧.૮ જે.જી.એસ.વાય. સિવાય અન્ય સરકારી ક્યાં—ક્યાં કાર્યક્રમોનો લાભ મળે છે ?

(૧).....(૨).....(૩).....

(૪).....(૫).....(૬).....

(૭).....(૮).....(૯).....

૧.૯ હાલમાં જે.જી.એસ.વાય. હેઠળ ભંડોળ મળેલ છે ? હા / ના

૧.૧૦ ‘હા’ તો કેટલું ?

(૧) કુલ ભંડોળ રૂપિયા

(૨) માથાદીઠ રકમ રૂપિયા.....

(૩) અનુસૂચિતજાતિ અને જનજાતિ મુજબ માથાદીઠ રકમ રૂપિયા

- ૧.૧૧ વર્ષનું થયેલું ખર્ચ રૂપિયા
- ૧.૧૨ તે વર્ષમાં વણવપરાયેલ ભંડોળ રૂપિયા.....
- ૧.૧૩ ફાળવેલા ભંડોળ સામે વણવપરાયેલ ભંડોળ ના ટકા
- ૧.૧૪ જિલ્લાએ ભંડોળ અટકાવેલ છે ? હા / ના
- ૧.૧૫ 'હા' તો
 (૧) વેતન ન ચુકવવાથી (૨) સમયસર કામ પુરું ન કરવાથી
 (૩) નિયમોનો ભંગ કરવાથી (૪) ભ્રષ્ટાચાર થવાથી
- ૧.૧૬ આ યોજનાથી વિકાસલક્ષી કાર્યો થયા છે ? કે બિન વિકાસલક્ષી કાર્યો થયા છે ?
- ૧.૧૭ સરપંચે આ નાણાંનો ઉપયોગ ફાળવેલ કાર્યો સિવાય કર્યા છે ? હા / ના
- ૧.૧૮ કાયમી ઓડીટ થાય છે ? હા / ના
- ૧.૧૯ ગામમાં કુલ જમીન એકર છે.
- ૧.૨૦ ગૌચરની જમીન એકર છે.
- ૧.૨૧ ગામનું કુલ પશુધન છે.
- ૧.૨૨ પંચાયતનું જાહેર ટી.વી. છે ? હા / ના
- ૧.૨૩ ગામના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય કયો છે ?
- ૧.૨૪ ગામના લોકોનો મુખ્ય ધર્મ કયો છે ?.....
- ૧.૨૫ ગામમાં ક્યાં—ક્યાં પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ છે ?
 (૧) (૨) (૩)
 (૪) (૫) (૬)
- ૧.૨૬ જે.જી.એસ.વાય. થી મુખ્ય ક્યાં—ક્યાં કાર્ય થયા છે ?
 (૧) (૨) (૩)
 (૪) (૫) (૬)

(૨) શિક્ષણ ની સુવિધાઓ અંગે

- ૨.૧ ગામમાં શાળા છે. ? હા / ના
- ૨.૨ ગામમાં બાલવાડી કેન્દ્ર છે ? હા / ના
- ૨.૩ બાલવાડીનું માલિકીનું મકાન છે ? હા / ના
- ૨.૪ જે.જી.એસ.વાય. એ બાલવાડીનાં મકાનમાં મદદ કરી છે ? હા / ના

૨.૫ 'હા' તો કેટલા રૂપિયા.....

૨.૬ અને સહાય વર્ષ

૨.૭ ગામમાં આંગણવાડીની સવલત છે ? હા / ના

૨.૮ આંગણવાડીનું માલિકીનું મકાન છે ? હા / ના

૨.૯ જે.જી.એસ.વાય. એ આંગણવાડીને મકાન બનાવવામાં સહાય આપી છે ?
હા / ના

૨.૧૦ 'હા' તો કેટલા રૂપિયા.....

૨.૧૧ ગામની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની માહિતી:-

ક્રમ	શિક્ષણનો પ્રકાર	કુમાર શાળા	કન્યા શાળા	કુમાર કન્યા શાળા	શાળાની કુલ સંખ્યા
૧.	૨.	૩.	૪.	૫.	૬.
૧.	પ્રાથમિક શિક્ષણ				
૨.	માધ્યમિક શિક્ષણ				
૩.	ઉચ્ચતર મા.શિક્ષણ				
૪.	અન્ય				

૨.૧૨ શાળામાં શિક્ષકો, ભૌતિક સુવિધાઓ અન્ય સવલતો :-

ક્રમ	શિક્ષણના પ્રકારો	શિક્ષકોની સંખ્યા	શાળાને પોતાનું મકાન છે ? હા/ના	ઓરડાની સંખ્યા	મધ્યાહન ભોજનની સુવિધા છે ? હા/ના	પાણી છે ? હા/ના	શૌચાલય છે ? હા/ના	લાયબ્રેરી છે ? હા/ના	રમતનું મેદાન છે ? હા/ના	પ્રસારણ માધ્યમ છે ? હા/ ના
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
૧.	પ્રાથમિક									
૨.	માધ્યમિક									
૩.	ઉ.માધ્યમિક									
૪.	અન્ય									

૨.૧૩ જે.જી.એસ.વાય. એ પ્રાથમિક શાળાના ઓરડા બાંધવામાં સહાય કરી છે ?
હા / ના

૨.૧૪ 'હા' હોય તો વર્ષ

૨.૧૫ ઓરડાની સંખ્યા.....

૨.૧૬ ફાળવેલ રૂપિયા.....

૨.૧૭ કઈ કઈ વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરે છે. ?

(૧) (૨) (૩)

૨.૧૮ ગામથી કોલેજનું અંતર કિ.મી. છે.

(૩) રસ્તા અને વાહનવ્યવાહની સુવિધા

- ૩.૧ ગામમાં રસ્તાઓ કાયા છે કે પાકા ?.....
- ૩.૨ જે.જી.એસ.વાય એ રસ્તો બનાવવામાં સહાય કરી છે ? હા / ના.....
- ૩.૩ 'હા' તો સહાયનું વર્ષ
- ૩.૪ અને ફાળવેલ રૂપિયા.....
- ૩.૫ ગામના રોડની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ કર્યું છે ? હા / ના
- ૩.૬ આ વૃક્ષારોપણમાં જે.જી.એસ.વાય. એ સહાય કરી છે ? હા / ના
- ૩.૭ 'હા' તો સહાયનું વર્ષ
- ૩.૮ અને ફાળવેલ રૂપિયા.....
- ૩.૯ નજીકનાં શહેરથી પાકા રસ્તા જોડાયેલા છે ? હા / ના
- ૩.૧૦ ગામમાં વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓ છે ? હા / ના
- ૩.૧૧ 'હા' તો કયા—કયા અને કેટલા વાહનો છે ?
૧. સરકારી બસ :.....
 ૨. ખાનગી બસ :.....
 - ખાનગી ટ્રક :.....
 - કેરીયર રીક્ષા :.....
 - ઓટો રિક્ષા :.....
 - ટ્રેક્ટર :.....
 - ટ્રેલર :.....
 - મોટર સાયકલ :.....
 - મોટરકાર :.....
- ૩.૧૨ ગામમાં બારમાસી બસની સુવિધા છે ? હા / ના .
- ૩.૧૩ ગામની નજીક રેલ્વે સ્ટેશન છે ? હા / ના.
- ૩.૧૪ જે.જી.એસ.વાય. થી રસ્તાઓ અને વાહનવ્યવહાર પર શી અસર થઈ
- ૩.૧૫ ગામમાં બસસ્ટેન્ડ છે ? હા / ના
- ૩.૧૬ 'હા' તો કોણે બનાવ્યું ?
૧. ખાનગી વ્યક્તિ :..... ૨ સરકાર :.....
 ૩. સ્વૈચ્છિક સંસ્થા :.....

૩.૧૭ સહાયવર્ષ :.....

૩.૧૮ ફાળવેલ રૂપિયા:.....

(૪) વીજળી અને સંદેશાવ્યવહારની સુવિધા :

૪.૧ ગામમાં વીજળીની સુવિધા છે ? હા / ના

૪.૨ કેટલા કુટુંબોને વીજળી મળે છે ?

૪.૩ જાહેર રસ્તા ઉપર વીજળીની વ્યવસ્થા છે ? હા / ના

૪.૪ ગામમાં સંદેશાવ્યવહારની વ્યવસ્થા છે ?

૧. પોસ્ટ હા/ના, 'ના' તો નજીકમાં કેટલે છે ?કિ.મી.

૨. તાર હા/ના, 'ના' તો નજીકમાં કેટલે છે ?કિ.મી.

૩. ટેલિફોન હા/ના સરકારી છે ?કે ખાનગી છે ?

(૫) તબીબી સુવિધા

૫.૧ ગામમાં તબીબી સારવાર અંગે શી વ્યવસ્થા છે ?

૧. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર : હા / ના

૨. ખાનગી દવાખાનુ : હા / ના

૩. પશુ દવાખાનુ : હા / ના

૫.૨ જે.જી.એસ.વાય. એ આરોગ્ય કેન્દ્રમાં સહાય કરી છે ? હા / ના

૫.૩ 'હા' તો સહાય વર્ષ:

૫.૪ અને કેટલા ઓરડા બંધાવ્યા :

૫.૫ તથા ફાળવેલ રૂપિયા :

૫.૬ અરોગ્ય કેન્દ્રમાં નર્સ કે ડૉક્ટર નિયમિત હાજર રહે છે ? હા / ના

૫.૭ નર્સ ગામમાં જ રહે છે ? હા / ના

૫.૮. ખાનગી દવાખાનુ ગામમાં ન હોય તો કેટલા અંતરે છે ?કિ.મી.

૫.૯ પશુ દવાખાનુ ગામમાં ન હોય તો કેટલા અંતરે છે ? કિ.મી.

૫.૧૦ મેડિકલ સ્ટોર છે ? હા / ના

૫.૧૧ જે.જી.એસ.વાય. ની સહાયથી આરોગ્ય કેન્દ્ર પર શી અસર થઈ ?

.....

(૬) આરોગ્ય સુવિધા

- ૬.૧ ગટર વ્યવસ્થા છે ? હા / ના
- ૬.૨ જે.જી.એસ.વાયે એ ગટર વ્યવસ્થામાં સહાય કરી છે ? હા / ના
- ૬.૩ 'હા' તો સહાય વર્ષ :
- ૬.૪ અને ફાળવેલ રૂપિયા :.....
- ૬.૯ જે.જી.એસ.વાય. એ શૌચાલયમાં સહાય આપી છે ? હા / ના
- ૬.૧૦ 'હા' તો સહાય વર્ષ :.....
- ૬.૧૧ અને ફાળવેલ રૂપિયા:.....
- ૬.૧૨ કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા છે ? હા / ના
- ૬.૧૩ પાણી પીવાના જાહેર સાધનો છે ? હા / ના
- ૬.૧૪ પાણી પીવાના મુખ્ય સાધનો કયા છે ?
૧. કૂવા
 ૨. બોર :
 ૩. ડંકી:
 ૪. સ્ટેન્ડ:
 ૫. નદી:
 ૬. તળાવ:
 ૭. પવનચક્કિ.....
 ૮. અન્ય
 ૯. સગવડ નથી.

(૭) વનિકરણ અને જમીન સંરક્ષણ સુવિધા

- ૭.૧ જે. જી.એસ.વાય.એ વનિકરણ ના કર્યા છે ? હા / ના
- ૭.૨ 'હા' તો વનિકરણ વિસ્તરણનું વર્ષ :
- ૭.૩ અને વિસ્તરણનું પ્રમાણએકર અને ગુંઠા
- ૭.૪ તથા ફાળવેલ રૂપિયા :
- ૭.૫ વનિકરણ કઈ જમીન પર કરેલું છે ?
- (૧) ટોચ મર્યાદામાં જાહેર થયેલ જમીન :.....
 - (૨) સાથણીમાં મળેલ જમીન :.....
 - (૩) સરકારી પડતર જમીન :.....
 - (૪) અન્ય પડતર જમીન :.....

૭.૬ વનિકરણથી પર્યાવરણ પર શી અસર થઈ ?

૭.૭ વનિકરણથી પ્રાપ્ત થયેલ આવકનો ઉપયોગ ફરી વખત આ કાર્યક્રમમાં થયેલ છે ? હા / ના

૭.૮ વનિકરણથી આર્થિક વિકાસનાં કયા-કયા કામ થયા છે ?

(૧) જમીન ખેડાણ અને ખાડા કરવા — વૃક્ષ વાવેતર કરવું.....

(૨) ખેત તલાવડી.....

(૩) નાળાબંધી ચેકડેમ

(૪) કન્ટ્રી બંધ ના કાર્ય.....

૭.૯ વનિકરણની વનસ્પતિ પર શી અસર થઈ ?

(૧) વૃક્ષોની સંખ્યા વધી

(૨) વનસ્પતિનો વૃદ્ધિ દર વધ્યો.....

૭.૧૦ કયાં કયાં વૃક્ષોનું વાવેતર કરેલું છે ?

૭.૧૧ આ યોજનાએ નવસાધ્ય — સંરક્ષણ કરેલ છે ? હા / ના

૭.૧૨ જમીન નવસાધ્ય વર્ષ

૭.૧૩ અને જમીન નવસાધ્ય એકરમાં

૭.૧૪ તથા ફાળવેલ રૂપિયા.....

(૮) પાણીસંગ્રહ અને સિંચાઈની સુવિધા

૮.૧ ગામમાં પાણી કેવું છે ?

(૧) ખારું (૨) કડવું (૩) ગંદું (૪) મીઠું (૫) મોળું (૬) ભાંભરું

૮.૨ પાણીનું તળ કેટલે ઉંડુ આવેલ છે ? ફુટ

૮.૩ આ કાર્યક્રમે જલ-પાણી સંગ્રહનું કાર્ય કરેલ છે ? હા / ના

૮.૪ તેનું વર્ષ :.....

૮.૫ ફાળવેલ રૂપિયા..... તથા વર્ષ.....

૮.૬ જલપાણી સંગ્રહ ની કઈ કઈ યોજનાઓ અમલમાં છે ?

(૧) કૂવા રીચાર્જ:..... (૨) બોર રીચાર્જ:..... (૩) ચેકડેમ:.....

(૪) ભુગર્ભ પાણી સંગ્રહ :..... (૫) તળાવ:.....

(૬) બંધારા:..... (૭) અન્ય :.....

૮.૭ સામૂહિક સિંચાઈની વ્યવસ્થા છે ? હા / ના

૮.૮ ‘હા’ તો કઈ વ્યવસ્થા છે ?

(૧) મુખ્ય નહેર :..... (૨) નાના નહેર :.....

(૩) કૂવાઓ:..... (૪) અન્ય.....

૮.૯ આ કાર્યક્રમે સામૂહિક સિંચાઈમાં ફાળવેલ રૂપિયા:.....

૮.૧૦ જે.જી.એસ.વાય. એ તળાવોનું નિર્માણ કે પુનઃનિર્માણ કર્યું છે ? હા / ના

૮.૧૧ ‘હા’ તો શેના માટે

(૧) પીવાના પાણી :..... (૨) પશુઓ:.....

(૩) સિંચાઈ :..... (૪) મત્સ્યપાલન:.....

૮.૧૨ ખર્ચ કરેલ વર્ષ :.....

૮.૧૩ તળાવ નિર્માણ અંગે ફાળવેલ રૂપિયા :.....

૮.૧૪ ઉનાળા માં પાણી મળી રહે છે ? હા / ના

૮.૧૫ ‘ના’ તો શુ કરો છો ? :.....

(૯) અન્ય સુવિધાઓ

૮.૧ ગામમાં પંચાયત ઘર છે ? હા / ના

૮.૨ જે.જી.એસ.વાય. એ પંચાયત ઘર બનાવી આપેલ છે ? હા / ના

૮.૩ ‘હા’ તો વર્ષ:..... અને ફાળવેલ રૂપિયા:.....

૮.૪ ગ્રામ સેવક નિયમિત આવે છે ? હા / ના

૮.૫ ‘ના’ તો કેટલા દિવસે

૮.૬ અને કેટલા કલાક રોકાય છે.

૮.૭ તમારા ગામમાં તલાટી—કમ—મંત્રી નિયમિત આવે છે ? હા / ના

૮.૮ ‘ના’ તો કેટલા દિવસે.....

૮.૯ અને કેટલા કલાક રોકાય છે.

૮.૧૦ ગામમાં બેંકની સુવિધા છે ? હા / ના

૮.૧૧ ‘હા’ તો કઈ કઈ

૮.૧૨ ગ્રામસભા નિયમિત ભરાય છે ? હા / ના

૮.૧૩ ‘ના’ તો શા માટે ભરાતી નથી.

૮.૧૪ ગ્રામસભામાં આયોજન થાય છે ? હા / ના

૮.૧૫ આ કાર્યક્રમ હેઠળ વતન અનાજના સ્વરૂપમાં મળે છે ? હા / ના

૮.૧૬ ‘હા’ તો અનાજની ગુણવત્તા કેવી છે ?

૮.૧૭ આ કાર્યક્રમે ગામના પ્રમુખ દાંડિયા મજૂરો માટે મકાનનું નિર્માણ કરેલ છે ? હા / ના

" THE IMPACTS OF JAWAHAR GRAM SAMRIDHI YOJANA ON RURAL DEVELOPMENT IN SAURASHTRA"

વિસ્તાર:—જુનાગઢ જિલ્લો

મુલાકાત અનુસુચિ

(૧) સામાન્ય માહિતી

૧.૧ ઉત્તરદાતાનું પુરુ નામ.....

୧.୨ ଗାମ :- ଥାନା :- ଜିଲ୍ଲା :-

૧.૩ જ્ઞાતિ :-..... પેટા જ્ઞાતિ:-..... ધર્મ :-.....

૧.૪ કૌટુંબિક માહિતી :-

[illegible]

૧.૫ કુટુંબની કુલ વાર્ષિક આવક રૂપિયામાં :—

- (૧) ૫૦૦૦ આવક સુધીના
- (૨) ૫૦૦૧ થી ૧૦૦૦૦ આવક સુધી
- (૩) ૧૦,૦૦૧ થી ૧૫,૦૦૦ આવક સુધી
- (૪) ૧૫,૦૦૧ થી ૨૦,૦૦૦ આવક સુધી
- (૫) ૨૦,૦૦૧ થી વધુ આવક

(૨) વ્યવસાય અને આવકલક્ષી માહિતી

૨.૧ મુખ્ય વ્યવસાય :—.....વાર્ષિક આવક રૂપિયા:—.....

૨.૨ ગૌણ વ્યવસાય :—.....વાર્ષિક આવક રૂપિયા:—

કુલ વાર્ષિક આવક રૂપિયા:—

૨.૩ મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી વિષયક હોય,તો,

(૧) કુલ જમીન ૧૯૮૧ માં એકર.....ગુંઠા.....અને

૨૦૦૧માં એકર..... ગુંઠા.....

(૨) જમીનનો પ્રકાર :.....

(૩) સિંચીત જમીન ૧૯૮૧ માં એકર..... ગુંઠા.....અને

૨૦૦૧ માં એકર..... ગુંઠા.....

(૪) સિંચીત વગરની જમીન ૧૯૮૧ માં એકર.....ગુંઠા.....અને

૨૦૦૧ માં એકર..... ગુંઠા.....

(૫) પડતર જમીન ૧૯૮૧ માં એકર.....ગુંઠા.....અને

૨૦૦૧ માં એકર..... ગુંઠા.....

(૬) જમીનના વાવેલ પાકોઅંગેની વિગતો મુખ્ય પાક ૧૯૮૧ માં..... અને

૨૦૦૧ માં

૨.૪ ગૌણ વ્યવસાય પશુપાલનનો છે? હા/ના.

"હા" તો માહિતી આપો.

ક્રમ	પાળેલા પશુઓ	સંખ્યા	કિંમત રૂપિયામાં
૧	૨	૩	૪
૧	બળદ		
૨	ગાય		
૩	ભેંસ		
૪	વાછરડી-વાછરડા		
૫	પાડા-પાડી		
૬	ઘેટા-બકરા		
૭	ગઘેડા-ઘોડા-ઊંટ		
૮	મરઘા-બતકા		
૯	અન્ય		

૨.૫ પશુપાલન શા માટે કરો છો ?

- (૧) પુરક રોજગારી માટે.....(૨) આવક માટે.....
 (૩) ખેતીના ઉપયોગ માટે.....(૪) કુટુંબના અન્ય સભ્યો ને
 રોજગારી મળી રહે તે માટે.....(૫) અન્ય.....

૨.૬ પશુપાલનમાંથી આવક કેવી રીતે મેળવો છો ?

- (૧) દુધના વેચાણમાંથી.....(૨) પશુઓના વેચાણમાંથી.....
 (૩) પશુઓના છાણમાંથી.. (૪) પશુઓને ભાડે આપવાથી.....
 (૫) ખેતીની આવકમાંથી.....(૬) અન્ય.....

૨.૭ આપ કારીગર કામ કરો છો ? હા/ના

૨.૮ "હા" તો શું કરો છો ?

૨.૯ ગૌણ વ્યવસાય મજૂરી કામ છે ? હા/ના

૨.૧૦ "હા" તો માહિતી આપો.....

ક્રમ	પ્રકાર	કામના દિવસો	કુલ કલાકો	દૈનિક આવક	કુલ આવક
૧	૨	૩	૪	૫	૬

૨.૧૧ જે.જી.એસ.વાય.દ્વારા રોજગારી મળે છે. ? હા/ના.

૨.૧૨ આ કાર્યક્રમનો લાભ ક્યારથી મળે છે. ?

૨.૧૩ રોજગારીનું વળતર કઈ રીતે મળે છે. ?

(૧) રોકડ સ્વરૂપ.....(૨) અનાજના રૂપે

૨.૧૪ આ કાર્યક્રમથી કેટલા દિવસ રોજગારી મળે છે. ?.....

૨.૧૫ એક દિવસનું વેતન રૂપિયા.....કુલ રોજગારીનું રૂપિયા.....વેતન મળે છે.

૨.૧૬ વ્યવસ્થાપક સમિતિના કાર્યાથી આપને સંતોષે છે.? હા/ના

૨.૧૭ જે.જી.એસ.વાય.થી આપને કેવી રીતે રોજગારી મળે છે.?

(૧) સંપૂર્ણ રોજગારી..... (૨) અર્ધ રોજગારી.....

(૩) મૌસમી રોજગારી.....(૪) દુષ્કાળમાં રોજગારી.....

(૫) પૂરક રોજગારી(૬) માસિક રોજગારી.....

૨.૧૮ જે.જી.એસ.વાય. નાં લાભથી તમે ગરીબી રેખા ઉપર આવ્યા છો ? હા/ના

૨.૧૯ જે.જી.એસ.વાય.ના લાભ મેળવવામાં કોઈએ મદદ કરી છે.? હા/ના

૨.૨૦ "હા", તો કોણ?

(૧) મિત્રો.....(૨) સગા સંબંધીઓ..... (૩) ગ્રામ સેવક.....

(૪) પંચાયતના સભ્યો.. (૫) તલાટી કમ મંત્રી.....

(૬) કોઈએ નહીં.....(૭) અન્ય.....

૨.૨૧ જે.જી.એસ.વાય. થી રોજગારી નિયમિત અને સમયસર મળે છે.? હા/ના

૨.૨૨ જે.જી.એસ.વાય. હેઠળની વનીકરણની યોજનાનો આર્થિક લાભ મળે છે? હા/ના

- ૨.૨૩ "હા" તો કઈ વનીકરણની કામગીરી કરી છે ?
 (૧) ખેત તલાવડી.....(૨) નાળાબંધી—ચેકડેમ.....
 (૩) કટુરબંધ.....
- ૨.૨૪ વનીકરણથી શું ફાયદો થયો ?
 (૧) સિંચાઈની સુવિધા..... (૨) પીવાના પાણીની સુવિધા.....
 (૩) ભુમિમાં ભેજ—પાણી સંગ્રહ... (૪) મત્સ્ય ઉદ્યોગનો વિકાસ....
- ૨.૨૫ જે.જી.એસ.વાય.ની લાભાર્થીની આવકમાં કેવો ફેરફાર થયો ?
 (૧) કાયમી વધારો..... (૨) વધઘટ..... (૩) સ્થિર વધારો.....
 (૪) અંશતા વધારો..... (૫) કોઈ ફેરફાર નહીં.....
- ૨.૨૬ જે.જી.એસ.વાય. દ્વારા મળેલ આવકનો ઉપયોગ કયા કરો છો ?
 (૧) ઘરખર્ચ..... (૨) દેવાની ચુકવણી.....
 (૩) મોજશોખ..... (૪) અન્ય.....
- ૨.૨૭ કુટુંબમાંથી કોઈએ સ્થળાંતર કરેલ છે ? હા/ના
- ૨.૨૮ "હા", તો શા માટે ?
 (૧) અપુરતી આવક..... (૨) નોકરી મળવાથી.....
 (૩) બેકારીથી—અપુરતી રોજગારીથી
 (૪) અન્ય સ્થળે ઉચ્ચ વેતન હોવાથી.....
 (૫) આ કાર્યક્રમમાં સંપૂર્ણ રોજગારીની વ્યવસ્થા ન હોવાથી
 (૬) અન્ય.....
- ૨.૨૯ સ્થળાંતર નો પ્રકાર કેવો છે ?
 (૧) રોજ આવવું—જવું..... (૨) મોસમી—સીઝન પુરતું.....
 (૩) કાયમી.....
- ૨.૩૦ કુટુંબના કેટલા સભ્યોએ સ્થળાંતર કરેલ છે ?.....
- ૨.૩૧ તમારા મતે જે.જી.એસ.વાય. ની સ્થળાંતર પર શી અસર પડી ?
 (૧) સ્થળાંતર ઘટ્યું..... (૨) સ્થળાંતર બંધ થયું.....
 (૩) સ્થળાંતર માં ફેરફાર થયો નથી.....
- ૨.૩૨ જે.જી.એસ.વાય. ની રોજગારીથી આપને સંતોષે છે.? હા/ના
- ૨.૩૩ "ના" તો કારણ આપો

- (૧) સંપૂર્ણ રોજગારી મળતી નથી.....
 (૨) જરૂરતમંદ લોકો આ સહાયથી વંચિત.....
 (૩) આર્થિક ઉત્કર્ષ થતો નથી.....

(૪) અન્ય

૨.૩૪ જે.જી.એસ.વાય ના રોજગારી વેતનથી આપને સંતોષ છે ? હા / ના

૨.૩૫ “ના” તો કારણો આપો.

૨.૩૬ ગ્રામ પંચાયત રોજગારીનું વેતન દરરોજ ચુકવી આપે છે ? હા / ના

૨.૩૭ ‘ના’ તો ક્યારે આપે છે ?

(૧) અઠવાડીયે (૨) પખવાડીયે

(૩) મહિને..... (૪) મહિને બાદ.....

(૩) મકાન અંગેની માહિતી

૩.૧ સ્વમાલીકીનું મકાન છે ? હા / ના

૩.૨ “હા” તો વિગત આપો અને જે.જી.એસ.વાય. ની સહાય વિશે માહિતી આપો.

ક્રમ	બાંધકામનો પ્રકાર	ઓરડાની સંખ્યા	બાંધકામનું વર્ષ	જમીન વારમાં	બાંધકામ વાર માં	જે.જી.એસ.વાય. વર્ષ	થી મળેલ સહાય રૂપિયા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	ઝુંપડુ						
૨	કાચુ						
૩	અર્ધપાકુ						
૪	પાકુ						

૩.૩ સ્વમાલીકીના મકાનમાં અલગ રસોડું છે ? હા / ના

૩.૪ મકાન માં પાણીની શી વ્યવસ્થા છે ?

પોતાની સુવિધાઓ

(૧) ડુંકી :

(૨) ડિપવેલ :

(૩) મોટર :

(૪) કુવો :

જાહેર સુવિધાઓ

(૧) જાહેર ડુંકી.....

(૨) સ્ટેન્ડ :

(૩) તળાવ :

(૪) નદી :

(૫) નળ : (૬) કુવો :

૩.૫ મકાનમાં સ્નાન ની શી સુવિધા છે ?

(૧) ખુલ્લી ચોકડી :..... (૨) બહાર ખુલ્લામાં :.....

(૩) રૂમમાં ચોકડી :..... (૪) બાથરૂમ :

૩.૬ જે.જી.એસ.વાય. ની મકાન સહાયથી આપને સંતોષ છે ? હા / ના

૩.૭ "ના" તો શા માટે ?

(૧) અલ્પ રકમ:..... (૨) સહાયમાં વિલંબ :.....

(૩) ખાસ લાભ નથી :.....

૩.૮ મકાનમાં નિર્ઘુમ ચુલો છે ? હા / ના

૩.૯ સંડાસની વ્યવસ્થા છે ? હા / ના

૩.૧૦ વિજળી ની વ્યવસ્થા છે ? હા / ના

૩.૧૧ મકાન ભાડાની માલિકી નું છે ? હા / ના

૩.૧૨ "હા" તો વિગત આપો.

ક્રમ	વ્યવસ્થા	સુવિધા છે ?	સુવિધા નથી	અન્ય
૧	૨	૩	૪	૫
૧	મકાનનો પ્રકાર			
૨	ઓરડાની વ્યવસ્થા			
૩	અલગ રસોડું			
૪	સંડાસ			
૫	સ્નાન			
૬	વિજળી			
૭	પાણી			

૩.૧૩ સ્વ માલિકી / ભાડા ના મકાનમાં બળતણ શું વાપરો છો ?

(૧) છાણા..... (૨) કરાઈ..... (૩) લાકડાં..... (૪) કોલસા.....

(૫) કેરોસીન..... (૬) ગેસ..... (૭) અન્ય.....

૩.૧૪ જે.જી.એસ.વાય. થી સ્વમાલિકીનું મકાન થયું છે ? હા / ના

(૪) તબીબી સુવિધાઓ

૪.૧ આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી તબીબી સેવાઓ લ્યો છો ? હા / ના

૪.૨ આરોગ્ય સેવાઓ નિયમિત અને સમયસર મળે છે ? હા / ના

૪.૩ ડોક્ટર કે નર્સ નિયમિત હાજર હોય છે ? હા / ના

૪.૪ "ના" તો માંદગી માં ક્યાં જોવા છો ?

(૧) ગામ : (૨) અંતર :

(૩) કોની પાસે :

૪.૫ બિમાર વ્યક્તિને ડો.પાસે કેવી રીતે લઈ જાવો છો ?.....

૪.૬ તમારા બાળકોને આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી રસી મુકાવો છો ? હા / ના

૪.૭ "ના" તો શા માટે ?.....

૪.૮ આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી ડોક્ટર દાવા આપે છે ?.....

૪.૯ “ના” તો ક્યાંથી લેવી પડે છે ?

૪.૧૦ ગામમાં ખાનગી ડોક્ટર કાયદેસરની લાયકાત ધરાવે છે ? હા / ના

૪.૧૧ ખાનગી ડોક્ટર પાસે સારવાર લેવા જાઓ છો ? હા / ના

૪.૧૨ આરોગ્ય કેન્દ્રની કામગીરી કેવી છે ?

(૧) ખુબ સારી (૨) મધ્યમ

(૩) નબળી

૪.૧૩ તમારા ગામમાં જોવા મળતા મુખ્ય રોગો ?

(૧) (૨).....

(૩)

૪.૧૪ આરોગ્ય કેન્દ્રમાં મુખ્ય રોગની સારવાર મળે છે. હા / ના

૪.૧૫ આ કાર્યક્રમની આરોગ્ય કેન્દ્રને મદદ મળતા આપના સ્વાસ્થ્ય પર

કેવી અસર થઈ ?

૪.૧૪ આરોગ્ય કેન્દ્રમાં મુખ્ય રોગની સારવાર મળે છે. હા / ના

૪.૧૫ આ કાર્યક્રમની આરોગ્ય કેન્દ્રને મદદ મળતા આપના સ્વાસ્થ્ય પર કેવી

અસર થઈ ?

(૧) સમયસર સારવાર (૨) સ્વાસ્થ્ય ખર્ચ ઘટ્યું.....

(૩) ખાસકંઈ અસર થઈ નથી.....

૪.૧૬ આપ કુટુંબ નિયોજનમાં માનો છો ? હા / ના

૪.૧૭ ‘હા’ તો આરોગ્ય કેન્દ્રમાંથી તેના સાધનોનો ઉપયોગ કરો છો ? હા/ના

૪.૧૮ આરોગ્ય વિષયક અન્ય પ્રશ્નો હોય તો જણાવો

(૫) કુટુંબના ઉપભોગ ખર્ચની વિગત

પ્રશ્ન : ૧ કુટુંબનો કુલ માસિક નિભાવ ખર્ચ રૂપિયા :

પ્રશ્ન : ૨ નિભાવ ખર્ચની વિગતો

ક્રમ	વિગત	માસિક નિભાવ ખર્ચ રૂપિયા
૧	૨	૩
૧	ધાન્ય	
૨	કપડાં	
૩	તબીબી સેવાઓ	
૪	શિક્ષણ	
૫	વિજળી	
૬	બળતણ	
૭	સામાજિક ખર્ચ	
૮	પ્રવાસ-પર્યટન	
૯	મનોરંજન	
૧૦	મકાન મરામત	

કુટુંબની દેવાંની વિગત

- ૬.૧ આપ બચત કરી શકો છો ? હા / ના
- ૬.૨ બચત કેટલા રૂપિયા થાય છે ?
- ૬.૩ તેનું રોકાણ ક્યાં કરો છો ?
 (૧) ઘરમાં.....(૨) સહકારી બેંક(૩) ખાનગી બેંક
 (૪) રાષ્ટ્રીયકૃત બેંક(સહકારી બેંક)..... (૫) શાહુકાર.....
 (૬) સગા સંબંધી (૭) અન્ય
- ૬.૪ આ કાર્યક્રમી બચત પર અસર થઈ છે ? હા/ના
- ૬.૫ 'હા' તોતેની શી અસર થઈ ?
 (૧) બચતમાં વધારો થયો (૨) બચત થોડી ઘણી વધી....
 (૩) બિલકુલ ફેરફાર નહિ

(બ) કુટુંબના દેવની વિગત

- ૭.૧ તમે દેવાદાર છો ? હા / ના
- ૭.૨ કેવું કેટલું છે ? રૂપિયા.....
- ૭.૩ દેવું હા માટે કર્યું ?
 (૧) ઉપભોગ.....(૨) ઘંઘા—વ્યાપાર.....
 (૩) સામાજિક ખર્ચ.....(૪) શિક્ષણ.....
 (૫) મિલકત.....(૬) તબીબી સેવા.....
 (૭) અન્ય.....
- ૭.૪ દેવા પેટે જામીનગીરી આપી છે ?
- ૭.૫ ‘હા’ તો કઈ ?
 (૧) સોનાના અલંકારો (૨) મકાન (૩) જમીન...
 (૪) અન્ય
- ૭.૬ દેવા પેટે લખાણ કરેલ છે ? હા / ના
- ૭.૭ ‘હા’ તો શેના પર ?
- ૭.૮ મુદલ અને વ્યજની ચુકવણી કેવી રીતે કરશો ?
 (૧) એકી સાથે..... (૨) હપ્તેથી.....
- ૭.૯ જે.જી.એસ.વાય.ની આપના કુટુંબના દેવા પર શી અસર થઈ છે ?
 (૧) દેવું ઘટ્યું છે.....(૨) દેવું નાબુદ થયું છે.....
 (૩) કાંઈ ફેરફાર નહિ.....

(૮) શૈક્ષણિક વિગત

- ૮.૧ તમારા બાળકો શાળાએ જાય છે ? હા / ના
- ૮.૨ ‘ના’ તો શા માટે ?
 (૧) શિક્ષણનો ખર્ચ પોસાતો નથી.....
 (૨) બાળકોએ પુરક આવક માટે કામ કરવું પડે છે.....
 (૩) ઘરકામ કરે છે અને ઘર સંભાળે છે.....
 (૪) લાયકાત પ્રમાણે નોકરી મળતી નથી.....
 (૫) બાળકો ભણે તેવું લાગતું નથી.....
 (૬) નજીકમાં શાળા નથી

- (૫) બાળકો ભણે તેવું લાગતું નથી.....
 (૬) નજીકમાં શાળા નથી
 (૭) ઢોરની સંભાળ રાખે છે કે ચરાવે છે.....

૮.૩ બાળકોને કેવું શિક્ષણ આપવા માંગો છો ?

- (૧) આર્ટસ..... (૨) કોમર્સ..... (૩) સાયન્સ.....
 (૪) મેડીકલ..... (૫) ટેકનીકલ..... (૬) અન્ય.....

૮.૪ તમે બાળકોમાં કોને મહત્વ આપો છો ?

- (૧) પુત્ર..... (૨) પુત્રી..... (૩) પુત્ર—પુત્રી બંને.....

૮.૫ બાળકોને કેટલું ભણાવવા માંગો છો ?

- (૧) પ્રાથમિક..... (૨) માધ્યમિક..... (૩) ઉચ્ચતર માધ્યમિક.....
 (૪) ઉચ્ચ શિક્ષણ.....

૮.૬ તમે બાળકોના ભાવિ વ્યવસાય વિશે શું વિચારો છો ?

- (૧) નસીબ પ્રમાણે મળી રહેશે..... (૨) સરકારી નોકરી.....
 (૩) ખાનગી નોકરી (૪) પોતાનો ધંધો.....
 (૫) કંઈ વિચારેલ નથી.....

૮.૭ શૈક્ષણિક સુવિધાઓનો લાભ મળે છે ? હા / ના

૮.૮ "હા" તો જણાવો

ક્રમ	શિક્ષણ	શિક્ષણ મેળવતા બાળકોની સંખ્યા	મેળવેલ સુવિધાની વિગત		
			પરિક્ષા ફી	શિક્ષણ ફી	શિષ્યવૃત્તિ ફી
૧	૨	૩	૪	૫	૬
૧	પ્રાથમિક શિક્ષણ				
૨	માધ્યમિક શિક્ષણ				
૩	ઉચ્ચતર માધ્ય.શિક્ષણ				
૪	ઉચ્ચ શિક્ષણ— અન્ય				

૮.૯ જે.જી.એસ.વાય.ની પ્રાથમિક શિક્ષણ પર અસર થઈ છે ? હા / ના

૮.૧૦ હા તો શી અસર થઈ ?

- (૧).....ઓરડા બંધાવી આપ્યા તેથી ભૌતિક સુવિધામાં વધારો થયો છે.
 (૨).....ઓરડા બંધાવી આપ્યા પણ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરી નથી

(૯) ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિગત

- ૯.૧ તમે કયા ધર્મમાં માનો છો ?.....
- ૯.૨ તમારા મુખ્ય તહેવારો કયા છે ?
 (૧)..... (૨)..... (૩).....
 (૪)..... (૫)..... (૬).....
- ૯.૩ તહેવારોને ઉજવી શકો છો ? હા / ના
- ૯.૪ આ તહેવાર પાછળ ખર્ચ કરી શકો છો ? હા / ના
- ૯.૫ "હા" તો કેટલા રૂપિયા.....
- ૯.૬ આપ લગ્ન પાછળ ખર્ચ કરી શકો છો ? હા / ના
- ૯.૭ "હા" તો કેટલા રૂપિયા.....
- ૯.૮ તમે મૃત્યુ પાછળ વિધી કરો છો ? હા / ના
- ૯.૯ આપ ભુત-પ્રેત કે અંધશ્રદ્ધામાં માનો છો ? હા / ના
- ૯.૧૦ આપને વ્યસન છે ? હા / ના
- ૯.૧૧ "હા" તો શેનું ?
 (૧) તમાકું..... (૨) બીડી..... (૩) પાન.....
 (૪) દારૂ..... (૫) અન્ય.....

(૧૦) જે.જી.એસ.વાય. વિશે ઉત્તરદાતાનું મંતવ્ય

- ૧૦.૧ જે.જી.એસ.વાય. થી તમારી આવકમાં વધારો થયો છે ? હા / ના
- ૧૦.૨ "હા" તો કેટલા રૂપિયા.....
- ૧૦.૩ જે.જી.એસ.વાય. ચાલું રાખવી જોઈએ ? હા / ના
- ૧૦.૪ "ના" તો શા માટે ?
- ૧૦.૫ જે.જી.એસ.વાય. થી આર્થિક અને નબળા વર્ગની વ્યક્તિઓને કામ મળ્યું છે ? હા/ ના
- ૧૦.૬ જે.જી.એસ.વાય. માં રોજગારી મેળવવામાં લાગવગ ચાલે છે ? હા/ના
- ૧૦.૭ જે.જી.એસ.વાય. કરતા અન્ય યોજના સારી છે ? હા / ના
- ૧૦.૮ "હા" તો કઈ ?.....
- ૧૦.૯ જે.જી.એસ.વાય. સિવાય અન્ય કોઈ યોજનાનો લાભ લીધો છે ? હા/ના
- ૧૦.૧૦ "હા" તો કઈ ?.....

- ૧૦.૧૧ જે.જી.એસ.વાય.થી આપના જીવન ધોરણમાં સુધારો થયો
હોય તેવું લાગે છે? હા / ના
- ૧૦.૧૨ જે.જી.એસ.વાય. વિશે આપના વિચારો જણાવો

.....

.....

1. **Batra, M.M.**, "Planing in India." V.K. Publishing House, Bareilly, 1987.
2. **Bhatnagar, S.**, "Rural Devlopment in India," Ess Publication, New Delhi, 1987.
3. **Bhattacharya, S.N.**, "Indian Rural Economics", Metropolitan Book Co. Ltd., New Delhi, 1984.
4. **Brus Johnstan, & Kilbi, Peter.**, "Agriculture & Structural Transformation." Oxford,University ,Press Newyork Year 1975
5. **Desai, vasant.**, "Rural Devlopment and Programmes and Strategies", Vol-II, Himalaya Publishing House, 1988.
6. **Desai, vasant.**, "Rural Devlopment in the Seventh Plan", Vol-6, Himalaya Publishing House, 1988.
7. **Desai, D.R.**, and Others , "Impact of modern framing and Technology and Rural Employment in Saurashtra", indain Agriculture Economics Society, 25 (3)
8. **Desai, I. p.**, "History of Rural Devlopment in Modern India", Impex India, New Delhi, 1977.
9. **Gupta,S.C.**, "Problems Challenges of IndiaEconomy." R.B.S.A.Publishers, Jaipur, Year,1992
10. **Guy, Hunter., and Others**, "Polociy and Practice in Rural Devlopment, The English language Book Society and Croom Hemin, london, 1987.
11. **Harbishan Fedric.**, "Education Main Power & Economic Growth." Oxford India Book House, New Delhi, Year,1970
12. **Jain, Ankilkumar.**, "Economics Palning in India", Ashish publishing House, New delhi, 1986.
13. **Jani,V.K. & Pandya,B.A.**, "Rural Artigence in Saurashtra." Illustrated Book Publishers, Jaipur, Year,1994
14. **Joshi, V. H., and Others**, "Follow-up Economics, Survey of Surashtra",Deptt. of Economics, saur University, Rajkot, 1985.
15. **Kamble,N.D.**, "Labour Migration in India status." Assist Publishing House, New Delhi Year,1983
16. **Khan, Mumtaz Ali**, " Scheduled Castes and Their Status in India", Uppla publishing House, New Delhi, 1980.
17. **Khanna, Girija & Vergies Meriagma.**, "Indian Women Today." Vikas Publishing House, New Delhi, Year,1978
18. **Lzxman and Narayan**, "Rural devlopment in India", Himalaya Publishing House, New Delhi, 1986
19. **Mehta Shiv, r.**, "Rural Devlopment Policies and Programmes", Sage Publications, New Delhi, 1984.

20. **Mishra,Rajeshwar.**, "Economic of Poverty", Deep & Depp, Publications, New Delhi, Year,1988
21. **Mohsin, N.**, "Rural Development Throught Government programmes Mittal Publications, New Delhi, 1985.
22. **Murthy,N.L. and Narayana, K.V.** " Rural Economy of india", Mittal publications,New delhi,1989.
23. **Pandya,B.A.**,"Socio Economics Serve of Chorwad" Economics Bhavan, Saurashtra University-Rajkot,Year 1991
24. **Pandya, B.A.**,"Education & Migration in Saurashtra" I.C.C. S.R. Research Project, Economics Bhavan, Saurashtra University, Rajkot,Year, 1989, Page No.2
25. **Pandya,B.A.**,"Remains Organisation & Development" Illustrated Book Publishers, Jaipur,Year,1994
26. **Padhy, Kishourchandra.**, "Rural Development in Modern India",B.R. Publishing Corporation, New Delhi, 1986.
27. **Prashad,Kamta.**, "Planning for Proverty." Agricall Publishing Acedamy,New Delhi,Year,1985
28. **Rao, V.M.**, " Rural devlopment and Villages, " Sterling Publishers, New Delhi, 1980.
29. **Sharma,P.Perraju.**, "Dimensions of Rural Poverty.",Daya Publications House, New Delhi, Year,1987
30. **Singh,J.P.**,"Patern of Rural-Urban Migration in India." Intermedia Publications New Delhi,Year, 1986
31. **Singh, kartar.**, " Rural Development Principales, Policies and Management", Sage Publication New Delhi, 1986.
32. **Staffum,Lindburg.**, "Bombay Poverty the Social Information in Tamilnadu Village." I.R.H.Bombay,Year,1975
33. **Subramaniam, R.**, " Rural Development of India : Look at problems and prospects", Yatan Publication, New Delhi, 1986.
34. **Thakur Devendra.**, " Rural Development and Planing in India," Deep and Publication, New Delhi, 1986.
35. **Tripathi,Satyendra**, "Development for Rural Poor." Ravat Publications,Jaipur Year,1987.

:: ગુજરાતી પુસ્તકો ::

૧. કારવાલ્હો, એ.એ. “ દલિત પ્રજાની સમસ્યા ” શ્રેયાંશ પબ્લીકેશન, ૧૯૭૫.
૨. કાનાણી અતુલકુમાર, “પટેલ સમાજનો ઇતિહાસ.”
૩. ગાંધી, ભોગીલાલ, “ ગુજરાત દશૂન ” ચેતના પ્રકાશન ગૃહ વડોદરા, ૧૯૬૦.
૪. ગાંધી આર.કે., “ આર્થિક નીતિ અને આયોજન ”, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માર્ટ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૦.
૫. ચર્તુવેદી, એચ.આર. અને શાહ, ઘનશ્યામ, “ ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે ગ્રામ વિકાસ એક મુલ્યાંકન ”, નવજીવન પ્રકાશ, ૧૯૮૩.
૬. જોષી, વી.એચ. “ ભારતની આર્થિક સમસ્યાઓ ”, ભાગ-૧ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માર્ણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૫.
૭. ડગલી, વાડીલાલ, “ રેકનું આયોજન ”, આર.આર.શેઠની કંપની મુંબઈ, ૧૯૮૦.
૮. ત્રીવેદી, એચ.કે., “ વિકાસ શીલ રાજ્યોનું અર્થશાસ્ત્ર ”, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
૯. દેસાઈ, એ. ડી., “ સિધ્ધિઓના સથવારે ગુજરાત ”, પ્રકાશન કાહિતી નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૧૯૮૩.
૧૦. દેસાઈ, એ.આર., “સૌરાષ્ટ્રની પછાત કોમો ” ભાગ-૧ પ્રકાશન, સૌરાષ્ટ્ર પછાત કલ્યાણ બોર્ડ-મુંબઈ, વર્ષ ૧૯૫૮.
૧૧. દેસાઈ એ.આર., “સૌરાષ્ટ્રની અનુસૂચિત જાતીઓ.”, પ્રકાશન, સૌરાષ્ટ્ર પછાત કલ્યાણ બોર્ડ-મુંબઈ, વર્ષ ૧૯૫૭.
૧૨. દેસાઈ, શંભુ પ્રસાદ., “ જૂનાગઢ અને ગિરનાર ”, પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૧૯૬૨.
૧૩. ડો.પટેલ, મંગુભાઈ ., “ પાટીદારો ની ગૌરવગાથા ”
૧૪. પટેલ, જગદિશ અને પંડયા, હરેશ., “ લિબર્ટી જનરલ નોલેજ — ૨૦૦૧, ” લિબર્ટી બુક ડેપો અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૧૫. ભટ્ટ, આર. એમ., “ ભારતીય આયજન અને આર્થિક વિકાસ ” જ્યોત પ્રકાશન, રાજકોટ, ૧૯૬૨.

૧૬. મેડોરા, મહેરુબેઈન, (અનુવાદ), “ ભારતમાં ગરીબી,” યુનિવર્સિટી નિમાર્ણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૩.
૧૭. મર્ચન્ટ, આમ્રપાલી., “ગ્રામવિકાસ અને ગરીબી,” પ્રાશ્વ પબ્લીકેશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૬.
૧૮. રાજકુમાર., “ ભારતના આર્થિક વિકાસની સમસ્યાઓ,” રાજકુમાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૬.
૧૯. વૈષ્ણવ, બિીપન ચંદ્ર. “ગ્રામમિત્ર સહાયક,” નવર્સજન પબ્લીકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૧.
૨૦. શાહ દિલીપ.આર., “ ભારતી ગ્રામ અર્ગતંત્ર વિકાસના પરિપ્રક્ષમાં,” યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિમાર્ણ બોર્ડ, આમદાવાદ, ૧૯૮૬.
૨૧. શીખ, દર્શન સિંગ અને અન્ય., “ ભારતીય આર્થિક સમસ્યાઓ અને નીતિ” નવદિપ પ્રકાશન ગૃહ, અમદાવાદ, ૧૯૮૦-૮૧.
૨૨. શાહ, વી. એમ., (અનુવાદ) “ વિકાસ શીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો,” સેન્ટર ફોર શોસ્યલ સ્ટડી, સુરત, ૧૯૮૪.
૨૩. શુક્લ. રોહિત., “ ભારતમાં ગરીબી ” યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિમાર્ણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૧.
૨૪. શાહ, વી.એમ.,(અનુવાદ) “ ગ્રામિણ ગુજરાતની અશ્પૃશ્યતા ”, સેન્ટર ફોર શોસ્યલ સ્ટડી, સુરત, ૧૯૮૪.
૨૫. શાહ, એ.જી. અને દવે જે. કે., “ ભારતમાં ગ્રામિણ વિકાસના સામાજિક પાસાં, ” અનડા બુક ડેપો, અમદાવાદ, ૧૯૮૮-૧૯૮૯.
૨૬. અવરાણી, બાબુભાઈ અને અવરાણી બકુલ., “ ભારતમાં ગ્રામવિકાસ” અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૬.
૨૭. આચાર્ય, ગી.વી., રૂદ્રામાનો શિલાલેખ – હિસ્ટોરીકલ ઈન્સ્ક્રપશન ગુજરાત, પુસ્તક પેલુ.

:: સામયિકો ::

યોજના :-

૧. દેશાઈ, હસમુખ, જી., “ ભારતનું ગ્રામીણ અર્થતંત્ર — એક અધ્યયન.”, અંક-૮, ડિસેમ્બર, ૧૯૮૪.
૨. પટેલ, મણીલાલ, વી., “ વિકાસની કેડીએ ભારતનું ગામડું ”, અંક-૭, ઓક્ટોબર, ૨૦૦૧.
૩. જોષી, મહેશભાઈ, વી., “ વિશ્વભંડોળ દ્વારા વિશ્વ વિકાસમાંથી ગરીબ બેકારીના પ્રશ્નો ઉકેલી શકશે.” અંક-૮ ડીસેમ્બર ૨૦૦૩.
૪. મર્થક, દિલિપભાઈ. આર., “ ગ્રામીણ વિકાસમાં લોકભાગીદારી: સમસ્યા અને ઉકેલ” અંક ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬.
૫. મર્થક, દિલિપભાઈ. આર., “ શિક્ષણ વ્યવસ્થાપન અને અવલોન” અંક ૨૧ અને ૨૨, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૪.
૬. દત્ત, આર. સી., “ ગ્રામીણ વિકાસ : કેટલાક વિચારો” અંક -૧૦, ઓગષ્ટ, ૧૯૮૦.
૭. ગંગન અસ. સી., “ ભારતના ગામડાંઓનો ઉધાર અને વિકાસ”, અંક-૧૦, જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬.
૮. પટેલ, શૈલેષ, એ., “ વિકેન્દ્રિત અર્થ વ્યવસ્થાના હિમાયતી રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી ”, અંક-૭, ઓક્ટોબર, ૧૯૮૫.
૯. મહેતા, હરેશ, એચ., “ગુજરાતમાં વિવિધ સ્તરે શિક્ષણની રૂપરેખા અને કેટલાંક સૂચનો”, અંક-૫, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૯.
૧૦. જોષી, મનોજ., “સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્તીના વલણો”, અંક-૮, ડિસેમ્બર, ૨૦૦૩.
૧૧. ગાંગ્રાદે, કે. ડી., “ જનતાના હાથમાં તેનું કલ્યાણ: પંચાયતની ભુમિકા”, અંક-૧૦, જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬.
૧૨. ગરધારિયા, એ.આર., “ શહેરીકરણની સમસ્યાઓ, ઉકેલ અને ગ્રામીણ વિકાસ”, અંક-૩, જૂન, ૧૯૮૫.
૧૩. ચોપરા, કે. એલ., “ ગરીબો માટે આરોગ્ય સંભાળ : સ્વૈચ્છિક પગલાની જરૂર”, અંક-૧૦, જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬.

૧૪. દાસ, પ્રદિપ, અને સિંગ, રણબીર., “ ગ્રામિણ વિકાસમાં બેંકો અને માધ્યમોની ભૂમિકા,” અંક-૪, જુલાઈ, ૧૯૯૫.
૧૫. દેસાઈ, મહેબૂબ., “ અક્ષરજ્ઞાન યોજના : એક પ્રેરણા સ્ત્રોત, ” અંક-૧૧ અને ૧૨, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩.
૧૬. નાયક, ચીત્રા., “સમાજકલ્યાણ અને ગરીબી નાબુદી : કેટલાક વિચારો,” અંક-૨૦, જાન્યુઆરી ૧૯૯૬.
૧૭. પટેલ, આઈ.એમ., “ સાક્ષરતા અભિયાન: ગુજરાતમાં લોક સુંબેશની ઝલક,” અંક-૬, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૫.
૧૮. પ્રસાદ, મહેશ., “ આયોજિત વિકાસ દ્વારા અસમાનતા નાબુદી”, અંક-૧૦, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૬.
૧૯. શાહ, બી. એચ., “ સામાજિક પરિવર્તન અને આર્થિક વિકાસ”, અંક -૨૧ અને ૨૨, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૩.
૨૦. રાઠોડ, હર્ષિદા., “ શિક્ષણ સાર્થક થાય તો કેવી રીતે ?” અંક-૧૧ અને ૧૨, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩.

અર્થસંકલન ::-

૧. ટાંચક, આર.આર., “ગુજરાત-૨૦૦૧ : જન સંખ્યાના વલણો - વિહંગાવલોકન ” સળંગ અંક-૪૦૫, ૩૦ જૂન, ૨૦૦૩.
૨. વણકર, ધરમભાઈ., “સંતુલિત ગ્રામ વિકાસના નુતન અભિગમો,” અંક-૩૧૭, ડીસે.-૧૯૯૫.
૩. મહેમુદા, હસનખાન., “વિકાસશીલ દેશોમાં ગ્રામીણ ગરીબી ”, અંક-૯, સળંગ અંક -૩૮૪.
૪. ગરઘારીયા, એ.આર., “ ગુજરાતમાં શિક્ષણ વિસયક સેવાઓ”, સળંગ અંક-૩૦૭, જાન્યુઆરી-૧૯૯૫.
૫. ગરઘારીયા, એ.આર., “ વિકાસના અભિગમો : આર્થિક - સામાજિક વિકાસ”, સળંગ અંક-૩૦૮, ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૫.
૬. પરીખ, કિરીટ., “ ગુજરાતનો વિકાસ : કેટલાક પ્રશ્નો”, સળંગ અંક-૩૦૯, માર્ચ, ૧૯૯૫.
૭. મર્થક, દિલીપ, આર., “ ગુજરાતનું અંદાજ પત્ર”, સળંગ અંક-૩૨૦, માર્ચ, ૧૯૯૬.

૮. શાહ, એ. આર., “ ભારતની ગ્રામીણ ગરીબ અને બેકારીના નીવારણમાં રોજગાર ગેરંટી યોજનાનો ફાળો”, સળંગ અંક—૩૧૭, ડીસે. ૧૯૯૫.
૯. વજાણી, દિલીપ, આર., “ભારતના આર્થિક વિકાસનું નબળુ પાસું: ધીમો ગ્રામીણ વિકાસ”, સળંગ અંક—૩૦૮, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૫.
૧૦. વજાણી, દિલીપ, આર., “૧૯૯૫—૯૬નું કેન્દ્રિય બજેટ : ગ્રામીણ વિકાસ અંગેની જોગવાઈઓ”, અંક—૩૧૦, એપ્રિલ, ૧૯૯૫.

-: પરિચય પુસ્તીકા :-

- (૧) ચૌહાણ, દેવરાજ., “ વસ્તી ગણતરી—૧૯૯૧”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૮૮૮, ૧૯૯૫.
- (૨) જોષી, દિપક., “ ભારત આંકડામાં—૧૯૯૦, ” પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૭૬૮, ૧૯૯૦.
- (૩) દસ્તુર, આલુ., “ લઘુમતીઓની સમસ્યાઓ”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૫૫૩, ૧૯૮૨.
- (૪) મલકાણ, દેવેન., “ આર્થિક નીતિમાં નવો મોક”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૬૬૯, ૧૯૮૬.
- (૫) લાકડાવાળા, ડી.ટી., “ ભારતનું આર્થિક આયોજન”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૫૪૧, ૧૯૮૧.
- (૬) સંઘવી, જીતેન્દ્ર., “ પંચવર્ષિય યોજનાઓની કથા ”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ—૬૯૩, ૧૯૮૭.
- (૭) શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ., “ આપણું ગુજરાત”, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ૧૯૬૭.

:: સરકારી પ્રકાશનો ::

અંગ્રેજી :-

- (1) Census of India, Series, 5, 6, 1, 1971, 1981, 1991, 2001.
- (2) Census of India, Series -1, Paper-3, 2001.
- (3) Census of India, Series -1, Paper-1, 1991.
- (4) Census of India, Series -5, 1981.
- (5) Census of India, Series -5, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001, All vol.
- (6) Census of India, Series -5, Paper-2, 2001.
- (7) Economic Survey of India - 1995'96, Ministry of Finance , Economic Division, Government of India, New Delhi 1996 .
- (8) "Economic Survey 1995-96", Sagharn Economcst August-1996
- (9) Goverment of Gujarat, Report of the committee For the Development of Backward Areas (Chiran and patel) Vol-1, Gandhinagar, 1984.
- (10) Jawahar Gram Samridhi Yojana, Government of India, Ministry of Rural Development, New Delhi, 1999.
- (10) National Accounts Statistics, Statement 3, Government of India 1995.
- (11) Report of the Committee for the Development of Backward Areas (Chairan and Patel), Vol. 1, Government of Gujarat, Gandhinagar 1984.
- (12) Sixth, Seventh, eighth, and Ninth Five Year Plan, Goverment of India. Vol-1.

ગુજરાતી ::—

- (૧) સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા, અર્થ શાસ્ત્ર અને આંકડા શાસ્ત્ર નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય ગાંધીનગર, જુલાઈ, ૨૦૦૧.
- (૨) અનુસૂચિત જીતઓના વિકાસ માટે ખાસ અંગતભૂત યોજના, નિયામક, સમાજ કલ્યાણ ખાતું, ૧૯૮૨,૮૩.
- (૩) આઠમી પંચવર્ષીય યોજના, (૧૯૮૨-૮૭) ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર, ૧૯૮૨.
- (૪) નવમી પંચવર્ષીય યોજના, (૧૯૮૭-૦૨) ગુજરાત સરકાર, ગાંધીનગર, ૧૯૮૭.
- (૫) ગ્રામીણ વિકાસ સિધ્ધઓ અને આયોજન, ગ્રામવિકાસ, કમિશનર કચેરી, ગુજરાતરાજ્ય, ગાંધીનગર-૧૯૮૪
- (૬) જૂનાગઢ જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક સમીક્ષા, ૧૯૮૫-૮૬થી ૨૦૦૧-૦૨ સુધી, જિલ્લા પંચાયત કાર્યાલય, આંકડાશાખા.
- (૭) જિલ્લા વસ્તી ગણતરીની પુસ્તીકા, જિલ્લા પંચાયત, આંકડાશાખા.
- (૮) ભારતીય અર્થતંત્રના જુદા-જુદા નિર્દેશકો(આંકડાકીય માહિતી) અર્થશાસ્ત્ર અભ્યાસ સમિતિ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧૯૮૧-૮૨.
- (૯) જૂનાગઢ જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક સમીક્ષા, જિલ્લા પંચાયત,કાર્યાલય, આંકડાશાખા, ૧૯૮૧-૮૨
- (૧૦)વાર્ષિક રીપોર્ટ ૧૯૮૫-૮૬, ભારત સરકાર, ગ્રામીણ ક્ષેત્ર અને રોજગાર મંત્રાલય.
- (૧૧) ગ્રામીણ વિકાસ,ભારત સરકાર, ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય, ૨૦૦૧.
- (૧૨) ગ્રામ વિકાસના કાર્યક્રમો, માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧.
- (૧૩) ભારતના અર્થકરણની આંકડાકીય માહિતી, અર્થશાસ્ત્ર વિષયની અભ્યાસ સમિતિ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૧૯૮૭-૮૮.
- (૧૪)સંક્ષિપ્ત અંદાજ પત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર,નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, જુલાઈ-૨૦૦૧.

:: અન્ય સાહિત્ય ::

- (૧) મર્થક, દિલીપ, આર., “ ગ્રામ અર્થકારણ.” ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ, એપ્રિલ-૧૯૮૪.
- (૨) દેશાઈ, દેવેન્દ્ર, આર., “ ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ગામડું.” ગ્રમ શક્તિ, અંક-૧૦, ઓક્ટોબર, ૧૯૮૫.
- (૩) મર્થક, દિલીપ, આર., “ ગાંધીજીનું આર્થિક ચિંતન અને દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ.” ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ, ઓક્ટો. ૧૯૮૪.
- (૪) જોષી, મહેશ, વી., “ સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતી વિકાસ પ્રશ્ન અને ભાવી.” ફૂલછાબ, વિશેષાંક, રાજકોટ, ઓક્ટો. ૧૯૮૭.
- (૫) ભટ્ટ, હેમેન., “ કાઠીયાવાડમાં કોકદી” ભૂલ્યો પડતું ભગવાન! ફૂલછાબ, વિશેષાંક, રાજકોટ, ઓક્ટો. ૧૯૮૭.
- (૬) પટેલ, અંબાલાલ, એમ., “ ગાંધીજીનું અર્થદર્શન.” ગાંધી કૃષિ સંશોધન કેન્દ્ર-૧૯૮૫.
- (૭) પટેલ, પ્રહલાદ., “ આપણું ગુજરાત.” જ્ઞાન કૌશલ્ય પ્રકાશન શ્રેણી-૧, ૧૯૬૯.
- (૮) પરમાર, બી. ડી. અને અન્ય., “ આઠમી પંચવર્ષીય યોજના.” સી. જમનાદાસ, અમદાવાદ, ૧૯૮૨-૮૭.
- (૯) પંડ્યા, એમ.આર., “ દલિતો અધિકાર મેળવવાકમર કસે છે.” (દલિત ચેતના શિબિરનો અહેવાલ) નયામાર્ગ, અંક-૧૪, જુલાઈ, ૧૯૮૫.
- (૧૦) મર્થક, દિલીપ, આર., “ ગાંધીજીના ગામડાં ક્યા છે.” ફાઈનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ, જુલાઈ, ૧૯૮૩.
- (૧૧) હિરવે, ઈન્દીરા., “ ગરીબી નાબૂદીના કાર્યક્રમો.” સરદાર પટેલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈકોનોમિક્સ સોશ્યલ રીસર્ચ, અમદાવાદ, ૧૯૮૪.
- (૧૨) એન. એસ. એસ.ના ૨૫માં રાઉન્ડમાં ૧૯૭૦-૭૧માં પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી મુજબ.
- (૧૩) વિશ્વબેંક, “ વર્લ્ડ ડેવલપમેન્ટ રીપોર્ટ ” ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ન્યૂયોર્ક, ૧૯૮૬.

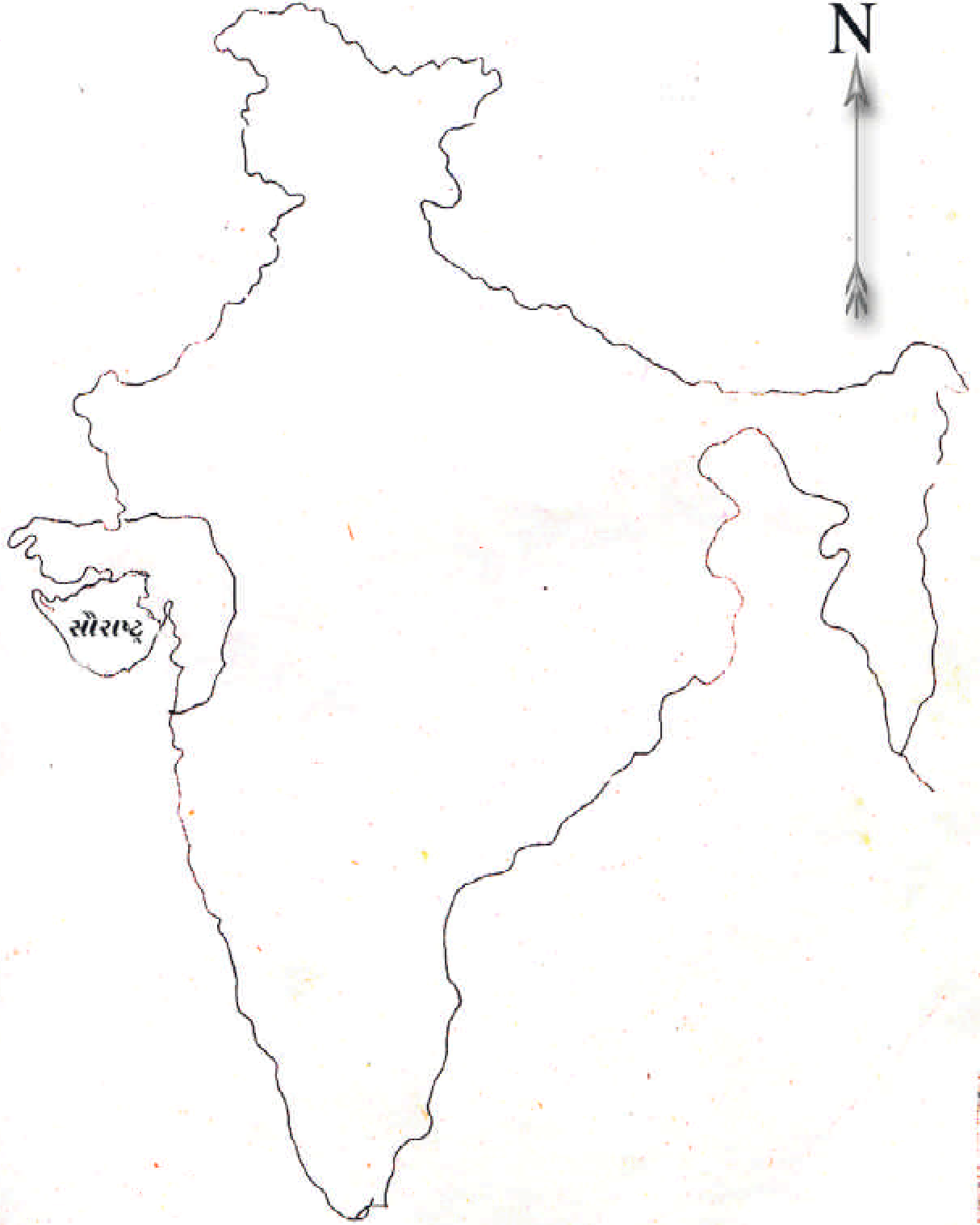
(૧૪) પટેલ, આશા, એલ., “ ભારતીય અર્થકરણમાં ગ્રામઉદ્યોગના
ગાંધીવાદી વિચારોની પ્રસ્તુતા”, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ,
૨૦૦૦.

s!5f 5T4 OIP, IP4 BEZTDI UDIG USE P SMH AŞ IO5M HI5Z4
@__!P
s!&f :JID4 VRP VEZP VIZ UPT4 AIBIP4 BUDIG USE
ÊJ ;CSZITEP ZDŞ AŞ Oİ5MHI5Z4 !)) (P

ભારતમાં મુજરાત

ભારતમાં સૌરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્રના જીલ્લાઓ

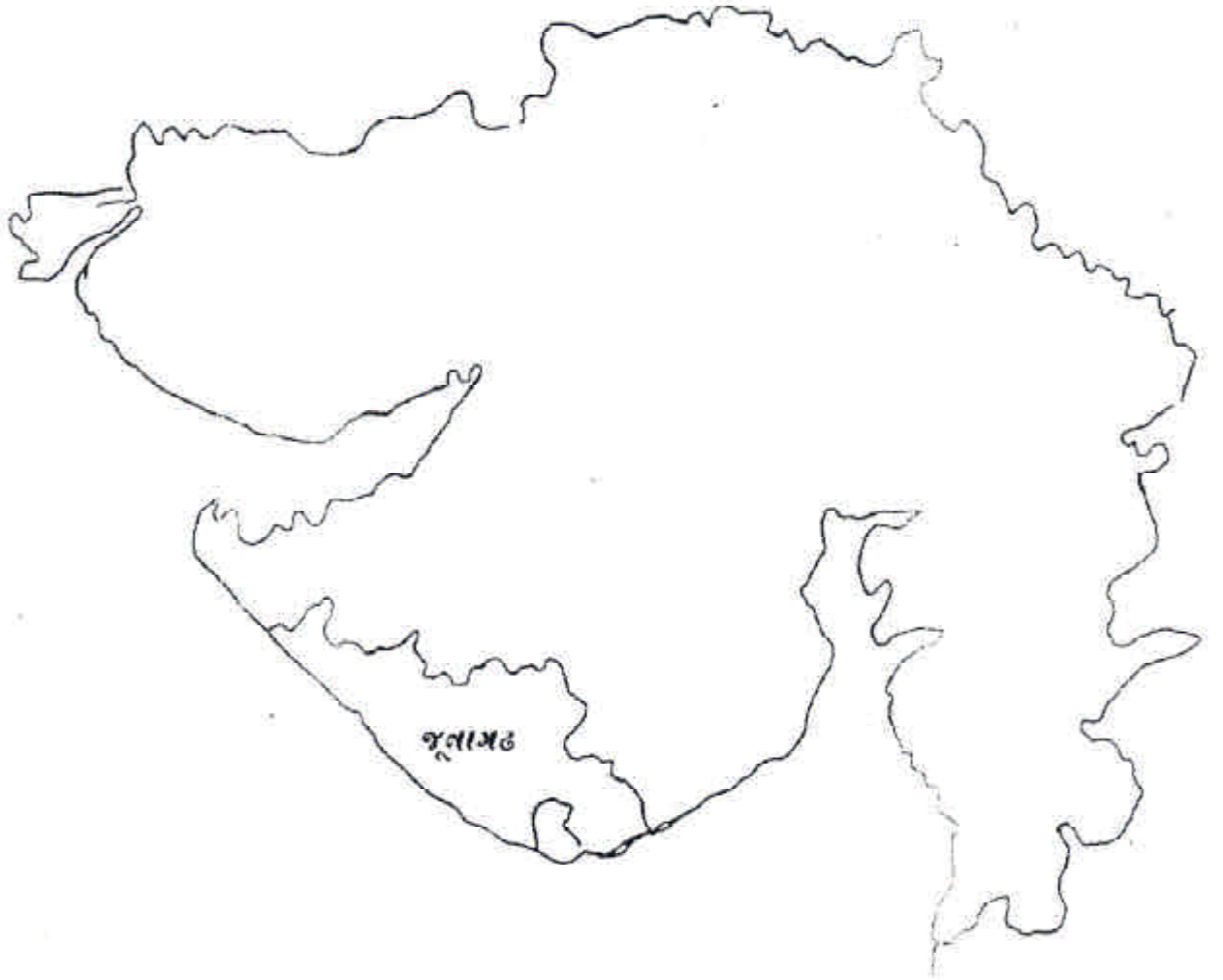

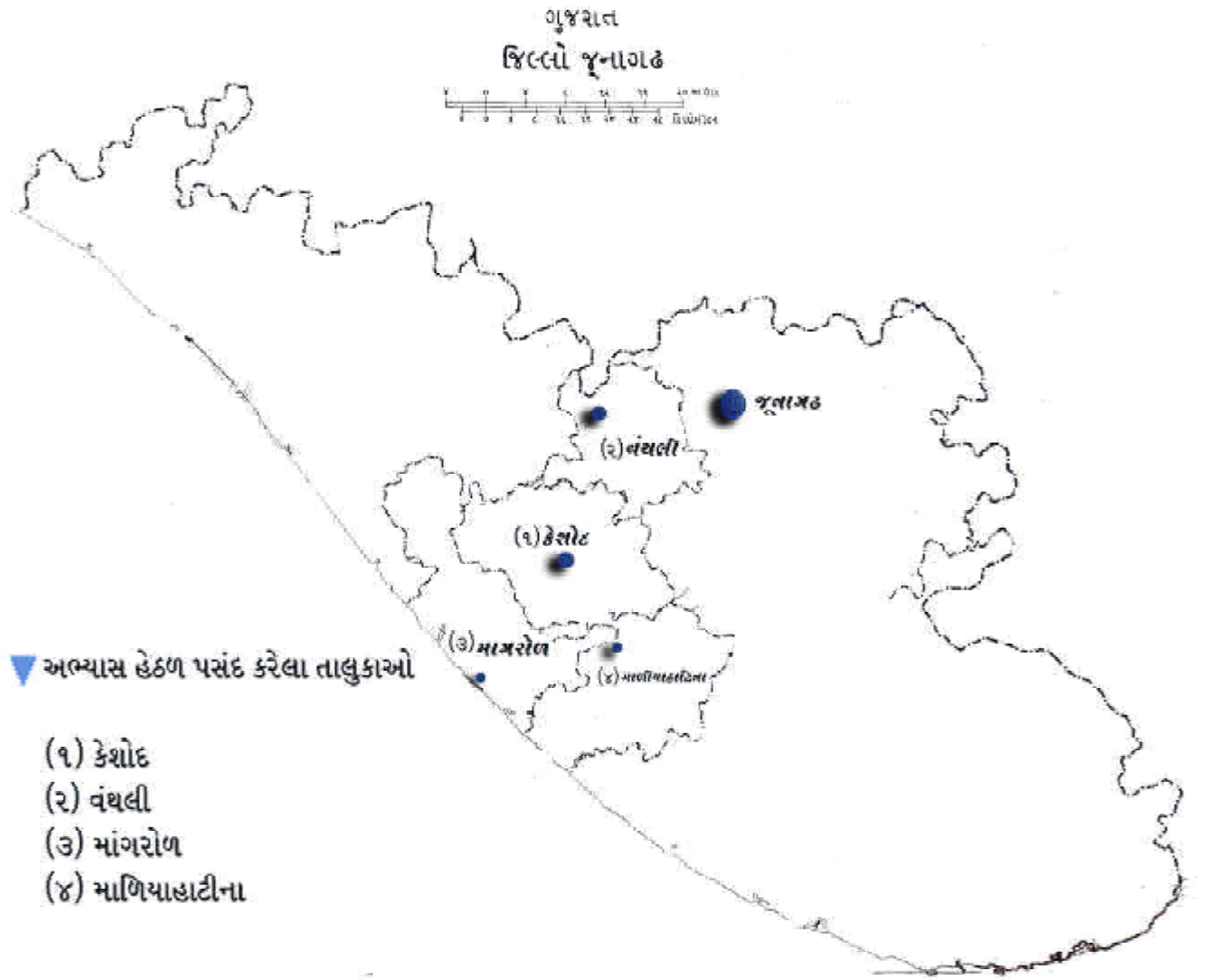
સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ
જિલ્લાનું સ્થાન

મુજરાતમાં જૂનાગઢ
જિલ્લાનું સ્થાન

N

ગુજરાત
તાલુકો : કેશોદ

પસંદ કરેલ કેશોદ તાલુકાના ગામો

- ➡ મેસવાણ
- ➡ અગતરાય
- ➡ અંજાળ

